

CETINJSKI FILOLOŠKI DANI III

Urednik

Novica Vujović

Uređivački odbor:

Adnan Čirgić (Podgorica), Milorad Nikčević (Osijek), Aleksandar Radoman (Podgorica),
Milica Lukić (Osijek), Milan Marković (Cetinje), Людмила Васильева (Львів),
Boban Batrićević (Cetinje), Jelena Šušanj (Podgorica), Sanja Orlandić (Nikšić),
Irena Jaros (Łódź), Mieczysław Dziekonski (Erfurt),
Искра Христова-Шомова (София), Vožidar Jezernik (Ljubljana),
Vrinda Chidambaram (California), Andrew B. Wachtel (Бишкек),
Ani Kokobobo (Kansas), Martin Henzelmann (Hamburg), Előd Dudás (Budapest)

Recenzenti:

John K. Cox, Dept. of History, Philosophy, and Religious Studies, North Dakota State University
Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
Christoph Giesel, Institut für Slawistik und Kaukasusstudien, Friedrich-Schiller-Universität Jena
Ivo Goldstein, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Marc L. Greenberg, Department of Slavic & Eurasian Languages & Literatures, University of Kansas
Ranko Matasović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zagreb
Victor A. Friedman, Department of Slavic Languages and Literatures, University of Chicago
Novak Kilibarda, Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
Ljiljana Pajović-Dujović, Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore
Marko Snoj, Institut za slovenski jezik Frana Ramovša i Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Emil Tokarz, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Tina Varga-Oswald, Odsjek za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku
Domagoj Vidović, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Zagreb
Nenad Vujadinović, Fakultet umjetnosti Univerziteta Donja Gorica – Podgorica
Mateo Žagar, Katedra za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Cetinjski filološki dani III

**zbornik radova s međunarodnoga naučnog
smpozijuma održanog na Cetinju
2. i 3. septembra 2021.**

KU

**Department of
Slavic and
Eurasian
Languages &
Literatures**

FCJK

Cetinje, 2022.

RIJEČ UREDNIKA

U zborniku *Cetinjski filološki dani III* objavljeni su referati s istoimenog simpozijuma održanog 2. i 3. septembra 2021. Rad toga simpozijuma odvijao se u sekcijama: 1. Jezik, 2. Književnost i 3. Balkan na kulturnoj raskrsnici. Priprema naučnoga skupa, a potom i njegova realizacija odvijali su se u globalno pandemijskim uslovima usmjeravajući nas na tzv. hibridnu organizaciju s nekoliko online uključenja i video-prezentacija. Pratili su nas, nažalost, i specifične društveno-političke okolnosti u Crnoj Gori produkovane agresivnom ideologijom klerikalno-desničarske vlade i ministarstava izabranih krajem 2020. Naučne i kulturne ustanove što u programu imaju proučavanje crnogorske kulturne baštine i afirmaciju naše izvorne multikulturalnosti odjednom su od institucija bili finansijski blokirani i vrlo zlonamjerno medijski opstruirani. Takve pojedinosti dodatno su otežavale obezbjeđivanje optimalnih uslova za prijem i smještaj učesnika i rad simpozijuma na Cetinju.

Svojom programskom koncepcijom te podrškom koju Fakultet za crnogorski jezik i književnost ima od inostranih katedara, instituta i slavističkih udruženja simpozijum je apsolutno međunarodnog karaktera. Takvu mu je profilaciju i prepoznatljivost, više od ostaloga, obezbijedilo učešće naučnih autoriteta s raznih strana (uz crnogorske zastupljeni su autori iz ovih zemalja: Bosne i Hercegovine, Bugarske, Hrvatske, Kosova, Mađarske, Makedonije, Njemačke, Poljske, Sjedinjenih Američkih Država, Srbije, Ukrajine). Treće Cetinjske filološke dane otvorili su prof. dr Milenko A. Perović, predsjednik Upravnoga odbora Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, i prof. dr Adnan Čirgić, dekan Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Kao predstavnici svjetske filološke struke pozdravne riječi za učesnike simpozijuma podnijeli su prof. dr Vrinda Čidambaram (Vrinda Chidambaram), predsjednica Društva za slovensku lingvistiku, akademik Endru B. Vahtel (Andrew B. Wachtel), član Američke akademije nauka i umjetnosti i predsjednik Komiteta za očuvanje i razvoj FCJK, prof. dr Ani Kokobobo (Ani Kokobobo), šefica slavistike na Univerzitetu u Kansasu. Na otvaranju je govorio i Januš Bugajski (Janusz Bugajski) iz Džejmstaun fondacije iz Vašingtona (Jamestown Foundation Washington).

Procedura za pripremu ovoga zbornika poštovana je dokraja te je nakon strogih uređivačkih i recenzentskih kriterijuma dobijen sadržaj od 37 priloga. Iako su izlaganja na simpozijumu bila podijeljena u tri sekcije, u zborniku su radovi dati abecednim redom prema prezimenu autora. Referatima je obuhvaćen širok opseg naučnih disciplina: istorija jezika, akcentologija, dijalektologija, sintaksa, jezička politika i planiranje, istorija književnosti, usmena književnost, nacionalne književnosti balkanskih naroda itd. Prinos se objavljenih referata očituje kako u pogledu izbora relevantnih tema i metoda, tako i u pogleda balkanoslovenske i opšteslovenske kontekstualizacije. Zbornik suizdavački objavljuju Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Department of Slavic and Eurasian Languages & Literatures Kansas.

Usred poslova koje je Uređivački odbor obavljao na pripremi zbornika zadesila nas je i smrt kolege Milorada Nikčevića. Uspomena na ličnost toga crnogorsko-hrvatskog filologa i njegovo golemo djelo smješteno u temelje montenegrizike i crnogorske kulture – dodatno su nas obavezivali da nijednim kompromisom ne naštetimo kriterijumima koje nam je sve vrijeme profesor Milorad Nikčević naznačivao.

Dio programa Cetinjskih filoloških dana jeste i dodjeljivanje *Povelje FCJK za poseban doprinos montenegristici*. Godine 2021. *Povelja* je dodijeljena prof. dr Hasniji Muratagić-Tuna (Sarajevo), prof. dr Sofiji Kalezić (Podgorica) te akademiku Marku L. Grinbergu (Kansas).

Međunarodni naučni simpozijum Cetinjski filološki dani stvorio je mogućnost da nauka o crnogorskome jeziku, književnosti i kulturi bude u stalnoj komunikaciji sa stranim autoritetima prvoga reda. Tako se savremena montenegrizika unapređuje, a njezina postignuća čine vidljivijim. Slijedeći postavljene principe, filološkoj struci predajemo i ovu knjigu referata izloženih na trećim Cetinjskim filološkim danima 2021.

Dejan AJDAČIĆ (Gdanjsk)

Wydział Filologiczny, Uniwersytet Gdański

dejan.ajdacic@ug.edu.pl

KOMPARATISTIČKI ASPEKTI PROUČAVANJA SLOVENSKE KNJIŽEVNE FUTUROFANTASTIKE

Autor utvrđuje futurističke aspekte naučne fantastike i objašnjava razloge za upotrebu novog termina futurofantastika u komparatističkim pristupima. U okvirima teorije intertekstualnosti, ukazuje se na formalne tipove sastavnih elemenata prototeksta na koji se aludira u drugom tekstu od reči (ime lika, naslov) i izraza (naslov, epigraf, krilate reči), preko složenijih činilaca teksta – lika, hronotopa, motiva, teme, do složenog i višestrukog korišćenja više elemenata u reanaciji. Navode se i načini prikriivenog, poluprikriivenog i direktnog upućivanja na preuzeti element futurofantastičkog prototeksta. Ukoliko se element prototeksta koristi u neizmenjenom vidu, radi se o citatu, dok svi vidovi preuzimanja elemenata prototeksta sa delimičnim ili potpunim preobražajem uspostavljaju neki dijaloški odnos i otklon od upotrebe u prototekstu. U radu se govori o naučnim idejama i ideologijama kao izvorima za intertekstualne veze u delima futurofantastike. U odnosu na pripadnost futurofantastičkog dela, ističu se moguće kombinacije: neslovenski prototekst vs. slovenski tekst, slovenski prototekst vs. slovenski tekst, slovenski prototekst : neslovenski tekst.

Ključne reči: *naučna fantastika, futurofantastika, komparatistika, slovenske književnosti, intertekstualnost, prototekst, tekst*

Futurofantastika i komparatistika

Engleski naziv „science fiction“ (SF, sci-fi) je u slovenske jezike ušao u vidu prevoda – „naučna fantastika“ (NF), „znanstvena fantastika“, „fantastyka naukowa“, „vedecká fantastika“ „наукова фантастика“, „научная фантастика“. Umesto engleske reči „fikcija, izmišljeno“, upotrebljena je reč fantastika koja se, nasuprot engleskom, u slovenskim jezicima uspešno odomaćila i kao imenica. Sam spoj nauke i fantastike je značenjski problematičan, o čemu piše Bojan Jović:

Nauka sa svoje strane podrazumeva korpus opšteprihvaćenog, intersubjektivno proverljivog i praktično primenjivog znanja dobijenog empirijskom proverom hipoteza, usmerenog ka otkrivanju zakonitosti prirode u celini, dok se izuzetno složena i teško uhvatljiva (umetnička) pojava, fantastika, sa stanovišta oblikovanog sveta može odrediti kao kršenje ontološke norme tj. zakonitosti prirode, narušavanje mogućeg, suočavanje i sukobljavanje dvaju poredaka, prirodnog i natprirodnog (stvarnog i nestvarnog). (Jović, 2019: 60)

Spoj čudnog / nestvarnog sa naukom se posredstvom naziva ustalio u većini zemalja kod pisaca, kritičara, izdavača i čitalaca, tj. u svim odeljcima književnog procesa. Pojam „naučna fantastika“ je suštinski protivrečan, nejasan i nestabilan, ne ukazuje na razliku između prikaza budućnosti kojima dominiraju socijalne i tehničke promene, a teško ga je primeniti na niz novih žanrova. Zato ga teoretičari i istoričari književnosti uslovno prihvataju, ispisujući brojne definicije kojima se objašnjavaju ili prikriju problemi na semantičkom šavu dva pojma. Tokom 20. veka, kada je naučna fantastika bila dominantan žanr, ovaj je naziv obuhvatao i druge tipove fantastike, a gubitkom ove dominacije, novi tipovi fantastike, poput kiberpanka i mešovitih žanrova – ima još manje jasan status.

Proučavalac ruske književnosti Leonid Geler uzgredno određuje uslovnost naziva naučno-fantastičkih dela, pa ističe kao njihovu bitnu osobenost racionalnu motivaciju u fantastičkom sižeu:

на з о в е м научно-фантастическими произведения, основанные на фантастическом сюжете, в котором событием-доминантой является рационализация (рациональная мотивиров-

ка) фантастики, и прагматическая функция которого состоит в построении альтернативных моделей реальности. (Geller, 1985: 10)

Elena Kovtun piše o „racionalno-fantastičkom modelu stvarnosti“, „racionalnoj fantastici“, „racionalno fantastičkoj hipotezi“ (Kovtun, 2008: 77, 79). Darko Suvin je naučnu fantastiku odredio polazeći od filozofije Ernsta Bloha kao Novum: „Novum ili spoznajna inovacija jest totalizirajuća pojava ili odnos, koji odstupa od piščeve – i pretpostavljene čitaočeve – stvarnosne norme“ (Suvin, 2009: 72). Svaka promena ustaljenog naziva nosi sa sobom mogućnost neprihvatanja i neuklapanja u terminološkom sistemu, ali uz svest o riziku takvog pokušaja, predlažem uvođenje termina koji je, s jedne strane širi, a s druge strane uži. U već prezagušeno terminološko polje, uvodim i u ovaj tekst pojam *futurofantastika*.

Sa stanovišta odnosa prema prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti, fantastika koja bi bila usmerena ka budućnosti je futurofantastika. Određenje budućnosti nije apsolutno, već relativno, jer različita vremena mogu da se mešaju u tekstovima o putovanju kroz vreme, tekstovima alternativne istorije sa produžetkom u budućnosti, stimpanka, mešavine futuro i paleofantastike. U nekoliko tekstova uzgred sam upotrebio pojam futurofantastika, sa uverenjem da je njegovo značenje precizno. Dominantno tumačenje sveta i motivacija procesa u svetu – racionalno, magijsko, mitološko ili alogično-iracionalno dodatno određuje tip fantastike i različite tipove njihovih mešovitih formi. Takvim nazivom vrlo maglovito određena „nauka“ ustupa mesto tipu prikazanog vremena i pogleda na svet. Potrebno je pri tome imati u vidu i da je futurofantastika racionalnog tipa razdeljena na promene u socijalnom uređenju ljudskih zajednica i na promene uslovljene drukčijim tumačenjima okružujućeg sveta – pretpostavljena nova kibernetička, biotehnoška, astrofizička i druga znanja. U tekstovima futurofantastike racionalnog razumevanja procesa u svetu (u dosadašnjem smislu „naučne fantastike“), često se upotrebljavaju reči – prognoza, anticipacija, ekstrapolacija, spekulacija, predviđanje – koje ukazuju na zamišljanje budućnosti na osnovu racionalnih znanja.

Tipovi preuzimanja elemenata prototeksta

U ranom modernizmu je napuštena ideja da je dobro umetničko delo ono koje podražava klasične uzore, pa je i u vrednovanju književnosti primat novine zamenio načelo podražavanja. Jedna od posledica uvođenja istorizma u duhovne tvorevine bila je i pojava uporednog proučavanja književnosti krajem 19. veka, u kome je ključni pojam postao „uticaj“, tj. promovisanje hronološkog i vrednosnog prvenstva velikih književnosti nad malim. Brojne studije o uticajima su potvrdile dominaciju „velikih“ nad „malim“ književnostima, ali nisu mogle da objasne pojavu značajnih autora i dela unutar „manjih“ i „malih“ književnosti. Ovakav pristup je korigovala francuska strukturalistkinja bugarskog porekla Julija Kristeva uvodeći pojam *interteksta*. Intertekst potvrđuje postojanje veze između kao prethodnog teksta – prototeksta, arhiteksta kao najstarijeg teksta u nizu tekstova prema tekstu u kome se pojavljuje nesumnjiva veza sa tim prethodnim tekstovima. Terminologija intertekstualnosti je opšteprihvaćena.

Kako svi tekstovi sadrže elemente na različitim nivoima strukture i značenja teksta, tako i moguće veze dva teksta mogu biti posmatrane na odgovarajućim nivoima njihove organizacije.

1. Prezeti element prototeksta u tekstu mogu da predstavljaju reči – kao najjednostavniji gradivni elementi prototeksta, ali i njegovi složeniji činioci. Ime široko poznatog književnog lika, toponimi ili nazivi realija prototeksta mogu da pokrenu lanac asocijacija. Čitalac koji prepoznaje naslov prototeksta ili ime junaka ili nekog predmeta iz teksta koji je pisac novog teksta aluzivno pomenuo, on u čitalačkom oživljavanju teksta pokreće i predstave i misli koje povezuju dva teksta.

Kada srpski pisac Adrijan Sarajlija uvede junaka Tagomija u čudan muzej budućnosti, vodič mu pokazuje eksponat „solaroid“, a pisac čitaoca navodi na misao o komunikativnim moćima pametnog okeana iz Lemovog romana *Solaris* koje su sažete u jednom muzejskom predmetu (Ajdačić, 2022). Naslov prototeksta u ponovljenom ili prepoznatljivo promenjenom vidu podseća na srodnost potonjeg teksta sa svojim uzorom i najčešće nagoveštava i složenije preplete odnosa dva teksta. Ilija Bakić u priči „Tragač“ iz zbirke *Dole, u zoni* (2000) ukazuje na Stanislava Lema pominjući i naslov njegovog dela *Glas gospodara* (Ajdačić, 2022).

Epigrafi na početku teksta, neki opštepoznati izrazi – „kriilate reči“ autora-prethodnika nedvosmisleno upućuju na nameru pisca da temeljne ideje svog teksta potvrdi ili sučeli sa izabranim citatom iz prototeksta. Sovjetski pisac Dimitrije Bilenkin svoju povest *Sila silnih* otvara rečima Hermana Hesea i Puškinovim stihovima. U romanu *1999* o pokolenjima androida u vremenu kada ljudi više nema, Borislav Pečić poglavlja započinje epigrafima iz tekstova klasika angloameričke naučne fantastike – Bredberija, Simaka, Asimova i Oldosa Hakslija. Persida Lazarević pokazuje kako potom srpski pisac vodi polemički dijalog sa autorima čije je epigrafe naveo (Lazarević, 2015: 300–312). Savremeni poljski pisac, Jacek Dukaj otvara svoj roman *Ćerka lupežice* epigrafom iz pesme pop pevača i pesnika Nika Kejva „Do You Love Me“, a postapokaliptički roman *Starost aksolotla* epigrafom Nikolaja Berđajeva o duši. Cela knjiga o robotima na Zemlji bez ljudi protkana je gustom mrežom sličica sa citatima, parafrazama ili preobraženim kri-latim rečima od Biblije do tekstova popularne kulture.

Jacek Dukaj svoj transhumanistički obojen roman *Kralj Bola* naziva imenom glavnog junaka po Stingovoj istoimenoj pesmi. U tekstu romana su navedeni i stihovi iz pesme „The King of Pane“.

Složeni činioци prototeksta – likovi, hronotopi, motivi se pojavljuju u tekstu i podsećaju na prethodno delo. Hronotop metroa u postapokaliptičkim romanima iz serije *Metro 2033* se pojavljuje u fanovskoj prozi (fan fiction) – naracijama podražavaoca romana iz ciklusa ruskog pisca Dmitrija Gluhovskog.

U borhesovskom duhu prikaza nepostojećih knjiga, Stanislav Lem u prikazima tobože napisanih knjiga, u tzv. „apokrifima“ aludira i na dela racionalne futurofantastike. Motivi Lemovog romana *Futurološki kongres*, uz preobražaje se pojavljuju u Dukajevom romanu *Linija otpora* (Gorliński-Kucik, 2017: 104–105). Najsloženija je mnogostrano isprepletana veza prototeksta sa tekstom u re-naracijama, koje višestruko koriste niz elemenata prototeksta.

2. Pisac uvodeći intertekst, bira da li će čitaocu sam da ukaže na prototekst ili će mu prepustiti da ga prepozna bez autorske pomoći. Upućivanje na preuzeti element futurofantastičkog prototeksta tako može da bude direktno, poluprikriveno ili prikriveno. Izabrani primeri direktnog ukazivanja čitaocu na korišćeni prototekst su navedeni u prethodnom odeljku. Poluprikrivenu aluziju na hronotop kapije izme-

đu svetova iz romana braće Strugackih, Vladan Matić pravi u romanu *Zgrada na kraju grada*.

Naučna otkrića kao prototekst

Razvoj nauka je stupnjevit i sačinjen od niza ulančanih otkrića i omogućava nastanak novih tehnologija. U tekstovima racionalne futurofantastike neka od imena mislilaca i naučnika se izdvajaju i pojavljuju u fikcionalnim tekstovima.

Rakete, kao artiljerijska oružja, su pronalascima i teorijskim proračunima inženjera i pisca Konstantina Eduardoviča Ciolkovskog postale letelice koje mogu dostići i napustiti Zemljinu orbitu. U mnogim delima, posebno sovjetske futurofantastike, se pominju ideje i ime Ciolkovskog. Njegovi inicijali se nalaze u naslovu pustolovnog romana Aleksandra Beljajeva *Zvezda KEC* o kosmičkoj stanici koja kruži oko Zemlje. Leonid Geler ističe veliki uticaj Nikolaja Fjodorova, osnivača kosmizma na mnoge savremenike, među kojima i na Ciolkovskog, te ističe paradoksalnost činjenice da je istinski otac sovjetske naučne fantastike zapravo hrišćanski filozof 19. veka Nikolaj Fjodorov (Geller, 1985: 100).

Veliki uticaji Fjodorova tiču se i mogućnosti čoveka da koristi alternativne vidove energije. U tome je on izvršio uticaj i na mislioca Vladimira Vernadskog koji je pred kraj života pisao o autotrofnosti čovečanstva, tj. o energetske nezavisnosti čoveka od hrane. Ta ideja se pojavljuje u opisu izuma lako dostupne hrane, stvorene pomoću specijalnog kristala, trave i sunčeve energije u romanu *Sunčeva mašina* (1928) Vladimira Viničenka i u romanu *Vatrosmeš* (1988) Olesja Berdnika, u kome glavni junak energiju bez posredstva hrane dobija direktno od Sunca (Ajdačić, 2020: 19). Novi poznanik junaka, prilikom susreta na Kavkazu, ne nosi sa sobom nikakvu hranu i govori da se hrani samo svetlom, pominjući svom nepoverljivom sagovorniku iz grada ideje Vladimira Vernadskog:

Люди – визискувачі флори. Люди й весь легіон великих і малих тварин. Цим давно бідкалися визначні вчені. Наприклад, Вернадський ще в довоєнні роки серйозно поставив питання про грядущий перехід людства до автотрофності, до безпосереднього засвоєння енергії світла. Він вважав, а з ним

і такі велети думки, як Ціолковський, Чижевський, що лише автотрофній людині пощастить освоїти Космос...

U Berdnikovom romanu *Vatrosmeħ* se na mnogo mesta pominju Vernadski, Ciolkovski i njegova knjiga *Maštanja o Zemlji i nebu*, te radovi astrobiologa Aleksandra Čiževskog. Drevni mitovi i druge Berdnikove lektire takođe mogu biti osmotrene u ovom romanu u intertekstualnom ključu.

Do 20. veka, znanja o odnosima materije i energije su bila ograničena, a vladale su i euklidovske predstave o prostoru i vremenu. Radikalno nova viđenja su uvele Ajnštajnova teorija relativnosti sa idejom da se vreme pri kretanju brzinama bliskim brzini svetlosti usporava, a da se prostor može zakrivljavati. Ove pretpostavke se javljaju u nizu futurofantastičkih naracija o kosmičkim putovanjima – kada se povratnik sa dalekog putovanja ogromnim brzinama vraća na Zemlju na kojoj je prošlo mnogo više godina nego što je on putovao.

Logičke i filozofske postavke kibernetike Alana Tjuringa i Norberta Vinera se pojavljuju u nizu dela kiberfantastike, ređe uz direktno pominjanje, a češće uz oslonac na već usvojeni sistem osnovnih postavki kibernetike. Alan Tjuring je 1950. godine objavio test razlikovanja veštačkog i ljudskog razuma, koji je po njemu nazvan „Tjuringov test“. Taj test pred mašinu postavlja zadatak da napravi razliku između muškarca i žene (Majewski, 2007: 114, 117–120). U dve rane priče Stanislava Lema se u središtu zapleta priče nalazi Tjuringov test. U Lemovoj priči *Čekić daleko u kosmosu* u razgovoru pilota i kompjutera otvaraju se pitanja njihovog identiteta, a isti test javlja se i u priči *Okršaj* (Majewski, 2011: 158–166, 179). U Lemovom romanu *Glas gospodara* variraju se teme kibernetičke filozofije.

Ideologija i ideologeme kao prototekst

Svet bez Boga i religije jeste svet ideologije kojom ljudi „projektuju“ načela ljudskih međudnosa, društvenu raspodelu prava i obaveza, te svet politike u kome ljudi propisuju i sprovode pravila društvene hijerarhije, koristeći socijalni ugovor i mehanizme prinude za održavanje uspostavljenog političkog sistema. „Naučna fantastika“ kao „ispolitizovani žanr“ (Revič, 1998: 10) je prožeta ideologijom. Pisac futurofantastike fikcionalizuje „ideološke privrženosti proistekle iz lič-

nih znanja i osećanja, naručenih ideoloških predstava, ali i kolektivno posredovanih ideala, frustracija i kompleksa zajednice kojoj pripada (Ajdačić, 2007: 343). On slavi ili osporava osnivače, heroje ideologija i zauzima aktivnu poziciju prema ideološkim i političkim sporovima svoga vremena. Socijalna futurofantastika 20. veka pisana u vreme autoritarnih ideologija, u vreme sukoba komunizma i kapitalizma i stava pisca najčešće je izrazito pristrasna.

Zamisli socijalista utopista retko predstavljaju prototekst u tekstovima socijalistički orijentisane slovenske futurofantastike. U tekstovima sovjetskih pisaca pominju se likovi i ideje Karla Marksa, Fridriha Engelsa, revolucionara Černiševskog, boljševika Lenjina, a posle 1945. godine i u tekstovima nekih istočnoslovenskih pisaca. Ime Marksa se kao jak „ideološki marker“ pojavljuje u podsećanjima na njegovu osnivačku ulogu, ali i u citatima iz *Kapitala* i drugih njegovih tekstova (Ajdačić, 2007: 363). Manifest komunizma, Engelsovi i Lenjinovi iskazi, pa i odluke centralnih partijskih plenuma takođe predstavljaju česte ideološke markere. Kada je reč o osudama kapitalizma ili fašizma, u delima pisaca socijalističke orijentacije, imena ideologa se ne pominju, ali se satirički ismevaju žitelji svetova koji se osuđuju.

Ideološki raskol između prokomunističke i antikomunističke futurofantastike može se posmatrati i sa stanovišta fikcionalnih prikaza socijalnih odnosa u delima protivnika komunizma i komunista. Ideološki stereotipi u antikomunističkoj futurofantastici belih emigranata ili emigranata iz zemalja istočnog bloka posle kraja Drugog svetskog rata imaju suprotan vrednosni predznak. Dok su u prokomunističkim delima komunisti časni i pozitivni junaci, kod antikomunista oličavaju podlost. U satiričkim i distopijskim futurofantastičkim tekstovima pisaca antikomunističkog usmerenja ismevaju se ideolozi i lideri komunističkog sveta ili se polemiše sa političkim idejama komunističkih partija.

Pored politički angažovanih parola u korist jedne ideologije, a protiv one suparničke, u futurofantastici slovenskih autora se pojavljuju i opšteljudska razmatranja manje ideologizovanih mislilaca.

Tipovi međuodnosa prototeksta i teksta po pripadnosti

U intertekstualnim istraživanjima moguće je ispitivati niz odnosa dela istog autora ili različitih autora koje određuju brojni aspekti. U teoriji književnosti su ruski formalisti znatno obogatili modele koje su predlagali predstavnici francuske komparativne škole, ukazujući na primerima ruske književnosti kako se određeni stilski postupci mogu prenositi i po pobočnim linijama, te prelaziti iz popularne u umetnički visoku književnost i obratno. Važni su i doprinosi Harolda Bluma u ispitivanju odnosa engleskih pesnika u antitetičkoj kritici. Kada je reč o uticajima i vezama, oni su, po pravilu, bolje ispitani u okvirima nacionalnih književnosti.

Intertekstualne veze futurofantastičkih tekstova slovenskih autora su malo proučene – više se zna o uzorima i izvorima ideja, motiva i tema značajnih autora poput Čapeka, Bulgakova, Zamjatina, Lema i braće Strugacki, dok su manje poznati njihovi uticaji na potonje pisce. Izvesna saznanja o prisustvu drugih književnosti se nalaze u malobrojnim komparativističkim studijama o naučnoj fantastici. Stoga ovo polje predstavlja mogućnost za buduća istraživanja.

U intertekstualnim vezama književnosti jedan od modela po pripadnosti velikim grupama književnosti predstavlja kombinacija – neslovenski prototekst u futurofantastičkim tekstovima slovenskih autora. Podsticajnu ulogu za razvoj slovenske futurofantastike su u 19. veku predstavljala dela francuskih autora Žila Verna i Kamija Flamariona, a malo kasnije Engleza Vilijema Morisa, Herberta Velsa, Amerikanca Edvarda Belamija i Nemca Kurta Lasvica. Vernov roman *Put u središte zemlje* sa motivima paleontološke fantastike se varirano pojavljuje u delima više slovenskih autora. Utopijske ideje Morisa i Belamija se odražavaju u priči Panasa Mirnog „San“ (Smyrniv, 2019: 37) u romanu *Kad je zašlo sunce* Pavla Krata (Smyrniv, 2019: 48–53). Roman Nemca Kelermana o gradnji tunela ispod Atlantika, Mikola Trublajini je pretvorio u podzemni železnički tunel koji Sovjeti grade od Moskve do Vladivostoka (Smyrniv, 2019: 147–150). Lazar Lagin je u svojim delima sledio zamisli Velsa i Verna (Geller, 1985: 106). Futurofantastički elementi u delima o robotima Isaka Asimova i Klarkovim delima o čoveku u kosmosu su našli svoje odraze i u delima slovenskih pisaca.

Dela zapadnih autora kibernetičke fantastike i retro futurofantastike su, takođe, podstakla neke slovenske autore da se okušaju u žanrovima koji su do kraja osamdesetih godina 20. veka bili nerazvijeni u socijalističkoj futurofantastici. Poslednjih decenija se razvija i fanovska proza po likovima i motivima velikih filmskih hitova – o junacima ciklusa *Rat zvezda* – Skajvokeru i Dartu Vejderu.

Slovenski prototekst u futurofantastici slovenskih autora se može posmatrati u okvirima jedne slovenske tradicije ili unutar višeslovenskih književnih veza. Ruski i sovjetski geolog i pisac Vladimir Obručev je napisao roman *Zemlja Sanjikova*, podstaknut netačnostima u prikazima Arktika češkog prethodnika pionira češke geološko-paleontološke fantastike Karla Glouha u romanu *Začarana zemlja*. Posle pomenutih neslovenskih podsticaja za nastanak paleontološke fantastike, u sovjetskoj naučnoj fantastici je popularizacija proučavanja istorije iščezlih životinjskih vrsta minulih epoha odražena u paleontološkoj fantastici brojnih autora – geologa Vladimira Obručeva, paleontologa Ivana Jefremova, zoologa Nikolaja Plaviljščikova, geologa Genadija Praškeviča, arheologa koji je pisao pod pseudonimom Oleg Mikulov. Delo Stanislava Lema, Ivana Jefremova i braće Strugackij zaslužuje opsežna istraživanja međuslovenskih uticaja. Prisustvo slovenskog prototeksta u neslovenskim futurofantastičkim tekstovima bi bilo moguće ispitati u okviru veza sovjetskih pisaca sa rumunskim, istočnonemačkim, mađarskim, ali i vezama velikana slovenske fantastike u tekstovima zapadnih pisaca.

Zaključak

Književna dela slovenske futurofantastike imaju bogato isprepletene međuodnose sa tekstovima prethodnika i predstavljaju zahvalan predmet za uporedna proučavanja. Veliki enciklopedijski projekti daju obilje polaznih podataka za tematološka istraživanja, koja zahtevaju istančanije i dublje pristupe. Sistematičniji rad na uočavanju veza bi trebalo tek da ukaže na direktne i posredne veze u slovenskoj futurofantastici, kao i na njene odnose sa neslovenskim autorima. Pri tome su važna i uočavanja književnih i vanknjiževnih dela i izvora i obećavajuća intermedijalna proučavanja književne futurofantastike.

Literatura

- Ajdačić, D. (2007). „Идеолошке пројекције у словенским научнофантастичним књижевностима“, у: Ајдачић Д. и Јовић Б. (ур.) *Словенска научна фантастика*. Београд: Алма, с. 343–382.
- Geller, L. (1985). *Вселенная за пределом догмы. Размышления о советской фантастике*. London: Overseas Publications Interchange Ltd.
- Gorliński-Kucik, P. (2017). *TechGnoza, uchronia, science fiction : proza Jacka Dukaja*. Katowice.
- Jović, B. (2019). „Научно, фантастично, и научнофантастично у српској научној фантастици са краја XIX и почетка XX века“, у: Ајдачић Д. у: (ур.) *О српској књижевној фантастици*. Београд: Алма, с. 57–73.
- Kovtun, E. (2008). *Художественный вымысел в литературе XX века*. Москва: Высшая школа.
- Lazarević, P. (2015). „Пекићев обрачун са научном фантастиком“, у: Ајдачић Д. (ур.) *Слов'янська фантастика. Збірник наукових праць*. Том 2. Київ: „Освіта України“, с. 293–318
- Majewski, P. (2007). *Między zwierzęciem a maszyną: Utopia technologiczna Stanisława Lema*. Wrocław: WUW.
- Majewski, P. (2011). „Човек са машином. О једном виду протока знања у стваралаштву Станислава Лема“, у: Ајдачић Д. (ур.) *Тело у словенској футурофантастици*. Београд: Алма, с. 149–179.
- Revič, V. (1998). *Перекресток утопии. Судьба фантастики на фоне судеб страны*. Москва: ИВ РАН.
- Smyrniv, V. (2019). *Українська фантастика історичний тематичний огляд*. Харків: Мачулін.
- Suvin, D. (2009). *Научна fantastika, spoznaja, sloboda*. Beograd: SlovoSlavia.

Николай АРЕТОВ (София)

Институт за литература – Българска академия на науките
naretov@bas.bg

ОТСЪСТВИЕТО НА БЛЯНА ПО НЕВИДЯНА КРАСАВИЦА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ОТ XIX ВЕК

Любовта към непознатата красавица е древен и широко разпространен мотив. Статията регистрира отсъствието му в българската литература в контекста на няколко други сходни мотиви, разпространени във фолклора и в българската книжнина от 19. век. Като лансира идеята, че сравнителното литературознание се занимава не само с реално съществуващите аналогии между текстове, но и с отсъствието на такива аналогии на важни явления, статията предлага няколко възможни и взаимно преплетени обяснения на това отсъствие: „народопсихологическо“, „социално“, и свързано с развитието на литературата, като допуска, че последното е най-вероятно.

Ключови думи: *мотив, отсъствие, сравнително литературознание, преводна литература, българска поезия, фолклор*

Словесността използва различни сюжетни средства за да представи любовта и отношенията между половете. Един комплекс от мотиви обхваща многобройните прегради пред влюбените – волята на родителите и семействата, социални различия, драматични външни обстоятелства, болести и смърт, отдалеченост в пространството. Всички те присъстват в словесността навсякъде, но разпространението им е неравномерно разпределено във времето и пространството. Различните епохи и култури проявяват предпочитания към различни варианти, определяни както от външни (социални, исторически), така и, вероятно, от вътрешнолитературни

причини. В едни случаи акцентът пада върху несъгласието на родителите (вероятно най-разпространения вариант), в други – върху раздели, породена от природни катаклизми, при трети болести или смърт разделят влюбените. Финалите също могат да бъдат различни, както нещастни, така и щастливи. Извън авторските интенции всеки от вариантите може да се разглежда като натоварен с определено послание и разкрива нещо за конкретната култура и конкретната епоха.

В някои варианти ключово място заема някакъв предмет – украшение, част от дреха, изображение или нещо друго. Той може да бъде дарен в знак на обич или на предстоящия брак, може и да е попаднал случайно в ръцете на един от влюбените, а може да служи за разпознаване. Когато предметът е свързан с жената, той дава представа за нейната красота. Начините, по които се представя женската красота в литературата са различни, като много разпространени са сравненията с растения и животни, ще рече – на предмети или поне нечовешки обекти.

Историята за любовта към далечна красавица (*amour de loin*), позната само по портрет или по словесно описание, е ключов мотив в литературата. (Thompson, 1955–1958) При това не непременно в нов, по-скоро той е характерен за по-стари периоди – среща се във фолклора, в „1001 нощ“, в куртоазната провансалска лирика на трубадурите (XI–XIII в.), след това и по време на романтизма и пр. Изследователите на „1001 нощ“ (Вж. Gerhardt, 1963; *The Ocean of Story* 1924–1928) свързват мотива с персийската литература и го откриват в няколко от новелите от сборника (V, 8; II, 79 и др.), като тук влюбването по изображение е има ясно присъствие.

Някои по-смели изследователи откриват вариант на мотива и в любовта на Дон Кихот към Дулцинея. Всъщност, в по-ново време, може би донякъде и поради развитието на комуникациите, този мотив губи значението си. Освен всичко друго, той предполага и акцент върху описанието на непознатата – първо, на нейния портрет (изобразителен или словесен), който достига до влюбения, след това на представата, която той си изгражда, накрая, след различни перипетии, и на самата среща между влюбените. Най-известен е вариантът, според който трубадурът и принц на Блай Жауфре Родел (*Jaufre Rudel, le Prince de Blaye*, XII в.) се влюбил в графинята

на Триполи по разказите на поклонници от Антиохия, отправил се към нея и издъхнал в ръцете ѝ. Легендата набира нова популярност в епохата на Романтизма, а и след това.

Поради широкото му разпространение, може да се допусне, че мотивът е универсален и е необходим за развитието на литературата (ако представата за „развитие“ все още не е напълно дискредитирана). Струва ми се, че мотивът липсва в българската литература, или поне няма значението, на което се радва в други. Според Хаджикосев, не само мотивът, но и, като цяло „поезията на трубадури, трувери и минезингери отсъства от развойните процеси в новобългарската литература, а това не е могло да не се отрази и на разбирането на българина за куртоазната любов“. (Хаджикосев, 1995: 55–56, 73) И това предполага някакво обяснение, което, според мен, трябва да внимава да не попадне на подводните скали на „националната психология“.

Опитвал съм се да проследя насочването към любовта и използваните в българската словесност мотиви, особено чрез преводните прозаични творби, които в това отношение, както и в много други, въвеждат новото. (Аретов, 1992) Наблюденията могат да се резюмират по следния начин:

След като отсъства от книжнината докъм средата на 40-те години на XIX в., доколкото по това време тя въобще може да бъде определена като литература, любовната тема изведнъж навлиза в оригиналната поезия (поемата „Стоян и Рада“ на Найден Геров от 1845 г.) и в преводната белетристика в началото на 50-те години на XIX в. Голяма част от творбите, появили се в средата на века, а и по-късно, по някакъв начин се свързва с нея: „Еничерете“, „Любовник“, „Хубава Драгана“, „Павел и Виргиния“, дори и „Индийска хижа“, „Училище за децата“, „Райна“, „Песен“, „Берон“.¹

¹ Споменатите творби са:

Еничерете. – *Цариградски вестник*, В–Г, № 42-87, 26 март 1849 – 28 март 1850. Самостоятелно изд. 1849. Непосочен автор Алфонс Роайе (Alphonse Rouyer, 1803–1875), установен от Н. Александров; превод Ив. Богоров.

Любовник и неговите в Цариград от любов приключения. Превел от гречески Г. И. С. [Георги Йошев Сеславчанин или Георги Иванов Стоев] Цариград, 1849. Предполагаемият автор е Георгиос Кондилис, разкрит от Афр. Алексиева.

Хубава Драгана като хузарский полковник. – В: Любител на българското просвещение. От Милан Рашич. Цариград, 1850. Адаптация по Бокачо.

Те може да се разглеждат като своеобразен любовен цикъл - едно явление, което едва ли има прецедент по-рано; в него практически синхронно се появяват няколко различни етапа и подхода към темата. Като че ли типологически най-ранен е свързаният с фолклора вариант от някои от сюжетите на Лъопренс дьо Бомон. По сходен и все пак различен начин е представена любовта, от една страна, в „Хубава Драгана“, а от друга - в „Любовник“. При „Хубава Драгана“ все пак предполагаемите чувства на младата жена са само повод за разгръщане на фабулата, строго погледнато, тук става дума по-скоро за женска чест, за вяност и амбиция. В гръцката повед, непосредствен източник на творбата, постепенно се достига до действителна любов, като и тук авторът все пак представя преди всичко „събитийната“ страна на преживяванията на героя. Към характерното за приключенската литература представяне на любовта може да се отнесат „Еничерете“, „Райна“, „Берон“. В ядрото на цикъла – „Павел и Виргиния“ и донякъде „Песен“ – по различен начин, но цялостно, любовта доминира, еманципира се - от средство за изобразяване на нещо друго, тя вече е цел на автора. Френската творба представя една класическа за жанра разработка, а руският разказ е характерен за един следващ етап от очертаната от тези произведения линия на засилване на психологизма.

Жената, обект на чувствата, отсъства от сюжета вероятно само в „Песен“, т.е. мотивът за непознатата красавица не е особено актуален. В някои случаи влюбените може да бъдат разделени –

Павел и Виргиния. – *Цариградски вестник*, А, № 8–33, 4 ноември 1850 – 5 май 1851.

Индийска хижа. – *Цариградски вестник*, А, № 1–7, 17 септ. – 28 окт. 1850. И двата превода са по гръцкия превод на Н. Пиколо на творбите на Бернард дьо Сен Пиер.

Училище за децата. – *Цариградски вестник*, В, № 62–89, 24 ноември 1851 – 28 юни 1852. Авторът (Мари Лъопренс дьо Бомон) и преводачът (Анастас Гранитски) не са посочени.

Райна българска царкиня. Приказ от А. Ф. Велтмана. Преведе от руски Елена Мутева. 1852. Райна княгиня българска. Преведена от Йоакима Груева в Белград. 1852.

Песен. – *Цариградски вестник*, 3, № 127–129, 27 юни – 11 юли. 1853. Преводач Хр. Даскалов, авторът не е установен.

Берон или божия промисъл. – *Цариградски вестник*, 4, № 147–153, 14 ноември – 26 дек. 1853. Преводач Пандели Кисимов, авторът не е установен.

един друг древен мотив. В българската словесност от XIX в. раздялата често се свързва с несъгласието на родителите, а не с някаква друга, „външна“ причина – природно бедствие (наводнение) или нещо друго. (Оставям настрана мотива за похитената девойка, с който съм се занимавал другаде и който има само косвена връзка с любовта.) От друга страна, в българската словесност относителната тежест на един друг сюжетен възел е по-голяма – разделеното семейство, раздялата между родители (майката) и сина – мотива „изгубено дете“, свързан с популярната творба на Кристоф Шмид, а по-късно – със сина, напуснал семейството за да учи в чужбина (и да тъгува за юга, за милата гора, за старата си майка и пр.) или за да стане хайдутин (като баща си) при Хр. Ботев. Акцентът, който българската словесност поставя върху семейството, е разгледан по интересен начин преди време от Б. Ничев в контекста на т.нар. „баладен импулс“ и „прехода от фолклор към литература“.

Вариант на мотива за изображението на красавица, с която влюбеният е разделен, може да се открие единствено в „Еничарите“ (За него вж. Александрова, 2018), първата творба от цикъла. Тук героят все пак познава своята възлюбена, вариантът за влюбване само благодарение на предмет, напълно отсъства в книжнината от това време, а и след това. В „Еничарите“ неочаквано се оказва, че турчинът Неджип притежава едно изображение – „куна“ (от гръцкото *εικων* за френския израз *une image enluminée*), подарено му от красавицата Ерминия. Тя е християнката, а връзката им изглежда невъзможна поради религиозните различия, допълнително усложнени от драматичните събития в Османската империя във времето, в което се разгръща сюжета: еничарите убиват султан Селим III (1808), заради идеите му за преобразувания, а след поредица от превратни събития престола заема реформаторът Махмуд II, който разтуря еничарския корпус (1826).

Подаряването на изображение като залог за вяност е елемент от сантименталния и куртоазен модел за представяне на любовта. (вж. Александрова, 2016) Практически по същото време куртоазният модел навлиза и в оригиналната българска поезията (вж. Алексиева, 2012), като следването на чужди образци и в този случай е несъмнено.

В българската култура (и не само в нея) съществува един любопитен етнографски сюжет, който поне формално напомня древния мотив – сватба, при която булката познава младоженеца само по калпака му, нерядко и младоженецът не познава булката, избрана от родителите му. През следващите десетилетия мотивът се появява и в литературата, натоварен с доста по-различни послания. В класическата творба на З. Стоянов „Записки по българските въстания“ (1884–1892), както и в обичая, сюжетният елемент няма връзка с каквато и да е любов, отношението на автора към отживялата традиция е саркастично:

Още по-чудно се женят и годяват котленските овчари. Много пъти се случва, щото умните родители се мятат на стари години да играят хоро на годежа, когато главният виновник на тържеството се пощи в това време в някое добруджанско келемле или го бият като тъпан, че отървал овцете из нивята. Подир шест месеца или година, той научава това, когато приеме от годеницата телледисано здравче, завито на коренчето с червена коприна (Стоянов, 1983: 53).

В този случай словесният портрет на бъдещият брачен партньор не излиза на преден план, не се разгръща и конкретизира. Но за фолклора, а не без връзка с него, и в поезията от епохата е характерно представянето на женската красота чрез сравнения, най-често с растения и животни, които поне днес се възприемат като конвенционална за жанра образност. Едно относително по-различно решение, въпреки че също конвенционално, е метаморфозата на влюбените в растения:

...на оня свят Стоян и Рада
един на друг били отрада;
на тоз свят ним из гробовете
изникнали от Бога две
високи кичести дръвета
и си ся сплели връхове.
(Н. Геров)

Стройна се Калина вие над брегът усамотени,
кичест Явор клони сплита в нейни вейчици зелени.
(Пенчо Славейков)

За българската литература от XIX в. тази метаморфоза, близка по дух до куртоазната лирика, както и посмъртното описание на обекта на любовта се оказват много по-актуално от въвеждането на материален портрет на отсъстващата непозната красавица. Струва ми се, че същото може да се каже и за XX в. По-често срещаните акценти са: раздялата, свързана с несъгласието на родителите и социалните различия (които днес може и да разглеждат незначителни), отношенията между младите като път към изграждане на семейство, изповедта на влюбения или (както е в някои от стиховете на Петко Славейков) на обладания от любовно желание мъж; любовта като прелъстяване (както от страна на мъжа, така и от жената, нерядко с користна цел) (Аретов, 2006: 55–63) и пр. Присъствието на предмети (нечовешки обекти) може да се търси главно в китката, дарена за обич, по-рядко и също главно във фолклора – в омайното биле, както и в посмъртната метаморфоза, която се открива главно в авторски творби, стилизиращи фолклорни елементи и жанрове.

Самото представяне на жената – обект на любовта – в българската литература от XIX в. и особено преди Освобождението, е доста пестеливо, а и еднотипно, стандартизирано, особено на фона на относително по-разнообразното представяне на мъжете. Мъжът като обект на любовни чувства практически отсъства в скромната по обем литература, писана от жени; в произведенията, писани от мъже се наблюдава героизиране или идеализиране, от една страна, и доста по-разнообразно сатирично представяне. Впрочем, относително по-разгърнатите образи на жени също са обрисувани ако не сатирично, то нерядко – като злонамерени чужденки (били те млади и хубави, но коварни, или възрастни, грозни и интригантки).

В ранната възрожденска поезия, свързана по някакъв начин с любовта и взаимоотношенията между половете, доминират, разбира се красавици, но представени стандартно, често чрез епитети и изразни средства, познати от фолклора. Любовта присъства в няколко варианта, А. Алексиева говори за „куртоазна ритуалност“, „пасивната страдалност“ и „авантюрната сладострастност“ (Алексиева, 2012), но и трите варианта не предлагат никакви особено впечатляващи портрети на жени (може би с изключение на Славейковите анакреонтни стихове). Непозната красавица, която

другаде е същностен елемент от „куртоазна ритуалност“, също не представлява особен акцент, ако въобще присъства.

Впрочем, представянето на жената е доста пестеливо и в най-високите образци на възрожденската поезия, свързани с любовта („До моето първо либе“ на Хр. Ботев). Тук единственото, което научаваме за либето, е от стиха „Ти имаш глас чуден – млада си“, практически отсъства какъвто и да е портрет. Още по-недвусмислено е отсъствието на физически портрет в другото любовно стихотворение на Ботев – „Ней“. От друга страна, на Ботев също не са му чужди стандартните изразни средства. Например „млада, хубава Стояна търчи с менци за водица“ („Пристанала“).

„Изворът на Балоногата“ като че ли по-настойчиво ни представя градината на Гергана, отколкото самата девойка.

Гергана, пиле шарено,
Гергана, кротко агненце,
кат бисер между мъниста
тя била между момите;

...

везир пред чадър седеше,
гледал Гергана, чудил се –
чудил се хубост таквази,
де се е зела на село.

...

От думите на везира разбираме още, че Гергана е бяла българка с „лице снежано“ и „ръце нежани“.

Да се опитам да обобщя разхвърляните си и очевидно непълни бележки. Струва ми се несъмнено, че сравнителното литературознание може да се занимава не само с наличните аналогии между текстове и явления от различни култури, но и с отсъствието на аналогии на важни явления. Осмислянето на това отсъствие е не само трудна, но и рискована задача, тъй като предлага лесни обяснения. Възможни са хипотези в няколко посоки.

Едната е „народопсихологическа“ – нещо отсъства, защото не е присъщо на народа (на по-голямата етническа група, напр. славя-

ните, или на някаква по-малка общност, на региона – напр. Балканите).

Другата е „социална“ (или „социално историческа“) – за дадено общество от определен момент не е характерно някакво явление и затова то отсъства от литературата. Когато и ако то се появи „в живота“, литературата също ще го представи. Историческите сведения обаче не откриват реални житейски факти, които да съответстват на познатото от литературата влюбване в изображение на непозната красавица, както, впрочем и на други мотиви от провансалската и старата арабска литература.

Трета хипотеза може да бъде определена като „литературноисторическа“. Тя би могла да тръгне от представата за някаква закономерност в развитието на литературата, според която всяко явление трябва да е подготвено от някакви предходни явления. Най-ясните примери са с пародиите и отхвърлянията. Не може да има романтичен бунт срещу старото, ако няма класицизъм (академизъм), не може да има „Дон Кихот“, ако няма рицарски романи. Или все пак може, ако литературата се мисли извън националните граници. В българската литература, а и не само в нея, това става чрез преводи на творби, които стъпват на някакви по-ранни текстове и процеси, които отсъстват или са само в зародиш въз възприемащата култура.

Това са умозрителни конструкции. Но дали някоя от тях би могла да обясни отсъствието на мотива за любовта към непознатата красавица в българската литература от XIX в. Не съм склонен да приема народопсихологическото обяснение, според което „българинът“ („балканецът“) е чужд на романтичната любов, оттам – и на разглеждания мотив. Не съм убеден и че другаде мотивът стъпва на някаква сравнително разпространена практика (която да отсъства сред българите) и затова го няма в книжнината. Склонен съм да мисля, че любовта към невидяната красавица е по-скоро литературно (фолклорно) изобретение, което евентуално след това може да породи отделни, съвсем малобройни житейски аналози. Не съм убеден и че българите имат по-малко възможност за пътуване (т.е. за търсене на невидени красавици), още по-малко пък – за контакти с различното и екзотичното. А и, струва ми се, мотивът не се нуждае непременно от големи географски разстояния. Непо-

знатата красавица може да е в Китай, но може и да е в Стамбул, горе в планината или дори по-близо.

Така че остава „литературноисторическата“ хипотеза. Проблемът за мен обаче тук е в това, че мотивът е древен, може да се каже митичен или архетипен, или поне фолклорен, за него едва ли е необходимо значително предхождащо развитие. Така че въпросът остава отворен...

Цитирана литература

- Александрова, Надежда Еничарите (2018). *Преплетени истории в османския контекст на XIX век*. София: Изток-Запад.
- Александрова, Надежда. За един портрет: подходът на Иван Богоров при превода на френския роман „Еничарите“ (1849). – Научна конференция Писателят като преводач. Преводачът като писател, Софийския университет, 8 април 2016. <https://calic.balkansbg.eu/conferens/the-author-as-translator-the-translator-as-author/14-bogorov-s-translation-of-les-janissaires.html> (видяно 25 август 2021).
- Алексиева, Анна (2012). *Българската поезия от 40–50-те г. на XIX век. Роли на субекта*. София: Кралица Маб.
- Аретов, Николай (1992). „Темата за любовта в преводната проза от средата на XIX в.“ В: *Литература и култура*. София: БАН.
- Аретов, Николай (2006). *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица Маб.
- Ничев, Боян (1971). *Увод в южнославянския реализъм. От фолклор към литература в естетическия развой на южните славяни през XVIII и XIX век*. София: Издателство на Българската академия на науките.
- Стоянов, Захари (1983). *Съчинения*. Т. 1, София: Български писател.
- Хаджикосев (1995). *Провансалската лирика и средновековната поезия*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“.

- Шмид, Кристоф фон (1870). *Повести на изгубеното дете и Велисариа, военачалникът на Юстиниана великаго*. Русчюк: В печатницата на Дунавската област.
- Gerhardt, Mia. *The Art of Story-Telling. A Literary Study of the Thousand and One Nights*. Leiden, E. J. Brill. 1963.
- *The Ocean of Story Being C. H. Tawney's Translation of Somadeva's Datha Sarit Sagara*. Edited by N. M. Penzer. London, 1924–1928.
- Thompson, Stith (1955–1958). *Motif-index of folk-literature : a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, medieval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends. Revised and enlarged. edition*. Bloomington: Indiana University Press.

Bojan BELIĆ (Washington)

Department of Slavic Languages and Literatures

University of Washington

bojan@uw.edu

אין כל קדש תחת השָׁמַשׁ:

GENDER NONDISCRIMINATORY LANGUAGE DEBATES IN PRESENT-DAY SERBIA*

The present contribution thoroughly examines the debate following the 2019 publication of the *Handbook for Using Gender-Sensitive Language* in Serbia. Linguists' and non-linguists' arguments for and against the Handbook are analyzed in detail. Also, the Handbook's own linguistic approach to one aspect of nondiscriminatory language – that of the derivation of occupational feminine gender nouns – is

* Even though the title speaks of gender nondiscriminatory language debates in present-day Serbia, the present contribution is, in fact, exclusively focused on debates concerning the most protected and privileged language in the country – Serbian. Serbian is the most widespread mother tongue among Serbia's population and is accorded the highest possible status within the polity: it is the only language in Serbia recognized by the highest law in the land – the Constitution of the Republic of Serbia; statuses of other languages are recognized only by laws lower than the constitution, those applying to provincial, municipal and levels below municipal. Different versions of the present contribution were presented to the audiences of the April 2020 Slavic Graduate Student Colloquium at the University of Washington and the 22nd Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature, and Folklore. I thank both audiences for their invaluable comments (in particular Gordana Crnković, Brian Joseph, Biljana Konatar, Clayton Marr, Veronica Muskheli, Lee Scheingold, and Valentina Zaitseva), whose questions and comments helped make this version better than the previous ones. This is also true of Shosh Westen, to whom I am grateful, as well. Finally, I thank anonymous reviewers, as well. I, of course, take full responsibility for all of the contribution's shortcomings.

scrutinized. Ultimately, the present contribution demonstrates that the 2019 debate is but an intensified iteration of a gender nondiscriminatory debate which has been going on for well over a century and which once again intensified in 2021.

Key words: *gender nondiscriminatory language, Serbian language, occupational nouns, debate*

*We must do all we can to imagine the Other,
before we presume to solve the problems work and life demand of us.*
Toni Morrison (Morrison, 2019: 70)

1. PROLOGUE

In early March of 2020, as part of his remarks on the occasion of observing International Women's Day that year, António Guterres, United Nations (UN) Secretary-General, noted that „[g]ender inequality is the overwhelming injustice of our age and the biggest human rights challenge we face“,¹ adding that „gender equality is a question of power“.² He then reminded the world that there is „a yawning gender power gap in our economies, our political systems, our corporations, our societies and our culture“.³ Broadly speaking, it is this very last aspect of gender inequality (the one seen in our culture, specifically – our language) that is the focus of the present contribution. By adhering to the words of Toni Morrison offered in the epigraph above, as well as the Secretary-General's own advice that „[i]t is more important than ever for men to stand up for women's rights and gender equality“,⁴ this contribution is offered as one – albeit small – step in the direction of reaching a more (if not absolutely) equal world of empowered humans.

The 13th issue of the Gender Brief for Serbia, for the period between August 1, 2020 and February 1, 2021, prepared by the UN Sustainable Development Group Gender Theme group in Serbia, indicated that

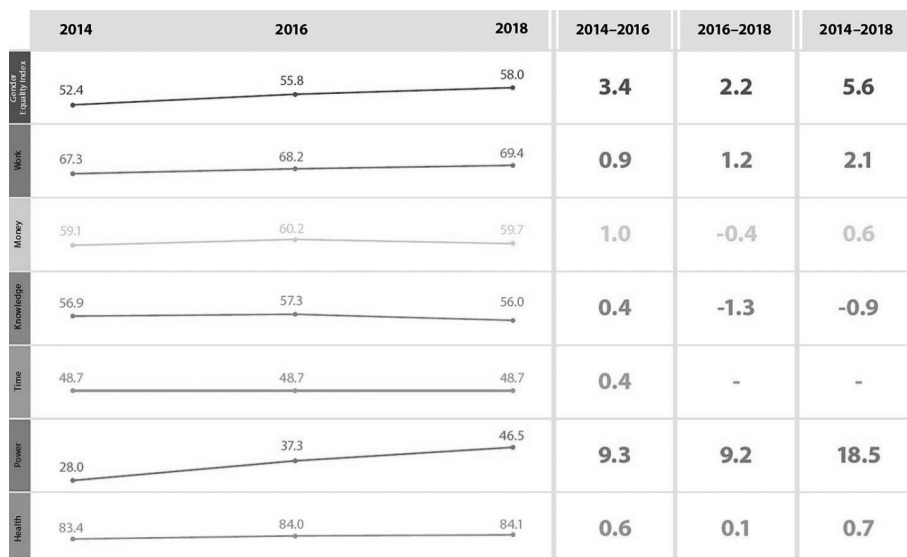
¹ <<https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-03-06/observance-of-international-womens-day-remarks>>. Web. April 18, 2022.

² Ibid.

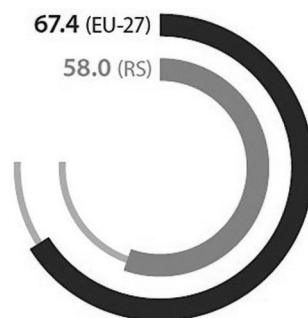
³ Ibid.

⁴ Ibid.

the fact that the government of the Republic of Serbia „now includes a new Ministry for Human and Minority Rights and Social Dialogue“ suggests that „work on gender equality has noticeably picked up.“⁵ A much more detailed gender equality assessment is found in the most recent European Institute for Gender Equality-based Gender Equality Index for Serbia 2021 (based on data from 2018), the third one for the country. The changes in the overall index itself, as well as in its six different domains (work, money, knowledge, time, power, and health), are presented in the following chart⁶:

The index of 58.0 points „indicates continuous, albeit slow progress in improving gender equality (as compared with the 2014 and 2016 indices of 52.4 and 55.8 points, respectively, B. B.),“ which leads to the conclusion that „[i]f progress continues at this pace, it will take 59 years to achieve full gender equality at a high level of achieve-

⁵ <<https://serbia.un.org/en/124508-gender-brief-serbia-vol-13>>. Web. April 20, 2022.

⁶ <<https://eurogender.eige.europa.eu/events/release-gender-equality-index-serbia-2021#resources>>. Web. April 20, 2022.

ment in the domains covered by the Index.⁷ As most recently assessed, the gender equality index for Serbia is lower than that of the 27 European Union (EU) member states, though the gap appears to be narrowing (10.4 points in 2016 vs. 9.4 points in 2018).⁸

2. THE HANDBOOK

It was in the environment as sketched in the prologue that, on June 26, 2019, in the capital of Serbia – Belgrade, a press conference was held at the University of Belgrade’s Faculty of Political Sciences, during which the *Handbook for Using Gender-Sensitive Language*⁹ (hereafter, the Handbook; Serbian Latin: *Priručnik za upotrebu rodno osetljivog jezika*) was introduced to the general public. The co-authors, Hristina Cvetinčanin Knežević and Jelena Lalatović, were accompanied by Dr. Daša Duhaček (of the Center for Women Studies (CWS) in Belgrade), Dr. Jelena Filipović (of the University of Belgrade’s Faculty of Philology), Jelena Sekulić-Nedeljković (of the United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women)), Gordana Gavrilović (of the Coordination Body for Gender Equality (CBGE) of the Government of the Republic of Serbia), and Dr. Veselin Kljajić (of the University of Belgrade’s Faculty of Political Sciences). The publication of the Handbook was financially supported by the EU and made possible by UN Women and CBGE, the latter making the Handbook appear to have been officially commissioned by the executive branch of the Serbian government itself.

While apparently officially the most significant publication of its kind, the Handbook’s unveiling was but a culminating moment in what could be argued to have been heightened activity in the field of gender nondiscriminatory Serbian linguistics during the first two decades of the 21st century. As a matter of fact, in addition to the Handbook, in the year 2019 alone, two other major publications were issued. One was the

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2019-07/Priruc%CC%8Cnik%20za%20upotrebu%20rodno%20osetljivog%20jezika_latinnica_0.pdf>. Web. April 20, 2022.

In the present contribution, all translations to English are mine unless noted otherwise.

Handbook for Introducing Gender Perspective in the Serbian Language Curriculum for the First Educational Cycle (Serbian Latin: *Priručnik za uvođenje rodne perspektive u nastavu srpskog jezika za prvi ciklus obrazovanja*), co-authored by Jelena Stefanović and Saša Glamočak. It was published by the Social Inclusion and Poverty Reduction Unit (SI-PRU) of the Government of the Republic of Serbia in order „to encourage female and male teachers to introduce gender perspective (which the co-authors themselves define as the perspective that, while observing any one of the social phenomena, takes into consideration gender-based differences, B. B.) into the Serbian language curriculum by using specific examples in order to show them how that can be done in the existing circumstances.“¹⁰ The other was the *Guide for the Use of Gender-Sensitive Language in Public Administration in Serbia* (Serbian Latin: *Vodič za upotrebu rodno osetljivog jezika u javnoj upravi u Srbiji*), co-authored by Svenka Savić and Marjana Stevanović. The guide was published by the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Mission to Serbia and, „above all, aimed at those in local governance who face questions regarding equality of the sexes in writing and speaking.“¹¹ The co-authors were said to have offered „recommendations and instructions as to how to express gender relations precisely (...) as well as an overview of the existing linguistic possibilities, which one can select based on one’s linguistic intuition, thus (...) contributing to the introduction of gender perspective into the public and official language use.“¹²

The present contribution is, nevertheless, solely focused on the most significant official publication to date in the field of gender nondiscriminatory Serbian linguistics – the Handbook. In its preface, Zorana Mihajlović – at the time of this writing, the president of CBGE (as well as the Deputy Prime Minister and the Minister of Construction, Transport and Infrastructure) – pointed out the fact that the Handbook itself „demonstrates the importance of using gender-sensitive¹³ language-

¹⁰ <https://sociojalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/09/Prirucnik_za_uvodjenje_rodne_perspektive_u_nastavu_srpskog_jezika_za_prvi_ciklus_obrazovanja.pdf>. Web. April 20, 2022. p. 3.

¹¹ <<https://www.osce.org/files/f/documents/5/7/454309.pdf>>. Web. April 20, 2022. p. 7.

¹² Ibid. pp. 5–6.

¹³ In the present contribution, the term **gender nondiscriminatory** is preferred and used exclusively, yet understood as synonymous with the terms **gender-sensitive**, found in citations, and **gender differentiated**.

ge from the point of view of raising awareness regarding gender equality, yet, at the same time, it also provides directions for everyday use of gender-sensitive language.¹⁴ The co-authors, following the approach that „we should call everything by its actual name and render discrimination unacceptable,¹⁵ indicated that „the goal of the Handbook was to encourage men and women alike to use gender-sensitive language and for the Handbook to offer clear directions as to how exactly to do that.“¹⁶

The Handbook is comprised of 12 chapters, including the two most relevant for the present contribution: Chapter 7, entitled *How to Use Gender-Sensitive Language*, and Chapter 8, entitled *Glossary (List) of Callings, Occupations, Titles, and Names for Women*. Chapter 7, as its title suggests, aims to deliver on the promise of offering clear directions regarding the use of gender nondiscriminatory language. The chapter, indeed, contains a section entitled *Directions for Using Gender-Sensitive Language*, itself presenting 13 different explicit directions, which, according to the co-authors, rely as well as build upon the previous work by Svenka Savić, referred to as „the pioneer of sociolinguistics and a fighter for the use of gender-sensitive language“,¹⁷ some of whose publications are found among the references in the Handbook. The other – and for the present contribution crucially relevant – section is entitled *How Are We to Build Feminine Gender Nouns?* In it, various feminine gender occupational nouns' derivational processes are outlined; their detailed analysis will be provided in section 5 of the present contribution. Chapter 8, the glossary or list of nouns, is an extremely common element of publications such as the Handbook: publications of this kind, in addition to providing a rationale behind the need to use gender nondiscriminatory language, almost exclusively also provide relatively short or long lists of actual feminine gender nouns juxtaposed with their masculine gender counterparts. In that respect, the Handbook is no exception. The Handbook's list presents exactly 1,010 entries, all of which are formatted as in the example shown below:

¹⁴ The Handbook. p. 3.

¹⁵ Ibid. p. 9

¹⁶ Ibid. p. 10.

¹⁷ Ibid.

OBLICI ZA ŽENSKI ROD	OBLICI ZA MUŠKI ROD
administratorka	administrator

A

The example is, in fact, the very first entry in the list – the one for ‘administrator’, with the left column showing the feminine gender form and the right column showing the masculine gender one. A detailed account of the list’s forms will also be provided in section 5 below.

3. MOST IMMEDIATE REACTIONS

Not that long after the Handbook was made public at the 2019 press conference, two Serbian daily newspapers published a variety of reactions to the Handbook.

On August 4, 2019, the daily *Večernje novosti*, in its section on *Culture*, published an article entitled *Above All Else – Woman Is Also (Hu)Man!* (Serbian Latin: *I žena je, pre svega, čovek!*).¹⁸ After a brief introduction – in which the journalist mentioned the Handbook’s „(unimaginably detailed) list of occupations in the customary masculine gender, but also in the feminine gender forms“ and wondered whether the Handbook is but „smoke and mirrors (lit. *smearing the eyes of the public and ‘makeup’* (*zamazivanje očiju javnosti i ‘šminka’*)) in a moment and in a society registering an unacceptable level of discrimination, femicide, and violence“ – opinions of four different individuals were offered. Svetlana Slijepčević-Bjelivuk, Dr. Marina Nikolić, and Dr. Jovanka Radić, all of the Serbian Academy of Sciences and Arts’ Institute for the Serbian Language, respectively noted, among other things, that they did „not agree that [the Handbook] can improve the visibility of women in public life“; that the Handbook’s co-authors „are not in agreement with the achievements of Serbian gender linguistics“; and that the Handbook’s „aspiration for anything, particularly one of a total of two natural classes of beings who use human language (‘male’ and ‘female’), to become visible in language leads toward nothing other than a deconstruction of language as a means of thought/thinking [addi-

¹⁸ <<https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:810158-I-zena-je-pre-svega-covek>>. Web. April 20, 2020.

tionally wondering] whether languages of old and/or powerful peoples/nations are being subjected to similar interventions“. Dr. Sreto Tanasić, president of the Committee for the Standardization of the Serbian Language, asserted that

female feminists can share the Handbook with each other, but that it cannot be imposed on behalf of anybody from the levels of either political movements or the state, [adding] that it is not a normative linguistic instrument, but a product of linguistic engineering, unbeknown to linguistic practitioners since the times of Stalin; not an expression of a democratization of a society, but the opposite of it – an attempt to impose one social group’s view, in contradiction to the science, onto the whole society.

The daily *Danas*, on August 9, 2019, in its *Opinion* (lit. *Personal Stands* (*Lični stavovi*)) section, published an article by the aforementioned Dr. Marina Nikolić – this time introduced only as the president of the Forum of Women of Serbia’s Democratic Party – entitled *Language as a Means of Schism* (Serbian Latin: *Jezik u službi raskola*).¹⁹ In addition to repeating its criticism already mentioned above, the author also noted that the Handbook is here „to create a red-hot atmosphere and – always in vogue – divided Serbian society, [being] yet another Potemkin village constructed by the ruling Serbian Progressive Party at a moment in time in which the level of discrimination against women, femicide, and partner violence is unacceptable, and true equality is nowhere to be found.“ The author concluded that the Handbook’s suggestion to use „parallel forms impedes communication and slows it down, [adding that] there are rules based on which language is normativized/standardized; these rules can but should not be autocratic, nor should they be democratic. They should only be – scientific.“ In response to the August 9 article, on August 15, 2019, the same daily, in its *Rule of Law* (lit. *Rule of Right* (*Vladavina prava*)) section, published an article by Svenka Savić, Professor Emerita and the Handbook’s reviewer, entitled *Politics Are Always in the Background of Linguistics* (Serbian

¹⁹ <<https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/jezik-u-sluzbi-raskola/>>. Web. April 20, 2020.

Latin: *U pozadini nauke o jeziku uvek je politika*).²⁰ The latter author noted that the former author's notion of schism is but a self-constructed one: the fact that CBGE, UN Women, and the CWS all stood by the Handbook made it apparent that „the publication of the Handbook does not support the construction of the notion of schism.“ The same author also reacted to the exclusive role of scientific language standardization rules by claiming that „all members, male and female, of a linguistic community create standard language over time, through which the process of normativization also moves, [adding that] politics are always in the background of linguistics.“

The debate was by no means settled. If anything, it was only starting or, to be even more precise, it was simply continuing, as section 4 below will demonstrate in detail. However, the most immediate reactions mentioned above necessarily became the impetuses for the kind of 21st century public reactions in the form of comments posted on the two dailies' websites soon after the three articles appeared in their digital versions.

The August 4 article received a total of 31 thumbs-up/down reactions, specifically 25 thumbs-up and 6 thumbs-down ones. The article was also commented on verbally by two individuals. Both comments can be seen as negative,²¹ for they use derogatory phrases in speaking about the notion of gender nondiscriminatory language, seeing it as „disgusting words“ and something that „will be eaten by flames, sulfur, and darkness“. Additionally, the comment on disgusting words received a total of 27 thumbs-up/down reactions, respectively, 24 and 3.

The August 9 article was commented on verbally 14 different times. Only one of those comments may be assessed as neutral, the rest – as negative (the following is but a selection of the latter: „To me, this sounds crazy (lit. *without connection (bezveze)*).“; „This gender equality in language is but smoke and mirrors (lit. *represents a curtain of smoke (predstavlja dimnu zavesu)*).“; „Onward, brotherhood of Serbian women (lit. *Samo napred, braćo Srпкиnje!*)!“; „Language rapists get on my nerves.“; „Nonsense.“). While the one neutral comment does not explicitly

²⁰ <<https://www.danas.rs/drustvo/vladavina-prava/u-pozadini-nauke-o-jeziku-uvek-je-politika/>>. Web. April 20, 2020.

²¹ All verbal comments are assessed as **negative**, **neutral**, or **positive**. The assessments are my own and, thus, absolutely subjective.

speak in favor of gender nondiscriminatory language, it appears not to be speaking about it in a negative manner by actually concluding that „language should accommodate us, yet here one insists that we accommodate language“.

Finally, the August 15 article received a total of 4 comments and arguably only one may be seen – though possibly not absolutely so – as positive. This comment was a reaction to what is assessed as a negative comment since its author indicated that „this is a world ruled by men and no feminist philosophies will change that fact“ and then identified herself as a woman having „one’s place in the society, one’s status, rights and privileges and not feeling endangered, neglected or discriminated against in any way.“ The supposed positive comment then suggested that the opinion outlined in the negative comment should not be made public. The remainder of the negative comments saw the Handbook as „an excellent illustration of how much feminist women and leftists despise women and the poor in Serbia“ and also rejected „entering into a debate with illiterate primitives who do not know their own language.“

The public reactions analyzed above are overwhelmingly negative toward the notion of gender nondiscriminatory language and, as such, they mirror the most immediate reactions of articles to the publication of the Handbook. Notably, all of the August 4 and August 9 articles – and in various ways – spoke against what they saw as the main purpose of the Handbook. It is thus not surprising that such articles elicited public reactions of a similar nature. However, even the August 15 article, whose author attempted to counter the August 9 article, did not elicit many positive reactions, that is, unless the fact that the mere lower number of comments on the former is to be seen as an indication of some positivity or else – negativity tamed.

4. A LONG-LASTING DEBATE

The heated debate that ensued after the publication of the Handbook in the second half of 2019, when observed in a wider context, appears as a merely intensified iteration of what could be argued to have been an over-a-century-long debate centered on what is, in 21st century terms, referred to here as gender nondiscriminatory language. The wi-

der context of over 120 years, into which the 21st century iteration will be placed in this section, is the region in which the major present-day Slavic languages of Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian are found and also the region where once there was Serbo-Croatian/Croat-Serbian. From that wider context, five crucially relevant iterations of the ongoing gender nondiscriminatory language debate will be discussed here. While they are crucial, they are by no means exhaustive, much like the references used to sketch those iterations, which, though carefully selected, are naturally inexhaustive, as well. In the end, it will become apparent that two (4.1 and 4.4) of those iterations perhaps need not necessarily be thought of as debates after all, in the way that the other three may.

4.1. 1899

On December 1, 1899, the 12th issue of the 4th edition of the journal for entertainment, instruction, and literature, *Zora*,²² owned and edited by the poet Jovan Dučić, was published in Mostar, present-day Bosnia and Herzegovina. In the *Chronicle* section, the editorial board indicated that the issue was a feminine issue (lit. *ženski broj*). The rationale read in full (all underlining is mine, B. B.):

On the occasion of this Christmas, *Zora*'s editorial board again wanted to make its subscribers (lit. *pretplatnike*, masculine gender noun, B. B.) happy, so here is—the feminine issue. Except for some poems, all of the contributions were created specifically for this issue of *Zora*, such that either their authors are feminine (lit. *autori ženski*, masculine gender noun phrase, B. B.) or else the contributions speak about females. Here, *Zora* would like to thank its female contributors (lit. *saradnicama*, feminine gender noun, B. B.) for the love and readiness that they exhibited toward its editorial office.

The issue contained six prosaic and four poetic literary contributions, as well as pieces on Bolesław Prus and Sarah Bernhardt – all

²² <<http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=1263&p=0396&e=f&w=1536&h=793>>. Web. April 20, 2022.

apparently authored by women – and opened with a piece by Jelica Belović-Bernadzikowska entitled *Modern Women*. In it the author explained to her readership that „those who want to study women, should look at literature“. The example of a modern woman at the time was Henrik Ibsen’s Nora, as well as her heiresses, who „can continue to live since they arrived at the realization that they gave their love to an infidel“. That was so because „the modern woman is an individual on her own, one that does not need someone else’s breath, [for modern women] enter the fight that is life with courage.“ After a fairly detailed elaboration of the physiological differences between women and men – following, at the time of the original publication, the most recent views – the author concluded that the noted physical differences do not really negatively impact woman’s psychological being in any way. In fact, the author saw the modern woman as someone who „hates every weakness, [for she is] a fully developed individual, who knows right from wrong“. Ultimately, the author provided a full comparison of women and men by asserting that „[a] woman looks deep, whereas a man looks far. To a man, the world is – his heart; to a woman – her hearth is the world.“ According to the author herself, it was the modern woman who named the 19th century „the feminist century“ (lit. *feminalni vijek*).

The late 19th century example shown here, while not an actual debate in any way, still demonstrates a high level of awareness of the issue of gender (in)equality, so central to gender nondiscriminatory language debates. It was the male owner and editor, Jovan Dučić, as well as the whole editorial board of *Zora*, who enthusiastically offered this particular issue of the journal to the general public. And even though their rationale twice referred to the relevant entities using masculine gender forms, the fact that, when the contributors were thanked, a feminine gender form was used is already an indication of the recognition of the importance of gender nondiscriminatory language back in the late 19th century.

4.2. 1930^s

The issue of the importance of gender nondiscriminatory language was raised in the mid-1930^s in the journal *Naš jezik*, first by Milan Janjanin and then by Dragutin Kostić.

Janjanin (1934: 204) reacted to examples such as *gospođa profesor* ‘missus professor’, where the former is a feminine gender noun and the latter a masculine one, by saying that „[t]his is an assassination of our language, [which] has created everywhere separate names for females“, explaining that those examples are wrong in that „they are not in accord with the spirit and the principles of the language“. Janjanin (1934: 202) indicated that „[w]hen the same job is performed by a man and by a woman, then there is one name for a man and another for a woman“ and then suggested that „since the language has everywhere created separate names for females, it can create them for a few more“ Janjanin (1934: 204).

Kostić’s (1935a) piece was concerned with the arguments against the indeclinability of women’s last names raised in Maretić (1924). Kostić (1935a: 206) saw the reason for indeclinability not as an influence from foreign languages, but „in the conditions of present-day life itself, which leaves its trace on language as well.“ This led him to an inevitable conclusion: „And life is (...) stronger than any science; together with the science, we must follow life, and we do follow it even when it appears to us that we are above it and that we steer it.“ Continuing the discussion, Kostić (1935b: 230) explained that „women entered public life – stepping out of the home – in which they operate independently from men, on their own and equally with men, just like men. A visible sign of independence and desired equality is found in the equal use of the ‘male’s’ last name, without those old-fashioned signs of belonging and subordination to man, without the suffixes *-ka*, *-ica*, that is, *-eva*, and *-ina*.“

Janjanin (1936: 49) responded to Kostić’s pieces by stating that he decidedly opposed such a proposal and opinion, wondering whether „females cannot pursue feminism using the female’s last name also [rather than] speaking about themselves in the masculine gender.“ Janjanin (1936: 49) further supported his argument by returning to the topic of his 1934 piece by stating that „[t]here is even less justification in writing and speaking about women: *profesor* ‘professor (masculine gender, B. B.) (...) etc.’“ and adding that „[i]n the Serbo-Croatian language, feminine forms must be used for women: *profesorica* ‘professor (feminine gender, B. B.)’.“

The mid-1930^s iteration of the debate yet again brought to the fore the issue of language reflecting life, such that occupational nouns should differentiate grammatical gender based on whether the professional is a woman or a man. Notwithstanding the explicit disagreement on exactly how to deal with the last names of women, both debaters apparently argued for what they considered to be an appropriate reflection of the position of women in society at the time.

4.3. 1950^s

The same two issues often debated within the realm of gender nondiscriminatory language were addressed again in the mid-1950^s, in the journal *Jezik*, respectively by Mate Hraste and Zlatko Vince. The former wrote about the issue of women's last names, the latter on occupational feminine gender nouns.

Much like Kostić (1935a and b), Hraste (1953) was reacting to Tomo Maretić's (1924) stand on women's last names, which by then had been written almost three decades earlier. Hraste (1953: 138) agreed with the fact that the „literary language certainly follows Western European languages, in which, in nominative singular, feminine last names (for married and unmarried women) are the same as masculine last names, and they do not decline in oblique cases. That is supported as well by the new times, in which women have achieved full equality with men in public life“. However, Hraste (1953: 139) traced back the origin of this particular issue to the times before World War I, indicating that „this continued in the period between the two world wars, and basically ended after World War II. Even though this does not reflect the spirit of our language, it is a fact of today's literary language, one that cannot be overlooked but should be accepted as a rule. Today, what would otherwise be correct (to decline feminine last names much like all other declinable nouns, B. B.) is foreign to us.“

Inspired by Hraste (1953), Vince (1954: 113) felt compelled to raise the other major gender nondiscriminatory language issue – the appropriateness of „using names of feminine (above all academic, but also other) occupations in the masculine gender.“ Noting that „[t]oday, there is, practically speaking, no occupation in which a woman could not participate, because today's society acknowledges women's skills

for the same occupations and grants them the same rights“, Vince (1954: 114–115) concluded with certainty that „people regularly differentiate between naming males from naming females, [and thus] the spirit of our language requires of us to obey that principle.“ Vince (1954: 117) did observe the fact that people „are used to male occupational names for occupations performed by both males and females, [adding that], perhaps, in male names, there is still a thin nuance of unnoticed emphasis – such that women, too, can perform the same jobs as men, not only on an equal footing, but also equally well – which then justifies the masculine form of names.“ Still, in the end, Vince (1954: 117–118) returned to his argument in favor of differentiation by concluding as follows:

With good will and with a little consistency and patience, our issue could be resolved favorably. Clearly, it would be best and most successful if our government used in its various documents separate names in the masculine gender for the occupations performed by men, and separate in the feminine gender when women performed them. (...) By using feminine names everywhere where that is appropriate – which requires little effort and money – we would demonstrate a lot of understanding of the spirit of our language. (...) And those who think that (only some) names would seem unusual to them, they would surely get used to them quickly.

As demonstrated above, the mid-1950^s provided yet another iteration of the debate. Again, based on the facts of the societal life at the time, both debaters argued in favor of the language’s reflecting those facts, including differentiating grammatical gender in occupational nouns as appropriate.

4.4. Late 1970^s – Early 1980^s

The two articles constituting this particular iteration of the debate, those of Kalogjera (1979) and Rajić (1982), much like the 1899 iteration, do not present a debate but rather a high level of awareness this time surrounding the relationship between language and sex. Thusly, indeed, both articles have exactly the same titles – *Language and Sex*. The two authors offered their views on and understanding of the

variation in language based on sex. In so doing, they relied on the then relevant achievements in the field of sociolinguistics.

Kalogjera (1979: 109) explained that the sociolinguistics of the day saw differences between men's and women's language „as a reflection of inequality between women and men in the society, which needs to be changed.“ On the other hand, the treatment of women in general language use showed certain asymmetries, which contributed to the inequality of women in society. Kalogjera (1979: 113–114) noted that „[i]nsisting on changing language at no cost expresses the belief that language itself creates speakers' cultural attitudes, such that they place women in a subordinate position, [though ultimately concluding that] correcting asymmetries in language alone will not erase conflicts unless first, or at least at the same time, the real-world inequality is fixed.“

Rajić (1982: 82) spoke of there being „no broad explicit interest in the topic of the relationship between language and sex in Eastern European countries.“ He did, however, recognize Kalogjera's (1979) piece, as well as translations of relevant foreign publications, adding that grammar books do discuss gender, though not enough when it comes to instances in which grammatical and natural genders do not coincide. Eventually turning his attention to the Serbo-Croatian of the time, Rajić (1982: 88) observed the fact that „the rule of formal agreement is being broken more than before when the rule goes against the actual sex of the person being talked about or the person talking“, as well as the fact that „the laws (of the land, B. B.) consistently use the masculine gender form as the name which should cover both sexes, regardless of the fact that there is an equivalent feminine gender name as well.“

4.5. 21st Century

The late 20th century in present-day Serbia saw, among other things, the establishment of the Committee for the Standardization of the Serbian Language, which took place in 1997. Understandably, the committee relatively quickly inserted itself into the ongoing debate on gender nondiscriminatory language, particularly in the 21st century and most significantly on three different occasions, thus constituting yet another iteration of the debate.

In its 2007 Decision 57, entitled *How to Name Occupations and Titles of Feminine Individuals*²³ (Serbian Latin: *Kako imenovati zanimanja i titule ženskih osoba*), the committee indicated that

the language does not always offer (expected) possibilities for deriving nominal forms of feminine (or, also, masculine) gender, but that, on the other hand, there is the linguistic potential, which, based on the existing models, in reality allows for neologisms; nevertheless, the linguistic potential is significantly greater than what the language itself practically accepts and (can) realize based on said potential.

In 2011, the committee issued its Decision 60, entitled *Language of Gender Equality*²⁴ (Serbian Latin: *Jezik rodne ravnopravnosti*). The decision ended with the following recommendations and stands:

- use occupational feminine gender nouns where their use is in accordance with the existing norm and good linguistic practice, otherwise, it is correct to use the generic masculine gender, which speaks to the world of the equal social(/human) value of men and women;
- emphasizing that the carrier of a function is of feminine gender can be guaranteed by stressing the carrier's sex or name;
- using parallel forms or using the masculine gender form with an additional indication of the feminine gender suffix unnecessarily burdens the sentence and quite possibly brings it to the point of absurdity.

In the perceived environment of media articles attacking institutions dealing with the Serbian language in various capacities – the committee itself included – in October of 2017, a press brief entitled *On Gender Equality*²⁵ (Serbian Latin: *O rodnoj ravnopravnosti*) was

²³ <<http://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/kako-imenovati-zanimanja-i-titule-zenskih-osoba/>>. Web. April 20, 2022.

²⁴ <<https://www.isj.sanu.ac.rs/en/2018/05/14/jezik-rodne-ravnopravnosti/>>. Web. April 20, 2022.

²⁵ <<http://www.ossj.rs/odluke-i-saopstenja/o-rodnoj-ravnopravnosti/>>. Web. April 20, 2022.

delivered to the general public. The brief referred the public to the committee's own Decision 60 while at the same time indicating that the decision was „an unambiguous and well-argued indicator that the Serbian language is not, in any way, a language of gender discrimination and, consequently, discrimination against individuals of the feminine gender, [adding that] the pressures to change radically the position toward the so-called gender-sensitive lexicon, all for the sake of and due to the current politics, are unacceptable.“ The committee ultimately, and rather dramatically at that, concluded that, „[s]ince language is at the foundation of national identity, interventions into the Serbian language with the goal of modifying its nature and structure, could have unforeseeable consequences for protecting (Serbian, B. B.) national identity.“

5. THE HANDBOOK'S APPROACH TO OCCUPATIONAL NOUNS

The ongoing and long-lasting debate on gender nondiscriminatory language, as demonstrated in the immediately preceding section, almost exclusively – though to various degrees – zeroed in on the issue of occupational nouns: by rationalizing their use; by elaborating on the need for their existence; and by explicating, directly or indirectly, the particular derivational processes of feminine gender occupational nouns. The 1899 iteration was interpreted here as one showing a high level of awareness of the issue by referring to the all-female pool of contributors using a feminine gender noun. Parts of the 1930^s iteration directly addressed different aspects of the issue and added to the debate the aspect of particular suffixes used in the derivational processes, which was further discussed in the subsequent 1950^s, late 1970^s – early 1980^s, and 21st century's iterations. As has already been mentioned in section 2 above, the same issue received significant attention in the Handbook as well, in particular in its Chapters 7 and 8. The current section provides a detailed analysis of the derivational processes, as well as a detailed account of the relationship between feminine and masculine gender occupational nouns, as seen in the Handbook.

5.1. Derivation of Feminine Gender Occupational Nouns

The significance of the issue of occupational feminine gender nouns in gender nondiscriminatory language for the Handbook is seen in the fact that Chapter 7 contains a whole section entitled *How Are We to Build Feminine Gender Nouns?* The section outlines various derivational processes, the results of which supposedly answer the question posed in the section's title.

The Handbook's co-authors begin the section by saying that „Grammatical endings, which are most frequently used for feminine gender nouns (...) are as follows: *-(k)inja* (...), *-ka* (...), and *-ica*, [adding that] [i]f we know these endings, that will help us derive a noun even in a situation when we are not certain what some occupation's feminine gender form is.“²⁶ It is apparent, however – despite the Handbook's claim that „[i]t is, for example, completely clear how the word *pesnikinja* ‘poetess’ came into being“²⁷ – that simply knowing the three endings cannot help one (native or non-native speaker alike) derive the necessary noun without a somewhat detailed explication of the derivational processes, whose ultimate result should be a felicitous Serbian language occupational feminine gender noun.

The largest part of the section, indeed, describes to different degrees various derivational processes, based on which the following generalizations were deciphered given here in the order as seen in the Handbook:²⁸

- 1) All masculine gender noun occupations, callings, and roles/careers (lit. *orientations (opredeljenja)*) ending in *a* get their feminine gender noun after *a* is dropped and *-(k)inja* is added.
- 2) The ending *-(k)inja* for feminine gender nouns is often used when the masculine gender noun ends in *-ist(a)*.

²⁶ The Handbook, p. 66.

²⁷ Ibid.

Here, all that the Handbook provides is the following: *pesnik* ‘poet’ + *kinja* = *pesnikinja* ‘poetess’. It is not explained, however, why *pesnik* ‘poet’ + *kinja* does not, in fact, result in *pesnikinja*.

²⁸ Ibid. pp. 66–67.

- 3) *G* found next to *k* (in *-(k)inja*) changes to *š*.
- 4) The endings *-ka* and *-ica* are easy to use. Most frequently we simply add them to masculine gender nouns. However, sometimes, most frequently when adding the ending *-ica*, it is necessary to drop the masculine gender noun's ending and then add *-ica* or *-ka*.
- 5) Masculine gender nouns ending in *-lac* (...) most often have another form as well (in *-telj*, B. B.). Usually, we add *-ka* to that other form.
- 6) In a large number of instances, it is possible to use feminine gender nouns ending in both *-ka/(k)inja* and *-ica*.

From both the ordered list of three suffixes initially offered and the six deciphered generalizations, it seems that of the three suffixes used for deriving Serbian occupational feminine gender nouns, the suffix *-(k)inja* is the most significant one, then the suffix *-ka*, and finally the suffix *-ica*. Additionally, other than generalizations 1 and 3, which seem to be exclusive, the remaining four are vague at best in that they speak of (sometimes only possible) derivational processes that take place „often“, „most frequently“, „most often“, and „in a large number of instances“. As a way of verifying the findings from Chapter 7 of the Handbook, all 1,010 entries of feminine and masculine gender occupational nouns found in the Handbook's glossary or list of nouns in Chapter 8 were thoroughly examined and the findings are presented below.

5.2. Selected Findings

The findings presented here are based upon a thorough examination of almost 83% of the 1,010 entries, i.e., 836 of them. In addition to excluding completely entries for *diskriminator/ka/diskriminator* 'discriminator' and *dijabetičarka/dijabetičar* 'diabetic', entries with feminine gender nouns derived by means of suffixes (for example, *-ija*, *-lja*, *-a*) other than the three examined here were excluded as well. With the main goal of unmasking the derivational processes in mind, prefixed and phrasal entries (respective examples are *automehaničarka/automehaničar* 'auto-mechanic'; *atomska fizičarka/atomska fizičar* 'atomic physicist') were not counted; rather, the base noun alone was counted just once (thus, *mehaničarka/mehaničar* 'mechanic'; *fizičarka/fizičar* 'physicist') for all occupations derived from it.

Of the three suffixes examined, the one used most frequently, and overwhelmingly at that, was the suffix *-ka*, found in 45.69% of the feminine gender nouns. The second most frequent was the suffix *-kinja*²⁹ (22.97%) and the third suffix was *-ica* (22.13%). Two generalizations from 5.1 above—generalization 6 explicitly as well as generalization 4 implicitly – suggest that there are occupations for which feminine gender nouns can be derived by means of not one, but two of the three suffixes examined. Indeed, 4.55% of the nouns were derived with the suffixes *-kinja* and *-ica*, 4.31% with *-ka* and *-ica*, and 0.36% with *-ka* and *-kinja*.

In the vast majority of instances when one of the three suffixes examined is used in a derivational process of forming a feminine gender noun, the process presents itself as the simple addition of the suffix onto the masculine gender counterpart. This is exactly what takes place in: 1) 90.58% of the derivations with *-ka* (when masculine gender counterparts end in *-ar*, *-er*, *-or*, *-ir*, *-telj*, *-man*, *-men*, *-an*, *-en*, and *-ol*); 2) 81.77% of the derivations with *-kinja* (when masculine gender counterparts end in *-ist(a)* (and without the optional *-a*), *-graf*, *-ent*, *-ant*, *-ont*, *-aut*, *-eut*, *-at*, *-et*, *-ot*, *-ert*, *-ak*, *-ik*, and *-ok*); and 3) 61.08% of the derivations with *-ica* (when masculine gender counterparts end in *-ač*, *-aš*, *-ar*, *-or*, *-er*, *-ir*, *-telj*, and *-an*). The remainder of the derivational processes are more complex: 1) for masculine gender nouns ending in *-in*, *-in* is dropped and only then is *-ka* added, and for masculine gender nouns ending in *-ik*, *-ik* is dropped and only then is *-ica* added, whereas for masculine gender nouns ending in *-ac*, *-ac* is dropped and then for some nouns *-ka* is added and for certain other nouns *-ica* is, and for yet another set of masculine gender nouns ending in *-ac*, *-ac* is dropped and only then is *-ačica* added; 2) for masculine gender nouns ending in *-ija*, only *-a* is dropped and only then is *-ka* added; 3) for masculine gender nouns ending in *-log*, *-urg*, and *-vođa*, their feminine gender counterparts are derived using *-kinja* and respectively end in *-loškinja*, *-urškinja*, and *-votkinja*; and 4) for masculine gender nouns ending in *-lac*, their feminine gender counterparts are derived using *-ka*, such that they will end in *-teljka*.

Unlike the Handbook's treatment of the three suffixes examined and the generalizations deciphered, the selected findings clearly demonstrate that a far more thorough approach to the issue of occupational feminine gender nouns is more advantageous and, consequently, more

²⁹ *-kinja* here stands for what the Handbook refers to as *-(k)inja*.

beneficial. It also more holds true to the facts as found in the Handbook itself. Even though the three suffixes examined are, indeed, most frequently used in the derivational processes examined, they are not the only suffixes used. Furthermore, it is unclear why the Handbook's ordering of the suffixes is as it is, that is, if they were ordered to suggest precedence in their usage frequency. Also, three out of the six generalizations are centered solely on the suffix *-kinja* when, in fact, the suffix *-ka* is used more than twice as many times. Generalization 1 in particular appears to have little if any support from the data themselves, unless the optional *-a* in the suffix *-ist(a)* is not optional after all; otherwise, generalization 1 barely holds: it was demonstrated above that a significant number of masculine nouns ending in *-a*, more specifically *-ija*, drop *-a* and only then add *-ka*. Finally, generalization 4 is perplexing in suggesting that „most frequently when adding the ending *-ica*, it is necessary to drop the masculine gender noun's ending and then add *-ica* or *-ka*“ (all underlining is mine, B. B.).

6. EPILOGUE

In late May of 2021, May 20 to be exact, the Parliament of the Republic of Serbia adopted the Law on Gender Equality³⁰ (hereafter, the Law). In the days immediately following its adoption, the Law was scrutinized by those who both praised and condemned it, with the scrutiny of the latter focusing almost exclusively on the Law's treatment of the gender nondiscriminatory Serbian language. Here, a non-exhaustive selection of reactions is offered, coming chiefly from institutions in some way associated with the highest levels of the Serbian government or else institutions in some way regarded as those of the highest importance.

On the one hand, Gordana Čomić, Serbian Minister of Human and Minority Rights and Social Dialogue, indicated that the Law „should allow for an improvement in gender equality“, whereas Zorana Mihajlović, the president of CBGE, described the Law as „a modern overarching law (...) which will provide equal conditions of living, working, and developing for both women and men since that is the only

³⁰ <<https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/202105/Zakon%20o%20rodnoj%20ravnopravnosti.pdf>> Web. April 20, 2022.

way for a society to move forward.³¹ On the first day that the Law was officially in force, Brankica Janković, the Commissioner for the Protection of Equality of the Republic of Serbia, expressed her expectations that the Law „would bring a better balance, when it comes to the less represented gender, as well as a better gender balance in all aspects of life.“³²

On the other hand, however, in its Decision 73, entitled *The Law on Gender Equality is a Law against the Serbian Language* (Serbian Latin: *Zakon o rodnoj ravnopravnosti je zakon protiv srpskog jezika*), the Committee for the Standardization of the Serbian Language suggested that the Law „directly enters into the issue of the Serbian standard language, for, under the threat of fines, it prescribes the use of gender-sensitive language. However, setting the norm of the use of the standard language (...) is under the auspices of the linguistic profession and science“ (Kovačević, 2021: 133). In what is arguably a complete reversal of the stand on setting the norm of the use of the standard language, the decision states that „the Serbian language possesses a self-regulating power both structure-wise and usage-wise“ (Kovačević, 2021: 135). The Matica srpska, the oldest Serbian literary, cultural, and scientific institution, and Matica srpska's Department of Literature and Language Board issued a press brief signed by 51 individuals from the academia, as well as supported by both 14 different institutions (including the Institute for the Serbian Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts and 13 institutions of higher education) and 198 students of the Serbian language and literature from various institutions of higher education; the brief was mailed to seven among the highest ranking Serbian political institutions starting with the president of the republic. The brief was absolutely explicit in expressing its concern with the Law's treatment of the gender nondiscriminatory Serbian language, which the brief saw as ultimately „creating a text which burdens the reader and makes the text's reception harder“.³³ For this reason, the brief ended

³¹ <<https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/4380181/skupstina-rodna-ravnopravnost-metro.html>>. Web. April 20, 2022.

³² <<https://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/4394268/zakon-rodna-ravnopravnost-brankica-jankovic.html>>. Web. April 20, 2022.

³³ <<https://www.maticasrpska.org.rs/saopshtee-matitse-srpske-povodom-pitaa-o-rodno-ravnopravnosti/>>. Web. April 20, 2022.

with the proposal „to change all sections³⁴ of the Law which insist on the exclusive use of gender-sensitive language.“³⁵

Even though the present contribution ends with this epilogue section, it is abundantly clear that, as yet, gender nondiscriminatory language debates in present-day Serbia have no clear epilogue. As was demonstrated in sections 3 and 4 above, and further supported by additional evidence in section 6, it may turn out to be a more astute conjecture to account for the 2019–2021 debating the gender nondiscriminatory Serbian language as just another (or, arguably, two iterations) iteration of what has already been debated for well over a century (or, arguably, a few centuries) now.

References:

- HRASTE, MATE (1953). „O ženskim prezimenima“. *Jezik*. 2.5.136–139.
- JANJANIN, MILAN (1934). „Gospođa profesor“. *Naš jezik*. 2.7.202–204.
- JANJANIN, MILAN (1936). „O ženskim prezimenima“. *Naš jezik*. 4.2.47–50.
- KALOGJERA, DAMIR (1979). „Jezik i spol“. *Godišnjak saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*. 3.109–114.
- KOSTIĆ, DRAGUTIN (1935a). „Pisanje „ženskih“ prezimena“. *Naš jezik*. 3.7.200–206.
- KOSTIĆ, DRAGUTIN (1935b). „Pisanje „ženskih“ prezimena“. *Naš jezik*. 3.8.229–236.
- KOVAČEVIĆ, MILOŠ (2021). „Zakon o rodnoj ravnopravnosti je zakon protiv srpskog jezika“. *Naš jezik*. 52.1.133–136.
- MARETIĆ, TOMO (1924). *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

³⁴ In the whole of the Law’s 77 articles (and more than 13,500 words), the notion of (gender-sensitive) language is mentioned in 5 articles of the law (the word ‘language’ itself is used 10 times).

³⁵ <<https://www.maticasrpska.org.rs/saopshtee-matitse-srpske-povodom-pitaa-oro-dno-ravnopravnosti/>>. Web. April 20, 2022.

- MORRISON, TONI (2019). „Sarah Lawrence Commencement Address“. *The Source of Self-Regard: Selected Essays, Speeches, and Meditations*. New York: Alfred A. Knopf.
- RAJIĆ, LJUBIŠA (1982). „Jezik i pol“. *Kultura*. 57/58.79–95.
- VINCE, ZLATKO (1954). „Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica?“. *Jezik*. 3.4.113–118.

Roman BOBRYK (Siedlce)

Siedlce University of Natural Sciences and Humanities

roman.bobryk@uph.edu.pl

METAPOETYCKIE WĄTKI W POEZJI WISŁAWY SZYMBORSKIEJ

Tematyka metapoetycka jest w poezji Wisławy Szymborskiej obecna jedynie w nielicznych utworach. Debiut poetycki Szymborskiej – wiersz *Szukam słowa* – wpisuje się w powojenną dyskusję dotyczącą sensu pisania wierszy „po Oświęcimiu“. Podobnie jak wielu innych twórców, poetka pisze o niemożności znalezienia adekwatnych środków dla mówienia o tragedii II wojny światowej. W późniejszych tomach wierszy Szymborskiej tematyka ta zastąpiona została refleksją na temat istoty (poetyckiego) tworzenia czy istoty samej poezji. Z perspektywy całej twórczości poetki można stwierdzić, że jednym z najważniejszych aspektów twórczości poetyckiej jest dla niej możliwość zachowania w czasie (uwiecznienia) zjawisk i ludzi, którzy podlegają prawom upływu czasu.

Słowa kluczowe: *Wisława Szymborska, metapoezja, polska poezja XX wieku, poezja o poezji*

W opublikowanym w roku 2014 przez krakowskie wydawnictwo „Znak“ zbioru wierszy *Czarna piosenka* – niedoszłym debiucie poetyckim Wisławy Szymborskiej, w którym znalazły się wiersze z lat 1945–1950 – odnaleźć można między innymi wiersz *Szukam słowa*. Już sam tytuł tego utworu sugeruje, że mamy do czynienia z tekstem o charakterze metapoetyckim, a być może i w jakimś stopniu programowym. Jest to przy tym publikacyjny debiut Szymborskiej – wiersz ukazał się w 1945 roku w „Walce“, dodatku do „Dziennika Polskiego“¹:

¹ Na temat debiutu poetyckiego Szymborskiej na łamach „Walki“ zob. Ligęza, 2016a: XIV; Łukasiewicz, 1996: 16.

Chcę określić ich jednym wyrazem:

jacy – ?

Biorę słowa potoczne, ze słowników kradnę,

mierzę, ważę i badam –

Żadne

nie odpowiada.

Każde najodważniejsze – tchórzliwe,

każde najpogardliwsze – jeszcze święte.

Każde najokrutniejsze – nazbyt litościwe,

najbardziej nienawistne – za mało zawzięte.

To słowo musi być jak wulkan,

niech bije, rwie i strąca,

jak straszliwy gniew Boga,

jak nienawiść wrząca.

Chcę, niech to jedno słowo

krwią będzie nasycone,

niechaj jak mury kaźni

pomieści w sobie każdą mogiłę zbiorową.

Niech opisze ściślej i wyraźniej

kim byli oni – wszystko co się działo.

Bo to co słyszę,

bo to co się pisze –

to jest za mało.

Za mało.

Bezsilna nasza mowa,

jej dźwięki nagle – ubogie.

Szukam wysiłkiem myśli,

szukam tego słowa –

ale znaleźć nie mogę.

Nie mogę.

1945 (Szymborska, 2014: 28–29)

Na początku drogi artystycznej poetka zmagą się z odwiecznym problemem twórczym – niemożnością znalezienia odpowiednich środków wyrazu dla tego, co chciałaby powiedzieć. Kwestia ta pozostaje, jak wiadomo, nierozwiązywalna i sprowadza się do skonstatowania braku takich możliwości, a tym samym, pośrednio, na stwierdzeniu niekompatybilności pomiędzy językiem i tematem wypowiedzi. Umieszczona pod tekstem wiersza data „1945“ dodatkowo semantyzuje przedstawioną sytuację i dobudowuje dla niej specyficzny kontekst historyczny. Rok 1945 to rok zakończenia II wojny światowej i zarazem moment rozpoczęcia dyskusji o tym, „czy możliwa jest poezja po Oświęcimiu“.

Tylko z pozoru wiersz Szymborskiej nie nawiązuje bezpośrednio do tematyki wojennej. Liryczne „ja“ poszukuje tego jedynego, adekwatnego słowa, by wyrazić wzburzenie. Można się jedynie domyślać, że związane jest ono z jakąś ogromną tragedią. I tu pomocny będzie właśnie kontekst historyczny. Podmiot liryczny chce opisać tym słowem „ich“. Sama potrzeba znalezienia takiego słowa wynika ze stwierdzenia, że „to co się pisze / – to jest za mało“. Ponieważ zaś powinno to być słowo „jak wulkan“, „jak straszliwy gniew Boga“, „jak nienawiść wrząca“, oczywistym jest, że ci nie dający się w żaden sposób opisać „oni“ są powodem i przedmiotem tej nienawiści i tego gniewu. Możemy się jedynie domyślać, że chodzi o winnych wywołania wojny i ludobójstwa faszystów. Jest to jednak, o czym nie można zapomnieć, wiedza pozatekstowa... Niemożność znalezienia odpowiedniego słowa dla opisu „ich“ świadczy pośrednio o ogromie ich przewin. Są one tak wielkie, że zasób języka nie zawiera dla nich odpowiedniego określenia.

O ile debiut poetycki Szymborskiej odwoływał się do jednego z najpopularniejszych poetyckich toposów – niemożności wyrażenia słowami uczuć/odczuć – to w jej późniejszej twórczości próżno byłoby szukać kontynuacji tych rozważań. Zamiast nich pojawia się tam refleksja na temat istoty (poetyckiego) tworzenia czy istoty samej poezji. Dla pełnego obrazu tego wycinka poezji Szymborskiej należy jednak od razu zastrzec, że tematyka metapoetycka jako taka zaprzęta uwagę noblistki jedynie sporadycznie i ma charakter wybiórczy². Jak trafnie

² W opublikowanej w 1996 monografii *Świat ze wszystkich stron świata. O Wisławie Szymborskiej* Stanisław Balbus skrupulatnie wylicza, że „Wśród dwustu dwudziestu dwóch opublikowanych książkowo wierszy Wisławy Szymborskiej znajduje-

zauważa Wojciech Ligęza, „Szymborska odrzuca wiele składników poezji autotematycznej: psychologię aktu twórczego, wyznania programowe na temat koncepcji słowa, próby określenia miejsca artysty w świecie“ (Ligęza, 2001: 299).

Jednym z najbardziej znanych utworów Szymborskiej wprost odnoszących się do problematyki związanej z pisaniem/twórczością literacką jest pochodząca z tomu *Sto pociech* (1967) *Radość pisania*.

Dokąd biegnie ta napisana sarna przez napisany las?
Czy z napisanej wody pić,
która jej pyszczek odbije jak kalka?
Dlaczego łeb podnosi, czy coś słyszy?
Na pożyczonych z prawdy czterech nóżkach wsparta
spod moich palców uchem strzyże.
Cisza - ten wyraz też szeleści po papierze
i rozgarnia
spowodowane słowem las gałęzie.

Nad białą kartką czają się do skoku
litery, które mogą ułożyć się źle,
zdania osaczające,
przed którymi nie będzie ratunku.

Jest w kropli atramentu spory zapas
myśliwych z przymrużonym okiem,
gotowych zbiec po stromym piórze w dół,
otoczyć sarnę, złożyć się do strzału.

Zapominają, że tu nie jest życie.
Inne, czarno na białym, panują tu prawa.

my zaledwie dziesięć takich, które w całości (lub niemal w całości) poświęcone są poezji, czyli mówiąc uczenie: mają charakter „metapoetycki“, względnie (ale to już niezmiernie rzadko) „autotematyczny“. (Balbus, 1996: 45). Wojciech Ligęza zauważa jednak, że Balbus pomija w swoim wyliczeniu wiersz *Recenzja z nienapisanego wiersza* z tomu *Wielka liczba* (Ligęza, 2016b: 68–69). Informację tę trzeba uzupełnić jeszcze o tyle, że po ukazaniu się książki Balbusa Szymborska opublikowała jeszcze cztery tomiki wierszy. Doszukać się w nich (łącznie) można 3–4 wierszy o wspomnianej tematyce.

Okamgnienie trwać będzie tak długo, jak zechcę,
 pozwoli się podzielić na małe wieczności
 pełne wstrzymanych w locie kul.
 Na zawsze, jeśli każę, nic się tu nie stanie.
 Bez mojej woli nawet liść nie spadnie
 ani źdźbło się nie ugnie pod kropką kopytka.

Jest więc taki świat,
 nad którym los sprawuję niezależny?
 Czas, który wiąże łańcuchami znaków?
 Istnienie na mój rozkaz nieustanne?

Radość pisania.
 Możliwość utrwalania.
 Zemsta ręki śmiertelnej. (Szymborska, 2010: 115–116)

Wiersz akcentuje dwie podstawowe dla twórczości literackiej sprawy: specyficzny status świata przedstawionego utworu i swoistą wszechwładzę autora nad tym światem. Świat dzieła literackiego jest efektem artystycznej inwencji pisarza/poety, a w świetle wiersza – wyobraźni³. Wyraźnie też zaznacza się, że „tu nie jest życie. / Inne, czarno na białym panują tu prawa.“, co można objaśniać w nawiązaniu do arystotelesowskiej kategorii *mimesis* oraz będącej poniekąd pochodną tej koncepcji kategorii fikcji literackiej. Z całą pewnością stwierdzić można, że mamy tu do czynienia z silnie akcentowanym przekonaniem o autonomiczności dzieła literackiego i zawartego w nim obrazu świa-

³ Wyobraźnia poetycka ma jednak w systemie poetyckim Szymborskiej swoje granice. Już w opublikowanym w 1957 roku w tomie *Wołanie do Yeti* wierszu *Rehabilitacja* podmiot liryczny stawia retoryczne pytanie „Gdzie moja władza nad słowami?“ (tekst wiersza zob. np. w: Szymborska, 2010: 40–41). Wiersz porusza aktualną w momencie publikacji tomiku kwestię zbrodni stalinizmu i politycznych mordów w powojennej Polsce. Liryczne „ja“ konstatuje, że słowa są „niezdadne do wskrzeszania ludzi“ i nie potrafi „ich zbudzić“. Siebie wspomniane „ja“ opisuje jako „Syzyfa przypisanego do piekła poezji“. Określenie to charakteryzuje poezję jako swoisty rodzaj katuszy – możemy się domyślać, że odnosi się to zwłaszcza do przedstawionej w utworze sytuacji lirycznej... Ponieważ męka Syzyfa w *Tartarze* polegała na wiecznym powtarzaniu tej samej pracy, domyślać się można, że jej odpowiednikiem w świecie wiersza są bezowocne próby opisu niedawnej tragedii.

ta. W pewnym sensie można tu wręcz mówić o swoistej tekstowości wspomnianego świata i o jego zamkniętości/skończoności (wszystko zostało wyrażone „czarno na białym“).

Zakończenie wiersza dopowiada jeszcze jeden aspekt wiążący się z uprawianiem twórczości pisarskiej/poetyckiej. Jest nim „możliwość utrwalania“ – możliwość zachowania w czasie (uwiecznienia) zjawisk i ludzi, którzy podlegają prawom upływu czasu. Trzy krótkie wersy (równoważniki zdań) składające się na ostatnią strofę można przy tym odczytywać jako szereg zestawiony na zasadzie synonimiczności kolejnych elementów. Tytułowa „Radość pisania“ byłaby w takim wypadku właśnie „Możliwością utrwalania“. Zamykająca ten szereg „Zemsta ręki śmiertelnej“ jest w pewnym sensie zemstą na świecie i na czasie. Śmiertelny autor utrwała (= zachowuje dla wieczności) przemijający świat. Warto się jednak zastanowić, czy przypadkiem utrwalenie świata nie prowadzi i do (częściowego przynajmniej) „utrwalenia“ (uwiecznienia) twórcy?...

Kwestia utrwalenia w wierszu ulotnego piękna świata obecna jest też w początkowych strofach wiersza *Chmury* z tomu *Chwila* (2002). Liryczne „ja“ stwierdza, że z opisywaniem przesuwających się po niebie chmur „musiałyby się bardzo spieszyć“, bo tak szybko „przestają być te, zaczynają być inne“ (zob. Szymborska, 2010: 332). W zestawieniu z nimi życie ludzkie „wydaje się ugruntowane/omalże trwałe i prawie że wieczne“. W zakończeniu pojawia się jednak paradoksalny w stosunku do wcześniejszej części wypowiedzi wniosek – to te przemierzające się po niebie chmury są czymś wiecznym i niezmiennym („Nad całym Twoim życiem / i moim, jeszcze nie całym, / paradują w przepychu, jak paradowały.“). *Chmury* okazują się zatem wierszem o znikomości człowieka wobec przyrody/świata. Określenia dotyczące człowieka, jakie pojawiają się w początkowych partiach wiersza, nabierają w świetle podsumowujących go strof zupełnie innego znaczenia: okazuje się, że chmury po prostu istnieją i nie potrzebują z tego powodu dodatkowych potwierdzeń, podczas gdy o życiu mówi się niejako w trybie warunkowym, że „**wydaje się** ugruntowane“, „**omalże** trwałe“, „**prawie** wieczne“. Wszystkie te określenia sprawiają, że życie **przestaje** być w świecie wiersza pewnikiem⁴, konkretem, a staje się

⁴ Na zjawisko użytkowania w liryce Szymborskiej okolicznikami stopnia i miary i swego relatywizowania właściwości (zwłaszcza w przypadku porównywa-

zjawiskiem na poły subiektywnym o (sięgnijmy po metaforę malarską) rozmazanych konturach.

Pogląd, że rolą poezji jest utrwalanie/uwiecznianie chwil i zjawisk ulotnych znajduje wyraz w wierszu *Fotografia z 11 września* z tomu *Chwila*. Przedmiotem opisu jest tu zdjęcie przedstawiające ludzi, którzy po ataku terrorystycznym 11 września, nie mogąc przedostać się do wyjść, wyskoczyli z okien płonących wieżowców Światowego Centrum Handlu. Utwór Szymborskiej jest zatem ekfrazą, opisującą dzieło stworzone za pomocą dość charakterystycznego medium. Specyfiką fotografii jest bowiem zdolność/możliwość utrwalania zjawisk ulotnych. Tak też jest charakteryzowana w wierszu – najpierw „powstrzymała ich [tj. skaczących – R. B.] przy życiu“ (tj. pokazuje ich jeszcze jako żyjących), a „teraz przechowuje / nad ziemią ku ziemi“. Przysłówek „teraz“ użyty został nieprzypadkowo – podkreśla właśnie swoiste „zawieszenie“ upływu czasu w fotografii. W świetle naszych dotychczasowych ustaleń byłaby ona [fotografia] zatem wizualnym odpowiednikiem poezji...

Podmiot liryczny – poeta ujawnia się dopiero w zakończeniu wiersza. Słowa „Tylko dwie rzeczy mogę dla nich zrobić“ mogą wskazywać na to, że osoby przedstawione na zdjęciu nie żyją, ale przede wszystkim oddają wyraźnie współczujący stosunek lirycznego „ja“ wobec tych ludzi. Za swój obowiązek wobec nich uważa wierszowy poeta konieczność opisanie „tego lotu“, a więc utrwalenia go za pomocą słów. Drugą ze wspomnianych „rzeczy“ jest pozostawienie tej opowieści bez „ostatniego słowa“, tj. bez informacji o tragicznym końcu tego lotu. Brak takiego zakończenia sprawia, że i w opisie, i na fotografii ludzie ci na swój sposób pozostają żywi...

Podobne przesłanie – tj. przeświadczenie o tym, że rolą poezji jest utrwalanie ulotnych zjawisk i ludzi/rzeczy – niesie ze sobą utwór zamykający tom *Dwukropek* z 2005 roku opatrzony tytułem *Właściwie każdy wiersz*. Zasadnicze przesłanie utworu zawarte zostało już w otwierającej go dwuwiersowej strofie:

nia dwóch różnych elementów) zwraca uwagę Wojciech Ligęza (Ligęza, 2001: 339–240). Ustalenia Ligęzy mają jednak charakter dość ogólny i syntetyzujący, tymczasem w odniesieniu do konkretnych utworów zabiegi te mogą służyć rozmaitym celom.

Właściwie każdy wiersz
mógłby mieć tytuł „Chwila“. (Szyborska, 2005: 37)⁵

Stwierdzenie to z jednej strony akcentuje powiązanie poezji z koniecznością utrwalania ulotnych zdarzeń, z drugiej zaś w sposób wyrazisty wskazuje podstawowy wyznacznik liryki jako takiej. Rodzaj ten ma bowiem to do siebie, że stawia w centrum uwagi subiektywny (a zatem przynajmniej po części uzależniony od wpływu chwili, sytuacji lirycznej) ogląd świata przepuszczony przez pryzmat podmiotu lirycznego. Szyborska proponuje przy tym bardzo specyficzną „definicję“ poezji – w świetle wiersza miałyby nią być wszelki zapis, każde utrwalenie tego co jest, było a nawet tego, co będzie/może być. Wierszem byłby z tej perspektywy najdrobniejszy nawet zapis (na papierze).

Do podobnych wniosków prowadzi również lektura wiersza *Obóz głodowy pod Jasłem* z tomu *Sól* (1962). Utwór ten ma formę liryki apelu (zwrotu do adresata) – bezimienny, nieokreślony nadawca („ona“) zwraca się do także nieokreślonego odbiorcy (w którym możemy się domyślać samej poetki) z prośbą o opisanie tragedii, jaka rozegrała się w obozie dla jeńców radzieckich⁶).

Wśród kwestii poruszanych w wierszach Szyborskiej pojawia się pytanie o samą istotę poezji, o to, czym jest poezja. Próba odpowiedzi na to pytanie, jakiej udziela podmiot liryczny wiersza *Niektórzy lubią poezję* z tomu *Koniec i początek* (1993) wydaje się na pierwszy rzut oka dalece niezadowolająca. Cały wiersz oparty jest na mechanizmie deszyfracji zawartego w tytule stwierdzenie „Niektórzy lubią poezję“ (każda z trzech składających się na utwór strof odnosi się do innego słowa z tytułowej tezy). Rezultat tych analitycznych dociekań w odniesieniu do dwóch pierwszych strof przedstawia się dość pesymistycznie: zwolennicy poezji są bardzo nieliczni („będzie tych osób chyba dwie na tysiąc“), a samo „lubienie“ (czy mówienie o nim) jest czymś trywialnym, a obiekt tego „lubienia“ w tak sformułowanym stwierdzeniu nie różni się niczym od setek innych rzeczy i czynności.

⁵ Cały wiersz na stronach 37–38.

⁶ Chodzi najprawdopodobniej o obóz jeniecki w Szebniach istniejący od jesieni 1941 do wiosny 1942. Wskutek głodu i chorób w obozie zmarło ok. 4.000–6.000 jeńców (ocalało ok. 200, którzy po likwidacji obozu zostali przeniesieni do obozu w Rymanowie).

Ostatnia strofa – zwłaszcza w kontekście dwóch wcześniejszych – powinna w sposób analogiczny (tj. deprecjonująco) potraktować poezję. Tymczasem zamiast objaśniać, czym jest poezja i jak to nie różni się ona od wielu powszednich zjawisk i rzeczy, podmiot liryczny stwierdza, że nie wie, czym ona jest:

tylko co to takiego poezja.
 Niejedna chwiejna odpowiedź
 na to pytanie już padła.
 A ja nie wiem i nie wiem i trzymam się tego
 jak zbawiennej poręczy. (Szymborska, 1996: 9)

Nazwanie dotychczasowych odpowiedzi „chwiejnymi“ podważa ich prawdziwość, a przynajmniej sugeruje, że nie są one pewne i jednoznaczne. Z kolei niemożność zdefiniowania poezji przez liryczne „ja“ pokazuje, że jest ona czymś nieokreślonym, nieuchwytnym, nieopisywalnym, pozbawionym konkretnych i ścisłych wyróżników i granic. Sprawia to, że wcześniejsze opinie podmiotu lirycznego ulegają daleko idącemu osłabieniu (jako odnoszące się do czegoś nieokreślonego). Nieokreśloność/nieopisywalność poezji jest przy tym (także z wskazanych przed momentem powodów) czynnikiem podtrzymującym liryczne „ja“ (przyrównanie do poręczy) w jego wierze w samą poezję i w to, że świat jednak jej potrzebuje...

Co do tego, jak postrzega się istotę poezji w systemie autorskim Szymborskiej, to pewnych informacji dostarczyć nam może wiersz *Okropny sen poety* z tomu *Dwukropek* (2006). Tytułowy sen poety to wyobrażenie utopijnej krainy, w której wszystko jest jednoznaczne, a w języku funkcjonuje wyłącznie „tryb bezwarunkowy“ (tj. nie tylko nie ma w nim żadnych niedomówień, ale i opiera się on wyłącznie na konstataowaniu faktów). Przy takim języku, zdaniem lirycznego „ja“⁷, niemożliwe jest istnienie poezji, filozofii i religii. Wniosek stąd taki, że poezja potrzebuje pewnego nadmiaru słów, niedomówień i wieloznaczności. Bez tego przestaje być poezją...

⁷ Wprawdzie podmiot liryczny nie ujawnia się w wierszu w sposób bezpośredni, tj. jako „ja“ (w formach zaimkowych lub czasownikowych), ale całość utworu ma charakter wypowiedzi skierowanej do pojedynczego adresata („ty“), a zatem wypowiedziana jest przez jakieś (domyślne) „ja“.

Literatura:

- Balbus, S. (1996). *Świat ze wszystkich stron świata. O Wisławie Szymborskiej*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Ligęza, W. (2001). *O poezji Wisławy Szymborskiej. Świat w stanie korekty*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Ligęza, W. (2016a). *Wstęp*. u: Szymborska, W. (2016).
- Ligęza, W. (2016b). *Bez rutyny. O poezji Wisławy Szymborskiej i Zbigniewa Herberta*. Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera.
- Łukasiewicz, J. (1996). *Wiersz wewnątrz gazety*. U: *Szymborska. Szkice*. Warszawa: OPEN, s. 12–33.
- Szymborska, W. (1996). *Koniec i początek*. Poznań: Wydawnictwo a5.
- Szymborska, W. (2005). *Dwukropek*. Kraków: Wydawnictwo a5.
- Szymborska, W. (2010). *Wiersze wybrane*. Wybór i układ autorki, wyd. nowe, uzupełnione. Kraków: Wydawnictwo a5.
- Szymborska, W. (2014). *Czarna piosenka*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Szymborska, W. (2016). *Wybór poezji*. Wstęp i opracowanie Wojciech Ligęza. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Robert BONJKOVSKI (Katovice)

Šleski univerzitet u Katovicama

robert.bonkowski@us.edu.pl

FONEMI /ś/ I /ź/ U POLJSKOM I CRNOGORSKOM JEZIKU

Kao samostalni fonemi /ś/ i /ź/ danas postoje samo u tri standardna slovenska jezika, od čega su dva zapadnoslovenski (poljski i donjolužički) i jedan južnoslovenski (crnogorski jezik). U članku pažnja je skrenuta na dva službena/državna slovenska jezika koja posjeduju te foneme – znači na poljski i crnogorski jezik. Problem tih dvaju fonema u tim jezicima analizira se u opisnom dijahronijskom planu, uzimajući u obzir prije svega perspektivu genetskih faktora. Dakle, zanimljivo je što su u takvom pogledu Poljaci i Crnogorci postali bogatiji za ta dva fonema različitim putem.

Ključne riječi: *dijahronija, slavistika, poljski jezik i crnogorski jezik, poređenje, fonetika i fonologija, palatalni fonemi, fonemi /ś/ i /ź/*

Kao samostalni fonemi /ś/ i /ź/ danas postoje samo u tri standardna slovenska jezika, od čega dva u zapadnoslovenskim (poljski i donjolužički) i jedan u južnoslovenskom (crnogorski jezik)¹. Problem tih dvaju fonema u poljskom i crnogorskom jeziku analizira se u dijahronijskom planu, uzimajući u obzir prije svega perspektivu genetskih faktora. Tako viđena perspektiva pruža zanimljiv zaključak da su Poljaci i Crnogorci postali bogatiji za ta dva fonema različitim putem.

¹ Na sjeveru kod Slovena susrećemo se s njima takođe u istočnoslovačkim i laškim govorima, dok na jugu u nekim govorima u Srbiji i Bosni i Hercegovini (Dalewska-Greń, 2002: 99).

POLJSKI FONEMI /ś/ I /ź/

Nastajanje fonema /ś/ i /ź/ (i u mnogim slučajevima /ć/ i /ź/) u poljskom jeziku proizvod je tzv. poljskih palatalizacija (*palatalizacje polskie*). Ovaj je termin višeznačan i jednako obuhvata poljske modifikacije palatalnih suglasnika koje su nasljeđe još od praslovenskog doba, kao i palatalizacijske procese koji su se započeli već na tlu poljskog jezika. Za osnov ove analize bitni su ti prvi – znači modifikacije palatalnih suglasnika. Riječ je ovdje o mekim varijantama dentala koji su još u praslovenskom jeziku (III–VIII vijek) (Stieber, 1989) bili palatalizovani vokalima prednjeg reda [*i, e, ɛ, ɛ̃*, slogotvorno meko *r* (*ŕ*) i slogotvorno meko *l* (*ł*)] kao i jerovima (*ɔ*) (Długosz-Kurbaczowa i Dubisz, 2019: 144). Po mišljenju istaknutog poljskog slaviste – Leška Mošinjskog (Leszek Moszyński) – neophodno je ovdje skrenuti pažnju na činjenicu da vokali prednjega reda mekšavali su u poljskom jeziku sve suglasnike koji su stajali ispred njih. Za takav učinak (sem velarnih vokala *k, g, x*) ti samoglasnici prednjega reda nisu bili toliko snažni/učinkoviti kao jota. Suglasnici su se dakle mekšavali nezatno i s vremenom ova njihova mekoća bila je samo pozicijska [zbog toga neki ih zovu polupalatalne pozicijske varijante (Długosz-Kurbaczowa i Dubisz, 2019: 144)] (Moszyński, 1984: 201–203). Drugim riječima, suglasnici koji su bili umekšani vokalima prednjega reda i jerovima postali su alafoni (pozicioni varijanti) tvrdih suglasnika i zajedno su s njima stajali u fonološkoj opoziciji prema već potpuno umekšanim jotom palatalnih sonanata *ń, ń́, ń̄*. Na poljskom tlu njihova promjena u tzv. novopalatalne suglasnike se dogodila znatno kasnije.

Dakle, uzimajući u obzir specifičnost artikulacije mekih glasova u pretpoljskom suglasničkom sastavu mogu se izdvojiti:

- 1) tvrdi suglasnici,
- 2) polupalatalni suglasnici [pozicijske varijante tvrdih suglasnika (alofone)],
- 3) palatalni suglasnici sa dvojnim mjestom artikulacije i
- 4) palatalni suglasnici sa jednim mjestom artikulacije (Kułakowska i Myszka, 2013: 181–183). No, s vremenom, pod uticajem različitih faktora, realizacija mekoće poljskih suglasnika kao i njihov status u fonološkom sastavu počela se mijenjati.

Najstariji poljski palatalizacijski procesi obuhvatili su dvije vrste suglasnika:

1) Suglasnike koji su se osamostalili već tek na poljskom tlu zahvaljujući fonolizaciji mekoće;

2) tvrde zadnjonepčane suglasnike koji su prethodili vokalu *y* (*i*) ili sekundarno *e*).

U poljskom je jeziku u obimu nasljeđenih iz praslavenskoga samoglasnika *ě* i *e* rano, jer u trećej četvrti X vijeka [to znači pred vokalizacijom jorova (*ɔ*) i jerova (*ɔ*)], dovršila se vrlo ozbiljna i važna za poljski fonološki sastav promjena. Sprovedena je ona bila k tome da psl. **ě* kao i psl. **e* u položaju pred tvrdim zubnim suglasnicima *t*, *d*, *s*, *z* ili pred alveolarnim sonantima *n*, *r*, *l* mijenjali svoju artikulaciju prema stražnjem dijelu usne šupljine i prelazili su u vokale zadnjega reda (**ě* > 'a, *e* > 'o), gdje ranije omekšan vokalom **ě* ili **e* pomenuti prethodni suglasnik i dalje ostajao je meki. Takva pojava u poljskoj lingvistici zove se *przegłós* (prijeglas). Umekšani prednim vokalima suglasnici *t'* i *d'* nakon preglasa postali su samostalni fonemi².

Dakle, fonolizacija je uvela prijeglas (dispalatalizaciju) vokala, koji je uzrokovao fonolizaciju polupalatalnih varijanata. Kao uzrok ove promjene, među drugima, dentalni *t*, *d*, *s*, *z*, mogli su već stajati tako pred vokalima prednjega reda (palatalnim), kao i pred vokalima zadnjega reda (nepalatalnim). Znači u početku dentalni *t*, *d*, *s*, *z* pred vokalima prednjega reda takođe su se mekšali u palatalne varijante *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, a sproveden kasnije prijeglas omogućio je u XIII vijeku njihovu stabilizaciju u palatalni (srednjonepčani) *ć*, *ź*, *ś* i *ź* koji funkcioniraju do dan danas³. Šemu ovog procesa predstavljaju sljedeći primjeri:

² Prijeglas je imao izuzetno važnu ulogu u oblikovanju fonološkog sastava poljskog jezika jer kao rezultat toga: a) pojavila se mogućnost postojanja vokala zadnjeg reda 'a, 'o posle mekih suglasnika. Ova činjenica imala je uticaj na daljnje osamostaljenje mekih suglasnika, na oslobođenje od zavisnosti od narednih vokala. Od tog vremena meki suglasnici mogli su se nalaziti u svim pozicijama (ne samo, kao do sada, pred vokalima prednjega reda). Na takav način oni su postali samostalni fonemi, jer do sada su bili samo alofoni tvrdih suglasničkih fonema; b) pojavile se morfonološke alternacije dvaju tipa: 1) 'e : 'a (npr. polj. *lato* : *w lecie* [*lato* : *v leće*] < psl. **lěto* < *vě lětě*), kao i 2) 'e : 'o (npr. polj. *ziele* : *ziolo* [*źele* : *żoło*] < psl. **zělbje* : *zelo*).

³ Zanimljiv koncept u vezi s osamostaljivanjem polupalatalnih suglasnika predstavlja H. Konečna (H. Koneczna). Naime, po njezinom mišljenju takvo osamostaljivanje omogućilo je njihove daljnje promjene. U tom konceptu kao uzrok

psl. **tьma* → stpolj. **t'ьma* → (kasnije /*c'ma*/ → /*ćma*)
 psl. **дѣнь* → stpolj. **d'ěňb* → [kasnije /*d'eň*/ → /*ʒ'eň*/ → /*žeň*/
 (ort. *dzień*)]

psl. **sekъ* → stpolj. **s'ekъ* [kasnije → /*šeke*/ (ort. *siekę*)]

psl. **zemja* → **z'emja* (kasnije → /*zem(i)a*/ (ort. *ziemia*)).

Sam prijeglas uzrokovao je nastanje novih fonema, up.:

psl. **tělo* → **t'ělo* → **t'alo* (kasnije /*c'auo*/ → /*ćauo*/ (ort. *ciało*)]

psl. **dědъ* → **d'ědъ* → **d'adъ* (kasnije /*ʒ'ad*/ → /*ʒad*/ (ort. *dziad*)]

psl. **sestra* → **s'estra* → **s'ostra* [kasnije /*šostra*/ (ort. *siostra*)]

psl. **zelo* → **z'elo* → **z'olo* [kasnije → /*zoŋo*/ (ort. *ziolo*)].

U poljskom jeziku najjače palatalizovani su bili zubni suglasnici *t*, *d*, *s*, *z*. Primajući izuzetno jaku prepalatalnu artikulaciju ovi glasovi su izgubili svoje mjesto artikulacije. Naime, jezik za vrijeme artikulacije se podizao visoko prema tvrdom nepcu i više nije stvarao žljeb i spoj sa zubima, kako to ima mjesto pri artikulaciji zubnih suglasnika. Ti elementi artikulacije počeli su se ostvarivati sredinom jezika koji se sad počeo približavati ka nepcu. Na takav način raniji polupalatani prednjo-zubni suglasnici postali su u poljskom srednjonepčani, znači palatalni u savremenom pojmu.

Proces palatalizacije polupalatalnih suglasnika *t'*, *d'*, *s'*, *z'* u *ć*, *ź*, *ś*, *ź* dovršio se potkraj XIII vijeka (Kuřakowska i Myszk, 2013: 189). U rezultatu pojavili su se u poljskom jeziku novi meki suglasnici – srednjonepčani suglasnici. Oni mogu ostvarivati alternacije sa tvrdim prednjojezično-zubnim suglasnicima⁴, npr.:

pojačanja palatalizacijskih procesa polupalatalnih suglasnika, bila je takođe izmijenjena artikulacija vokala prednjega reda, koji u razdoblju postajanja lehitske grupe slovenskih jezika izgovarale su se na takav način da je pratila njima tzv. prejotacija. To označava da u prvoj fazi artikulacije nešto slabije izgovarala se jota a tek kasnije vokal prednjega reda, npr. ⁱě-, ⁱe-. Suglasnici koji su prethodili tako artikuliranim vokalima prednjega reda apsorbirali su palatalni elemenat koji je pratio artikulaciju ovih vokala, znači ⁱ. U rezultatu ovo je prouzrokovalo jaku palatalizaciju tih suglasnika. Jota je ovdje uticala slično kao i u praslavenskom razdoblju, za vrijeme jotacije. Rezultat ovoj poljskoj palatalizaciji zavisao je bio od prvotnog mjesta artikulacije samoglasnika koji su prethodili vokalu prednjega reda (Koneczna, 1965: 127).

⁴ Zubni suglasnici su se mekšavali takođe u suglasničkim grupama. Samoglasnik prednjega reda koji se nalazio iza takvih grupa umekšavao je oba suglasnika: *st* → *e*, *ě*, *ę*, *b*, *i* → *ść* i *zd* → *e*, *ě*, *ę*, *b*, *i* → *źź* (up. npr. polj. *kość* < **kostь*; *gwóźdź*

[z] : [ź] *mróz* [mrus]: *mroźny* ≤ **morzъ* : *morzъnyjъ*

[s] : [ś] *las* : *o lesie* [o leše] ≤ **lěsъ* : *o lěšě*

Oni mogu takođe alternovati sa suglasnicima koji su nastali na osnovi jotacije, to jest sa prednjojezično-zubnim suglasnicima, npr.:

/z/ : /ź/ : /ż/ *wóz* /vus/ (Gen. *wozu* /vozu/) : *wożę* /vože/ : *wozic* /voźic/

≤ **vozъ* : **vozjъ* : **voziti*

/s/ : /ś/ : /š/ *kosa* : *koszę* /koše/ : *kosić* /kośić/

≤ **kosa* : **kosjъ* : **kositi*

Ova palatalizacija obuhvatila je većinu poljskih govora. Jedino kod Kašuba polumeki suglasnici u početku pretvorili su se u *c'*, *z'*, *s'*, *z'*, zatim izgubili su umekšanost i danas se izgovaraju kao *c*, *z*, *s*, *z* (npr. *sedzeć* 'sjedjeti', *scana* 'zid', *o kose* 'o kosi'). Drugačiji, nego u standardnom poljskom jeziku je izgovor suglasnika *ć*, *ź*, *ś*, *ź* u govorima Poljaka u današnjoj Litvaniji i Bjelorusiji kod kojih je vidljiv snažan uticaj istočnoslovenskih jezika. Kod njih glasovi *ć*, *ź*, *ś*, *ź* bili su i ostali do dan danas strani.

CRNOGORSKI FONEMI /ś/ I /ź/

I u istoriji crnogorskog jezika došlo je do procesa omekšavanja nepalatalnih suglasnika. No što se tiče umekšavanja suglasnika, za razliku od poljskog jezika, na crnogorskom, i uopšte štokavskom tlu na ovaj proces uticaj je imala jota (bez obzira na njeno porijeklo). U stručnoj literaturi ovaj se proces naziva jotovanje (odnosno jotacija) i poznato je da ukupno bilo ih je tri (tzv. nova, novija i najnovija). Sadašnji crnogorski fonemi /ś/ i /ź/ vežu se sa drugom (neki ga zovu novijom) (Vuković, 1974: 179) i trećom (najnovijom) jotacijom koja je započela pri kraju XIV vijeka kada je diftonsko *ě* na ijekavskom području evoluiralo do izgovora *ije* i *je* (Vuković, 1974: 179). Na nekim ijekavskim područjima ova najnovija jotacija je obuhvatila takođe glasove *t*, *d* i *s*, *z*.

/gvuść/ (G. *gwoździa* /gwoźźa/) < **gvozdb*; polj. *ciasto* /ćasto/ : *cieście* /ćeśće/ < **těsto* : **těstě*; polj. *miasto* /mjašto/ : L. *mieście* /mjeśće/ < **město* : *městě*; polj. *gniazdo* /gñaždo/ : L. *gnieździe* /gñeźźe/ < **gnězdo* : **gnězďě*; polj. *gwiazda* /gvjažda/ : L. *gwieździe* [gvjeźźe] < **gvězda* : **gvězďě* i sl.) (Kułakowska i Myszyńska, 2013: 190).

Cijelo crnogorsko prostranstvo je zahvaćeno najnovijom jotacijom dentalnih eksplozivnih suglasnika *t* i *d* u takvim primjerima kao što su:

**těрати* > *tjerati* > *čerati*;

**děvojka* > *djevojka* > *đevojka*;

**děte* : *děteta* > *dijete* : *djeteta* > *dijete* : *deteta* i sl.

Sa ovom jotacijom suglasnika *t* i *d* potpuno paralelno idu i jotacija afrikata *c*, gdje:

1) afrikat *c + j* > *ć*, npr.: *cjepanica* > *ćepanica* ili *cjedilo* > *ćedilo* i sl., kao i

2) suglasničke grupe *cv + j* > *ć* i *dv + j* > *đ* (u tom slučaju ima gubljenje suglasnika i jotaciju), npr.: *cvjetast* > *ćetast*, *Cvjetko* > *Ćetko*, *medvjed* > *međed* i sl.

Što se tiče ijekavskog područja, teritorijalno su manje prošireni oblici sa jotovanim suglasnicima *s* i *z*, gdje *s* > *ś* i *z* > *ź*. Obuhvataju oni cijeli teritorij Crne Gore i neke govore izvan države. Jotacija tih dvaju suglasnika evoluirala je u takve oblike, kao npr.: *šekira* < *sjekira*, *šever* < *sjever* ili *šesti* < *sjesti* i sl. (Vuković, 1974: 180).

U crnogorskom jeziku samo do izvjesne mjere se podudaraju novija i najnovija jotacija ovoga tipa: up. npr.: *šekira*, *šutra* ili *koži* (Vuković, 1974: 181). Današni crnogorski oblici tipa *šutra* (*sjutra*) i *koži* (*kozji*) evoluirali su na osnovi novije jotacije. Označava to da glasovi *ś* i *ź* u crnogorskom jeziku nastaju i novom jotacijom, pa u dijalektološkoj literaturi, gotovo bez izuzetka, nailazimo na primjere tipa: *šutra*, *šajan*, *paši*, *pašaluk*, *prošutra*, *oše*, *klaše*, *koži* (ponegdje *kođi*, *kožđi*), *kožavina* i sl. Glasovi *ś* i *ź* javljaju se i kao rezultat jednačenja suglasnika po mjestu tvorbe, up. npr.: *izđeljati*, *izđevovati*, *išćerati*, *išćetati* i sl. (Orlandić, 2011: 9).

Ta dva glasa prisutna su i u hipokorističkim riječima, najčešće u vlastitim, ali i u apelativnim imenicama, zatim u pridjevima i glagolima, up. npr.: *Gašo*, *Šago*, *Šakulin*, *Šuko*, *Mirkiša*, *Mišo*, *Žala* (Vujović, 2020: 123); *tašo*, *duša*, *bižo*, *tanašan*, *mažuniti*, *umažuniti se*, *tašunati* i sl. O prisutnosti glasova *ś* i *ź* na crnogorskome jezičkom području svjedoče i brojni toponimi (Orlandić, 2011: 10; Vujović, 2020: 36).

Jekavska jotacija suglasnika *ś* i *ź* izvršena je bez izuzetka u većini crnogorskih govora. Na crnogorskome govornom području nema govora u kojima su prisutne isključivo nejotovane forme. Gdje su zabilježene (u primorskome pojasu), javljaju se uporedo s jotovanim oblicima.

Glas *ź* je manje frekventan od glasa *ś*, no ipak je njegovo postojanje registrovano na cijeloj teritoriji. Stoga se može zaključiti da su suglasnici *ś* i *ź* kao proizvodi jekavske jotacije opšteprisutni u crnogorskim govorima (Orlandić, 2011: 14–15).

Suglasnici *ś* i *ź* zapravo se pojavljuju i izvan teritorija današnje Crne Gore. Najvažniji je, međutim, njihov status u savremenim jezičkim standardima. Izvan crnogorskog jezičkog područja, ovi se fonemi pojavljuju u manjoj mjeri, a broj leksema u kojima se primjenjuju je ograničen. Stoga u savremenom bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku bilježi se ih kao dijalektalni (ili u nekim slučajevima kao alofoni). U međuvremenu, u crnogorskim dijalektima pojavljuju se vrlo široko i u govornom jeziku rijetko se zamjenjuju *sj* i *zj*. Iz tog razloga ih treba tretirati kao neodvojivi element crnogorskog jezičkog sastava (Brom, 2009: 79).

Njihova velika prisutnost omogućuje klasifikaciju ovih glasova kao dio crnogorskog standarda, a analiza leksemskih parova omogućuje im dodjeljivanje osebuje funkcije, poput parova tipa: *śenka* : *Senka*, *ženica* : *ženica*; *śeka* : *seka*; *koža* : *koža* i dr. Istodobno, nije moguće zamijeniti foneme sa *sj* u svim slučajevima, kako neki istraživači sugeriraju. Crnogorski *ś* nije samo rezultat procesa bilježenja glasa *s* jer su neki antroponimi dokaz tome, up. np.: *Maśo*, *Veśo*, *Muśo*, *Daśko*, *Puśo* i drugi (Brom, 2009: 80).

ZAKLJUČAK

Fonemi /ś/ i /ź/ u crnogorskom jeziku uglavnom su produkt jotacije (novije i najnovije), dok u poljskom jeziku nastali su putem palatalizacije zahvaljujući samoglasnicima prednjega reda. Čak, ako se uzme u obzir tvrdnja H. Konečne, da kao uzrok pojačanja poljskih palatalizacijskih procesa polupalatalnih suglasnika bila je takođe izmijenjena artikulacija vokala prednjega reda, koji su se izgovarali na takav način da je pratila ih tzv. prejotacija, ne može se zanemariti činjenica da procesi nastajanja fonema /ś/ i /ź/ uzrokovani su svim samoglasnicima prednjega reda. No, za razliku od poljskog jezika u kojem promjenu artikulacije uzrokovali su svi samoglasnici prednjega reda, u crnogorskom su jeziku fonemi /ś/ i /ź/ proizvod jotacije – kada *j* i *je*, tj. refleks praslovenskog glasa **ǰ* (**ǰ* > *je*) s kratkim akcentom palatalizirali su *s*

i z u *ś* i *ź*. Druga činjenica, povezana sa uporedbom tih dvaju fonema, je njihova zvučna vrijednost koja u poljskom i crnogorskom jeziku ponešto se razlikuje. U opisu prema podjeli konsonanata po mjestu tvorbe glasovi *ś* i *ź* su palatalni tako u poljskom kao i crnogorskom jeziku, no u poljskom su jeziku srednjonepčani (Ostaszewska i Tambor, 2002: 34), dok u crnogorskom – prednjonepčani (Čirgić et al., 2010: 21). Sljedeća konstatacija koja se veže na foneme /*ś*/ i /*ź*/ je njihova rasprostranjenost koja se svodi na činjenicu da glasovi *ś* i *ź* su opšteprisutni na crnogorske govornom području, dok kod Poljaka nisu – Kašubi i Poljaci – autohtoni izvan današnje istočne granice Poljske ne poznaju ih. Četvrta konstatacija se tiče „mogućnosti“. Dakle, crnogorski standardni jezik pruža mogućnost upotrebe jotovanih i nejotovanih oblika tako da pojavljuju se fonemi /*ś*/ i /*ź*/ pored *sj* i *zj*, dok u poljskom standardnom jeziku ti fonemi su opšteprisutni, bez nikakve mogućnosti zamjene nekim drugim fonemima (u tom slučaju /*s*/ i /*z*/).

LITERATURA

- Brom, P. (2009). „Fonemy *ś* i *ź* w procesie różnicowania sztokawskiego obszaru językowego“. *Slavia Centralis*, br. 2(1), str. 73–84.
- Čirgić, A. et al. (2010). *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Dalewska-Greń, H. (2002). *Języki słowiańskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Długosz-Kurczabowa, K. & Dubisz, S. (2019). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Wydanie 3, dodruk 5. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Koneczna, H. (1965). *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kułakowska, M. & Myszka A. (2013). *Na tropach przeszłości języka. Fonetyka*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Moszyński, L. (1984). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Orlandić, S. (2011). „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“. *Lingua Montenegrina*, br. 7, str. 3–35.

- Ostaszewska, D. & Tambor, J. (2002). *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stieber, Z. (1989). *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Vujović, N. (2020). *Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Vuković, J. (1979). *Istorija srpskohrvatskog jezika. I dio. Uvod i fonetika*. Beograd: Naučna knjiga.

Svetlana ČABARKAPA (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

svetlana.seka.cabarkapa@gmail.com

SLOBODAN VUKANOVIĆ – MODERNI POETSKI I NARATIVNI GLAS U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI ZA ĐECU

Znameniti crnogorski pjesnik, romanopisac i dramski stvaralac Slobodan Vukanović ostvario se i kao pisac za decu i mlade, za koje je objavio više od deset knjiga, a zastupljen je i u lektiri za učenike osnovne škole.

U ovom radu bavićemo se analizom pjesama za decu u zbirci „Kuće su časovnici djetinjstva“ i zbirke priča „Roditelji su kišobrani, деца slobodne ptice“ kako bismo predstavili najvažnije odrednice Vukanovićevog poetskog i narativnog glasa, umjetnički snažnog i deci dopadljivog i čitljivog.

Cilj ovoga rada je pokazati modernost u pristupu dečjoj prirodi i afinitetima koje je pisac Vukanović predstavio modernim poetskim i narativnim glasom kao novinom u crnogorskoj književnosti za decu u mlade.

Ključne riječi: *Slobodan Vukanović, moderni narativni glas, časovnici djetinjstva, crnogorska književnost za decu*

Zbirka pjesama „Kuće su časovnici djetinjstva“ u naslovu definiše najvažnije u životu – kuću i djetinjstvo u protoku vremena koje simbolizuju časovnici. Zbirka je podijeljena u sedam ciklusa raznolike tematike i motiva: „Dječak koji sanja“, „Princ sa tri srca“, „Zadužbina pamćenja“, „Najljepše je biti rijeka i biti zvijezda“, „Kako sam postao naučnik“, „Podgoričko ljeto“ i „Čovjek čovjeku granica“. Već po nazivima ciklusa jasno je da pjesnik Vukanović na decu gleda kao na mudra bića koja razumiju mnogo više i dublje nego što to često odrasli pret-

postavljaju i vide. Takav odnos prema đeci određuje i njegov pjesnički glas koji im se obraća – radoznao, samosvjesan, dalekovid. Vukanović zna da su horizonti očekivanja mladih čitalaca mnogo veći od onog što čine uobičajena stanovišta o tome. On jasno razumije razliku između „konstruiranog djeteta i djeteta koje konstruira“¹, kako to u „Uvodu u dječju književnost“ naglašavaju Hameršek i Zima, tako da „dobna drugost“² pisca ne smije da ga ograničava i čini ograničavajućim u smislu određivanja granica i mjere o tome što je đeci prikladno, zanimljivo, shvatljivo, podsticajno, kreativno. Stoga nema sladunjavosti ni povlađivanja u njegovom poetskom i narativnom glasu.

Poetsko infantilno „ja“ iz perspektive djeteta sve vidi drugačije; ono oseća radost nakon što ga majka uz bajke lijepo nahrani pa česti problem hranjenja dece, kojima radoznalost nadvladava apetit, postaje radosno druženje majke i djeteta, kao u pjesmi „Mama i vitez od kompjutera“:

„Od tanjira do usta daleko iza sedam gora
I stiglo se do jednog carstva
I princeze careve kćeri

Dok kašika završi put
Završi i bajka
I tako srećno si živjeli princ i princeza
I ja i mama jer sam završio doručak
Mama me proglasi za viteza od Kompjutera
Ja nju za caricu Bajki“³

Pjesma „Bajka za malu decu i velike sanjare“ programski određuje poetsku misiju dječje književnosti Slobodana Vukanovića. Bajke, vilenjaci, Snježana koja je „zagrizla princa“, ljubavni nesporazumi, ljubav kao „most od snova“ i nastojanje da se riješi „zagonetka / Zašto princeza nije voljela princa / I ko je pokvario srećan kraj“.

¹ Marijana Hameršek, Dubravka Zima, *Uvod u dječju književnost*, Leykam International, Zagreb, 2015, str. 56.

² Isto.

³ Slobodan Vukanović, *Kuće su časovnici djetinjstva*, Udruženje crnogorskih pisaca za djecu i mlade, Podgorica, 2016, str. 7.

Napuštajući model idiličnosti u kome se pjesnički povlađuje djetovoj inertnosti i komforu sladunjavom poezijom u kojoj je sve dobro, lijepo i sa srećnim krajem, pjesnik Vukanović se na poseban način obraća najmlađem čitaocu postavljajući pred njega na duhovit i problemski rješiv način nesporazume, nelogičnosti, probleme. Danas se to u pedagoškoj praksi zove razvojem kritičkog mišljenja i u tu svrhu primjenjuju se razne metode poput modernih digitalnih tehnologija, mikrobita i slično. Pjesnik Vukanović pionir je u ovoj oblasti budući da zna kako poetski, putem stihova i riječi, pobuditi dječju radoznalost i razmišljanje. Svijet nije crno-bijeli i nikad neće biti pa to dijete treba rano da spozna, da u njemu traži i nalazi puteve za rješavanje nedoumica, dilema, problema, da se poezijom osnaži i podstakne snažnom, sugestivnom pjesničkom riječi da zna prije svega da sagleda sebe i svoj odnos prema svijetu. Igrivost, mašta kao suština dječjeg svijeta pri tome nijesu barijera već naprotiv čudesni sklop kroz koji se sve lijepo vidi pa je svako dijete „čudilnik“, a svijet sa svojim tajnama pravi „čudilice“⁴.

„Toliko mudrih saznanja i raznih Čuda,
 Ima ih oko tebe, mene, svuda.
 Od Vavilonske kule, piramida, do Kineskog zida,
 Kad gluvi čuje i vidi slijepi bez vida.

Ta stvar čudesa sa hiljadu lica,
 Proradi u nama Čudilica.
 Od naučnika, sveznadara i lude
 U svakom od njih ima zrno čude.“⁵

Pjesnički glas ove zbirke definiše sebe kao „dječaka koji sanja“, koji „tumači govor, cvrkutanje, režanje, korake, puzanje, skakanje (...) gradi dvorce, svemirske brodove, bere sunčano cvijeće“. Taj se pjesnički dječjački glas igra, začikava, prati Oblačić, Oblak, Oblačinu, želi da bude slobodan, nesputan kao ptica. Zato što „Deca hoće da gaze po kiši, / da se penju na drvo /da igraju fudbal i ponekad razbiju prozor /da oprljaju čistu košulju, / da zaborave svesku“.⁶

⁴ Isto, str. 9.

⁵ Isto, str. 9.

⁶ Isto, str. 15.

Brigu roditelja za decu pjesnik vidi često kao stegu koja ih guši. Roditelji bi jedno, a деца drugo. Blagonakloni pjesnički glas razumije i jedne i druge u pjesmi „Za ptice ne postoje kišobrani“⁷ kad kaže da bi roditelji „svakom djetetu / Kišobran, / Zaštitu, / Od nebeskih, svakodnevnih / i ostalih nepogoda“⁸. Zato su se roditelji „pretvorili u kišobrane / a деца u slobodne ptice“⁹.

Majka, knjige, riječi, škola – tematsko-motivska čvorišta su ove pjesničke zbirke. Slova su slika sudbine koju možemo da vidimo jer „slika smo, / priča smo, / muzika smo“¹⁰. Strpljenje, mudrost, mašta otvaraju kapije „života, stvarnosti i smisla“¹¹. Zanimljivo je da je metaforičnost Vukanovićevih stihova izražena, ali ne sprečava čečje poimanje kazanog kao u pjesmi „Putnik“ u kojoj se čovjek „gleda u ogledalu / Čita tajne / Mjeri vrijeme“¹². Metaforičnost je zagonetka koja lijepo zvuči i rado se rješava. Dečca to umiju. Poučna nota najdiskretnija je u svemu jer je u riječima vedrine i igre.

Ciklus „Zadužbina pamćenja“¹³ posvećen je rodoljubivim temama. U njemu dominira istoimena poema sa 18 strofičnih cjelina čiji je broj stihova od četiri do dvanaest. Poemu određuje pjesnički glas „Stare masline“ koja „maše granama i dubokim glasom pozdravlja goste“¹⁴, kako piše u zagradama odvojenom podnaslovu poeme, što joj daje dramsku intoniranost.

Vukanovićeva poema „Zadužbina pamćenja“ stoji pred decom kojima se obraća, ali i čitaocima svih uzrasta, kao tajanstvena poruka – da pročitamo sve njene ljepote, poruke, one iz dana minulih, davnih, kao i one koje nas upućuju ka budućnosti.

Personifikovana Stara maslina pripovijeda mladima, koji oko nje igraju kolo, svoj život, o poimanju vremena i njegovog protoka i sudbinama ljudi u njemu. Kroz njen dugi život prolazili su ljudi, vojske, države i istorija Duklje, Zete i Crne Gore. Ona s radošću dočekuje goste:

⁷ Isto, str. 15.

⁸ Isto, str. 15.

⁹ Isto, str. 15.

¹⁰ Isto, str. 26.

¹¹ Isto, str. 31.

¹² Isto, str. 32.

¹³ Isto, str. 33.

¹⁴ Isto, str. 33.

„Dobro došli po dvije hiljaditi put
Možda i nekoliko stotina više
Dobro došli, mladosti, mladosti!“¹⁵

Pjesnik je radoznan i vazda novoga željnim dečjim očima predstavio čudesnu maslinu, čije riječi i obraćanje treba pažljivo čitati, čuti i razumjeti. Deca i mladi to mogu, ne treba sumnjati. I pjesnik to zna. Poezijom privući pažnju dece kao čitalaca je izazov za koji je u ovoj poemi pronašao divnu mjeru da iskaže najljepše vrijednosti življenja kroz iskustvo plemenitog drveta, čijoj se dugovječnosti i postojanosti divimo. Maslina – drevni simbol trajanja, mira, pobjede dobra i plemenitosti. Jedna takva maslina svima je poznata pa s pravom možemo vjerovati da je Staroj maslini na Mirovici, u Baru, koja okuplja decu, mlade i pjesnike, Slobodan Vukanović dao novo ozračje, novu svjetlost i učinio je bliskom detetu, kome se ona u poemi obraća vesela, srećna, poletna.

Ona koja sebe naziva „Zadužbinom pamćenja“ je svjedok koji je sabrao vrijeme, slušao „tužbalice, svadbarske pjesme, tajnovite priče“¹⁶, koja je „gladne obradovala plodom“¹⁷, a namjernike „odbranila od kiše, sunca i žege“¹⁸.

Pjesnički subjekt u prvom licu obraća se živom dušom, vjekovnim iskustvom, i vanvremenom mudročću Stare masline da bude svjedok minulog i vjesnik dolazećeg i uputi poruku deci i mladim naraštajima. Jer minuli vjekovi, ljudi i događaji u njima nijesu samo puka prošlost nego bogati trag u vremenu i šecanju, esencija mudrosti koja zato postaje Zadužbina pamćenja i vlastito ime drevnog plemenitog drveta masline u ovoj poemi.

Lirsko u poemi čini prekrasni svijet vizuelnih i akustičnih slika, kao i himnično-svečani i vedri ton u obraćanju masline mladima. Epski sloj čine šecanja na život i iskušenja u nekim dugim vjekovima i davnim vremenima.

„Gledala sam povorke konjanika, pješaka, ranjenika,
Travara, osvajača, izbjeglica, bolesnih, protuva.

¹⁵ Isto, str. 33.

¹⁶ Isto, str. 33.

¹⁷ Isto, str. 33.

¹⁸ Isto, str. 33.

Gledala sam mlade ratnike, ljepotice sa srcem ruže,
Žene pčele doma, stare mudrace dugog pogleda u prošlost,
Još daljeg u budućnost.¹⁹
Pored drevne masline život nije samo prolazio, ona je bila dio
njega, a mnogima utjeha i utočište:
„Slušala sam glasove radosne, uzdisaje, pozive za pomoć,
Tužbalice, svadbarske pjesme, tajnovite priče.
Gladne sam obradovala plodom,
Namjernike sam odbranila od kiše, sunca i žege.
Zahvaljivali su, blagosiljali me.
Dvije hiljade godina dolaze, odlaze i prolaze.“²⁰
Simbolično dugi život masline i njeno iskustvo čini je mudracem
iznad vremena koji sažima prošle vjekove, našu istoriju, sve nje-
ne bojeve i pobjede, vladare i dinastije.
„Šta da kažem ja,
Koja viđeh Vojislavljeviće, Balšiće, Crnojeviće, Petroviće,
Viđeh heroje, kukavice, izdajnike – nijesam sudija
Ja sam samo – Zadužbina pamćenja.“²¹
Maslina kaže da nije „sudija“ vremena, ali je „pohode“ prošla
vremena „porukama i savjetima“:
„Odiseji sa morskih putovanja.
Javljaju se iz Vrtova ruža,
Vrtova planeta i Vrtova sazvježđa.“²²

U njenom iskustvu prošlost se izdvaja od vremenske ravni i spaja sa onim što dolazi, što je buduće. Zagonetke prošlosti i misterije budućnosti u poemi spajaju „Odiseja“, „Čarobnjaka Tame“, „Digitalnog princa“ i „Čovjeka kompjutera“ i svima im nude „nadu – zlatno runo“²³. Bajkoviti i fantastični motivi poemi daju još jednu dimenziju poetske moći.

Optimističnost i vedrina, okrenutost ka dobru i nadi u Vukano-
vićevoj poemi ukidaju „Ministarstvo rata“ jer „osniva se Ministarstvo
masline“ i u tu čast i u duhu poruke mira maslina poziva:

¹⁹ Isto, str. 33.

²⁰ Isto, str. 33.

²¹ Isto, str. 37.

²² Isto, str. 37.

²³ Isto, str. 37.

„Zaigrajte kolo pod starom maslinom,
Pred ovom Zadužbinom Pamćenja,
Vi, mironosci i mirotvorci.

Horovi i horovođe, himnično slavite cvjetanje.“²⁴

Drevna maslina je spoznala trajne vrijednosti: ljubav, radost, prijateljstvo, nadu, istinu, poštovanje roditelja, mudrost, dobrotu, slogu. Zato se i obraća najmlađima poetičnim porukama da slijede najveće vrijednosti:

„Množite se ljubavlju,
Neka vam je vjera cvijet,
Neka vam je maslina nacija,
Neka vam je suncokret oružje,
Nema vam zlatne ribice budu zvijeri.
Noću oblačite zvijezde,
Danju uzjašite Sunčeve zrake.

Zaigrajte ples Radosti i Nade.

Držite se za ruke, vi sanjari, maštari, lađari, putnici...

Igrajte kolo,

Pjevajte sa horom Ministarstva masline.“²⁵

U dječjem svijetu bogatijem, svestranijem i sposobnijem za spoznaje nego što se obično misli ima mjesta za sve slike i poruke poeme „Zadužbina pamćenja“. Đeca će lako poimati značenja poruka stare masline kad im sugestivno i vedro kaže „budite složni“, „budite vjernici Mudrosti i Dobrote“ (...) „vjernici ljubavi“.

Đeca takođe razumiju, kako Vukanović kaže za čovjeka:

„Gleda se u ogledalu

Čita tajne

Mjeri vrijeme.“²⁶

²⁴ Isto, str. 34.

²⁵ Isto, str. 35. i 36.

²⁶ Isto, str. 32.

I po prirodi svojih čistih duša i otvorenog uma деца uvijek biraju da idu „u svijet krilima“²⁷ i zato mogu, uz poštovanje nasljeđa mudrosti, da strijeme ka novome, ka novim dimenzijama o kojima već sanjaju i misle.

Mudri i moćni poetski glas masline u Vukanovićevoj „Zadužbini pamćenja“ blisko i prisno obraća se deci i mladima kao „ples Radosti i Nade“²⁸ u kome je smisao svega budućeg pa su poruke ove poeme lako čitljive i razumljive. Zato su i na samom kraju stihovi o tome da je:

„Plod Ključ Nade, zaštitni Znak Opstanka.“

Rodoljubivi motivi predstavljeni su i u pjesmi „Ne zaboravi pretke“ u kojoj je hiljadugodišnja istorija Crne Gore stala u stihove kojima se sugerše važnost pamćenja najvećih vrijednosti, onoga što se nikad ne predaje zaboravu.

„Ponešto i zaboravi

Ali ne pretke i vladare,

Onda si zaboravio

Prađeda, oca i svoje stare.“²⁹

Ljubavni motivi kao vječiti u poeziji svijeta za sve generacije u Vukanovićevoj poetici osmišljeni su u duhu zaljubljenog školarca koji oseća i razumijeva strijepnju i zaljubljenost. Dijete suštinski i iskonski oseća i razumije ljubav jer mu je prirođena.

„Sve predmete i stvari

Okitio sam ljubavlju.

Oživjeli u zidovi, klupi, fotografije ličnosti.

Gledaju me a ja se postidio.“³⁰

Fantastični motivi pjesničke zbirke skladno su povezani s prostorom Crne Gore pa se naučnik postaje u „Digitalnoj projekciji“, „Konstrukciji robota“, „Astrofizici mliječnog puta“ i to sve u osnovnoj školi, pa se otuda ide u „staklenu Kupolu Durmitora“ i tako redom kao u pjesmi „Kako sam postao naučnik“.³¹ Pjesničkim motivima kojima povezuje klasičnu muziku i književnost kao u pjesmi „Nećeš mi vjerovati,

²⁷ Isto, str. 41.

²⁸ Isto, str. 35.

²⁹ Isto, str. 43.

³⁰ Isto, str. 52.

³¹ Isto, str. 62.

Amalija je postala vjetrenjača (P. I. Čajkovski „Valcer proljeća“, Pastoralni motivi. Velegrad. Fontana. Odlomak iz „Don Kihota“) Vukanović uvodi mlade čitaoce preko ljubavog motiva u poetične prostore metaforičnosti, sinkretizma i refleksivnosti. On im nudi slobodni stih kao slobodnu misao i maštu.

Ode tako đečji duh visoko, daleko... tamo će pripada. Kombinovanjem lirskog subjekta iz dječjačke pozicije i lirskog subjekta s pogledom na svijet odrasle osobe, Vukanovićevi stihovi najmlađim čitaocima daju moć uzleta.

U zbirci priča „Roditelji su kišobrani, деца slobodne ptice“, kojoj u podnaslovu stoji „Novije i priče iz davnina“, Slobodan Vukanović se u narativnoj perspektivi dokazuje kao pisac koji prevazilazi tradiciju puke poučnosti kojoj nedostaje visoka estetičnost i enigmatičnost što podstiče na razmišljanje i budi istinsko interesovanje dece. Ovo su priče koje ne nude dosadu već „poetikom otvorene priče“, kako kaže Borislav Jovanović,³² pobuđuju duh i usmjeravaju ka literaturi promišljanja, a ne gotovih pouka. Književnost treba da da maha đečjem duhu jer poimanje dece kao slobodnih ptica ključno je polazište Slobodana Vukanovića. I jedini ispravan pristup đečjoj literaturi. Moderne generacije brže nego što to klasični pedagozi i često roditelji misle lako kidaju steg uzrasta, prevazilaze svijet različitih ograničenja. Njihovi umovi su slobodniji i smjeliji nego što se smatra. Slobodan Vukanović nudi kao pripovjedač takve literarne novine i stvaralački podsticajni impuls; on vjeruje snazi đečjih misli i ideja i ne ograničava ih.

Priče u zbirci su efektne, pripovjedač je najčešće u trećem licu i modernog je duha, naracija je brza, često određena kratkim dijalozima. Jezik savremene mlade generacije savršeno je uklopljen u dopadljivu formu kratke priče koja često staje u nekolike rečenice poput priča: „Imena se nadimaju kao žabe“, „Pričalo“, „Ćutalo, Vikalo i Čitalo“, „Dvije mame, dvije drame, treći čin hepi...“, „Smarači od davnina“ itd.

Zanimljive su priče kojima dominiraju dijalozi čija efektnost određuje njihovo značenje, humorno-đečje poimanje svijeta i đečju logiku. Poput dijaloga nastavnika i učenika koji prijavljuje odsutne učenike po nadimcima:

³² Borislav Jovanović, „Urbanizacija književnog teksta za decu“, pogovor knjizi Slobodana Vukanovića *Roditelji su kišobrani, деца slobodne ptice*, str. 134.

- „– Nastavniče, tako ih zovemo nezvanično.
- Sad ti meni prevedi zvanično, i dobićeš zvaničnu ocjenu.
- Nijesam ja kriv što se imena nadimaju i postaju nadimci.
- I žabe se nadimaju pa su i dalje žabe.“³³

Ovakav narativni glas iz perspektive trećeg lica smjenjuje se s narativnom perspektivom dječaka u prvom licu kao u priči „U mojoj crtačoj priči glava je veća od krova, a tatini brkovi liče na Babine muškatile“.

„U mojoj crtačoj priči mami je kuća do koljena, suncokret viši od sunca, čamac plovi po nebu, Marina pojahala ribu. Bojim plavu decu, crvene mame i babe, muškarce u kafeno, drveće u zeleno i žuto.“³⁴

Dječak pripovjedač hoće da bude to što jeste, dijete u svijetu mašte i stvarnosti po svom ukusu i mjeri. Zato na kraju priče poziva decu da budu isti takvi, slobodni i svoji.

„Liječimo se od gnjavatora i dosaditisa, zato, dođite u crtaću priču. Čekam vas.“³⁵

Vukanovićeve priče za decu bave se važnim temama dečjeg svijeta koji je bogatiji od svijeta odraslih jer se u njemu slijedi suština života: igrivost duha, radost življenja, istinska ljubav.

Poetičnog tona su priče o ljubavi između klavira i violine („Klavir i violina“), djevojčice i dječaka („Ne moram da pišem priču“), priča o dječaku koji gleda u oblake i divi se njihovim oblicima i transformacijama („Pokretna priča“), priča o časovnicima u kojoj se vrijeme sagledava iz dečje filozofske perspektive („Ima ih, onakvih i ovakvih, ili šta pokazuju časovnici o nama“).

Toplog tona i atmosfere ljubavi su priče o porodici, o odnosu roditelja i dece, o nesporazumima koji to suštinski i nijesu, o svađama i tepanjima, o buntovnosti dečjoj, o brizi i posvećenosti („Neću priče iz kamenog doba“, „Baba je crno-bijeli film“, „Kako izdržite“ i dr.). Majke su „smarači“ i treba „da smanje doživljaj“, baba je „kul“ samo treba da „oladi sa svojim fantazijama“, a deca znaju da njihovi „bezgrešni i sveznajući roditelji“ su „bježali sa časova“ i „piškili u gaće“³⁶. Ded

³³ Isto, str. 85.

³⁴ Isto, str. 11.

³⁵ Isto, str. 12.

³⁶ Isto, str. 69.

zna da priča o tome kako se voli domovina, da je demokratija savjest i svijest i da su roditelji i domovina najvažniji.

U bajkovitim pričama ove knjige djevojčica pobjeđuje zmaja iako je zmaj „pored karatea bio dobar i u borbi sa štapovima“.³⁷ U dalekom kraljevstvu ima kraljica od čijeg jezika svi strijepe, ali, nekim čudom, kralj ima kompjuter. I to kćerkin. „Njegova šifra je ‘volim te’, a njena ‘I ja tebe’“.³⁸

Kao pisac fantastike, koji se smatra „utemeljivačem fantastike u crnogorskoj literaturi“,³⁹ Vukanović je u priči „Pečat života u vrtu sudbine“ situirao fantastične motive deci razumljive i bliske, iz digitalne ere, pa tamo Ana se sprijatelji sa Čitačem Snova, a zbližice ih Mašta-roid. Ana stvara „ideju digitalne projekcije Čipova“, Ana i Čitač Snova bave se „teleportacijom plus i minus“, imaju saradnike robote i konačno njihova imena „kao komete ostavljaju trag (...) dug nekoliko stotina svjetlosnih godina“.⁴⁰ Priču dostojnu najvećih imena ovoga žanra deca čitaju u jednom dahu.

Motiv rodoljublja kojim se mladi opominju da ne zaborave pretke prisutan u poeziji Vukanovićevoj višestruko se varira i u odjeljku „Dukljanske priče“ u čijem podnaslovu stoji:

„Molim potomstvo da ne zaboravi pretke.

Slogom se čuvajte od zatirača tame i njihovih slugu.“⁴¹

Ovaj segment knjige sadrži priče o davnoj prošlosti Duklje sa kompleksnim opisima prirode, ljudi i njihovog načina života na prostoru „između jezera i mora“⁴². Sveznajući pripovjedač u detaljima vidi sve:

„Kokot budi dolinu. Velji do imeđu jezera i mora. Ispred domova, poneko stablo smokve, šipka, masline. Malo dalje vreže kupina, vinograd, praska, glog, drenjina. (...)

Na ubla žene peru rublje, pjevaju. Pjesma im je kao lijek, kao trava za ranu. (...)

³⁷ Isto, str. 48.

³⁸ Isto, str. 73.

³⁹ Marijana Terić, „Laku noć, stvarnosti! (Slobodan Vukanović Vus i poezija 21. vijeka)“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, godina XLV, godišnji broj 3, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica, Podgorica, 2020, str. 219.

⁴⁰ Isto, str. 42.

⁴¹ Isto, str. 91.

⁴² Isto, str. 92.

Muškarci u pletenim krošnjama nose plodove grožđa i smokava. (...) Đeca se igraju.“⁴³

Duklja i njeni ratnici, pripreme za bitke i samo vojevanje, legende o hrabrima, o vođi Dabiživu, ratniku kneza Vojislava, i njegovoj ženi Mileniji, koja pogođena strijelom pada u jezero pa na tom mjestu izniče tužna vrba, čine u završnim pričama knjige jedan magični svijet u kome se istorija srijeće sa fantastičnim, legendarnim i mitskim i prerasta u prozno tkanje prepuno simbolike i poruka koje iz davnina brzo i lako putuju kroz vrijeme. Do mladog čitaoca, do svih nas.

Zaključak

Značajno djelo Slobodana Vukanovića za decu i mlade u crnogorskoj književnosti ovoga žanra prava je dragocjenost koliko po raznornosti tema, od klasičnih bajkovitih do istorijskih, tradicijskih i fantastičnih – epskih ili naučnih, toliko po pristupu kojim se dečji horizont očekivanja podiže stupanj više u odnosu na tradicionalan odnos dečjih pisaca prema svojim recipijentima. Modernom senzibilnošću, metaforičnošću i slobodnim stihom, jezgrovitim konceptom kratkih priča sa otvorenim krajem u postmodernom maniru, kao i fantastičnim elementima Vukanović prevazilazi kliše, pravi prekretnicu i modernizuje u formalnom i suštinskom smislu književnost za decu i mlade. Napuštajući tradicionalno poimanje relacije deca – odrasli, koje situira i ulogu dečjeg pisca, Vukanović ovoj literaturi određuje novi tok i pravac. Ovo su temeljne odrednice Vukanovićevog poetskog i narativnog glasa koji je drugačiji, moćan i prepoznatljiv u savremenoj crnogorskoj književnosti za decu i mlade.

U analiziranoj zbirci poezije „Kuće su časovnici djetinjstva“ i zbirci priča „Roditelji su kišobrani, deca slobodne ptice“ Slobodan Vukanović pokazuje kako je svijet djetinjstva otvoren za sve vrijednosti koje su deci zajedničke s odraslima, samo je njihova prednost što su im umovi bezuslovno otvoreni za uzlete duha i mašte pa uz pomoć dobre literature lako mogu da rašire krila i dosegnu visine koje su im dostižne i priliče im. Po tome je Vukanović poseban pisac za najmlađe – svojim čitaocima pruža duhovnu avanturu koja ih istinski kreativno intrigira i podstiče.

⁴³ Isto, str. 94.

Literatura

- Hameršak, Marijana i Zima, Dubravka (2015). *Uvod u dječju književnost*. Zagreb: Leykam International.
- Jovanović, Borislav (2016). „Urbanizacija književnog teksta za djecu“, pogovor knjizi Slobodana Vukanovića *Roditelji su kišobrani, deca slobodne ptice*. Podgorica: Udruženje crnogorskih pisaca za djecu i mlade.
- Terić, Marijana (2020). „Laku noć, stvarnosti! (Slobodan Vukanović Vus i poezija 21. vijeka)“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, godina XLV, godišnji broj 3. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Podgorica.
- Vuković, Novo (1996). *Uvod u književnost za djecu i omladinu*. Podgorica: Unireks.

Aleksandar ČILIKOV (Cetinje)

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

cilikov@gmail.com

PRILOG PROUČAVANJU I ISTRAŽIVANJU SEOSKIH HRAMOVA NA PODRUČJU OPŠTINE CETINJE

Među stotinama seoskih hramova izgrađenih tokom srednjeg i novog vijeka na prostoru Crne Gore, određen broj je do danas sačuvan i na ruralnom području opštine Cetinje. U okviru rada istraživača kulturnih dobara ovaj značajan segment kulturno-istorijske baštine uglavnom je marginalizovan o čemu svjedoči izostanak kvalitetnih sinteza, studija i rasprava sa naučnom konotacijom. Takav tretman jedan je od razloga što su mnogi hramovi nestručnim građevinskim intervencijama doživjeli određene stepene degradacije autentičnosti koja se u pojedinim primjerima može nazvati drastičnom. Čak i površna analiza, istina oskudnih, raspoloživih podataka ukazuje na čitavu lepezu važnosti seoskih sakralnih objekata u istorijskom, arhitektonskom i likovnom kontekstu. Krajnje je vrijeme da ova važna kulturna dobra u naučnim krugovima i kroz aktivnosti stručnih institucija dobiju zasluženi tretman u smislu njihovog detaljnog istraživanja i proučavanja.

Ključne riječi: Cetinje, Lovćen sa podgorjem, Katunska površ, Skadarski basen, ruralni prostori, pravoslavni hramovi

Nekako u sjenci starih urbanih aglomeracija i većih manastirskih kompleksa pozicionira se jedna vrsta specifičnog spomeničnog fonda – nedovoljno poznatog i valorizovanog među crnogorskim stanovništvom, često kvalitativno potejnjivanog i medijski marginalizovanog. Riječ je o stotinama seoskih hrišćanskih hramova, većim dijelom pravoslavnog određenja (u Crnoj Gori se sačuvalo oko 600 pravoslavnih i više od 100 katoličkih crkava), stvorenih u dugom istorijskom hodu

od srednjeg vijeka pa sve do današnjih dana.¹ Najvećim dijelom, seoski pravoslavni hramovi skoncentrisani su na Primorju i njegovom zaleđu, te centralnoj Crnoj Gori, a po njihovoj brojnosti naročito se ističu oblasti Paštrovića, Grblja, Luštice, starih crnogorskih nahija dok njihov broj nije zanemarljiv ni u Zeti, Bjelopavlićima, Kućima, Vasojevićima, nikšićkom regionu i dr. Gustina koncentracije seoskih crkvice u određenim regijama fascinira svojom brojnošću – u Paštrovićima preko 50; u Grblju 64;² na crnogorskom dijelu Skadarskog basena preko 100 a samo u regiji naselja Njeguši čak 16.³

Iako određen broj bogomolja potiče iz srednjeg vijeka, većina se izgrađuje u periodu XVI–XX v. – vremenima vladavine osmanske imperije djelovima Crne Gore, protkanim neprekidnim i herojskim borbama za slobodu. Razlog za njihovo ustanovljenje, što je od siromašnog stanovništva zahtijevalo izuzetne napore i drastična materijalna odricanja, pored vjerskih motiva, svakako je bio inspirisan nekom vrstom želje za podizanjem plemenskih i bratstveničkih zadužbina koje su, pored čisto duhovne, imale i karakter grobljanskih kapela. Veliki procenat smrtnosti, kao posljedica junačkih bitaka, razvio je u Crnoj Gori potrebu poštovanja kompleksnih posmrtnih običaja koji su pratili dostojnu sahranu, često mladih, junaka čija su tijela prije ukopa bila izlagana u seoskim hramovima.

Ktitori hramova u ruralnim sredinama, pored sveštenstva i plemenskih glavara, često su bili i svi mještani pojedinih crnogorskih sela. Među njima posebno treba istaći knjaza i kralja Nikolu I. Smatra se da

¹ Oskudni podaci o seoskim hramovima izgrađenim na ruralnim područjima Crne Gore uglavnom se mogu naći u etnološkim monografskim izdanjima poput: S. Nakićenović, „Boka“, Podgorica, 1999 (reprint); J. Vukmanović, „Paštrovići“, Cetinje, 1960; „Crmnica“, Beograd, 1988; J. Erdeljanović, „Stara Crna Gora“, Beograd, 1926; P. Rovinski, „Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti“, Sankt Petersburg, 1888; A. Jovićević, „Riječka nahija u Crnoj Gori“, Beograd, 1911. i dr. Jedini kompletan pregled seoskih hramova Crne Gore s osnovnim podacima – lokacija, naziv, datiranje, ktitori – sadrži monografija V. Spasojevića, „Božji hramovi na tlu Crne Gore“, Cetinje, 2003.

² O grbaljskim seoskim crkvama pogledati kod M. Crnogorčević, „Crkve u Grblju“, Grbalj, 1978. (reprint).

³ O njeguškim crkvama osnovni podaci kod: A. Čilikov, „Spomenici kulture na području nacionalnog parka Lovćen“, Zbornik radova sa simpozijuma „Nacionalni park Lovćen – prirodna i kulturna dobra“, Podgorica, 1994, 247–250; L. Božović – G. Kustudić, „Zapisi sa Njeguša“, Cetinje, 2021, str. 30–45.

ih je podigao oko 150 a obnovio preko 100.⁴ Lokacije za izgradnju su odabirane na posebnim mjestima – obično na nekom brežuljku gdje je oko crkvice formirana porta sa seoskim grobljem. Sve se to, za razliku od današnjeg urbanističkog haosa, savršeno uklapalo u bajkovite prirodne ambijente. Iako lišene arhitektonske plastike i komplikovanih konstruktivnih sistema, ovi, većinom, hramovi manjih dimenzija imponuju kvalitetom svoje jednostavne arhitekture. Često su izvanredno zidani od dobro tesanog kamena pri čemu su neimarski angažman, uglavnom, dobijale primorske zidarske radionice. Njihove tipične karakteristike čine: izostanak kupole, jednobrodna osnova, poluoblíčasti svod sa ojačavajućim lucima i pilastrima, zvonik tipa „preslice“ sa jednim ili više otvora, te krovovi formirani od tankih kamenih ploča ili kanalice.

Stanovništvo ruralnih sredina nije štedjelo sredstva da svoje bogomolje dostojno umjetnički opremi i ukrasi. Tako se u pojedinim crkvicama pristupalo freskopisanju enterijera – Crkva Blagovještenja u Jeksi (XVII v.); Sv. Arhanđel Mihailo u Petrovićima (XVII v.); Sv. Sava u Velimlju (XVII v.), Sv. Nedjelja u Česminovu (XVII v.), Sv. Nikola u Bečićima (XVII v.) Sv. Nikola u Drenovštici (XVII v.), Sv. Petka u Mrkovi (XVIII v.) i mnoge druge. Pored fresaka od slikarskih ostvarenja jako su značajni i ikonostasi na kojima su ikone slikali, katkad, poznati zografi minulih vremena – Kozma – Jovan, Radul, Dimitrije Daskal, slikari Lazovići, braća Đinovski, Nikola Aspiotis i dr.

Veoma značajan je i bogat fond djela primijenjene umjetnost čuvan vjekovima u seoskim hramovima: stare rukopisne i štampane knjige, djela crkvenog veza, okovani i rezbareni krstovi, te drugi bogoslužbeni predmeti sa umjetničkom konotacijom. Tokom brojnih ratnih sukoba dobar dio je opljačkan ili fizički uništen.

Pored umjetničke vrijednosti, sakralna baština ruralnih sredina posjeduje i vanredan istorijski značaj. Na mjestima oko malih hramova donosile su se sudbonosne političke odluke, mirila zavađena plemena i bratstva, sahranjivali čuveni crnogorski junaci i uglednici. Danas se dobar dio ovog dragocjenog spomeničkog blaga nalazi u stanju zapuštenosti i fizičkog propadanja, često devastirano nestručnim građevinskim intervencijama, naučno neproučeno i neopravdano zaboravljeno.

⁴ Ovaj podatak naveden je u *Dvorskom albumu* izdatom na Cetinju 1910. g. povodom ceremonije krunisanja Nikole I za kralja Crne Gore.

Opštinska teritorija Cetinja prostire se između Boke Kotorske na zapadu, Budvanske rivijere na jugu, regije Skadarskog jezera i Zetsko-bjelopavličke ravnice na istoku, te Nikšićke ravnice i Bijelih rudina na sjeveru. Cetinjska regija graniči se sa četiri primorske – Kotor, Tivat, Budva, Bar – i tri kontinentalne crnogorske opštine – Danilovgrad, Nikšić i Podgorica. Njene karakteristične ruralne zone predstavljaju tri specifične, prostorno definisane, cjeline: planinski kompleks Lovćena sa podgorjem, Katunska oblast i zapadni krajevi Skadarskog jezera sa priobalnim terenima.

U okviru regiona planine Lovćen sa podgorjem mogu se identifikovati sljedeći pravoslavni hramovi:⁵ *Sv. Đorđe u Vrbi* (nepoznat ktitor, XIV–XV v.); *Sv. Petka u Vrbi* (podignuta od strane mještana 1898); *Sv. Đorđe u Erakovićima* (1856, ktitor Tomo Petrović, otac Petra II Petrovića-Njegoša); *Sv. Sava u Erakovićima* (podigli mještani 1886); *Sv. Nedjelja u Erakovićima* (po predanju iz XVI vijeka); *Uspenja Bogorodice (Sv. Gospođa)* u Raičevićima (podignuta u XVII vijeku a obnovljena 1756, saborni hram Njeguša podignut zaslugom familija Petrovića i Radonjića); *Sv. Đorđe u Raičevićima* (podigli mještani u XIX vijeku); *Sv. Arhanđel Mihailo u Raičevićima* (podignuta krajem XVII ili početkom XVIII vijeka); *Sv. Đorđe na Mircu* (moguće podignuta nad srednjovjekovnom crkvom, obnavljan u XVIII v. sa pripratom iz 1890); *Sv. Jeremija u Žanjevom Dolu* (podigli mještani krajem XVII vijeka i obnovili 1881); *Sv. Nikola u Dugom Dolu* (izgradili mještani u XVII v., obnovili 1898); *Sv. Nikola u Kopitu* (narodna predanja se vezuju za izgradnju u XIV vijeku); *Sv. Kuzman i Damjan u Velikim Zalazima* (izgradili mještani 1715); *Sv. Jovan Krstitelj u Malim Zalazima* (po predanju podigli mještani u XV vijeku); *Sv. Preobraženja na Ivanovim koritima* (izgrađena krajem XIX vijeka na lokaciji nekadašnjeg manastira); *Sv. Trojica u Majstorima* (1899. Podigao knjaz Nikola); *Sv. Nikola u Bjelošima* (izgradili mještani u drugoj polovini XVII vijeka); *Sv. Jovan Krstitelj u Očinićima* (na lokaciji starije građevine podigli mještani 1861); *Sv. Nikola u Očinićima* (podigli mještani sredinom XIX vijeka); *Sv. Petar i Pavle u Vrelima* (izgradili mještani nad nekom starijom građevinom sredinom XVIII vijeka); *Sv. Nikola u Očinićima – Konak* (izgradili mještani u XVIII vijeku) i crkva *Sv. Dimitrija u Ugnjima* (izgradili mještani 1900).

⁵ Pregled seoskih hramova na području opštine Cetinje prezentovan je na osnovu personalne arhive A. Čilikova i podataka kod V. Spasojevića, *n. d.*

Znatna koncentracija seoskih pravoslavnih hramova može se identifikovati u svim djelovima Katunske oblasti: *Sv. Jovan Bogoslov u Petrovom Dolu* (izgradili mještani na lokaciji starije crkve početkom XIX vijeka); *Sv. Nikola u Milijevićima* (nad temeljima starije crkve izgradili mještani 1884); *Sv. Sava u Krajnjem Dolu* (nad ostacima starijeg hrama podigao senator Đuro Matanović u XIX vijeku); *Sv. Petar u Vojkovićima* (izgradili mještani u prvoj polovini XIX vijeka); *Sv. Petka u Kućistima* (podigli mještani 1880); *Sv. Đorđe u Vučjem Dolu* (izgradili mještani 1800); *Sv. Ilija u Ilinskom Dolu* (po predanju postojala je u doba vladavine Balšića i nad njom je sadašnji hram podigao 1880. vojvoda Đuro Matanović u kome je i njegov grob); *Sv. Đorđe u selu Uba* (mještani izgradili 1800. i obnovili 1907); *Sv. Nikola u Dragomi Dolu* (izgradili mještani 1870); *Sv. Stefan u Jezeru* (nad temeljima starijeg hrama izgradili mještani 1892); *Sv. Petka u Mikulićima* (podigli mještani 1900); *Uspenje Bogorodice u Resni-Dubu* (zadužbina Milije Milića iz XVII vijeka kao zavjetna crkva u spomen pogibije braće Milića u doba Numan-paše Čuprilića); *Sv. Đorđe u Predišu* (podigli mještani 1886); *Sv. Jovan Krstitelj u Bjelicama* (smatra se jednom od najstarijih crkava u Katunskoj oblasti i moguće da je iz srednjeg vijeka); *Sv. Đorđe u Tomićima* (narodno predanje gradnju vezuje za XV vijek); *Sv. Jovan Krstitelj u Blacama* (saborna crkva Bjelica po predanju izgrađena u XV vijeku); *Sv. Nikola u Trešnjevu* (podigli mještani u XIX vijeku i u njoj je sahranjena Mare, sestra Petra II Petrovića-Njegoša); *Sv. Jovan Krstitelj u Zaljutu* (po predanju iz XIV vijeka, obnovljena crkva između dva svjetska rata); *Rođenje Bogorodice u Kobiljem Dolu* (izgradio Drago Perović sa braćom 1841); *Sv. Nikola u Trnjinama* (1869. nad temeljima starije crkve podigli mještani. Na groblju oko crkve su sahranjeni crnogorski junaci Nikac od Rovina, Vuk Tomanović i Vuk Marković); *Sv. Jovan Krstitelj u Lipi* (izgradili mještani 1875); *Sv. Nikola u Grabu* (podigli mještani 1898); *Sv. Jovan Krstitelj u Ržanom Dolu* (izgradili mještani 1884); *Uspenje Bogorodice u Zovini* (sagradio u drugoj polovini XIX vijeka serdar Andrija Perović Cuca i u njoj je sahranjen); *Sv. Jovan Krstitelj u Bjelilu* (nad temeljima crkve iz XIV vijeka podigli mještani 1934); *Sv. Jovan Krstitelj u Vukodolu* (podiglo bratstvo Krivokapića 1865); *Sv. Nikola na Čevu* (podignuta 1873. – u njoj sahranjen senator Petar Vukotić); *Sv. Arhanđel Mihailo u selu Miške* (predanje mu izgradnju smješta u doba srednjeg vijeka); *Sv. Pantelejmon u Velestovu*

(moguće sa kraja XIV ili početka XV vijeka a obnovljena 1898); *Sv. Arhanđel Mihailo u Ublima* (podignuta polovinom XIX vijeka a mještani je obnovili 1879); *Sv. Ilija u Vojnićima* (predanje kao ktitora pominje Mandalinu Dragojevu i smatra se veoma starom. Na starom groblju su grobnice Ozra i vojvode Draška); *Vaznesenja Hristovog u Markovina-ma* (podigli mještani 1894) i *Sv. Arhanđela Mihaila u Bajramovici* (podigli mještani 1893).

Poput ruralnih oblasti sa navedenim seoskim hramovima njihova gusta mreže može se uočiti i u dijelu cetinjske opštine koji gravitira ka basenu Skadarskog jezera: *Sv. Ilija u Kosijerima* (nad temeljima starije crkve podigli mještani 1860); *Rođenje Bogorodice u Đinovićima* (nad starijim temeljima izgradili mještani 1860); *Vaznesenje Hristovo u Bokovu* (izgradili mještani početkom XIX vijeka); *Sv. Luka u Štitarima* (1800. izgradili mještani); *Sv. Petka u Dobrskom Selu* (po legendi iz XV vijeka, obnovljena 1872); *Sv. Petar i Pavle u Donjim Uličima* (izgrađena 1868. zaslugom mještana dok je zvonik donirao barjaktar Mijat Đikanović); *Sv. Nikola u Donjim Uličima* (prema lokalnom predanju podignut u prvoj polovini XVI vijeka); *Sv. Arhanđel Mihailo u Gornjim Uličima* (prema lokalnoj legendi podignut sredinom XVI vijeka); *Sv. Đorđe u Gornjem Ceklinu* (izgradili mještani 1901); *Sv. Nikola u Gornjem Ceklinu* (na lokaciji neke starije građevine podigli mještani 1743. g.); *Vaznesenje Hristovo u Rijeci Crnojevića – Ljeskovac* (nad ostacima starije građevine podigao knjaz Nikola 1889. g.); *Sv. Nikola u Rvašima* (oko 1750. g. podigli mještani); *Sv. Nikola u Rvašima* (podigli mještani 1872. g.); *Sv. Đorđe u Meterizima – Ivanovo polje* (izgradili mještani 1760. a obnovili 1874. g.); *Sv. Nikola u Meterizima* (urušenu stariju crkvu obnovili mještani 1892. g.); *Sv. Tekla u Strugarima* (po legendi iz XV vijeka, obnovili je mještani 1889. g.); *Sv. Nikola u Jankovićima* (po predanju iz XVI vijeka, obnovili mještani 1860. g.); *Sv. Jovan Krstitelj u Koščelama* (izgradili mještani 1862. g.); *Uspenje Bogorodice u Dodošima* (ktitor pop Andrija Pejović, 1850. g.); *Sv. Petar Cetinjski u Bobiji* (podigli mještani 1893. g.); *Sv. Đorđe u Žabljaku* (izgradili mještani 1886. g.); *Sv. Petka u Čukovićima* (podigli mještani 1884. g.); *Sv. Blagovještenja u Jeksi* (prva polovina XVII v.); *Sv. Nikola u Seljanima* (podigli mještani 1886. g.); *Sv. Jovan Krstitelj u Čelopeku* (izgradili mještani 1882. g.); *Sv. Nikola u Drušićima* (podigli mještani u XIX v.); *Sv. Nikola na Prevlaci* (podigli mještani 1882. g.); *Sv. Nikola u*

Češljarima (izgrađena sredinom XVIII vijeka, obnovili mještani 1882. g.); *Sv. Stefan u Zagori* (po predanju iz XVI vijeka); *Sv. Đorđe u Gađima* (izgradili mještani 1760. i obnovili 1869. g.); *Sv. Jovan Krstitelj u Šišovićima* (moguće iz srednjeg vijeka, obnovljen 1894. g.); *Sv. Nikola u Šišovićima* (moguće iz srednjeg vijeka); *Sv. Stefan Dečanski u Čistom polju* (prema lokalnoj tradiciji potiče iz srednjeg vijeka); *Sv. Jovan Krstitelj u Građanima* (podigli mještani u XVIII vijeku i obnovili 1907. g.); *Sv. Jovan Krstitelj u Radomiru* (starija crkva obnovljena 1883. g.); *Sv. Arhanđel Mihailo u Smokovcima* (stariju crkvu obnavljaju mještani 1870. g.); *Sv. Nikola u Začiru* (stariju crkvu obnovili mještani 1864. g.); *Sv. Nikola u Prekornici* (starije zdanje obnavljaju mještani 1905. g.); *Sv. Dimitrije u Ljubotinju – Boguti* (nad temeljima starije crkve izgradili mještani 1893. g.); *Sv. Đorđe u Šabanima* (izgradili mještani 1904. g. nad temeljima starijeg zdanja); *Sv. Nikola u Vignjevićima* (nad temeljima starije crkve podigli mještani 1870. g.); *Sv. Luka u Mracelju* (crkva nepoznate starosti, obnovljena 1897. g.); *Sv. Stefan u Dujevi* (izgradili mještani sredinom XIX vijeka) i *Sv. Nikola u Dujevi* (moguće iz srednjeg vijeka).

Navedeni pregled pravoslavnih hramova izgrađivanih na ruralnom području Cetinja ne obuhvata određen broj takozvanih „crkvišta“. Riječ je o ostacima nekadašnjih bogomolja koje se mogu uočiti na više lokacija i u okviru kojih do danas, u najvećem broju, nijesu izvršena neophodna arheološka istraživanja. Primjera radi pomenimo rezultate istraživačkih radova na lokaciji ruševina crkve nepoznate nominacije u selu Đalci. Nakon obavljenih istraživanja došli smo do saznanja da je riječ o sakralnom objektu iz prve polovine XV vijeka koji se u potpunosti može rekonstruisati.⁶ U kontekstu neophodnosti arheoloških istraživanja na identifikovanim crkvištima ona bi se morala preduzeti i na brojnim obnovljenim objektima gdje se i prostim vizuelnim osmatranjem mogu uočiti stariji građevinski slojevi.

Jedan od posebnih problema kada je u pitanju autentičnost arhitekture seoskih hramova predstavljaju nestručno izvedene građevinske intervencije koje u većoj ili manjoj mjeri degradiraju njihov status

⁶ Istraživanja, kojima je rukovodio A. Čilikov, su obavljena 1991. g. Rezultati nijesu objavljeni u nekoj od stručnih publikacija već se mogu sagledati u elaboratu „Rezultati istraživanja crkve u Đalcima“ koji se nalazio u dokumentaciji nekadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore sa sjedištem na Cetinju.

kulturnih dobara. Naročito posljednje nekolike decenije, često preduzimate bez dozvole nadležnih institucija zaštite kulturnih dobara, akcije popravki i obnova seoskih crkava rezultirale su mijenjanjem njihovog autentičnog izgleda čemu je doprinijela, posebno, upotreba modernih materijala – prije svega betona. Izgovor aktera preduzimanja ovih nestručnih intervencija često se odnosi na mišljenje da su usljed sporosti u donošenju odluka nadležnih institucija bili primorani da bez njihove saglasnosti pristupe izvođenju građevinskih radova. Da pomenuto ne može biti razlog za degradaciju kulturnog dobra, ubjedljivo svjedoči akcija obnove Crkve Sv. Arhanđela Mihaila u Raičevićima preduzeta na inicijativu mještana i fondacije „Guvernaduri Radonjići“. Sve radove na sanaciji arhitekture i uređenju enterijera ove bogomolje finansirali su mještani koji su obezbijedili angažman grupe relevantnih, iskusnih i afirmisanih stručnjaka različitih profila čiji je rad rezultirao poštovanjem svih standarda koje je neophodno primijeniti pri kompleksnim poslovima sanacije i obnove sakralnog kulturnog dobra.⁷

U okviru razmatranja umjetničkih vrijednosti seoskih hramova izgrađenih na području opštine Cetinje one se brojnim primjerima manifestuju, prije svega, na fonu likovne umjetnosti. Njihove arhitektonske karakteristike izazivale su, između ostalog, značajnu pažnju relevantnih inostranih stručnjaka. Takav stav ne treba da čudi ukoliko se osvrnemo na solidnost zidarskih umijeća i vještinu koncipiranja konstruktivnog sistema. U najvećem broju primjera arhitektura seoskih bogomolja može se označiti kao neoromanička inspirisana principima graditeljstva ove srednjovjekovne zapadnoevropske epohe. U kontekstu razmatranja umjetničkih vrijednosti kao jedan od nesumnjivih reprezenata može se smatrati malena crkva izgrađena na lokalitetu Jeksa, u ataru sela

⁷ L. Božović, G. Kustudić, *n. d.*, 36 navode: „Građevinske radove, pod stručnim nadzorom arhitekta Zorice Čubrović iz Kotora, izveo je regionalno poznati majstor za obnovu sakralnih objekata Kotoranin Miro Franović. Idejno rješenje ikonostasa, izrađenog od slavenskog hrasta, zasnovano na spoju karakterističnih elemenata bokokotorske ikonopisne škole, uradio je Đorđije Đoko Milov Radonjić sa Njeguša, uz sugestije akademika CANU Rajka Vujičića i Aleksandra Čilikova, vanrednog člana CANU. Duborez ikonostasa izveli su Suzana i Smilančo Georgijev iz Makedonije, a ikonopis, pozlatu i druge ukrase na oltaru i mobilijaru uradio je Aleksandar Berkuljan sa Cetinja. Po svemu urađenom ova crkva predstavlja jedinstven primjer u Crnoj Gori po pitanju poštovanja i primjeni pravila struke, nauke i tradicije pri obnovi sakralnih objekata“.

Čukovići, nedaleko od Rijeke Crnojevića.⁸ U pitanju je jednobrodna građevina dužine oko 6,5 i širine oko 4 metra. Hram posvećen *Blagovještenju* posjeduje polukružnu apsidu na istočnoj strani, a nekada je imao i malenu pripratu. Poluobličastu svodnu konstrukciju ojačavaju dva luka, a dvoslivni krov je prekriven kanalicom. Unutrašnjost crkve u Jeksi je islikana u fresko tehnici. Kako je sa unutrašnje strane iznad ulaznih zapadnih vrata sačuvan ktitorski natpis, u mogućnosti smo da precizno odredimo vrijeme zidanja i oslikavanja kao i zaslužne ktitore. Prema ktitorskom natpisu ispisanom staroslovenskim jezikom u saznanju smo da je crkva sazidana između 1. septembra 1620. i avgusta 1621. g. zaslugom prezvitera Vučihne, vojvode Mirčete Vujovića i grupe priloženika od kojih se imenom pominju Jovan Vukov, Nikola Rajčev i Nikola Radov. Iz sadržine natpisa saznajemo i da je oslikavanje hrama dovršeno 1626–27. g. uz, za istoriju crkve u Crnoj Gori, jedan posebno zanimljiv podatak da ga je osveštao poglavar Mitropolije crnogorsko-primorske Ruvim, nominovan titulom arhiepiskopa. Rad na freskopisanju hrama u Jeksi je započeo, u svom vremenu najznačajniji postvizantijski slikar na prostoru Crne Gore, pop Strahinja iz Budimlja da bi ga okončali njegovi učenici. Sa stanovišta analize slikarstva sačuvanog u seoskim crkvama pažnju privlače oslikani ikonostasi među kojima ima i zidanih. Više oltarskih pregrada prekriveno je kvalitetnim ikonama koje je izradila slikarska radionica braće Đinovski⁹ dok se slikarstvo na zidanim pripisuje bokokotorskoj slikarskoj školi porodice Dimitrijevića Rafailovića.

S obzirom na kompleksnost problematike istraživanja i proučavanja seoskih hramova na ruralnom području Cetinja treba istaći da je cilj prezentovanog teksta usmjeren na skretanje pažnje ka ovim dragocjenim kulturnim dobrima u smislu potrebe pristupanju aktivnosti ka njihovom proučavanju u skladu sa principima naučne obrade. Nadajmo se da će naučne i institucije iz oblasti zaštite kulturnih dobara posvetiti punu pažnju istraživanju i prezentaciji bratstveničkih i plemenskih seoskih hramova koje su, uz krajnja materijalna odricanja, naši preci podizali i dostojno umjetnički ukrašavali.

⁸ Podaci o crkvi u Jeksi najobimniji kod S. Petković, „Crkva Jeksa kod Crnojevića Rijeke“, *Starine Crne Gore* III–IV (reprint), Cetinje, 1965–66, str. 85–101.

⁹ O stvaralaštvu radionice braće Đinovski niz podataka saopštava A. Kapičić, „*Braća Ginovski – zografija vo Crna Gora*“, Skopje, 1999.

Literatura

- Božović, L. & Kustudić, G.: „*Zapisi sa Njeguša*“, Cetinje, 2021, str. 30–45.
- Crnogorčević, M.: „*Crkve u Grblju*“, Grbalj, 1978. (reprint)
- Čilikov, A.: „*Spomenici kulture na području nacionalnog parka Lovćen*“, Zbornik radova sa simpozijuma „Nacionalni park Lovćen – prirodna i kulturna dobra“, Podgorica, 1994, 247–250.
- *Dvorski album*, Cetinje, 1910.
- Erdeljanović, J.: „*Stara Crna Gora*“, Beograd, 1926.
- Jovićević, A.: „*Riječka nahija u Crnoj Gori*“, Beograd, 1911.
- Kapičić, A.: „*Braka Ginovski – zografi vo Crna Gora*“, Skopje, 1999.
- Nakićenović, S.: „*Boka*“, Podgorica, 1999. (reprint)
- Petković, S.: „*Crkva Jeksa kod Crnojevića Rijeke*“, *Starine Crne Gore* III–IV (reprint), Cetinje, 1965–66, str. 85–101.
- Rovinski, P.: „*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*“, Sankt Petersburg, 1888.
- Spasojević, A.: „*Božji hramovi na tlu Crne Gore*“, Cetinje, 2003.
- Vukmanović, J.: „*Paštrovići*“, Cetinje, 1960.
- Vukmanović, J.: „*Crmnica*“, Beograd, 1988.

Helena DRAGIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

hdragic@ffst.hr

MITONIMI U HRVATSKOJ I SLAVENSKOJ ONOMASTICI U KONTEKSTU MITOLOGIJE

U radu se definiraju mitonimi te interpretiraju u hrvatskom i sveslavenskom kontekstu kao i kod baltičkih naroda. Najčešća mitska bića u hrvatskoj i slavenskoj mitologiji su: vile, Mokoš (Mukoš), Veles, Perun, Lada, Ljeljo, Kabila. Najviše je mitonima nazvano po vilama. Vile su bile darežljive pa je svaka od njih u naselju Potoci kod Mostara dala po jedan potok. Svi ti potoci tekli su prema Neretvi. Međutim, kako su ljudi bili nezahvalni, potoci su presušili, ali je ostalo ime naselja. U mnogim mjestima narod spominje Viline pećine. Kod Mostara se nalazi Vilina kosa i Vilino polje. Narod još uvijek pripovijeda kako vile plešu kola na livadama, a iza njih ostaje polumodar krug na travi. Predaje o vilama pripovijedaju se kao memorati. U planini Žabi u jugoistočnoj Hercegovini nalaze se Viline ploče. Pripovijeda se da vile preko užeta s planine Žabe odlaze na planinu Velež.

U praslavenskoj i sveslavenskoj mitologiji božica Mokoš je domaćica i vladarica Perunova dvora. U slavenskoj i baltičkoj mitologiji mnogi toponimi baštine ime prema božici Mokoš.

Nastanak imena Velež vezuje se uz slavenskoga boga Velesa koji je gospodar stoke, bogatstva, gospodar tamnih i vlažnih šuma te zmaja i zmije kao i mahastoga i kosmatoga medvjeda. U slavenskoj je mitologiji darovatelj svake dobrobiti i blaga. Veles i Perun u slavenskoj mitologiji dva su suprotstavljena božanstva koja su u vječnom sukobu. Perun je svijetli bog koji obitava u vrhu Drveta života, a Veles je bog koji vlada u korijenu, zaštitnik pastira i stoke. Naziva se i „vlažni“ bog pa u slavenskim zemljama uzvišenja nose imena po Perunu dok su niži predjeli uvijek povezani s Velesom.

Među čestim slavenskim božanstvima je božica Lada i njen sin Ljeljo. Lada je bila božica proljeća, mladosti, ljepote i plodnosti, a njezin sin Ljeljo bog ljubavi. Više je toponima koji su nazvani po božici Ladi i njezinom sinu Ljelji.

Oronim Kobilovača svoj naziv baštini prema grčkoj božici Kibeli koja je bila zaštitnica konja. Mitonimskoga podrijetla su i: Kapića avlija, Trijebanj, Udno polje, Udora.

Gljučne riječi: *mitologija, mitonimi, vile, Mokoš, Veles, Lada, Ljeljo, Kabila*

1. UVOD

Mitonimi su grana onomastike. Naziv je nastao prema grčkom $\mu\acute{\upsilon}\theta\omicron\varsigma$ (mythos) + $\omicron\nu\omicron\mu\alpha$ (onoma) = ime. Mit je drevna priča o mitskim bićima, bogovima, junacima koja je utemeljila kulturu nekoga naroda. Mitovi se prenose usmenom predajom pretendirajući na istinitost. Mitonimi su toponimi nastali motivirani mitskim bićima. Sudbonosnim povijesnim osobama i događajima narod pridaje mitske, nadljudske osobine. Najčešća mitska bića u hrvatskoj i slavenskoj mitologiji su: vile, Mokoš (Mukoš), Veles, Perun, Lada, Ljeljo, Kabila.

Mitonimima su tvoreni nazivi mjesta, naselja, rijeka, jezera, planina, stijena, pećina, vrela, kola, mikrotoponima. Neki su mikrotoponimi tvoreni prema nazivu mitskoga bića i apelativa. Nekim mitonimima s vremenom je iščezlo mitsko biće po kojem su nazvani.

2. VILE U MITOLOGIJI

Pisac Prokopije, koji je bio na bizantskom dvoru, za vrijeme prodora Slavena upoznao je njihovu staru vjeru. U 6. stoljeću u svome djelu „De bellis“ napisao je kako su tadašnji Slaveni posebno slavili vile (nimfe) i rijeke. Vile se spominju 1273. godine u Zlatnoj legendi Jakova Voraginskoga.

Vile su česta mitska bića u mnogim svjetskim mitologijama. One odgovaraju prikazu Apsara u hinduističkoj i budističkoj mitologiji. Nimfe u grčkoj mitologiji polubožanske su mlade žene, a koje imaju obilježja vila. Walkira ratnica susreće se u germanskoj mitologiji.

Bugari pripovijedaju i o samovilama, a Rusi i Česi o Rusaljkama. U hrvatskoj tradiciji kraljice ljelje nazivaju se i rusaljkama. Po nekim drevnim slavenskim vjerovanjima rano preminule djevojke i žene pretvarale su se u rusaljke – vodene vile. Hrvati u južnoj Dalmaciji blagdan Duhova nazivaju Rusalije.

Isto ili slično je i kod ostalih slavenskih naroda. Slovenski naziv za Duhove je *Risale*, a svibanj nazivaju *risalčak*, *risalček*, *risaliček*. Rusi rusalije vezuju uz Duhove. *Rusalna nedjelja* je ukrajinski i bjeloruski naziv za duhovsku nedjelju. Česi su blagdan Duhova nazivali *Rusadle*. *Rusalije* su obredni igrači u Bugarskoj, a mjesec lipanj nazivan je *rusalski mjesec*. U *Rusali* je narodni naziv za Duhove u Rumunjskoj. Makedonci su Duhovi nazivali *Rusale*. *Rusalije* su svečanosti posvećene rusalkama, a održavaju se u Rusiji i Poljskoj (Dragić, 2017: 221).

Različite su percepcije vila u mitologijama. „U slavenskoj i hrvatskoj mitologiji, vile su bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, duge zlatnožute počesljane kose, s modrim ili zelenim očima, s cvjetnim vijencem na glavi, milozvučnog glasa, hitre i vitke. Oličenje su ljepote. Priča se da su zavodile mladiće javljajući im se u snu. Pripovijeda se i da bi se netko zaljubio u vile i pokušavao doći do njih“ (Dragić, 2017: 222).

U hrvatskoj mitologiji vile su na jednoj nozi imale kozji papak ili magareće ili konjsko kopito. Narod to objašnjava kao dar Božji vilama kako bi lakše mogle doći do teško pristupačnih staništa. U crnogorskoj mitologiji se ne spominje postojanje papka ili kopita. Vile su uvijek činile dobro. Jedino su se osvećivale ako bi netko izdao njihovu tajnu.

Prema narodnom pripovijedanju vile „žive u oblacima; na planinama; u šumama; poljima; pećinama; bunarima; potocima; rijekama; jezerima; morima. Na dalmatinskom području pripovijeda se da su staništa vila bila na Biokovu, Mosoru, Omišu i Velebitu, a odmor im je bio na otoku Jabuci. S obzirom na staništa, ljudi su vile podijelili na Oblakinje, Planinkinje, Vodarkinje, Jezerkinje. Vjeruje se da ima devet vrsta vila. U Dalmatinskoj zagori i drugdje kod Hrvata spominje se vila Zvonimira¹⁴“ (Dragić, 2017: 225). Pripovijeda se da je svaki junak imao

¹⁴ „Dmitar Zvonimir kraljevaio je od 1075.–1089. godine. Pripadao je dinastiji Svetoslavića. Prvi put se spominje kao ban u slavonskom dukatu 60-ih godina 11. stoljeća. U nerazjašnjenim okolnostima naslijedio je kralja Petra Krešimira IV. Papinski legat Gebizon okrunio ga je kraljevskom krunom u bazilici svetoga Petra

svoju vilu, a ista mu je pomagala u okršajima.

Vile su prema nekim mitologijama imale krila. Ako bi izgubile krila, postajale su obične žene, bez natprirodnih moći. Zanimljivo je da Gluhak navodi: ako bi vilama netko oduzeo odjeću, one bi same se podvrgnule da postanu obične žene. U slavenskoj mitologiji razlikuju se dobre vile od onih zavidnih i zlih, odnosno onih koje su bile osvetoljubljive.

Da su vile bile omiljene među običnim pukom, svjedoče ne samo toponimi, već i časopis za književnost. Na području Bosne i Hercegovine jedan od najstarijih časopisa je *Bosanska vila*. Bio je to časopis za književnost, kulturu, ali i društvena pitanja, a to je uostalom naznačeno i na glavnoj stranici toga lista. Prvi put je tiskan 1885. god. u Sarajevu. List je izlazio do početka Prvoga svjetskoga rata, a zatim od 1994. god. do danas izlazi svaka tri mjeseca.

U hrvatskoj pisanoj književnosti vile su česta mitska bića koja su bila voditeljicama kroz djelo.

2.1. Imenica víla

Imenica víla u hrvatskom jeziku ženskoga je roda (N množine nastavak -e, vile). Sklanja se kao i veći dio ženskih imenice prema e-sklonidbi. U praslavenskom jeziku postojala je imenica *vila* (*strus.* vila, *češ.* víla).

Imenica vila praslavenskoga je podrijetla: „**vila*, u bugarskom je jeziku **vila*, u makedonskom **vila*, a u češkom *vila*. Gluhak navodi da su vile u slavenskoj mitologiji bile čarobne djevojke koje žive u gora-

u Solinu. Ime kralja Zvonimira zabilježeno je na Baščanskoj ploči. Za njegova kraljevanja hrvatski narod je živio u blagostanju. U 14. st. zapisana je predaja o silovitom umorstvu najboljega hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira. Arheolog i povjesničar don Frane Bulić zabilježio je u rujnu 1886. godine kod Rotne gomile, između Drniša i Muća, predaju o umorstvu kralja Zvonimira i poslao je povjesničaru Ferdi Šišiću (Vinkovci, 1869. – Zagreb, 1940.). Prema predaji umoren je od svojih podanika na Saboru u Kninu, na lokalitetu Pet crkava, sredinom 1089. godine (...)“ (Dragić, 2017: 225). Talijanaši su zbog toga umorstva zlorabili tvrdili da Hrvati nisu u stanju vladati sobom jer su ubili najboljega kralja, polažući tako pravo nad Hrvatima. „Prema predaji zadnje su Zvonimirove riječi upućene Hrvatima: *nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili*. Po drugoj verziji Zvomirova je kletva glasila: Dabogda nad vama tisuću godina vladao tuđi jezik. Po nekim izvorima ta je kletva trebala trajati devet stotina godina do 1989. godine, što se, dakle i ostvarilo“ (Dragić, 2008: 305–306).

ma. Neobične su ljepote. Nadalje, opisuje ih kao djevojke koje pomažu drugima, vladaju vodama izvorā i jezerā. Također, u mnogih južnoslavenskih naroda navodi se da vile žive blizu špilja, pećina.

Gluhak tumači da je praslavenske riječ **vila* u sebi sadrži *vi-* od indoeuropskoga **wei* – u značenju poći prema nekome, ići; dostizati, goniti (...) Bit će da je prvotno riječ **vila* označavala personifikaciju silovitosti“ (Gluhak, 1993: 670).

Vladimir Anić u *Velikom rječniku hrvatskoga jezika* tumači vile kao ženska bića koja posjeduju magičnu, natprirodnu moć. Također, navodi da vila može označavati zamišljeno žensko biće koje odgovara percepciji klasične muze. Osim toga, Anić navodi sintagmu i frazem za vile u hrvatskome jeziku. Sintagma *vila Velebita* ima značenje pjevati pjesmu *Vilu Velebitu*.²

Osobito su česti frazemi s vilama. Obično imaju značenje juriti kao da leti (juri kao da ga vile nose); naći se u nevoljama (ne bi ga ni vile iznijele) i sl. *Juriti kao da ga vile nose juriti kao da leti; našla se vila u čem nije bila* našao ili našla se u previše dobrim prilikama, takvima koje ne zaslužuje (o muškoj i ženskoj osobi koja se ponaša kao skorojević); bahato ponašanje onoga koji je upao u previše dobre prilike prema onome koliko je navikao; našao pa zašao; *ne bi ga vile iznijele* nitko ga ne može izvaditi iz nevolja u koje je upao.³

Često se može čuti i izreka: *Vile ga pronijele.*; sa značenjem da je netko u teškoj situaciji dobro prošao, odnosno da su mu pomogle dobre vile.

Osim petronima *Vilina pećina* na području Hrvatske poznati su sljedeći nazivi koji imaju korijen vila: **Vila** ž. os. ime (narodno), *zast. pr.: Vilènica* (220, Imotski, Gvozd, Vukovar, Bjelovar).⁴

2.2. Nastanak imena Potoci

Nastanak imena Potoci na sjeveru Mostara narod pripisuje mit-skim bićima – vilama. Pripovijeda se da su vile živjele iznad današnjih Potoka. Vile su, kažu, bile darežljive prema ljudima te su odlučile svaka dati po jedan potok. Tako su i učinile, a svaki od tih potoka tekao je prema Neretvi.

² Vidi: Anić, 2006: 1733.

³ Isto.

⁴ http://hjp.srce.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19uXhV7 (22. rujna 2011).

Međutim, ljudi su bili nezahvalni prema tim vilama pa su vile odlučile otići s toga mjesta. Potoci su presušili, a vile su obećale tadašnjim ljudima da će se vratiti ako se poprave. Tako je, prema legendi, ojkonom Potoci dobio ime.⁵

2.3. Vilina kosa i Vilino polje

Petronim *Vilina pećina* motiviran je imenicom vila. Nastao je od pridjeva vilin; koji pripada, odnosno koji se odnosi na vilu + imenica pećina.⁶ U Bogodolu kod Mostara na 1373 n/m nalazi se *Vilina kosa*. *Vilino polje* nalazi se u Vrdima kod Mostara.

U slavenskoj mitologiji vile su djevojke neobične ljepote s bujnom raspletenom kosom, odjevene u bijele haljine. Nisu bile besmrtno. Žive u blizini voda; izvora i jezera te špilja. Katkad kraj vode plešu vilinsko kolo.

2.4. Pojavljivanje vila u Zukanovini u Podgorju kod Mostara

Zukanovina u Podgorju bila je posjed Turčina Zukana, po kojem je imanje kasnije i dobilo ime. Kad su se Turci povlačili morali su imanje prodati našim ljudima, ali su ga zato prokleli:

Od tada su ljudi tu viđali razna čuda i strašila. Obično iza pola noći, tj. u „gluvo doba“ ljudi bi viđali vukodlake. Pričalo se o visokom čovjeku obučenom u crno, ali bez obuće na nogama, s crnom bradom, ali neprepoznatljivim licem, licem koje nije „od ovoga svita“.

⁵ Mirela Prem zapisala je 2009. god. u Mostaru. Kazala joj je Iva Marić, 76 godina.

⁶ Ime „Potoci“ vezano je duboko s vjerovanjem naroda koji je živio ovdje prije, naime, davno prije nije bilo neobično što su ljudi vjerovali u vještice, vile i slična bića. Tako su ljudi nastanak imena pripisivali vilama. Vjerovanje je da su prije na brdima bile vile, koje su voljele ljude i htjele ih darivati. Pošto je vladala suša u kraju, vile su odlučile podariti ljudima svaka po jedan potok. To su i napravile, a ljudi su preživjeli sušno razdoblje. Svi potoci su tekli prema Neretvi. Ljudi su se jednog dana uzoholili, a vile na takvom mjestu nisu mogle živjeti pa su odlučile otići, a potoci su potom presušili. Ljudi su vjerovali da će se potoci i vile vratiti ako prestanu biti oholi.

Ivana Mikulić zapisala je 2011. Kazao joj je Mirko Buconjić, rođen 1967. godine u Mostaru, živi u Mostaru.

Ljudi su pričali i o redovnom pojavljivanju vilinskih kola i vila kako igraju kolo, te o ukletom bilom lovcu i malim bilim psima koji lutaju jer nema „pokoj vični“. Sva ta strašila su se pojavljivala po okolnim selima i na raznim mjestima, ali na Zukanovini su ih ljudi najčešće vidali.

Kažu da je na tom imanju zakopano blago u jednom ćupu, koje bi ponekad izašlo na površinu i svojim sjajem privlačilo ljude da mu se približe i da ga pokušaju uzeti, ali bi uvijek bili spriječeni jer bi se pojavilo neko strašilo ili bi to blago jednostavno nestajalo kad netko dođe sasvim blizu. Blago je bilo zakopano na mjestu nekadašnje crkve koju su Turci srušili za vrijeme svoje vladavine.

Kad bi ljudi na Zukanovinu dovodili ajvan na ispašu, životinje bi uskoro krepale zbog trovanja, tu su se događale razne nesreće...

Pričalo se i da su na tom imanju pokopani neki partizani. Ponekad bi se čuli zvižduci, a nikoga ne bi vidjeli u blizini, vidali su kišobran u zraku, ali nikoga nije bilo ispod kišobrana da ga nosi.

Kad bi netko po noći došao blizu tih grobova začulo bi se mučno lupanje, kao da je pod zemljom netko živ zakopan. Neki ljudi su tvrdili da su znali ponekad vidjeti partizana u uniformi i zavojima, ali kad bi mu došli bliže on bi nestao...

Jednom su čak iz znatiželje neki ljudi iz sela počeli kopati tu zemlju da provjere ima li tu ikakvih kostiju ili je to sve plod njihove mašte. I stvarno, nakon dubljeg kopanja našli su par ljudskih kostiju, što je potvrdilo njihove sumnje, ali nisu nastavili s kopanjem zbog straha da im se to ne bi obilo od glavu jer im je već bilo dosta nesreća. Nisu htjeli dirati nečije grobove niti izazivati zlu sudbinu. Te kosti su im bile potvrda da ne umišljaju sve te „stravine“ i znak da se odmaknu što dalje od tog zlokobnog mjesta.

Sve ono što je bilo loše i negativno bilo je na neki način vezano za to imanje. Zato narod više nije htio tu živjeti, niti obrađivati zemlju na njemu. Čak ni danas, kad su sva ta strašila nekako dio prošlosti, nitko ne želi imati nikakva posla s tim komadom zemlje.⁷

⁷ Jelena Marušić rekla je Marušić, Maja, u studenom 2006., rođena u Mostaru (1984).

2.5. Vile s planine Žabe preko užeta dolazile na Velež

U hrvatskoj tradiciji južne Hercegovine i sada je priča kako su planine *Žaba* i *Velež* bile povezane užetom preko kojeg su vile s planine *Žabe* prelazile na *Velež*. U *Žabi* postoje dvije *Viline ploče*, velike kamene plohe s kojih je sve skliznulo te su iz velike daljine uočljive. Velika je nastala nekad u davnini, a Mala u novije vrijeme: 10. studenog 1913. godine. U noći se začula strašna tutnjava, a ujutro su ljudi imali što vidjeti! Nova Vilina ploča u *Žabi*! Ispod nje na stotine metara, sve do u podnožje, porušeno drveće i izlomljeno kamenje.

Praznovjerni ljudi su odmah počeli slutiti zlo. Kaže se da je jedan stari čovjek u Cerovu rekao: „Poginut će vladar!“ – to se ubrzo i ostvarilo: pogibe prijestolonasljednik Ferdinand u Sarajevu te je domalo otpočeo Prvi svjetski rat (Puljić, 1994: 454–455).

2.6. Viline ploče u planini Žabi

Ljudi su čvrsto vjerovali u vile. U *Žabi* postoje dvije *Viline ploče* i vjerovalo se da tu vile igraju kolo. Vjerovalo se da je tu bila čelična alka za koju je vezano uže s *Veleža*. Preko toga užeta su vile prelazile iz *Žabe* u *Velež* i obrnuto. Vile su bile zamišljene kao lijepe djevojke dugih i urednih kosa koje su uvijek bile u bjelini. Pomagale su ljudima, osim onima tko im se zamjerio. Tim ljudima su znale i nanijeti zlo. Postojala su tumačenja koja su se pripisivala vilama.⁸

3. MUKOŠ (MOKOŠ)

U praslavenskoj i sveslavenskoj mitologiji božica Mokoš je domaćica i vladarica Perunova dvora. Prototip je domaćice u slavenskoj mitologiji. Neumorna je tkalja i boravi na mjestu gdje je moćilo u kojem se moče lan i konoplja. Zaštitnica je plodnosti i braka. Mokoš je u ruskom jeziku sinonim za *мать сыра земля* (majka mokre /plodne/ zemlje).

⁸ Ako je negdje trava uvaljana, tumačilo bi se da su tu vile igrale kolo.
Ako je griva na konju zapredena, tumačilo bi se da su je vile upredale i plele.
Ako je konj osvanuo u znoju, govorilo se da su vile na njemu cijelu noć jahale.
Ako bi se našlo konja prebijenih nogu, tumačilo bi se da ih je u vilinjem trku slomio.

Knez Vladimir je na Kijevskoj Gori kod Dnjepra 980. godine postavio kumire slavenskih bogova, a među njima je jedina bila božica *Mokoš*. Među kumirima prvo mjesto pripadalo je Perunu, a zadnje *Mokoši*. Perun je Mokošin muž. Kad je kralj 988. godine Vladimir pokršten, došao je u Kijev i porušio kumire i među njima i *Mokoš*. U Latviji je poznat naziv *Zemes mate* „Majka Zemlje“. Primivši kršćanstvo narod je živio u svojevrsnom dualizmu, potajice slaveći božanstva svojih predaka u ruskom dvojevjerju snažan je ostao kult *Mokoše* kojoj su potajno upućivali molitve. Te su molitve upućivale svećenice (babe) podjednako i kod siromašnih i kod bogatih. Kult *Mokoš* najviše se zadržao na sjeveru i sjeverozapadu Rusije. Vjerovalo se da *Mokoš* za vrijeme posta obilaze žene i uznemiruju ih ako predu. U nekim ruskim krajevima vjerovalo se da mjesto na kojem sjedne *Mokoš* ostaje mokro. U Ukrajini je iščeznuo kult *Mokoši*.⁹

U zapadnoslavenskom prostoru kult božice *Mokoš* ogleda se u češkim nazivima: *Mokošin*, *Mokošák*, *Mokošin Vrch*, poljski *Mokoszyn*, *Mokosznicza*, *Mokos*, *Mokosko* i dr. Kod Lužičana susreću se: *Mococize* (< **Mokošitji*), *Mockschiez*, polabski *Muuks* i dr.¹⁰

Mokos je mjesto kod Zagreba. Na pravcu iz Mostara i skretanju prema Blagaju, u Bačevićima, nalazi se *Mukoš-han* čiji se ostatci zidova još vide. *Mukoš-han* naziva se još *Han Mukoš*. U Mostaru se dio grada, nekadašnji Bulevar revolucije zove *Mukoša*. U Ramskoj kotlini kod *Maloga vrha* uzvisina se zove *Mukoš*. O kultu božice *Mokoš* svjedoče toponimi: *Mokošica* na desnoj obali Rijeke Dubrovačke, potok *Mokoš* u Prekmurju u Sloveniji. Iznad sela Ravno u Popovu polju nalazi se brdo *Mukušina*.¹¹ Na ušću Cetine nalazi se *Moščica*. Na Banovini se spominje grad *Mogoš*. Naselje *Makoše* nalazi se u Župi dubrovačkoj i u Sloveniji kod Dolenje. U Tihaljini kod Ljubuškoga postoji toponim *Mokoš*, a vjeruje se da je ondje nekada bio *Mokoš grad*. U Koruškoj se zaselak zove *Makeš*. U Hrvatskoj postoje prezimena *Mokos* i *Mokoš*. *Mokošin* sin je *Jarovit* (*Jarovil*).¹² U Sjevernoj Makedoniji u blizini Leska i Aramiske Peštere nalazi se greben *Mukos*. U blizini Kolakova

⁹ Vidi: Mokra Mokoš na močilu. <https://www.matica.hr/media/knjige/gazdarica-narvatima-816/pdf/mokra-mokos-na-mocilu.pdf> (pristup 9. lipnja 2022).

¹⁰ Isto.

¹¹ Vidi: Vidović, Vukorep, Slobodan, 2018: 32.

¹² Vidi: Katičić, 2012: 9–19.

Dolca sjeverno od Ljubeća (kod Ljubuškoga) u Bosni i Hercegovini nalazi se utvrda *Mukoš*.

4. VELEŽ

Velež je vapnenačka planina istočno od Mostara i Neretve. Planina je duga 13 kilometara, a najviši su joj vrhovi Botin (1969), Guvnine (1897), Vlačuge (1754). Uglavnom je goli vrh s pašnjacima i šumom. U podnožju Veleža je vrelo Bune.

Nastanak oronima Velež vezuje se uz slavenskoga boga Velesa koji je gospodar stoke, bogatstva, gospodar tamnih i vlažnih šuma te zmaja i zmije, ali i mahastoga i kosmatoga medvjeda. U slavenskoj je mitologiji darovatelj svake dobrobiti i blaga. U ruskom epu *Slovo o polku Igorevu* spominje se Veles. Istočni Slaveni nazivali su ga Volosom. Veles je i gospodar podzemlja kamo zimi obitavaju ptice, a na proljeće se otvaraju vrata podzemlja i dolazi dobrobit i plodnost godine (Katičić, 2007: 100).

Veles i Perun u slavenskoj mitologiji dva su suprotstavljena božanstva koja su u vječnom sukobu. U slavenskoj politeističkoj religiji Perun i Veles predstavljaju funkcioniranje svijeta: održavanja ravnoteže: izmjene dana i noći, godišnjih doba, rađanja i umiranja. Perun štiti stoku od stočjega boga. Perun ubija Velesa kad se popne na goru i tako uspostavlja ravnotežu.¹³

Po slavenskoj mitologiji Veles je vlažni bog, koji obitava u tami. Otevši Perunu suprugu, božicu Sunce, on time krađe dan i nastupa noć, završava ljeto i dolazi zima. Perunova pobjeda je povratak dana, ljeta, svjetlosti. Bez te borbe ne bi postojala ravnoteža.

U grčkoj mitologiji Had vraća Perzefonu (Prozerpina u rimskoj mitologiji), kći Zeusa i Demetre (Cerera u rimskoj mitologiji), svakoga proljeća na površinu, kako bi je majka, Demetra ponovno vidjela i svojom radošću oplodila zemlju, tako se i božica Sunce vraća Perunu.

Perun je svijetli bog, obitava u vrhu Drveta života, Veles je bog koji vlada u korijenu, kao zaštitnik pastira i stoke. (U kršćanstvu je sveti Blaž zaštitnik stoke.)¹⁴ Mnogi ga nazivaju i „vlažni“ bog pa u slaven-

¹³ Vidi: Katičić, 2008: 144.

¹⁴ Sveti Blaž (mučeničkom smrću umro u veljači 317. za vrijeme cara Licinija) bio je biskupom Sebaste u Armeniji u 3. stoljeću. Po zanimanju je bio liječnik. Na-

skim zemljama uzvišenja nose imena po Perunu dok su niži predjeli uvijek povezani s Velesom.

Veles se u starocrkvenoslavenskom naziva i *už* < *ožz*. Tu je riječ zamijenila riječ *zmьjb*, odnosno u ženskom rodu *zmьja*.¹⁵

U borbi dvojice bogova, Perun pobjeđuje, ali ne ubija svog neprijatelja već ga samo proganja u podzemlje, iz kojeg je izašao, da bi se sljedeće godine ponovno vratio. Razlog svađe dvojice bogova je, obično, krađa stoke iako ostaje nejasno tko, zapravo, kome krađe stoku zatim Velesova drska otmica Perunove žene, koju gromoviti bog skupo naplaćuje.

Jaroslavka¹⁶ legenda poznata je kao *Сказание о построении града Ярославля* „Legenda o izgradnji grada Jaroslavlja“. Prema toj legendi stari Jaroslavci slavili su boga Volosa, a njegov kumir bi stavljali dolje, nasred polja ili udoline gdje se napasala jaroslavka stoka (Katičić, 2007: 81).

Moguće je da toponim Veles-do u trebinjskom naselju Cerovcu upućuje na slavenskoga boga stoke (Vidović, 2021: 192).

Kristijanizirani Slaveni poistovjetili su rogatog Velesa sa Sotonom, đavlom.

U narodnom govoru imenica Velež je ženskoga roda. Postoji Velika Velež i Mala Velež. Narod oronim Velež deklinira G Veleži. Isti je obliku u dativu i lokativu. Zanimljivo je da se isto deklinira i imenica Perun. U Ravnome se do 1990. godine nalazilo groblje nazivano Na Perunu / Na Peruni (Vidović, Vukorep, Slobodan, 2017: 32).

5. ALADINIĆI

Aladin je junak iz *Tisuću i jedne noći* koji je kao dječak lovio ribu i iz vode izvukao veliku bocu. Kad je odčepio bocu dugo je iz nje izlazio gust, crn dim koji se pretvorio u gorostasnoga duha. Od toga

daren božanskim nadahnućem povukao se u pećinu i ondje živio među divljim životinjama koje ga nisu napadale već su ga mirno susretale i mazile se uz njega te mu ranjene i bolesne dolazile. Otkrili su ga kraljevi lovci te su ga, pomislivši da je vrač, zarobili. Kad je doveden pred Licinija, on je naredio da ga raskidaju željeznim grebenima i bace ga u jezero. Božjom pomoću zacijelile su mu rane pa je hodao po vodi propovijedajući mnoštvu. Na koncu mu je odrubljena glava.

¹⁵ Vidi: Katičić, 2008: 212.

¹⁶ Anna Yaroslavna je bila kćerka ukrajinskoga kneza Yaroslava.

duha Aladin je dobio svjetiljku i kad god bi je upalio pred njim su se pojavljivali robovi, koji su mu ispunjavali svaku želju. Otuda pridjev aladinski – čudesan, bajkovit, čaroban (Klaić, 1980: 41).

Mate Šimundić u Rječniku osobnih imena navodi porijeklo i značenje imena Aladin: „steg. od Akudina < ar. 'Alā'uddin – uzvišenost vjere, od *ala* – uzvišenost; *alava* i *Addin* – vjera“ (Šimundić, 2006: 6). Nadalje, Šimundić navodi i nekoliko izvedenica od toga imena: Ala, Ale, Alka, Din, Dine, Dinka, Dinko i dr.

U Bošnjaka je često ime Aladin, a po tome imenu je nastao patronimik Aladinić i ekonim Aladinići. Na području Republike Hrvatske ime Aladin se spominje u popisu krštenih osoba na otoku Rabu u razdoblju od 1569. do 1610. godine.¹⁷ Iz matične knjige krštenih otoka i grada Raba razvidno je da se ime Aladin koristilo i na području Hrvatske. Dakle, premda je riječ o imenu koje je arapskoga podrijetla, ono je istodobno potvrđeno i u Bošnjaka i u Hrvata. Od osobnog imena izveden je patronimik, ali i ime naselje Aladinići. Ojkonim Aladinići nalazi se na području Stoca kod Maslina.

Aladinići su se prije turske okupacije nazivali Ladinići. Turci su nekadašnje ime sela pretvorili u današnje ime Aladinići (Vidović, 2010: 222).

U nekadašnjem imenu Ladinići nalazi se ime božice Lade koja se prvi put spominje u poljskim *Statuta provincialia* oko 1420. godine (Belaj, 1998: 247). U poljskim, češkim i baltičkim svadbama izvodile su se pjesme u kojima pripjev *Lado*. U staročeškom jeziku lada znači djevojka. Na Ivandan (24. lipnja) u Bugarskoj i Sloveniji izvodile su se pjesme s pripjevom *lado*. Pripjev *Lado* nalazi se u proljetnim i ljetnim pjesmama slavenskih i baltičkih naroda.

Vuk Stefanović Karadžić 1852. godine bilježi riječ *ladati* u okolini Karlovca piše da su: to djevojke nakićene vijencima, idu po selima uoči Jurjeva i na Jurjevo ujutro, idu od kuće do kuće i pjevaju. Luka Ilić Oriovčanin 1846. godine navodi da su naši predci Ladom ili Ljeljom nazivali boga ljubavi. Po slavenskoj mitologiji Lada je bila božica proljeća, mladosti, ljepote i plodnosti. Odras imena Lade ogleda se u toponimima koje 1931. godine navodi Ivo Pilar: *Ladin Vrh* kod Obrovca kao i toponimima *Ladina*, *Ladinec*, *Ladešići*, *Laduć*, *Ladovac*, *Ladovica*.

U Poljskoj, Rusiji i Litvi bio je drevni običaj da od prve nedjelje

¹⁷ Vidi: Frankulin Travaš, 2003: 97–127.

po Uskrsu do Ivandana djevojke i žene u kolu pjevaju pjesme u čast Lade. U hrvatskoj mitologiji *ladarice* hodaju svijetom od Jurjeva do Ivanja. Na *Ivanje* djevojčice *Ivančice*, u skupinama od četiri ili osam s vjenčićima, na glavi obilaze sela i pjevaju. Ladarice su ophodile mjesta i za vrijeme sušnih proljetnih i ljetnih dana. U slavenskoj je mitologiji Ladin sin Ljeljo – bog ljubavi. Dalmatinski renesansni pisci uvijek su navodili božanstvo Lelja kao sinonim za Amora ili Kupidona. To se nastavilo i daljnjim književnim epohama do suvremene književnosti.¹⁸

U hrvatskom jeziku apelativ *lada* nekada je imao značenje drage, supruge. U antroponomastici se osobno ime Lada ubraja u slavenski sloj imena.

6. KAPIĆA AVLIJA

Ojkonim Trijebanj svjedoči o slavenskoj mitologiji i slavljenju suprotstavljenih božanstava Peruna i Veleša. *Kapića avlija* je zaselak sela Trijebanj. Nazvana je prema apelativu *kap* i označuje poganske idole. Taj mikrotoponim nalazi se u selu *Trijebanj*. Korijen riječi *trěb-praslavenskoga* je podrijetla, a praslavenska riječ *treba* znači ‘žrtva’.

Ojkonim *Kapića avlija* mitonimskoga je podrijetla. Tvoren je od apelativa *kap* i *avlija*. Apelativ *kap* označuje paganske idole (Vidović, 2010: 222).

7. KOBILOVAČA

Brdo Kobilovača (390 n/m) nalazi se na putu Mostar – Čitluk. Oronim Kóbilovča nastao je od praslavenske imenice **kobyła*. Istovjetna je i starocrkvenoslavenska riječ. Pretpraslavenski oblik riječi bio je **kabalā*. Po Gluhaku to je posuđenica iz tračkoga jezika. Iz toga jezika su posuđenice u grčkom jeziku *kaballes* ‘zaprežni konj’; u latinskom jeziku *caballus* ‘kljuse, običan konj’. Ta se imena povezuju i s tračkom majkom božicom *Kabyle* ‘majka planine Kibela’. U grčkoj mitologiji Kibela je ‘gospodarica konja’. U Maloj Aziji božica *Kibela* prikazivala se na konju. Tračka riječ nastala je od praindoeuropske **keub* – ‘gora, hrpa’ (Gluhak, 1993: 326–327).

¹⁸ Vidi: Dragić, 2012: 44–46.

Planina Kobilovača nalazi se i na Gorancima na nadmorskoj visini 775 metara.

8. UDNO POLJE I UDORA U STOLAČKOME KRAJU

Udno Polje je ojkonom koji je tvoren od apelativa *hud* i *polje*. Apelativ *hûd* označuje ‘zlo biće, neman’ (Vidović, 2010: 222). Riječ *udora* ne nalazi se ni u jednom rječniku. Naselje *Udora* nalazi se 13 km od Stoca, a pripada regiji Burmazi. Ime naselja dovodi se u svezu s mužjakom, neke mitske ptice, zaštitnice zmaja (Vidović, 2010: 220).

9. ZAKLJUČAK

Svi narodi imaju svoje mitove koje pripovijedaju s tendencijom u njihovu istinitost. U mitovima se ogledaju drevna vjerovanja. Mitovi su nastajali kao čovjekova želja da odgonetne teško objašnjive događaje. Kroz mitove od najstarijih civilizacija izgrađivane su kulture naroda. U hrvatskoj i slavenskoj mitologiji najčešća su mitska bića: vile, Mokoš (Mukoš), Veles, Perun, Lada, Ljeljo, Kabila. Ostatci vjerovanja o tim mitskim bićima ogledaju se u mitonimima koji postoje tisućama godina. Najviše mitonima svoje nazive baštine prema vilama, a koja su u hrvatskoj mitologiji najdraža i najčešća mitska bića. O njima su ispjevane pjesme i ispredene mnoge priče koje narod i danas kazuje. Koliko je poznato, prvi spomen vila nalazi se u djelu „De bellis“, bizantskoga pisca Prokopija iz 6. stoljeća. U tom djelu Prokopije piše da su Slaveni posebno slavili vile (nimfe) i rijeke. U jednom od najčitanijih djela svih vremena „Legenda aurea“ (1273. godine) Jakova Voraginskoga spominju se vile. U narodnoj percepciji vile su bajkovite ljepotice, u bijelim, rjeđe plavim haljinama, s dugom počesljanom zlatnožutom kosom niz leđa. Uvijek su činile dobra djela, a jedino su se osvećivale ako bi tko izdao njihovu tajnu.

Među mitskim slavenskim bićima posebno mjesto zauzima Mokoš. U Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Sjevernoj Makedoniji, Ukrajini, Rusiji, Poljskoj, Češkoj, Koruškoj nalaze se toponimi nazvani po božici Mokoš.

Lada je božica proljeća, mladosti, ljepote i plodnosti, a susreće se kod svih Slavena te baltičkih naroda. Više je toponima koji su nastali

motivacijom božice Lade, a ona se spominje u ophodnim pjesmama od Jurjeva do Ivanja zatim za vrijeme sušnih proljetnih i ljetnih dana. Njezin sin Ljeljo slavenski je prototip grčkoga boga Kupidona i rimskoga Amora.

Veles i Perun u slavenskoj mitologija dva su božanstva koja su u vječnom sukobu. Perun je svijetli bog koji obitava u vrhu Drveta života, a Veles je bog koji vlada u korijenu, zaštitnik pastira i stoke. Među rijetkim mitskim bićima je Kabila prema kojoj je nazvano brdo Kobilovača na putu iz Mostara prema Čitluku. Tisućljetni mitonimi svjedoče nam o staroj vjeri naših predaka.

LITERATURA

- Anić, V. (2006). *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Čubelić, T. (1990). *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb.
- Dragić, M. (2012). „Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu“. *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu*, 5. Split. 43–62.
- Dragić, M. (2017). „Vile u tradicijskim pričama šibenskoga i splitskoga zaleđa“. *Godišnjak Titius 10*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu. 219–240.
- Dragić, M. (2011). „Zbilja o hrvatskom kralju Dmitru Zvonimiru u poeziji Vladimira Nazora“. *Časopis za hrvatske studije, Croatian Studies Review*, 7. Macquarie University Sydney, Australia, Faculty of Philosophy University of Split, Croatia, Waterloo University, Canada, 61–88.
- Dragić, M. (2008). *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Frankulin-Travaš, D. (2003). „Prezimana stanovnika grada i otoka Raba od XV. do XX. stoljeća“. *Radovi za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45. Zadar. 97–127.
- Gluhak, A. (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Ilić-Oriovčanin, L. (1846). *Narodni slavonski običaji*. Zagreb.
- Katičić, R. (2012). „Gospa Međugorska i mokra Mokoš“. *Ethnologica Dalmatica* 19 (1). Split. 9–19.

- Katičić, R. (2008). *Božanski boj, Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora općine Mošćenička Draga – Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Katičić, R. (2007). „Ljuta zvijer“. *Filologija* 49. Zagreb. 79–135.
- Klaić, B. (1980). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Pilar, I. (1931). „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju. Zagreb“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga XXVIII, sv. 1, urednik dr. D. Boranić. Zagreb: Nadbiskupska tiskara. 1–86.
- Puljić, I. (1994). *Iz pučkog stvaralaštva // Hutovo*. Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar.
- Stef. Karadžić, V. (1852). *Srpski rječnik, istumačen njemačkim i latinskijem riječima*. U Beču u štampariji jermenskoga namastira.
- Šonje, J. (2000). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- Šimundić, M. (2006). *Rječnik osobnih imena*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vidović, D. (2021). „Toponimija Trebinske šume i Površi“. *Folia onomastika Croatica* 30. Zagreb. 167–217.
- Vidović, D.; Vukorep, S.; Slobodan, V. (2018). *Neispričana priča: Turistička monografija općine Ravno*. Ravno.
- Vidović, D. (2010). „Iz ojkonimije stolačkoga kraja“. *Stolačko kulturno proljeće*, 8. Stolac. 213–228.
- Zečević, S. (1973). *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*. Zenica: Izdanja muzeja grada Zenice, Radovi V.

Mrežni izvori

- Hrvatski jezični portal: http://hjp.srce.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19uXhV7 (22. rujna 2011).
- Mokra Mokoš na močilu. <https://www.matica.hr/media/knjige/gazdarica-na-vratima-816/pdf/mokra-mokos-na-mocilu.pdf> (pristup 9. lipnja 2022).

Marko DRAGIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mdragic@ffst.hr

TRADICIJSKE PRIČE O HERCEGU STIPANU VUKČIĆU KOSAČI

Herceg Stjepan Vukčić Kosača (Kosača kod Foče, 1405. – Herceg Novi, 1466.) naslijedio je 1435. godine od svog strica Sandalja Hranića Hum, Podrinje, dio Zete, Krajinu (Makarsku) i Poljica. Ženio se tri puta. Prva mu je žena Jelena, kći Balše III; druga je bila parmska plemkinja Barbara de Raugo, a treća Cecilija iz Senja. U prvom je braku imao kćeri Katarinu, buduću bosansku kraljicu, i Maru te sinove Vladislava (Ladislava) i Vlatka. Treći sin Stjepan rođen je u braku s Barbarom de Raugo. Stjepan je nakon očeve smrti iz nepoznatih razloga prešao na islam i ostvario blistavu karijeru. Stjepan (Ahmet) Hercegović bio je sedam godina veliki vezir. Herceg Stipan 1448. godine se prozvao hercegom i od tada se Hum zove Hercegovina. S Dubrovčanima je zaratio 1450. godine. Živio je razuzdanim životom. Doveo u dvor pohotnu Fiorentinku zbog koje ga je napustila žena Jelena, obljubio sinovu nevjestu zbog čega je sin (Vladislav) zaratio protiv njega. Prešao s bogumilstva na katoličanstvo. O hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači narod i danas pripovijeda mnoge priče. Tridesetak suvremenih zapisa tradicijskih priča u radu interpretira se u povijesnom te etnološkom i antropološkom kontekstu. U tim pričama prepleću se povijesni i mitski elementi.

Ključne riječi: *herceg Stjepan Vukčić Kosača, tradicijske priče, povijest, Hercegovina, Dubrovnik, Herceg Novi*

1. UVOD

Herceg Stipan Vukčić Kosača podrijetlom je iz mjesta Kosača kod Foče. Njegov stric Sandalj bio je na bosanskom dvoru. Sandalj nije imao potomaka. Nakon smrti 1435. godine naslijedio ga nećak Stipan,

sin Sandaljova brata Vukca. Bio je neprikosnoveni vladar Huma, Podri-
nja, dijela Zete, Krajine (Makarske) i Poljica. Hum (Zahumlje) po her-
cegu se 1448. godine prozvalo Hercegovinom. U povijesnim vrelima i
tradijskim pričama o hercegu Stipanu se govori kao kontroverznom
vladaru. Herceg Stipan se spominje kao: Stjepan, Stefan, Šćepan, Ste-
pan. U njegovu žigu navodi se ime Stipan. Prema tome u radu se koristi
ime Stipan, a kod izvornih zapisa navodi se imenom kojim ga kazivači
nazivaju.

Do naših dana usmenom predajom sačuvano je više povijesnih
i etnoloških predaja o hercegu Stipanu. Mnogo je predaja o njegovim
kulama u: Dobruč, Blagaju, Ljubuškom, Vrgorcu, Mostaru te tvrđavi
Viseć kod Omiša. Tradicijska priča o nastanku Ljubuškoga obavijena je
koprenom legende.

Česte su priče o hercegovim ljubavnim nepodopštinama. Kad je
sreo pohotnu Firentinku, odveo ju je u svoju ložnicu. Tada mu je prva
supruga Jelena otišla izložiti sve Dubrovčanima. Kada mu se najstariji
sin Vladislav ženio, obljubio je nevjestu. Stoga je Vladislav otišao u
Dubrovnik gdje je podstaknut da zarati protiv hercega. Vladislav se do-
šavši u Nevesinjsko polje poslužio vještom taktikom, a herceg se upla-
šio i pobjegao u Dubrovnik sa golemim blagom.

U radu se navodi tridesetak primjera izvornih terenskih zapisa iz
Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Crne Gore. To su zapisi autora rada i
njegovih studenata kojima je bio mentorom pri pisanju završnih, diplom-
skih i doktorskih radova. Ti zapisi nastajali su u prethodnih 25 godina.

2. PODRIJETLO HERCEGA STIPANA VUKČIĆA KOSAČE

Obitelj Kosača vuče podrijetlo od Vuka Hrane, rođenog oko
1317. godine, sina nekoga grofa iz Rudina. Vuk se cijeloga života bavio
lovom. Dok je jednom lovio na „livadi neku zvijer, u društvu Vladisla-
va Rastisalića, sluga nekog Branka razbi glavu jednom Vukovu hrtu,
a ovaj se zbog toga prvo posvađa, a zatim i potuče s Brankom. Smrtno
ranivši Branka u prepone, Vuk pobježe u Ugarsku, gdje se zadrža neko
vrijeme“ (Orbini, 1999: 440).

Vuk se potom nagodio s Brankovim rođacima i otišao na dvor
srpskoga cara Stefana. Istaknuo se u ratu pa su mu Nemanjići dodijelili
visoke položaje na svom dvoru, a okrugu Rudine pridodali mu velike

posjede. Vuk se zatim povukao na te posjede, na kojima su ga 1359. godine mučki ubili Brankovi rođaci. Iza Vuka je ostao njegov sin Vlatko, koji je postao vojskovođom kralja Tvrtka I. Kralj ga je 1389. godine poslao s vojskom u pomoć knezu Lazaru, koji se sukobio s Turcima na Kosovu. Nakon poraza kršćanske vojske Vlatko se spasio s nekolicinom vojske. Tada su Ugri harali Tvrtkovim kraljevstvom, pa je Vlatko otišao na ugarsku granicu i u dva okršaja porazio je ugarsku vojsku. Vlatko je sa sedam tisuća vojnika kod Bileće sasjekao osamnaest tisuća turskih vojnika koje je predvodio Šain. Nakon toga turska vojska nije napadala Bosnu i Hum, a zbog toga je kralj Tvrtko nagradio Vlatka darujući mu Vojvodstvo svetog Save.

Vlatko se povukao na svoje posjede i ubrzo umro od neke stare rane. Iza njega su ostala četiri sina: Sandalj (kojega je Vlatko ostavio na bosanskom dvoru), Vukac, Vuk i Vukić. Sandalj je bio vješt ratnik, pa su mu bosanski kraljevi često prepuštali zapovjedništvo u vojnim pohodima. Godine 1415. Sandalj je s bosanskom vojskom pritekao u pomoć srpskom despotu Stefanu. Kralj Ostoja je 1410. godine ratovao protiv Ugara, a bosanskom je vojskom zapovijedao Sandalj. U toj je borbi pretrpio poraz, ali je iduće godine porazio ugarskoga vojskovođu Ivana Sokolovića.

Nije poznato iz kojih je razloga kralj Tvrtko II. posumnjao u njega, a potom i zaratio protiv njega. Nakon toga Sandalj se povukao na svoje posjede. Bio je u stalnom prijateljstvu s Dubrovčanima te im je 1419. godine prodao polovicu, a 1427. drugu polovicu Konavala. Godine 1430. Radoslav Pavlović je krenuo u rat protiv Dubrovčana kako bi osvojio Konavle. Sandalj je sa svojom vojskom pritekao u pomoć Dubrovčanima i porazio Pavlovića i neke plemiće koji nisu priznavali dubrovačku vlast. Tada je osvojio utvrdu Sokol i predao je Dubrovčanima. Umro je 1434. godine bez poroda. Ubrzo je umrla njegova žena Marija, kćerka Konstantina Masereka.

O podrijetlu hercega Stipana u Mostaru se priča:

„Herceg Stjepan Kosača je bio iz Šćepan Broda iznad Foče đe se sastaje Piva i Tara i đe nastaje rijeka Drina. On je tu obitavo, ali se nije zvao herceg Stipan nego Abrašimović Kosača. On nije imo svoje prave nacionalnosti. Nekad je bio vazal, odnosno bio je vezan za Vizantiju, pa je onda bio bogumil, pa kršćanin, pa opet bi se vraćao u bogumile.

I tek onda kad je se udala šćerka Katarina za Kotromanića, onda je do-
veo svećenike iz Rima, franjevce i postao pravi katolik. I dok je bio u
Hercegovni, proglasio se hercegom i bio pravi katolik. On je sam sebe
proglasio Hercegovac, nije ga proglasio ni jedan od careva i kraljeva i
je li mu papa krunu dao ili nije, to se ne mogu sjećat.“¹

3. VLADAVINA HERCEGA STIPANA

Naslijedio ga je nećak Stipan, sin Vukca, budući su druga dva
brata Vuk i Vukić poginuli. Stipan je stupivši na vlast promijenio prezi-
me Hranić u Kosača, vjerojatno po svom rodnom mjestu Kosač. Stipan
Vukčić Kosača (1405.–1466.) naslijedio je 1435. od svojega strica San-
dalja Hranića Hum, Podrinje, dio Zete, Krajinu (Makarsku) i Poljica.

Pod sultanovom zaštitom bio je gotovo nezavisan gospodar, pa je
stao prijetiti Dubrovniku i oteo kralju grad Omiš 1440., a Mlečanima
neke zemlje u Zeti. Mlečani su mu opet oteli Omiš i Poljica u siječnju
1444. godine. Ženio se tri puta. Prva mu je žena Jelena, kći Balše III.
Druga mu je žena bila parmska plemkinja Barbara de Raugo, a tre-
ća Cecilija, rodom iz Senja. U prvom braku je imao kćerku Katarinu²,

¹ Marinu Škobiću kazao je 2001. godine njegov djed Nikola Škobić.

² Posljednja bosanska kraljica Katarina, kćerka hercega Stipana Kosače, rođena je
1424. godine u Blagaju kod Mostara. Prešla je s bogumilstva na katoličanstvo i
postala franjevkom Trećega reda. Katarina se 1446. godine udala za bosanskoga
kralja Stipana Tomaša. Do pada Bosne pod Turke ova je kraljica izgradila šest sa-
mostana i crkava. Kraljičinu djecu Sigismunda (12–14 godina) i Katarinu (10 go-
dina) oteli su Turci na vrelu rijeke Bosne, gdje se kraljica zaustavila, bježeći nakon
pada Bobovca, da još jednom vidi vrelo na kojemu su se zaustavili i njezini svatovi
dok ju je kralj vodio u Sutisku. Djeca su tom prigodom ubrala cvijeće i igrala se.
Tada su Turci oteli kraljičinu djecu, odveli ih u Carigrad i islamizirali. Kraljica
Katarina je svoju oporuku sastavila u nazočnosti sedam svjedoka od kojih je šest
bilo franjevac. U svojoj oporuci „imenovala je papu Siksta IV. i njegove zakonite
nasljednike baštiniticima bosanskog kraljevstva i zamolila ih da ga u potpunosti
predadu njezinu sinu Sigismundu, ako se vrati na kršćanstvo, a ako Sigismund
ne bi ponovno postao kršćaninom, da kraljevstvo predaju njezinoj kćeri Katarini,
bude li se ona ponovno vratila na kršćansku vjeru. Ako bi, pak, oboje ustrajalo
u muslimanskoj vjeri, Sveta Stolica postaje vlasnica bosanskog kraljevstva i o
njemu može odlučivati prema svojoj uvidavnosti.“ Pet dana poslije sastavljanja
oporuke (25. listopada 1478.) kraljica Katarina je umrla. Pokopana je po vlastitoj
želji u franjevačkoj crkvi Araceli. Grob joj je bio postavljen pred glavnim oltarom
crkve. S jedne i druge strane glave urezan je po jedan grb, kraljevski bosanski i

buduću bosansku kraljicu, i Maru³, udatu za Ivana Crnojevića⁴. Također je u tome braku imao sinove Vladislava (Ladislava)⁵ i Vlatka. Treći sin Stipan rođen je u braku s Barbarom de Raugo. (O sinu Stipanu bit će riječi u daljnjem tekstu.) Godine 1448. počeo se nazivati hercegom, a po tome je i njegova zemlja dobila ime Hercegovina. Potpuno su pogrešne tvrdnje da su Hercegovinu prozvali Turci prema riječi *hersong* što znači kamen.

3.1. Legenda o Ljubi

Legenda je vrsta priče koja ima vjerski karakter. U njezin se sadržaj vjeruje. U legendama su sudionici Isus Krist, sveci, svetece, crkveni dostojanstvenici, mučenice i mučenici. Legenda se dugo poimala kao pripovijest iz života svetaca, te o Božjim i svetačkim čudesima. Legende su fakturom bliske predaji i katkad su teško odvojive od njih, ali je ipak element čuda njihov *genus specificum* što ih donekle izdvaja. Legende unose red i harmoniju u život. Božja i svetačka čuda ispravljaju nepravde, nagrađujući dobro, a kažnjavajući zlo.

Legende i predaje se prepleću. Takav je fabulat o nastanku Ljubuškoga koji je zapisao i 1890. godine objavio Ivan Zovko navodeći: „O postanku i imenu Ljubuškoga moj vrijedni prijatelj gosp. J. Tominac, sadanji školski upravitelj u Mostaru ima u svojijem rukopisima između

obitelji Kosača. Ispod nadgrobne ploče bio je postavljen i natpis bosančicom. Kraljičin sin Sigismund je poznat kao Ashak Kral Oglu – Isak Kraljević. Kraljičina kćerka Katarina udala se za turskog velikaša. Pokopana je u Skopju (Makedonija) gdje se dugo pokazivalo na njezino turbe kao mjesto počinka bosanskog kraljevskog potomka.

³ Ne zna se kad je rođena ni kad je umrla Mara.

⁴ Ivan Crnojević bio je vladar male zemlje Zete koja je preteča Crnoj Gori. Sagradio je Cetinje. Isticao se kao ratnik, državnik, diplomata. Dvor na Cetinju organizirao je po uzoru na renesansne europske vladare. Podigao je 1484. godine cetinjski manastir posvećen Bogorodići. Dok je bio u progonstvu zavjetovao se da će po uzoru na Bogorodičin hram u Loretu sagraditi. Umro je u srpnju 1490. godine i počiva u Bogorodičinom hramu koji je izgradio.

⁵ Najstariji sin hercega Stipana, Vladislav je rođen 1426. godine. Oženio se 1455. Anom Kantakuzinom i s njom imao sina Petra Balšu i još jednog sina. Ugarski kralj Matija Korvin darovao mu je u Slavoniji posjede s gradovima Velikim i Malim Kalnikom. Umro je prije 3. veljače 1489. godine, nekako u isto vrijeme kad i brat mu Vlatko. Potomci mu se spominju do početka 17. stoljeća.

ostalih radnja i jednu sasma drugojačiju o ovome hercegovačkom brdovitom mjestancu“ (Zovko, 1890: 237–238).

Kako je postao Ljubuški i njegovo ime

Ljuba, žena Ercega Stjepana, šetala se jednom sa svojijem dvorskim gospođama, te se malko od njih udalji i zađe u neku malu šumicu. No što je ona dublje zalazila, sve ju je nešto dalje vuklo, a šumica je sve više rasla i širila se i napokon postane gustom i nepreglednom šumom. Sva u strahu i upravo izvan sebe, lutala svijetla gospođa neprestano po šumi, ne bi li kako tako našla put i izlaz, da se odavle po što po to ispriprosti. Dok je ona tako tumarala, tražeći svoj spas, dotle su je njezine gospođe, pune brige i straha iskale i dozivale, te napokon, kad im nije pošlo za rukom, da je nađu, otiđu u dvorove ercega Stjepana i kažu sve što je i kako je. Namah s mjesta bude naređeno najboljijem junacima ercegovim, da je traže i da premetnu i obigraju brda i doline ne bi li je gdje god našli. Ali svaki trud bio im je izlišan i uzaludan. Nje nema, te nema. Već se stalo i sunočavati, ali od vojvotkinje ni glasa ni traga, kao da ju je more popilo. Vas dvor bio je u crno zaviti i u najvećoj žalosti. Svašta se nagađalo i opet pogovarala. Jedni su je čak držali i mrtvom, ko da je nikad ni Bog nije dao. Ovo je mnijenje za najviše maha pretelo, kad se saznalo, kako se nenadano iz nebuha i na jednoč stvorila ona velika i strahovita šuma, koju je priča brzo napunila najuzasnijim i najgoropadnijim dusima. Od te šume svak je odsle zazirao više nego od smrti. Plač i lelek orio se po cijelom dvoru i po svojkolikoj vojvodini jer se bio glas već svuda raznio o tom nemilom i nenadnom događaju. Dok se sve ovo ovako zbivalo i dok su hrabri junaci i prvi dostojanstvenici vojvodstva obijali gore i bregove, tražeći nesretnu gospođu, ljubusvoga gospodara, dotle je ona sva iznemogla i poništena u najvećem očajanju na pola mrtva pala pod jedan hrast. Ovaj hrast bio je nekoć nasred srijede današnjeg Ljubuškoga, a ona čudnovata šuma protezala se na sva četiri kraja okolo njega. U kasno već doba noći usnije kneginja vrlo lijep san, koji ju je čisto da rekнем, oživio i ozdravio, a malo za tijem se probudi i okrene ponešto na desnu stranu. Sjajna mjesečina već je bila povisoko odskočila na obzor i čarobno je provirivala kroz gusto granje. Čim se ona okrenula na desnu stranu, odmah primijeti, kako malo dalje od nje zemlja postepeno raste i visi se. Čas prije tu je

bila ravna čistina, od koje je narastao najprije omalešan brežuljak, koji se sve više i više uspinjao, dok se napokon ne rastvori i zasja se svuda iz njega naokolo velika i divna svjetlost. U najvećem strahu i uzbuđenosti, od koje se malo prije lijepim snom okrijepila, gledala je sada smrtnijem pogledom hercegovu ljubav ovaj prizor. A još, kad se ukazala u onoj svjetlosti čudnovata i prelijepa gospođa, koja je bila Blažena Djevica Marija sa silnom množinom anđela, tada ona nije više znala, gdje je. Smrtni strah bio je posvema obuzeo. Tresla se, kao šiba na vodi. Na to će joj reći sveta Bogorodica: „Ne treba, draga, ni najmanje da se bojiš. Sami je Bog htio, da ti ovamo zađeš i da se sve stvori, te da me izbaviš iz crne zemlje. Mnogo je godina, otkako čamim pod zemljom. Ja sam bila prilika same Djevice Marije; pa kad su navalili na crkvu i razorili je, spasla sam se pod zemlju od grijesne ruke. Bog mi je bio još onda naredio, da će me izbaviti nekakva kraljica, koju eto u tebi vidim. Lijepa nek ti je hvala i prosto ti bude zaželjeti, što se samo pomisliti može, a ja ću ti to odmah ispuniti“. Kad je to čula i razumljela kneginja, malo se povratila i došla sebi i zaželi da na onom mjestu postane grad. Odmah čim je ona to i pomislila, istoga onog časa stvori se lijep grad, a one šume nestane, ko da je nije nigda ni bilo. Kneginja, kako je bila dobra i pobožna, pokupi iz cijele svoje zemlje sve siromahe i jadnike, što ih je bilo, te im pokloni onaj grad i u njem ih nastani. A ti siromasi i jadnici, da se što zahvalnijim pokažu prema svojoj dobročiniteljici, prozovu taj poklonjeni im grad Ljubuški po njezinom imenu Ljuba i što ih je kao rođena majka ljubila, pa se tijekom imenom taj grad još i sada zove (Zovko, 1890: 237–238).

Stotinu dvadeset dvije godine nakon navedenoga fabulata memoriji Ljubušaka sačuvala se znatno skraćena predaja u kojoj je lajtmotiv Blažena Djevica Marija koja se s mnoštvom anđela ukazala Ljubi koja se izgubila:

Ljuba se jednog sunčanog dana šetala sa svojim dvorkinjama, te zađe ona u šumicu. Šumica sve više i više rasla, i postala ona gusta. Ljuba se onda jedna izgubila. I tražila ona izlaz, a dvorkinje je zvale i nisu je našle. I otišle u dvorove ercegu reć to. On poslao najbolje junake svoje da je traže. Ni oni je nisu našli. Dvor bio u crno zavrt. Neki je smatrali mrtvom, a od straha i šuma strašna postala. Vijest se širila, a Ljuba u očaju napola mrtva pala pod jedan hrast. On bio na sredini

i šuma bila oko njeg. Kad se okrenula ona na desno, shvati da zemlja postepeno raste i širi se. Od ravnice nastaje brežuljak iz kojeg je zasjala velika svjetlost. Gledala Ljuba taj prizor.

U svjetlosti se ukaza Blažena Divica Marija s anđelim. Ljuba se počela trest od straha. „Ne trebaš se bojat! Bog je htio da ti ovdje dođeš i izbaviš me iz crne zemlje. Mnogo godina čamim pod ovom zemljom. Ja sam bila prilika same Djevice Marije, pa kad su navalili na crkvu i razorili je, spasila sam se pod zemlju. Bog mi onda naredio da će me izbavit neka kraljica. Vidim je u tebi. Hvala ti, što god želiš ja ću ti ispunit.“

Ljuba zaželi na tom mistu da bude grad. Istog časa stvori se to, a šume odjednom nestalo. I Ljuba kneginja poklonila svim stanovnicima taj grad. Oni u znak zahvalnosti nazvali grad po njoj.⁶

3.1.1. Kula hercega Stipana u Dobrču i Blagaju

Mnoštvo ostataka tvrđava (dvoraca) što još strše iz zemlje, kao i onih koje su vrijeme i zla događanja prekrila zemljom i zaboravom diljem Bosne i Hercegovine, nijemim su svjedokom burnog višestoljetnog života u toj zemlji. Međutim, o tim tvrđavama narod stoljećima pripovijeda predaje i legende kojima želi sačuvati spomen i produljiti život i trajanje. Narod ostatke tih dvoraca naziva kulama.

Herceg Stipan sagradio je četiri dvorca. Prema predajama prvi dvorac sagradio je u selu Dobrču na visoravni Podveležja. Kada je herceg Stipan preselio u dvorac u Blagaju, dvorac u Dobrču naslijedio je pobočnik hercega Stipana, Jakov Vladić. Potomci Jakova Vladića su tu kulu pedesetih godina dvadesetoga stoljeća prodali Đulimanima.

3.1.2. Kula hercega Stipana u Blagaju

Herceg Stipan Kosača sagradio je dvore u Blagaju i u njima stolovao. Te dvore herceg Stipan sagradio je 99 metara iznad vrele Bune. Narod ostatke tih dvora zove Stjepan grad.⁷ Ostatke tih dvora narod naziva i Gradinom.

⁶ Lidija Palac zapisala je 2012. godine. Kazao joj je umirovljeni agronom Jakov Mlinarević rođen 1932. godine u Ljubuškom.

⁷ Dinko Šimunović u svojoj antologijskoj pripovijetci spominje Stjepan grad.

U jednom dijelu blagajnskoga dvorca do 1970. godine živjela je obitelj Omera Dizdarevića zvanoga Drina. (Omer Dizdarević rođen je koncem 19. stoljeća, a umro je 1970. godine. Otac mu je bio muftar, pa su i njega tako zvali.) Grede kuće u kojoj je živio Omer Dizdarević i danas se vide.⁸

Kad je vedro, iz Stjepan grada vidi se kula iznad Ljubuškoga.

3.1.3. Herceg Stipanova tvrđava Viseć kod Omiša

Blizu sadašnje ceste koja vijugajući kanjonom rijeke Cetine podno visokih litica od Kučića, Svinišća i Podašpilja vodi prema Omišu nalazi se čudna utvrda ili pribježište do kojega se teško, gotovo nemoguće, popeti. To je zapravo prostrana udubina u planinskom masivu. Veliki otvor okrenut prema kanjonu dobrim je dijelom zatvoren čvrsto građenim zidom pri kojemu je s unutarnje strane prigradena omanja cisterna za vodu. Nema dvojbe da je služila kao važan dio obrambenog sustava gradića Omiša. Odatle se sa sigurnog mjesta moglo bdjeti nad dolinom. Ako bi skupina neprijateljske vojske uspjela prodrijeti mimo istočniju tvrđavu Viseć pa se dolinom približavati Omišu na samih nekoliko kilometara, odatle se moglo iznenada napasti i zaustaviti, čak obarajući niz strminu veliko kamenje. Legenda kaže da ga je neki turski vojskovođa, shvaćajući kako onemogućuje prolaz njegovih četa prema gradu Omišu (ako bi i prodrli dalje, neprijatelj bi im ostao iza leđa), odlučio pod svaku cijenu opsadom oteti hercegu Stipanu. Ta je opsada navodno potrajala mjesecima. Branitelji su s vremenom potrošili sve zalihe. Još im je bio ostao samo jedan veliki sir: *Stavili su ga na kamen pa zamahnuli sjekirom, da ga presječu napola, a on odvrčio od kamena pa niz strminu među tursku vojsku. Tada turski zapovjednik reče: „Zaludu ovdje stojimo, kad se on tolikim sirevima razbacuje i nas sirom gađa. Hajdemo otkud smo i došli.“*⁹

Druga verzija ove predaje kaže, da je herceg Stjepan, pritisnut opsadom, ipak morao napustiti to pribježište, ali da je prije toga konju okrenuo naopako potkove pa pobjegao kroz Dinaru.¹⁰

⁸ Mustafa Golub zvani Mujo kazao mi je u Blagaju 15. travnja 2003. godine.

⁹ Ani Tafra kazala je Tafra Anka, rođ. Sovulj, rođena 1962. godine u Kučićima.

¹⁰ Isto.

3.1.4. Grad Ljubuški

Ljubuški se prvi put spominje 1444. godine pod nazivom Lubussa ili Lubusia. Zna se da je imao predgrađe i crkvu, vjerojatno na predjelu oko današnje Crkve svete Kate u središtu grada, gdje je pronađena dobro klesana kamena nadgrobna ploča.

Postoje tvrdnje da je herceg Stipan tridesetih godina 15. stoljeća htio grad Ljubuški sagraditi pod brdom Ljubečom u selu Tihaljini kod Ljubuškoga. To mjesto nije bilo pogodno za izgradnju jer se nije nalazilo na velikoj uzvisini, niti je na tom mjestu bilo vode. Informanti u Ljubuškom tvrde da se i danas vide ostatci zidina toga započetoga grada. Herceg Stipan je to mjesto napustio i pokraj vrela Ljuba (danas Gožulj) na brdu Butorovici 1444. godine sagradio grad Ljubuški. U ljubuškoj je tradiciji brdo Butorovica mitsko brdo. Pripovijeda se da su stari Ljubušaci zbog mitoloških i demonoloških bića iselili s toga brda. Pripovijeda se da je u davnim vremenima na Butorovici živio Zmaj od Huma, a da je neprohodnu šumu na Mrljanovcu čuvao sedmoglavi poskok:

*U pećini ispod kule je, kako ljudi kazuju, u davnim vremenima živio Zmaj od Huma. Još ljudi pričaju da je gustu i neprohodnu šumu na Mrljanovcu čuvao sedmoglavi Poskok. Taj Poskok, kako mu ime bilo, je znao ubijati i stoku i prolaznike. Kad je nastala moderna država Rvacka, i jedan i drugi su se prijavili u Vrgorac, zapravo u misto pored njega, koje se Dusina zove i dan-danas. I od tada im se izgubio svaki trag. Niko poslije nije čuo za nji.*¹¹

U doba turske uprave dvorac je opasan zidovima sa svih strana. U ljubuškoj je tradiciji sačuvana predaja o tome:

Kulu hercega Stjepana zidali su Turci i to puno puta, jer vazda je se sorila. Čim je oziđu, ona se sorije. I undana su ti oni čuli da trebaju ujitit mladu katolkinju sa diteton i da je zazidaju u tu kulu i da se ta kula neće više sorit.

I oni su ujtili tu ženu i to dite, i to muško dite. I oni su nju zaziđali odvojeno od diteta, zaziđali u zid, živu. I kroz taj zid njoj je iz prsiju proteklo, kažu, mliko. I kula se više nije rušila (Dragić, 2008: 321).

¹¹ Lidija Palac zapisala je 2011. godine. Kazao joj je spomenuti Jakov Mlinarević.

Po nekim predajama Turci su nakon mučkoga pogubljenja uzaludno nastojali dvorac opasati zidinama. Prema tim predajama to su uspjeli tek kada su tijekom biskupa Vladimirovića prenijeli u tvrđavu i brižno ga čuvali.

Kula je napuštena 1835. godine. Unutar zidova vide se ostatci: stražarnice, pekare, barutane i četiri čatrnje.

3.1.5. Kule hercega Stipana u Vrgorcu i Mostaru

Herceg Stipan četvrti je dvorac sagradio iznad Vrgorca. Kule iznad Blagaja, Lubuškoga i Vrgorca sagrađene su tako da bi se u slučaju napada zapalila vatra u blagajskoj kuli, što bi se vidjelo na ljubuškoj kuli te bi i oni zapalili vatru, a to bi vidjeli na vrgoračkoj kuli i zapalili bi vatru koja je bila znak za uzbunu.

Osnatak grada Mostara vezuje se uz izgradnju dviju utvrda, sredinom 15. stoljeća. Utvrda na desnoj obali Neretve zvala se Tara, a na lijevoj Helebija. Kula Herceguša je sagrađena neposredno uz kulu Taru. Služila je u obrambene svrhe i za čuvanje nekadašnjeg visećeg drvenog mosta. Izgrađena je za vrijeme herceg Stipana, po kome je dobila i ime. Prvi pisani spomen Mostara vezan je uz kule Taru i Hercegušu. U dubrovačkom izvještaju od 3. travnja 1452. opisuje se kako se Vladislav Hercegović pobunio protiv oca Stipana, otevši mu Blagaj i dvije utvrde na mostu na Neretvi: „(...) ha preso quello di (...) Blagay et do castelli al ponte de Neretva“. (Uzeo je (...) Blagaj i dvije utvrde na mostu na Neretvi.)

3.2. Herceg Stipan i Mlečanka

Ljubušaci pripovijedaju o Mlečanki koju je herceg Stipan primio u svoju ložnicu, a svoju ženu Ljubušu ostavio je u Blagaju. Mlečanki je sagradio grad kojemu je po svojoj ženi Ljubuši nadjenulo ime Ljubuški:

Priča o Ljubuškom i tome kako je on dobio ime kazuje da je herceg Stipan jednom oputova u Carigrad da bi posjetio sultana koji je tada bio tamo na vlasti. I dok je Stipan tako putova tamo, Mlečani uputili sultanu u Carigrad vrlo lipu balerinu. Kad je ju Stipan vidija, on onako otvoren za ženska, odma mu se ona svidila i zadržala je on za se.

Iako je ima već Stipan ženu Ljubušku i s njom puno dice, nije tija odustat od Mlečanke. S njom je uživa u Blagaju, ali nije tija da ga Ljubuša otkrije i dozna za njegovu tajnu. I šta će on, odluči Ljubuši sagradit grad. Valjda se on nada da će se tad njegov grij manji činit. Uradi Stipan to, i nadi gradu ime po njoj, znači grad dobi ime Ljubuški.¹²

(...) Do danas dosta sačuvanu kulu toga grada narod zove Herceguša. Herceg je ovamo doselio i svoje stočare, te osnovao selo Gradsku, naselje blizu hercegova grada. A čitav taj predio oko kule dobio je ime Grad (Konjhodžić, 1974: 42).

U Radišićima je živa tradicija o hercegu Stipanu i Mlečanki:

Jedna priča kazuje da su Mlečani uputili sultanu u Carigrad jednu vrlo lijepu balerinu, za njegov harem. Mlečanka je putovala kroz Hercegovinu preko veza hercegovih. Kad je Stipan vidio ovu ženu, toliko mu se svidjela da je ljepoticu zadržao za sebe – kraj žive žene Ljubuše (Libuše) i mnogo djece. Da bi nesmetano uživao s Mlečankom i u svojim gradovima Blagaju i drugim, sagradio je za svoju zakonitu ženu Ljubušku i djecu novi tvrđi grad Ljubuški koji se po Ljubuši i prozvao.¹³

Sličan je i sljedeći kronikat:

Postoji priča da se hercegu Stipanu toliko svidjela jedna Mlečanka, te je htio tu ljepotu za sebe zadržati. Pošto mu je žena Ljubuša još bila živa, odlučio se da sagradi ženi Ljubuši grad koji se po njoj i prozvao, kako bi mogao nesmetano uživati sa svojom ljubavnicom u Blagaju.¹⁴

¹² Milijan Pandžić, rođen 1959. godine, živi u Ljubuškom, a 2012. godine kazao je Lidiji Palac.

¹³ Dajani Vukojević 2010. kazala je Mladenka Vukojević, rođena 1959 god. u Radišićima.

¹⁴ Jure Rupčić iz Hardomilja, rođen 1937. godine kazao je Martini Matić 2012. godine.

3.2.1. Herceg Stipan obljudbio nevjestu

Kada se ženio sin hercega Stipana Vladislav, herceg je obljudbio nevjestu. O tome se i danas pripovijeda u Ljubuškom, Mostaru i drugim mjestima u Hercegovini, te u Crnoj Gori. U Ljubuškom je živa tradicija o hercegu Stipanu koji je obljudbio sinovu mladenku na planini Ljubišnji:

*Po čem je naš Ljubuški dobio ime? – E, ima ti o tom puno legendi i priča među narodom. Jedna od nji vezana je za planinu Ljubišnju. Ona ti se nalazi na području naše zapadne Ercegovine. Ta predaja tvrdi da su se erceg Stipan i njegov sin na toj planini sukobili oko sinove izabranice, ercegovine snahe. Erceg Stipan našao sinu ženu, ali mu je ubrzo nakon toga i oteo. Planina bila misto sukoba, ali se na području današnjeg Ljubuškog erceg Stipan nastanio sa svojom novom izabranicom. I po tome Ljubuški dobi ime. Je li dobio ime po njiovoj ljubavi ili po ljubomori koja je nikla u srcu ercegovine sina?*¹⁵

U usmeno-književnoj baštini ljubuškoga kraja je i kronikat o hercegu Stipanu koji je u Ljubuškom sinu oteo nevjestu:

*Herceg Stjepan htio je da ženi sina, pa mu poš'o po nevjestu. Naš'o je tamo neđe. Te kad su se vraćali kući svatovi, u Imotskom prvi put vidio snahu, tamo konake činili. Pa budi na konaku u Ljubuškom, tu je oteo od sina, ne dao je sinu, pa se mjesto prozvalo Ljubuški.*¹⁶

Uz hercega Stipana, osim Ljubuše, narod vezuje i Libušu, rodnom iz malenog sela pored Livna. U toj predaji, herceg Stipan je sinu oteo djevojku Libušu:

Herceg Stjepan ostao je udovac nakon što je Ljubuša umrla, te je zaprosio iz sela Komorana kod Livna neku djevojku, ali je ta djevojka u nesvijest pala kad je ugledala svog starog đuvegiju i za hercega se nije udala. Poslije dvije godine zaprosio je herceg Stjepan tu istu djevojku za svog sina Stipana. Pokupio je svatove i poveo djevojku Libušu. Kad su svatovi bili u Golinjevu nedaleko od Livna, tu se svidjela nevjesta hercegu Stjepanu i on se odlučio njome oženiti. Na tom mjestu je herceg sagradio bazen od miljevine. Taj bazen i vrelo narod je nazvao Svekar kao uspomenu na taj događaj. To vrelo i danas je dobro sačuvano ali naš narod malo zna o njemu. Kad je herceg Stjepan došao u ljubuško

¹⁵ Lidiji Palac 2012. godine kazao je spomenuti Jakov Mlinarević.

¹⁶ Dajani Vukojević 2010. godine kazao je Mića Medić, rođen 1961. god. u Radišićima.

*polje rekao je svom sinu, koji se isto zvao Stjepan, da je ta mlada njegova, a da on sebi traži drugu.*¹⁷

Prema drugim predajama (...) *Kad je Herceg Stjepan stigao u ljubuško polje poručio je svom sinu Stjepanu u Blagaj: Ovo je moja, a ti sebi traži drugu.*¹⁸

U prethodne dvije predaje navodi se da je herceg Stipan ženio sina Stipana.¹⁹ To ne odgovara povijesnim činjenicama. Herceg Stipan ženio je najstarijeg sina Vladislava.

Prema sljedećoj predaji herceg Stipan je sina ženio iz Zvornika, a na putu je prijevarom sagriješio s nevjestom:

„Herceg Stipan ženio sina iz Zvornika, nu na putu je nekako prijevarom sagriješio s nevjestom. [...] Bježeći herceg Stipan sa svojom obitelji preko sela Tuganje, mlada mu se žena odmarala na jednome kamenu s bešikom te je rekla: Tužno ti mi je srce danas za Sokolom gradom postojbinom svom Ercegovinom. I od tada su ostali Tuganji. Na

¹⁷ Lidija Palac zapisala je 2012. godine, a kazala joj je Zdenka Pandžić (djevojačko Boras), 1959. god., živi u Ljubuškom.

¹⁸ Dajani Vukojević 2010. kazala je Anotnija Medić, rođena 1965. god u Ljubuškom.

¹⁹ Stipan je rođen 1459. godine. Njegova je majka Barbara umrla ili rodivši njega ili prilikom drugog porođaja tri godine kasnije. Herceg Stipan je svoga najmlađega sina Stipana ostavio u Dubrovniku kod Andruška Franova Sorkočevića kako bi ga odgajao sa ostalom vlastelinskom djecom. Stipan se odgajao kod hercegova dijaka kneževića Stipana Sanka, a zatim i kod brata Vlatka. Po očevoj posljednjoj želji Stipan je ostao s bratom Vlatkom. Zamršen je njegov odlazak u Tursku i prelazak na islam. Stipan se kao kršćanin i s Vlatkom posljednji put spominje krajem studenoga 1473. godine. Do ljeta 1474. godine Stipan je otišao sultanu i primio islam (Ćirković, 1964: 336). Razlozi tomu su ili spor s Dubrovčanima oko očeve ostavštine ili, pak, običan avanturizam. Oženio se Fatom, kćerkom turskog cara Bajazita, s kojom je izrodio sinove Mahmeta, Ahmeta i još jednog sina kojemu se ne zna ime i kćeri Humu, Kameru i još jednu kćer kojoj se ne zna ime. Jedna je Ahmetova kćer bila udata za Mehmed-bega Alibegovića i jedno je vrijeme živjela u Mostaru kao sandžak-begovica Hercegovine (Ćirković, 1964: 216). Imenovan je Kapetan-pašom, kasnije veziro, a sedam je godina obnašao dužnost velikoga vezira. Na njegovu želju sultan je dopustio da se Dilhamer prozove Hercegovinom. Tu je na ulazu u Mazmaru pokopan u posebnom turbetu. Na njegovu su dvoru bili Hrvati: Grgur Desisalić, Radić, Bagašinović i Dubrovčanin Andrija Sorvočević. Bio je prijatelj Dubrovčanima i njihove je interese zagovarao na Visokoj Porti (Hercegović u: Dizdar, 1997: 270–273). Posljednji Ahmetov potomak, njegov praukunuk ili možda čukunuk umro je prije prosinca 1585. godine bez legalnih nasljednika (Atanasovski, 1979: 219). Umro je 21. srpnja 1517. godine (Atanasovski, 1979: 214).

onome kamenu i danas se jasno vidi kako je sjedila s bešikom. Kamen se umećio gdje je ona dohvaćala. [...] Vidjevši da je prevaren, herceg Stipan skoči u more i pretvori se u kamen“ (Palavestra, 1968: 136–137).

3.2.2. Oronim Ljubišnja u Crnoj Gori

U Crnoj Gori živa je tradicija da je herceg Stipan obljubio nevjestu „prelijepu Latinku“ na planini koja se po tome prozvala Ljubišnja. Pripovijeda se da na toj planini ima 77 vreća. Ta prelijepa planina nalazi se u općini Pljevlje, na tromeđi Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine.²⁰

3.2.3. Bijeg hercega Stipana u Dubrovnik

Vladislav je otišao u Dubrovnik i izložio Senatu sve opačine koje je činio njegov otac. Prema povijesnim izvorima herceg Stipan se posvadio i 1450. godine zaratio s Dubrovčanima jer nisu htjeli otjerati iz svojega grada njegovu ženu Jelenu, koja ga je ostavila jer je u ložnicu primio neku pohotnu Firentinku. Herceg Stipan je, saznajući da će ga sin uz pomoć Dubrovčana napasti, skupio veliku vojsku i poharao dubrovačko područje. Tada su Dubrovčani poslali izaslanika kralju Tomašu, zetu hercega Stipana. Tomaš je poslao svoga brata, vojvodu Radivoja, hercegu Stipanu s molbom da položi oružje i prepusti njemu brigu oko svih sporova. Dubrovčani su, također, poslali nekog redovnika u Rim s molbom da odvрати Mlečane od Kosače. Dubrovčani su pružili veliku pomoć Vladislavu, te je on skupio vojsku i udario na Počitelj, Vrgorac i Ljubuški.

Prema živoj tradiciji Hrvata u mostarskom kraju Vladislav je nadmudrio oca tako što je vojsci koju je doveo zapovjedio da zapale što više vatra, da svaki vojnik nosi po dvije-tri baklje i da svakom volu i ovnu u rogove zabiju po svijeću. Vidjevši sve to herceg Stjepan se jako preplašio jer je vjerovao da svakoj vatri odgovara jedan vojnik, te da im njegova vojska *ne bi mogla ni ručak zasoliti*. Tako je herceg Stipan bez borbe morao prepustiti svome sinu imanje i kulu u Blagaju. Našavši se u bezizlaznoj situaciji herceg Stipan je konje i mazge potkovao naopako da bi njegov sin mislio da je on pobjegao prema Sarajevu. Stipan Kosača, pak, pobjegao je prema Dubrovniku. Na putu prema Dubrovniku, u Dubravama kod Stoca, dubravski knez Ivan Raguž savjetovao mu

²⁰ Tu sam predaju slušao 2010. godine u Nikšiću.

je da ne bježi pred sinovom vojskom, jer ona nije tako brojna i moćna, te da se može oduprijeti nadolazećoj sili, no herceg Stipan nije to poslušao i nastavio je put prema Dubrovniku. Kada je stigao pred gradska vrata Dubrovnika, tražio je prolaz od dubrovačkog kneza ili samo da se privremeno skloni i zaštititi. Dubrovački knez mu je to dopustio uz uvjet da napiše iznad vrata na jednoj ploči: „Prođe herceg i protjera blago“. Herceg Stipan je to učinio i nakon toga je prošao kroz Dubrovnik i nastavio put prema Boki Kotorskoj i Herceg Novom. Kada je došao u (Herceg) Novi sjetio se da je blago ostavio u Dubrovniku, te se vratio u Dubrovnik i tražio od kneza dubrovačkog da mu vrati oteto blago. No on mu je odgovorio da je blago ostavio na ulazu, odnosno na gradskoj kapiji, te da pođe na kapiju. Kada su stigli do dubrovačkih vrata, knez je prstom pokazao hercegu na ploču iznad vrata na kojoj je pisalo: „Prođe herceg i protjera blago“ (Dragić, 2001: 183–184).

U ljubuškoj je tradiciji herceg Stipan pobjegao jer su ga Turci tražili:

Priča se da su herceg Stjepana tražili Turci, ali ga nisu mogli naći jer on je svoga konja naopako potkova. I oni će po tragu, snjig je bija, mislili su ga po tragu uvatit. Ali, mudri Stjepan ostavlja je krive tragove, jer je konja naopako potkova i nisu ga našli (Dragić, 2005: 107; Bošković-Stulli, 1963: 303).

Motiv potkivanja konja naopako bilježimo i u predajama o bježanju kraljice Katarine; baba je u Drežnici i Rami nagovorila Turke da konje potkuju naopako i tako zavaraju domaće i poraze ih. Prije bježanja herceg Stipan je svoje zlato natovario na mazge:

Dok je Stjepan vlada Hercegovinom njegov mlađi sin se s njim svadi, ode u Bosnu i iskupi vojsku, te objavi Stjepanu rat. Kada je Stjepan uvidio da mora napustiti grad on utovari sedam mazgi zlata, pobjegne u Dubrovnik.

Htjede kasnije Stjepan uzeti svoje zlato da ode u Herceg Novi, ali zlato su prisvojili Dubrovčani i napisali na ulazu u grad: „Doša Stjepan i dotjera zlato“, a na izlazu: „Proša Stjepan i otjera zlato“.²¹

²¹ Aniti Kežić kazivao je 2004. godine Mirko Macan rođ. 1935., selo Proboj, općina Ljubuški.

3.2.4. Tuganji

Po predaji toponim Tuganji baštini ime jer se u tome mjestu mlada žena hercega Stipana odmarala tugujući za Hercegovinom:

Bježeći herceg Stipan sa svojom obitelji preko sela Tuganje, mlada mu se žena odmarala na jednome kamenu s bešikom, te je rekla: Tužno ti mi je srce danas za Sokolom gradom postojbinom svom Ercegovinom. I od tada su ostali Tuganji. Na onome kamenu i danas se jasno vidi kako je sjedila s bešikom. Kamen se umećio gdje je ona dohvaćala. [...] (Palavestra, 1968: 136–137).

Prema predaji (...) *Vidjevši da je prevaren, herceg Stipan skoči u more i pretvori se u kamen* (Palavestra, 1968: 136–137).

Ignjat Đurđević (Dubrovnik, 1675. – Dubrovnik, 1737.) u *Suzama Marunkovim* (1724.) bilježi povijesnu predaju o blagu hercega Stipana Vukčića Kosače. Živa je predaja da su Dubrovčani blagom hercega Stipana Kosače šezdesetih godina 15. st. popravljali i dograđivali gradske bedeme.

3.3. Herceg Stipan u Dubrovniku i Novom (Herceg Novom)

Stipan je neuspješno nastojao biti dubrovačkim knezom te se vratio kući ostavivši u Dubrovniku grb „na kojem bijaše kristalni križ usred crvenog stijega, s tri bijele poprečne crte na svjetlocrvenom polju“ (Orbini, 1999: 447). Pored ostaloga i to nedvojbeno pokazuje da je herceg Stipan 1452. godine, kada je boravio u Dubrovniku, bio katolik. Dakle, herceg Stipan je barem zadnjih dvadeset i četiri godine svoga života bio katolik i nisu u pravu oni koji tvrde da nije bio katolik.

Kada su Turci sve više pritiskali i Tomaša i hercega Stipana, Mlečani im obećaju pomoć pod uvjetom da se međusobno izmire (1461.). Tako je došlo do neke sloge između njih, ali ne protiv Turaka nego protiv dalmatinskoga bana kojemu su namjeravali oteti Klis, ali to im nije uspjelo. Herceg se izmirio i s Tominim sinom, kraljem Stipanom Tomaševićem. Godine 1464. sklonio se herceg Stipan sa svojom obitelji u Dubrovnik. Kasnije je morao veći dio svoje zemlje ustupiti sultanu. Herceg Stipan je, pak, stolovao u Novom²² (Herceg Novom) gdje je

²² Grad Novi zidao je 1373. godine bosanski ban Stipan Tvrtko koji je sin Vladislava Kotromanića i Jelene Šubić, a unuk Stipana I. Kotromanića i Elizabete, kćeri

21. svibnja 1466. godine izdiktirao „svoj testament u kojem je skoro potpuno zaobišao Vladislava“ osuđujući ga do posljednjega dana što je „doveo velikog Turčina u Bosnu na smrt i uništenje sviju nas“ (Ćirković, 1964: 336).

Bila su to vremena duhovne, moralne i socijalno-ekonomske krize; svađa i obračuna bosansko-hercegovačkih vladara koji u pomoć pozivaše Turke. Tako su stvoreni preduvjeti za turski pohod na Bosnu i Hercegovinu.

Herceg Stipan Kosača je 21. svibnja 1466. godine izdiktirao „svoj testament u kojem je skoro potpuno zaobišao Vladislava“ osuđujući ga do posljednjega dana što je „doveo velikog Turčina u Bosnu na smrt i uništenje sviju nas“ (Ćirković, 1964: 336).

Sutradan je umro herceg Stipan, a naslijedio ga je njegov drugi sin Vlatko. On je u početku bio mletački plaćeni zapovjednik u Bosni. Ubrzo se okrenuo južnotalijanskom kralju *Ferantu Aragonskom*. Vlatkovo je vladanje ostatkom hercegeve zemlje otežavala svađa s bratom Vladislavom i s *Vlatkovićima*. Ubrzo nakon hercegeve smrti Turci su osvojili Blagaj. U to su vrijeme oko *Počitelja* bili Ugri, a Vlatko je 1467. vladao Imotskim.

Kralj Korvin nije od 1466. nekoliko godina vodio ofenzivniju politiku prema Turcima, te su prilike za oslobađanje Bosne naglo pale.

Vlatko nije dobivao značajniju pomoć. Venecijanci su mu neuredno isplaćivali dohotke na koje je imao pravo u Veneciji i Kotoru. S ugarskim kraljem nije imao skoro nikakve veze, a Dubrovčani su mu pravili smutnje ne htijući mu predati novac iz očeve zaostavštine. Vlatko se početkom 1470. godine izmirio s Turcima. Tada su Turci postali ofenzivniji te su 1471. godine osvojili Počitelj. Vlatko se ubrzo odvojio od Turaka, posebice od kako mu je mlađi brat prešao na islam. Vlatko se

kralja Dragutina. Tvrko je zavladao 1353. godine u petnaestoj godini života. Tri godine kasnije raškoga kralja Vukašina umorio je njegov sluga kako bi se domogao zlatnoga križa koji je visio kralju na prsima. Poslije Vukašinove smrti Tvrtko Stipan postade bosanskim kraljem. Okrunjen je kraljevskom krunom Bosne, Srbije i Zapadnih strana 26. listopada 1377. godine u crkvi franjevačkog samostana sv. Nikole u mjestu Mile kod Visokoga. Orbini i Lašvanin pišu da kralj Tvrtko ni s drugom ženom Jelicom nije imao poroda, te da je imao nezakonitog sina Tvrтка kojega mu rodi bosanska plemkinja Vukosava. Perojević piše da je kralj Tvrtko imao zakonitoga sina Tvrтка i nezakonite Ostoju i Vuka. Kralj Tvrtko je umro 10. ožujka 1391. godine (Perojević, 1942.–1991.–1998: 349).

tada pomirio s Dubrovčanima i potisnuo *Vlatkoviće* iz *Neretve* i *Krajine*. Vratio je naklonost Venecije i vezao se „uz napuljski dvor ženidbom s *Margaretom Marcano*, unukom kralja Alfonsa“ (Ćirković, 1964: 340).

Tada se pomirio s bratom Vladislavom i pripremao se za oslobađanje zemlje. Saveznik mu je bio i njegov zet *Ivan Crnojević*. S njim je Vlatko poduzeo vojni pohod u prvoj polovici 1476. godine kada se odmetnuo vazalni kralj *Matija Vojsalić* i kada je Turke u Bosni napao *Vuk Grgurević*. Iznenada ga je napustio Crnojević. Nakon toga se pohod završio katastrofalno. Turci su ubrzo zauzeli izgubljene gradove, a Vlatka su tjerali sve do *Novog*. Nakon toga mu je sultan nudio da osvoji zemlju Ivana Crnojevića.

3.4 . Hercegovo blago

Motiv potkivanja konja naopako bilježimo u predajama o bježanju kraljice Katarine; Baba je u Drežnici i Rami nagovorila Turke da konje potkuju naopako i tako zavaraju domaće i poraze ih. Priča se da su Herceg Stjepana tražili Turci, ali ga nisu mogli naći „jer on je svoga konja naopako potkova. I oni će po tragu, snjig je bija, mislili su ga po tragu uvatit. Ali, mudri Stjepan ostavlja je krive tragove, jer je konja naopako potkova i nisu ga našli.“²³

Dok je Stjepan vlada Hercegovinom, njegov mlađi sin se s njim svadi, ode u Bosnu i iskupi vojsku, te objavi Stjepanu rat.

Kada je Stjepan uvidio da mora napustiti grad, on utovari sedam mazgi zlata, pobjegne u Dubrovnik.

Htjede kasnije Stjepan uzeti svoje zlato da ode u Herceg Novi, ali zlato su prisvojili Dubrovčani i napisali na ulazu u grad:

„Doša Stjepan i dotjera zlato“, a na izlazu: „Proša Stjepan i otjera zlato“.²⁴

4. Zaključak

Herceg Stipan Kosača važna je povijesna osoba. Po tituli herceg koju je Stipan uzeo 1448. godine Humska zemlja (Zahumlje) prozvala se Hercegovina. Važnost hercega Stipana afirmiraju tradicijske priče od

²³ Aniti Kežić kazivao je spomenuti Mirko Macan.

²⁴ Isto.

kojih su najčešće povijesne i etiološke predaje koje se i u naše vrijeme pripovijedaju. U živoj je tradiciji legenda o nastanku imena Ljubuški. Prema toj legendi hercegovina supruge Ljuba zalutala je u šetnji. Neki su mislili da je mrtva te je hercegov dvor zavijen u crno. Herceg Stipan je poslao svoje najbolje junake da traže Ljubu. Blažena Djeвица Marija ukazala se Ljubi i spasila je. Tada je Ljuba poželjela da na tome mjestu bude grad koji se po njoj prozvaao Ljubuški.

U narodnoj memoriji herceg Stipan je živio razuzdanim životom. Kad je u svoju ložnicu doveo pohotnu Firentinku, hercegovina prva supruge Jelena, kćerka Balše III., otišla je u Dubrovnik i sve iznijela vlastima. To navode i povjesničari. No, neredit u hercegovini obitelji pogoršali su se kad je, prema predaji, obljubio nevjestu najstarijega sina Vladislava. Jedni pripovijedaju da je ojkonom Ljubuški prozvan tim imenom jer je tu herceg obljubio nevjestu. Drugi pripovijedaju da se to dogodilo na planini Ljubišnja na tromeđi Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije pa prema tome baštini ime.

Tada je Vladislav otišao u Dubrovnik gdje su ga podstaknuli da zarati protiv oca. Vladislav je s vojskom stigao u Nevesinjsko polje i taktikom uplašio hercega Stipana koji je na konje i mazge natovario golemo blago i pobjegao u Dubrovnik. O hercegovu blagu pripovijeda se i sada. Po tim predajama Dubrovčani su blagom hercega Stipana Kosače šezdesetih godina 15. st. popravljali i dograđivali gradske bedeme.

Kćerka hercega Stipana Vukčića Kosače, Katarina bila je franjevcem trećeredkom i posljednja bosanska kraljica. Patila je za svojom djecom desetogodišnjom Katarinom i dvanaestogodišnjim Sigismundom koju su Turci zarobili dok je bježeći odmarala na vrelu Bosne. Oporučno je Bosansko kraljevstvo ostavila u nasljeđe Vatikanu ukoliko joj se djeca ne preobrate na katoličanstvo. Umrkla je u Rimu 25. listopada 1478. u 54. godini života. Njezinom grobu u crkvi Aracoeli mnoštvo naroda hodočasti. Kraljica Katarina je u Katoličkoj crkvi beatificirana.

Najmlađi sin hercegov, Stipan iz Dubrovnika je otišao u Carigrad i prešao na islam. Ostvario je blistavu karijeru. Oženio se Fatom, kćerkom turskog cara Bajazita, s kojom je izrodio dva sina i tri kćerke. Imenovan je kapudanpašom, kasnije vezirom, a sedam je godina obnašao dužnost velikoga vezira. Na njegovu želju sultan je dopustio da se Dilhamer prozove Hercegovinom.

Literatura

- Atanasovski, V. (1979). *Pad Hercegovine*. Beograd.
- Ćirković, S. (1964). *Istorija srednjovjekovne bosanske države*. Beograd.
- Dragić, M. (2016). „Povijesne i etnološke predaje o ljubuškom kraju.“ *Motrišta 92*, Mostar, str. 25–61.
- Dragić, M. (2008). *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Dragić, M. (2006). *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, lirika, epika, retorika*. Sarajevo: MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo.
- Dragić, M. (2005). *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: proza, drama i mikrostrukture*. Sarajevo: MH, HKD Napredak.
- Dragić, M. (2001). *Od Kozigrada do Zvonigrada, Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine (II)*. Baška Voda – Mostar – Zagreb: Mala nakladna kuća Sveti Jure i Zajednica izdanja ranjeni labud (ZIRAL).
- Dragić, M. (2001). „Povijesne predaje o hercegu Stipanu Vukčiću Kosači.“ *Motrišta*, 20. Mostar, str. 67–77.
- Hercegović, A. (1997). „Ako mnite da sam ja zaboravio prvo naše prijateljstvo Bog zna nijesam (...)“ u: Dizdar, M. *Antologija starih bosanskih natpisa*, Sarajevo.
- Orbini, M. (1999). *Kraljevstvo Slavena*. prevela Snježana Husić, priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek. Zagreb: Golden marketing Zagreb, Narodne novine.
- Palavestra, V. (1968). „Nekoliko nepoznatih stihova o hercegu Stjepanu.“ *GZM BiH NS*, sv. XXIII. Sarajevo, str. 136–137.
- Perojević, M. (1942.–1991.–1998). *Povijest Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: HKD Napredak.
- Zovko, I. (1890). „Kako je postao Ljubuški i njegovo ime.“ *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga II, Godina II, Sarajevo, str. 237–238.

Előd DUDÁS (Budimpešta)

Filozofski fakultet Univerziteta „Loránd Eötvös“ u Budimpešti
dudas.elod@btk.elte.hu

CRNOGORSKI JEZIK U MAĐARSKOJ (NAUČNOJ) JAVNOSTI

Prilog se usredotočuje na prisutnost crnogorskog jezika u mađarskoj (naučnoj) javnosti. Nakon prikaza skromnih početaka je naglasak na djelatnosti mađarskog naučnika, Józsefa Bajze koji je bio jedini rijetki istraživač koji se bavio crnogorskim temama. Poslije Drugoga svjetskog rata je na shvaćanje crnogorskog jezika utjecao srpskohrvatski jezik, odnosno jezička situacija u SFRJ koju su karakterisale unifikacija i centralizacija Beograda i srpskog jezika. U devedesetim godinama minulog vijeka je raspad Jugoslavije pružao nove mogućnosti za sve jezike novoštokavskog dijasistema, što se odražava i u radovima prof. Istvána Nyomárkaya. O najnovijim dešavanjima crnogorskog jezika su obavještavali različiti portali i novine u Mađarskoj, a crnogorski nije česta tema u mađarskoj (naučnoj) javnosti.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, recepcija, József Bajza, mađarska nauka, mađarska javnost*

Uvod

Cilj ovog rada je dati pregled o prisutnosti crnogorskog jezika i crnogorskog jezičkog pitanja u mađarskoj (naučnoj) javnosti. Usprkos tomu da Crnogorci i Mađari nijesu sušedi, ipak ima nekoliko zanimljivih prožimanja u prošlosti, dakle može da se govori o crnogorsko-mađarskim kontaktima u istorijskom kontekstu. Naravno intenzitet kontaktiranja zaostaje za intenzitetom kontaktiranja sa sušednim slovenskim narodima i jezicima (slovački, ukrajinski, srpski, hrvatski i slovenački), a ipak ima dragocjenih rezultata i zanimljivosti koji su uticali na

razmišljanje Mađara o Crnogorcima i crnogorskom jeziku. Po našem najboljem znanju ovaj je rad prvi pokušaj predstavljanja prošlosti i sadašnjosti crnogorskog jezika u mađarskom kontekstu.

Prvi tragovi

Prvi tragovi crnogorske kulture u Mađarskoj su vezani uz velika crnogorske književnosti, tj. Njegoša. 1904. g. je izišao prvi mađarski prijevod *Gorskog vijenca* pod naslovom *Hegyek koszorúja (Montenegro dicsősége)* u Novom Sadu. Prevodilac Njegoševa djela je bio Veselin Đisalović koji je poznat i kao autor mađarsko-srpskog i srpsko-mađarskog rječnika (Urkom, 2017: 102–103). Pored toga je zanimljiv i mađarski podnaslov, što znači „Slava Crne Gore“. 1927. g. je bilo objavljeno i drugo izdanje istog prijevoda.

Poslije tog prvog pokušaja su Mađari dobili i estetski vrijedan i dobar prijevod Njegoševa vrhunskog djela. Sljedeći prijevod *Gorskog vijenca* je bio objelodanjen u Budimpešti tek 1948. g. naslovom *Hegyek koszorúja. (Drámai költemény)*. Prevodilac je ovim putem bio poznati vojvođanski mađarski prevodilac i pisac Zoltán Csuka koji inače važi za najplodnijeg tumača djela književnosti bivše Jugoslavije. U njegovim prijevodima su Mađari upoznali djela Ive Andrića, Miroslava Krležu, Miloša Crnjanskog, Ivana Cankara i Petra Petrovića-Njegoša da navodimo samo najveća imena. Podnaslov ovim putem znači „Dramsko pjesničko djelo“.

Mađari su dakle prvi put mogli upoznati najvećeg lika crnogorske književnosti, ali prije Prvog svjetskog rata su mogli nalaziti i najbitnije informacije crnogorske prošlosti i istorije u člancima i radovima istaknutoga mađarskog naučnika Józsefa Bajze.

József Bajza – veliki prijatelj Crne Gore

József Bajza (1885–1938) je bio jedan od najboljih poznavalaca istorije Balkanskog poluostrva i balkanskih naroda u prvoj polovini prošloga vijeka u Mađarskoj. Rodio se u gradu Fugyivásárhely/Oşorhei koji se sada nalazi na zapadnom dijelu Rumunije. Akademik, književni historičar, bibliotekar Mađarskoga narodnog muzeja, redoviti profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta Péter Pázmány u Budimpešti i

posljednji pročelnik samostalnog Odsjeka za hrvatski jezik i književnost na istom fakultetu. Kao književni historičar je proučavao stariju hrvatsku književnost, a zanimala ga je i istorija Balkana i balkanskih naroda. U svojim naučnopopularnim člancima se rado bavio različitim pitanjima istorije balkanskih naroda, zato se smatra izvrsnim mađarskim stručnjakom za balkanska pitanja u svoje vrijeme.

Njegovo najvažnije djelo je veliki pregledni rad o Crnoj Gori koji je bio objavljen u uglednom mađarskom časopisu *Budapesti Szemle* 1927. g. pod naslovom *A montenegroi kérdés* 'Crnogorsko pitanje' (Bajza, 1927). Godinu dana kasnije je izišao i italijanski prijevod tog rada, *La questione montenegrina*, u Budimpešti. Zahvaljujući prijevodima (Jožef Bajza: *Crnogorsko pitanje*, 2001., 2006., 2011.) je Bajzin doprinos poznat montenegristici i crnogorskim kolegama. Bajzin rad daje iscrpan prikaz crnogorske istorije i aktualnog stanja Crne Gore. Njegov rad obilježava dobro poznavanje crnogorskih prilika. Bajzina najzanimljivija tvrdnja se tiče jezika, kada kaže da crnogorski je samostalni jezik. Ako Bajzino mišljenje stavimo u istorijski kontekst, onda vidimo da to je dosta hrabar korak u vrijeme Kraljevine SHS koju je karakterisala srpska hegemonija i nije bilo ni riječi o samostalnom crnogorskom jeziku.

Bajzino djelo je bilo predmetom više crnogorskih analiza i u nedavnoj prošlosti. Jedan najdetaljniji prikaz Bajzinog rada je bio objavljen na portalu montenegrina.net¹ koji se smatra dobrim predstavljanjem Bajzine djelatnosti i doprinosa montenegristici te konkretnog djela *Crnogorsko pitanje*. Pretprošle godine je izašla i knjiga na Cetinju o Bajzi (Stevović, 2020) naslovom *Jožef Bajza i Crna Gora*². Autor Nenad Stevović predstavlja životni put i stvaralaštvo Józsefa Bajze. Prikazani su svi Bajzini radovi koji se tiču Crne Gore ili različitih crnogorskih tema. Cijenjenje Bajzina doprinosa montenegristici lijepo simbolizira činjenica da po njemu je imenovana i ulica u Podgorici³.

¹ <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/izmedju-prvog-i-drugog-svjetskog-rata/crnogorsko-pitanje-dr-jozef-bajza/>

² Knjiga je dostupna i na internetu: <http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2020/11/Nenad-Stevovic%C4%87-Jo%C5%BEef-Bajza-i-Crna-Gora-NNE.pdf>

³ Iskreno zahvaljujem akademiku Vukiću Puleviću na dragocjenom podatku koji je podijelio sa mnom na III. Cetinjskim filološkim danima nakon mojeg izlaganja.

Crnogorski poslije Drugoga svjetskog rata u mađarskom kontekstu

Drugi svjetski rat je donio niz političkih i društvenih promjena koje su umnogome uticale i na razvoj jezika na našim prostorima. Naravno sve to je uticalo i na razmišljanje o jeziku, što se dobro odražava u publikovanim naučnim i naučnopopularnim radovima, djelima takođe.

Poslijeratnu Jugoslaviju je obilježavalo propagiranje bratstva i jedinstva južnoslovenskih naroda, što je postala glavna poruka oblasti. Važni dio tog bratstva i jedinstva je bilo i pitanje jezika koji se zvao srpskohrvatski, odn. hrvatskosrpski. Slavisti i drugi lingvisti su prihvatili ovu teoriju o zajedničkom standardnom jeziku koji se inače gradio već od Bečkog dogovora (1850. g.), a najizrazitije se očitavalo baš u ono vrijeme, znači za vremena Jugoslavije.

Naravno su i mađarska naučna i nenaučna javnost prihvatile srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik. Sve publikacije, objavljene u poslijeratno doba, slijedile tokove vladajuće savremene jugoslovenske jezičke politike, tj. pisalo i govorilo se isključivo o srpskohrvatskom, rjeđe hrvatskosrpskom, jeziku, a nikada nije bilo riječi o samostalnim jezicima. Dobro poznata je činjenica da crnogorski se smatrao srpskim dijalektom koji se govori u Crnoj Gori, a ne ekavicom nego ijekavicom. To mišljenje nalazimo i u istoriji jugoslovenske književnosti autora Zoltána Csuke (Csuka, 1963). Prevodilac *Gorskog vijenca* na mađarski ukratko predstavlja i južnoslovensku jezičnu porodicu, đe tvrdi to: „[...] na jugozapadnom dijelu zemlje [tj. Jugoslavije, E. D.], u Crnoj Gori, Crnogorci govore jedan srpski dijalekat“⁴ (Csuka, 1963: 12).

Slično pojmovanje nalazimo i u udžbeniku srpskohrvatskog jezika za Mađare (Tomić & Kapitánffy, 1980). Na početku udžbenika se nalazi poglavlje *Opšte informacije o srpskohrvatskom jeziku*, đe čitamo da „Većina stanovništva ga [tj. srpskohrvatski, E. D.] govori kao materinji jezik u četiri saveznim republikama Jugoslavije: u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori“⁵ (Tomić & Kapitánffy, 1980: 7).

⁴ „[...] az ország délnyugati részében, Crna Gora területén a crnogorácok (montenegróiak), az egyik szerb nyelvjárást beszélnek” (Csuka, 1963: 12).

⁵ Anyanyelveként beszéli a lakosság többsége a Jugoszláviát alkotó szövetségi köztársaságok közül négyben: Szerbiában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Crna Gorában [...]“ (Tomić & Kapitánffy, 1980: 7).

Zanimljiva zajednička tačka obje publikacije je to da ostalo je ime Crne Gore u originalu u mađarskim tekstovima umjesto mađarskog ekvivalenta *Montenegró*. Naravno ne znamo što je bio cilj autora s time, a svakako to smatramo zanimljivim, zato što je József Bajza pisao uvijek dosljedno *Montenegró* u svojim tekstovima, tako da to je imalo svoju tradiciju u mađarskoj javnosti.

Crnogorski u Mađarskoj nakon raspada Jugoslavije

Raspad SFRJ je donio niz društvenih, političkih, no i jezičkih promjena. Doba srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika se završilo s raspadom bivše zajedničke zemlje. Nastala je nova situacija u kojoj se s jedne strane govorilo o samostalnom hrvatskom i srpskom jeziku, s druge strane dosta rjeđe o bosanskom i crnogorskom, ako je uopšte bilo riječi o njima.

Mađarska javnost je pratila dešavanja kod suseda i brzo je prihvatila i promjene bivšega zajedničkoga standardnog jezika. Hrvati i Srbi u Mađarskoj, koji čine autohtonu nacionalnu manjinu u Mađarskoj, su odmah osnivali svoja samostalna društva umjesto prijašnjih srpskohrvatskih. U manjinskim školama je postao nastavnički jezik ili hrvatski ili srpski umjesto bivšeg srpskohrvatskog. Akademski svijet je takođe slijedio promjene, dakle na filozofskim i pedagoškim fakultetima pojavljuje se studij hrvatskog jezika i književnosti te srpskog jezika i književnosti. To smatramo važnim korakom, zato što još uvijek ima zemalja će ne postoje samostalni studiji⁶ tih jezika i književnosti. Međutim nema studija bosanskog i crnogorskog jezika i književnosti u Mađarskoj.

Ključnu ulogu u promjenama u mađarskoj naučnoj javnosti je imao István Nyomárkay (1937. – 2020.). Ugledni i istaknuti slavista, akademik (HAZU, Mađarska akademija nauke), redovni profesor i predstojnik Katedre za slavistiku na Filozofskom fakultetu Univerzитета Loránd Eötvös u Budimpešti je bio jedini koji pisao o crnogorskom

⁶ Na primjer u Austriji i Njemačkoj ima studij BKS (bosanski-hrvatski-srpski), što odražava da se štokavski dijasistem još uvijek smatra jednim jezikom, premda se već decenijama govori o samostalnim standardnim jezicima koji se baziraju na štokavskom dijasistemu. Nažalost crnogorski nije uključen ni u nazivu u taj tip studija.

jeziku početkom 21. vijeka. Treba dodati da je lično poznao „oca montenegrizike“, akademika Vojislava P. Nikčevića, tako da iz prve ruke je imao informacije o crnogorskom jeziku i o njegovom položaju.

2002. godine je Nyomárkay objavio jedan rad o jezičkom pitanju u zemljama bivše Jugoslavije na stranama najuglednijeg mađarskog lingvističkog časopisa *Magyar Nyelvőr*. Kasnije je rad publikovan i u njegovoj knjizi *Nyelveink múltja és jelene* ‘Prošlost i savremenost naših jezika’ (Nyomárkay, 2004). U uvodu rada piše ovako: „*Danas, dobrih deset godina nakon raspada Jugoslavije i skoro sedam godina poslije krvavoga rata, govorimo već o trima standardnim jezicima: o hrvatskom, srpskom, bosanskom, štoviše i o četvrtom, o crnogorskom.*“⁷ (Nyomárkay, 2004: 22). Jedanaesto poglavlje rada se usredotočuje na crnogorski jezik. U njemu nalazimo dragocjene informacije o crnogorskom jeziku (refleks praslovenskog jata je *ije*; prisutni su rezultati najnovije jotacije: *đe, đevojka*; crnogorski pravopis je fonološki i ima dva nova slova: *ś, ź*), deklaraciji Crnogorskog PEN centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika i crnogorskom pravopisu te gramatici Vojislava P. Nikčevića (Nyomárkay, 2004: 39). Profesor Nyomárkay zaključuje svoj rad time da budućnost crnogorskog jezika ovisi o političkim zbivanjima (Nyomárkay, 2004: 39).

Nekoliko godina kasnije je profesor Nyomárkay publikovao knjigu *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet* ‘Kratka istorija hrvatskoga i srpskog jezika’ (Nyomárkay, 2007) koja inače je jedino djelo na mađarskom jeziku koje prikazuje istorijski razvoj tih dvaju jezika. U uvodnom poglavlju knjige nalazimo podatke o štokavskom dijasistemu i jezičkoj politici te savremenom stanju jezika štokavskog dijasistema. U vezi s crnogorskim jezikom se pojavljuju iste informacije koje se čitaju u njegovom preglednom radu nekoliko godina ranije (Nyomárkay, 2007: 19). Usprkos tomu nema traga bosanskog i crnogorskog jezika u poglavlju koje predstavlja slovenske jezike u indoevropskoj jezičnoj porodici. Među južnoslovenskim jezicima vidimo slovenački, hrvatski, srpski, bugarski, makedonski i staroslovenski, a nema bosanskog i crnogorskog (Nyomárkay, 2007: 44). To je nerazumljivo u svijetlu toga da on je bio jedini mađarski slavista, lingvista koji pisao o crnogorskom jeziku.

⁷ „Ma már, jó tíz esztendővel Jugoszlávia felbomlása és közel hét évvel a véres beháború után három irodalmi nyelvről beszélünk: a horvátról, a szerbről és a bosnyákról, sőt talán már egy negyedikről, a Crna Gora-iról is“ (Nyomárkay, 2004: 22).

Značaj Istvána Nyomárkaya je u tome da je bio jedini mađarski slavista koji se bavio crnogorskim jezičkim pitanjem i posredovao mađarskoj naučnoj javnosti nekoliko informacija, podataka o najbitnijim zbivanjima u Crnoj Gori.

Crnogorski standardni jezik u mađarskoj naučnoj javnosti

Odmah na početku tog dijela rada moramo priznati da kodifikacija crnogorskog jezika je ostala skoro bez odjeka u mađarskoj naučnoj javnosti. Jedini doprinosi su prikazi djela drugih autora koji su inače bili objavljeni u časopisu *Kisebbségkutatás* 'Manjinska istraživanja'.

Prvi prikaz je napisao istaknuti mađarski italijanista, kroatista István Vig (Vig, 2010). Riječ je o prikazu rada naslovom *La codificazione della lingua montenegrina. Storia di un'idea*. 'Kodifikacija crnogorskog jezika. Istorija jedne ideje', koji je pisao italijanski slavista Andrea Trovesi (Trovesi, 2009). Italijanski autor je mišljenja da bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski tvore jedan jezik koji ima više središta (Vig, 2010: 349). Podsetimo da to nije drugo nego srpskohrvatski jezički koncept koji je potvrđen u točkama Novosadskog dogovora iz 1954. godine. Standardizaciju i kodifikaciju crnogorskog jezika smatra željom nacionalističke politike koja se usredotočuje na jačanje crnogorske nacionalne svijesti, mada po njemu je svakoja nacija tvorevina mašte (Vig, 2010: 350–351). Ove misli obilježavaju cijelu njegovu logiku, zato nas ne iznenađuje kada tvrdi da samostalnost crnogorskog jezika nije utemeljeno lingvističkim dokazima dodavši još to da nekoji žele procijeniti istoriju cijelog regiona iz nacionalističkog i protusrpskog aspekta (Vig, 2010: 351). Prikaz se završava Vigovim stavom koji je mišljenja da argumenti Trovesia nisu dovoljno utemeljeni te da možemo naći isto toliko argumenata protiv njih kao i za (Vig, 2010: 351). Pokazuje i na slabe tačke priloga italijanskog slavista poput mišljenja o srpskohrvatskom jeziku i naciji takođe.

Drugi prikaz je napisao cijenjeni mađarski slavista András Zoltán (Zoltán, 2015) u kojem se usredotočuje na rad japanskog autora o crnogorskom jeziku (Nakazawa, 2015). Japanski autor stavlja crnogorsko jezičko pitanje u istorijski kontekst počevši s Vukom Karadžićem, zatim daje neke bitne informacije o srpskohrvatskom jeziku i položaju crnogorskog jezika u njemu (Zoltán, 2015: 177–180). U drugom dijelu

prikaza je riječ o najnovijim dešavanjima koja se tiču crnogorskog jezika, tj. borbe za priznanje crnogorskog kao samostalnog jezika. Ovđe se pojavljuje i ime Vojislava P. Nikčevića kao utemeljivača montenegristike i najaktivnijeg borca za standardizaciju crnogorskog jezika (Zoltán, 2015: 180–181). Slijedi pregled nekoliko leksičkih razlika među bosanskim, crnogorskim, hrvatskim i srpskim jezikom (Zoltán, 2015: 181). Riječ je i o crnogorskom pravopisu koji dozvoljava dublete primjerice *predšednik – predsjednik, šutra – sjutra, šever – sjever* itd. Radi toga značaj pravopisa japanski autor smatra tek simboličkim (Zoltán, 2015: 182). Prema njegovom mišljenju je crnogorska jezička ideologija nacionalistička, a s druge strane ipak internacionalistička koja se temelji na tome da postoji zajednički razgovorni jezik u Crnoj Gori koji se po nekim crtama razlikuje od ostalih srednjojužnoslovenskih jezika (Zoltán, 2015: 182).

Oba prikaza smatramo važnim, jer obavještavaju mađarsku naučnu javnost o razvoju crnogorske jezičke ideologije, a ne smijemo zaboraviti da odražavaju stavove lingvista koji ne misle da se crnogorski jezik razlikuje od srpskog jezika, odnosno smatraju razlike tek dijalektalnim.

Crnogorski jezik u mađarskoj nenaučnoj javnosti

U mađarskoj nenaučnoj javnosti takođe nalazimo nekoliko tragova pisanja i obavještavanja o crnogorskom jeziku. Na različitim portalima su bile publikovane kratke obavijesti o kodifikaciji crnogorskog jezika. Prvu obavijest o crnogorskom jeziku nalazimo na portalu www.hirextra.hu (25. januar 2008.)⁸. Radi se o vijesti Mađarske tiskovne agencije naslovom *Kodifikálják a montenegrói nyelvet* ‘Kodifikovaće crnogorski jezik’ u kojem obavještavaju o formiranju komisije za standardizaciju crnogorskog jezika.

Dvije godine kasnije je bio publikovan članak o crnogorskom jeziku na portalu www.nyest.hu (17. septembar 2010)⁹. Portal se bavi lingvistikom na naučnopopularni način, dakle objavljuje članke i priloge koji na razumljiv način obrađuju različite lingvističke teme. Naslov članka je *Szaporodó délszláv nyelvek: a montenegrói* ‘Razmnožavajući

⁸ <https://www.hirextra.hu/2008/01/25/kodifikaljak-a-montenegrroi-nyelvet/> (25. 4. 2022).

⁹ <https://www.nyest.hu/hirek/szaporodo-delszlav-nyelvek-montenegrroi> (25. 4. 2022).

se južnoslovenski jezici: crnogorski'. Članak prenosi opšte informacije o crnogorskom jeziku (refleks praslovenskog jata je *ije*, ima fonema *ś* i *ź*, ima nekoliko morfoloških odstupanja od drugih srednjojužnoslovenskih jezika itd.), a najbitnijim smatramo to da autor želi Mađarima objasniti jezičku situaciju koja karakteriše sve jezike novoštokavskog dijasistema. To je zaista važno, zato što su obilježja mađarskog jezika dosta jasna i karakteristična, a u slučaju standardnih jezika novoštokavskog dijasistema to nije uvijek tako. Glavna poruka je ipak to da je jezik sredstvo identifikacije i na nivou pojedinca i društva takođe te možemo ga smatrati i sredstvom izražavanja ne samo jezičkih nego i kulturnih, vjerskih razlika takođe.

Sljedeća obavijest o crnogorskom jeziku je bila objavljena povodom priznanja samostalnog crnogorskog jezika u neđeljnim novinama *HVG* i na njegovoj internetskoj stranici www.hvg.hu (13. decembar 2017)¹⁰. Čitaoci saznaju da je crnogorski dobio svoj ISO kod koji mu garantuje međunarodno priznanje, dakle ne smatra se više varijantom srpskog jezika nego potpuno samostalnim jezikom.

To su bile jedine obavijesti u nenaučnoj javnosti koje se usredotočuju na crnogorski jezik. Vidimo da njihov broj je dosta skroman, a to nije veliko iznenađenje, budući da ne obavještavaju mnogo puta sa prostora bivše Jugoslavije u mađarskim medijima.

Zaključak

U ovom prilogu smo se bavili prisutnošću crnogorskog jezika u mađarskoj (naučnoj) javnosti. Nažalost tek rijetki naučnici (József Bajza, István Nyomárkay) su istraživali crnogorske teme. Razlozi su možda najčešće neznanje o postojanju crnogorskog jezika, zato što misle još uvijek da isključivo hrvatski i srpski su se govorili u bivšoj Jugoslaviji. Iz toga slijedi da najbitnijim zadatkom smatramo jačanje svijesti o crnogorskom jeziku u Mađarskoj, prije svega u naučnom diskursu. Naravno bi bio važan korak da se crnogorski jezik pojavljuje u slavističkim studijskim programima na mađarskim fakultetima. Dobrodošao bi bio jedan novi preglednički rad o savremenom crnogorskom standardnom jeziku na mađarskom, jer nema sličnog rada. Bitna bi bila

¹⁰ https://hvg.hu/vilag/20171213_Kulon_nyelvve_nyilvanitottak_a_montenegroit (25. 4. 2022).

i saradnja s crnogorskim naučnim institucijama, fakultetima, zato što možemo pojačati svijest o crnogorskom jeziku najlakše na takav način. Zadataka ima, pitanje je budućnosti hoće li se što promijeniti glede znanja o crnogorskom jeziku u Mađarskoj.

Literatura

- Bajza, J. (1927). „A montenegroi kérdés.“ *Budapesti Szemle*, br. 601., str. 321–372.
- Csuka, Z. (1963). *A jugoszláv népek irodalmának története*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Nakazawa, T. (2015). „The Making of ‘Montenegrin Language’: Nationalism, Language Planning, and Language Ideology after the Collapse of Yugoslavia (1992–2011)“. *Südosteuropäische Hefte* 4., br. 1., str. 127–141.
- Nyomárkay, I. (2004). *Nyelveink múltja és jelene*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Nyomárkay, I. (2007). *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- Stevović, N. (2020). *Jožef Bajza i Crna Gora*. Cetinje: Crnogorski kulturni forum.
- Tomić, Lj. & Kapitánffy, I. (1980). *Szerb-horvát nyelvkönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Trovesi, A. (2009). „La codicifazione della lingua montenegrina“. *Storia di un’idea. Studi Slavistici* VI., str. 197–223.
- Urkom, A. (2017). „Magyar/szerb szótárírás. Szótárstratégiák, típusok, eredmények“, u: Fábíán, Zs. (ur.) *Szótárírás a Kárpát-medencében*, Budapest: Tinta Könyvkiadó, str. 96–120.
- Vig, I. (2010). „Trovesi, A.: A montenegrói nyelv kodifikációja“. *Kisebbségkutatás* 19., br. 2., str. 349–351.
- Zoltán, A. (2015). „A montenegrói nyelv létrehozása“. *Kisebbségkutatás* 27., br. 1., str. 179–182.

Mječislav ĐEKONJSKI (Erfurt)

dziekonski@t-online.de

UDIO NACIONALNE AKADEMIJE U DEFINISANJU JEZIČKOGA IDENTITETA U CRNOJ GORI

Autor referata donosi kratku analizu odnosa nacionalne akademije nauka i umjetnosti prema crnogorskome jeziku – od osnivanja do danas. Analiza je bazirana na nekoliko reprezentativnih izdanja nacionalne akademije koja se tiču jezika u Crnoj Gori, a publikovani su u različitim periodima – u vrijeme jugoslavenske federacije, u vrijeme raspada te federacije i ponovne afirmacije nacionalnih i državnih identiteta u obnovljenim državama i nakon obnove crnogorske državnosti.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, montenegristika, CANU, identitet*

Crna Gora imala je po mnogo čemu drugačiju sudbinu od zemalja u svome okruženju. Odolijevajući vjekovima brojnim neprijateljima u čestim ratovima, u miru je – po svršetku Prvoga svjetskog rata – bila osuđena na nestanak. Nekoliko decenija potom, opet u ratnim uslovima, zahvaljujući herojskoj borbi njezina naroda u Drugome svjetskom ratu, povratila je svoj izgubljeni subjektivitet. Međutim, povratak toga subjektiviteta nije podrazumijevao i automatsko priznanje crnogorske kulturne baštine, koja je u jugoslavenskoj komunističkoj federaciji zadugo zvanično tretirana kao dio srpskoga korpusa.

Krajem 60-ih godina, izvan oficijelnih tokova, javiće se u Crnoj Gori grupa stvaralaca koja će iznijeti drugačije poglede na cjelokupnu crnogorsku kulturu.¹ Pionirski posao u postavljanju temelja savremene montenegristike pripada Radoju Radojeviću, nakon čijih će se tekstova

¹ Kad je u pitanju savremena književna montenegristika i njeni osnivači, dragocjeni su podaci dati u knjizi Aleksandra Radomana, *Savremena književna montenegristika – utemeljivači*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

početi stvarati novi kulturni krug u Crnoj Gori.² To je doba kad Crna Gora još uvijek nema ni svoga univerziteta ni svoje akademije nauka, a visokoškolske ustanove u njoj bile su podređene beogradskome univerzitetском centru. Tih je godina postalo jasno da u Crnoj Gori narasta nova intelektualna elita, koja se ne miri s nametnutom oficijelnom tezom da je crnogorska nacija, a samim tim i crnogorska kultura, ogranak srpskoga etničkog korpusa. Tih je godina, osobito u polemikama koje su izbijale povodom izgradnje Njegoševa mauzoleja na Lovćenu, također bilo jasno da tradicionalistički tretman Crne Gore kao dijela srpstva neće tako lako pokleknuti pred novom generacijom. Za razliku od makedonske političke elite koja je do kraja težila izboriti svoju kulturnu, jezičku i književnu ravnopravnost u jugoslavenskoj zajednici, crnogorska politička elita toga vremena išla je linijom manjega otpora. To je osobito vidno kad je u pitanju položaj pravoslavne crkve. Za razliku od Makedonaca koji nijesu prihvatili kulturnu asimilaciju putem djelovanja Crkve Srbije, crnogorsko rukovodstvo – iako svjesno da je do koju deceniju unazad pravoslavna crkva u Crnoj Gori imala svoju autokefaliju – nije bilo spremno ući u suštinski otpor kulturnoj asimilaciji crnogorskoga prostora. Dragocjene podatke o tome u novije vrijeme publikovala je Jadranka Selhanović.³

Sredinom 70-ih godina XX stoljeća Crna Gora osniva svoj univerzitet i Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti. Iako je osnivanje tih ustanova koje su od krucijalnoga značaja za emancipaciju svakoga društva ulivalo nadu novoj generaciji montenegrista da je na vidiku drugačiji tretman crnogorske kulture, pa time i jezika i književnosti prije svega, godine koje su uslijedile raspršile su nadu u promjene. Iz Crnogorske akademije nauka i umjetnosti uskoro su istupila dva najznačajnija crnogorska književnika toga vremena – Mihailo Lalić i Radovan Zogović.⁴ Akademija je vrlo brzo počela pokazivati da nije usklađena s prvim dijelom svoga naziva – kao da nije crnogorska. Vidi se to prije svega po njezinu djelovanju na polju kulture, ali i po personalnom oda-

² O značaju rada Radoja Radojevića videti u: Aleksandar Radoman, „Radoje Radojević“, *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 59–74.

³ Videti: Jadranka Selhanović, „Mauzolej – Partija – Crkva“, portal Antena M, 13. februar 2021. (iic.antenam.net)

⁴ Vladimir Vojinović, „Taoci Rajke Glušice“, *Matica*, br. 66, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2016, str. 723.

biru njenih članova. Ovaj podatak biće, vjerujem, ilustrativan. Od petnaest autora koje je Aleksandar Radoman izdvojio u svojoj knjizi kao utemeljivače savremene književne montenegrizike (Radovan Zogović, Ratko Đurović, Radoje Radojević, Milorad Stojović, Krsto Pižurica, Radoslav Rotković, Slobodan Tomović, Slobodan Vujačić, Sreten Perović, Danilo Radojević, Novak Kilibarda, Vojislav P. Nikčević, Vojislav Minić, Milorad Nikčević, Božidar Pejović), samo je jedan biran u članstvo CANU, i to Radovan Zogović koji je nedugo potom napuštio članstvo u toj akademiji.

Može se reći da je CANU za vrijeme jugoslavenske federacije – kad je u pitanju jezik – uglavnom bila na oficijelnom stajalištu o srpskohrvatskome jeziku ijekavskoga izgovora kao zvaničnome u Crnoj Gori. Manje-više to potvrđuju i njene publikacije, među kojima kao višestruko reprezentativnu treba navesti zbornik sa simpozija *Crnogorski govori*, koji je održan 1983. u ondašnjem Titogradu.⁵ U tome zborniku štampano je više značajnih dijalektoloških studija. Međutim, uredništvo Zbornika niti uprava Akademije nije se ni u napomenama ogradila od stavova pojedinih učesnika (mahom iz Crne Gore) koji negiraju čak i na dijalekatskome nivou crnogorske specifičnosti. Tako je, recimo, sastavljač prve bibliografije o crnogorskim govorima – Drago Ćupić ustvrdio da ne postoje crnogorski govori kao cjelina bilo koje vrste, a Mitar Pešikan klasifikacijom tih govora pokušavao pokazati kako su oni dio šire cjeline. Kao stidljiv pokušaj da se prikaže i drugačije mišljenje i makar implicitno oponira pansrpskim lingvistima treba pomenuti odluku urednika zbornika da u njemu štampa studiju Josipa Hamma, koja nije izložena na skupu, a u kojoj se Hamm kritički nemilosrdno osvrće na tada oficijelne klasifikacije crnogorskih govora koje čak ni imenom ne pokazuju na koje se govore odnose.

Prirodno je da nam, kao autoru koji djeluje prilično daleko od Crne Gore, ne mogu biti dostupne sve publikacije CANU. No i površno upućenima poznato je da je 90-ih godina minuloga stoljeća ta akademija bila jedan od propagandnih punktova vlasti Slobodana Miloševića, o čemu je mnogo puta dosad pisano, a mi bismo ovom prilikom podšetili samo na simpozij o Njegošu iz septembra 1993. godine koji su „prekinuli Cetinjani, optužujući akademika za udvoričko ponašanje

⁵ Zbornik *Crnogorski govori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

prema vlastima u Beogradu.“⁶ Narednih godina, sve do u naše doba, u svim publikacijama crnogorske nacionalne akademije jezik u Crnoj Gori biće tretiran kao srpskohrvatski – uglavnom rjeđe, a sve češće kao srpski ili kao crnogorski književnojezički izraz. Odabirom potonjega termina zapravo se maskirala stara tradicionalistička težnja da je riječ o srpskome jeziku, koji je poseban tzv. književnojezički izraz imao u Crnoj Gori. Ta je teza osobito forsirana od 70-ih godina XX stoljeća, kad su pored srpske i hrvatske varijante u okviru službenoga srpskohrvatskog / hrvatskosrpskog jezika neki autori priznavali podvarijante / subvarijante / jezičke izraze u okviru tih varijanata. Takvo je tumačenje bilo u potpunome skladu s ondašnjim tumačenjem da je crnogorska nacija nastala u okviru srpskoga etničkog stabla.⁷

Neka ovaj podatak ilustruje odnos Crnogorske akademije nauka i umjetnosti prema crnogorskome jeziku 90-ih godina XX stoljeća. Nakon izlaska voluminoznoga prvog toma Nikčevićeve monografije *Crnogorski jezik*⁸, u kojemu se daje opsežna kulturološka analiza istorije crnogorskoga jezika do sredine XIV stoljeća, u *Glasniku Odjeljenja umjetnosti CANU* za 1996. godinu objavljen je prikaz novosadskoga profesora Dragoljuba Petrovića pod naslovom „Obespamećena lingvistika“⁹. Odluka da se štampa tekst s takvim naslovom u kome se jezička montenegrstica tretira kao obespamaćena lingvistika, u kome se u nauci krajnje neuobičajenim postupkom nastoji diskreditovati i autor i ideja o crnogorskome jeziku kao jednome od ravnopravnih štokavskih jezika – sasvim dovoljno ilustruje odnos CANU prema montenegristici i jednome od njezinih utemeljivača. No kad se zna da je Nikčeviću onemogućeno zakonsko pravo da u istoj publikaciji objavi svoj odgovor „Slom nenaučne lingvistike“, onda je odista odnos crnogorske nacionalne akademije prema svome nacionalnom jeziku nezabljivežen u Evropi. Pamtiće se kao kuriozitet da je publikacija Crnogorske akademija nauka i umjetnosti bila otvorena za tekstove autora s najdužim stažom u negaciji crnogorskoga jezika a da onaj koji je predstavljao

⁶ Vladimir Vojinović, isto, str. 724.

⁷ Viđeti o tome više u: Adnan Čirgić, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost – Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 93–142. i 171–201.

⁸ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

⁹ Dragoljub Petrović, „Obespamećena lingvistika“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, br. 15, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1996, str. 161–178.

simbol borbe za priznanje toga jezika nije u glasniku nacionalne akademije dobio ni pravo na odgovor.¹⁰

Pregledom svih dostupnih nam publikacija CANU u kojima se obrađuje jezik u Crnoj Gori do obnove crnogorske državnosti 2006. godine, evidentno je da se ni u jednoj od njih taj jezik ne naziva crnogorskim nego je riječ o srpskohrvatskome ili srpskome jeziku odnosno crnogorskom književnojezičkom izrazu. Period nakon obnove nezavisnosti prikazaćemo osvrtom na dvije reprezentativne publikacije. Jedna je zbornik radova sa simpozijuma *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija* (CANU, Podgorica, 2008), a druga *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika* (CANU, Podgorica, 2016)¹¹.

Simpozij o jezičkoj situaciji u Crnoj Gori održan je nakon obnove crnogorske državnosti, a neposredno pred usvajanje Ustava Crne Gore kojim je trebalo definisati pitanje službenoga jezika u Crnoj Gori. Taj je simpozij tadašnji predsjednik CANU najavio ovako: „Današnji Skup će još više afirmisati lingvističke aktivnosti koje u dugom vremenskom periodu njeguje Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.“¹² I, odista, cio je simpozij protekao u afirmaciji onoga što smo prikazali kao karakteristiku odnosa CANU prema crnogorskome jeziku u doreferendumske periode. Crnogorski publicist Rajko Cerović odmah po svršetku simpozija ovako je okarakterisao njegov rad: „Bilo je više nego očigledno da je skup tempiran pred finalizaciju javne rasprave o crnogorskom ustavu, jer je njime trebalo izvršiti snažan pritisak na javnost, i to ‘provjerenim naučnim autoritetima’ u cilju onemogućavanja ustavnog imenovanja jezika u Crnoj Gori državnom odrednicom. Još jednom je CANU pokušala da manifestuje svoj provjereni animozitet

¹⁰ Viđeti: Ljiljana Lipovina & Adnan Čirgić, *Bio-bibliografija Vojislava P. Nikčevića s osvrtom na naučni doprinos*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2009, str. 6. „Taj odgovor nije objavljen iako je tadašnji sekretar Odjeljenja umjetnosti CANU (Novo Vuković) u pismu br. 05-1603/2 od 27. januara 1998. naznačio da će odgovor Vojislava P. Nikčevića biti objavljen u prvom narednom *Glasniku Odjeljenja umjetnosti* netematskog karaktera.“

¹¹ Dio polemike koju je izazvala ta publikacija štampan je u časopisu *Matica*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2016, str. 523–792.

¹² Momir Đurović, „Povodom naučnoga skupa ‘Jezička situacija u Crnoj Gori’“, zbornik *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008, str. 8.

prema crnogorskoj državi, naciji, kulturi i jeziku.¹³ Odabir učesnika među kojima su bili neki od najpoznatijih negatora crnogorskoga jezika, odabir tema, podatak da je npr. iz Hrvatske nastupila samo lingvistica Snježana Kordić, čiji su stavovi o štokavskim jezicima uglavnom bazirani na tradicionalističkoj jugoslavenskoj standardologiji, podatak da niko od autora koji su poznati po višedecenijskoj naučnoj borbi za priznanje crnogorskoga jezika nije dobio poziv za sudjelovanje na simpoziju itd. – dovoljno govori o tome do kakvih je zaključaka htjela doći CANU. Čak je i jedan od akademika CANU Mijat Šuković javno, nakon simpozija, iznio oštar kritički sud: „Sloj koji čini duhovno zlo čine pogledi i stavovi na skupu iskazani – teško je vjerovati da je to učinjeno spontano – od jednog broja učesnika, univerzitetskih profesora. Ti su pogledi i stavovi: Crna Gora nije nezavisna već okupirana odlukom donesenom na referendumu, ali se nadamo da to neće tako dugo ostati; nema crnogorske nacije, crnogorskog jezika, crnogorske ijekavice, sve je to srpsko; Muslimani su Srbi, što kazuje njihovo porijeklo, samo oni nijesu svjesni toga; crnogorski jezik traže islamizirani građani Crne Gore sa kojima dio Crnogoraca pravi političku trgovinu; nema ni hrvatskog, ni bosanskog ni crnogorskog jezika koje tako nazivaju separatisti i naučna mafija okupljena oko državne kase, već je sve to srpski jezik; svi štokavci su Srbi.“¹⁴

Neupućenima u crnogorska društvena pitanja vjerovatno je teško zamisliti otkud u tek obnovljenoj državi pod krovom državne (nacionalne) akademije nauka dominiraju takvi retrogradni stavovi koji su odraz romantičarskih pansrpskih zabluda iz sredine XIX stoljeća. No kad se ti stavovi uporede s onim što je citirano iz uvodnoga izlaganja tadašnjega predsjednika CANU i stave u kontekst ukupna odnosa CANU prema crnogorskome jeziku, oni ne mogu biti iznenađenje. Iznenađenje su bili za predstavnika Instituta za istočnoevropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu Svena Meneslanda, jer je Vlada Norveške bila sufinansijer toga simpozija. Stoga je uvaženi prof. Menesland vrlo brzo uputio protest organizatoru iznenađen što su na simpoziju dominirali stavovi iz zloglasnoga *Slova o srpskom jeziku*, čiji su neki od potpisnika bili i

¹³ Rajko Cerović, „Jedan lični pogled na nedavni skandal u CANU“, *Vijest*, Art. 2. jun 2007, str. XI.

¹⁴ Mijat Šuković, „Duhovno zlo i njegove poruke“, *Pobjeda*, 5. jun 2007. (internet-sko izdanje)

sudionici simpozija: „To su, dakle, ljudi koji podržavaju jednoulje. Ja sam zamislio skup kao otvoreni forum za sve, gdje će vladati dijalog i tolerantnost. Samo takav skup bi mogla podržati norveška vlada, koja se zalaže za unapređenje demokratizacije na prostorima bivše Jugoslavije. Norveška pogotovo ne može podržati stavove koji odaju mržnju i približavaju se stavovima koje povezujemo sa Radikalnom strankom. (...) Znao sam da među pozvanim ima ekstremista, ali nisam očekivao da će skupom vladati grupa ljudi s najekstremnijim stavovima.“¹⁵

Budući da je zbornik radova već bio predmetom detaljne analize,¹⁶ smatramo da je i ono što je ovdje rečeno dovoljno da ilustruje odnos Crnogorske akademije nauka i umjetnosti prema crnogorskom jeziku neposredno uoči donošenja Ustava Crne Gore. Tvrdokornost toga odnosa očituje se i u činjenici da je CANU – bez ograđivanja Uredništva ili Uprave – štampala zbornik radova sa simpozija nakon usvajanja Ustava kojim je crnogorski jezik definisan kao službeni jezik u Crnoj Gori.

Nekoliko godina potom, 2016. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti kao da je prihvatila crnogorski jezik kao realnost na teritoriji Crne Gore. To bi se makar moglo zaključiti iz činjenice da je te godine objavljen prvi tom *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika*.¹⁷ Međutim, ubrzo po njegovu izlasku iz štampe razvila se polemika između predstavnika CANU i autorskoga tima koji je CANU angažovala na izradi *Rječnika*, s jedne strane, i s druge strane crnogorskih kulturnih radnika i filologa s Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Teško je naći knjigu koja je izazvala toliku javnu polemiku kao što je slučaj s *Rječnikom* CANU. Naspram nekoliko uglavnom nepotpisanih saopštenja u ime CANU i autorskoga tima, javio se veliki broj kritičara: Milorad Nikčević, Milenko Perović, Jelena Šušanj, Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić, Vukić Pulević, Boban Batrićević, Nikola Popović, Vladimir Vojinović, Sanja Orlandić, Novica Vujović, Radoje Pajović, Goran Sekulović i dr. autori. U ime CANU i autorskoga tima nastupale su – osim skupnih saopštenja – uglavnom autorice koje su

¹⁵ Sven Menesland, „Nisam očekivao da će skupom vladati ljudi s najekstremnijim stavovima“, *Vijesti*, Kultura, 3. jun 2007.

¹⁶ Viđeti: Adnan Čirgić, „Jezikoslovlje u službi politike“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2009, str. 511–553.

¹⁷ *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*, CANU, Podgorica, 2016.

već bile prepoznate u kampanji što je za cilj imala diskreditovati proces crnogorske jezičke standardizacije koja je rezultirala fleksibilnom normom što je dubletnim rješenjima skinula tradicionalističke stege koje su jezički standard zamišljale kao privilegiju visokoobrazovanih korisnika. Ta je kampanja imala za cilj da sve specifičnosti jezika u Crnoj Gori, makar one bile opšteprisutne na cijeloj teritoriji i makar pokazale otpornost prema dotadašnjem stopedesetogodišnjem progonu iz sfere standardnoga jezika, prikaže kao obilježje neobrazovanoga sloja govornika, obilježje koje ne može steći pravo na standardnojezičku upotrebu. Brižljivim odabirom upravo takvih stručnjaka CANU je još jednom potvrdila svoj odnos prema crnogorskome jeziku. No kroz polemiku se videlo da to nije bio odnos samo prema crnogorskome jeziku no i prema onim vrijednostima koje baštini građanska i suverenistička Crna Gora. Tako npr. polemika pokazuje da je vođa kvislinškoga profašističkog pokreta Draža Mihailović doveden u antifašistički kontekst, da su Albanci prikazani kao nasilnici, da islam nije ravnopravna religija, da ključna mjesta u milenijumskom trajanju crnogorske državnosti nijesu zaslužila mjesto u *Rječniku* itd. Ukratko, polemika je ukazala na diskriminatorni odnos te publikacije prema manjinskim narodima u Crnoj Gori, prema građanskom ustrojstvu Crne Gore, prema slobodarskoj tradiciji, prema ključnim mjestima crnogorske istorije i tradicije, ali je isto tako ukazala na veliki broj materijalnih grešaka kako iz domena gramatičkoga opisa, tako i u tumačenju odrednica. Nakon tvrdokornog odbijanja Uprave CANU i autorskoga tima za izradu *Rječnika*, većinskom odlukom poslanika u Skupštini Crne Gore *Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika* obustavljen je promet.

Nakon dvomjesečne polemike koju je izazvalo objavljivanje pomenutoga *Rječnika* CANU teško je bilo kamufilirati odnos te institucije prema temeljnoj, ustavnoj vrijednosti – službenome jeziku u Crnoj Gori. Ta je polemika pokazala, s jedne strane, zrelost nove generacije montenegrista – okupljenih uglavnom oko Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju – da se suprotstavi kolonijalističkim namjerama koje se i dalje sprovode preko određenih državnih institucija, kakva je CANU, i s druge strane neuobičajen odnos krovne nacionalne naučne i kulturne ustanove prema onome što je nacionalna kulturna baština. Crnogorski jezik izborio je svoj status u svjetskoj slavistici – od dobijanja međunarodnoga koda u Vašingtonu do publikovanja sinteze

o njemu u prestižnoj BRILL-ovoj Enciklopediji slavenskih jezika i lingvistike. Na nacionalnom nivou evidentno je da uspješnu borbu vodi prije svega Fakultet za crnogorski jezik i književnost, što je naročito zapaženo posljednjih mjeseci kad je zbog svoga autonomnog stava bio izložen pritisku resornoga ministarstva. Izuzetno bogata izdavačka produkcija i naučna i građanska hrabrost profesora FCJK pokazuje da je crnogorski jezik izborio svoj status i u domovini. Šteta je što Fakultet za crnogorski jezik i književnost u tome poslu nije imao prirodna saveznika u nacionalnoj akademiji, koja pokazuje odnos koji bi teško mogao naći paritet u Evropi.

CITIRANA LITERATURA

- Cerović, Rajko (2007). „Jedan lični pogled na nedavni skandal u CANU“, *Vijest*, Art. 2. jun 2007, str. XI.
- *Crnogorski govori* (1984). Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Čirgić, Adnan (2009). „Jezikoslovlje u službi politike“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, str. 511–553.
- Čirgić, Adnan (2011). *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost – Matica crnogorska.
- Đurović, Momir (2008). „Povodom naučnoga skupa ‘Jezička situacija u Crnoj Gori’“, zbornik *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*. Podgorica: CANU, str. 8.
- *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija* (2008). Podgorica: CANU.
- Lipovina, Ljiljana & Čirgić, Adnan (2009). *Bio-bibliografija Vojislava P. Nikčevića s osvrtom na naučni doprinos*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.
- *Matica* (2016). Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, str. 523–792.
- Menesland, Sven (2007). „Nisam očekivao da će skupom vladati ljudi s najekstremnijim stavovima“, *Vijesti*, Kultura, 3. jun 2007.
- Nikčević, Vojislav P. (1993). *Crnogorski jezik*, tom I. Cetinje: Matica crnogorska.

- Petrović, Dragoljub (1996). „Obespamećena lingvistika“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, br. 15. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, str. 161–178.
- Radoman, Aleksandar (2018). „Radoje Radojević“, *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost, str. 59–74.
- Radoman, Aleksandar (2018). *Savremena književna montenegrizika – utemeljivači*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika* (2016). Podgorica: CANU.
- Selhanović, Jadranka (2021). „Mauzolej – Partija – Crkva“, portal Antena M, 13. februar 2021. (iic.antenam.net)
- Šuković, Mijat (2007). „Duhovno zlo i njegove poruke“, *Pobjeda*, 5. jun 2007. (internetsko izdanje)
- Vojinović, Vladimir (2016). „Taoci Rajke Glušice“, *Matica*, br. 66. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, str. 722–727.

Suada A. DŽOGOVIĆ (Peja)

University Haxhi Zeka Peja

suada.dzogovic@unhz.eu

**SCIENTIFIC, LITERARY AND CULTURAL-EDUCATIONAL
OPUS OF ACADEMICIAN ALIJA DŽOGOVIĆ
(selective bibliographic review)**

The scientific, literary and cultural-educational work of academician Alija Džogović left a deep and indelible mark on the development of Balkan onomastics and literature. His bibliography today numbers hundreds of items, including dozens of monographs, a significant number of studies, papers, reviews, and articles presented at numerous international conferences and symposia in the region and beyond. Given the complexity of the work and creativity of Alija Džogović, this article presents a selection of scientific and professional papers within his bibliography, which we try to present chronologically in the form of a selective bibliographic review. Džogović's interests were diverse but often focused on etymology, dialectology, and onomastics. As he has substantially researched and clarified many important issues in the field of linguistics, this paper mainly reviews his significant works in toponymy and anthroponymy as less advanced disciplines in the region. Also, special attention was paid to research and manuscripts in the last decade of his life. The article also presents some conclusions about Džogović's scientific contributions, noting that his ideas, analyses, and methods laid the foundations for much further research in the field of linguistics, undoubtedly opening up new ways of thinking.

Keywords: *Alija Džogović, linguistics, literature, culture, education*

Alija Džogović (1929–2014), prominent linguist, member of the Bosnian Academy of Sciences and Arts, and expert in dialectology, accentology, and language history, is known for his research in onomastics, including *Onomastika jugoslovenskog dijela Prokletija* [Onomastics of the Yugoslav part of Prokletije], *Onomastika Gore* [Onomastics of Gora], *Onomastika plavsko-gusinjske dijalekatske oblasti* [Onomastics of Plav-Gusinje dialect area], *Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku* [Atlas of dialect isoglosses in Sandzak], *Onomastiku Župe i Prizrenskog Podgora* [Onomastics of the Zupa and Prizren Podgor], etc. His fieldwork and synthesis were very extensive. For these reasons, his works are today the standard, especially for every Kosovo and Montenegrin scientist who wants to pursue this field of research. In general, Džogović's scientific work is characterized by multidisciplinary research based on classical linguistic, onomastic, ethnological, and historical methods. According to prof. Škrijelj, every book by Alija Džogović represents a rich nursery of subtly interpreted facts and knowledge about the endlessly unexplored space of the entire Bosniak national milieu. As he further points out, his scientific orientation towards a wide field of literary onomastics, linguistics, epic creativity, and literary social theory can be assessed based on a very wide legacy opus, consisting of several dozen books, several hundred bibliographic items in magazines, anthologies and newspapers throughout the former Yugoslavia. (Škrijelj, 2018: 459)

Alija Džogović's *cultural and educational contribution* is reflected in his versatile work, which can be followed through corpora – poetry as a whole, poems published in magazines, or projects for significant literary works. We will mention more significant literary works: *Cvet i rana* [Flower and Wound] (1976); *Narodne lirske pjesme Metohije* [Folk Lyric Songs of Metohija] (1979); *Materidža* [Materidža] (1994); *Aragonitski nakit* [Aragonite Jewelry] (1995); *Sarajevo Guernica* (1995); *Bijeli behar: antologija pjesama bošnjačkih pisaca Kosova i Sandžaka* [White Behar: an anthology of poems by Bosniak writers from Kosovo and Sandzak] (2003); *Porijeklo pjesme* [The Origin of the Song] (2005); *Gdje je ta otadžbina* [Where is that homeland] (manuscript); as well as selected poetry by Alija Džogović entitled *Ja, pisar knjige* [I, the writer of the book] posthumously published in 2015. This collection of poetry represents the aesthetic vertical of the author's

poetics created from his early youth to the end of his life. It includes independent books of poetry: *Cvet i rana* [Flower and Wound] (1976), *Materidža* [Materidža] (1993), *Aragonitski nakit* [Aragonite Jewelry] (1995), *Sarajevo Guernica* (1995); and *Porijeklo pjesme* [The Origin of the Song] (2005). The literary corpus of this book represents a newer poetic expression the author created during his stay abroad, exposed as one of his greatest literary challenges, which places him at the very top of literary art. Apart from the literary one, this book also has historical-scientific significance, considering that some parts of it emphasize local speech isoglosses in the context of folk speeches and on the threshold of the so-called new language standard and literary language traditions. This book contains several cycles from different periods of the writer's work, and each cycle deals with a specific poetic theme, making the author a special poet dedicated to the beauty of inner dimensions, signs, and secrets of words, originality, and deep meaning of words. With the contents of this book based on real-life events, the author brings stories related not only to the Bosniak climate but also to specific places and environments, which certainly has a high cognitive value, cultural and historical, and, of course, significant research significance. Undoubtedly, with the strong personality he always radiated, biographical and psychological portrayal, with each of his poems and verses, the author further enriches his thought and procedure, which reflects the greatness of his literary and poetic opus.

The significant and branched work of Academician Džogović, of all-time significance and universal meaning, remains our lasting testimony of one living and creative personality, a testimony to all future generations. His work and his personality in their way represent the ideals to be followed. And just as he was truly and devotedly attached to science, no less important was his attitude towards his Bosniak people, towards his hometown of Laholo, Materidža, where he spent his early childhood and to which he always returned with some pious joy. (Džogović S., 2015: 6–7).

Here is how academician Muhić perceives Džogović's poetry.

Alija Džogović is not a poet whose engagement could fall under some determinant of political affiliation. He does not sing from the party's point of view, he does not sing even from the perspec-

tive of some special philosophical direction. Alija Džogović from this poetic encyclopedia (it is not enough to say „collections“; *this book is truly a poetic encyclopedia!*), Is a humanist, and a humanist of the best caliber (...). Alija Džogović's humanism is an authentic human trait to spontaneously, in the deepest corner of his heart, recognize the irrevocable duty and obligation to always be with the innocent, to be on the side of the victim, to hate the villain, whoever that villain was and whoever they were innocent and pure people against whom a crime has been committed. (...) But the mastery of poets is reflected in the process by which villains are deprived of all attributes of human and social belonging, by de-individualization, denationalization, and finally, deanthropologisation and reduction to monsters, to anonymous „black forces“, to „werewolves“, to „dark-haired“ and „snake-heads“. On the contrary, the victims are concretized through all the attributes of humanity, community, connection, and love. The victims are people, families, and children (...). And so the historical memory is preserved, but with the poet's creative power it is raised to the level of universal human condemnation of every crime and the defense of all the innocent victims of the world! (Muhić, 2015: 9)

In the literary opus of Alija Džogović, the posthumously published book entitled *Književne studije akademika Alije Džogovića* [Literary Studies of Academician Alija Džogović] should be singled out (Book prepared by: S. A. Džogović, 2018). This manuscript collection of texts, created mainly in the last twenty years, the author began to prepare as a special edition in the last years of his life. Most of the texts have been published in various literary and scientific journals, but there are also original works among them. It is interesting to point out that some works from the corpus of the contemporary Bosniak literary scene that can be found for the first time in books of this content were also analyzed. From a scientific point of view, the book is the fruit of the personal research and critical thinking of the author, who relies on his very broad literary, linguistic and cultural-historical knowledge, as well as on the monitoring of relevant literary literature and science. Academician Džogović's comprehensive scientific multidisciplinary field – whose theoretical field of activity is the fundamental study of the language

of Bosniaks in Kosovo and Sandžak, but also other language systems, cultures, and literature, includes literary studies, reviews, essays, and other scientific discussions, partly united in this book. Reviewing this book, we rediscover his erudition, impeccable style, and narrative skills that make up the thematic structure of this book. Its high value is confirmed by its content, ie its literary, historical and linguistic material, which Džogović scientifically analyzes, giving a special contribution to the dialect map of the language of Kosovo and Sandžak Bosniaks. In his literary-historical and literary-critical studies, Džogović applies other sciences he has mastered, such as philosophy, history, philology, ethnology and anthropology, and religious sciences, thus synthesizing various knowledge in these extensive studies. For these reasons, his literary theoretical discussions are a complete work that deserves the attention of readers, researchers, and scientists for whom this scientifically valuable book is primarily intended (Džogović S., 2018: 5–6).

Since 1994, especially after 2000, Džogović has worked to promote the literary tradition, language, and culture of all Bosniaks in Kosovo, on school reform projects, and develop new curricula for the Bosniak national community. He is the author or co-author of eight textbooks on the subject of Bosnian language for primary and secondary education. It should be noted that Academician Džogović is the author of the *Deklaracija o bosanskom jeziku Bošnjaka Kosova* [Declaration on the Bosnian Language in Kosovo], which he presented as president at the Forum of Kosovo Bosniaks in Pristina in 2006. This Declaration is based on the principles of the Declaration on the Bosnian Language promoted at the All-Bosniak Parliament in Sarajevo on 27 September 1993 (See *Declaration on the Bosnian Language of the Bosniaks of Kosovo*, 2006). Also, Alija Džogović was the first to promote the Bosnian language in North Sandžak. In 2005, he held a class entitled *Bosanski je moj maternji jezik* [Bosnian is my mother tongue] at the elementary school in the village of Ljeskova near Tutin. (Džudžo E., 2015: 6) It was a great date in the history of the culture of Sandžak Bosniaks, and thus of all Bosniaks in the Balkans.

Working on textbooks for primary and secondary education, as well as curricula for all profiles of secondary education, Džogović sought to represent the spirit and beauty of the Bosnian language to the highest peaks of its history, semiotics, and educational-communicative

function. Textbooks made for Kosovo's educational goals in that sense are specific and new in terms of teaching material. In the context of the specifics of the teaching material, special emphasis is placed on the study of the oral and written literary tradition of the Bosniaks of Kosovo, primarily those in the areas of the Sharplanin geographical area.

In Džogović's work in the *field of toponymy, onomastics and dialectology*, we single out *Toponimija jugoslovenskog dela Prokletija* [Toponymy of the Yugoslav part of Prokletije], *Onomastika Dečana i okolnih sela* [Onomastics of Decane and surrounding villages], *Onomastika severoistočnih ogranaka Prokletija* [Onomastics of the northeastern branches of Prokletije], *Onomastika Đakovice i susednih sela* [Onomastics of Gjakovica and neighboring villages], *Onomastika Gore* [Onomastics of Gora], *Bošnjaci Vitomirice* [Bosniaks of Vitimirica], *Onomastika Župe i Prizrenskog Podgora* [Onomastics of Zupa and Prizren Podgor], *Onomastika Plavsko-Gusinjske dijalekatske oblasti* [Onomastics of the Plav-Gusinje dialect area]. His works, including the posthumously published *Atlas dijalektalnih izoglosa* [Atlas of Dialectal Isoglosses] and *Rječnik onomastičkih pojmova – Balkanska toponimija* [Dictionary of Onomastic Terms – Balkan Toponymy], have had and continue to have a significant impact on the development of linguistic studies and research. Today, „Montenegrin studies preserve the memory of Alija Džogović, a Montenegrin scientist who left valuable onomastic and dialectological contributions through decades of work“ (Vujović, 2015: 465).

Linguistic material in the book *Atlas dijalektalnih izoglosa* [Atlas of Dialect Isoglosses in Sandzak] (2012) presents scientific research in the field of phonology, phonetics, morphology, syntax, as well as in the field of Sandzak onomastics (mainly toponymy). The aim of this paper, as the author points out, is to affirm the speech situation in Sandžak and its dialect specificity concerning neighboring speeches and dialects, but also the mutual influences of speech in contact. (Džogović A., 2012a: 9) The research includes those areas that represent the speech situation typical for one geographical region and the speech type in it that is exposed as a sub-dialect within the integral dialect map of Sandzak. These researches are of special use for general linguistics, especially for the history of language, dialectology, and onomastics, but also for the history of Sandzak and neighboring areas. Certainly, the results presen-

ted in this book are not considered final by the author, but as linguistic and onomastic material for further scientific research and discussion, with mandatory consultation with the scientific achievements of great linguists Petar Skok, Max Fasmer, Aleksandar Belic, Pavle Ivic, Asim Peca, Vojislav Nikcevic, Ibrahim Pašić, et al.

In the book *Rječnik onomastičkih pojmova – Balkanska toponimija* [Dictionary of Onomastic Terms – Balkan Toponymy] (2019), Džogović discusses the stratigraphy of some toponyms in the Balkans and their morphological structures, as well as semantic contents – where, as he states, it was possible, using comparative morphological methods and linguistic processes. According to him, the aim of this onomastic work is the etymological analysis of some toponymic characters in some Balkan isoglosses and Balkan language systems in the context of linguistic comparative studies (phonological, morphological, semantic, as well as historical onomastic argumentation). (Džogović A., 2019: 10) The paper discusses some toponymic and anthroponymic characters that primarily arouse the attention and interest of linguists (onomastics, but also all others), and language historians and historians in general. Relevant examples were taken for the etymological analysis, those of primary importance for linguistic analysis, ie those that were the subject of frequent lay and scientific discussions, sometimes intentional forgeries, as well as those that have been artistically remade and for whose semiotics the contents of religious and nationalist meaning have been used, while those real semantic and epic contents have been deliberately obscured. Etymological analyzes of these toponyms are based on recognizable comparisons, and linguistic processes, as well as on assumptions about the motivation of the geographical concept by the relief and objects on it. As he further points out, these analyzes are mainly based on morphological bases, because they have survived the most stable during onomastic history. Their phonological substitutions are of a derivative morphological character, but, comparatively, their morphological sequences can be brought into a lexical connection, as well as into an etymological protocharacter. The field of suffixes is very frequent and distributive, which is an indication that they have merged with determinative bases in contact with various languages and linguistic material. Where some notions have been obscured, the author has referred to a discussion that could lead to results relevant to the history of onomastics.

Džogović is also of the opinion that many old roads led through Sandžak, where the borders of great empires touched, conflicts of historical significance took place, and where the tribal culture of the oldest peoples and civilizations flourished. Every tribal community, even those passing peoples, left their traces here: in onomastics, sacral culture, construction culture, linguistics, and the overlap of anthroponymy. All these layers are based on the linguistic substrates of Sandzak, and primarily in onomastic structures and their semiotics, in the phonological and morphological characters of today's onomastic culture. The Sandzak dialects are part of the Bosnian language, they are closest to it, although they are in the north of a transitional character, so they should be respected and new dialectological maps should be drawn on these foundations (Džogović A., 2019: 9).

Expressly interesting are lots of Džogović's research related to the identity of the Sharplanin's Torbeš, whose roots, in his opinion, lead to those *Thracian Besas* from which Bosniaks branch off, as identified by Acad. Ibrahim Pašić in his books *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, I, II, III [Pre-Slavic Roots of Bosniaks, I, II, III], and in his other scientific works. Based on Džogović's research, the Torbesi (Torbeši) are people who historically belong to the corps of Bosniaks or Besi. That is why, after 1990, they opted for the ethnic name Bosniak and the Bosnian language. From that aspect, he advocates that the language of this Sharr area be included in the dialectological map of the Bosnian language as a separate dialect, because its phonological, morphological, and syntactic specificity is at the same distance from other South Slavic literary languages, such as Serbian and Croatian. It is clear that this dialect is characterized by its archaic features, but that cannot be a reason to call this population by someone else's name, but by a name that historically belongs to it. In this context, he is also an advocate that this population, which now exists in the three states, has the right to territorial and linguistic integrity, ie cultural autonomy.

Nations choose their national name and the name of their language. It is their right to include their linguistic and ethnic resources in the corpora of peoples that are closest and most related to them in sociolinguistic and sociopolitical terms. A referendum is a form of collective popular culture and collective popular feeling, and

this aspect is the foundation of people's commitment to all international human rights instruments. Thus (...), the population of Gora, Župa and Podgor opted for their national name – Bosniak, and their language standard – Bosnian (Džogović A., 2006).

In this context, we will add Džogović's ability to detect scientific forgeries for the sake of ideals and fame. Professor Vujović notes that Džogović „easily recognized extra-scientific motivation“ (Vujović, 2015: 471). He often pointed out that „counterfeits have recently become a strategy of some scientists, some institutions, some political entities, and regime projects. This euphoria arose from the imagination of nationalists and their intention to erase from the map of ancient cultures everything they had created before them“ (Džogović, 2012b: 13).

We would like to add Džogović's observations in making linguistic and other judgments and conclusions to reach good results, ie solutions that can be variable and subjective. He notes that *etymologizing* is a very risky business and that every onomastic character should be approached with expertise and knowledge of languages, especially classical languages, and even with the knowledge of the comparative grammar of all those languages that have been in speech communication in the Balkans since the oldest, and even pre-Illyrian and pre-Greek times; and knowledge of their crosses in *onymia*, about their symbiosis, phonological and morphological substitution. All these layers need to be well known so that even from that folk etymology one could arrive at a scientific and polemicized by both historical and linguistic methodology.

Even a cursory review clearly shows that Džogović's opus is abundant. With his ten-volume works in the field of onomastics, toponymy, and dialectology, Alija Džogović is certainly not only one of the greatest researchers in the area of Sandžak and Kosovo, but also in the Balkans in general. Thanks to his many years of research, significant progress have been made in the development of Balkan onomastics, both in anthroponymy and toponymy. The results he has achieved in his field are of lasting value and cover a huge scientific opus on issues related to Balkan onomastics, but also linguistics in general. Finally, we would like to point out that the time to come will show that his works in the field of linguistics have laid the foundations for numerous future researches in the Balkans.

Literature and sources

- Deklaracija o bosanskom jeziku Bošnjaka Kosova [Declaration on the Bosnian Language of Kosovo Bosniaks.]. (2006). Forum Bošnjaka Kosova [Kosovo Bosniak Forum].
- Džogović, A. (1996). *Onomastika Gore, Onomatološki prilozi, knjiga XII [Onomastics of Gora, Onomatological Contributions, Book XII]*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Džogović, A. (2006). Suočavanja i izazovi [Confrontations and challenges]. In: *Alem, 160*, 32–33.
- Džogović, A. (2011). Torbeši su Besi [Torbesi are Besi]. *Bošnjačka riječ*, januar–septembar 2011, 33–35, Novi Pazar.
- Džogović, A. (2012a). *Atlas dijalekatskih izoglosa u Sandžaku [Atlas of dialect isoglosses in Sandzak]*. Tutin: Centar za bošnjačke studije, Beograd: Beoknjiga (Edicija: Posebna izdanja [Centar za bošnjačke studije]; knj. 7) [Tutin: Center for Bosniak Studies, Belgrade: Beoknjiga (Edition: Special Editions [Center for Bosniak Studies]; book 7)].
- Džogović, A. (2012b). Šta nije a šta jeste u toponomastici [What is not and what is in toponymy]. *Almanah, 53/54*, 13–47.
- Džogović, A. (2015). Ja, pisar knjige (Priredila: S. A. Džogović). [I, the writer of the book (Edited by: S. A. Džogović)]. Prizren: Utilis.
- Džogović, A. (2019). *Rječnik onomastičkih pojmova. Onomastičke studije (Balkanska toponimija), Knjiga I. [Dictionary of onomastic terms. Onomastic Studies (Balkan Toponymy), Book I]*. Centar za bošnjačke studije Tutin. Novi Pazar.
- Džogović, A. S. (2019). *Biografija i bibliografija akademika Alije Džogovića*. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. [Biography and bibliography of academician Alija Džogović. Second, revised and supplemented edition]. Priroda i baština – Rožaje. SaTCIP: Vrnjačka Banja.
- Džudžo, E. (2015). „Deset godina bošnjačkog proljeća u Sandžaku“ [Ten years of the Bosniak Spring in Sandzak]. *Bošnjačka riječ, 33/36*, 3–5. Tutin: Centar za bošnjačke studije. Beograd: Beoknjiga.
- Škrijelj, R. (2018). In: *Književne studije Alije Džogovića (Priredila: S. A. Džogović)*. [In: *Literary Studies of Alija Džogovic (Edited by: S. A. Džogović)*]. Prizren: Utilis.
- Vujović, N. (2015). Alija Džogovic as an onomasticist. *Lingua Montenegrina, 15*, 465–472.

Sibelan FORRESTER (Swarthmore)

Modern Languages and Literatures

Swarthmore College

sforres1@swarthmore.edu

**KAKVA PITANJA NASTAJU U POSTUPKU PJESNIČNOG
PRIJEVODA? (NA MATERIJALU IZ PRIJEVODA
PJESAMA MARIJE KNEŽEVIĆ SA SRPSKOG
NA ENGLISKI JEZIK)**

Zahtjevi pjesničkoga prijevoda nude zanimljiva pitanja o prirodi prijevoda uopće. Tekst daje niz primjera bitnih razlika između srpskog i engleskog jezika, koje utiču na postupke prevodioca i odatle na doživljaj čitaoca novog prijevoda. Članak se završava sa dva primjera iz knjige prijevoda pjesama srpske pjesnikinje Marije Knežević na engleski.

Ključne riječi: *engleski, poezija, prijevod, pjesnik, srpski, Marija Knežević*

Prijevod predstavlja prvi korak u svjetsku književnost, što znači: u tu sferu književnosti gdje je autor dostupan čitaocima koji ne znaju jezik originala. Ovo je istina čak za autore koji pišu na takozvanim svjetskim jezicima (engleskom, francuskom itd.), i još više za autore. Ako je nekad bilo vrijeme kad je obrazovani čovjek mogao pretpolagati da je u stanju čitati sve važne knjige u originalu, postalo je jasno da vrlo važni pisci rade i na „malim“ jezicima. (Dobar je primjer čuveni estonski pisac Jaan Kross [1920–2007], koji je nekoliko puta bio na šortlistu za Nobelevsku premiju za književnost.) Zato je književni i posebno pjesnički prijevod bitan dio prisutnosti jednog autora ili čak jedne književnosti za čitaoce iz drugih zemalja i jezičkih sferi. Kako prevodilac dođe do autora, već je drugo i dobro pitanje.

Nakon niza općih teza o pitanjima koja nastaju baš u prevođenju sa slavenskog jezika na engleski, članak će dati nekoliko primjera na osnovu nedavno objavljenog prijevoda pjesama beogradske pjesnikinje Marije Knežević, dvojezične zbirke koja je izašla prošle godine u izdavačkoj kući Zephyr u SAD.

Za pjesnički prijevod, bitno je ne samo znanje jezika i kulture originala, već i upoznatost s pjesničkom kulturom jezika na koji se pjesme prevode. Kako ta nova kultura razumijeva poeziju? Da li će čitalac koji se zanima za poeziju prepoznati prijevod? (Jer tko će čitati pjesnički prijevod ako ne čovjek koji zna i voli poeziju?) Pjesma ili pjesnički žanr koji se vrlo odlikuje od norme ipak može ući u polisistemu nove književnosti, kao što je to uradila japanska forma haiku na dosta jezika koji nisu prije imali takvu strogu i kratku formu – i to preko prijevoda. Ako prijevod drukčije izgleda, moguće je da će osvjetliti neku novu stranu, ili čak potpuno novi pristup: tako se dešava u književnoj historiji! S druge strane, izdavači i urednici često zahtijevaju „prepoznatljive“ znakove pjesničkog ili književnog kvaliteta; vjerujem da William Faulkner (koji je bio Nobelovac 1949. godine) ne bi imao takvu slobodu pretjerano dugačkih rečenica da je došao na američko književno tržište preko prijevoda sa drugog jezika. Vjerojatnije je da ako prijevod izgleda previše drukčije od običnih književnih tekstova novog jezika, nitko neće primiti prijevod, i onda možemo računati da je promašio.

A što mora uraditi jedna pjesma, čak ako jest prijevod? – Ona mora imati neko posebno zvučanje, ako ne rima onda bar neki ritam, ili možda napadan otkaz od pjesničkog ritma koji ipak pokazuje da autor zna što NE radi. Poziv jezika (ritma, zvukova) mora ići zajedno sa progresom misli. Ukupno, pjesnički jezik zadržava čitanje, privlači pažnju sebi, nije tek providna kuverta za poruku, već veliki dio poruke.

Izabiram faktore za diskusiju po svom nedavnom prijevodu izbora pjesama beogradske pjesnikinje Marije Knežević, *Breathing Technique*. Knjiga je dvojezična, što posebno pomaže u usporedbi prijevoda s originalom.

S jedne strane, prijevod sa srpskog na engleski olakšava se time što jezici imaju neke sličnosti, nije njihova muzika (ako to mogu tako reći) toliko različita. (Da je prijevod sa francuskog, češkog ili poljskog, recimo, onda bi sistem naglasaka bio mnogo drugačiji na novom jeziku; da je prijevod s kineskoga, dužina svake riječi bila bi mnogo drugači-

ja.) Srpska i engleska poezija imaju sličnu pjesničku historiju, priznaju neke iste veće europske ili zapadne književne i kulturne pokrete koji su ostavili svoj trag u kontekstu novijih pjesama.

S druge strane, ukazala bih na tri bitne teškoće u prijevodu s bilo kojeg slavenskog jezika na engleski. Prvo, slavenski jezici su kompaktniji, a na engleskom često treba dodati jednu kišicu od sitnih ali ipak obaveznih riječi – posebno određeni član „the“. U prvoj verziji prijevoda ove knjige bilo je čak skoro tri tisuće više riječi na engleskom nego na srpskom! (Naravno, trudila sam se da skratim svaku pjesmu do potrebnog minimuma.)

Druga je teškoća u dužini riječi: jeste da engleski jezik ima mnogo dugačkih riječi, ali su one obično iz višeg sloja jezičkog stila na latinskoj bazi. Lingvisti su našli da u prosjeku običnog teksta engleske riječi su dosta kraće od ruskih ili srpskih – sigurno i zbog tih potrebnih kratkih riječi koje sam već spomenula. Naravno da se može upotrijebiti dugačka riječ, imamo ih mnogo, ali to daje pjesničkom tekstu drugu obojenost, em previše patetičnu, em staromodnu ili čak (uzimam izraz od pjesnika i teoretika Roberta Blaja) „plemenito mrtvu“. Pjesnik i znanstvenik Robert Pinsky naziva taj formalniji sloj koji je izašao iz današnjeg rječnika većine suvremenih pjesnika anglofona „nedozvoljeni jezik“. Taj nedozvoljeni jezik podsjeća na pjesnike devetnaestog stoljeća, i takav visok stil najuspješnije se pojavljuje u prijevodu tamo gdje se radi o ironiji, na primjer u prijevodu pjesama Josepha Brodskog sa ruskog. Pojavljuju se i u tekstovima repa i hip-hopa, gdje se pjesnik odnosno pjevač ne stidi pokazati i čak dokazati kako zna puno dugačkih i intelektualnih riječi i vješto upotrebljava i rimuje.

A treća je teškoća da slavenska gramatika – posebno rod i padež – nudi mogućnost duže rečenice, uz slobodniji poredak riječi, u kojoj je ipak jasno o čemu se radi kad pjesnik vraća pažnju na kraju dugog umetka u zagrada ili bez zagrada. Prirodna engleska rečenica zato može biti jednostavnija ako ne i kraća. (Tu želim ponoviti u svojim zgradama: da su Faulkner ili Joyce došli u englesku književnost preko prijevoda, urednici bi govorili da ne smiju biti tako dosadno dugački!) Poredak riječi na engleskom zahtjevniji je nego na srpskom zato što gramatika uglavnom zavisi o tom poretku.

Ima naravno još važnih razlika u jezicima: evo dvije koje se tiču roda i broja. Engleski jezik dopušta da se neki predmet za koji bismo

obično govorili „it“ (ono) pojavljuje u pjesmi kao „he“ (on) ili (češće) „she“ (ona), sa dodatnim metaforičnom snagom, tako da se ta mogućnost ne gubi. Međutim, ekonomija takvih formi u množini kao „nas dvije“ ili „nas dvojica“ mora se predavati sa višom količinom riječi: „we two girls“ ili „we two women“, „we two boys“ ili „we two men“ itd. Tu kao što vidite moramo izabrati među formama koje odaju uzrast osoba, čega nema u originalu, jer „neutralne“ engleske riječi „females“ ili „males“ zapravo zvuče medicinski, apstraktno ili čak pogrdno. S druge pak strane, engleski bar pravi razliku u rodu u jednini, „he“ ili „she“, a mađarski ili estonski je ne prave u zamjenicama, što postavlja novi niz pitanja na koja neću sad pokušati naći odgovor.

Što se još tiče zamjenica, standardni engleski jezik, barem u SAD, izgubio je razliku u formama drugog lica; imamo samo „you“ (vi), što je prije bila forma za množinu. Stare forme jednine „thou“ i „thee“ ostaju jedino u govoru vjerske grupe Kvekeri, i još u molitvama („Hallowed be Thy name“ iz Otčenaša) i kod ranijih engleskih pisaca, recimo Šekspira. Prosječan čitalac zbog tog uzvišenog religioznog ili književno-klasičkog konteksta shvaća formu „thou“ kao ostarjelu ali i formalnu. Zato taj ostatak drugog lica u jednini ne pomaže kad želimo ekvivalent za „ti“ da bi se razlikovao od „vi“, ali zato odlično daje dojam arhaičnosti ako je to potrebno u prevedenom tekstu. Možemo zamisliti jednu pjesmu o kojoj Ti (s velikim slovom) ima i intimnu i uzvišenu snagu, i onda bi „Thou“ i „Thee“ savršeno pasali – prevodilac bi onda morao samo znati i pravilne forme glagola, što je već rijedak slučaj kod izvornih govornika engleskog zbog neupotrebljavanja tih formi.

Kakvi su onda ishodi takvih obaveznih izbora i promjena u slučaju ovoga pjesničkog prijevoda? To je težak napor da se „upakira“ što više značenja u neke rečenice, a da ne budu pretjerano dugačke. Kao što je već spomenuto, u prvoj varijanti ovog prijevoda, engleski tekst je imao skoro tri tisuće više riječi nego srpski tekst! (To se odmah vidi kad radiš na kompjuteru.)

Primjer tog rasta vidi se iz pjesme „Duh iz plinske boce“ (str. 158–59), gdje je svaki redak u originalu dugačak i zahtjevan. Evo prve strofe:

*Vidi, tata! Veeelika pomarandža! Tek prohodala
Pliva sunce tatino! Morem obasjan belutak vajan
Poverenjem. Sva je kako treba! San roditelja.
Oči njegove plave. Osmeħ bonaci nalik. Uvojci od zlata.
Šta priča? Da li to govore opasne avanture šumske i brodske
Pred ulazak u san ili uistinu nešto vrebā njegovu mezimicu?
Nema vremena za pitanja u svetu prenaseljenom prevratima
Nestalo je utočište za odgovore. (str. 158)*

Prva je varijanta prijevoda na engleski ovako izgledala:

*Look, Daddy! A biiiiiiig orange! Daddy's little sunshine has barely
started walking
And is floating/floats! Illuminated/Lit up by the sea belutak???
sculpted
By trust/confidence. All is as it should be! A parent's dream.
[She has] his blue eyes. A smile like/resembling dead calm. Curls
of gold.
What is she saying/telling him? Is it the voice of dangerous forest
and boat adventures /in woods and boats
Before entering into sleep or is something really/truly stalking/
lurking to catch his pet/spoiled girl?
There's no time for questions in a world overpopulated by overt-
hrows/overtorns
The refuge/sanctuary for answers has disappeared.*

A onda konačna verzija:

*Daddy, see! Abiiiiiiig orange! Daddy's little sunshine has just learned
To walk and is floating! A bright white sea-lit pebble
Sculpted by trust. Infused with a fortitude of heaven! A parent's
dream.
With his blue eyes. A smile serene as dead calm. Curls of gold.
What's she saying? Is a dangerous forest-and-boat adventure speaking
As before sleep, or is something truly threatening his pet?
There's no time for questions, in a world packed with overthrows
The sanctuary for answers has disappeared. (str. 159)*

Neobične riječi predstavljaju posebnu teškoću: u navedenoj strofi, prekrasna riječ **belutak**, mora se prevesti kao ne toliko prekrasno „white pebble“ da bi se zadržao taj dio značenja. Tema pjesme ukazuje na tada nedavne vijesti: ipak anglo-čitalac razumije što se dešava, ako ne na Jadranu barem na Mediteranu, to je i u SAD i u Britaniji bila jedna iz glavnih vijesti tog ljeta 2018. godine. (Da i pjesma sama objašnjava o čemu se govori, makar ne odmah, i neće postati nerazumljivom za čitaocce.)

Pjesma ima par citata iz Šekspirove drame „Oluje“, koje u prijevodu mogu doći izravno iz drame: na primjer, „Infused with a fortitude of heaven“. U kasnijoj strofi, „some leagues to sea“ nije prisutan u srpskom originalu ali dobro dođe kao citata. Takav dodatak ne smije u ovom slučaju biti napadan, jer mnogi ne znaju tu dramu (za razliku od „Hamleta“ ili „Romeo and Juliet“, koje se često spominju ili citiraju u javnoj kulturi i češće su predstavljeni kao filmovi). Prevodilac mora ovdje priznati da šekspirovski motivi u pjesmi Marije Knežević nisu odmah bili vidljivi, jer prevodilac ne poznaje srpske prijevode drame, ali naravno tema drama podsjeća na tadašnje stanje u Mediteranu. Vidimo ne samo ovdje koliko je korisno pitati autora o značenju teksta i provjeriti, da li je prevodilac sve zapazio i razumio. S druge strane, autorkino znanje o engleskoj književnosti znači da prijevod može imate dodatno i možda prepoznatljivije citatno bogatstvo za nove čitaocce.

Složena sintaksa pjesme radi kao ogledalo složene lične, moralne i političke situacije; kao da čujemo pomalo zbrkane misli tog oca, koji ne želi da malecka kćerka prerano sazna o svim tragedijama svijeta, i posebno o tragediji koja je dovela spomenutu plinsku bocu u taj dio mora, ali zna da će nekad morati objasniti, i osjeća krivicu dok čeka i odgađa taj momenat.

Čak je sam naziv pjesme težak za prijevod: duh iz plinske boce, *The Spirit from the Gas Bottle*: odmah vidimo ta dva dodatna člana „the“, i onda se postavlja pitanje o terminologiji – pitala sam naše profesore prirodnih nauka: oni kažu da je „gas bottle“ adekvatno, i riječ „bottle“ naravno daje neku predstavu o čuvenom duhu ili džinu iz boce u bajkama i u dječjim knjigama. Međutim, običajni bi bio izraz „oxygen tank“, osim što „tank“ ima drugo značenje, na mnogim jezicima – rezervoar a ne boca! – i ne stvara nikakve asocijacije na džinove i njihovu opasnu moć.

Lakše je, naravno, prevoditi pjesme s laganijom (ako ne jednostavnijom) temom – kao što je „Početak kartografije“, koja otvara knjigu *Breathing Technique*. Kraći redovi ostavljaju mjesto za dublje disanje, i za muzikalnije čitanje. Odmah se vidi razlika u prvoj strofi pjesme:

Biti stvar
bez upotrebne vrednosti.
Biti stvar koja vremenom dobija na vrednosti
a niko ne zna zašto.
Dozvoliti da te nazivaju
ukrasnim predmetom.
Čuti da si višak.
Čuti da se bez tebe ne može.
Disati u sebi.
Menjati vlasnike.
Biti neposedovan.
Biti predmet divljenja.
Premeštati se,
izbeći seobe.
Biti dovoljan. (str. 2)

To be a thing
without use value.
To be a thing that gains value over time
though no one knows why.
To let yourself be called
a decorative item.
To hear that you're superfluous.
To hear they can't make it without you.
To breathe inside yourself.
To change owners.
To be unpossessed.
To be an object of admiration.
To change locations,
to avoid migration.
To be satisfied. (str. 3)

Baš je ta pjesma izabrana da se pojavi na par sajtova koji predstavljaju međunarodnu poeziju, tako da izgleda da smo bile u pravu kad smo je procijenile kao dostupniju od nekih drugih. S druge strane, potreban dio svakog infinitiva glagola „to“ postaje pomalo napadan kad otvara čak devet stihova za redom. Srećom, kraći stihovi ipak daju dobru mogućnost „muzikalnog“ čitanja i na novom jeziku. Zanimljivo je i da je prva varijanta ove pjesme bila mnogo sličnija na konačnu verziju nego u slučaju „Duha iz plinske boce“, jer prevodilac nije morao sažeti dugačke i složene rečenice da se ne bi produžili na drugi redak. Vizuelni utisak od prvog pogleda na stranice knjige daje prednost pjesmi sa kraćim stihovima, ali naravno izbor pjesama treba predstaviti i duže, složenije djelove, posebno kad se radi o suvremenoj politici i nejednostavnim zbivanjima.

Literatura:

- Bly, Robert (1983). *The Eight Stages of Translation: With a Selection of Poems and Translations*. Rowan Tree Press.
- Knežević, Marija (2020). *Breathing Technique*. Bilingual selection of poems, translated from the Serbian by Sibelan Forrester. Brookline, MA: Zephyr Press.
- Pinsky, Robert (1976). *The Situation of Poetry*. Princeton: Princeton University Press, str. 25–28.
- Venuti, Lawrence (2012). ed., *The Translation Studies Reader*, 3rd edition. London and New York: Routledge.

Mark L. GRINBERG (Lorens)

Department of Slavic & Eurasian Languages & Literatures

University of Kansas

mlg@ku.edu

DE SE ZAVRŠAVA JUŽNOSLOVENSKI AREAL? NAPOMENE O PANONSKOM NARJEČJU POZNOGA PRASLOVENSKOG

U izlaganju se prikazuju refleksi praslovenskih akcenatskih opreka i osobita pažnja se dijeli praslovenskome starom akutu u kontekstu panonske prelazne zone pozne praslovenskoga jezika. U pitanju je relativno dugi opstanak uzlaznosti akuta u zahodnom arealu južnoslovenskih kao i dijela zapadnoslovenskih dijalekata te mogućih razloga za taj opstanak.

Ključne riječi: *akcentologija, praslovenski jezik, fonetika, supra-segmentne osobine, glotalizacija*

Ovom bih prilikom želio da se bavim akcentološkom problematikom poznoga praslovenskoga jezika. Danas ću da iznesem nekoliko opaski o rekonstruisanom starom akutu u praslovenskome i njegovom odrazu u središnjem i južnom slovenskom prostoru. Izlaganje je motivirano saradnjom sa dvojicom cijenjenih kolega u okviru projekta Enciklopedije slovenskih jezika i lingvistike. Sa dr Jasminom Hodžićem, čije izlaganje na Cetinjskim filološkim danima, u septembru dvije hiljade devetnaeste godine, o kvalitetu kratkih akcenata u bosanskom i crnogorskom jeziku me je impresioniralo, pripremamo članak o novoškavskoj akcentuaciji. Sa dr Sinišom Habijancem, slovakistom s Instituta Ľudovíta Štúra u Bratislavi, pripremamo članak o panonskom dijalektu praslovenskoga jezika, te smo na tu temu imali zajedničko izlaganje u aprilu ove godine (2021), i to na skupu povodom devedesetog rođendana velikog ruskog jezikoslovca Vladimira Antonoviča Dyboa.

U rekonstrukciji praslovenskog jezika opšte je poznato da je refleks starog akuta skraćeni slog. Češki i slovački refleksi prikazani su u tabeli 1.

Tab. 1. Prasl. stari akut u slovenskim jezicima

prasl.	čš. Slč.	slv.	štok.	ru.
* <i>zdǫrvъ</i>	<i>zdravý</i>	<i>zdrāv</i>	<i>zdrāv</i>	<i>zdoróv</i>
* <i>brǣtrъ</i>	<i>brat(r), brat(r)a</i>	<i>brät, bráta</i>	<i>brät, bràta</i>	<i>brát, bráta</i>
* <i>obědъ</i>	<i>oběd obed</i>	<i>obèd, obéda</i>	<i>òbjed</i>	<i>obéd</i>

Skraćenje starog akuta je pretpostavljeno ili, bolje rečeno, očigledno, jer se u svakom primjeru radi o naslijedenom dugom vokalu. U tabeli navodimo neke uporedne indicije:

- U češkom i slovačkom akutirani slog je kratak. U češkome ima izuzetaka i za današnje izlaganje oni su bitni.

- U štokavskome je akutirani slog kratak i silazan. Ako je stajao na nepravom slogu, prenesen je novoštokavskim povlačenjem za jedan slog ulijevo, pri čemu je novonastali neakcentovani slog kratak.

- U slovenačkome je akutirani slog kratak i silazan u jedinom ili zadnjem slogu. U nezadnjem slogu višesložnih riječi akcenat je dug i uzlazan. Uopšte uzevši, pretpostavlja se da se radi o sekundarnom duženju, jer je duženje najdosljednije u središnjim dijalektima. U perifernim dijalektima nalazimo ga u novim dugim slogovima s diferencijalnim refleksima (ševerni dijalekti) ili duženja uopšte nema (ševeroistočni dijalekti).

Posebno je i složenije pitanje da li je stari akut bio uzlazan. Jedan od dokaza za uzlaznost je slovenački uzlazni akcenat ili, kao što smo već videli, ovaj refleks nije direktan nastavak prvobitnog akcenta. O tome ću još govoriti u nastavku. U ruskome je indirektan dokaz naglasak na drugom slogu riječi s punoglasjem (tipa *zdoróv*). Zanimljivo je da su jedini dokaz za dužinu pod starim akutom u slovenskome posuđenice u mađarskom jeziku, jer mađarski dosljedno prenosi suprotnost između kratkih i dugih slogova. Slovenski su refleksi dati u drugoj tabeli.

Tab. 2. Refleks staroga akuta kao dugi slog u mađarskom

(U mađarskom akut označava dugi slog; naglasak je uvijek na prvom slogu.)

praslovenski	mađarski
* <i>lopáta</i>	<i>lapát</i> ‘lopata’
* <i>brátrъ</i>	<i>barátom</i> ‘drug, prijatelj’
* <i>besěda</i>	<i>beszéd</i> ‘govor’
* <i>oběďъ</i>	<i>ebéd</i> ‘ručak’
* <i>sqsěďъ</i>	<i>szomszéd</i> ‘sušed’

Ovi primjeri odnose se na doba prije 10. vijeka, ali ipak su važni zato što potvrđuju proces skraćivanja u zapadnoslovenskom i južnoslovenskom s obzirom na to da je u iščezlom panonskom dijalektu u vrijeme prvih dodira Slovenā i Mađarā stari akut zasigurno bio dug akcentat.

U zadnje vrijeme opet je skrenuta pažnja na dva dokaza o reliktu uzlaznosti starog akuta u današnjim govorima. Prvi je otkriće o „posebnom uzlaznom naglasku“ kod Bošnjaka u kladanjskom kraju, o kojem izvještava Remetić u članku objavljenom 2004. godine. Osnovni podaci u tabeli 3 prèuzeti su iz knjige Mata Kapovića (2015: 219).

Tab. 3. Odras posebnog uzlaznoga kratkog naglaska u kladanjskom kraju (priređeno prema Kapović, 2015: 219)

praslovenski	obični štokavski	govor kladanjskih Bošnjaka
* <i>vòdъ</i>	<i>vòdu</i>	<i>vòdu</i>
* <i>bába</i>	<i>bàba</i>	<i>bàba</i>
* <i>kòža</i>	<i>kòža</i>	<i>kòža</i>
* <i>vodǎ</i>	<i>vòda</i>	<i>vòda</i>

U ovim je odnosima implicitno da nije izgubljena suprotnost između naslijeđene silaznosti staroga cirkumfleksa i uzlaznosti starog i novog akuta u kratkom slogu. Nije isključeno da je u prethodnom dobu postojala suprotnost između dva tipa silaznosti u odnosu starog prema novom akutu.

Upravo takvu situaciju nedavno je potvrdio akcentolog Mihail Oslon, koristeći se podacima iz zapisa Jurja Križanića o čakavsko-kajkavskom jeziku Ozlja u 17. vijeku. Služeći se Križanićevim idiosinkretičkim bilješkama, Oslon je dokazao da je suprotnost sačuvana u kratkim jednosložnim riječima kao i u zadnjem slogu višesložnih riječi ispred pauze, kako je i prikazano u tabeli 4.

Tab. 4. Vrijednosti Križanićevih akcenatskih oznaka (priređeno prema Oslon, 2021)

praslovenski	Križanićeva oznaka	pretpostavljena vrijednost oznake
*brǎtrь	brǎt	bràt - kratki uzlazni
*nòvь	nòv	nòv – nesilazni
*čь(to)	čá, čmó, umó	čà, čtò, štò – (fonetski) uzlazni

Pri tome je bitna činjenica da upitne zamjenice poput чá, чтó, штó, kao i druge upitne zamjenice poput kada, nose istu oznaku kao brat, što je dokaz da su staroakutirane jednosložne riječi realizovane s uzlaznim akcentom koji nije istovjetan s akcentom kod riječi s novim akutom, npr. nòv.

Svima je vjerovatno poznato da slovenački jezik ima suprotnost uzlaznosti i silaznosti. Dugi uzlazni akcenat podjednako je odraz starog i novog akuta. O tome su osnovni podaci dati u 5. tabeli.

Tab. 5. Refleksi starog i novog akuta u slovenačkome

praslavenski	slovenački
*brǎtrь, *brǎtra	bràt, bráta
*nòvь, *nòvь	nòv, nóva

Slovenački uzlazni akcenat ima tu posebnost da je kontura tona „udubljena“ u naglašenom slogu te se vrhunac tona nalazi na početku prvog postakcenatskog sloga. U hrvatskome kajkavskom, što u kontekstu praslovenskoga novog akuta vrijedi i za posavsko štokavsko nárječje, čitava je uzlaznost realizovana u naglašenom slogu. To je prikazano u tabeli 6.

Po mojem tumačenju ova je razlika rezultat nekadašnje glotalizacije staroakutskog naglaska. Radi se o tome da je, prvo, stari akut prvobitno bio uzrokovan indoevropskim laringalom te, drugo, da glotalizacija uzrokuje krivulju tonske linije prema dolje. Shodno tome zaključujem da je u slovenačkom uzlazna kontura posljedica izjednačavanja starog i novog akuta.

Tab. 6. Instrumentalne vrijednosti silaznih i uzlaznih tonova u slovenačkome i kajkavskome (Greenberg, 2007: 78; podaci iz Srebot Rejec [1988: 108ff] i Lehiste i Ivić [1986: 83ff])

	Silazni akcenat		<u>Uzlazni akcenat</u>	
	Naglašeni slog	1. slog po naglasu	Naglašeni slog	1. slog po naglasu
Slovenački (Ljubljana)	125 ↗ 155/.10s.	130 ∨ 110	100 ↗ 110/.10 s.	125 ∨ 110
Hrvatski (kajkavski, Donja Pušća)	120 ↗ 128/.10 s. ∨ 113/.19	116 ∨ 112	120 ↗ 127/.18 s. ∨ 120	120 ∨ 112

su tonemski sistemi u slovenačkim koruškim govorima, uz neke zanimljive detalje. Za danas bih pomenuo jedino da je u govorima, u kojima se gubi tonska suprotnost, nova zadana kontura naglaska uzlazna (prema Priestly i Lundberg). Sličan je fenomen zabilježen u haloškom dijalektu panonskoga nárječja u istočnoj Sloveniji (Lundberg).

Manje poznato je da ima akcenatskih sistema đe je uzlazna akcenatska kontura uopštena izvan južnoslovenskoga areala. Kao primjer bih iznio slučaj konture zabilježene na nivou riječi kao i rečenice u južnočeškom dijalektu u okolini Plzenja. Ova je pojava poznata u češkoj dijalekatskoj literaturi pod nazivom „plzeňské zpívání“. Primjer ove konture dat je u tabeli 7. Bitno je da tonska krivulja – jasno da se radi o fonetskoj posebnosti – upadljivo odgovara onoj koju sam opisao za slovenački uzlazni akcenat.

Tab. 7. Plzeňjska kontura „plzeňské zpívání“ (Holub i Greenberg, 2013: 165; prema Voráč, 1955)

1.	<i>to víte, že sme bili</i>		<i>za</i>	<i>dlu</i>	<i>že</i>	<i>ní</i>
			↓	↓	↓	↓
2.	<i>nevjestu</i>		<i>vy</i>	<i>ku</i>	<i>po</i>	<i>va li</i>
			↓	↓	↓	↓
3.	<i>to sem</i>	<i>taki</i>	<i>tan</i>	<i>co</i>	<i>va</i>	<i>la</i>
			↓	↓	↓	↓
4.	<i>já kúkám</i>	<i>co</i>	<i>za</i>	<i>pis</i>	<i>u</i>	<i>je te</i>
		↓	↓	↓	↓	↓

1. znate što smo bili dužni
2. otkupili su mladu
3. i ja sam plesala
4. gledam šta bilježite

Ovom prilikom bih jedino želio da pokažem da imamo svjedočanstvo o prirodni starog akuta u širokom području od štokavskoga nárječja preko slovenačkoga sve do češkog jezika. Ono što je pritom novo jeste, prvo, da postoji indirektan dokaz u obliku mađarskih posuđenica da je stari akut bio dug čak i u novonaseljenom slovenskom području Panonije odnosno Karpatskog basena; i drugo, da je stari akut bio uzlazan, te da o tome postoje diréktna i indiréktna svjedočanstva, premda većina prímjera u slovenskoj građi ukazuje na skráceni silazni náglasak.

Literatura

- Greenberg, Marc (2007). „Phonetic evidence for the development of the „acute“ tone in Slavic“. *Tones and Theories: Proceedings of the International Workshop on Balto-Slavic Accentology*, ed. Mate Kapović and Ranko Matasović, 75–87. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Hodžić, Jasmin (2019). „Kvalitet kratkih akcenata u bosanskom i crnogorskom jeziku“. Video izlaganja za *Cetinjske filološke dane III*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost. <https://youtu.be/pGBQX5LgCkA>

- Holub, Zbyněk and Marc L. Greenberg (2013). „A Circum-Pannonian Word-Prosodic Parallel: Paroxytonic Accent in the South-West Bohemian Dialect“. *Jezikoslovni zapiski* 19/2: 11–26.
- Hyman, Larry M. (2009). „How (not) to do phonological typology: the case of pitch-accent“. *Language Sciences* 31 (2009) 213–238.
- Kapović, Mate (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije. I. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lehiste, Ilse and Pavle Ivić (1986). *Word and sentence prosody in Serbocroatian*. Kejmbridž, Masačusets: MIT Press.
- Lundberg, Grant H. (2001). „Typology of Tone Loss in Haloze, Slovenia: an Acoustic and Autosegmental Analysis“. *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 3: 169–189.
- Lundberg, Grant H. and Tom Priestly (2009). „Pitch Opposition in Sele: Slovene Tone Loss in Austrian Carinthia“. *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* 7: 3–28.
- Oslon, Mihail (2021). „Eščë odin dovod v pol’zu voshodjaščego kontura praslavjanskogo starogo akuta“. *Jezikoslovni zapiski* 27: 203–212.
- Srebot-Rejec, Tatjana (2012). *Word accent and vowel duration in standard Slovene: an acoustic and linguistic investigation*. Minhen: Otto Sagner.
- Voráč, Jaroslav (1955). *Česká nářečí jihozápadní: studie jazykově zeměpisná* 1–2. Prag: Československá akademie věd.

Dinko GRUHONJIĆ (Novi Sad)

Odsek za medijske studije Univerziteta u Novom Sadu

dinko.gruhonjic@ff.uns.ac.rs

MEDIJI U SRBIJI I PROPAGANDNE KAMPANJE PROTIV CRNE GORE I CRNOGORACA

Cilj rada je da se metodom kritičke analize diskursa medija iz Srbije koji se mogu pratiti i u Crnoj Gori istraži postojanje kontinuirane anticnogorske propagande i utvrde veze između izveštavanja tih medija sa zvaničnim državnim stavovima Srbije prema Crnoj Gori. Tako postavljeno istraživačko pitanje predstavlja doprinos do sada u naučnoj zajednici nedovoljno izučavanoj problematici postojanja propagandnog uticaja medija iz Srbije na politička zbivanja u Crnoj Gori. Pored kritičke analize diskursa, rad se zasniva i na pregledu istraživanja u vezi sa percepcijom građana Srbije prema državi Crnoj Gori. Rad prikazuje i ranija relevantna istraživanja na ovu temu, poput istraživanja Tima EU za Strateške komunikacije (StratKom), koji je konstatovao da su dezinformacije o crnogorskom Zakonu o slobodi veroispovesti dovele do jačanja tenzija, te da je većina dezinformacija u vezi s tim došla iz medija iz Srbije. Slične rezultate pokazali su i monitorinzi Digitalnog forenzičkog centra iz Podgorice. Takođe, uporednom analizom u radu je utvrđeno da su u kontinuiranoj anticnogorskoj propagandi prednjačili mediji koji su od strane Saveta za štampu Srbije označeni kao mediji koji najčešće krše novinarsku etiku. U posmatranom korpusu medija uočeno je da je masovno korištena tehnika medijske manipulacije kroz izostavljanje bekgrounda (konteksta). Cilj takve tehnike uvek je da se publici ponude polovične, dekontekstualizovane informacije. Sve ovo za posledicu može imati stvaranje potencijalno opasnih stereotipa i predrasuda prema Crnoj Gori i njenim građanima, umesto prezentovanja svih relevantnih i kredibilnih informacija.

Ključne reči: *Crna Gora, Crnogorci, mediji, propaganda, kampanje, Srbija*

UVOD

U radu će biti predstavljena analiza narativa medija iz Srbije koji su popularni i u Crnoj Gori, a koja se odnosi na 2020. i 2021. godinu i na anticrnogorske kampanje koje su ti mediji sprovodili u posmatranom periodu. Korišten je metod kritičke analize diskursa kombinovan sa metodom studije slučaja i sintetičkim metodom.

Jezik je često pokazatelj odnosa moći i kontrole, ali ujedno može biti i potencijalno sredstvo diskriminacije. Kritička analiza diskursa bavi se upravo odnosom jezika i moći, zbog čega je i odabrana za osnovni metodološki okvir. Osnovni principi kritičke analize diskursa jesu identifikacija i analiza lingvističkih manipulacija (Fairclough & Wodak, u: Silaški, Đurović, Radić-Bojanić, 2009: 14). Kritička analiza diskursa bavi se analizom uloge diskursa u (re)produkciji odnosa moći i dominaciji određenih članova zajednice nad drugim. Prema Van Dejku, strategija govora zasnovana na etničkim predrasudama i stereotipima počiva na pozitivnoj samoprezentaciji i negativnoj prezentaciji drugog (Van Dijk, 1993). Razdvajanje se najčešće realizuje retoričkim razlikovanjem nas i njih, konflikt se manifestuje kroz upotrebu vojnih metafora i ratnih slika, dok se tipizacija postiže upotrebom stereotipa (Bishop, Jaworski, 2003).

STAVOVI GRAĐANA SRBIJE PREMA CRNOGORCIMA

Više od 62 odsto građana Srbije smatra da Crnogorci kao nacija ne postoje, već da su u pitanju Srbi; oko 40 odsto smatra da su srpski i crnogorski isti jezik, a 35,3 odsto smatra da Crna Gora treba da bude samostalna država, pokazali su rezultati istraživanja „Stavovi građana Srbije o Crnogorcima“, koje je leta 2021. prezentovano u Novom Sadu (Ninamedia, 2021). Istraživanje je, za potrebe udruženja Crnogorski elektori Srbije, uradila agencija Ninamedia, na uzorku od 1.003 ispitanika u direktnim intervjuima, u periodu od 13. do 24. maja 2021. godine. Istraživanje je, između ostalog, pokazalo i da svega četvrtina ispitanika zna da je do 1920. godine Crnogorska pravoslavna crkva bila samostalna i autokefalna, dok 59,8 odsto ispitanika smatra da Pravoslavna crkva u Crnoj Gori treba da bude deo Srpske pravoslavne crkve.

Da li su takvim rezultatima doprineli i mediji u Srbiji?

Tim EU za Strateške komunikacije (StratKom) konstatovao je u februaru 2020. da su dezinformacije o crnogorskom Zakonu o slobodi veroispovesti dovele do jačanja tenzija, a većina „lažnih vesti“ u vezi sa tim došla je iz medija iz Srbije (Gruhonjić, 2020). StratKom je preneo da je od ukupno 35.000 izveštaja, uključujući i objave na društvenim medijima, čak 20.000 došlo iz Srbije, a 9.000 iz Bosne i Hercegovine, odnosno iz njenog manjeg entiteta, Republike Srpske. Kao izvori „manipulativnih sadržaja“ i „dezinformativnih taktika“ navedene su i izjave ruskih, crnogorskih i srpskih političara, kao i sveštenstva Srpske pravoslavne crkve. „Privremenim odvajanjem od srpske politike nije znatnije poremećen odnos beogradske politike prema Crnoj Gori. Kampanja u istom duhu je nastavljena. Kao što vidimo, traje nesmanjenom žestinom više od vijek i po, pa do danas. U stvari, u kratkom periodu od donošenja Zakona o slobodi vjeroispovijesti, dobila je neslućene razmjere i po svojoj primitivnoj i agresivno-agitatorskoj dinamici, nadmašila je do sada poznate primjere ratno-huškačke propaganda“, navodi Dragoslav B. Perović u članku „Anticrnogorska propaganda iz Srbije“ (Perović, 2020: 312), u kojem je ponudio istorijski pregled primera takve propagande.

PRESEDNIK CRNE GORE U CENTRU ANTICRNOGORSKE MEDIJSKE PROPAGANDE

Nakon izbijanja pandemije Kovida-19, mediji u Srbiji su privremeno obustavili kampanju protiv države Crne Gore. Čim su se, međutim, za to stekli uslovi, kampanja je ponovo pokrenuta, naročito u vreme 14. godišnjice proglašenja crnogorske nezavisnosti, maja 2020. godine, kao i nakon odluke crnogorskih vlasti da, između ostalih država, i građanima Srbije ne bude dopušten ulazak u Crnu Goru, dok god njihove države ne ispune osnovne epidemiološke kriterijume. U centru kampanje mržnje je bio predsednik Crne Gore Milo Đukanović, kojeg su predstavljali kao simplifikovanu i banalizovanu personifikaciju nezavisne Crne Gore.

Neki od naslova iz tog perioda su: „Milo – Prvi NATO vladika“ (*Pečat*, 5. jun 2021), „Patrijarh (Irinej): Milo je gori od komunista, ustaša i Turaka“, „Kreira lažnu tvorevinu po uzoru na Hrvatsku pravoslavnu crkvu iz epohe Pavelićeve NDH“ (*Informer*, 21. jun 2020), „Đukanović

hoće Crnu Goru bez SPC i Srba“, „Vučić: Novih ‘Oluja’ i progona Srba neće biti“ (*Blic*, 20. maj 2020), „Avetinjo, ne diraj u Srbe!“ (*Informera*, 26. maj 2020), „Milo uhapsio vladiku, hoće građanski rat“ (*Alo*, 14. maj 2020), „Pečat Milovog ludila“ (*Kurir*, 27. maj 2020), „Milo: Srbi, neću da vas vidim na moru“ (*Alo*, 26. maj 2020), „Epidemija Milovih obračuna sa Srbima“ (*Večernje novosti*, 27. maj 2020). List *Politika* donosio je naslove, poput: „Stvaranje nove crkve vodi nestanku srpskog naroda“ (21. maj 2020), „Da Srbi u Crnoj Gori budu statistička greška“ (26. maj 2020), „Novi udar na srpsku crkvu u Crnoj Gori“ (28. maj 2020). Tabloidi neretko koriste pogrdan naziv za Crnogorce koji podržavaju Đukanovićevu politiku: „milogorci“. Prema njihovim navodima, Crna Gora „kopa kanale na granici sa Srbijom“ i „naoružava Bošnjake“ (*Večernje novosti*, 3. februar 2020).

U kontinuiranoj anticrnogorskoj propagandi prednjače mediji koji su od strane Saveta za štampu Srbije, samoregulatornog tela koje se stara o poštovanju Kodeksa novinara Srbije, proglašeni za apsolutne rekordere u kršenju novinarske etike (Savet za štampu, 2022). Reč je o tabloidima, poput lista *Alo*, *Informera*, *Srpskog telegrafa*, *Kurira*. Ali, ne samo o njima. Reč je i o polutabloidu, kakve su *Večernje novosti*, koji takođe često krši Kodeks novinara Srbije, ali i o najstarijem dnevnom listu na Balkanu, *Politici*. U tome im se pridružuju i tabloidne televizije, na čelu sa Hepi TV i televizijom Pink, kao i nedeljnici poput *Pečata*. Reč je mahom o glasilima koje je Tviter u avgustu 2021. godine označio kao medije koji saraduju sa Vladom Srbije.¹ Nameće se, dakle, zaključak da iza kampanje protiv Crne Gore i njenog građanskog karaktera stoji vlast u Srbiji, čiji su navedeni mediji samo produžena ruka. Među medijima koje je Tviter označio kao provladine su i oba javna servisa, Radio-televizija Srbije i Radio-televizija Vojvodine. Takođe, kada govorimo o pristrasnosti srbijanskih medija, treba imati u vidu i činjenicu da su Reporteri bez granica svrstali Srbiju na 93. mesto u svetu kada su medijske slobode u pitanju. U odnosu na 2016. godinu, to je pad za čak 34 mesta (RSF, 2021).

U navedenim primerima, prekršeni su brojni članovi Kodeksa novinara Srbije: od istinitosti izveštavanja, odgovornosti novinara i urednika, novinarske pažnje, korišćenja časnih sredstava, neprimerenih sadržaja i diskriminacije, pa sve do krivičnog dela izazivanja verske i

¹ <https://rs.n1info.com/vesti/tviter-oznacio-medije-koji-saraduju-sa-vladom-srbije/>

nacionalne mržnje. Reakcije nadležnih na takvo izveštavanje nažalost izostaju, a široj javnosti nije poznato da li se time bavio i relativno liberalni Savet za štampu Srbije.

U analizi iz 2021. godine pod nazivom „Rezolucija i medijski ponor“ koji je uradila za Institut za medije Crne Gore, novinarka i medijska stručnjakinja Tamara Skrozza iz Beograda navodi da:

„(...) čak i onaj ko u danima posle usvajanja Rezolucije crnogorskog parlamenta o Srebrenici (17. juna 2021) nije pratio medije u Srbiji, a pritom ima bar okvirnu predstavu kako oni izgledaju poslednjih godina – lako može da pretpostavi na koji se način izveštavalo o tom događaju. Pisalo se i govorilo nekritički, jednostrano, bez želje da se razume i sazna; širila se mržnja, potpirivala netrpeljivost i primenjivale se već poznate metode diskvalifikacije političkih neistomišljenika. Medijski zakoni kao da nisu postojali, Kodeks novinara Srbije kao da nikada nije napisan, Ministarstvo kulture i informisanja kao da je naglo izgubilo vid, sluh i moć oglašavanja, a Regulatorno telo za elektronske medije ni inače nije prisutno i obično ne radi svoj posao“ (Skrozza, 2021).

Nakon usvajanja Rezolucije, u nemilost medija iz Srbije pao je i do tada favorizovani premijer Crne Gore Zdravko Krivokapić, kao i njegovi koalicioni partneri. Na primer, mediji su objavljivali sledeće naslove: „Jado! Krivokapić kao Milo: Pljuje Srbiju, a ćerke mu razvile biznis u Beogradu!“ (*Kurir*, 29. jun 2021), „Kukaju u prazno: Krivokapićeve ćerke se žalile da im prete, a sad ih je policija razotkrila“ (*Večernje novosti*, 30. juna 2021), „Milo, raspop, Dritan, Bečić usvojili antisrpsku rezoluciju, pa potrčali da drže govorancije u Srebrenici“ (*Alo*, 12. jul 2021). U rubrici „Pogledi“ u listu *Politika*, 10. jula 2021. objavljena je kolumna poslanika vladajuće Srpske napredne stranke Nebojše Bakareca koji je i tu platformu iskoristio za relativizaciju genocida, potpirivanje netrpeljivosti prema Crnoj Gori, obračun s političkim oponentima, itd.²

Pre toga, propaganda je nastavljena i prilikom lokalnih izbora u Nikšiću marta 2021. godine, kada je televizija Hepi dva meseca pre izbora emitovala serijal specijalnih emisija pod nazivom „Bitka za Nik-

² dostupno na: <https://www.politika.rs/scc/clanak/482841/Pogledi/Geopoliticki-ciljevi-rezolucija-o-Srebrenici>

šić“, koje su bile anticrnogorski intonirane i već po naslovu je uočljivo korišćenje vojnih metafora s ciljem razdvajanja „nas“ i „njih“.

Širenje tenzija ponovo dostiže kulminaciju u susret ustoličenju mitropolita SPC-a Joanikija, početkom septembra 2021. godine. List *Politika* na naslovnoj strani piše da se „Mitropoliti vekovima ustoličavaju na Cetinju“, a u sličnom tonu nastupaju i tabloidi, takođe na naslovnica: „Milo želi da padne krv!“ (*Alo*), „Patrijarh: Milo hoće da nas pobije“ (*Informer*), „Milo traži krv na Cetinju da bi Zapad optužio Srbe“ (*Srpski telegraf*)... Istraživanje dnevnog lista *Pobjeda* (15. avgust – 14. septembar 2021) pokazalo je da su u sedmicama pre ustoličenja mitropolita Joanikija mediji iz Srbije koji su pod kontrolom vlasti u Beogradu vodili „svakodnevnu, intezivnu negativnu kampanju koja je imala za cilj da se medijski satanizuje predsjednik Crne Gore Milo Đukanović i da se crnogorski građanski otpor prikaže kao oblik antisrpskog nasilnog ekstremizma“ (*Pobjeda*, 2021).

U celogodišnjoj analizi „Srbijanski mediji o Crnoj Gori“ Digitalnog forenzičkog centra iz Podgorice, koja se odnosi na period od 1. oktobra 2020. do 30. septembra 2021. godine, sa fokusom na medije koji imaju visoku čitanost u Crnoj Gori, obuhvaćeno je 15825 članaka. Dominiraju narativi po kojima je Crna Gora „kriminalna i zarobljena država“, u kojoj su Srbi „ugroženi“, „bivši režim progoni Srpsku pravoslavnu crkvu i želi da otme srpske svetinje“.

„Takvo izvještavanje dovelo je do opasnih predrasuda prema Crnoj Gori, njenim građanima i institucijama kod velikog broja ljudi u Srbiji, ali i Crnoj Gori, imajući u vidu doseg i čitanost ovih portala i kod nas. Iz navedenog je vidljivo da srbijanski mediji Crnoj Gori pridaju veliku pažnju, ali na krajnje senzacionalistički i huškački način, često izvlačeći informacije iz konteksta, kršeći novinarsku etiku i ljudski moralni kodeks ponašanja“ (DFC, 2021).

Analiza DFC-a iz prethodne godine (1. oktobar 2019 – 30. septembar 2020) imala je slične zaključke: posmatrani mediji iz Srbije, koji su popularni i u Crnoj Gori, činjenice često kombinuju „sa lažima, pretjerivanjima ili izvlačenjem činjenica iz konteksta kako bi se oblikovalo javno mnjenje (...) Iz navedenog je očigledno da su srbijanski mediji posvetili veliku pažnju Crnoj Gori naročito od početka litija (ja-

nuar 2020. godine), ali na ekstremno senzacionalistički i zapaljiv način, vrlo često izvlačeći informacije iz konteksta, kršeći novinarsku etiku i kodeks“ (DFC, 2020: 13).

TEHNIKE MANIPULACIJE PODSEĆAJU NA RATNU PROPAGANDU

Publika ovih medija je suočena sa tehnikom medijske manipulacije poznatom kao fenomen izostavljenog bekgrounda (background). U medijskoj teoriji, bekground je drugo ime za kontekst vesti, jer „Ono što je za autora očigledno, korisniku odnosno čitaocu, gledaocu ili slušaocu nije uvek jasno; on može da se nalazi hiljadama kilometara daleko od mesta događaja i da o pozadini zbivanja bude sasvim neobavešten. Ili naprosto može da bude nedovoljno informisan pa možda i nedovoljno funkcionalno pismen“ (Gruhonjić, 2011: 21). U profesionalnom novinarskom smislu, uzrok ovakvom izveštavanju svakako leži i u siromaštvu novinarskih žanrova u posmatranim medijima. U navedenim tekstovima dominira takozvano izjavno novinarstvo, koje podrazumeva nekritičko prenošenje izjava različitih ličnosti, ma koliko te izjave same po sebi bile jednostrane i problematične. U izjavnom novinarstvu bekground kao obavezni deo u izveštavanju veoma često izostaje u takvim medijima. Izostavljanjem bekgrounda publici se, dakle, nude polovične, dekontekstualizovane informacije. I jedno i drugo za posledicu ima stvaranje potencijalno opasnih stereotipa i predrasuda prema, u ovom slučaju, Crnoj Gori i njenim građanima, umesto prezentovanja svih relevantnih i verodostojnih informacija.

Retki su i uglavnom marginalni mediji u Srbiji koji u svom izveštavanju o Crnoj Gori uzimaju u obzir svu kompleksnost odnosa u toj susednoj državi. I mediji koji nisu tabloidni i nisu bliski vlastima, često „sukob“ između Srbije i Crne Gore svode na lične odnose predsednika dve države, Aleksandra Vučića i Mila Đukanovića, kao i na predizbornu kampanju. U takvom pristupu nema analitičkog i istraživačkog novinarstva, koje bi trebalo da pruži uvid u sve aspekte medijski spinovanog „sukoba“.

U analizi „Politička propaganda i projekt ‘Svi Srbi u jednoj državi’: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe“, koju je – na zahtev Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za

bivšu Jugoslaviju – napisao Renaud de La Brosse, redovni profesor na Univerzitetu Reims Champagne-Ardenne (Francuska) navodi se da – iz brojnih izveštaja, studija, članaka i svedočanstava – proizlazi da je zajednička crta nacionalnih političkih programa u bivšoj Jugoslaviji prisutnih od kraja osamdesetih godina 20. veka pa do prvih godina trećeg milenijuma to što su ih podržavali i omogućili mediji koji su postali najverniji službenici nacionalističkih stranaka na vlasti u pojedinim republikama (De la Brosse, 2003).

Autor navodi i osnovne principe svake propagande:

1. *Simplifikacija* – što bi se, na primeru kritičke analize diskursa iz ovog rada, moglo prepoznati u krilatici „Ne damo svetinje“
2. *Projiciranje sopstvenih nedostataka na druge*: U svom specijalnom broju iz meseca jula 1990, revija *Duga* se tog zadatka prihvata na sebi svojstven način. Iz pera Mihaila Markovića, marksističkog ideologa i filozofa i bliskog saradnika srpskog predsednika Slobodana Miloševića, može da se pročita sledeće: „Tragedija Srba u Hrvatskoj se nije završila – ona traje do dana današnjeg i mogla bi biti još veća u bliskoj budućnosti“. U istom broju, doktor Jovan Rašković, vođa Srpske demokratske stranke u tzv. Krajini, piše u istom duhu: „Položaj srpskog naroda u Hrvatskoj je gori od položaja bilo koje, makar i najmanje, nacionalne manjine u Jugoslaviji. Svi imaju pravo na jezik, kulturu, svoje mas-medije itd. A jedino to pravo nemamo mi – Srbi u Hrvatskoj. Ukinuti jednom narodu pravo na maternji jezik, na narodno pismo, jedna je vrsta zločina“. Pogledamo li ove primere i uporedimo li ih sa gornjim primerima propagande protiv Crne Gore, mogu se uočiti slični mehanizmi, uključujući i rečenične konstrukcije. Isto vredi i za ostale osnovne tehnike propagande:
3. *Instrumentalizacija vesti u sopstvenu korist*
4. *Uporno ponavljanje poruke*
5. *Oslanjanje na mitove i istoriju*
6. *Izgradnja nacionalnog konsenzusa* – koja, po De la Brosseu, može da proizvede efekt povodenja ili zaraze.

„Sistematska upotreba lažnih informacija, polu-informacija, odsustvo medijskog pokrivanja određenih događaja omogućilo je da se među nacionalne zajednice udahnu i uliju mržnja i strah. Mediji su pripremili psihološki teren za narastanje međunacionalne mržnje, pretvo-

rivši se u oružje kada je izbio rat“, navodi autor u analizi izveštavanja medija sa jugoslovenskog prostora pred i tokom ratova iz devedesetih godina 20. veka (De La Brosse, 2003). Dodaje da je zvanična propaganda crpela inspiraciju na izvorima srpske mistike, mistike o narodu žrtvi i mučeniku prema kojem se istorija maćehinski ponela, te mistike „Velike Srbije“ nedeljive od pravoslavlja.

Posmatrani tabloidi i televizije, poput Hepija i Pinka, do danas veliku pažnju posvećuju zbivanjima u Crnoj Gori, ali na senzacionalistički i huškački način, kao i kroz poluinformacije. Oni koji imaju istorijsko sećanje na ratne devedesete godine 20. veka, u svemu tome mogu da prepoznaju rukopis koji podseća na ratnu propagandu. Što nije bezazleno, s obzirom da je reč o tiražnim i gledanim medijima, od kojih je većina dostupna i publici u Crnoj Gori.

LITERATURA

- Bishop, H., Jaworski, A. (2003). „We Beat ‘Em’: Nationalism and the Hegemony of Homogeneity in the British Press Reportage of Germany versus England during Euro 2000“. *Discourse & Society*, 14(3), 243–271.
- De La Brosse, Renaud (2003). *Politička propaganda i projekt „Svi Srbi u jednoj državi“: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*. Hag: Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm
- Digitalni forenzički centar – DFC (2020). *Analiza: Srbijanski mediji o Crnoj Gori*. Dostupno na: <https://dfcme.me/wp-content/uploads/2020/11/Izvjestaj-srpski-mediji-2020-MNE-2.pdf>
- Digitalni forenzički centar – DFC (2021). *Analiza: Srbijanski mediji o Crnoj Gori*. Dostupno na: <https://dfcme.me/nasa-izdanja/ostale-publikacije/>
- Gruhonjić, D. (2020). *Tabloidni napadi na Crnu Goru*. Dostupno na: <https://autonomija.info/dinko-gruhonjic-tabloidni-napadi-na-crnu-goru/>
- Gruhonjić, D. (2014). „Medijska manipulacija kontekstom: fenomen izostavljenog i/ili pristrasnog bekgraunda“. U: *Interkulturalnost. Časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije*, br.7 mart 2014 (63–69). Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.

- Gruhonjić, D. (2011). *Diskurs agencijskog novinarstva*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Ninamedia Research (2021). *Stavovi građana Srbije o Crnogorcima*. Novi Sad. <https://drive.google.com/file/d/15v9RwQ8QmQBb4TiUPdtUfD9UsKD9VLjl/view>
- Perović, D. B. (2020). „Anticrnogorska propaganda iz Srbije“. U: *Matica crnogorska*, br. 81, proljeće 2020. (263–312). Podgorica.
- Pobjeda (2021). *Dnevno po četiri medijska napada na „komite“ i Dukanovića*. Dostupno na: <https://www.pobjeda.me/clanak/dnevno-po-cetiri-medijska-napada-na-komite-i-dukanovica>
- Reporters Without Borders – RSF (2021). *Fight against impunity continues*. Dostupno na: <https://rsf.org/en/serbia>
- *Kodeks novinara Srbije – uputstva i smernice* (2015). Beograd: Savet za štampu. Dostupno na: https://savetzastampu.rs/wp-content/uploads/2020/11/Kodeks_novinarar_Srbije.pdf
- Savet za štampu Srbije (2022). *Izveštaj o monitoringu poštovanja Kodeksa novinara Srbije u dnevnim novinama u periodu od 1. jula do 31. decembra 2021. godine*. Dostupno na: <https://savetzastampu.rs/lat/wp-content/uploads/2022/02/Monitoring-jul-decembar-2021..pdf>
- Silaški, N., Đurović, T., & Radić-Bojanić, B. (2009). *Javni diskurs Srbije: kognitivističko-kritička studija*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Skrozza, T. (2021). *Rezolucija i medijski ponor*. Podgorica: Institut za medije Crne Gore. Dostupno na: <https://www.vijesti.me/kolumne/557625/rezolucija-i-medijski-ponor>
- Van Dijk, T. A. (1993). „Principles of Critical Discourse Analysis“. *Discourse and Society*, 4(2), 249–283.

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Universität Greifswald

Lehrstuhl für Slawische Sprachwissenschaft

Institut für Slawistik

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

СЕМИОТИЧКИ ПЕЈСАЖ У ЗАШТИЋЕНИМ ПОДРУЧЈИМА СРБИЈЕ

Теорија семиотичког пејзажа (скраћено СП) истражује интеракције између језика, простора и знакова. Анализирају се феномени који су својствени култури и језику. Посебну улогу у овој области има студија Адама Јаворског и Криспина Турлоа (2010), због тога што аутори говоре о томе да писани дискурс увек ступа у интеракцију са другим дискурзивним модалитетима, на пример, са визуелним утисцима, невербалном комуникацијом, архитектуром или окружењем. Раније студије су се углавном бавиле ситуацијом у урбаним срединама и фокусирале су се на вишејезичне структуре. Слабо насељени резервати природе, с друге стране, тешко да су предмет посматрања у овом контексту, иако свакако имају потенцијал да допринесу детаљнијем опису проучавања СП. Овај рад на тај начин покушава да обради заштићена подручја у Србији из перспективе СП. Знаци у јавном простору се анализирају у односу на свој примарни и секундарни садржај. Поставља се и питање интеракције између језика и природног окружења, пре него што се предложи класификација посматраних објеката.

Кључне речи: *Семиотички пејсаж, заштићена подручја, Србија, лингвистика, језик и простор*

1. Појам „Семиотички пејсаж“

Семиотички пејсаж (даље скраћено: СП) је релативно млада дисциплина. Првенствено се односи на корелације између семиотике и језичког пејсажа (скраћено: ЈП) који је посвећен истраживању јавног простора и улози језика у њему. У принципу, семиотика се може класификовати као лингвистичка дисциплина која се бави науком посвећеној знаковима и системима знакова. Стога доводи у питање симболична средства помоћу којих људи моделирају своју околину и перцептивне структуре. Фокус је на симболу, који се посматра као слика замишљеног садржаја (Шелестјук, 2006: 6). Након тога следи опис структура значења у оквиру испитивања компетенција и знања говорника (Акмајан и др., 2001: 227). На овај начин, уопштено говорећи, расправља се о структурама значења, при чему је веза између текста и слика (у суштини менталне вредности; Акмајан и др., 2001: 233). Ове менталне представе могу створити врло индивидуалне стварности (Лјашенко, 2015), такође су веома повезане са језичким и контекстуалним окружењем, чак су и мотивисане њима. У студији Мечковске (Мечковскаја, 2007: 117–124) успостављена је и веза између природе (у смислу суштине одређених језичких појава) и семиотике, али се не поставља питање које специфичности се могу квантификовати у интеракцији језика и природе¹.

Дисциплина СП користи семиотику као подкомпоненту да би детаљније истраживала одређене пејзаже у целини и на тај начин испитала како објашњавају значења и то помоћу којих компонената. У овом тренутку се још увек мора упутити на ЈП пре него

¹ „Генеалогические связи природных и культурных семиотик проявляются в двухнаправлениях: во-первых, в некоторых чертах семиозис в биологическом мире, общих для животных и человека; во-вторых, в форме и содержания знаков ряда культурных семиотик – прежде всего в жестах, мимике, поведении и этикете“ (Мечковскаја, 2007: 118). Овде се више ради о раздвајању природне и вештачке семиотике, при чему ауторка препознаје природну семиотику у изразима лица и гестовима живих бића, а вештачку семиотику у стварању азбуке (Мечковскаја, 2007: 122). Основе семиотике нећемо даље елаборирати у овом тренутку, будући да служе само као оријентација за целокупни проблем, посебно јер семиотички концепти не морају нужно бити фиксирани на географским подручјима, како је то уобичајено у СП.

што СП уопште буде разумљив. ЈП испитује, између осталог, језик у простору, његову важност, функцију, фреквенцију, структуре и преференције у употреби. Примери укључују натписе на радњама, улицама, тржним центрима, знакове, огласе и бројне друге објекте који носе текстове у простору. Бројне студије подједнако се фокусирају на вишејезична подручја и улогу коју у њима играју различити језици (види на пример Милер, 2021). Неки чланци компаративно раде на значају различитих језика у јавном простору и анализирају их у позадини политичких контекста (нпр. Слобода, 2009), док неки раде више документарно и показују како је језичка структура одабраних простора семиотичка и осетљива на одређени дискурс (Гонсалвес, 2012). У том контексту, главно питање је који језик треба пронаћи на којој конкретној локацији. Прелазак на СП може се видети овде: СП се такође фокусира на питање коју улогу језик може имати у јавном простору, али се не ради о квантитативним, већ о одређеним својствима одабраних текстова везаних за садржај. Ову дисциплину су 2010. опширно описали Адам Јаворски и Криспин Турло. Они претпостављају да је предмет ЈП суштински оријентисан на документовање језика у простору и из различитих разлога није довољан за објашњење сложених функција. Аутори говоре о чињеници да писани дискурс увек ступа у интеракцију са другим дискурзивним модалитетима, на пример са визуелним утисцима, невербалном комуникацијом, архитектуром и одређеним окружењем (Јаворски & Турло, 2010: 2), према којима постоји директна интеракција између језика и слике и простора:

„For this reason, ‘linguistic’ is only one, albeit extremely important, element for the construction and interpretation of place. Although potentially misleading – all landscape is semiotic, i.e. its meaning is always construed in the act of socio-cultural interpretation – (...) we thus take semiotic landscape to mean, in the most general sense, any (public)space with visible inscription made through deliberate human intervention and meaning making“ (Јаворски & Турло, 2010: 2).

При томе аутори одустају од важних веза које су веома значајне за истраживање целокупног проблема. Стога мора бити јасно како су места изграђена и како један или више језика томе доприносе. Поменуте социокултурне компоненте су такође од изузетног

значаја и неизбежно значе интеграцију симбиотских приступа. Међутим, оно што је једнако важан проблем је дефиниција појма „простор“. Овде се може позвати само на бројне студије из ЈП-а, које се често фокусирају на појаве које се могу запазити у великим градовима (посебно у Гонсалвес, 2012 или Милер, 2021). Другим речима, мора се унапред разјаснити који ће се конкретан простор испитати као пример. У овом чланку, међутим, не желимо да улазимо у велике градове, мада се такође мора напоменути да су веома погодни за поље истраживања и пружају занимљив материјал. Уместо тога, испитаћемо географска подручја која првенствено карактерише њихов посебан статус природе. То значи да је на већем подручју доступно много мање материјала, што је повезано с чињеницом да се одговарајућа подручја углавном користе у туристичке сврхе и да су стога слабо насељена. Ово доводи до недостатка потребе за пажљивим означавањем на свим приступачним местима, тј. натписи се користе углавном тамо где пружају посебне информације посетиоцу. Ово је, наравно, кореспонденција са оним што се такође може наћи у градовима, али на знатно смањеном простору, већ самим тим и знатно ограничење у погледу количине. Дакле, тешко је извести квантитативно оријентисане студије, јер оне често постоје у области ЈП. С друге стране, циљано истраживање у јасно дефинисаној области може комбиновати семиотички подухват са лингвистичко-интерпретативним.

У свом раду, Адам Јаворски и Криспин Турло указују на то да је пејзаж и његов медијски дизајн простран концепт који се тумачи у позадини географских, друштвених, економских, правних, културних и емоционалних околности (Јаворски & Турло, 2010: 3). Ово ствара просторну продукцију која се мора бавити веома различитим развојем и у којој се језик користи као посредник информација. Посебно с обзиром на корелацију између текста и визуализације (нешто што постаје све релевантније, такође захваљујући електронским медијима), може доћи и до врло описног рада, на пример кроз дијалогски приступ при испитивању односа између људи и одређених места (Јаворски & Турло, 2010 : 5). Концепт пејзажа или простора није ограничен на социо-културне компоненте, иако се чини да су оне од централног значаја. То је такође због чињенице да реторика просторног конструкта игра одлучујућу

улогу за људе и културе, јер су они неизбежно локално повезани са одређеним простором и стога му придају одређени значај (Јаворски & Турло, 2010: 7). Управо зато и језик игра важну улогу, јер се користи у конкретним, омеђеним просторним локалитетима, због чега аутори истичу следеће:

„(...) our sense of national or regional identity is closely linked to the nation’s collective gaze at the physical attributes of landscape, especially the pictorial, cartographic and textual representations of the countryside. The production of these landscapes in the construction of regional and national identity has been well recognized and extensively documented (...)“ (Јаворски & Турло, 2010: 7).

Из овога се може извести одређена симболичка моћ која мотивише или утиче на употребу језика на одређеним местима. Ова места се ментално развијају помоћу контролног система, у којима језик чини инструментом. Ово, заузврат, по први пут омогућава да се добију специфичне карактеристике конкретних простора, што бисмо желели даље да документујемо у наставку користећи одабране примере. Овде се не поставља толико питање који територијални идентитет људи могу препознати на овим местима, већ шта могу препознати када виде околину. Ипак, биће неизбежно испитати језичке посебности, јер се посебно у Србији њима може обезбедити висок ниво метаконтекстуалне поруке, што такође може довести до језичке идеологизације:

„One key aspect of linguistic ideologies emerging from these definitions is that they are metalinguistic, or metadiscursive, in nature (...), i.e. they overlay, more or less explicitly, all language use with *value*, be it social, cultural, political, moral, economic or otherwise. The converse is equally valid; all metalinguistic commentary is ideological“ (Јаворски & Турло, 2010: 7).

Овај чланак не поставља питање који су идеолошки аспекти повезани са употребом одређеног језика или његовим изразом, него се намерава преиспитати које специфичне функције језик може преузети у коегзистенцији са читавим својим окружењем. Управо из тог разлога постоји више симболичких вредности и естетских питања у вези са употребом језика, али са другим контекстима о којима ћемо говорити детаљније.

Занимљиво је да постоји још један аспект који треба нагласити у уводу по Јаворским и Турлом (2010: 21), а то је чињеница да су се истраживања СП до сада фокусирала на урбана подручја, што се одражава у њиховом коментару на студију о графитима, јер је ова врста употребе писма на врло специфичним подручјима у основи распрострањена у градовима, иако не мора нужно бити специфична за локацију. Градови се нуде јер имају много места кроз која свакодневно пролазе бројни људи, па ће и они који прскају графите пронаћи довољно простора. Ситуација у природи је потпуно другачија, јер би овде било могуће поставити одговарајуће поруке само у појединачним случајевима. Поред тога, приметило би их далеко мање људи и на тај начин, натписи би тешко постигли свој циљ. Стога се у суштини може претпоставити да су графити добар пример доминације истраживања СП у урбаним просторима.

Кати Линдстрем, Калеви Кул и Ханес Паланг у свом раду претпостављају да се семиотика пејзажа мора схватити као допринос културних студија. Истичу да нити је лако зацртати предмет истраге нити постоји доследност у терминологији или подухвату. На пример, појмови као што су „место“, „простор“ или „пејзаж“ су заменљиви и користили би се као синоними ако се не покуша прецизна дефиниција (Линдстрем & Кул & Паланг, 2014: 111). У лингвистичком смислу, међутим, пејзажи се често описују као системи знакова који помажу да се објасни целина кохерентне структуре (Линдстрем & Кул & Паланг, 2014: 113–114). Они сумирају постојећа гледишта и укратко сажимају који се кључни аспекти могу идентификовати:

„(1) Landscapes are to a certain extent analogous to languages.

(2) Landscapes, like languages, consist of signs, that is, independent identifiable meaningful units.

(3) Landscape signs like language signs can be described by the Saussurean sign model that consists of the „signifier“ and „signified“, the relationship between which is arbitrary and unmotivated by any observed features (the relationship between a horse-riding statue and the concept of power, for example, or a big porch and wealth, is as arbitrary as the connection between the word ‘horse’ and the big animal we refer to by this word).

(4) The meanings of the arbitrary signs are understood through their similarity and difference to other signs in the sign systems.

(5) Each single real-life landscape element (sign) is parole, that is, a local manifestation of some deeper language, the langue, or a deep structure (a notion borrowed from generative grammar).

(6) Landscape elements/signs are combined into „utterances“ according to some (social) codes. These utterances are normally analysed from the point of view of the receiver’s social codes.

(7) Landscapes can be analysed with the same methodological devices as language, discourse or text“ (Линдстрем & Кул & Паланг, 2014: 114).

Даље, аутори показују зашто се пејзаж често тумачи као текст. Сходно томе, бројне студије се баве читањем пејзажа, односно идентификовањем и груписањем одређених кодова. Неке студије чак иду толико далеко да идентификују бројне друштвене компоненте у концепцији простора, који пак садрже економске, социјалне, топографске, еколошке и функционалне аспекте, а такође су у интеракцији са личним разумевањем, изграђеним окружењем и историјом. Методолошки приступ различитих студија такође је релативно сличан у очима аутора: идентификују се појединачни знакови, као и поруке које се с њима повезују (Линдстрем & Кул & Паланг, 2014: 114–115).

Истовремено, морамо споменути и неке новије студије које се не баве директно СП-ом, али које могу бити од интереса за њихово будуће истраживање. Ове студије иду у два правца: први правац следи дигитално засноване идеје у културном или регионалном контексту. Овде се питања антропологије, етнографије или културних студија анализирају као основа за концепте на дигиталној мрежи. Перцепција на екрану при томе такође игра важну улогу (Хартблај & Клепикова, 2021: 3–5). Други правац разматра како специфично теоријско моделирање може анализирати географска подручја са језичким контактом. У једној студији, на пример, Бајесова вероватноћа и статистика служе као основа за прописивање језичких односа, као што се може наћи на Балканском полуострву (Ранахер и др., 2021). У принципу, било би замисливо и пожељно интегрисати оба подухвата у СП и тако проширити њен обим. За наш рад, међутим, оба смера се могу искључити, јер се студија

прво не ослања на дигиталне, већ на аналогне медије, и друго, будући да се готово не налазе статистички релевантни параметри, језик се у јавном простору мора документовати помоћу појединачних примера. У даљем току разраде детаљније ће се говорити о структури која је у нашем случају у првом плану, односно посебним подручјима природе у Републици Србији. Пре него што се може спровести конкретна анализа, прво се мора показати како су ова подручја у Србији дефинисана и шта их карактерише.

2. Појам „заштићено подручје“ у Србији

Неопходно је дефинисати појам „заштићено подручје“ и истражити његов посебан лингвистички репертоар. Ово неизбежно мора бити у интеракцији са очекивањем које људи имају кад уђу у природно подручје. Нека заштићена места у Републици Србији ту служе као пример. Треба споменити да је рад Завода за заштиту природе Србије од изузетног значаја. На својој интернет страници <https://www.zzps.rs/wp/> под насловом „О заводу“ сазнајемо да се ради о научној институцији која се бави заштитом животне средине, документује напредак у заштити природе и научно истражује ретке природне појаве од 1948. године. Такође је био од помоћи у покретању неких закона. Своје задатке види првенствено у националном очувању природе, али и у имплементацији међународних пракси и глобалног умрежавања. На почетној страници такође налазимо дефиницију српских Заштићених подручја природе:

„Заштићена подручја су подручја која имају изражену геолошку, биолошку, екосистемску и/или предеону разноврсност и због тога се актом о заштити проглашавају заштићеним подручјима од општег интереса. (...) Заштићена подручја су класификована у 7 врста, и то: строги резерват природе, специјални резерват природе, национални парк, споменик природе, заштићено станиште, предео изузетних одлика и парк природе“ (<https://www.zzps.rs/wp/zasticena-podrucja/>).

Следи табеларно поређење са седам наведених категорија и њима повезаним параметрима, који се користе као разлог за одговарајући доделу. Хијерархија је уређена горе наведеним редоследом. Важи следеће: што је оригиналнија материја одређене облас-

ти, то је њен ранг виши. Сходно томе, „строги резервати природе“ су највиша категорија, док „парк природе“ има најнижи ранг. Ова категоризација има утицај на дозвољене и забрањене активности на локацији, такође је повезана са одређеним финансијским и научним питањима, а њена употреба варира као и њено постојање и садржај.

У том контексту би требало напоменути питања која се одnose на лингвистичку дисциплину СП, јер је до сада било веома ретко да су се природна подручја уопште испитивала. Већ је поменуто да је то повезано и са количински мањим материјалом и са већим напорима да се прикупи тај материјал. Без обзира на то, овде треба покушати да се испитају неки аспекти и да их унесемо у научни дискурс. Централна питања ове студије су следећа: Какву улогу употреба језика има у подручјима која су подложна одређеној правној заштити у Србији, и онда, како се развија СП ван урбаних насеља? Постоје ли феномени који побољшавају одређене конструкте специфични за културу и тако стварају имагинарни простор? Коју језичку и културно релевантну семиотику ово изазива? Како Јаворски и Турло постулирају интеракцију између језика, простора и знакова и какву улогу у томе играју визуелни утисци? Могу ли се ти утисци контролисати и ако могу, како? У наставку ћемо покушати да објединимо неке утиске који изгледају корисни да одговоре на питања и да им се вратимо на самом крају. Међутим, такође се мора нагласити да се у овом тренутку може документовати само врло мали део. Ово има везе с чињеницом да би у основи била потребна врло опсежна семиотичка и културолошка анализа како би се оправдала сложеност теме. Стога се ограничавамо на неколико централних аспеката који имају за циљ да укажу на то како горе наведене интеракције функционишу у пракси, које се могућности за тумачење отварају и који потенцијал нуде за даље студије у оквиру СП.

3. Семиотички пејсаж у заштићеним подручјима Србије

У даљем тексту у фокусу је интеракција између текста и окружења. Анализираћемо неколико примера који не претендују да обухватају целу проблематику и стога могу само да се сматрају као

један део дисциплине СП. Претпостављамо, међутим, да ће комбинација до сада мало истражене констелације СП и њеног значаја у дискурсу о животној средини, и њено уграђивање у истраживачку традицију СП у целини довести до нових увида. Знакови и информативни натписи се испитују због њиховог семиотичког садржаја, налазе се у дискурсу о животној средини и тумаче на начин специфичан за културу (на основу рада Хензелман, 2021, у коме смо предложили класификацију за бугарска заштићена природна подручја). Без сумње, постоји много више опција које би могле послужити као продуктивни примери, али овде бисмо желели да прокоментаришемо како се језик циљано користи на знаковима и како ступа у интеракцију са конкретним природним простором.

3.1. Првенствено циљно оријентисани (динамички) индикатори

Први пример који бих желео да представим су динамички показатељи. Они указују на смер у коме се мора кретати да би се стигло до одређеног места. Они су посебно важни у еколошком дискурсу јер пружају просторну оријентацију посетиоцу и показују му пут којим треба да крене. Дакле, углавном се ради о путоказима, од којих неки садрже додатне информације које су важне за туристе. Пре свега, садржај ових путоказа је сврсисходан, тако да не информише о правном статусу, нити даје информације о димензијама или одређеним посебним карактеристикама које се могу видети на лицу места, већ даје чињеницу да је одређена тачка означена која се не налази на том месту, него на другом и до које се може стићи исписаном рутом. У овом контексту, у питању су динамички показатељи јер се не односе на то шта постоји на том месту, већ се односе на тачку на одређеној удаљености коју још треба прећи. Погледајмо сада два примера из Националног парка „Копаоник“, који је основан 1981. године и, као национални парк, класификован је као трећа најважнија категорија заштићених подручја у држави².

² Сви снимци представљени у овом одељку су од аутора.

Снимак № 1:
Путоказ за врх Гобелја (1834 м).
Figure 1: Signpost to the mountain
Gobelja (1834 m).

Снимак № 2:
Путоказ, горе дат ћирилицом,
доле дат латиницом.
Figure 2: Signpost in Cyrillic
script above, in Latin script below.

Копаоник је популарно одредиште за пешачење, за планинарство, али и добро посећено скијалиште. Ово се односи и на планину „Гобелја“ (1834 м), која је означена на пешачкој стази. Као што видимо на илустрацији № 1, име планине је названо великим ћириличким писмом, а смер је означен стрелицом. Као додатну оријентацију налазимо податак да је планина удаљена три километра од тренутног положаја и да треба планирати приближно време хода од једног сата и 15 минута да би се до ње дошло. Даље информације нису изричито дате, тако да овај пример веома добро илуструје да су то само индикативне белешке са додатним информацијама. Они такође показују посетиоцу да управљају његовом мобилношћу у одређеном смеру и стога служе као веома релевантни показатељи. Цео облик натписа би се могао дати као стрелица и тиме, у целини, означити смер. Ово је случај на слици № 2, где видимо референцу за успон на „Небеске столице“, познати локални хотел. За разлику од прве илустрације, овде видимо употребу ћирилице и латинице за означавање одговарајућег одредишта. Ова тачка чини место доступним домаћим и страним туристима који можда не знају српски језик. Осим тога, на левој ивици знака постоји приказ особе која симболично означава пешака и тако упућује на удаљеност коју треба прећи пешице. Додатак латиничним словима важности циља даје додатни нагласак, јер би требало да га

сви посетиоци што лакше пронађу³.

Коришћене боје су такође занимљиве јер морају одговорати окружењу у којем се користе. У нашем конкретном случају то значи да знакови идеално имају комбинације боја које потичу из природе и подсећају на природне појаве. На слици № 1 видимо белу ознаку на црвеној подлози. Обе боје играју веома важну улогу у природи, јер бела симболизује сјај светлости, али је и боја облака, снега, неких цвећа и камења (Бекова, 1977: 86, Доброволски & Пираинен, 2002: 238–240). Насупрот томе, црвена позадина представља упозорење, тако да је црвена заправо боја која позива на опрез (Доброволски & Пираинен, 2002: 266). Без обзира на то, црвена боја се јавља у бројним природним феноменима, на пример у ватри, неким плодовима и биљкама. Иако се избор боја уклапа у свеукупни контекст природе, црвена боја је прилично неуобичајена за означавање важних показатеља без икакве препознатљиве опасности (види такође доле у одељку 3.4.). Избор боје је у овом случају мање релевантан, јер је фокус на индикацији динамичког кретања. С друге стране, знак на слици № 2 је другачији, јер избор дрвета као материјала преноси природност и осећај природе. Смеђа боја ионако подсећа на дебла, али и на саму земљу и неке животиње попут медведа. На овом знаку за слова је изабрана јака црна боја која стоји као антоним беле боје. Црна је уопште погодна за писање текстова, као што је на описаном папиру (Доброволски & Пираинен, 2002: 240), али и симболичка асоцијација на тамну ноћ такође је у контрасту са светлом белом бојом.

³ У овом чланку нећемо се бавити питањем коју улогу игра ћирилица, а коју латиница на српским натписима. Ово би било посебно истраживање и излази из оквира ове истраге. Може се претпоставити, међутим, да постоје преференције и тенденције у употреби оба писма, за које се свако може показати у областима специфичним за дискурс. Хијерархизацију обележавамо кроз горњи распоред ћирилице као на слици № 2, или доминацију ћирилице у контексту хришћанско-православне цркве, на етно-културним локалитетима или местима релевантним за културну историју. Чак и ако се може стећи утисак да се оба писма могу користити на равноправни начин, ипак постоје одређени домени у којима доминира једно од два писма, шта се јасно види и у природним подручјима.

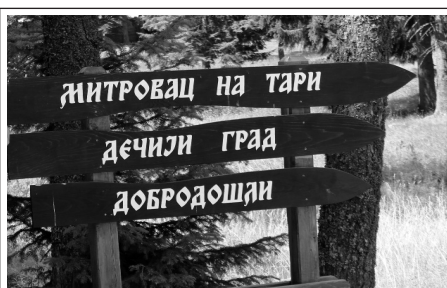
3.2. Првенствено информативно-статички индикатори (фиксне тачке)

Друга категорија која игра важну улогу су информативно-статички знаци. За разлику од категорије динамичких информација, која означава удаљености које треба прећи, информативно-статички индикатори се односе на врло специфичну фиксну тачку на којој се посетилац тренутно налази. Дакле, нема назнака о одређеним стазима које треба прећи, већ се посетилац о тренутној позицији упознаје са неколико кључних података. Ове ознаке служе и као важна оријентација посетиоцима, јер им показују где се налазе и тако пружају информације о значају одговарајуће локације. Ову врсту знакова налазимо, на пример, на коначним фазама одредишта на пешачкој тури, на планинским врховима или на таблама са називом места.

Снимак № 3: Гранични камен на српско-бугарској државној граници у близини врха Миџора (2169 м) са минималним подацима: „(Овде је) СФРЈ“.

Figure 3: Border stone on the Serbian-Bulgarian state border near the top of mountain Midžor (2169 m) with minimal data: „(Here is) SFRY“.

Снимак № 4: Митровац на Тари. Дечији град. Добродошли. Знак за идентификацију локације са минималним и додатним подацима: „(Овде је) Митровац (а ту је и дечији град и ви сте добродошли)“.

Figure 4: Mitrovac na Tari. Dečiji grad. Welcome. Sign for identification of the location with minimal and additional data: „(Here is) Mitrovac (and there is also a children's city and you are welcome)“.

Посебно занимљив пример је обележавање државне границе између Републике Србије и Републике Бугарске, што се може видети на слици № 3, која је недалеко од врха „Миџор“ (2169 м) на Старој планини. Статус Старе планине дефинисан је као „Парк Природе“, што га чини најнижом од седам централних категорија заштите у Републици Србији. Приказани гранични камен реликвија је из доба социјализма и стога носи натпис „СФРЈ“ као кратак облик за „Социјалистичка Федеративна Република Југославија“, на супротној бугарској страни може се према томе прочитати „НРБ“ за „Народна Република Бугарска“. Стога је то апсолутно минималистички показатељ врло релевантних информација, наиме разграничење државне територије и њено додељивање одређеној земљи, а тиме и изјава о томе шта у овом тренутку почиње. Материјал од којег је направљена ова ознака је сиви камен и самим тим својствен, а у овом случају и природна појава, која се може посматрати свуда у пејзажу. Природан је (са изузетком натписа), јер такво рубно камење често има различите боје, али то се ту не препознаје. И овде видимо црни ћирилични натпис, који показује да је овај југословенски гранични камен проглашен у једној од југословенских бивших република.

На десној страни (снимак № 4) видимо обавештење да је посетилац у Митровцу на Тари и тачније у Дечијем граду. Поздрав који се често може пронаћи на статичким подацима је „Добордошли“ који између осталог указује да је гост постигао циљ. Будући да је то место за децу, игралишта, атракције, сувенири, играчке, сладолед, храна, пиће – посебна су понуда за породице на лицу места. Као и на слици № 3, овде налазимо индикацију на класичној природној површини, наиме на дрвету. Ово представља блискост природи и еколошку употребу ресурса, а истовремено се савршено уклапа у пејзаж и на тај начин осигурава аутентичну културну интеграцију знакова у природно окружење. Традиционално слагање такође подвлачи аутентичност места, његов историјски значај и његову улогу места опуштања, које динамичке промене у великим градовима увелико заобилазе. Мир, блискост природи и традиција су компоненте са којима се посетиоци суочавају чим виде наговештај. За разлику од илустрације № 3, слика № 4 садржи додатне параметре, поново пружајући информације о статичкој локацији и директној

референци и комуникацији са примаоцем. Стога имамо минималне информације које су допуњене минималним додацима и на тај начин циљано проширују ментални оквир. Почетак одређене локације је означен и појављују се неке додатне важности о структурама које се такође могу наћи на локацији (у овом случају „Дечији град“ и поздрав адресата као пријатељски гест добродошлице).

3.3. Првенствено научно-инструктивни индикатори

Док се прва два примера разликују првенствено по томе што су посетиоцу у првом плану динамичке или статичне референце, научно-инструктивни индикатори служе да свим заинтересованим странама пруже опширне информације о локацији и њеним посебним карактеристикама. То већ произилази из чињенице да се ради о јединственим регијама чије се особености морају објаснити посетиоцима. Због тога је посебно важно пружити овим местима упутства која туристима објашњавају које услове могу очекивати на месту. Наравно, то се не може урадити коришћењем минималних информација, већ захтева детаљан приказ који поред текста често садржи и слике, пиктограме или амблеме. Такви знакови пружају информације о историјским и културним компонентама, приказују специфичности локације и карактеристичне вредности локације и првенствено служе за образовање свих заинтересованих лица уз помоћ научних информација. Стога је њихова функција информисања о терену и присуству изванредних појава. На овај начин се преноси знање које не може бити експлицитно доступно свим посетиоцима одговарајућег простора, али које је релевантно ради бољег разумевања ситуације на лицу места.

Снимак № 5: Натпис у Парку природе „Стара планина“.
Figure 5: An information board in the Nature Park „Balkan Mountains“.

Снимак № 6: Натпис са фауном у Националном парку „Тара“.
Figure 6: An information board with fauna in the National Park „Tara“.

Слика № 5 се може применити као пример таквих информативних таблица. Овде видимо велики наслов који именује подручје и истовремено пружа информације о његовом правном статусу као парка природе (Парк природе „Стара планина“). Објашњења у наставку написана су много мањим словима, што је заузврат референца на чињеницу да би натпис садржао што више информација јавно доступних у компримованом облику. Текст се не може ограничити на минималне речи, као што је то био случај у претходна два примера, али мора што свеобухватније објаснити које специфичности карактеришу окружење. Важност места поткрепљују грбови изнад натписа. Могу се видети амблеми који указују на то да одређене институције имају утицај на оно што се дешава у парку, али такође постоји интерес да се очува статус места. На пример, амблем парка приказан је у горњем десном углу, на коме се виде планине, река и дрвеће, што је јасна имитација природе планинског венца. У средини је грб српског шумарског предузећа са седиштем у Београду, док се званични симбол заштите природе са текстом „У сусрет природи“ може видети у горњем левом углу. Ово последње садржи лишће и дрвеће, дизајн боја целе плоче такође наглашава заступљеност компоненти које играју важну улогу у природном окружењу. То се може тумачити из три грба, од којих

сви углавном користе зелену боју. Ово је најважнија боја у представљању природних појава, јер зелена означава лишће, траве, али и неке биљке, маховину или неке животиње попут жаба. У овом случају видимо врло јасан нагласак на дрвећу или лишћу и на зеленој природи. Зелена боја ствара утисак који ће највероватније бити повезан са природним феноменима. Испитујући семиотику боја, за зелено се може рећи да је веома симболична у контексту дискурса о животној средини, а данас се повезује и са бројним чињеницама које се сматрају еколошки прихватљивим („зелена технологија“), које у први план стављају значај животне средине („зелена зона“), које на основу зеленог семафора омогућавају сигурно путовање у међународном саобраћају („зелена карта“) или се враћају на еколошки активизам („зелена странка“). Стога ће зелена боја вероватно имати углавном позитивну конотацију у односу на природу (Доброволски & Пираинен, 2002: 275–283), важнија је од других боја како би се успоставила референца на животну средину.

Знак на слици № 6 информиса посетиоца о фауни Националног парка „Тара“. Слике се користе за додатну илустрацију, испод које се може пронаћи свеобухватно објашњење појединих животињских врста. На овај начин посетилац има визуелни утисак о дотичним животињама, а истовремено добија и утемељене научне податке о појави, станишту и посебним карактеристикама дотичне врсте. Осим наслова „Фауна Таре“, горња површина знака означена је симболичким приказом пешачке стазе која води туристе до планинског венца на којем се може видети медвед. Стога се симболично подразумева да су циљна група натписа углавном планинари. Такође налазимо ознаку „Шетна стаза Бањска стена“, која означава едукативни пут који мора да се пређе пешице. Адресати такође могу очекивати да ће приликом преласка националног парка наићи на једну од ових животиња и да се морају на то припремити. Што се тиче дизајна боја, жута, али и смеђа и нешто мање зелена, јасно су у првом плану. Жута се у природи јавља у различитим нијансама, посебно означава сунце, али се такође јавља и код неких цветова и животиња (осе, лептири, птице, цвеће, пшеница, али и цело лето итд.; Бекова, 1977: 61, Бартел, 2003: 73). Оба знака на сликама № 5 и № 6 причвршћена су на дрвени оквир, изазивајући природну симбиозу између околице и информација релевантних

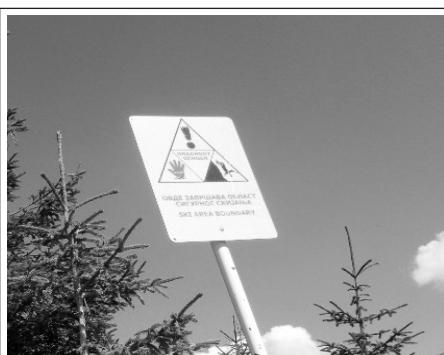
за туризам. Као што смо већ видели на слици № 4, дрво као материјал игра главну улогу у визуализацији културно-инхерентних и локално-специфичних информација у СП, а то посебно у дискурсу о животној средини.

3.4. Прескриптивно-дескриптивни индикатори

Поред носиоца информација који води посетиоце до њиховог циља, поздраве их на одредишту или их информишу о конкретним појавама, у подручјима природе налазимо и експлицитно прескриптивно-дескриптивне индикаторе. Они имају различите функције, од којих су забрана или пропис, а у неким случајевима и обоје у првом плану. Дакле, разматрамо два примера из Националног парка „Копаоник“, јер је познато да је национални парк место на коме се примењују посебне законске одредбе.

Снимак № 7: Пиктограми као показатељи забрана.
Figure 7: Pictograms as indicators of prohibitions.

Снимак № 8: Упозорење „Овде завршава област сигурног скијања“.
Figure 8: Warning „Ski Area Boundary“.

Копаоник је популаран скијашки и планинарски центар, где се људи могу редовно наћи пешице и на жичарама. Скијашки су посебно присутни зими, па се управо на овој позадини морају протумачити два знака забране са снимка № 7. Горњи знак носи натпис „Забрањена вожња моторним санкама“ и на тај начин забрањује

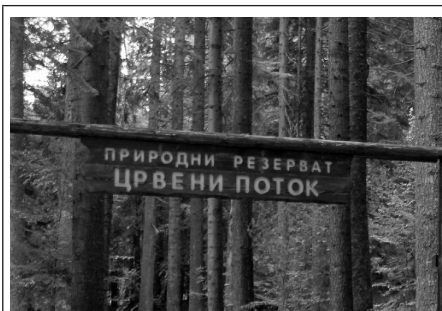
употребу моторних санки. Илустрација испод забрањује вожњу четвороточкаша (енгл. „All Terrain Vehicles“, скраћено АТВ: „Забрана вожње АТВ-а“). Због тога моторно кретање није дозвољено. Оба знака имају натпис на српском и енглеском језику да би били разумљиви и страним посетиоцима. Слично, забране подсећају на правни статус, а тиме и обавезујуће стандарде којих се мора придржавати приликом посете локације. Дакле, првенствено се бавимо описним пиктограмима, чије је значење подвучено кратким прописним распоредом. Што се тиче визуелног дизајна, прво је уочљиво да су возила препознатљива и без текста, због чега би забрана заправо требало бити разумљива и без одговарајућег текста. Натпис стога има јасно појачавајућу функцију. Што се тиче дизајна боја, налазимо белу позадину са црним словима, док су пиктограми оцртани црвеном бојом. Црвено служи (као што смо већ горе назначили) као боја упозорења (Доброволски & Пираинен, 2002: 266) и стога је јасно да се прималац треба понашати пажљиво и с поштовањем како не би ризиковао кршење прописа. Туриста би се стога придржавао спецификација без потребе за додатним разлозима или објашњењима.

Насупрот овоме, на слици № 8, поред прескриптивног аспекта, налазимо још снажнији дескриптивни аспект, који, као и на слици № 7, има за циљ не само безбедност шире јавности, већ и безбедност примаоца. У средини жуте позадине налазимо упозорење „Опасност“, а испод њега – „Овде се завршава област сигурног скијања“. Оба обавештења су поново на српском и енглеском језику. Постоје и 3 визуализације у троуглу које указују на могуће и веома озбиљне изворе опасности. Чињеница да је заиста ризично прићи одређеној локацији означена је у горњем делу троугла узвичником, који генерално подстиче повећану пажњу. У доњем левом углу се види црвена рука са великим безбедносним упутством „СТОП“, која се уздиже изнад планинског венца и тако хитно жели да спречи скијаша да уђе у назначено подручје. Са десне стране испод приказана је особа која пада са стене, што је такође јасан показатељ опасности која се мора проценити на лицу места. Жута позадина се такође може тумачити као боја која има за циљ да привуче посебну пажњу посетиоцима, апелује на њихову рационалност и тако својом осветљеношћу упада у очи и скреће

пажњу на опасности. Ово истовремено показује да је жута најконтрадикторнија од свих боја, јер се односи и на позитивне факторе као што су сјај природе, моћ сунца и мудрост, али и на негативне аспекте попут нестабилности, несигурности, зависти или отрова (Бартел, 2003: 72–74). Видимо да се на слици № 8 дескриптивна компонента конкретних опасности, посебно при скијању, може експлицитно илустровати уз помоћ визуализације.

3.5. Информативно-прескриптивни индикатори

Док се претходни пододељак позива на експлицитне изворе опасности и имплицитно на правни оквир места, информативно-прескриптивни индикатори садрже друге примарне и секундарне информације. Оно што им је заједничко са прескриптивно-дескриптивним показатељима је њихова преписна компонента, а тиме и упућивање на одређени правно обавезујући контекст који се примењује локално. Погледајмо два примера из Националног парка „Тара“.

Снимак № 9: Улаз у Природни резерват „Црвени поток“. Знак садржи кратак текст и класификацију статуса.

Figure 9: Entrance to the Nature Reserve „Crveni potok“. The symbol contains short text and status classification.

Снимак № 10: Улазу Национални парк „Тара“. Знак садржи правни статус објекта.

Figure 10: Entrance to the National Park „Tara“. The sign defines the legal status of the object.

На снимку № 9 видимо показатељ који означава улаз у Резерват природе „Црвени поток“. Према државној категоризацији постоји строги резерват природе као најважнија категорија и на другом месту специјални резерват природе, али ту није спецификовано који од њих је у питању. У сваком случају, подручје је од виших категорија посебне заштите, па стога се очекују изузетне природне појаве које су посетиоцу доступне. Територијална граница је означена обавештењем које је било причвршћено на дрвени знак између два стабла. Истовремено се ствара симбиоза између живог дрвећа и дрвоног материјала, која се јасно односи на природне одлике резервата и његове особености. Осим ознаке резервата „Црвени поток“, на табли нема других назнака, тако да би на први поглед била могућа аналогија са показатељима представљеним у параграфу 3.2. (тј. првенствено информативно-статичким индикаторима). Међутим, додатне прописане компоненте интегрисане су на секундарном нивоу, јер у натпису истовремено налазимо назнаку законски дефинисаног статуса резервата природе. Ово иде руку под руку са наводно имплицитним изјавама које су директно релевантне за посетиоца. Од њега се индиректно тражи да се придржава важећих правила, јер постоји правно сигуран оквир за поступање са резерватима природе. То такође значи да постоји кодекс понашања који се мора поштовати. Ова секундарна назнака правног статуса и резултирајући посебни услови за туристе недостају у примерима под параграфом 3.2., јер у случају информативно-прескриптивних показатеља првенствено је изазвана додатком да се ради о законом дефинисаном резервату природе. Из тог разлога, овај додатак се изричито спомиње именом као додатна информација, али у примерима попут оних под параграфом 3.2. мора се ментално дешифровати.

На снимку № 10 можемо видети граничну ознаку Националног парка „Тара“ која је опремљена потпуним информацијама. Осим назива територије, постоје и подаци о његовој категоризацији („I категорија“) и заштитној функцији владе над територијом („под заштитом је државе“). Сходно томе, мали, кровни надстрех изнад табле делује као нека врста заштите која симболизује ту државну заштиту. Илустрација на левој страни, на којој је приказано зелено дрво, такође представља симболичку везу са појавама

из природе и тако се из одговарајућег резервата природе користи природни материјал, који је у складу са околином. У овом примеру можемо јасно видети разлику у феноменима анализираним у параграфу 3.2., јер су информативно-прескриптивне изјаве причвршћене директно на површину за читање. Сви који уђу у то место не само да су информисани о његовој географској граници, већ су истовремено обавештени и да је то национални парк, који заузврат заузима одређену позицију у канону заштите животне средине, те да држава на крају има контролу над целим подручјем. Дакле, бавимо се експлицитним информацијама о правном статусу, што се не мора нужно очекивати са горе описаним статичким показатељима. Додатне информације подсећају гледаоца да се овде очигледно морају применити одређени принципи које вреди заштитити.

4. Закључци

Природна подручја која посебно треба заштитити захтевају одређене ознаке, а тиме и циљану употребу језичких и комуникативних средстава. У овом контексту можемо навести следеће структуре: сви анализирани индикатори садрже натписе у различитим наставцима, неки такође имају илустрације и утиснуте боје. Они служе за пренос информација и за описно објашњење. С обзиром на питање у којој мери они такође имају прескриптивни карактер, мора се направити разлика између експлицитно и имплицитно прескриптивних изјава. Подаци су експлицитно-прескриптивни када изражавају одређене забране или захтеве и упозоравају посетиоце да их се придржавају, јер су то правно обавезујуће одредбе. С друге стране, подаци су имплицитно-прескриптивни када првенствено најављују ситуацију иза које се на секундарном нивоу одвија прописана регулација. Ово је случај, на пример, када се национални парк или резерват природе идентификује на табли без посебног упућивања на правне односе, иако су они посебно релевантни на лицу места. Одређене добровољне радње су скривене, пример је путоказ који означава смер, али никога не приморава да заиста крене. С обзиром на горе анализирани категорије, следеће поређење се може користити за илустрацију расподеле параметара, који су различити у одговарајућим случајевима:

индикатор	Првенствено циљно оријентисани	Првенствено информативно-статички	Првенствено научно-инструктивни	Прескриптивно-дескриптивни	Информативно-прескриптивни
садржај					
Обим текста	низак	Низак	висок	средњи	Средњи
Илустрације, амблеми	низак	Низак	висок	висок	Низак
количина боја	мала	Мала	висок	средња	Мала
Информативни садржај	висок	Висок	висок	висок	Висок
Експлицитна прескриптивност	средња	Средња	средња	висок	Средња
Имплицитна прескриптивност	висок	Висок	висок	висок	Висок
Дескриптивност	мала	Средња	висок	висок	Средња

Табела № 1: Индикатор и садржај.
Table 1: Information board and content.

Са првенствено циљнооријентисаним показатељима, и текст и слике се користе релативно умерено, а варијације у бојама и описности су такође ниске. Међутим, поред умерене експлицитне прескриптивности, можемо претпоставити да је изнад свега имплицитна прескриптивна и да се садржај информација одговарајућег знака оцењује као висок. Првенствено информативно-статички индикатори имају релативно сличну структуру, али чешће садрже описне елементе, попут детаљнијег карактеризирања места или потврђивања одређених својстава (попут висине планине, дужине моста, дубине језера или старост дрвета). За ове две врсте ознака постоји општа прилично штедљива тенденција употребе језика, која је често фиксирана на топографским тачкама и на тај начин указује на властита имена. Насупрот томе, на првенствено научно-инструктивним показатељима препознајемо најобимнију употребу језика у јавном простору. Скоро сви наведени критерију-

ми могу да одреде висок степен појављивања. И обим текста и описност свеобухватно су испуњени језичким ресурсима како би посетиоцу дали што детаљнију слику ситуације, а за то се често користе и други елементи (илустрације, картице или амблеми важних партнера). У случају прескриптивно-дескриптивних показатеља, фокус је на прескриптивности и дескриптивности, јер такви одбори првенствено имају за циљ позивање на забране и наредбе понашања које морају бити разумљиве посетиоцима. Из тог разлога се користе и пиктограми који визуелно апстрактнују чињенице, истовремено се може претпоставити да је референца садржана на одговарајућем знаку толико релевантна да се често прилаже и на енглеском језику. Ово такође служи у сврху бољег разумевања чак и за туристе који не познају језик и показује да би се аутор желео обратити најширој могућој групи прималаца. На крају крајева, информативно-прескриптивни показатељи дају велику вредност преношењу информација и имплицитним рецептима, али у мањој мери садрже и описне карактеристике (као што је додатак којој категорији означена локација припада).

Ова скромна подела помаже нам да одговоримо на питања формулисана у другом пододељку овог рада: пре свега, видимо да постоји директна интеракција између природе као просторног конструкта и комуникације која се у њој јавља. Ово утиче на употребу језичких и дизајнерских компоненти које морају бити усклађене са целином окружења. Очигледно, није тешко успоставити референцу на одређене правне и друштвене појаве и тако додатно нагласити културну важност датог места. Дакле, одређени аспект специфичан за културу може бити прикладан за учвршћивање простора као вредног конструкта у свести примаоца, на пример када се додавање статуса заштите одговарајућег објекта изричито спомиње на табли, а то имплицитно укључује задатак овог подручја са свим снагама за заштиту. Остаје за очекивати да ће такве импликације барем индиректно побољшати његов статус својствен култури и на тај начин допринети стабилизацији или поновном евоцирању културно релевантне семиотике. Интеракције између језика, простора и знакова које су поставили Јаворски и Турло стога играју средишњу улогу, јер су природни материјали попут дрвета и камена, традиционална слова, одговарајуће боје (посебно смеђа, зеле-

на, црвена, жута и бела) и други визуелни утисци, попут илустрације коришћених животиња или биљака, који имају за циљ да на разумљив начин истакну природност места. Једнако је могуће контролисати утиске коришћењем специфичне наративне природе и учинити их доступним посетиоцу у комбинацији са језичким елементима.

Литература:

- Акмајиан, А. и др. (2001). Akmajian, A. et al. *Linguistics. An Introduction to Language and Communication*. Fifth Edition. London & Cambridge: The MIT Press.
- Бартел, С. (2003). Bartel, S. *Farben im Webdesign. Symbolik, Farbpsychologie, Gestaltung. 112 Abbildungen*. Berlin/Heidelberg: Springer.
- Бекова, С. (1977). Бекова, С. *Семантико-стилистический анализ слов со значением цвета. (К проблеме идеологического словаря писателя)*. Praha: Univerzita Karlova.
- Гонсалвес, К. (2012). Gonçalves, K. „Semiotic Landscapes and Discourses of Place within a Portuguese-Speaking Neighborhood.“ *Interdisciplinary Journal of Portuguese Diaspora Studies*, бр. 1, стр. 71–99.
- Доброволски, Д. & Пираинен, Е. (2002). Dobrovol'skij, D. & Piirainen, E. *Symbole in Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive*. Bochum: Dr. N. Brockmeyer.
- Завод за заштиту природе Србије: <<https://www.zzps.rs/wp/>> [12. 8. 2021].
- Јаворски, А. & Турло, К. (2010). Jaworski, A. & Thurlow, C. Introducing Semiotic Landscapes, у: Jaworski, A. & Thurlow, C. (eds.): *Semiotic Landscapes, Language, Image and Space*. London & New York: Continuum, стр. 1–40.
- Линдстрем, К. & Кул, К. & Паланг, Х. (2014). Lindström, K. & Kull, K. & Palang, H. Landscape Semiotics: Contribution to Culture Theory, у: Lang, V. & Kull, K. (eds): *Estonian Approaches to Culture Theory*. Tartu: University of Tartu Press, стр. 110–132.
- Лјашенко, Д. Н. (2015). Ляшенко, Д. Н. *Семиотическое моделирование реальности*. Одесса: Печатный дом.

- Мечковскаја, Н. Б. (2007). Мечковская, Н. Б. *Семиотика. Язык. Природа. Культура. Курс лекций*. 2-е издание, исправленное. Москва: АСАДЕМІА.
- Миллер, А. (2021). Müller, A. Haben das Russische und das Belarussische in der Linguistic Landscape von Minsk unterschiedliche Funktionen?, у: Ritter, N. & Henzelmann, M. (Hrsg.): *Linguistische Beiträge zur Slavistik. XXVIII. JungslavistInnen-Treffen, 18. bis 20. September 2019 in Hamburg*. Berlin: Peter Lang, стр. 161–188.
- Ранахер, П. и др. (2021). Ranacher, P. et al. „Contact-Tracing in Cultural Evolution: A Bayesian Mixture Model to Detect Geographic Areas of Language Contact“. *Journal of the Royal Society Interface*. <<https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsif.2020.1031>> [12. 8. 2021].
- Слобода, М. (2009). Sloboda, M. State Ideology and Linguistic Landscape: A Comparative Analysis of (Post)Communist Belarus, Czech Republic and Slovakia, у: Shohamy, E. & Gorter, D. (eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. London/New York: Routledge, стр. 173–188.
- Хартблај, К. & Клепикова, Т. (2021). Hartblay, C. & Klepikova, T. „Bodyminds Online: Digitally Mediated Selves in Regional Cultural Context“. *Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media (digitalicons.org)*, бр. 21, стр. 1–21.
- Хенцелман, М. (2021). Henzelmann, M. 2021: Semiotic Landscape im ökologischen Diskurs in Bulgarien, у: *Bulgarica*, бр. 4. München: AVM, стр. 223–240.
- Шелестјук, Е. В. (2006). Шелестюк, Е. В. 2006. *Семиотика. Учебное пособие*. Челябинск: Челябинский государственный университет.

Искра ХРИСТОВА-ШОМОВА (София)
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по славянски филологии,
Катедра по Кирилометодиевистика
iskrashomova@gmail.com

СЛОВАТА ЗА РОЖДЕСТВО БОГОРОДИЧНО И ВЪВЕДЕНИЕ БОГОРОДИЧНО В ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ПАНИГИРИЦИ

Съпоставката между състава и текста на словата за Рождество Богородично и Въведение Богородично в южнославянските сборници показва, че един и същ репертоар от хомилии в едни и същи преводи се е използвал от славяните на цялата територия на Балканите, а също и на Атон. Както при староизводните, така и при новоизводните панигирици, се вижда, че има едно основно ядро от текстове за Богородица, към които в отделни книжовни центрове се добавят и нови преводни хомилии.

Ключови думи: южнославянски ръкописи, панигирик, хомилия, богородични празници, преводи.

1. ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ПАНИГИРИЦИ.

Въпреки наглед голямото разнообразие при южнославянските сборници с жития и слова, наричани още панигирици или чети-минеи, анализът на техния състав и на езика на текстовете в тях може да очертае тенденциите в развитието на южнославянските литератури през Средновековието. Подборът на словата и житията, включени в панигириците, свидетелства както за вкуса и познанията на средновековните книжовници, така и за рецепцията на богатата византийска литература сред славяните на Балканите.

Особено репертоарът от слова за богородичните празници е показателен за книжовните тенденции през различните периоди на Средновековието. Целта на доклада ми е от една страна да проследя, доколкото е възможно, начина, по който се формира съставът от произведения за Богородица, а донякъде и преводаческите похвати на книжовниците. От друга страна бих искала да направя съпоставка между състава на сборниците от Черна гора, за които можем да смятаме, че са създадени в манастирите на Зета, по-късно на Черна гора, със сборници, създадени в български манастири, по-конкретно в Рилския и в Зографския манастир. За целта съм включила в изследването няколко черногорски сборника от Цетине и Плевля. Останалите ръкописи, които използвам за сравнение, също са от органични манастирски сбирки, главно от Рилския, Зографския и Дечанския манастир. Включих и т. нар. Ягичев Златоуст от XIII в., както и един търновски ръкопис, Германовия сборник от 1358 г., защото в тях се пазят някои много древни преводи. Възможността да разполагам с изчерпателна информация за южнославянските сборници дължа на капиталния труд на Климентина Иванова *Bibliotheca Nagiographica Balcano-slsvica* (Иванова 2008).

Сборниците със слова и жития могат да се разделят в две големи групи според състава си, като в българската наука е прието да се наричат староизводни и новоизводни. Староизводните сборници съдържат стари преводи, а и някои оригинални текстове, създадени в периода IX-X в. в България по време на владетелите Борис, Симеон и Петър. При староизводните сборници ясно се разграничават два типа: минейно-триодни и минейни. Най-старият тип сборници са минейно-триодните, в които се съчетават творби, посветени на светци и празници от неподвижния календар, които имат постоянна дата на честване, с хомилии за големите празници от триодния цикъл, т.е. по време на Великия пост и за седмиците след Великден. Типичен техен представител е Супрасълският сборник от X в., най-старият славянски сборник. Малко по-късно възникват минейните панигирици, които съдържат произведения само за дните от неподвижния календар. Вероятно минейно-триодните сборници са създадени непосредствено след пристигането на Кирило-Матодиевите ученици в България, още в края на IX в., а възникването на минейните панигирици трябва да се отнесе към

първите десетилетия на X в., по времето на цар Симеон или на неговия син, цар Петър.

Новоизводните сборници възникват в резултат от усилената преводаческа дейност на Балканите през XIV и XV в. Въпреки че това не са богослужбни книги и не са пряко обвързани с използването на Йерусалимския устав и реформата в богослужението, все пак те са плод на същата книжовна дейност и преводните текстове в тях носят характеристиките на същите преводачески подходи. По същото време, когато се изготвят нови богослужбни книги, се създават и нови панигирици с променен състав. При това общите текстове между староизводните и новоизводните сборници са доста малък процент. В новоизводните панигирици се включват повече Метафрастови жития, а при словата репертоарът се разширява значително, като наред със словата на класиците Йоан Златоуст, Андрей Критски, Йоан Дамаскин, се включват голям брой произведения на по-късни византийски автори, някои от тях преведени скоро след написването им. Изобщо за книжовния живот на балканите през XIV и XV в. е характерен интензивният обмен на литература, а движението на книгите свидетелства и за пътуванията на книжовниците между големите книжовни центрове на Балканите и до манастирите на Света гора.

2. СЛОВА ЗА РОЖДЕСТВО БОГОРОДИЧНО.

Представители на староизводните сборници тук са Ягичевият златоуст – минейно-триоден сборник, Германовият сборник, Цетине 64 от XIV в., минеен панигирик за септември, и Дечани 94, минеен панигирик за септември-ноември от XIV в. За този празник най-широко използваният текст е тъй нареченото Протоевангелие на Яков: разказ за зачатieto и раждането на св. Богородица, за нейното ранно детство и за Въведението ѝ в храма в Йерусалим. Този текст не е включен в каноничните евангелия, но намира широко разпространение сред християните. Като неканоничен текст на библейска тема понякога е наричан апокриф, но за разлика от всички други апокрифи той е широко използван в официалната литература като допълнение към каноничните евангелия. Затова и Протоевангелието има много ранен старобългарски превод, а об-

ширни цитати от него са включени в слова на Климент Охридски (Христова, 1992; Мирчева, 2006). В минейно-триодния тип сборници, какъвто е Ягичевият Златоуст, за Рождество Богородично се помества само Протоевангелието (Димитрова, 2011). В минейните сборници също е поместено Протоевангелието но в тях е включена още една хомилия: Слово от Йоан Златоуст с начало Свѣтъльми днь дньсь и ѹдѣнь ѡви са. Това слово не е широко разпространено във византийската книжнина, известни са само 12 негови преписа, при наличието на стотици от други Златоустови творби. Неговият гръцки текст и досега не е публикуван (за това слово вж. Димитрова 2016). Странно защо старобългарските книжовници са превели тъкмо него, но то се открива във всички староизводни минейни панигирици, а също и в някои сборници с минейно-триоден състав, какъвто е Германовият. Езикът на превода показва, че този текст е преведен много рано, вероятно още от непосредствените Кирило-Методиеви ученици. За това свидетелства съответствието *благодѣтънага на кєχаритωμένη*, така, както е и в Евангелието. По-късно в омилетиката се утвърждава съответствието *обрадѡваннага* (вж. Христова-Шомова, 2016: 44–53). Преводът на *σκηνή* със *скиния* също показва, че това слово е преведено рано, по-късно се появяват други съответствия: *сѣнь* и *храмъ*. Словото е кратко, наситено с риторични похвати: дълга поредица от паралелни конструкции с вариации на тема *раи*, последвана от дълга поредица от хайретизми. Тук ще приведа един кратък откъс, който илюстрира стила на автора: *євга сѣзѣана бѣ· и раи затворєнь бѣ· сѣаа дѣваа роди се и всѣмъ раи пищє ѡврєсть бѣ· євга сѣзѣана бѣ· и изгнанъ бѣ адамъ из рая· сѣаа же дѣваа роди се· и вниде разбойникъ въ раи. – Ева беше създадена и раят се затвори, Светата Дева се роди и раят се отвори, за да насити всички; Ева беше създадена и Адам беше изгонен от рая, Светата Дева се роди и разбойникът влезе в рая.*

Тези два текста – Протоевангелието и Златоустовото слово, са били в основата на репертоара за Рождество Богородично на старобългарските минейни панигирици. Освен тях обаче в сборника от Цетине № 64 са включени още две слова: Слово от Йоан Дамаскин с начало *Придѣте вси ѡзъци и всь родъ ѹловѣчь*, едно от най-популярните за този празник; Слово от Теодор Студит с начало *Свѣтъло трѣжствоуетъ тварь*. Тези две слова се намират още само

в един ръкопис, загребски сборник от XIV в., ZПс24, но не на датата 8 септември, а като добавка в края на книгата (Иванова, 2008: 174–175). Докато Протоевангелието и Словото от Йоан Златоуст най-вероятно са преведени в Симеонова България, то преводите на другите две слова може би са направени от западнобалкански книжовници, възможно е това да е станало в Зетското княжество, тъй като ръкописът, в който се намират, се пази в черногорски манастир. Колкото до Словото за Рождество Богородично от Климент Охридски, то е открито само в източнославянски източници, при това не панигирици, а пролози.

В новоизводните сборници се поместват повече текстове за Рождество Богородично, при това различни от тези в староизводната практика. От черногорските ръкописи представители на новоизводната традиция са Плевля 42 и Плевля 104. Най-популярно в новоизводните сборници е Словото от Андрей Критски с начало *Аще мѣрима естъ земля падидѣ*. То се пази и в двата сборника от Плевля, в Зографския сборник, в Панигирика на Мардарий Рилски и в множество други минейни панигирици. Освен това доста широко разпространение получава едно друго слово от Андрей Критски с начало *Начало оубо нашимъ праздьникомъ*. То се намира в Плевля 104, също и в Зографския сборник и в Панигирика на Мардарий Рилски. Словото от Йоан Дамаскин, но в нов превод, се намира също в Плевля 104, Зографския сборник и в Мардариевия панигирик. Тези три слова, заедно с Протоевангелието на Яков, са основният корпус от текстове за Рождество Богородично, оформен вероятно на Атон. Виждаме, че сборникът от Плевля 104 съдържа и четирите текста, докато в Плевля 42 се намира само едно от трите слова.

Ще дам кратки характеристики на трите слова. Първото слово от Андрей Критски е организирано около имената на Богородица, които се основават на библейски топоси, старозаветни и новозаветни. Общият им брой надхвърля 100 (вж. Христова, 2017). Тук ще приведа един пасаж, който илюстрира екзегетичната мисъл на Андрей Критски (цит. по Зографския сборник): *ѣже цркъѣ ꙗже пелены дѣвъ великыи въ прѣцѣхъ и црехъ, цркъимъ ѡкѡмъ въѡбразивъ възъзва въсь слава дъщере црѣвы вънѣтръ въ раснѣ златыхъ ѡдѣанна и прѣиспѣщрѣнна. издалече мнѣ еже ѡ ꙗже пелень ѡбѣ ѡблѡженое тои*

БЖТЪВНЫП ДУБРОТЫ БЛГОЛЪПІЕ, ИСПЪЩРЕНІЕМЪ БЖТЪВНАГЪ ДЪХА ДАРОВАНІИ НАЗНАМЕНЪП. СЪ БЪ СЪ АЖЕ Ѡ ЗЛАТА РІЗЫ И ЗЛАТІИ РАСНИ ПО МОЕМЪ РАЗЪМЪ. л. 10а. Гръцки текст: ἥς τὰ βασιλεία σπάραγμα Δαβίδ ὁ μέγας ἐν προφήτας καὶ βασιλεῦσι, βασιλείῳ τῷ βλέμματι ἐξεκονίζων, ἀνέκραγε· Πᾶσα ἡ δόξα τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως ἔσωθεν, ἐν κροσσωτοῖς χρυσοῖς περιβεβλημένη, πεποικιλμένη· πόρρωθεν, οἶμαι, τὴν ἐκ σπαργάνων εὐθὺς περιτεθεῖσαν αὐτῇ θεόθεν τοῦ κάλλους εὐπρέπειαν, διὰ τῶν ποικίλων τοῦ θείου πνεύματος χαρισμάτων, ὑποσημαίνων· τούτοις γὰρ ὁ διάχρυσος ἱματισμὸς, καὶ οἱ χρυσοὶ κροσσωτοὶ, κατ' ἐμὴν ἑοιστήμην¹. – *Великият сред пророците и царете Давид, като видя предварително нейните царски пелени, се провикна: „Цялата слава на царската дъщеря е вътре: нейната дреха е пъстра и със златни ресни” (Пс44:14). Казвам, че пъстрите пелени назовават дара на божествения Дух, с който нейната божествена хубост беше обгърната. Според мене това са златните одежди и златните ресни.*

Второто слово от Андрей Критски е организирано по друг начин, в него се обръща повече внимание на родителите на Богородица и се поставя акцент върху нейната роля като майка на Спасителя. Привеждам един цитат, който илюстрира стила на автора (цит. по Зографския сборник): ΚΩΝΥΝΝΑ БЪ ΖΑΚΩΝΗ ΧΨ. ΝΕ ΠΑΥΕ ΝΑ ѠΒΟΔΑ КЪ ΠΙΣΜΕΝΗ, ἘΛΚΩ ВЪЗВΩДА КЪ ДЪХ. СЪ БЪ ΕΣΤЪ СЪΒΡЪШΕΝІЕ· НМЖЕ СΑΜЪ НЖЕ ΖΑΚΩΝΗ ΔΑΤΕΛЪ ВЪСЪН НСПΛΗΝΗВЪ, ΝΑ ДЪХ ΠΙΝΣΜΑ ΠΡΨΕΔΕ· НΖΩΓΛΑВНЪ СОВОПЪ ВЪСАΥΣΚΑΑ, Н ὄТВРЪДН ΖΑΚΩΝΗΜЪ Н БΛΑΓΩΔ· ἘΤΙП. л. 16б. Гръцки текст: Τέλος γὰρ νόμου Χριστός οὐ μᾶλλον ἡμᾶς ἀπάγων τοῦ γράμματος, ὅσον ἐπνάγων ἐπὶ τὸ πνεῦμα. Τοῦτο γὰρ ἡ τελείωσις, καθὰ αὐτὸς ὁ τοῦ νόμου δοτὴρ ἅπαντα συμπεράνας, ἐπὶ τὸ πνεῦμα τὸ γράμμα μετήνευκεν, ἀνακεφαλιώσας εἰς ἑαυτὸν τὰ πάντα καὶ διατήσας νόμῳ τῇ χάριτι.² – *Защото завършекът на закона е Христос (Рим 10:4), който ни отвежда не толкова към писанието, колкото ни въздига към Светия Дух. Това е изпълнението на закона, чрез което сам Законодателят, който изпълни всичко, преведе писанието в Дух и застана начело на всичко и го утвърди със закона и с благодатта.*

¹ Гръцкият текст се цитира по PG 97, col. 861–881.

² Гръцкият текст е даден по PG 97, col. 805–820.

Словото от Йоан Дамаскин е много тържествено, избобилства от риторични обрати, хайретизми, възклицания и метафорични названия на Богородица, разгърнати в пространни пасажи. Тук давам пример за едно такова метафорично название: Нѣѡ гѡра гнѣ навѣствнаа раждает са. прѣвѣшѣшїа нѣ възвыснѣша са паѣе възсѣхъ хлѣмовъ нѣ гвѣръ ѱлѣвскыѡ нѣ аггѣлскыѡ высоты. ѡ неѡже кромѣ рѣкѣ тѣлеснѣ ѡсѣщн са блѣговѡлн краѣѡгльнын кáмень хс, ѣдннѣ сѣставѣ· разстоѡщаа са сѣвѣкѡпнвын· вѣтво же нѣ ѱлѣство· аггѣлы нѣ ѱлкы. нѣже ѡ аззыкѣ нѣ плѣтскагѡ ѡнаа. л. 25б. Гръцки текст: Τὸ γὰρ ὄρος Κυρίου τὸ ἐμφανέστων τίκτεται, τὸ ὑπερβεβηκὸς καὶ ὑπερκεῖμενον πάντα βουνὸν καὶ πᾶν ὄρος, ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων τὴν ὑψηλότητα, ἐξ οὐ χειρὸς ἀνευ σωματικῶς τμηθῆναι ἠυδόκησεν ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος Χριστὸς, ἡ μία ὑπόστασις, ἡ τὰ διεστῶτα συνάλπτουσα, θεότητα καὶ ἀνθρωπότητα, ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους, τοὺς ἐξ ἔθνῶν, καὶ τὸν σαρκικὸν Ἰσραὴλ, εἰς ἓνα πνευματικὸν Ἰσραὴλ³. – *Защото се ражда наяве Божията планина, която се извиси над всички хълмове и планини, над човешките и ангелските висоти. От нея без телесни ръце беше отсечен крайъгълният камък Христос, единна същност, която събира разделените (начала), божественото и човешкото, ангелите с човешките, езичниците и плътския Израил заедно с духовния Израил.*

3. СЛОВА ЗА ВЪВЕДЕНИЕ БОГОРОДИЧНО.

За този празник в староизводните сборници се дават едно или две слова от Герман Константинополски, но не намерих данни за староизводен черногорски сборник със слова за Въведение.

В новоизводните сборници в южнославянската традиция се използват достатъчно брой слова за този празник: двете Германови слова в нови преводи, освен това слова от Георги Никомидийски, Тарасий Константинополски, Теофилакт Български и Григорий Палама. Черногорски представители тук са Плевля 11 и Плевля 104. Почти всички изброени хомилии, без словата от Георги Никомидийски и от Григорий Палама, са включени в Плевля 11, докато в Плевля 104 се намира само словото от Тарасий Константинополски. Изглежда в първоначалния състав на новоизводните минейни панигирици са влизали две слова: от Теофилакт Български и от Тарасий

³ Гръцкият текст е даден по PG 96, col. 661–680.

Константинополски, а по-късно този състав е бил разширяван. В Плевля 104 се намира съкратен състав на текстовете за Въведение, докато в Плевля 11 той е разширен с още три слова.

Словото от Теофилакт Български е поучително и екзегетично⁴. В него няма поредици от паралелни конструкции, риторични въпроси, хайретизми, възклицания, не са използвани обичайните епитети и библейски имена за Богородица. Авторът е концентриран изцяло върху темата за Въведението на момиченцето в храма и описва участниците в събитието само от гледна точка на това събитие. Теофилакт възхвалява девицата, но не като майка на Твореца и като непорочна, а като избраница. Названията, които ѝ дава, са включени в описанието на събитията, а не в обръщения към нея или във възклицания. Ето как авторът описва величественото шествие, с което целият Йерусалим изпраща девицата: Ἄπαν δὲ τὸ συγγενικὸν, καὶ γειτονικὸν, καὶ ὅσον κατὰ φιλίας δεσμὸν, τοῖς γονεῦσι ταύτης συνείποντο. Πατέρες μὲν περὶ τὸν πατέρα, μητέρες δὲ περὶ τὴν μητέρα συνέχαιρον, κόραι δὲ καὶ νεάνιδες αὐτῇ λαμπαδηφόροι τῇ τοῦ Θεοῦ παιδί συμπροήεσαν, οἷόν τις κύκλος ἀστέρων τῇ σελήνῃ συνυποφαίνοντες καὶ πᾶσα ἐξήχεῖτο Ἱεροσόλυμα, τὴν καινὴν ταύτην πομπὴν θεώμενοι, κοράσιον τριετὲς, τοσαύτῃ δόξῃ περιστελλόμενον, τοσαύτῃ λαμπροφωρίᾳ τιμώμενον, превод (цит. по Зографския сборник): *всѣкъ же сѣрѣдныи ѱ сѣрѣдныи ѱ ѣлнкы ѱ любви сѣѣзъ, родн-телемъ тоѡ сѣпослѣдствоваахъ. ѡцѣи дѣво, ѡцѣи. мѣрѣа же мѣрѣи сѣрадо-ваахъ са. ѱтроковница же ѱ дѣвы, свѣща нѣсаще тѣи бѣгоѱтроковницѣ прѣбѣдѣвахъ. ѱкоже нѣкын крѣпѣъ свѣзднын сѣ лѣноѡ сѣлѣще. ѱ вѣ сѣтеуѣ ѣрѣлмъ новое сѣ провоженіе зраще. ѱтроковницѣ трѣлѣтнѣ тѣлнкоѡ сѣлѣвоѡ ѱблагаемѣ, ѱ таковымъ свѣтоношеніемъ поунтаемѣ – Всички роднини и съседи, и приятели следваха нейните родители: бащите се радоваха с бащата, майките – с майката. А момичетата и девойките със свеци вървяха редом с божественото дете, като звезден кръг, сияещ около луната. И целият Йерусалим се стече да гледа това ново шествие: тригодишно момиченце, обградено с толкова слава и почетено с толкова много светилници.* В края на словото авторът призовава вярващите да се събират в храма, защото пътят към небесното блаженство минава през храма, където вярващите ще последват стъпките на своята покровителка и също като нея ще бъ-

⁴ Повече за това слово вж. в Христова-Шомова, 2019.

дат хранени от ангели: Οὕτω δὴ τραφήσῃ τῷ θεῷ ἄρτων καὶ μυστικῶ δι' ἀγγέλου κομιζομένῳ καὶ διδομένῳ σοι, εἴπερ ἄγγελος Κυρίου ὁ ἱερεὺς καὶ λέγεται, καὶ πιστεύεται, превод (цит. по Зографския сборник): снѣцѣ бѣ напнтаешн сѧ бжтѣвнаго хлѣба н таѣннааго, аггелѡ прнноснмаго н даемаго тебѣ, аще ѡбѡ аггль гнѣ сѣеннкѣ н глетѣ сѧ н вѣрвет сѧ – *Така ще се нахраниш с божествен и тайнствен хляб, приготвен и даден ти от ангел, тъй като свещеникът е Божи ангел, както се казва и както се вярва.* Тук Теофилакт използва красива метафора, с която сравнява свещениците с ангели.

Словото от Тарасий Константинополски е изградено от поредици от паралелни конструкции с анафора и от пасажи с прослава на Богородица, като се използват нейни символични названия, повечето основани на библейски топоси. Специално се подчертава ролята на девиците, които носят свещи, може би под влияние на иконописната традиция. Анна призовава девиците да се съберат със свещи и да възпеят нейната дъщеря. Това е един много музикален пасаж, в който Анна използва серия от синонимни глаголи за пеене и прослава и назовава имената на различни видове песни и музикални инструменти: ἐξάρξατε, παρθένοι, λαμπαδηφόροι, καὶ προπορεύεσθε ἔμπροσθεν τῆς ἀμιάντου παρθένου καὶ θεόπαιδος, ἄσατε αὐτῇ ἐν αἰνέσει, ψάλατε αὐτῇ ἐν κιθάρα, ἀλαλάξατε αὐτῇ μετ' ὠδῆς πνευματικῆς, μεγαλύνετε ἐν ψαλτηριῷ δεκαχόρδῳ. Δαυΐδ, αἶνεσον, Θεοπάτορ, τὴν ἐκ φυλῆς σου ἀναδειχθεῖσαν κόρην, ὑμνολογῶν, μεγαλογῶν μεγαλοφώνως,⁵ превод (цит. по ЦИАИ 182): Начыньте дѣвы свѣщеноснца· н прѣдпонадѣте прѣмо непорѡчныѧ дѣвы н бѣтѡтровоковнцѧ· възпонтѣ тѡн въ хвалени· пойте тѡн въ глслехѣ· възсканкнѣте тѡн въ пѣснѣ дѣховны· възвеличнтѣ ѣѧ въ ψалтρηн десѧтострннѣмѣ· възсхвалн ѡ бѣгѡвѣ дѣдѣ нже ѡ твоегѡ племени ѡвалшпѧ сѧ стѣроковнцѧ пѣснослова велегласно. – *Тръгнете, деви свещоносици, и вървете пред непорочната Девица и богоотроковица, възпейте я с похвали, пейте за нея с гусли, славете я в духовни песни, възвеличете я с десетострунен псалтир, похвали, о богоотче Давиде, момичето от твоето племе, като я прославяш в песни на висок глас.*

Първото слово от Герман Константинополски е похвално и много тържествено, но същевременно в него има и наративна и екзегетична част. Авторът подчертава, че вярата обединява всич-

⁵ Гръцкият текст е даден по PG 98, col. 1481–1500.

ки християни и всички са божи люде, независимо от народност и социално положение: ἡμεῖς δὲ ὁ τοῦ Θεοῦ λαὸς ὁ περιούσιος, ἱερεῖς καὶ ἄρχοντες, κοσμικοὶ τε καὶ μονάζοντες, δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι, χειροτέχνη καὶ γηπόνοι, φυτοκόμοι καὶ ἀλιεῖς, νέοι καὶ πρεσβύται, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, превод (цит. по Германовия сборник): се мы же спщннн бжнн люднн нзрлднн. цщннн же н кнлзн. мнрннн же н мнннн. богатнн же н в ннцетѣ жнвѣщнн. рлбн н свободы. рѣкодѣлателе н ратан. градари, н ловци. юннн, н старнн. мѣжн, н жены. – *Ето, ние, свършените божии люде, свещеници и архонти, миряни и монаси, роби и свободни, занаятчии и земеделци, градинари и ловци, млади и стари, мъже и жени.*

Второто слово от Герман е похвално, много тържествено, без наративни и поучителни части. То се отличава с възторжен тон, с натрупване на риторични фигури, с множество възклицания. Авторът използва изобилно фразите с анафора, като ги оформя по различни начини. Използва както обичайния синтактичен паралелизъм с еднакви начала на фразите, така и обширни пасажи с множество подчинени определителни изречения, въведени с относителни местоимения, които също започват по един и същ начин. За да възпее девицата и нейната хубост, Герман използва богато цветна и светлинна символика. В началото на словото се казва: Συνδράμωμεν τῇ δρέψει τῶν περισπυδάστων ἀνθέων τοῦ οἰκείου τῆς Θεομήτορος λειμῶνος, εὐμυρίσωμεν ὡς ἐκ καλύκων ῥοδόχρουν αὐτῆς καλλονήν, превод (цит. по Мардариевия сборник): сътецѣмь се прїетн подвнжннмнн цвѣты соуцааго бжїе мѣре раа. блговоиннѣ ѿ красныє н шпнокрасныє же красоты – *Да се стечем, за да наберем най-желаните цветя от ливадата на Божията майка, да вдъхнем аромата на розовите пъпки на нейната хубост.*

В заключение може да се каже следното. Съпоставката между състава и преводите на словата за Богородица в южнославянските сборници показва, че един и същ репертоар от хомилии се е използвал от славяните на цялата територия на Балканите, а също и на Атон. Както при староизводните, така и при новоизводните панигирици се вижда, че има едно основно ядро от текстове за Богородица, към които на места се добавят и нови преводни хомилии. При съществуването на толкова много книжовни центрове на Балканите, това единство в репертоара на

хомилиарите е впечатляващо. То свидетелства за интензивния обмен на книжоници и книги между балканските центрове. При староизводните сборници, възникнали първоначално в България, е удивително как въпреки драматичните събития на Балканите през XI и XII в. книжовните извори са достигали до всички краища на полуострова. За новоизводните сборници можем да смятаме, че общият първоначалният източник е Света гора с нейния авторитет, а те свидетелстват за това, че е имало стремеж да се въведе единство в състава и текстовете не само при богослужебните книги, но и при панигириците в голямата южнославянска православна общност, в която всички са ползвали едни и същи книги, без значение дали са били българи, сърби, черногорци или босненци.

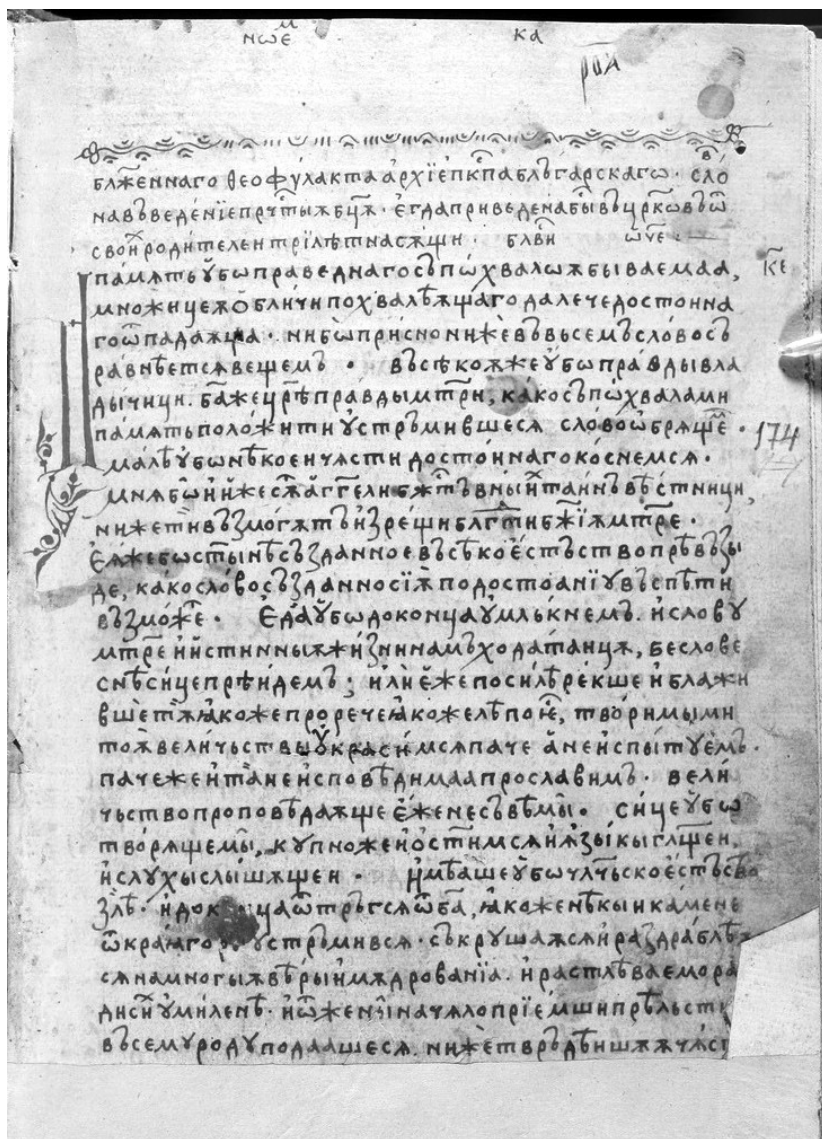
Използвани ръкописи

- Германов сборник (Библиотека на Румънската патриаршия № 1), минейно-триоден сборник за цялата година от 1358/1359 г.
- Зографски сборник (Зографски манастир, № 107), минеен панигирик за септември-януари от 80-те години на XIV в.
- Мардариев сборник (Рилски манастир № 4/5), минеен панигирик за септември-януари от 1483 г.
- Дечани 94, минеен панигирик за септември-ноември от XIV в.
- Плевля 11, минеен панигирик за септември-декември от 1590 г.
- Плевля 104, минеен панигирик за цялата година от XVI в.
- Цетине 64, минеен панигирик за септември от XIV в.
- ЦИАИ 182 (Църковно-исторически и архивен институт, София, № 182), минеен панигирик за септември-януари от 1425 г.
- Ягичев златоуст (Руска национална библиотека в Санкт Петербург, сигн. Q.п.I.56), сборник със слова и поучения от началото на XIV в.

Литература

- Димитрова, А. (2016): Йоан Златоуст в Ръкопис № 1039 от НБКМ. в: Атанасова, Д. (ред.) *Агиославика. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-миней*. Доклади от едноименната конференция – 21 май 2013 г. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, стр. 95–106.

- Димитрова, М. (2011). *Ягичев Златоуст. Средновековен български паметник със слова и поучения от началото на XIV в.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Иванова, Кл. (2008). *Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Мирчева, Е. (2006). *Германов сборник от 1358/1359 г.* София: Издателство Валентин Траянов.
- Христова, Б. (1992). *Протоевангелието на Яков в старата българска книжнина.* София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Христова, К. (2017). За някои имена на Богородица в Словото за Рождество Богородично от Андрей Критски. *Староългарска литература*, № 55–56, стр. 96–121.
- Христова-Шомова, И. (2016). *Бог бе Слово. Етюди върху християнството, видяна през призмата на езика.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Христова-Шомова, И. (2019). *Слово за Въведение Богородично от охридския архиепископ Теофилакт Български.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- PG 96 (1864): Migne, J.-P. (ed.) *Patrologiae cursus completus. Series Graeca.* T. 96. Paris.
- PG 97 (1865): Migne, J.-P. (ed.) *Patrologiae cursus completus. Series Graeca.* T. 97. Paris.
- PG 98 (1865): Migne, J.-P. (ed.) *Patrologiae cursus completus. Series Graeca.* T. 96. Paris.

Зографски сборник, началото на Словото за Въведение Богородично от Теофилакт Български, л. 174r.

Sadik IDRIZI ALJABAK (Prizren)

Univerzitet „Ukshin Hoti“ – Prizren

sadik.idrizi@uni-prizren.com

EMOCIONALNO-EKSPRESIVNA LEKSIKA U NARODNOJ POEZIJI ŠARPLANINSKE GORE

U radu se govori o narodnoj poeziji Šarplaninske Gore s posebnim osvrtom na emocionalno-ekspresivnu leksiku na svim jezičkim nivoima.

Gora je nedovoljno istraženo područje i svaki rad predstavlja novinu za širu naučnu javnost. Goranski govor je po mnogim osobinama veoma specifičan jer se razvijao pod posebnim historijskim okolnostima, zbog čega je veoma interesantan za proučavanje teorije jezičkih kontakata kao i teorije razvoja jezika u tuđem jezičkom okruženju. Bogat je raznim arhaičnim formama koje nisu poznate u drugim govorima. Mnogi jezički segmenti i forme sačuvani su u okamenjenom obliku i čine lingvističke raritete na cjelokupnom južnoslovenskom prostoru. Značajnu ulogu u tome imalo je usmeno stvaralaštvo, posebno narodna poezija u kojoj su se očuvale mnoge arhaične jezičke konstrukcije.

Ključne riječi: *Gora, goranski govor, emocionalno-ekspresivna leksika, stilske dominante, frazemi, jake pozicije teksta*

UVOD

Gora je planinska oblast koja se nalazi u jugozapadnom dijelu Balkana, na tromeđi Kosova, Makedonije i Albanije. Reljef Gore je izrazito brdsko-planinski a većina naselja nalazi se na nadmorskoj visini između 1000 i 1500 metara, što je uticalo da govor Gore u dužem historijskom periodu ostane izvan procesa kojim su bili zahvaćeni drugi južnoslovenski govori u bližem i daljem okruženju.

Do propasti Otomanske imperije, 1912. godine, Gora je bila geografska i duhovna cjelina, a nakon toga našla se na mjestu gdje se uspostavljala državna granica između Albanije i Srbije. Londonskim mirom kojim je izvršena podjela teritorija, potvrđena Bukureštanskim dogovorom 1913. godine, devet goranskih sela pripalo je Albaniji. Konačna podjela uslijedila je marta 1923. godine kada je definitivno uspostavljena granica između Albanije i Kraljevine SHS. Ovom podjelom najveći dio Gore pripao je Kraljevini Jugoslaviji (21 selo) a manji dio Albaniji (9 sela). Kasnije, poslije Drugog svjetskog rata, dva sela (Urvič i Jelovjane) pripala su Makedoniji, kojoj i geografski pripadaju.

Gora posjeduje ogromno duhovno blago koje je dosad djelimično i nedovoljno zabilježeno i istraženo. U posljednjih tridesetak godina pojačan je interes za prikupljanjem i bilježenjem narodnih umotvorina sa ovog područja, tako da su one, u najvećem broju, sačuvane od nestajanja u vremenu disolucije, globalizacije, migracije i urbanizacije. Najprije su zabilježene pjesme, a potom i pripovjedne kao i ostale kratke forme. U jednom kratkom periodu objavljeno je više knjiga pjesama i pripovjedaka iz kosovskog, ali i iz albanskog dijela Gore. Narodnu poeziju Gore su dosad sakupljali Miodrag Vasiljević, Blaže Ristovski, Birte Trearup, Harun Hasani, Nazif Dokle i Ramadan Redžepari.

EMOCIONALNO-EKSPRESIVNA LEKSIKA

Ekspresivnost (emocionalnost, afektivnost) u narodnoj poeziji Gore postiže se na svim jezičkim nivoima. U okviru glasovnog sistema ekspresivnost se postiže upotrebom raznih fonema i fonemskih kombinacija. Na polju morfologije ekspresivnost se postiže upotrebom rijetkih formi množine, upotrebom ili izostavljenjem članovanih riječi, padežnom sinonimijom, sinonimijom glagolskih oblika i dr. Na planu sintakse ekspresivnost se postiže redom riječi u rečenici, upotrebom enklitika, upitnih i bezličnih rečeničnih konstrukcija i dr.

Emocionalno-ekspresivnom leksikom u narodnoj poeziji Gore izražavaju se emocije i iskazuje subjektivni stav govornika, ali ona često ima i ritmičku funkciju (može biti uslovljena rimom). U narodnoj poeziji Gore javlja se veliki broj deminutiva (hipokoristika) i augmentativa (pejorativa) i mnogo je veći i raznovrsniji u odnosu na onaj koji se javlja u narodnom stvaralaštvu naroda u okruženju.

Hipokoristici (deminutivi) izražavaju pozitivan stav govornika prema promatranoj pojavi ili osobi. U narodnoj poeziji Gore su široko zastupljeni jer se njima iskazuje nešto što je malo, milo, drago, prijatno. Imena srodnika, zatim lična muška i ženska imena, kao i mnogi toponimi u jeziku i narodnoj poeziji Gore imaju oblike hipokoristika. Inače, tvore se dodavanjem sufiksa na korijen riječi. Najčešći nastavci pomoću kojih se formiraju deminutivi i hipokoristici su: *-če, -ica -ce, -ec*:

Rítče, sŕpče déjče, divojče, lživádiče, čéšmiče, šúmiče, nóšče, fésče, zájče, móšče, pljévniče, léskiče, Rámče, Súljuje, Aljídince, Ájšiče, Sélviče, Sájdiče, Hatidžiče, Košarče, Zádefče, Vákafče, Šipuče, Lótiče, Rítče, Órniče, Čúkiče, Jéliče;

„Vo leskiče, vo leskiče / Jenó tenko prtče.

A pri prtče, a pri prtče, / Momče i divojče“ (Dokle, 2000: 84)

Dádica, májčica, nánica, séstrica, livadica, divojčica, vrbica, moravica, planinica, pítica, hálvica, slívica, Livadica, Plajnica, Krušica;

„Moravice, mŕtna i krvava,

Planinice, pusta ostanala.“ (Dokle, 2000: 54–55)

Pérce, sénce, séfće, bratence, Kurtence, brášence, máčence, žítence, zdrávjenje, drŭvce, zŕnce, mésce, sírence, detence, mlékce;

„someli mi go žitencevo“ (Haruni, 1987: 75)

„Ti da ideš, naša dejko, so zdravjenje“ (Haruni, 1987: 219)

Sóljec, nóćec, zŭbec, óvezec, pútec, órizec, lúkec, krómidec, máznikec, šécerec, vétarec, lébec, brátec, bržec;

„Jeden da nóćec nóćeva“ (Dokle, 2000: 21–22)

„Ti potraži, namen Ibro, lebec i sirence“ (Haruni, 1987: 200)

Javlja se i ograničeni broj deminutiva nastalih pomoću sufiksa *-ca, -ze, -še, -ule, -le*:

Másofca, sóljca, nóze, gъze, méše, úše, agule, kotle, petle.

Pejorativi (augmentativi) su manje prisutni, a javljaju se kada narodni pjevač ili govornik emocionalno izražava negodovanje, nezadovoljstvo, odbijanje ili čak iskazuje odvratnost prema onome što se imenuje. Najveći broj pejorativa tiče se negativne procjene nečijeg fizičkog izgleda, ali i drugih osobina (ljudskih, moralnih). Negativno se procjenjuju: neprivlačan izgled, mršavost, debljina, pojedini dijelovi tijela, čak i odjeće. Najčešći nastavci za građenje augmentativa u govoru i narodnoj poeziji Gore su: *-ište/išće, -ina, -eš, -le, -la/lo*:

Kožúfište, stápište, stárčište, dofčište, mášlište, mužište, jorgánište, šamíište, terljídište, ofčárište, déčište, mьglište, opénčište, kaménište, stoličište, voljište, mésište, téljište, détište, úhište/úšište:¹

„*kožufišta na trništa,*
a *gacíšta na stapišta*“ (Dokle, 2000: 6–7)

„za staro *starčište* će ideš,
za preterano *dofčište*.“ (Haruni, 1987: 141–142)

Dejkétina, voljétina, kravétina, konjétina, budaljétina;
Smrdle, gúšle, krádle, mámle, vóšle, úšle, brúkle, nózle, drícle,
móčle, prđle, šúgle, grble, brle, bárdle, đúndule, gьngle, túfle;
Smrđeš, glóteš, bljúteš, kólješ, nébideš, gládeš, gnjideš, grđeš,
prđeš; Cъngela, vúkela.

Sinonimi. U narodnim pjesmama Gore monotonija se često izbjegava upotrebom sinonima ili spajanjem jedne riječi sa više drugih. Sinonimičnost i polivalentnost su značajna odlika govora i narodne poezije Gore.

Nalazimo različite lekseme

– za momka: *bećar, bećarče, gledanik, momče, ludo, mlado, junak, delikanlija, delija, kurto, budala, budalina, bekrija;*

¹ Svi ovi oblici u Restelici i Kruševu imaju nastavak *-išće*.

- za djevojku²: *dejka, devojka, divojka, divojčica, dejče, dejčište, moma, momiče, libe, gledanica, sevda, zejnepa, dilber, kuzum, ljuba*;
- za nevjestu: *mlada, manesta, mlanesta, mlajnesta, manestiče, neve-sta, anema, nusa, dželjina, zejnepa*;
- za majku: *mati, majka, majčica, maja, nana, nanica, dada, dadica, mama, tata*;
- za oca: *babo, babajko, bavajko, otec, ljaljo, bate, adžo/adže*.

Pridjev *bef/beū* (bijel) vrlo je frekventan, stoji u sintagmama s velikim brojem imenica: *belo lice, bele ruke* (čak i muške), *belo grlo, belo čelo, bele sŕvze* (suze), *bela odaja, bela skutača, beli čadori*. I pridjev *crn* je frekventan, stoji u sintagmama: *crne oči, crne veđi, crna šamija, crna zemna, Crno more, crna kukajca/kukaica, crni karaman* (pas), *Crna Arapina, crna kaplama* i dr.

Često se upotrebljavaju i pridjevi *zelen/a/o* (bajrak, jabuka, Gora, drvo, trava), *crven /a/o* (vino, karafil, šamija), *žbft/žout* (altani, pare, kavali). Pored ovih javljaju se i veoma rijetka imena boja, od kojih su neka ograničena samo na Goru: *svetna* (crvena), *bojdzakesta* (boja krvi), *kuljesta* (narandžasta), *čingo plaetna, modra* (ovdje zatvorena), *pembe(na), bubena/bubana* (roza).

Pored pomenutih, u narodnim pjesmama iz Gore javljaju se i mnogi drugi stalni epiteti:

Mlad/a/o (bećar, junak, manesta, aga, vojvoda), *ludo* (dejče, dete), *mili/a/o* (babo, nana, mati, sestra, braća), *ljuta* (zmija, svekrva, rakija), *sirota* (dovica), *siroma, boguan/a* („jedinac“, „jedinica“), *malov/a/o* (dete, dejče, selo), *visoka* (planina, dejka), *pust/a* (tuđina, gurbet, pare, ovce) sa značenjem proklet/a.

Djevojka je u pjesmama iz Gore: *tenka i visoka, hubava, pristala, namna, verna, bosa, mlada i zelena, bela i crvena, sama*; momak je *tenok i visok, prflprvi, bef/beū/beli, mlad, lud* (mlad), *stramen, sam, adžamija, siroma*; konj je: *dorija, at, đok, konj*, oči su: *crne, šarene, čakər* (plave), *mačorave*; kosa je: *rusa, plava, crna*; voda je *studena, ladna, šerbet, bela*; polje je: *ravno, široko, solunsko*.

² U zbirci Haruna Hasanija oblik *dejka* se javlja 163 puta, oblik *divojka* 51 put, dok se oblik *devojk*a javlja samo 3 puta. U zbirci Nazifa Doklea oblik *dejka* se javlja 80 puta, *divojka* 37 puta, dok se oblik *devojk*a javlja 20 puta.

STILSKE DOMINANTE

Funkciju dominante mogu imati svi elementi stila – od fonostilističkih, morfostilističkih, leksikostilističkih i slično, pa do još manjih elemenata u okviru tih skupina. U narodnoj poeziji Gore ima više stilskih dominanti, jer u osnovi različitih pjesama stoje različiti stilski postupci. Jedne su zasnovane na kontrastu, druge na personifikaciji, treće na metafori, alegoriji, gradaciji, retoričkom pitanju itd.

Metafora, odnosno zamjenjivanje jednog pojma drugim kao i uspoređivanje iskazano na ovaj način, vrlo je prisutno u narodnim pjesmama Gore. Metafora se nekad definiše kao skraćeno poređenje, tj. kao upotreba jednog označitelja umjesto drugoga na principu odabira (paradigmatskog), a na osnovu neke sličnosti sa označenim (Marina Katnić-Bakaršić, 2000).

Metaforama je iskazana nježnost, toliko svojstvena onima koji se vole. Voljena i voljeni su najčešće *dva fidana* (dva cvijeta, karafil i trndafil – ruža), djevojka je *oko šareno*, *gorski trndafil*, *šumska golubica*, *morska riba*, *šareno pile*, *čerka nanina*, *pile dženetsko*, *mahmudija okuana*, *has srebro* itd.; momak je *milo materino*, *bef karafilj*, *fidan bojlja*, *kapa nakrivena*, *čučka načešljana*, *džamadan raskopčan*, ali je i *divji oreū*, *besno kuće* i dr. Oči su *stambolske fildžani*, obrve *gajtani*, medna usta su *bečarska kutija*, grudi su *tetoske jabuke* itd.

Momak se ženidbom upisuje u *muški tester*, djevojke igraju i pjevaju sve dok se ne zaruče (*duri da ne vi puška puknala*), ili udaju (*dur da ne ste konja džoka jahnale*). Za momka ili djevojku, koji su blizu stupanja u brak, kaže se da su im *brgo konji na morava* ili da im je *belo konjče osedlano*.

I mnoge druge metafore stilski obogaćuju narodnu poeziju Gore:

„vo jena bašta rastet *dva fidana*,
crven karafil i *pemben trndafilj*“ (Hasani, 1987: 215–216)
 „Tetovčani ajljak ljudi,
 otvorite dućaniti,
 se usprajlo *sonce tri aršina*“ (Hasani, 1987: 80)

„– Bećar spije ruke raširene,
a vo ruke *tetoske jabuke*.“ (Hasani, 1987: 80)

Alegorija je način izražavanja u kojem se metaforičko ili preneseno značenje ostvaruje u cijeloj slici ili cijeloj radnji, katkada i u cijeloj pjesmi. Alegorija se često definiše kao produžena metafora. To znači da alegorija nastaje kada se metafora proteže kroz cijelu misao, tj. kroz sve dijelove pjesme. Osnovna odlika alegorije je da ne mijenja značenje riječi nego samo predmet pjesničkog stvaranja.

U stihovima pjesama koji slijede opisana je prva bračna noć. Slike su lascivne, gotovo erotske, ali se narodni stvaralac nizom razvijenih metafora (alegorijom) uspjeva izdignuti iznad vulgarnosti i prostakluka. Ovdje imamo riječi i izraze koje se ne mogu svrstati u vulgarizme, već u kategoriju koju je Esad Duraković označio pojmom *erotonimi*. Metafora u ovim leksemama je neupitna, kao i njihova primarna estetska funkcija:

„Budžaci se, manestiče, zatemnile,
den ti projde, noć ti dojde,
ćošina se zasenile,
će ti dojde stramen junak,
tebe stramen, majki straden,
će ti puštet *besno kuće*,
od ošamou ne razbira!
Će ti dojde *divji oreu*,
će ti kljuka svetne piće,
svetne piće, svetne veđi,
će ti mrsi svetne teljoj,
će ti ćine srmene peklje,
da mu dadeš *tetoske jabuke!*“ (Hasani, 1987: 222)

„Stani, Bajro, stani be brljo!
da izbrišaš pika od sred čelo, pika manestečka,
da izmrsiš, Bajro be brljo, teljoj manestečke,
da okineš, Bajro be brljo,
učkur manestečki, učkur srmalija,
pa da slezeš, Bajro be brljo, vo *dovna japija*,

pa da viđiš *srebrena kutija so lokum nasipana*,
da izvadiš, Bajro be brljo, *zlaten altipatlak*,
da isfrljaš *sve zlatne fišeci*,
ka prv večer, Bajro be brljo, so manesta!“ (Hasani, 1987: 224)

Kontrast (antiteza) kao izražajno sredstvo je, također, prisutan u narodnoj poeziji Gore. U antitezi se ekspliciraju suprotni pojmovi, čime se postiže kontrastno opažanje. Ekspresivnost je zasnovana na efektu iznevjerenog očekivanja, upotrebom neočekivanih leksema:

„Sve *belo* pereš, Dudo Kalino, a *crno* nosiš“ (Dokle, 2000: 151–152)
„go videla, mila *stara* majka, *mlado* Aliiče,“ (Hasani, 1987: 200–202)
„Ako som golem *fukara*, Zerdo, srcevo mi je *bogato*“ (Hasani, 1987: 95)
„Ogrija *sñnce visoko*, / vo tija dere *dl̂boko*.“ (Dokle, 2000: 160)

Dok tek prispjela nevjesta *stramuje* (stoji u uglu sobe), djevojke pjevaju i zadirkuju je tako što kontrastnim slikama opisuju njenog budućeg muža (mladoženju):

„*Reka gazi*, ja mlanesto, *žeden hodi*,
Kona vodi, ja mlanesto, *pešak hodi*,
Tarčuk nosi, ja mlanesto, *gladen hodi!*“ (Dokle, 2000: 135)

U mnogim pjesmama iz Gore javlja se **slavenska antiteza**, koja je, također, zasnovana na kontrastu. Podjednako je prisutna kako u epsko-lirskim pjesmama (baladama) tako i u ostalim vrstama. Njome se postiže visok stepen stilske izražajnosti, jer se slušalac priprema i, uz mnoga pitanja i odgovore, drži u neizvjesnosti. Vijest, povoljna ili nepovoljna, saopštava se postupno i uz iznošenje više mogućih i neočekivanih pretpostavki:

„– Što se beli, babo more, gore vo planina,
da l ь se orloj, babo more, il' kamnoi?
Nit se orloj, nuse mori, nit kamnoi,
toku ti se, nuse mori, šileina,
šileina, nuse mori, Sulj-ćaine.“ (Hasani, 1987: 209)

„Da li t̃tne ili grmi,
El se zemna trese?!
Niti t̃tne, niti grmi,
Nit' se zemna trese,
Toku mi se tupani Husenove.“ (Hasani, 1987: 197)

Gradacija se odlikuje specifičnim sintaksičkim rasporedom svojih dijelova (najmanje je tročlana), ali uz to njena je druga bitna odlika semantički kriterijum: svaki naredni član ima jednu dodatnu skalu kvantiteta (intenziteta) u odnosu na prethodni, a svi članovi imaju jednu zajedničku skalu kvantiteta, arhisemu kvantiteta (intenziteta). Gradacija, dakle, predstavlja figuru intenzifikacije, realizira se specifičnim sintaksičkim sredstvima:

„– Manesto, gorski trndafilj,
sinojka ti dojde od gurbet
i *prva* maana ti najde.
postelja ti najde poslana,
poslana, mori, i rasfrljana.

.....
– Manesto, gorski trndafilj,
i *druga* maana ti najde:
ja koga dojde od gurbet,
liceto ti beše jako šareno,
za kogo si go, mori, šarila,
šarila i crvenila?

.....
– Manesto, gorski trndafilj,
i *treća* maana ti najde:
ja koga dojde od gurbet,
cev noć ti lamba goreše,
ja koga vleze vo odaja,
na tavan kogo kačeše?

.....
– Asane, dilber stopane,
čini mi što će mi činiš,
on mi je prvi gledanik.“ (Hasani, 1987: 21–22)

„Kona jaham, kon da pukne pot mene,
Ako ljubam drugo dejče sem tebe.
Reka gazim, reka da me udavi,
Ako ljubam drugo dejče sem tebe,
Sablja nosim, sablja da me ubije,
Ako ljubam drugo dejče sem tebe.“ (Dokle, 2000: 76)

Personifikacija je jezička figura (stilsko izražajno sredstvo) u kojoj se neživim predmetima pridaju osobine živih bića. Može značiti i davanje ljudskih osobina prirodnim pojavama, stvarima, životinjama ili biljkama:

„Ni si kuća, ja mlanesto, zaličela,
I kapurle, ja mlanesto, nasmijala,
I pojata, ja mlanesto, junakova.“ (Dokle, 2000: 134)

„Mu prozbori negua bela kula:
mi ga jagni, Crna Arapino, debeuka kobilka,
pa mi idi od grada do grada.“ (Hasani, 1987: 197)

FRAZEMI

Frazeologija je posebna oblast u okviru leksikologije. To je nauka o izrazima. Predmet njenog proučavanja su frazeološki izrazi. Čini je frazeološki sloj koji zajedno sa leksičkim fondom čini rječnik. Frazeologizmi se razlikuju od slobodnih slojeva riječi po tome što ovdje ne posmatramo svaku riječ pojedinačno nego cjelinu.

Kalk (od francuskog *calque*, otisak) je termin koji se upotrebljava da označi stvaranje novih riječu u jednom jeziku po ugledu na riječi iz drugih jezika. Postoje kalkovi koji dosljedno slijede original i predstavljaju bukvalne prijevode, kao i oni koji u sastavnim dijelovima sadrže odstupanje od uobičajenog značenja riječi, što ukazuje na njihovo strano porijeklo. U većini slučajeva kalk se veoma dobro uklapa u strukturu jezika, tako da jedino historijski podaci mogu pružiti dokaze o stranom porijeklu.

Sintaktički ili frazeološki kalk obuhvata duži izraz ili rečenični obrt. Mnogobrojnost kalkova u balkanskim jezicima svjedoči o veoma

intenzivnom odnosu između njih i potvrđuje ispravnost stanovišta, koje pri objašnjavanju fonoloških i gramatičkih pojava u njima značajno mjesto daje međujezičkom kontaktu u balkanskoj sredini. Nije rijedak slučaj da se riječi i, pogotovo, frazeološki izrazi date unutrašnje forme sreću u svim jezicima (ili u više jezika) balkanske sredine (Koneski, 1966).

U ovakvim slučajevima nije lako odrediti koji je jezik poslužio kao izvor pozajmljivanja, mada je nesumnjivo da su grčki, i kasnije turski jezik ostavili najviše tragova u modeliranju balkanske leksike. Što se tiče govora Gore i narodne poezije Gore treba istaći veliki uticaj turskog, grčkog, aromunskog i albanskog jezika, jer su to jezici sa kojima se najčešće dolazilo u kontakt. Mnogi kalkovi preuzeti iz ovih jezika predstavljaju bukvalni prijevod:

Stájf mérak („zaljubio se“), *stájf meso* („ugojio se“), *go stájla vo srce* („zavoljela ga“), *ígra májtap so négo* („zadirkuje ga“), *íma rúka* („krade“), *íma ústa* („mnogo priča“), *né faćaj kúsur* („ne zamjeraj“), *néma ljíce*, *láf gi dálje* („vjerili je“), *ménja vék* („umire“), *fáti kárpa* („pobježe“), *íma rúka rábota* („umiješan je“), *mi go sípe óko* („zadovoljava me“); *Da im ljégne srce* („da se smire“), *ka ti go bére ústa toja láf*;

„Crvena para ne faćáš“ (ne zarađuješ). (Hasani, 1987: 26)

„Ne faćaj kusur, Šefijo, take je pišano“ (ne zamjeri). (Hasani, 1987: 98)

„Mije oko, ja mlanesto, ti sme stajle“ (izabrali smo te). (Dokle, 2000: 134–135)

JAKE POZICIJE TEKSTA

Važnu ulogu u narodnoj poeziji Gore imaju jake pozicije teksta. To su mjesta koja su po svojoj poziciji u tekstu i po svojoj formi izuzetno značajna za razumijevanje teksta. U jake pozicije spadaju naslovi, podnaslovi, epigrafi, prva i posljednja rečenica u pjesmi (inkoativna i finitivna rečenica), ali i frazemi, izreke, vlastita imena, toponimi i dr.

U narodnim pjesmama Gore prvi stih je najčešće i naslov pjesme. U dosad objavljenim zbirkama svi autori (osim Redžeplarija) su pjesme

označavali samo brojevima i bez naslova. Narod pjesme najčešće poznaje po prvim stihovima (*Vrbice, vrbo zeljena, Ja som se napromenilo, Moravice m̃tna i krvava, Nalbatinče konja kuje, Ne li si se naspalo, Solunsko polje suša kažujet, Naračala kara Fatma poračala, Što je vrema vo gornoto mahalo* i dr.). Veliki broj pjesama je poznat po imenima glavnih likova u njima (*Jusuf-hadžijina, Spahinčeva, Bećir-kapetanova, Rasime raspašaniku, Kurto Budala, Bajrova, Ibo čakar Ibo, Kuzum bela Edije, Fatimo kadano, Bahto ćero, Magmutpašinica, Ilinka divojka* i dr.).

Prvi stihovi pjesme često počinju dozivanjem (vokativom), čime se skreće pažnja na određene ličnosti:

„Karafiljko, kara li te majka?“ (Dokle, 2000: 82–83)

„Da li si se naspala, kuzum bela Hedije?“ (Dokle, 2000: 64)

„Spahinče, tursko Skopjanče.“ (Dokle, 2000: 22–23)

„Mori Sevdó, Sevdalio.“ (Dokle, 2000: 195)

Pjesme iz Gore imaju mikro i makro geografiju. Geografski prostor i njihova domovina započinje i završava se Šar-planinom, koja je poznata kao mjesto sa simboličkim vrijednostima za dobro, lijepo, zdravo u čovjekovom životu (Dokle, 2000). U pjesmama se pominje Amerika, Balkan, Kosovo, Grad (misli se na Prizren), Solunsko Polje, Beligrad, Anadol, Sofija, Kavala, Bitola, Gusinje, Novi Pazar, Stambol, Turska i dr. Pominje se i niz lokalnih ojkonima i toponima (Brod, Restelica, Kruševo, Šištejec, Muridža, Barbula, Maruša planina, Čurulec, Štiroica, Samovila i dr.).

U narodnoj poeziji Gore funkcioniše veliki broj muških i ženskih apelativa. Mnogi od njih su razvijeni u posebne leksikostileme. U zbirkama narodnih pjesama iz Gore mnoga vlastita imena, kako muška tako i ženska, javljaju se kao deminutivi koji imaju izražajni i afektivni smisao hipokoristika (Abdulče, Alidinče, Dinče Mustafče, Spahinče, Stojanče, Agule, Ramče, Kurtence, Suljče, Omerče, Salihče, Hašimče, Hismetče, Ragipče; Zejnule, Ajšule, Ajšiče, Sajdiče, Lenče, Adiljka, Alemša, Malinka, Rajkona, Čamka, Fata i dr.).

Posebne leksikostileme u narodnoj poeziji Gore predstavljaju imena Kurto budala (Kurtence) i Zejnepa. Hasani ih u svojoj knjizi uvijek bilježi malim početnim slovom (kurto/zejnepa) čime ih svodi na kategoriju zajedničkih imenica, odnosno na imenice momak i djevojka. Dokle ih redovno označava velikim slovima čime ih svrstava u vlastita, odnosno lična imena. U zbirci Nazifa Doklea broj pjesama o Kurtu i Zejnepi je pedesetak, dok ih je u zbirci Haruna Hasanija znatno manje. I značenja ovih imena mogu imati posebnu simboliku i stilsku markiranost. Naime, ime Kurto je iz turskog jezika a njegovi ekvivalenti su imena Vuk, odnosno Uka u albanskom i Ljupan u aromunskom jeziku. Ime Zejnepa je, također, preko turskog jezika ušlo u govor Gore. Kao osobno ime vodi porijeklo iz arapskog jezika sa značenjem „dragulj“. Međutim, veća je vjerovatnoća da ime Zejnepa u narodnim pjesmama Gore ima značenje košute (antilope), ime koje je poznato i koje se koristi u nekim turskim i mongolskim govorima. Ukoliko su značenja ovih apelativa bila poznata stanovnicima Gore, ova imena predstavljaju posebno markirane lingvostileme koji oslikavaju cjelokupni život Gorana. Dakle, muškarac, pečalbar, gurbedžija (Kurto), oličen u vuku, odlazi u daleki svijet i vodi neprestanu borbu za opstanak i preživljavanje, a djevojka ili mlada žena (Zejnepa), predstavlja košutu koja je ostala sama u uslovima teškog i surovog ambijenta. Zejnepa je simbol nježnosti, postojanosti i dostojanstva goranske djevojke (žene, majke).

Pjesme o Kurti (Budali) i Zejnepi predstavljaju najsavršeniji oblik poetskog izraza folklora Gore. Forma i poetska struktura ovih pjesama nalazi se na granici monologa i dijaloga. Dijalog je uspostavljen između Zejnepe, goranske žene, i Kurta (Budale), goranskog pečalbara, koji se nalazi negdje daleko, na jednoj neodređenoj distanci, tamo negdje u tuđem svijetu. Pored poetske strukture, ove pjesme imaju i specifičnu muziku, posebnu melodiju – polifoniju.

Pjesme o Kurti i Zejnepi pjevaju isključivo žene, uglavnom djevojke, po pravilu u grupi većoj od dvije, i samo u prirodi. Pošto se uspostavlja zamišljeni dijalog između Zejnepe i Kurta, univerzalnih likova, i tematika pjesama je raznovrsna. Sadržaj pjesama nije strogo utvrđen i daje mogućnost djevojkama koje učestvuju u pjevanju, dakle stvaraočima, da modeliraju stari i, za svaku priliku, kreiraju novi tekst pjesme. Ove pjesme, u stvari, oslikavaju početak migracije stanovnika Gore i njihovu vjekovnu i dramatičnu borbu za opstanak i egzistenciju.

ZAKLJUČAK

Usmeno stvaralaštvo Gore je izuzetne stilske osbenosti. Poezija je raznovrsna, veoma bogata i predstavlja sliku života u surovim i teškim uslovima. Osnovnu strukturu pjesama čini spoj poetskog govora sa melodijom i muzikom.

Narodna poezija Gore ima dvostruko stilističko obilježje. Prvi nivo markiranosti odnosi se na kolokvijalni govor Gore, dok se drugi odnosi na standardne slovenske jezike. Činjenica da je značajan broj jezičkih vrijednosti u usmenom narodnom stvaralaštvu Gore potpuno nepoznat savremenom bosanskom, srpskom, hrvatskom i crnogorskom jeziku, ili su njihova daleka jezička prošlost, neposredan su razlog funkcioniranja i profiliranja mnogih lingvistilema. Gotovo da nema stilske figure koja nije zastupljena u goranskim pjesmama. Epiteti, kontrasti, hiperbole, gradacije, metafore, alegorije, poređenja su samo neke od njih. Također je, naročito u epsko-lirskim pjesmama, prisutna i slavenska antiteza.

Goranski govor je po mnogim svojim osobinama veoma specifičan. Bogat je raznim arhaičnim formama koje nisu poznate u drugim govorima. Mnogi jezički segmenti i forme sačuvani su u konzerviranom obliku i čine lingvističke raritete na cjelokupnom južnoslovenskom prostoru. Značajnu ulogu u očuvanju ovakvih jezičkih elemenata imalo je usmeno stvaralaštvo, posebno narodna poezija u kojoj su do danas sačuvane mnoge rijetke i arhaične jezičke konstrukcije.

Proces standardizacije i promjena u kontaktima sa drugim jezicima prisutni su u svakodnevnom govoru, dok je narodno stvaralaštvo odoljelo gotovo svim uticajima sa strane. Najbogatiji i najčistiji goranski govor čuva se u narodnom usmenom stvaralaštvu.

Goranska narodna poezija je značajno kulturno nasljeđe koje je prisutno u životu Gorana u obimu u kojem je to moguće u jednoj ruralnoj sredini u vrijeme prodora i uticaja savremenih medija i komunikacija. Nažalost, dio ovoga blaga postepeno nestaje, izumire, zajedno sa nestajanjem starijih pokoljenja.

LITERATURA I IZVORI

- Докле, Н. (2000). *Горански народни песни*. Скопје: Патрија.
- Dokle, N. (2014). *Narodne goranske balade – Ballada popullore gorane*. Prizren: Utilis.
- Džogović, A. (1996). *Onomastika Gore*. Beograd: OP SANU.
- Hasani, H. (1987). *Goranske narodne pesme*. Priština: Jedinstvo.
- Idrizi Aljabak, S. (2012). *Jezik i stil narodne poezije Gore*. Priština: MONT.
- Idrizi Aljabak, S. (2020). „Jedan izolirani balkanski govor“, Zbornik radova „*Međukulturna komunikacija i Zapadni Balkan*“. Ankara: Berikan Yayinevi, str. 67–87.
- Katnić-Bakaršić, M. (2000). *Stilistika*. Sarajevo: NUK.
- Koneski, B. (1996). *Istorija makedonskog jezika*. Beograd – Skopje: Prosveta – Kočo Racin.
- Mladenović, R. (2001). *Govor šarplaninske župe Gora*. Beograd: SANU.
- Muratagić-Tuna, H. (2009). „Sevdalinka – izazov za lingvostilistička istraživanja“, *Riječ*, nova serija br. 2, str. 31–54.
- Ристовски, Б. (1969). „Горански народни песни“, *Македонски фолклор*, бр. 3–4, стр. 429–492.
- Trearup, B. (1974). „Narodna muzika Prizrenske Gore“ [„Folk Music of Prizren Gora“], RAD XIV Kongresa SUFJ održanog u Prizrenu 1967. Beograd, str. 211–223.
- Škaljić, A. (1989). *Turcizmi u srpskorvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vasiljević, M. (1950). *Jugoslovenski muzički folklor I*. Beograd: Prosveta.
- Видоески, Б. (1998). *Дијалектите на македонскиот јазик*, Том I–III. Скопје: МАНУ.

Alen KALAJDŽIJA (Sarajevo)

Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu

alen.kalajdzija@izj.unsa.ba

**BOSNEVIJSKI (ALHAMIJADO) BJELOPOLJSKI AUTOR
MEHMED ĆATIB AKOVA (BJELOPOLJAC)**

U članku će se predstaviti dosadašnji rezultati u vezi s historiografskim podacima o bosnevijskom autoru Mehmedu Akovi (Bjelopoljcu) iz Bijelog Polja, koji je živio s kraja 18. i početka 19. st. Pored tih podataka, na osnovu određenih pokazatelja, pokušat će se dokazati da je Mehmed Bjelopoljac autor još dviju sačuvanih pjesama za koje se smatra da im je nepoznat autor, na tragu određenih mišljenja koja su eksplicirana u nauci. Također, ukazat će se na osnovne crte koje karakteriziraju jezički izraz Mehmeda Akove, a što na izvjestan način, pored tematsko-sadržajnih veza u pjesmama koje postoje u vezi s historiografskim podacima, mogu i na planu samog jezika poslužiti kao argument za potvrdu ili odbacivanje stajališta da je riječ o autoru koji je sastavio nekoliko pjesama u bosnevijskom diskursu.

Ključne riječi: *Mehmed Ćatib Akova, Bijelo Polje, bosnevijska (alhamijado) literatura, bosanski jezik*

Uvodne napomene

U historiji bosanskog jezika zabilježeno je korištenje više različitih pisama. Jedno od takvih jeste i arebičko pismo, koje se, s obzirom na integralne tekstove na narodnom bosanskom jeziku, počinje koristiti od 16. st. i sve do današnjih dana. Autori koji su stvarali na bosanskom jeziku arapskim pismom pisali su raznovrsne tekstove – od poezije, proznih djela, vjerskih, prevedenih, preko leksikografskih i filoloških do periodičkih tekstova koji su nastajali u okvirima pojedinih časopisa s kraja 19. i početka 20. st. (up. Kalajdzija, 2019: 33–49).

Na području Crne Gore do danas ne postoji opsežan i cjelovit opis autora koji su pisali arebičkim pismom. Istina, postoje određena djela koja tematiziraju problem sandžačke bosnevijske odnosno alhamijado književnojezičke tradicije. Među takvima treba istaći djela Jahje Fehratovića (2014) i Mehmeda Bećovića (2017), koji aktualiziraju fenomen ove literarne tradicije u sandžačkim okvirima, što je svakako naučno utemeljen princip s obzirom na činjenicu da se literarna tradicija sandžačkih Bošnjaka posmatra kao cjelina. Tako je Bećović (2017) u sandžačke alhamijado (bosnevijske) autore uvrstio Arifa Brkanića Sarajliju, Ibrahima Biočaka, Sulejmana Tabakovića, Nazifa Šuševića, Saliha Gaševića, Mula Jusufa Rušovića, Hadža Čarovca i Šerifa Šaćića. Jahja Fehratović (2014) u *Enciklopediji sandžačkobošnjačke književnosti* navodi sljedeći autore: Mula Sulejman Tabaković, Salih Gašević, Ibrahim Pačariz Biočak, Arif Sarajlija, Mehmed ćatib Bjelopoljac, Nazif Šušević, Šerif Šaćić i Mehmed Šakir Kurtćehajić.

Prema dostupnim podacima, čini se da su do danas na području Crne Gore evidentirana samo tri bosnevijska (alhamijado) pjesnika: Mehmed Akova (Bjelopoljac) (18–19. st.), Salih Gašević (19–20. st.) i Ibrahim Biočak (20. st.) (up. Kalajdžija, 2021: 483–495). Istina, Bećović (2017: 112) smatra da je autor pjesme „Car Mustafa nestade“ novopazarski pjesnik Mula Sulejman Tabaković:

„Motivi, jezičke figure koje dominiraju ovom pjesmom, su tipičnost Tabakovićeva stiha i njih nalazimo u njegovim kasnijim djelima: ‘Divanu’, ‘Nasihat u Ibrahim Terzija’ i ‘Abdiji’. (...) Pjesma sadrži termine: Morava, Sjenica, Šijak, pa i Akova (Bijelo Polje). Sve su to termini koje susrećemo u ‘Divanu’ Tabakovića, a ne susrećemo ih ni kod jednog bosanskog ili crnogorskog pisca. Takođe jezik je koji je upotrebljen u pisanju pjesme ‘Car Mustafa nestade’ tipičan jezik Tabakovićevih djela.“

Ne ulazeći u dublju analizu iznesenih Bećovićevih stavova, treba istaći da postoji niz problematičnih tvrdnji: Morava, Sjenica, Šijak, Akova nisu termini a pri tome nije navedeno u kojem se Tabakovićevu djelu nalaze ova imena. Također, pozivanje na ovaj argument nije dovoljno da bi se utvrdilo da je autor neko drugi, posebno stoga što je riječ o općoj rasprostranjenosti navedenih ojkonima i etnonima Šijak. Što se tiče tvrdnje da je jezik iz pjesme „Car Mustafa nestade“ tipičan Tabakovićevu *Divanu*, za navedenu tvrdnju bilo je potrebno konkretnije nave-

sti njihove zajedničke jezičke crte, pri čemu uvijek treba imati u vidu da se radi o rukopisnim prijepisima u kojima su moguća različita rješenja. Istina, Bećović (2017: 115–118) daje svojevrsni pregled stihovanja u različitim djelima Sulejmana Tabakovića, ali se iz njega ne mogu uočiti neke stilske podudarnosti, tim prije što bi se sličnih stilskih postupaka i jednostavne rime moglo naći i kod drugih bosnevijskih (alhamijado) autora iz tog perioda.

U ovoj studiji polazi se sa stanovišta da je autor pjesme „Car Mustafa nestade“ Mehmed (Ćatib) Akova (Bjelopoljac), temeljeći ga prvenstveno, kako na samom sadržaju navedene pjesme, tako i prema eskplikaciji imena samog autora u sklopu date pjesme, kao i na izvornim podacima koji su dati u katalozima orijentalnih rukopisa, koji potvrđuju da je Mehmed Ćatib Akova autor još dviju odnosno triju pjesama za koje se svojevremeno smatralo da je njihov autor nepoznat. Pored toga, ponudit će se pronađena rukopisna verzija pjesme „Car Mustafa nestade“ iz Historijskog arhiva Sarajeva.

Osnovne historiografske napomene o Mehmedu Ćatibu Akovi (Bjelopoljcu)

„Bjelopoljak, Mehmed Katib – Mehmed Kātib Aqowālī je alhamijado pjesnik iz Bijelog Polja, a živio je krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Nakon školovanja se posvetio kadijskom pozivu. Učestvovao je u tursko-ruskim ratovima i izgubio ruku, pa se u pjesmama tuži na svoje životne tegobe i na opće stanje u zemlji u doba Sultana Mustafe IV (1807.–1808) i njegova nasljednika Mahmuda II (1808.–1839). Četiri njegove alhamijado pjesme bile su zapisane u jednom kodeksu koji se do 1992. godine čuvao u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Iz ovog kodeksa se sačuvao samo tekst pjesme s početkom *Car Mustafa nestade, sultan Mahmud postade* (36) stihova, koju je Abdurahman Nametak objavio kao pjesmu nepoznatog autora. Ostale pjesme su počinjale sljedećim stihovima: *Ispraviti se ne može, sve zli zlome pomaže* (70 stihova), *Ja sam jadan kriv, kriv sam jadan dok sam živ* (18 stihova), *Od zla ću umrijet, srce moje razdrijet* (18 stihova)...“ (Mehmedović, 2018: 89–90).

S obzirom na iznesene stavove i mišljenja naučnika o ovom autoru, postavlja se nekoliko pitanja koja se mogu problematizirati. Najpri-

je, ime Mehmeda Ćatiba Akove, Bjelopoljca, počinje se koristiti u novije vrijeme, premda je Nametak (1981: 199) za pjesmu „Car Mustafa nestade“ naveo da je njezin autor nepoznat. Zapravo, na osnovu stiha „Mehmed ćatib Akova / Dušman njega zakova...“ rekonstruirano je ime ovog autora, koji se imenuje kao Mehmed Ćatib Akova odnosno Bjelopoljac (up. Kalajdžija, 2013: 87), odnosno kako je to na osnovu podataka iz *Kataloga rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost* (Trako i Gazić, 1997: 238–239) učinio Mehmedović (2018: 89–90).

Na osnovu podataka koje daje Mehmedović (2018: 90) odnosno Trako i Gazić (1997: 238–239), može se zaključiti da je pjesme „Ja sam jadan kriv“ i „Od zla ću umrijet“ sastavio Mehmed Bjelopoljac, tj. ova poetska ostvarenja u svoju *Hrestomatiju* uvrstio Abdurahman Name-tak (1981: 161–164) pod naslovom *Diger bosnevi lisan ile bejtlerdir*, prevodeći ih sintagmom *Drugi stihovi na bosanskom jeziku*, smatrajući pri tome da je njihov autor nepoznat te da „rukopis vrlo vjerovatno potječe iz prve polovine XIX vijeka. Nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, broj 4794“. Pjesma „Ispravit se ne može, sve zli zlome pomaže“ također je Bjelopoljčeva, kako na to upućuju Trako i Gazić (1997: 238). Prema tome, ono što je nesporno u vezi s ovim bosnevijskim (alhamijado) stvaraocem jeste činjenica da je on autor, prema do sada poznatim podacima, četiriju pjesama, čiji je naslov dat prema početnim stihovima: „Car Mustafa nestade“, „Ja sam jadan kriv“, „Od zla ću umrijet“ i „Ispravit se ne može“, od kojih samo posljednja, koliko je to sada poznato, nema sačuvanu verziju niti u rukopisu niti u transkripciji. Naime, spomenute Akovine pjesme čuvane su u zbirci manuskripta Orijentalnog instituta pod brojem 4794, ali su nažalost izgorjele u vatrenoj stihiji za vrijeme opsade Sarajeva (1992–1995). Pjesma „Car Mustafa nestade“ ima jednu sačuvanu arebičku verziju u Historijskom arhivu Sarajeva, pod brojem R-111 (koja će biti transkribirana u ovom radu). Pjesme „Ja sam jadan kriv“, „Od zla ću umrijet“ sačuvane su u transkribiranoj formi u *Hrestomatiji* (Nametak, 1981: 161–164), dok Bjelopoljčeva pjesma „Ispravit se ne može“ danas uopće ne postoji sačuvana niti u rukopisu arebičkoj niti u transkribiranoj formi.

Prema sadržaju sačuvanih triju pjesama Mehmeda Bjelopoljca, može se zaključiti da se one odnose na specifično psihološko stanje autora, u kojima se navodi:

„Ja sam jadan kriv, / Kriv sam jadan dok sam živ. / Mučan zeman, te sam kriv, / Nemam, šućur, kabahat“ (Nametak, 1981: 161);

„Od želje ću umrijet, / Srce moje razdrijet, / Već ne mogu podnijet, / Moja željo golema. / Ja sam jedan nesrećnik, / A srećniku pomoćnik, / Sadikane žalosnik, / Moja željo golema.“ (Nametak, 1981: 163); te stihovi iz pjesme *Car Mustafa nestade*:

„Ovo piše kadija, / On je svaćji dadija, / Muka njemu dodija, / Svakad bolan siromah / (...) On se čudi žalostan, / Nije svako bolestan, / Nikad nije radostan, / Nije svako bolestan! / Mehmed ćatib Akova, / Dušman njega zakova, / Hasta – leži siromah / Ranje(ne) ruke zakova, / Ostah sakat siromah...“ (Nametak, 1981: 198) – što se sve uklapa u historiografske podatke o pjesmi i autoru koji daje Nametak (1981: 199), objašnjavajući da je riječ o ispovijedi tužaljci jednog uhapšenika – kadije, gdje se može prepoznati sadržajna veza među ovim trima pjesmama.

Na osnovu tih podataka može se zaključiti da je autor ovih pjesama Mehmed (Ćatib) Akova (Bjelopoljac) bio dopao zatvora, jer se brani tvrdeći da „nema šućur kabahat“, tj. nema, hvala Bogu, krivice, iako je u očima drugih „kriv dok je živ“ jer je „jedan nesrećnik“, iako „ovo piše kadija“ kojem su ruke okovane i zbog čega je ostao sakat. Sve se to uklapa i u podatke koje daje Gazić (2009: 238), te navodi:

„Iz sadržaja pjesama se vidi da je bio kadija, da je učestvovao u tursko-ruskim ratovanjima¹ i izgubio ruku², a onda kao invalid zapostavljen, pa se u pjesmama tuži na svoje životne tegobe³, kao i na opće stanje u zemlji u doba osmanskih sultana Mustafe IV (1807–1808) i Mahmuda II (1808–1839)“, a što se može dovesti u vezu historiografskoga karaktera koju daje Mehmedović (2018: 89–90).

Prema nekim jezičkim osobinama, čini se da je neobjavljena verzija iz Historijskog instituta mlađa, kako se može zaključiti po njezinoj morfologiji i sintaksi, a za što razlog može biti bolja očuvanost rukopisa

¹ „Car se bahtli nagodi / Na Moskova ugodi / Na zle turke razgodi, / Nizam dade lijepo. / Car se mudar obrani, / te Moskova povrati...“ (stihovi iz rukopisne verzije, Historijski arhiv, Sarajevo, R-111).

² „Mehmed ćatib Akova, / dušman njega ukova / rana ruku zakova, / ostah sakat siromah...“ (stihovi iz rukopisne verzije, Historijski arhiv, Sarajevo, R-111).

³ „Ja sam jadan živ, Kriv sam jadan dok sam živ. / Mučan zeman, te sam kriv, / Nemam, šućur, kabahat“ (Nametak, 1981: 161); „Ja sam jadan nesrećnik, / A srećniku pomoćnik, / Sadikane žalosnik, Moja željo golema“ (Nametak, 1981: 163).

odnosno očito teža čitkost objavljene verzije u odnosu na njezin predložak manuskripta. Međutim, da bi se navedena pretpostavka i potvrdila, potreban je uvid u komparativnu analizu rukopisnih verzija ove iste pjesme, a što je u ovom trenutku neizvodljivo zbog činjenice da je građa unutar koje se nalazi i pjesma „Car Mustafa nestade“, a koja je poslužila za prezentiranje u Nametkovoju *Hrestomatiji*, nestala u vihoru ratnih događanja u Bosni i Hercegovini (1992–1995).

Važnije jezičke odrednice pjesme „Car Mustafa nestade“

Sačuvana verzija pjesme „Car Mustafa nestade“ pokazuje ne samo Bjelopoljčevo autorstvo i njezinu rasprostranjenost u arebičkoj pisanoj tradiciji, već i to da je riječ o pjesmi koja kroz rukopisne verzije posjeduje određene razlike ne samo u domenu konkretnih jezičkih dionica već i u njezinoj dužini. Tako je u: *Katalogu* (Trako i Gazić, 1997: 238) navedeno da se pjesma sastoji od 36 stihova, u *Hrestomatiji* (Nametak, 1981: 195–199) transkribirana je pjesma od 86 stihova, a do sada neobjavljena rukopisna verzija ove pjesme iz Historijskog arhiva Sarajevo (R-111) sastoji se od 92 stiha. Pjesma „Car Mustafa nestade“ svojim historijskim sadržajem, dakle, odnosi se na 1812. godinu u vezi s tadašnjim političkim i vojnim zbivanjima u Osmanskom carstvu (Nametak, 1981: 199). Neobjavljena rukopisna verzija, u odnosu na onu koju daje Nametak (1981: 195–199) razlikuje se u pojedinim jezičko-sadržajnim segmentima⁴ – kako to potvrđuju npr. pojedini primjeri iz strofa: „Car se bahtli nagodi“, a u Nametkovoju „Car se bahtli dogodi“; ili „Car se, mudar, obrani, odnosno „Car se, mudar, obrati“; ili „Car se viđe na muku“ : „Car se meće na muku“; „U Senici dobavijo“ : „U Senice dobavijo“; „On se niđe ne vrati“ : „On se viđe ne vrati“; „I mehlemom rane maže“ : „I merhemom rane maže“; „Ranu ruku zakova“ : „Ranje(ne) ruke zakova“ itd. Ono što je također primijetno jeste da je verzija iz Historijskog arhiva preciznija u rasporedu stihova u strofama, što je posebno vidljivo u greškama koje postoje u verziji koju daje Nametak (1981: 195–199)⁵.

⁴ Popis svih međusobnih odstupanja rukopisne verzije iz Historijskog arhiva i transkribirane verzije iz *Hrestomatije* Abdurahmana Nametka (1981) posebno će biti eksplicirane u nastavku teksta.

⁵ U prilogu teksta bit će navedene detaljne informacije o razlikama ovih dviju verzija.

Kako je problematika filološke analize navedene pjesme složena, jer uključuje komparativno i pojedinačno integralno proučavanje dviju verzija pjesme „Car Mustafa nestade“ ali i njihov odnos prema pjesmama „Ja sam jadan kriv“ i „Od želje ću umrijet“, na ovome mjestu neće se ulaziti u detaljnu ekspertizu već se pažnja usmjeriti na samo tipičnije jezičke crte, pri čemu se analiza ortografije i paleografije ne može uopće komparativno vršiti.

Zbog toga, uzimajući u obzir činjenicu do koje se došlo tokom istraživanja arhivske građe i izvora koji tretiraju tu građu, da je Mehmed Akova Bjelopoljac autor četiriju već spomenutih pjesama, a da jedna od njih zasad nije poznata javnosti, čini se logičnim kompletirati preostale pjesme i napokon ih na jednome mjestu publicirati. Time će se Bjelopoljčeva bosnevijska (alhamijado) pjesnička građa predstaviti na ovome mjestu u smislu definiranja osnovnih jezičkih crta njegova djela, i to na osnovu rukopisne verzije iz Historijskog arhiva (R-111) „Car Mustafa nestade“ (oznaka A), te transkripcije pjesama „Ja sam jadan kriv“ (oznaka B) i „Od želje ću umrijeti“ (oznaka C) (Nametak, 1981: 161–164). Također, treba imati na umu mogućnost da jezički izraz nerijetko može pretrpjeti i transformacije zbog određenih okolnosti koji utječu na prepoznavanje konačne jezičke fizionomije. U tom smislu posebno treba imati u vidu da se prilikom transkripcije mogu potkrasti određene greške; također, prilikom prepisivanja arebičkih rukopisnih izvornika gotovo je zakonomjerno da prepisivač unese neku svoju osobinu, što namjerno, što nenamjerno, što zbog nemogućnosti čitanja ili pogrešnog razumijevanja teksta. Međutim, to nipošto ne znači da ove tekstove ne treba obrađivati, makar i one koji su sačuvani samo u transkribiranoj formi, kao što je to slučaj s pjesmama pod oznakom (B) i (C). U protivnom, takva građa bila bi zatvorena za buduća naučna istraživanja.

Neke jezičke odrednice sačuvanih pjesama mogu se svesti na sljedeće kategorije:

- a) refleksi jata: 1. ijekavski u slobodnoj poziciji: *lijepo*: Nizam dade lijepo (A); Feth učini lijepo (A); Karar nađe lijepo (A); Urahati lijepo...; *razdrijeti*: Razdirije vučine (A); Da ćemo se svi razdrijeti (B); Srce moje razdrijet (C); *svijet*: Ovi svijet sve nam laže (A); 2. ekavski u slobodnoj poziciji: *Senica*: U Senici dobavijo (A); *umrijeti*: Od želje ću umrijet (C); *poslije*: Najposlije idžra

- eder (C); *svet*: Oni svet hoće doć' (B); ikavski u vezanoj poziciji: *Bijograd*: U Bijogradu vezira (A);
- b) jekavsko jotovanje dentala: *viđe*: Car se viđe na muku (A); *niđe*: On se niđe ne vrati (A); *đe*: Će gođ ima pravi turčin (C); Će gođ ima krivi turčin (C);
- c) čuvanje glasa *h*: *urahatiti*: Urahati lijepo (A); *strah*: I strah od Boga kijamet (A); *ostah, siromah*: Ostah sakat siromah (A); *hasta*: hasta leži siromah (A); *mehlem*: I mehlemom rane maže (A); *bih*: Ja bih njemu došao (C);
- d) prijelazni glas *j* u inetrvokalnoj poziciji *i* i *o*: *Bijograd*: U Bijogradu vezira (A); *ulovijo*: Ja sam njega ulovijo (A); *dobavijo*: U Senici dobavijo (A); *zarobijo*: Ićramo(m) me zarobijo (A); *zabavijo*: Devlet ćurkom zabavijo (A);
- e) uprošćavanje skupine *-dn-*: Panuće u azab (B);
- f) čuvanje finalne vokalne skupine *-ao* zbog metričkih razloga: *došao*: Ahir zeman došao (A); Ja bih njemu došao (C); *prošao*: Dobar zeman prošao (A); I svašta se prošao (C); *našao*: Našao je sada zaval (C); Našao je mućan hal (C); *pošao*: Na ispravu pošao (B);
- g) progresivna vokalna asimilacija zbog metričkih razloga: *-a*: *ka*: Ta će daska ka i anber (C);
- h) zamjenica *što*: Štono nema nazira (A); Što se hoće zaboga (A); I svašta se prošao (B);
- i) zamjenica s elementom *-tk-*: *svatko*: Plaći svatko turćine (A); Na strašni sud svatko poć' (B); Svatko sebe pazi nizam (B);
- j) zamjenica *ko*: Ko ne sluša u ćitab (B);
- k) zamjenica *vas*: Ovo ćudan vas insan (B); Mućan velik vas zeman;
- l) pokazne zamjenice *ovi* i *oni*: Ovi svijet sve nam laže (A); Ne valja mi ovi svijet (B); Ovi svijet hoće proć' (B); Oni svet hoće doć' (B); Baš oni car Zul-Dželal (C);
- m) negacija glagola *imati*: *nema*: Štono nema nazira (A);
- n) fonetski futur I: Davaćemo Bogu dževab (B); Panuće u azab (B); I stićemo sutra tamo (B); Pitaće nas za ovamo (B);
- o) rijećca *gođ*: Ko gođ ima jedan nimet (B); Će gođ ima pravi turčin (C); Će gođ ima krivi turčin (C);
- p) padežna sintaksićka konstrukcija: A vezir je mene šićar (A); Želja mene dosadi (C);

- q) sintaksička konstrukcija modalni glagol + infinitiv: Brže hoću ja umrijet (B); Ovi svijet hoće proć' (B); Oni svet hoće doć' (B); Od želje ću umrijet (C);
- r) kolokacija: *mučan zeman*: Mučan zeman, te sam kriv (B); Mučan velik vas zeman (B);
- s) leksema srećan: *srećnik*: Ja sam jedan nesrećnik, / A srećniku pomagač (C);
- t) specifična leksika: *sasma*: I sasma se pomami (A); *đako*: Ne pomaže đakome (A); *duadžiluk*: Duadžiluk moj je ćar (A); *hizmetćar*: Ja sam njegov hizmetćar (A); *krivda*: Krivda pravdu zamela (A); *munafikluk*: Munafikluk nastao (A); *mat*: Te učini rađe mat (A); *isprava*: Na ispravu pošao (B);
- u) upotreba etnika: *Šijak*: Od Šijaka na bruku (A); *Moskov*: Te Moskova povrati (A); *Franc*: A Francu mu navrati (A); *Moravac*: Na Moravce navrati (A).

U objema verzijama pjesme „Car Mustafa nestade“ navodi se spomen bosanskog jezika kojim se Mehmed Bjelopoljac služi i doživljava ga svojim maternjim jezikom, što potvrđuju stihovi koji su se našli na samom kraju ove pjesme: „I merhemom rane maže / i bosanski jadanje kaže...“ (Nametak): „I mehlemom rane maže / i bosanski jade kaže...“ (R-111).

Zaključak

Na osnovu iznesenih podataka i ograničene filološke analize, može se zaključiti da je Mehmed Ćatib Akova autor pjesme „Car Mustafa nestade“, koja je sačuvana u različitim rukopisnim verzijama. Rukopisna verzija ove pjesme iz Historijskog arhiva Sarajevo (R-111) pokazuje da je ovo dosad najduža otkrivena verzija, da je sadržajno bolje očuvana i kompletirana te da su sadržaji među strofama bolje koncipirani u odnosu na verziju koju je dao Nametak (1981) u *Hrestomatiji*. Na osnovu podataka koje daju Trako i Gazić (1997) dolazi se do zaključka da je Bjelopoljac autor još triju bosnevijskih (alhamijado) pjesama: „Ja sam jadan kriv“ i „Od želje ću umrijet“ – koje je transkribirao Nametak (1981) u svojoj *Hrestomatiji*, ali za koje nije znao da je njihov autor Bjelopoljac, te pjesme „Ispravit se ne može, sve zli zlome pomaže“,

koja je za sada nepoznanica. Prilikom analize pojedinih jezičkih segmenata teksta triju sačuvanih pjesama („Car Mustafa nestade“, „Ja sam jedan kriv“ i „Od želje ću umrijet“), može se zaključiti da je jezički izraz ovih poetskih djela dosta ujednačen, a što, između ostalog, potvrđuje stavove koji su izneseni u *Katalogu* (Trako i Gazić, 1997), prema kojem je Mehmed Ćatib Akova (Bjelopoljac) autor četiriju bosnevijskih (alhamijado) pjesama, što je relativno nova informacija o rasprostranjenosti alhamijado stvaralaštva na području današnje Crne Gore, a što pokazuje i svoje dublje kulturalne veze s Bosnom, gdje su sačuvani prijepisi Akovinih pjesama.

PRILOG:

Pjesme Mehmeda Ćatiba Akove Bjelopoljca

Transkripcija pjesme

Car Mustafa nestade, rukopis, Historijski arhiv, Sarajevo, br. R-111

Car Mustafa nestade, / sultan Mahmud postade
Na zle ljude ustade, nizam dade lijepo

Car se bahtli nagodi,⁶ / Na Moskova ugoti
Na zle turke razgoti, / Nizam dade lijepo

Car se mudar obrani⁷, / te Moskova povrati
A Francu mu navrati / Karar nađe lijepo

Morava se pomami, / na turčina namami
Izenada izmami, / i sasma⁸ se pomami

⁶ dogodi (Nametak, 1981: 195)

⁷ obrati (Nametak, 1981: 195)

⁸ sama (Nametak, 1981: 195)

Car se viđe⁹ na muku, / od Šijaka na bruku
Car iskupi vojsku, / nizam dade lijepo

Car svu Bosnu nadari, / Rumeliju razradi¹⁰
I Bog dragi naradi, / feth učini lijepo¹¹

Car turski naredi, / svu Moravu obradi¹²
Muselime izvadi¹³, / urahati lijepo

U Bijogradu vezira, / štono nema¹⁴ nazira
Baš Sulejmane vezira¹⁵, / feth učini lijepo

Vežir mi je gospodar, / ja sam njegov hizmetčar¹⁶
Duadžiluk moj je čar, / a vežir je mene¹⁷ šičar

Ja sam njega ulovijo, / u Senici¹⁸ dobavijo
Ićramo(m) me zarobijo, / devlet ćurkom zabavijo

Čisto srce imaše, / svoju krvcu lijaše
I sve zeher pijaše, / itikadli bijaše

On se niđe¹⁹ ne vrati, / nu turčina obrati²⁰
Na Moravce navrati, / Bog mu dade lijepo

⁹ meće (Nametak, 1981: 196)

¹⁰ Car Bosnu naredi, / Rumeliju razredi (Nametak, 1981: 196)

¹¹ U verziji koju je dao Nametak (1981: 196) stihovi su u ovoj strofi ispreturani, čak su dati u pet stihova, što je dokaz da je riječ o određenim greškama prilikom prepisivanja.

¹² obredi (Nametak, 1981: 196)

¹³ razredu (Nametak, 1981: 196)

¹⁴ nejma (Nametak, 1981: 196)

¹⁵ Sulejman vezira (Nametak, 1981: 196)

¹⁶ hizmečar (Nametak, 1981: 196)

¹⁷ meni (Nametak, 1981: 196)

¹⁸ Senice (Nametak, 1981: 196)

¹⁹ viđe (Nametak, 1981: 197)

²⁰ Ni turčina povrati (Nametak, 1981: 197)

Mučno biše u rat(e), / nu ostade Bošnjak brate²¹
Te učini rađe mat, / urahati lijepo

No je zeman nerahat²², / u turčina kabahat
I strah od Boga kijamet, / Što se hoće zaboga

Jedan drugog zazire, / na se²³ se ne obzire
Sve fesadi izvire, / što se hoće zaboga

Turčin nema amela, / krivda pravdu zamela
I pravda se pramela?²⁴, / što se hoće zaboga

Ahir zeman došao, / dobar zeman prošao
Munafikluk nastao, / što se hoće zaboga²⁵

Plači svatko turčine, / srma, zlato – kučine
Razdirije²⁶ vučine, / što se hoće zaboga

Ovo piše kadija, / on je svači kadija
Muka njemu dodija, / svakad bolan siromah

Čini dobro svakome, / ne brani se nikome
Ne pomaže đakome²⁷, / svakad bolan siromah

On se čudi žalostan, no je svakad²⁸ bolestan
Nikad nije radostan, / Hasta leži siromah²⁹

²¹ Jer ostade Bošnjak brat (Nametak, 1981: 197)

²² Nije zeman rahat (Nametak, 1981: 197)

²³ sebe (Nametak, 1981: 197)

²⁴ zamela (Nametak, 1981: 197)

²⁵ Ova strofa nije zabilježena u verziji koju daje Nametak (1981).

²⁶ razvijaše (Nametak, 1981: 198)

²⁷ Te pomaži đekome (Nametak, 1981: 198)

²⁸ Nije svako (Nametak, 1981: 198)

²⁹ Nije svako bolestan (Nametak, 1981: 198)

Mehmed ćatib Akova, / dušman njega ukova³⁰
Rana³¹ ruku zakova, / ostah³² sakat siromah

I mehlemom³³ rane maže, / i bosanski jade³⁴ kaže
Ovi svijet sve nam laže, / ostah sakat³⁵ siromah

Ja sam jadan kriv, / Kriv sam jadan dok sam živ,
Mučan zeman, te sam kriv, / Nemam, šućur, kabahat.

Ne valja mi ovi svijet, / Brže hoću ja umrijet,
Da ćemo se svi razdrijet, / Nemamo se kud zavrijet.

Doći ćemo na hesab. / Ko ne sluša u ćitab,
Panuće u azab, / Davaćemo Bogu dževab.

Ovi svijet hoće proć, / Oni svet(!) hoće doć,
Na strašni sud svatko poć, / I sahibiji amel doć.

Ovo čudan vas insan, / Mahnitiji je no hajvan,
U gafletu nedozvan, / Mučan velik vas zeman.

Rodili se mi ovamo, / I stićemo sutra tamo,
Pitaće nas za ovamo, / Muka za nas amo, tamo.

Već budan se ja prošao, / Al' samrti došao,
A kagburu poprišao, / Na ispravu pošao.

Ko gođ ima nimet, / Pa nimetu ne zna kimet,
Za njega će biti hasret, / Pao insan u gaflet.

³⁰ zakova (Nametak, 1981: 198), nakon čega se nalazi stih: Hasta leži siromah

³¹ ranjene (Nametak, 1981: 198)

³² osta(h) (Nametak, 1981: 198)

³³ merhemom (Nametak, 1981: 199)

³⁴ jadanje (Nametak, 1981: 199)

³⁵ jadan (Nametak, 1981: 199)

Ja sam jedan čoek sam, / Dua činim i selam,
Svatko sebe pazi nizam, / Naći će vesselam.
(Nametak, 1981: 161–162)

Od želje ću umrijet, / Srce moje razdrijet,
Već ne mogu podnijet, / Moja željo golema.

Ja sam jadan nesrećnik, / A srećniku pomoćnik,
Sadikane žalosnik, / Moja željo golema.

No sam mučno zapeo, / I svašta se prošao,
Ja bih njemu došao, / Moja željo golema.

Mi smo mučno zapali, / Među zlijem propali,
Na daleko dopali, / Moja žalos(!) dosadi.

Da ja dođem do tebe, / Sad ja svakom po sebe,
Halk će zborit od sebe, / Moja željo golema.

Bila ardija i kanbera, / Ovi halk ne razbira,
Ta će daska ka i anber, / Moja željo golema.

Širin bivaj Ferhad, / Sve plaćući imaš nad,
Dade njima Bog murad, / Želja mene dosadi.

Đe god ima pravi turčin, / Našao je sada zaval,
Đe god ima krivi turčin, / Našao je kemal.

Po svijetu vas ehi arz, / Našao je mučan hal,
Najposlije idžra eder / Baš oni car Zul-Dželal.
(Nametak, 1981: 163–164)

Bibliografija

Literatura

- Bećović, M. (2017). *Alhamijado književnost i jezik njenih stvaralaca u Novopazarskom sandžaku*. Prijepolje: Divanhana.
- Fehratović, J. (2014). *Enciklopedija sandžačkobošnjačke književnosti*. Novi Pazar: Svjetski bošnjački kongres i El-Kelimeh.
- Gazić, L. (2009). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Kalajdžija, A. (2013). *Refleksi jata u bosanskom alhamijado pjesništvu. Ikavski poetski manir*. Edicija Radovi, knj. XVIII. Sarajevo: Institut za jezik.
- Kalajdžija, A. (2019). *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literature*, Edicija Radovi, knjiga XXIV, Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- Kalajdžija, A. (2021). „Tri autora alhamijado tekstova na području Crne Gore“. *Cetinjski filološki dani II* (Zbornik radova). ur. Novica Vujović. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Kansas: KU Libraries, The University of Kansas. 483–496.
- Mehmedović, A. (2018). *Leksikon bošnjačke uleme*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Nametak, A. (1981). *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Trako, S. i Gazić, L. (1997): *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Izvori

- „Car Mustafa nestade“, manuskript, Historijski arhiv Sarajevo, R-111
- Nametak, A. (1981). *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO ČEDA VULEVIĆA

Čedomir Čedo Vulević (Trešnjevo, Andrijevića, 1925 – Trešnjevo, Andrijevića, 2006) bio je jedan od najmlađih komesara NOB-a, učesnik prvog organizovanog otpora okupatorima 17. 7. 1941. godine na Crvenim prlima kod Andrijevice i sekretar aktiva SKOJ-a Trešnjeva, a od 1943. član SKOJ-a. Prve stihove objavio je 1947, a prozu 1950. godine. Sarađivao je s više periodičkih publikacija (*Politika*, *Književne novine*, *Stvaranje*, *Ovdje*, zagrebački *Forum* itd.).

Pripovijetka „Zatočenik“, nagrađena od lista *Politika*, štampana mu je 1967, dok je za priču *Prodavac lozova* dobio Politikinu nagradu 1968. godine. Njegov roman *Povratak predaka* je prvi zabranjeni roman o Golom otoku u Crnoj Gori. Napisao je scenarije za više dokumentarnih filmova („Povratak ratnika“ u režiji Nikše Jovićevića, kao i „Poslednji zetski knez“ (1989) i „Cetinjske česme“ u režiji Baneta Bastaća (2001) za TV Crna Gora), a 1990. piše scenario za igrani film „Vozovi bez osmijeha“ koji je režirao B. Nedić u koprodukciji „Filma 41“ iz Beograda i „Ukrajina video filma“ iz Kijeva. Vulević je dobitnik Trinaestojulske nagrade 1991. godine za roman *Vanredna linija* i brojnih drugih priznanja. Od 1977. godine živio je i radio u Beogradu. Bio je član DANU i zalagao se za uvođenje crnogorskog jezika.

Autorica Sofija Kalezić u radu *Književno stvaralaštvo Čeda Vulevića* analizira romane i zbirke priča ovog autora, uočavajući da je on literarno realizovao zahvat u vremenske dijapazone novije nacionalne istorije, estetski je oblikujući na inovativan magijskorealistički i postmoderni način.

Ključne riječi: *romani, zbirke, priče, pripovijetke, istorija, Goli otok, Rezolucija*

Slika je znak znaka, pa se snadi, bilježniče!
Čedo Vulević

Čedo Vulević je jedan od najznačajnijih savremenih crnogorskih književnika. Objavio je romane *Povratak predaka* (Beograd, 1974), *Dušmani* (Beograd, 1980), *Vanredna linija* (Beograd, 1990), *Makarije ot Črnie Gori* (Beograd – Cetinje, 1994), *Ogrtač boje mirte* (Podgorica, 2001) i zbirke priča *Bertine partiture i druge priče* (2004), *Prtljag snova* (2005), dok mu je posthumno publikovana zbirka priča *Nalet bočnih vjetrova* (2007). Sve tri zbirke objavilo je izdavačko preduzeće „Rad“ iz Beograda.

Zbog izrazite modernizacije i neobičnosti narativnog postupka, u književnoj kritici nazivan je jednim od najstarijih i najmlađih crnogorskih pisaca. Prevođen je na engleski, italijanski, ruski, ukrajinski i mađarski jezik. Bio je član Nezavisnog udruženja crnogorskih književnika, redovni član PEN centra i član Upravnog odbora Matice crnogorske u Beogradu.

U periodu 70-ih godina XX vijeka njegovi romani bili su zabranjivani, a on progonjen. Cjelokupno izdanje romana *Povratak predaka* uništeno je 1975. godine; oduzet mu je pasoš i izgubio je posao u „Filmskom studiju“ (prije nego je imenovan za direktora „Filmskog studija“, bio je stečajni upravnik „Lovćen filma“ iz koga je Filmski studio i nastao). Do 1990. godine, izuzev privatnog beogradskog štampa Slobodana Mašića, nijedan drugi u SFRJ nije se usudio da štampa njegovo djelo. Roman *Povratak predaka* svrstan je u ustaške i četničke pamflete, s tvrdnjom da su knjigu redigovali informbirovski emigranti iz Kijeva. Tekst S. Vukovića *Povratak vampira*, publikovan u *Pobjedi* 6. decembra 1975, prenijeli su beogradski *NIN* i ivangradska *Sloboda*. Na partijskim sastancima koji su održavani tokom decembra na dnevnom redu bio je njegov slučaj: zabranjeni roman i saradnja „Filmskog studija“ sa sovjetskom kinematografijom. Optužen je za protivnarodno djelovanje. Rezultati njegovog rada u kulturi preobraćeni su u krilaticu: *Htio je radom da se prikrije*.

Tematsko-motivski korpus koji Vulević u svom prvom romanu *Povratak predaka* predstavlja čini Goli otok, u drugom, *Dušmani* – brautoubilački rat, u trećem – *Vanredna linija*, takođe golootočko iskustvo,

u četvrtom – *Makarije ot Črnie Gori*, jedan od najdramatičnijih momenta crnogorske istorije, a u petom – *Ogrtač boje mirte*, sintezu ličnog i istorijskog kroz vjekove. Zbirka pripovjedaka *Bertine partiture i druge priče* čini kulminaciju književnog postupka i viđenja literature kojim je Vulević ostao dosljedan još od svoje prve knjige *Povratak predaka*. Zbirka priča *Prtljag snova* objavljena je kao posljednja iz njegovog stvaralačkog opusa, dok je *Nalet bočnih vjetrova* publikovana posthumno.

U toku trodecenijskog stvaralaštva Vulević je razorio realističke epske komponente vlastitog djela. U njegovoj naraciji putem nadrealističke stvaralačke vizure recipijent dospijeva u prostore demonskog, nadracionalnog i misterioznog. Ovaj stvaralac pripada autorima koji radije upražnjavaju premještanje temporalnih planova priče, atmosferu eteričnosti, izražajnu gustinu i ekspresivnost prizora, nego onima koji „pristaju“ na lako iščitavanje njihovog djela.

„Između književnog postupka koji ima sve elemente snogovora“, ističe Borislav Jovanović, „i književnog proizvoda stoji znak jednakosti. Vulević je posjednik jedne od najvećih laboratorija po konstantnoj količini imaginativnog u crnogorskoj književnosti što je, istovremeno, i znak jedne kortesarovske posvećenosti ovom obliku imenovanja svijeta... Ako je iko poveo rat bez ostatka i sa jasnom strategijom protiv izraubovanih prozних književnih opcija – onda je to Čedo Vulević“.¹

Prvi roman *Povratak predaka* Vulević je objavio 1974. godine u izdavačkom preduzeću „Slovo ljubve“ iz Beograda. Njegova tema je Goli otok u kojem je pisac proveo više od dvije i po godine života od 1952. do 1954. Oko 600 zatvorenika je umrlo na ovom ostrvu od torture i bolesti. Bio je poznat i kao „Hrvatski Alkatraz“, zbog lokacije na ovom izolovanom ostrvu i visoke sigurnosti.

„Sadašnjem čitaocu Vulevićev roman može biti čudan i težak za razumijevanje, jer autor koristi ezopovski jezik visokog nivoa da bi progovorio o onome što smatra bitnim da bude saopšteno“, Dragan Radulović piše o tematici, izražajnim modelima i narativnom stilu prvog Vulevićevog romana. „Glavni junak romana Vukoje Tomov

¹ Borislav Jovanović: „Neiscrpna semantizacija teksta („Bertine partiture“ Čeda Vulevića, zbirka priča)“, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorski književni urbanitet, Nacionalna literatura na prelazu milenija – eseji, prikazi, članci*, za izdavača Jelena Đurović, Centralna narodna biblioteka „Đurađ Crnojević“, edicija „Posebna izdanja“, Cetinje, 2005, str. 103.

torturom je prinuđen da isljedniku navede imena svojih saradnika i pomagača – koji u stvari ne postoje, jer ne postoji nikakav zločinački poduhvat! I on se nalazi u dilemi: kako bi prekinuo torturu kojoj je izložen nekoga mora da prijavi isljednicima, a opet, ako prijavi nevine ljude i prouzroči im zlo koje sam doživljava – što će ostati od njegove ljudskosti? Glavni junak patrljkom grafitne olovke ispisuje imena svojih mrtvih predaka po očevoj i majčinoj strani, svih kojih može da se sjeti – i taj spisak predaje isljedniku, to su njegovi saradnici i pomagači“.²

Kad policija konačno ustvrdi da je spisak bio lažan, da su prijavljeni odavno mrtvi i opravdano „politički neaktivni po Rezoluciji IB-a“, glavni junak biva izložen još većoj torturi. U stanju halucinacije izazvane mučenjima, on doživljava „povratak predaka“, jer svi oni čija je imena napisao u prijavi dolaze i optužuju ga što je poremetio njihov spokoj u svijetu umrlih, pa se cjelokupni literarni prizor pretvara u suđenje bezvrijednom potomku. Iz prizora u prizor, autor varira scene isljeđivanja, mučenja, besmislenih dijaloga koji se odigravaju u javi logorskih života koje junake vode do konačnog „prevaspitanja“.

U poglavlju nazvanom *Ni groba ni ukopa*, Vulević navodi: „Nevid je dalje od svakog. Voda ga saprla sa svake strane, brani se da ga ne utopi. Oprala mu kamen, jer ništa drugo i nema, i on je šupalj i oštar. Djece nema na Nevidu, ni žena, ni suda, ni zakona nema. Ne pišu ovdje ništa drugo osim izjava. Đavoli upravljaju Nevidom, i duhovi što slaze iz pakla. Vršljaju po njemu i zlom ga truju. Tone polako, još malo pa će da potone u vodu za svagda. Bol ga steže, gadi mu se. Uхватила se bol s đavolom pa se razvlače, vuče svako na svoju stranu“.³ Roman *Povratak predaka* predložen je za NIN-ovu nagradu.

Zahtjevi visoke estetičnosti, etičnosti, a samim tim i angažovanosti spadaju u Vulevićeva primarna poetološka i strukturalna kreativna načela. Podređenost svijetu imaginarnog, između ostalog, proizilazi iz eruditivnog dara, koji se kod ovoga autora manifestuje kroz težnju ka nedostižnom i neobjašnjivom. Stoga se Vulevićeva proza može razu-

² Dragan Radulović: „Jeretička linija Čeda Vulevića“, *Matica*, Matica crnogorska, Podgorica – Cetinje, br. 69, proljeće 2017, str. 117.

³ Čedo Vulević: *Povratak predaka* (poglavlje: *Ni groba ni ukopa*), edicija: „Savremena proza“, Slovo ljubve, Beograd, 1974, str. 65.

mjeti kroz njegovu stvaralačku tendenciju da se književnost doživi kao prostor duhovne igre, u kojoj se gube granice između onoga što se dogodilo i onoga što je moglo biti. Vrlo je uska veza između Vulevićevih romana i priča, pa ćemo nakon tridesetak godina iznova sresti motive iz ovog romana prožete kroz poglavlja romana *Vanredna linija* i u priči *Fanitova ispovijed* u pretposljednjoj zbirci *Prtljag snova*.

„Autor sebe nedvosmisleno upisuje u tekst“, konstatuje Radulović, „poigravajući se nekim podacima iz sopstvene bio-bibliografije, i to čini vješto izbjegavajući stereotipe i pad u banalnost. Sudbina Vulevićeve prve knjige, romana *Povratak predaka* – prosta je ilustracija državnog vandalizma. Zbog koje bi, samo da je imaju kao podatak u svojoj biografiji, mnogi disidenti sa ovih prostora prodali dušu đavolu, još samo kada bi đavo htio da je uzme. Kada bi u njihovim dušama bilo ičega vrijednog, kako veli Marina Cvetajeva, opominjući na one pisce koji bez zazora svoju dušu iznose na pazar“.⁴

Na romanu *Dušmani* Vulević je počeo da radi 1976. da bi konačnu verziju teksta dovršio 1978. godine. Na prološkoj granici određeni su mjesto odigravanja radnje i glavni junak: „U bolničkom krugu gase lampe, osim onu koja osvjetljava ulaz u kliniku. Stepeništem se ide do prvog sprata, u bolesničke sobe gdje se liječi stotinak teže i lakše umno oboljelih muškaraca. Dvorište je pregrađeno zidom, a kroz dvo-krilna vrata po njegovoj sredini prolazi se u žensko odjeljenje. Bolesnik Spasoje Veljković, iz Zlokućana, raspoređen je u sobu 52, osmi krevet od ulaza, zdesna. Psihičko oboljenje, nazvano p a r a n o j a, odredilo ga je za bolnicu, ali ljekari tvrde da bolest nije neizlječiva; stišava se ponekad, i tada im izgleda da se bolesnik oporavlja. Bolest se ponovo pojavi i razbukti na mahove, i više ni ljekari ne znaju kad mu je dobro, a kad nije“.⁵

Roman *Dušmani* objavljen je 1980. godine u Beogradu kod privatnog izdavača Slobodana Mašića u njegovim „Nezavisnim izdanjima“ pod brojem 27, jer niti jedan od tada velikih izdavača – iako im je rukopis nuđen – nijesu nalazili za politički uputno da objave knjigu osuđivanog pisca. Preporuke za roman napisali su Predrag Matvejević

⁴ Dragan Radulović: „Jeretičke linije Čeda Vulevića“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje, 2007, str. 113.

⁵ Čedo Vulević: *Dušmani*, edicija „Nezavisna izdanja“, autorsko izdanje, Beograd, 1980, str. 7.

i Radojica Tautović. Pažljivijeg čitaoca danas može zbuniti težina rečenice, grč i tjeskoba koji se neprekidno osjećaju, bolno traganje autora za pravom formulacijom.

Veći dio radnje romana *Dušmani* odvija se u duševnoj bolnici i djeluje poput rašomonijade u kojoj svaki bolesnik priča svoju priču. U trenutku kada povjeruje da je „uhvatio“ logiku priče, ona nestaje pred čitaočevim očima i sviješću, da bi ustupila mjesto nadrealnom književnom artizmu. Vulevićevi junaci se na raznovrstan način kreću od ličnosti iz crnogorske istorije do čitatelja drevnih knjiga, svetaca i sanjara.

Romanom *Vanredna linija* autor je na drugačiji način nego u prvom djelu *Povratak predaka* predmetno tretirao golootočko iskustvo. Za razliku od dotadašnjih romana o Golom otoku, on u ovom djelu pomjera težište sa scena mučenja na traume koje one ostavljaju na intimni svijet pojedinca. O fabuli ovog ostvarenja u tekstu *Saga o lutajućem ostrvu* pisao je Ljubomir Kovačević:

„Doktor Proroković je, kao student medicine bio „mornar“ lađe koja je prevozila mrtve sa Nevida (Goli otok) i pohranjivala ih u dubine Velike Drage. Zajedno sa još nekoliko bivših osuđenika sa Nevida, Proroković pokušava da nađe mir u primorskom gradiću P. čiji su se žitelji zavjetovali da neće ostaviti potomstvo. Bivši osuđenici u gradiću P. nastavljaju „igru“ sa Nevida, nastojeći da je dovedu do spasonosnog epiloga. Nevid traje u njihovim pomjerenim umovima u vidu „bilježaka o bolesti duše“, reminiscencija, snova i sablasnih priviđenja... Ne spoznavši istinu, a nemajući snage da „život savlađuje padajući“, Proroković bježi u ludilo kao obećanu slobodu“.⁶

Golootočku golgotu Vulević ne tretira isključivo na istorijskom planu, već teži ka njenom opštem određenju, pa prizori ritualnog nasilja se transponuju u univerzalnu sliku zla. U višeslojnoj perspektivi Vulevićevih romana, pozicija i odnosi junaka su prikazani na groteskan način. Pisac shvata da bi fantazmagoričnu realnost vlastitog djela bilo anahrono situirati u kanone mimetičke proze, pa zato traga za modernim stvaralačkim izrazom prožetim narativnom eteričnošću i fluidnošću.

Ljubica Miletić u tekstu *Vanredna linija Čeda Vulevića* iznosi stav da je Čedo „koji je godine proveo na Nevidu, kako ga je zvao,

⁶ Ljubomir Kovačević: „Saga o lutajućem ostrvu“, *Stvaranje (časopis za književnost i kulturu Udruženja književnika Crne Gore)*, Udruženje književnika Crne Gore, Podgorica, 1990, str. 77.

imao moralni imperativ, zavet prema namučenim mrtvim drugovima, da napiše sve ono što je tamo video i čuo. Morao je, ma koliko to koštalo, da kaže istinu. Otuda njegova radost, ali i strepnja, otuda želja da se rasvetli tamna strana istorije koju su mnogi hteli da zaborave. Šta je on kao mladić mogao da skrivi vladaru i državi? Pa on je samo voleo rusku književnost i divio se junačkom otporu ruskog naroda protiv fašizma. Zar je to greh?⁷ Miletić navodi da je u ovom romanu autor pretočio svoje logorsko i post-logorsko vrijeme, te da je riječ o zavjetnom djelu Čeda Vulevića, knjizi koja se „sama napisala“.

Izborom različitih pripovjedača autor uspostavlja neophodnu distancu, postizući dokumentarnost pripovijedanja. Stalnim promjenama narativnih perspektiva i tehnika, potire se granica između stvarnosti i privida, života i smrti, tako da se fantazmagoričnost stvarnosti integriše u originalne umjetničke prizore djela. Roman *Vanredna linija*, za koju su recenzenti bili Predrag Matvejević i Ljiljana Šop, takođe nijedan izdavač nije htio da objavi, pa je tek u novom društvenom sistemu bio publikovan. Ugledao je svijetlo dana u Beogradu 1990. godine u izdanju *Književnih novina*, a kao izdavač potpisao se Vidak Perić.

Branislav Bane Bastać u tekstu *Prijateljstvo stečeno u logoru* pruža memoarsku građu u kontekstu sjećanja na užasne golootočke dane i prijateljstva Crnogoraca – intelektualaca na Vulevićevom „Nevidu“: „Na Golom otoku glavni prometni punkt bio je kod stolarske radionice. Tu su se sabirale čete logoraša, zvane „radni strojevi“, na isteku svakog dana, uoči povratka u „Veliku žicu“. „Žica“ je bila sinonim logora, pošto se sama riječ „logor“ nije smjela izgovoriti. Po tim kratkim susretima logoraša iz brojnih baraka (bilo ih je blizu četrdeset sa po dvjesto ili trista zatočenika u svakoj) mogla se izmijeniti poneka topla riječ, mogao se vidjeti prijatelj ili poznanik. Ovi susreti su bili mogući tek nakon četiri godine postojanja logora. Zapravo, kada je nastupio period blažeg sistema „prevaspitavanja“. A taj sistem je bio stravičan! Sastojao se od iscrpljujućeg rada u kamenolomima“.⁸

Bastać u svojoj ispovijesti navodi da su uslovi života na Golom otoku bili strašni, te da su zatvorenici radili po kiši i ledenoj senjskoj

⁷ Ljubica Miletić: „Vanredna linija Čeda Vulevića“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje, 2007, str. 121–122.

⁸ Branislav Bane Bastać: „Prijateljstvo stečeno u logoru“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje, 2007, str. 85.

buri koja je nosila sve pred sobom, prodirući im u kosti. Za njih nije bilo subote, nedjelje, niti praznika. Mnogi su zbog neljudskih uslova života i rada izvršavali samoubistvo na najbizarnije moguće načine. Bastaćevo sjećanje na prijateljstvo sa slikarem Antonom Tončijem Lukateljcem, kome je, nakon velike patnje koju je proživio, dozvoljeno da slika i pravi portrete logoraša i zaposlenih, predstavlja pravi mali lirski esej integrisan u njegove memoare.

Ova sjećanja, između ostalog, govore i o tome da čovjek u najneljudskijim uslovima života kakve su predstavljali strašno iznurivanje glada, težak i iscrpljujući fizički rad, svakodnevno psihičko maltretiranje i „ubijanje u pojam“, potpuno poništenje svega razumnog i plemenitog – istovremeno ima potrebu za stvaralaštvom i okretanjem svijetu umjetničkog kao duhovnom izlazu iz kolektivnog pakla i ludila. Tako su kao predah i ironija u „prevaspitavanju“ formirana dramska sekcija i klub pisaca. Četvrtak je bio njihov dan, a za realizaciju svojih afiniteta dobili su četvrtinu olovke i papir za pisanje od vreće cementa:

„Taj papir boje okera imao je više slojeva koje su pisci-logoraši razdvajali u listove, kvasili i peglali na daskama svojih ležaja ispod ćebeta. Šupa kraj porcijašnice barake broj četiri bila je namijenjena tvorcima pisane riječi. U toku je bio književni uranak. Još se ne bijalo razdanilo, a Risto Trifković je čitao svoju prozu. Čedo je saslušao nekoliko rečenica i zaspao. Probudio ga je Risto predveče kada su se kažnjenici vraćali iz kamenoloma. „Sljedećeg četvrtka čitaćemo poeziju“, rekao mu je... Osmog četvrtka sobni starješina Jovan bio je kategoričan: „Od danas briši četvrtak iz kalendara! Ne postoji! U radni stroj!“⁹

Zaista je fascinantno kako je Vulević na osnovu ovako surovo realistične građe mogao osmisliti literarni model stvarajući jedinstven fantazmagorični rukopis na našim prostorima koji prerasta u roman alegorično-metaforičnog stila i smisla. O Vulevićevoj prozi zanimljiv tekst napisao je Radovan Đukić, profesor, novinar *Pobjede* i golootočki stradalnik („Umjetnička vokacija prošlosti“, *Stvaranje* 1–2, 1995).

Zuvdija Hodžić u tekstu *Vulević od Černije Gori* navodi da je „još dugo poslije našeg Gulaga, Čedo Vulević podnosio golootočke udarce, progone, podmetanja i podvale, ideološke kazne, staljinističke hajke onih koji su ga optuživali za staljinizam, a koji je njegovom intelektualnom i ljudskom biću bio dalek koliko i njima blizak. To je kod

⁹ Isto, str. 87.

njega, kao i mnogo čega drugo, naslikano u njegovoj ličnosti „povratak predaka“, naslijeđeno od njih, kao i od oca Šćepana, uglednog narodnog učitelja, koji je sina, kad se poslije Golog otoka pojavio pred rodnim domom u Trešnjevju, umjesto zagrljaja, upitao: „Jesi li koga poslao tamo?“ Ta životna, u suštini antička scena, pokazuje na kakva se etička uporišta oslanjao ovaj pisac ogromne epske snage i lirske nadahnutosti, ovaj književni erudita¹⁰. Upravo u činjenicama koje navodi Hodžić stoji razlog zašto je Čedo izbjegao da optuži bilo koga, pa je svu „krivicu“ prebacio na pretke. Za taj sjajni „literarni odabir“ najviše mu je pomogao moralni okvir u kojem se rodio i formirao.

Roman *Makarije ot Črnie Gori* objavljen je 1994. godine, a predstavljen je na „Barskom ljetopisu“. „U potrazi za duhovnom i historijskom esencijom jednog dalekog doba i paralelama sa sadašnjim“, Borislav Jovanović piše o tematici Vulevićevog romana *Makarije ot Črnie Gori*, „nad romanom lebdi prije svega harizma poetskog. Čedo Vulević je napisao knjigu o prvoj crnogorskoj štampanoj „dušespasnoj“ knjizi i njenom pečatelju jeromonahu Makariju, dekonstruišući istoriju i pretvarajući je u lavirintno polje književne imaginacije. Model historijske i model literarne priče dodiruju se onoliko koliko je potrebno da se osnovne niti njihovog početnog spleta ne izgube, a da svijest o sadašnjem i prošlom vremenu susretnu ili poistovjete“.¹¹

Uz opis renesansnog doba na Cetinju, preko Bogorodičine crkve Ivana Crnojevića i njegovog dvora, Vulević vodi priču u centar renesansne umjetnosti – u Veneciju, i duh ondašnjih prilika. „Uz malo kamenog nakita, crkava i lapidarija, i ličnosti koje imaju poglavlja u historijskoj i likovnoj baštini, pisac za osnovu svoje imaginacije poseže za historijskim faktima i dokumentima“,¹² navodi Mladen Lompar, pišući o slojevima realnog i imaginarnog, historijskog i transcendentnog koje se u Vulevićevoj prozi konstantno prepliću.

I ovaj, kao i drugi Vulevići romani obiluje raskošnim deskripci-

¹⁰ Zuvdija Hodžić: *Vulević ot Črnie Gori*, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje, 2007, str. 116.

¹¹ Borislav Jovanović: „Harizma poetskog (Čedo Vulević: „Makarije ot Črnie Gori“, 1994)“, u knjizi istoimenog autora: *Libroskopija – prikazi iz savremene crnogorske književnosti i historiografije (izbor)*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2002, str. 109.

¹² Mladen Lompar: „Istraživačka istina Čeda Vulevića“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje, 2007, str. 127.

jama: „Sazvježđa su ovdje bliža i svjetlija i liče na bjeličasti krov koji se naslanja na lovčenske planine, a cetinjska kotlina na portu ogromnog Hrama čiji je svod nebo“.¹³ Povodom 140-godišnjice Gradske biblioteke i čitaonice „Njegoš“ održana je Svečana akademija u Zetskom domu na Cetinju. Tom prilikom čitani su odlomci iz ovog romana. Takođe, na 500-oj godišnjici velike proslave štamparije Obod i 50 godina od oslobođenja Cetinja u dugovečernjem programu čitani su odlomci iz Vulevićevo *Makarija*. U prijedlog za ediciju *Sto slovenskih romana*, čiji je selektor bio Aleksandar Radoman, ušlo je ostvarenje *Ogrtač boje mirte*.

Naslovna sintagmema Vulevićeve zbirke priča *Ogrtač boje mirte*, kao i u slučaju prethodnih njegovih ostvarenja, simbolično je intonirana označavajući kreativni proboj u prozirno i neuhvatljivo. Autorovo shvatanje literature kao duhovne igre u kojoj se brišu granice između mogućeg i stvarnog, ispričane u maniru najpoznatijeg srpskog postmoderniste Milorada Pavića (mada kod Vulevića ima i mnogo markesovskog i bulgakovljevske), može biti očigledan na osnovu sljedećeg i brojnih drugih odlomaka romana:

„Zvon metala je izazvao pometnju među potomcima Gedeona Dunderskog, u dvorcu okruženom kestenovima, na imanju Činu pokraj Dunava. Znameniti austrougarski podanik sa manirima plemića, nije ni slutio da će uznemiriti potomke. Učestali zvučni treptaji sa rukohvata danju su se čuli u svim odajama. Kvake su noću ispuštale jecaje. Iza ponoći, jecaji bi se preobrtili u zvonjavu koja se oglašavala iz svih soba dvorca Dunderskih. Potomci su nastojali da saznaju odakle kvake potiču, ko ih je izlio i prodao ili poklonio njihovom pretku. U arhivu su pronašli priznanicu na pedeset kilograma legure, sa nečitim potpisom primaoca“.¹⁴

Zbirka priča *Bertine partiture* posjeduje veoma raznovrsnu motiviku koja vodi porijeklo iz života, knjiga, arhiva, ličnih uspomena, govora djelova tijela, podvodnih grobnica, plesova u Tantalovim vrtovima, što se da sagledati i iz naslova priča: *Kotorska robinja*, *Santorina Bortolazzi*, *Sanjar*, *Dolina magle*, *Volođina lomača*, *Biljurno ogledalo*,

¹³ Čedo Vulević: *Makarije ot Črnie Gori*, Palada – Obod, Beograd – Cetinje, 1994, str. 38.

¹⁴ Čedo Vulević: *Ogrtač boje mirte (Četrnaesto poglavlje)*, Crnogorski PEN centar, *Odabrana djela Čeda Vulevića*, priredio Jovica Aćin, za izdavača Mladen Lompar, knjiga peta, tom IV, Cetinje, 2011, str. 287.

Panov zabran, *Peraška snoviđenja* i *Bertine partiture*. U ovoj zbirci priča i pripovjedaka opisan je sanjar Mitar iz Trešnjeva, koji pokušavajući da rekonstruiše rimski put Via Egnacia stiže u Rim iz doba imperatora Domicijana, poslije čije pogibije vaja njegovu glavu po sopstvenom liku, zbog čega će biti kamenovan. Priče *Panov zabran* i *Dolina magle* realizovane su kroz čudesne sklopove crnogorske skorojevičke psihologije. U ostvarenju posvećenom Vladimiru Visockom, autor nas na uspio način uvodi u misterioznu sudbinu čuvenog ruskog pjesnika. Vulevićevo prijateljstvo sa Visockim ostalo je zabilježeno, kao i podatak da mu je čuveni ruski pjesnik na Svetom Stefanu sa parčeta papira pročitao svoju još neobjavljenu pjesmu *Montenegro*.

Koliko su Vulevićeve priče značenjski bogate i asocijativne, može se sagledati na primjeru priče *Biljurno ogledalo*: „Vjetar je silan, ali ga tijelo podnosi. Tijelo je silno, ali ga strah lomi; Neprestano govorenje je pribor varalice; Umjetnost je poput molitve: lagana i trpeljiva; Riječ je lotalica, varljivo prosvjetljenje; Psovke habaju jezik; Prostor koji je čuvao starine imao je miris proteklog vremena. On je i muzika, rastući ton skriven u tišini. Prići im bliže, značilo je uputiti se u prijateljsku posjetu smrti; Zločin počinje sakaćenjem duše; Stihovima o viteštvu naroda kojem pripadamo zaklanjamo lice na kome nema tragova griže savjesti“.¹⁵

Priče koje su objavljene u zbirci *Prtljag snova* nose nazive: *Orhideja due*, *Doktor Baro*, *Prtljag snova*, *Čas matematike*, *Vrtlari*, *Prijem*, *Fanitova ispovijed* i *Pismo*. Prva priča u *Prtljagu snova* je napisana na „vulevićevski“ način. Povod za priču *Orhideja dva* je izložba-performans koja je pod imenom *Orhideja* održana u prostorijama Bogdanovog kraja, zloglasnog cetinjskog zatvora a u okviru *Cetinjskog bijenala*, održanog 2004. godine. Borislav Jovanović u tekstu *Orhideja u lavirintu* konstatuje da je „autor u *Orhideji dva* spojio dva svijeta: svijet slikarstva, umjetnosti, i svijet nekadašnjeg mučilišta, zatvora čiji je stanovnik nekad bio a koje sada ne služi ničemu osim fizičkom propadanju. *Orhideja dva* je priča o cetinjskom zatvoru u kojoj je autor od jednog bivšeg kazamata i njegove sadašnje urušenosti i praznine

¹⁵ Svi primjeri iz pasusa navedeni su iz priče Čeda Vulevića: *Biljurno ogledalo*, u zbirci priča istoimenog autora *Bertine partiture/ Prtljag snova/ Nalet bočnih vjetrova*, Crnogorski PEN centar, *Odabrana djela Čeda Vulevića*, priredio Jovica Aćin, za izdavača Mladen Lompar, knjiga 6–8, tom V, Cetinje, 2011, str. 83–100.

sačinio lavirintni književni prostor – predio strave i užasa. Pakao zvučova, slika, boja, krikova, žrtava, ključara, isljednika, goniča, gonjenih, dokumentarnog i nadrealnog¹⁶.

Danilo Radojević u knjizi *Opet crnogorske teme* navodi da „posthumna zbirka priča *Nalet bočnih vjetrova* nosi iste karakteristike – otmenost stila, najviše poznavanje melodičnosti crnogorskog jezika, specifično oblikovane karaktere glavnih aktera – koje smo nalazili u Vulevićevim ranijim djelima. Čedo Vulević se izdvaja nemirnom i razućdenom maštom, rijetkim darom da stvara originalne situacije. On je u svojim romanima i pripovijetkama razvijao vještinu da izbjegava rizik retoričke patetike pri opisivanju tragičnih zbivanja. Taj Vulevićev postupak prisutan je i u priči *Potop* iz njegove posljednje zbirke koja se može tretirati kao reprezentativan primjer njegovog književnog postupka. Autor ove priče, lomljen na Golom otoku, na „Nevidu“, kako ga on naziva, prilazi opisima prividno stišano, ne želi da oda unutrašnju pocijepanost i svrhu opisivanja toga simbola zla¹⁷.

Kompletna atmosfera knjige *Nalet bočnih vjetrova* (*Potop, Goniči, Gospodin Listić, Ruža, Signorina Siselotta, Zoja Osipova, Vrele jabuke, Nalet bočnih vjetrova, Moja sestra Magdalena, Varljiva čipka i Zatočenik*) ispunjena je poetično intoniranim umjetničkim slikama i vizijama što čini da se čitalac konstantno lavira na tankoj i prefinjenoj granici između realnosti i mašte, stvarnosnog i imaginativog. Radojević navodi da primaran u čitalačkom doživljaju postaje doživljaj kamenitog pejzaža na otoku koji je izgubljen na morskoj pučini. Od te slike pisac nam svodi pogled na inkvizitorsku rupu koja prerasta u simbol kulminacije ljudske patnje i stradanja. To je takozvana Petrova rupa koja asocira na Danteov *Pakao*. U tom beživotnom prostoru podignute su barake za preživljavanje i mučenje logoraša.

„Čedo Vulević nije, naime, poput drugih autora, od Golog otoka proizvodio dokumentarnu pripovijest“, primjećuje Borislav Jovanović, „još manje antikomunističku, ideološku, istorijsku, revanšističku priču,

¹⁶ Borislav Jovanović: „Orhideja u lavirintu („Prtljag snova“ Čeda Vulevića)“, u knjizi istoimenog autora: *Svemoderna Montenegrina – od tradicionalizma do postmodernizma (Eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti)*, *Završetak jedne trilogije*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2010, str. 87–88.

¹⁷ Danilo Radojević: „Nad prozom Čeda Vulevića“, u knjizi istoimenog autora *Opet crnogorske teme*, DANU, Podgorica, 2009, str. 146–147.

ponajmanje politikansku i tiradno-stereotipnu mučeničku ispovijest, već je od tog, zlog mjesta, u čijem središtu je bio markirao jednu vulevićevsku, kafkijansku metaforu ljudskog iskustva XX vijeka. Da Golog otoka, alias Nevida, nije bilo Vulević bi ga kroz svoj nepresušni, eruptivni nadrealistički imaginarni diskurs izmislio. Ako ne ničeg drugog, čovjek je vječiti zatočenik smrti i od tog gulaga se ne može pobjeći bio on balkanski, aušvički, sibirski. Ili pak bolesnička soba, sa oznakom intenzivne njege... Vulević je jedan od pisaca koji je znao da može da umre mirno, znajući da iza sebe ostavlja literaturu oko čije vrijednosti ne može biti sporenja¹⁸.

Jovanović ističe da su neke od 12 priča, koliko ova zbirka sadrži, nastale u bliskom susretanju sa samom smrću, ali se golootočki motiv ni na jednom mjestu nije prekidao. Početna priča u ovoj knjizi nosi simboličan naziv *Potop* (riječ je o imaginarnom potopu na Golom otoku koji liči na biblijski), a posljednja *Zatočenik* nosi notu naglašene misterioznosti. Cjelokupna zbirka svojim stilom djeluje kao da je pisao mlad autor, a ne veteran na polju romansijerstva fikcijsko-imaginativnog diskursa.

Veći dio fabulativne osnove priča odigrava se u Crnoj Gori, a smještene su u različite vremenske dijapazone. Bez obzira što se kroz priče često provlači misteriozna i maglovita atmosfera, jedna od osnovnih emocija koja se u njima prepliće jeste ljubav, koja je pružena i umjetnički realizovana u širokoj skali njenih manifestacija i značenja.

„Tri sazvežđa priča su poput snovidne galaksije u vremenu čiji raspon seže od naših hudih dana do onih od pre neko stoleće“, Jovica Aćin konstatuje u pogovoru Vulevićevim *Odabranim djelima*. „I kao u starom biljurnom ogledalu, u kojem su se nekad odražavali davni likovi i životi, vidimo današnje i ovdašnje sa njihovim kobnim tajnama koje su, kako već u kojoj priči, zasnovane na ubilačkim, pljačkaškim i ljubavnim instinktima. Po meni, kao da priča pod nazivom *Biljurno ogledalo* unekoliko dočarava ceo pripovedačev umetnički postupak. Ponešto je iz samog piščevog života, ponešto je iz njegove imaginacije,

¹⁸ Borislav Jovanović: „Zatočenik biljurnih ogledala“, u knjizi istoimenog autora: *Svemoderna Montenegrina – od tradicionalizma do postmodernizma (Eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti), Završetak jedne trilogije*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 2010, str. 89–90.

okrepljivane predanjima i istorijskim podacima, a nešto je iz raspoloženja i jezika... Vulevićeve knjige su njegov prtljag snova, ponekad košmarnih, svakad oplemenjujućih, ali snova koje nam je ostavio kao svoje dragoceno zaveštanje“.¹⁹

Neprestano smjenjivanje prošlosti posmatrano putem kamerne pripovjedne tehnike i naglašena narativna dramatičnost realizovana kroz odstupanje od „pravolinijskog“ pripovijedanja spadaju u važne odlike Vulevićeve proze. Njegova ostvarenja sadrže narativnu otvorenost, pa epilog ne djeluje kao klasični ili konačni završetak pripovijedanja. Po atmosferi koju je uspijevao da oblikuje u svojoj prozi, Vuleviću pripada posebno mjesto u crnogorskoj književnosti. Od stvarnog golo-točkog iskustva, punog nikad preboljenih rana i nezaliječenih trauma, on je stvorio ličnu poetsko-filozofsku viziju života, kroz potresnu priču o čovjeku i njegovoj sudbini ispričanu na do tada neviđen i nedoživljen način u našoj literaturi. Upravo kad čitalac pomisli da je „uhvatio“ logiku priče, ona nestaje – budući da većina priča počinje sa dokumentarnom građom, koja zatim nestaje u tokovima nadrealnog i nestvarnog.

Žarko Đurović u tekstu *Čedo Vulević – klasik crnogorske moderne proze* konstatuje da njegove priče „napisane u magnovenom štimungu posjeduju meku tonalnost, iako je piščeva svijest zastrta stradalničkom zaokupljenošću. Rekao bih da njegova čulna aparatura daje magijski smisao pripovjednom pletu. Mjereći izgovoreno kažem da je Vulević majstor priče. Zajedno sa Sretenom Asanovićem čini neprevaziđeni dvojac crnogorske pripovijetke... Iz nagomilanih pojedinosti života pisac izvlači ono odabirno i jezgrovito, na vispren način uključujući ga u cjelinu. Piscu pripada dužnost da sve složi u priči – talenat, viziju, jezik, atmosferu“.²⁰ Za Đurovića je proza Čeda Vulevića „pripovjedni zasjaj, neka vrsta čarolijske igre“.²¹

I pored toga što je životno i književno formiran u doba pravaca realizma i neorealizma, Vulević se opredijelio za suptilnu interpretaciju života i svijeta reklo bi se iz dva osnovna razloga: zato što su literarni

¹⁹ Jovica Aćin: „Uprkos svemu, snovi i život (Romani i priče Čeda Vulevića)“, pogovor knjizi Čeda Vulevića: *Bertine partiture/ Prtljag snova/ Nalet bočnih vjetrova*, Crnogorski PEN centar, *Odabrana djela Čeda Vulevića*, priredio Jovica Aćin, za izdavača Mladen Lompar, knjiga 6–8, tom V, Cetinje, 2011, str. 362.

²⁰ Žarko Đurović: „Čedo Vulević – klasik crnogorske moderne proze“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje, 2007, str. 125–126.

²¹ Isto, str. 127.

postupci modernizma, magijskog realizma i postmodernizma u mnogo većoj mjeri odgovarali stvaralačkoj asocijativnosti i melodiji njegove rečenice, te zato što mu je traumatična iskustva sa Golog otoka, čiji je bio vječiti zarobljenik i kojih se nikad nije oslobodio – kao ni svi drugi ljudi koji su najljepše godine života ostavili na njegovom kršu – bilo neuporedivo bezbolnije da literarno ovaploti služeći se alegorijom i metaforom.

Tako „zapakovano“ i literarno uvijeno umjetničko kazivanje lakše je, bezbolnije i atraktivnije i za pisca i za čitaoca, ali kad samo malo „razgrnemo“ to slikovito iskazano štivo, nailazimo na brojne realistički i naturalistički ispoljene prizore, oslikane duboko opravdanim i argumentovanim psihološkim zahvatom kako u karaktere, tako i postupke junaka. Estetsko sondiranje u književnu građu i visoki etički postulati takođe spadaju u veoma važna obilježja Vulevićevog književnog postupka. Njegovi tekstovi su nekad i hermetični, što ne umanjuje njihovu privlačnost jer poetični stil koji on njeguje čini da suvereno vodi čitaoca do epiloškog razrješenja proza.

Literatura

Primarna

- Vulević, Čedo (1974). *Povratak predaka*, edicija „Savremena proza“. Beograd: Slovo ljubve.
- Vulević, Čedo (1980). *Dušmani*, edicija „Nezavisna izdanja“. Beograd: autorsko izdanje.
- Vulević, Čedo (1994). *Makarije ot Črnie Gori*. Beograd – Cetinje: Palada – Obod.
- Vulević, Čedo (2011). *Vanredna linija*, Crnogorski PEN centar, *Odabrana djela Čeda Vulevića*, priredio Jovica Aćin, za izdavača Mladen Lompar, knjiga treća, tom II, Cetinje.
- Vulević, Čedo (2011). *Ogrtač boje mirte*, Crnogorski PEN centar, *Odabrana djela Čeda Vulevića*, priredio Jovica Aćin, za izdavača Mladen Lompar, knjiga peta, tom IV, Cetinje.
- Vulević, Čedo (2011). *Bertine partiture/ Prtljag snova/ Nalet bočnih vjetrova*, Crnogorski PEN centar, *Odabrana djela Čeda Vulevića*, priredio Jovica Aćin, za izdavača Mladen Lompar, knjiga 6–8, tom

V, Cetinje.
Sekundarna

- Bastać, Branislav Bane (2007). „Prijateljstvo stečeno u logoru“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje.
- Đurović, Žarko (2007). „Čedo Vulević – klasik crnogorske moderne proze“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje.
- Hodžić, Zuvdija (2007). „Vulević ot Černie Gori“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje.
- Jovanović, Borislav (2002). „Harizma poetskog (Čedo Vulević: „Makarije ot Črnje Gori“, 1994)“, u knjizi istoimenog autora: *Libroskopija – prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije (izbor)*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“.
- Jovanović, Borislav (2005). „Neiscrpna semantizacija teksta („Bertine partiture“ Čeda Vulevića, zbirka priča)“, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorski književni urbanitet, Nacionalna literatura na prelazu milenija – eseji, prikazi, članci*, za izdavača Jelena Đurović. Cetinje: Centralna narodna biblioteka „Đurađ Crnojević“, edicija „Posebna izdanja“.
- Jovanović, Borislav (2010). „Orhideja u lavirintu („Prtljag snova“ Čeda Vulevića)“, u knjizi istoimenog autora: *Sv moderna Montenegro – od tradicionalizma do postmodernizma (Eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti)*, *Završetak jedne trilogije*. Podgorica: Crnogorsko društvo nezavisnih književnika.
- Jovanović, Borislav (2010). „Zatočenik biljurnih ogledala“, u knjizi istoimenog autora: *Sv moderna Montenegro – od tradicionalizma do postmodernizma (Eseji, prikazi i članci iz ovovremene (i ne samo ovovremene) crnogorske književnosti)*, *Završetak jedne trilogije*. Podgorica: Crnogorsko društvo nezavisnih književnika.
- Lompar, Mladen (2007). „Istraživačka istina Čeda Vulevića“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje.
- Miletić, Ljubica (2007). „Vanredna linija Čeda Vulevića“, u: *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, br. 3, Cetinje.
- Racković, Nikola (2009). *Leksikon crnogorske kulture*. Podgorica: Društvo za očuvanje crnogorske duhovne baštine.

- Radojević, Danilo (2009). „Nad prozom Čeda Vulevića“, u knjizi istoimenog autora *Opet crnogorske teme*. Podgorica: DANU.
- Radulović, Dragan (2017). „Jeretička linije Čeda Vulevića“. *Matica*, br. 69. Podgorica – Cetinje: Matica crnogorska.

Mate KAPOVIĆ (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

kapovic@gmail.com

BILJEŠKE O AKCENTOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA U CRNOJ GORI

U članku se upućuje na više izoglosā tipičnih za crnogorske govore, a zanimljivih iz perspektive moderne slavenske akcentologije. Govori se, primjerice, o oksitonezi u zadnjem otvorenom slogu, akutiranim zanaglasnim dužinama, preskakanju naglaska, paradigmatiskim ujednačavanjima i odrazu jata, uz neke druge pojedinačne probleme. U članku se također daju i moguće upute za daljnja akcentološko-dijalektološka istraživanja crnogorskih štokavskih govora.

Ključne riječi: *akcentuacija, akcentologija, Crna Gora, crnogorski, štokavski, dijalektologija*

Namjera je ovoga članka¹ ukratko dati neke podatke o tome što bi moglo biti zanimljivo i bitno, gledajući iz perspektive moderne slavističke akcentologije (stangovsko²-diboovskog³ tipa koja barata naglasnim paradigmatama⁴), u dijalektološko-akcentološkim istraživanjima lokalnih govora, i staro- i novoštokavskih, u Crnoj Gori. Moderna istraživanja takve vrste već neko vrijeme postoje u Hrvatskoj⁵ i Sloveniji⁶,

¹ Zahvaljujem Adnanu Čirgiću na raspravi oko nekih pitanja iz članka, kao i na podacima iz crnogorskih govora.

² Usp. Stang, 1957 (knjiga je i danas korisna premda zastarjela u mnogim detaljima i interpretacijama) i Vermeer, 1998 (pregledni članak).

³ Usp. Дыбо, 1981, 2000.

⁴ Za kratak pregled naglasnih paradigama usp. Kapović, 2015: 765–773 ili Kapović, 2020a.

⁵ Usp. npr. Benić, 2014 za čakavski ili Vukša-Nahod, 2017 za štokavski.

⁶ Usp. npr. Ježovnik, 2022.

a takva se metoda ondje primjenjuje i u referentnoj modernoj domaćoj literaturi⁷. Takva se istraživanja počinju pojavljivati i u Crnoj Gori⁸ te bi bilo dobro da se taj trend nastavi.

Južnoslavensko područje čini dijalekatski kontinuum⁹ i posve je sigurno da dijalektologija koja staje na državnim granicama nema pre- više smisla. No to ipak ne znači da neće biti i nekih izoglosa tipičnih ili ponajviše tipičnih i npr. baš za samo crnogorsko područje¹⁰. Takve se izoglose – tipične za Crnu Goru ili velik dio Crne Gore ili za Crnu Goru uz još neka štokavska područja – javljaju i u području akcentuacije, a zasad su često relativno slabo ili nedovoljno proučena. Cilj ovoga člancića je, među ostalim, ukazati na neke takve izoglose i tako možda potaknuti neka buduća istraživanja – nova terenska i analitičko-sintetička – nakon kojih će biti moguće dati preciznije odgovore i analize. No prije toga ćemo reći još nekoliko općih stvari.

Jedna od bazičnih karakteristika dobrih akcentoloških opisa je vrlo jednostavna – njegova iscrpnost. Što više što detaljnijih podataka (primjerā naglasnih paradigama i različitih riječi koje se po njima mijenjaju) – to bolje. No dok su sredinom 20. stoljeća takvi opsežni opisi, na stotinu ili čak više stotina stranica, bili potpuno obični¹¹, kasnije su takvi detaljni opisi akcentuacije unutar morfologije (prikaz naglasaka kroz sve morfološke oblike na velikom broju primjerā) paradoksalno umjesto češći postali sve rjeđi. Javlja se nesklonost da se opisuje govor samo jednog mjesta (u dijalektologiji često i jednog sela) jer da je to „premao“, kao i potpuno suluda formalna ograničenja o broju kartica u člancima pa recimo u Hrvatskoj neki časopisi koji izdaju dosta dijalektoloških članaka ograničavaju veličinu članka na onu koja je u velikom dijelu dijalektoloških članaka dovoljna samo za uvod. To svakako nije zadovoljavajuće. Dok je svakako potrebno opisivati govor širih područja, potrebni su i opisi pojedinih govora, uključujući i opise pojedinih sela (ili više selā s istim ili sličnim govorom) ili mjesta.

⁷ Usp. npr. Šekli, 2014; Kapović, 2015.

⁸ Usp. sad Kapović & Čirgić, 2022.

⁹ Usp. npr. Kapović, 2015: 63–66.

¹⁰ Usp. Čirgić, 2017.

¹¹ Usp. npr. Стевановић, 1940 za Рирере ili Вуковић, 1940 za Риву i Дробњакe.

U dijalektologiji treba razlikovati građu, tj. čiste podatke (dobro zapisane primjere iz govora) od interpretacije (fonološke i druge analize, sinkronijske i dijakronijske, te dijalektološke kontekstualizacije). Nekad dijalektološki gradovi donose više-manje samo građu, nekad i građu i analizu, a kvaliteta obojega može varirati. Recimo, Šimundić, 1971 je primjer djela koje donosi brojnu građu, dok je analiza pojedinih primjera često pogrešna. S jedne se strane može reći da je za dijalektologiju najbitnije da se donese precizno opisana građa, dok analiza (povijesna i druga) može biti ostavljena za druge radove i/ili druge autore. U tome nema ništa loše jer je čisti deskriptivno-sinkronijski pristup sasvim prihvatljiv. Međutim, širi je dijalektološki i povijesni, pa i teorijski, pristup ipak potrebno do neke mjere poznavati da bi se na terenu uopće moglo shvatiti što treba ispitivati, na što obratiti pažnju i koji su primjeri i pojave potencijalno zanimljivi (tako se npr. u Kapović, 2015 često daju upute za dijalektologe na koje bi akcentološke pojave trebalo obratiti pažnju i što bi bilo zanimljivo istražiti). U našoj je dijalektologiji poznavanje dijakronije svakako vrlo često potrebno i za kvalitetan sinkronijski opis, a dijakronijsko razumijevanje olakšava razumijevanje sinkronijskih podataka koji bez dijakronijske informiranosti i dijalektološke kontekstualizacije mogu izgledati kaotično. Iako je teško očekivati od svakog dijalektologa da se upušta u velike rasprave o retrakciji kontrakcijskoga neocirkumfleksa¹², no svaki bi dijalektolog trebao o tome znati bar osnovne podatke¹³, kako bi znao da nije dovoljno na terenu zabilježiti samo *kopâm* (ili *kòpâm* ili *köpâm* itd. – kako u kojem govoru), nego da bi trebalo zabilježiti i kako se naglašava prezent od *češlati*, *gutati*, *igrati*, *motati* i još više desetaka osnovnih glagola¹⁴, zabilježiti kakav je naglasak prefiksálnih glagola poput *pokopam* (npr. ide li uz *kopâm* prefiksálno *pokopâm* ili *pokòpâm* i tako za svaki glagol), imamo li prema *znâm* s negacijom *nè znâm* ili *nè znām* (*ne znâm*) ili oboje (isto i za množinske oblike) i sl. Takve je podatke često teško naći i u opsežnijim, pogotovo suvremenim, opisima jer autori nerijetko ne shvaćaju koja je njihova relevantnost. Precizan i detaljan opis akcentuacije u dijalektima je bitan ne samo za rekonstrukciju (npr. praslavensko-

¹² Usp. Kapović, 2020b.

¹³ Usp. Kapović, 2015: 340–354.

¹⁴ Vidi Kapović, 2018: 246–254 za osnove popise osnovnih *a-ā*-glagola različitih naglasnih paradigama.

ga¹⁵), nego i za shvaćanje unutarđijalekatskog razvoja i dijalektološku geografiju te shvaćanje odnosā među različitim dijalektima. Još jedan primjer: ako se sinkronijski opisuje neki govor, recimo staroštokavski govor u Crnoj Gori, koji recimo ima *kràva – kràvu, žèna – žènu* i *vòda – vòdu*, trebalo bi znati da je tu dijakronijski bilo (a u drugim govorima još uvijek jest) **kràva – *kràvu* (naglasna paradigma A) ali **ženà – *ženù* (naglasna paradigma B) i **vodà – *vòdu* (naglasna paradigma C), znati prema tome shvatiti da je to povezano sa sinkronijskim *na kràvu, na žènu* ali *ù yodu* (kako je npr. u Podgorici¹⁶), biti svjestan toga da je bitno precizno opisati gdje ima preskakanja naglasaka kao *ù yodu* (idealno bi svaki put trebalo naznačiti u kojim oblicima naglasak preskače, a u kojima ne), kao i toga da naglasak *nòga* može biti ne samo rezultat čisto fonetske retrakcije naglasaka nego i potencijalnog ujednačavanja prema starom akuzativu *nògu* i drugim takvim oblicima¹⁷.

Dodatan problem s modernim dijalektološkim opisima, a pogotovo dijalektološkim rječnicima, je što se u njima često opisuje i bilježi samo ono „čega nema u standardu“ ili što je različito prema standardu. Tako, recimo, Otašević, 2012 i Skender, 2019 bilježe npr. da postoji stara slavenska riječ *lěsa* i što znači, što je svakako potrebno, no, recimo, uopće nemaju natuknice za riječ *ruka*, a kamoli da je označeno kako je njezin genitiv ili instrumental jednine iako bi te informacije bile vrlo zanimljive ne samo na razini crnogorskih dijalekata kao jedna interesantna crnogorska izoglosa, nego i šire štokavske i slavenske povijesne akcentologije (vidi u nastavku) – to bi svakako bili bitniji podaci od toga da u govoru postoji turcizam *džâda* ili talijanizam *đîr* (što ne znači da i takve podatke ne treba zabilježiti), no to je teško objasniti prosječnom piscu dijalektološkoga rječnika, koji je često i nestručnjak za jezik. Još je gore kada, kao u Hadžić, 2013, naglasci potpuno izostaju. I dijalektološki članci, a pogotovo rječnici, najčešće, pogotovo ako ih rade laici, misle da je vrhunac dijalektološkog opisa da se popiše npr. relativno recentne posuđenice iz talijanskoga kojih nema u standardu, dok uopće ne doživljavaju potrebu zašto bi trebalo bilježiti riječi poput *ruka* ili njihove kose padeže (laici općenito jezik vrlo često doživljava-

¹⁵ Za relevantnost suvremenih dijalekatskih podataka za rekonstrukciju ne samo praslavenskoga nego čak i praindoevropskoga usp. npr. Kapović, 2020c.

¹⁶ Podgorički primjeri u ovom članku su od Adnana Čirgića (usmeno).

¹⁷ Usp. Kapović, 2015: 763–764.

ju isključivo kroz lekseme). Tako se, nažalost, propuštaju prilike da se u pojedinim dijalektima opišu neke važne i relevantne osobine. Jedna od zadaća moderne dijalektologije bi trebala biti da se to promijeni i popravi i da dijalektološki rječnici prestanu biti puki popisi turcizama i romanizama (koji nisu nezanimljivi, ali teško da su i otprilike najzanimljivija pojava u dotičnim govorima).

Akcentuacija bi u svakom govoru, koliko je to moguće, morala biti opisana kroz čitavu morfologiju – za slavensku je akcentuaciju tipična njezina veza s morfologijom¹⁸ – i za sve češće riječi. Tako se, recimo, u članku Kapović & Čirgić, 2022, detaljno opisuje naglasak imeničkih *o*-osnova muškoga roda u Podgorici. Daju se sve naglasne paradigme (npr. *brät – bräta, räj – rāja, brâv – brâva* kroza sve pađeže), daju se relativno iscrpni popisi riječi koje imaju određene paradigme, opisuju se iznimke, posebni slučajevi i ponašanje naglasaka (npr. gdje se točno javlja preskakanje, a gdje ne). Tako se nešto može ostvariti i u dijalekatskim rječnicima – tako da se za svaku riječ osim osnovnog oblika navedu i drugi relevantni oblici¹⁹, ali, kao prvo, kako rekosmo, da se zapišu sve riječi, a ne samo one „različite“.

Nakon ovoga uvoda, ukratko ćemo navesti neke od akcentoloških posebitosti i zanimljivosti na crnogorskom području. O mnogima bi se od ovih pojava moglo, čak i na temelju već postojeće literature, govoriti puno detaljnije i preciznije nego što je ovdje to slučaj, ali cilj ovoga članka nije riješiti sve probleme crnogorske akcentologije nego tek upozoriti na neke od zanimljivijih pojava koje bi se onda mogle analizirati i na temelju već postojeće literature, ali i na temelju novih terenskih podataka.

Jedan arhaizam koji odlikuje crnogorske govore je čuvanje oksitoneze u otvorenom slogu tipa *rebrò, mūñä*. Za razliku od čakavštine, gdje je takvo čuvanje uobičajeno u otočnim govorima, u štokavskom je ono iznimno²⁰. Osim u nekim crnogorskim staroštokavskim govorima, javlja se još u najarhaičnijim staroštokavskim govorima u Slavoniji i dijelovima Bosne, no ondje je to uvijek fakultativno²¹. I u crnogorskim

¹⁸ To se fino vidi npr. u samom naslovu knjige Lehfeldt, 1993/2001.

¹⁹ Usp. Kapović, 2008 za pitanje bilježenja naglasaka u dijalekatskim rječnicima.

²⁰ Vidi kartu u Kapović, 2015: 676–677.

²¹ Usp. Kapović, 2015: 710–712, 715–716.

govorima to može biti fakultativno²², ali nije tako svugdje. Najstariji se tip, s očuvanom kratkom oksitonezom u otvorenim slogovima, javlja(o) u jugoistočnoj Boki i okolici (Ljuta, Dobrota, Vrmac, Luštica itd.)²³²⁴, no tamo kod prednaglasne dužine dolazi u najnovije vrijeme *tráva* umjesto *trāvā*²⁵, te u Kućima, Bratonožićima i Piperima iznad Podgorice (i tu ima retrakcijā u rubnim govorima u najnovije vrijeme²⁶). Za crnogorske je govore u obje te zone (i u primorskoj²⁷ i u unutrašnjoj²⁸) tipična nefonetska dezoksitoneza, tj. ujednačavanje nefinalnoga akcenta u nekim riječima i oblicima (nikad ne u svima!) analogijom premda drugim oblicima u kojima ga izvorno nema – npr. *nōga*, *rūka*²⁹ umjesto

²² Usp. za Pelinovo Rešetar, 1900: 21 te za Grbalj Čirgić, 2017: 77–78.

²³ Čirgić, 2017: 77.

²⁴ Usp. Kapović, 2015: 716.

²⁵ Čirgić, 2017: 78.

²⁶ Čirgić, 2017: 78. Bošković je još 1935. i Podgoricu i okolice ubrajao u isti tip s oksitonezom u kratkoj otvorenoj ultimi (citirano u Peco, 1978: 64; Čirgić, 2020: 164), pri čemu bi ispalo da je podgorički tip vrlo kasno izgubio opću oksitonezu tipa *sestrā*, *trāvā* (što prihvaća i Ćupić – Čirgić, 2020: 165), no što Čirgić (2020: 165–166) oštro odbija jer je u neskladu ne samo s današnjim stanjem, kao i s najstarijim informantkinjama iz Čirgićeva doktorata, za koji su istraživanja vršena 2006. godine (najstarija informantkinja je bila rođena 1898. godine – Čirgić, 2007: 13), a povučeni akcenti u *trāva* i *šēstra* imaju i najstarije informantkinje rođene u Skadru početkom 20. stoljeću, koje su govor učile od svojih baba, a nikako nisu dolazile u Podgoricu (Adnan Čirgić – usmeno). Iako je sâm Bošković išao, među ostalim, u gimnaziju u Podgorici (Čirgić, 2020: 155) – makar u to doba u gimnaziji u Podgorici ne bi bilo puno Podgoričana, koji su uglavnom išli u trgovačku školu (Adnan Čirgić – usmeno), moguće je da ga je dosta bio zavarao tip *Pērō* (Čirgić, 2020: 166). Da su 1935. makar još najstariji Podgoričani imali tip *sestrā*, *trāvā*, onda bi se nakon toga morala dogoditi promjena, ali ona teško da bi se istodobno i na isti način dogodila i u „dijaspori“ u Skadru, gdje govornici nisu više bili u kontaktu s Podgoricom. No možda ipak ovo pitanje, koliko god ideja možda izgledala slabo vjerojatnom, ne bi bilo zgoroga detaljnije istražiti – moguće je da postoje snimke starijih Podgoričana iz prve polovice 20. stoljeća koje bi nam mogle na to dati odgovor (iako eventualno samo pozitivan, a ne i negativan jer čak i da je naglasaka tipa *sestrā*, *trāvā* tada u Podgorici zaista bilo, nije nemoguće da on zbog prebacivanja koda ili nesnimanja najstarijih nikad ne bi bio snimljen).

²⁷ Usp. Kapović, 2015: 716²⁶²⁴ za Radoviće u Boki.

²⁸ Usp. Kapović, 2015: 115³⁵⁵ za Pipere. Usp. i Kapović & Čirgić, 2022: 6, 20¹⁰⁴.

²⁹ Usp. Peco, 1978: 62. U Prčanju (Rešetar, 1900: 90–91), recimo, nalazimo analoški naglasak u *vōda*, *gōra*, *nōga*, *lōza* (stara n. p. C), no i dalje gen^{id} *vodē*, instr^{id} *vodōm*, gen^{mn} *vōdā* (ali, recimo, *čēla* – *čelē* – *čelōm* – *čelā*), dok se oksitoneza fonetski čuva npr. u tipu *ženā* – *ženū* (n. p. B). Zanimljivo, i Podgorica danas ima

*nogã, *rũkã analogijom prema starom ak^{jd} *nõgu*, *rũku* ili *pẽro* umjesto očekivana *perõ analogijom prema nom^{mn} *pẽra*. Potpuno je jasno da bi ove govore trebalo što prije istražiti – ako ne u cijelosti, a ono po pitanju oksitoneze, kako su to jedni od rijetkih štokavskih govora koji još čuvaju (ako danas još uopće čuvaju) oksitonezu u otvorenom kratkom slogu. Ti su govori dodatno zanimljivi, osim što su, čini se, „ugroženi“ u smislu da se i u nekima od njih događaju promjene u najnovije vrijeme, po tome što treba računati na, kako vidjesmo, kompleksnu međuigru fonetskog čuvanja kratkog naglaska u otvorenoj ultimi, analoške dezoksiteze i eventualnih mlađih fonetskih povlačenja (koja još mogu biti u toku). Dakle, kad vidimo npr. izoliran oblik *pẽro* u nekom od tih govora, na prvu je teško biti siguran je li to jedini organski oblik, je li riječ o fonetskom organskom povlačenju ili analogiji prema starom množinskom *pẽra*, je li možda riječ o prebacivanju koda (pri pokušaju „književnijeg“ govorenja – u što npr. ulazi ugledanje na govor većih staroštokavskih središta kao što je Podgorica, gdje nema oksitoneze u takvim primjerima) ili je li npr. možda riječ o samo fakultativnoj fonetskoj retrakciji.

Osim govorã koji čuvaju oksitonezu tipa *sestrã*, *trãvã* općenito (osim u slučaju analoškoga povlačenja naglaska kao u *rũku* ili *pẽro*), s tim u vezi postoji još jedan iznimno zanimljiv fenomen, tipičan isključivo za Crnu Goru. Naime, u čitavom nizu govorã u širem kraju oko Podgorice, oksitoneza u zadnjem otvorenom slogu čuva se u vrlo ograničenoj grupi riječi – u hipokoristicima (kao *strĩkõ*) i ekspresivnim riječima (kao *mũtõ* ‘mutav čovjek’), što uključuje i brojna hipokoristička muška (kao *Vãsdõ*)³⁰ i ženska (kao *Mãrã*) imena i nadimke. Pešikan (1965: 25³¹) navodi da se akcenat tipa *Pẽrõ*, *Stãnã*, *strĩkõ* javlja u gornjim Cucama, Zagaraču, Komanima, Lješanskoj nahiji, Lješkopolju, Zeti, prema Pešikanu vjerovatno u Krajini (to ipak neće biti tačno³²), a rijetko u donjim Cucama i Bjelicama (dok ga u Crnogorskom pri-

võda – *vodẽ* – *vodõm* (ali *võdã*) kao Prčanj, iako u Podgorici, za razliku od Prčanja, više nema tipa *ženã* – *ženũ* (n. p. B).

³⁰ Stevanović (1933–4: 61) hipokoristicima smatra samo one primjere kod kojih se doista netko npr. zove *Dragutĩn* pa se to onda od milja skrati u *Drãgõ*, a ne i kada netko pri krštenju već dobije ime kao *Mĩrõ* – no takvo gledište izgleda ipak malo preusko.

³¹ Citirano u Peco, 1978: 64; 1980: 160.

³² Danas je tamo tip *Pẽro* – Adnan Ćirgić (usmeno).

morju, Crmnici, Riječkoj nahiji, na Cetinju, u Njegušima, Čekličima, uglavnom u Bjelicama i donjem dijelu Cucā nema). Zanimljivo je da Pešikan u tom nabrajanju uopće ne spominje Podgoricu iako je očito da je riječ o krajevima u široj okolini Podgorice, gdje se takav naglasak i danas, kako već rekosmo, razmjerno dobro čuva³³. Kod takve je limitirano očuvane oksitoneze (samo kod specifične semantičke skupine riječi i samo s prednaglasnom dužinom) riječ o problemu koji je izrazito zanimljiv tipološki i teorijski – govorimo li, primjerice, o teoriji jezične promjene. Naime, kako je moguće da takav fonetski fenomen kao što je čuvanje oksitoneze bude ograničen semantičko-stilski (i da se javlja samo u ekspresivnim riječima i hipokoristicima)? Tu ipak treba napomenuti da se tu ne radi o svega par riječi, nego o vrlo plodnu tvorbenom procesu i mnogim i često vrlo frekventnim primjerima. U tim govorima tip *Pērǝ* funkcionira na isti način kao i tip s dugouzlaznim naglaskom u mnogim novoštokavskim govorima (tip *Péro*) – no razlika je u tome što tip *Pērǝ* odudara od uobičajene tonotaktike a novoštokavski tip *Péro* ne (osim što se tu ' javlja i na vokalima gdje ga inače ne bi bilo jer nisu naravi ili iskonski dugi). No, unatoč tome, očito je da tu mladogramatičarski zakoni (*die Lautgesetze kennen keine Ausnahme*) ne vrijede i stvar je izvanredno teorijski zanimljiva i daleko van okvira same Crne Gore. Očigledno je da sve govore koji takav sistem imaju treba što detaljnije istražiti i zabilježiti što više primjerā s čuvanjem takve oksitoneze kako bi se pojava što bolje rasvijetlila. Tu treba još dodati da se u u Podgorici takav naglasak nalazi i u pokojem turcizmu (npr. u *dženāzā*)³⁴ te i takve riječi treba također ispitati da bi se vidjelo kako se po tom pitanju ponašaju različiti govori.

Još jedna pojava tipična za crnogorsko jezično područje su tzv. akutirane zanaglasne dužine³⁵. Zanaglasne dužine u štokavskim govorima nastaju u načelu pri čuvanju stare općeslavenske dužine u određenim položajima³⁶, npr. u *gǫlǫbb̄ > gǫlūb. Stari je pak akut (* ʔ) bio jedan od općeslavenskih tonema, izvorno dug, vjerovatno uzlazan i glotaliziran – tj. imao je prozodijski glotalni zatvor, kao u našem *a-a* [ǎʔǎ],

³³ Tu se zacijelo radi o predrasudama da se dijalektološki ne može govoriti o govoru većih gradova, da je govor gradova „iskvaren“, „nepouzdan“ itd.

³⁴ Čirgić, 2017: 80; Kapović & Čirgić, 2022: 7–8.

³⁵ Usp. Kapović, 2015: 516–525.

³⁶ Usp. Kapović, 2015: 502–516.

negdje po sredini, što bi se tipološki moglo usporediti npr. s latvijskim „slomljenim“ naglaskom, npr. u *dzīvs* ‘živ’, ili s vijetnamskim uzlaznim glotaliziranim tonom, npr. u vijetnamskom *mũ* [mu¹] ‘šešir’. Taj stari akut se kod nas krati i daje „, npr. **vodāma* > *vodāma*³⁷. Izvorno se takav isti akutirani slog kada nije bio naglašen odražavao kao i dužina u *gōlūb* – kao dužina, npr. **kōrvāma* > *krāvāma*. U sjeverozapadnoj štokavštini u takvim slučajevima ipak nalazimo u pravilu mlađu/analošku kračinu pa npr. oblici *stāvīti*, *stāvīh*, *stāvīli*, *krāvāma*, gdje bi se izvorno očekivala zanaglasna dužina, imaju kračinu analogijom prema oblicima *rōditi* < *rodīti*, *rōdīh* < *rodīh*, *rōdīli* < *rodīli*, *ženāma* < *ženāma*, gdje se izvorno očekuje kračina jer je kratki silazni naglasak uvijek odraz staroga akuta. Takva je kračina onda i kodificirana u hrvatskoj, bosanskoj i srpskoj standardnoj naglasnoj normi. No u crnogorskim se govorima, i staroštokavskim i novoštokavskima, ta akutirana zanaglasna dužina (tj. dužina koja je u općeslavenskom u drugim pozicijama mogla imati stari akut na sebi) u najvećem broju slučajeva čuva: npr. *stāvīt*, *stāvīh*, *stāvīli*, *krāvāma* itd., premda se u tim istim nastavcima slog krati pod naglaskom, npr. u *rodīt*, *rodīh*, *rodīli*, *ženāma* itd. (govorimo li o staroštokavskom). Takve su dužine sada i standardizirane, kao tipične za crnogorske (i staroštokavske i novoštokavske) govore, i u crnogorskom standardu, npr. u oblicima kao *pjěsmāma*, *skīnūti*, *slūšāti*, *rūšīti* itd.³⁸ Makar se te dužine ne javljaju isključivo u crnogorskim govorima i iako su one arhaizam a ne inovacija, najdosljednije se javljaju baš u crnogorskim govorima. Akutirane bi dužine trebalo istražiti, u okviru akcentuacije općenito ili u okviru posebnih studija, za što više crnogorskih govora u cijeloj morfologiji – uključujući i tvorbu. Dok se dužine u primjerima kao *vrānāma*, *glēdāt*, *skīnūla*, *kūpīt* i sl. podudaraju u većini govorā, postoje i neke razlike među govorima, koje mogu biti i zanimljive i bitne. Tako će npr. neki govori (recimo, Crmnica) čuvati starije *vidijet*, *vidijela* (s *-ije-* kao odrazom dužine), dok će u drugima biti ujednačno *viđet*, *viđela* analogijom prema naglašenom *lećet*, *lećela* (tj. *lěcet*, *lěcela* u novoštokavskom) i sl. Da damo još koji primjer – Podgorica ima dugo, izvorno *-īn* u primjerima kao *grādanīn*, dok Piperi imaju kratko *grādanīn*³⁹; Podgorica ima dugo *-īma* u dat/lok/instr^{mn} *o-osnovā*

³⁷ Usp. Kapović, 2015: 216–217.

³⁸ Čirgić & Šušanj, 2013: 25–27.

³⁹ Kapović & Čirgić, 2022: 15⁷⁰–16.

(s tim da to nije izvorni nastavak, ali sinkronijski funkcionira kao odraz akutirane zanaglasne dužine) dok Nikšić ima kratko *-īma*⁴⁰ itd. Podgorica isto tako ima npr. kračinu u sufiksu *-ica*, npr. *krāvīca*, *čāšīca*, *ūdīca* (usp. naglašeno *glavīca* ‘glavica brda’), a također ima i kratko *-ina*, npr. *jāzbīna* (prema naglašenom *haḡīna*), i *-ača*, npr. *īlovāča*, *kūtlāča* (prema naglašenom *lomāča*), gdje bi se također izvorno očekivala dužina. Bilo bi zanimljivo vidjeti bi li se tu mogao naći koji govor koji bi u tim ili takvim pozicijama imao možda izvornu dužinu. U Podgorici, čini se, nema sekundarnih dužina kao što su *ōlōvo* ili *vēsēla*⁴¹, no bilo bi zanimljivo vidjeti kako je u drugim crnogorskim govorima po tom pitanju.

Za crnogorske je govore, i staro- i novoštokavske, također tipično dobro čuvanje starog praslavenskog preskakanja tipa *nā rūku* ili *ū grād*⁴². Ono se može sekundarno širiti i na primjere gdje ga izvorno nije bilo, npr. u Podgorici *īz sela* – *ū selo* – nom^{mn} *ū sela*, *nā koḡa*⁴³, *ū lāđu* i sl. Preskakanje se izvrsno čuva u jednosložnim i dvosložnim oblicima, a u trosložnima u pravilu iznimno, npr. *ū planinu* i *zā đavola*⁴⁴, *īs plemena*⁴⁵ tj. gubi se kao što je to često i drugdje slučaj. Prema *nā rūku* može nastati i sekundarno *međū rūke* (tako npr. u Podgorici⁴⁶), ograničavanjem preskakanja na jedan slog prije osnovne riječi. Preskakanje u dijalektološkim opisima zna biti nedovoljno detaljno opisano – trebalo bi precizno, za sve oblike s početnim naglaskom⁴⁷, opisati u kojima ima, a u kojima nema preskakanja, te ga, naravno, u opisu povezati s naglasnim paradigmama (preskakanje se izvorno javlja u pomičnoj naglasnoj paradigmi C).

⁴⁰ Kapović & Čirgić, 2022: 10⁴³–11⁴³.

⁴¹ Za primjere i reference vidi Kapović, 2015: 524.

⁴² Kapović, 2015: 32–34. Kao usputna napomena, dobro je razlikovati termine *preskakanje* za praslavensko, staro, pomicanje naglaska kao *ū rūku*, *ū Jōv* i *prenošenje* za novoštokavsko, mlađe, pomicanje naglaska kao *ū kuicu*, *ū rat*.

⁴³ Kapović & Čirgić, 2022: 13, 26, 34–35. Usp. *nā koḡa* i kod Pešikana (1965: 61): „Са једносложних именица које у ном. јд. имају кратак акценат, акценат се никад не преноси. Изузетак је *кѡњ* : *нā коḡа*“. За могуће povijesno objašnjenje vidi Kapović & Čirgić, 2022: 34¹⁷¹–35¹⁷¹.

⁴⁴ Kapović & Čirgić, 2022: 5, 16.

⁴⁵ Пешикан, 1965: 62 („Преношење са тросложних облика бележио сам само у једном случају: *īs-племена*“).

⁴⁶ Usp. i Стевановић, 1933–4: 106.

⁴⁷ Rjeđi su sekundarni primjeri kao *Rijekū* – *nā Rijeku* (Rešetar, 1900: 94) ili arhaični izuzetni odnosi kao *vrijēte* – *nā vrijete* (Kapović, 2015: 104²⁹⁷, npr. i Rešetar, 1900: 108 za Dubrovnik).

Za crnogorske je staroštokavske govore, tj. neke od njih, tipična imenička kvantitativna paradigmatička distribucija (u *o*-osnovama i *ā*-osnovama), gdje se npr. kod *o*-osnovā staro *pōp – *popā (n. p. B) stapa sa starim *brāt* – *brāta* (n. p. A) pa dobivamo i sekundarno *pōp* – *pōpa* (n. p. A), dok se pak staro *krāļ – *krāļa – *od krālā (n. p. B:) stapa sa starim *grād* – *grāda* – *ōd grāda* (n. p. C:) pa dobivamo i sekundarno *krāļ* – *krāļa* – *ōd krāļa* (n. p. C:). Takav razvoj se ne javlja samo u govorima bez opće oksitoneze u otvorenom kratkom slogu kao što je podgorički⁴⁸, nego npr. i u Piperima (Стевановић, 1940: 79–82), gdje se javlja *nōž* – *nōža* i *kōñ* – *⁺kōña*. Nešto slično se, ali ne toliko radikalno, događa i u *ā*-osnovama, gdje prema starom *krāva* – *krāvu* – *na krāvu* (n. p. A), *ženā – *ženū – *na ženū (n. p. B) i *vodā – *vōdu* – *nā yodu* (n. p. C) dobivamo suvremeno (npr. podgoričko) *krāva* – *krāvu* – *na krāvu*, kao i *žēna* – *žēnu* – *na žēnu* ali *vōda* – *vōdu* – *nā yodu*, dok prema starom *lāda* – *lādu* – *na lādu (n. p. A:), *trāvā – *trāvū – *na trāvū (n. p. B:) i *glāvā – *glāvu* – *nā glāvu* (n. p. C:) dobivamo *lāda* – *lādu* – *nā lādu*, *trāva* – *trāvu* – *nā trāvu* i *glāva* – *glāvu* – *nā glāvu*. Dakle, i tu se kod kratkih osnova stapaju stara n. p. A i B (*na krāvu* = *na žēnu*), a kod dugih stara n. p. B: i C: (*nā trāvu* = *nā glāvu*). No situacija ipak nije ista kao kod *o*-osnovā jer se npr. u gen^{id} i dalje čuva razlika između *krāvē* ali *ženē*, dok uz *nā trāvu* = *nā glāvu* ide i izvorna duga n. p. A: *lādu* – *nā lādu* (duga n. p. A: kod *o*-osnovā izvorno ne postoji), no u gen^{id} se *lādē* ipak može još razlikovati od *trāvē*, *glāvē*. U staroštokavskim govorima s općom kratkom oksitonezom je još različitije iako ima sličnosti – u Piperima⁴⁹ u staroj n. p. A: također dobivamo novo preskakanje tipa *pōd lādu*, no *glāva* (s ujednačenim naglaskom prema *glāvu* itd.) i *trāvā*⁵⁰ još nisu isti, kao ni *vōda* (s ujednačenim naglaskom prema *vōdu* itd.) i *sestrā* (ali *žēna* ipak ima mlađi naglasak, zacijelo prema vokativima)⁵¹. U Prčanju⁵² se miješanje tek bilo počelo naznačivati tako da uz staru n. p. B: u *zviyezdā* – *zviyezdū* javlja i mlađa ujednačena n. p. C: kao *brāda* – *brādu* (ali gen^{id} *brādē*), ali i promijenjena stara n. p. C: *srijedā* – *srijedū* (umjesto očekivana *srijeđu) – *ū srijedu* (tako i *zīmā*,

⁴⁸ Karović & Čirgić, 2022: 30.

⁴⁹ Стевановић, 1940: 122.

⁵⁰ Стевановић, 1940: 117, 119.

⁵¹ Стевановић, 1940: 119–120.

⁵² Rešetar, 1900: 94.

pě̀tã itd.), no sekundarno i *Rijekù – nã Rijeku* (izvorno n. p. B:). Ovakva bi miješanja i (djelomična) stapanja naglasnih tipova u crnogorskim govorima trebalo detaljnije proučiti i analizirati gdje se i kako javljaju.

U klasičnoj, vukovskoj, normi dugi odraz jata je bio formalno dvosložan – dakle, u dugim slogovima se javljalo *br̕j̕jeg* (prema ikavskom *br̕g* i ekavskom *br̕g*) te *rijèka* (prema ikavskom *r̕ika* i ekavskom *r̕eka*), gdje se stariji jednosložni odraz (isprva diftong **j̕ē*) cijepao na dva kratka vokala⁵³. Međutim, u hrvatskoj normi je takav odraz praktički cijelo vrijeme bio samo slovo na papiru i u realnosti se dugi jat ostvarivao kao /*j̕ē*/ (aproksimant /*j*/ s dugim /*ē*/). Takav izgovor, bliži izvornom diftonškom (ali s konsonantifikacijom prvoga dijela), prevladava na sjeverozapadu štokavskoga područja, u Hrvatskoj i BiH⁵⁴, pa, iako se i dalje piše <br̕j̕jeg> i <rijèka>, a u BiH se naglasci formalno još znaju i označavati kao *br̕j̕jeg* i *rijèka*, u praksi se uglavnom izgovara [br̕j̕g] i [r̕j̕ka]⁵⁵. No u Crnoj Gori je dvosložan izgovor kao *br̕j̕jeg* realna praksa – i u novoštokavskim i u staroštokavskim govorima⁵⁶. U vezi s tim postoji više zanimljivih stvari koje bi bilo dobro istražiti u crnogorskim govorima. Kao prvo, crnogorski dvosložni odrazi tipa *br̕j̕jeg*, koji izvorni govornici montenegristi čuju i bilježe upravo kao takav, može zvučati akustički prilično slično kao sjeverozapadni (hrvatsko-bosanski) izgovor *br̕j̕g*. Bilo bi zanimljivo detaljnije fonetski (akustički, perceptivno i strojno) istražiti sličnosti i razlike između sjeverozapadnoga i jugoistočnoga izgovora jata. Kao drugo, na sjeverozapadu, kako se kratki i dugi odraz jata izgovaraju isto (samo uz razliku u dužini), se nikako ne mogu razlikovati izvorni dugi odraz jata tipa u <dijelovi> [d̕j̕lovi] i sekundarno produženi kratki odraz jata kao u <djed̕o> [d̕j̕do] (gdje se odmilički dugi slog proširio i na izvorno kratku osnovu *d̕j̕d̕*). Dok je kod Vuka bilo moguće da razlikuje *zácj̕enak* – *zácujuenka* (s /*j̕e*/ kod predsonantskog duženja) ali *sj̕enka* (s produženim /*j̕e*/ kod predsonantskog duženja)⁵⁷, pri čemu je odraz u potonjem ujednačen prema *sj̕ena*, to je u varijantama gdje se svaki dugi odraz

⁵³ Usp. tipološku paralelu za to na čakavskom Susku – Kapović, 2020d: 523–524.

⁵⁴ Usp. npr. Brozović, 1972–3: 113.

⁵⁵ O problemu odraza jata u štokavskom detaljno govorim u potpoglavlju o jatu u Kapović, 2022.

⁵⁶ S tim da u Crnoj Gori uz „klasični“ tip *vrij̕eme* postoji i (trosložno) *vrij̕eme* [vri.j̕.me] (Čirgić, 2017: 83, 89).

⁵⁷ Usp. Rešetar, 1942: 214–215.

isključivo [jē] nemoguće. U dosta se govora s dvosložnim ijekavskim odazom jata, npr. u genitivu množine imenicā sa skraćnim jatom (kao *sjēna* ili *djēlo*) poopćava vokalizam skraćenoga jata koji se samo duži pa tako imamo već u Vuka *vjērā*, *pjēgā*, *djēlā* analogijom prema *vjēra*, *pjēga*, *djēlo* umjesto očekivana **pjijegā*, **vijerā*, **dijelā*⁵⁸ (tako je danas i u Podgorici, na primjer). Izvorni se odraz ipak čuva(o) u nekim ijekavskim govorima, npr. u govoru mostarskih Srba (gen^{mn} *mijerā*)⁵⁹ ili u Lici (gen^{mn} *vrjjećā*)⁶⁰. Takav odraz, čini se, nalazimo i u nekim crnogorskim govorima – npr. u Braćenima⁶¹ se javlja gen^{mn} *mijestā* (prema ujednačenom podgoričkom *mjēstā*). Bilo bi jako interesantno istražiti takve primjere u crnogorskim govorima detaljno i vidjeti kakav se odraz jata javlja u primjerima kao što su ti genitivi množine, u primjerima kao *ponedjelka*, u primjerima kao *vještac*, *djeva*, *sjenka* i sl. (usp. npr. podgoričko *Stijepòvīc* s dugim odrazom jata i *Šćēpòvīc*⁶² sa sekundarno produženim kratkim odrazom jata, tj. ujednačenim /je/).

Još jedna stvar koja je tipična za crnogorske govore, a onda i za akcentologiju, je imperfekt, koji se u Crnoj Gori puno bolje čuva nego u drugim dijelovima Štokavije. Tako npr. (navodim neke koje sam čuo) u Podgorici nalazimo imperfekte poput *nēcāše*, *očāh* ‘htijah’, *mōgāše*, *čināše*, na Cetinju *prīčāše* itd. Imperfekatski oblici iz Crne Gore mogu biti i dosta bitni za povijesnu akcentologiju⁶³ – stoga ne treba posebno ni napominjati da su opisi imperfekatskih oblika u okviru opisā crnogorskih govora vrlo interesantni. Naravno, na već opisan način – sa svim različitim naglasnim paradigmama i s puno primjerā (svim osnovnim glagolima⁶⁴) te s preciznim opisom svih alternacija i fenomena.

U crnogorskim govorima nailazimo i na više arhaizama koji mogu biti zanimljivi. U štokavskom se u dugoj n. p. C: *ā*-osnova u genitivu i instrumentalu jednine uglavnom javljaju ujednačeni oblici kao *rūkē*, *rūkōm* ili *glāvē*, *glāvōm*, gdje bi se izvorno očekivala kraćina prije

⁵⁸ Usp. Rešetar, 1942: 211.

⁵⁹ Milas, 1903: 64.

⁶⁰ Rešetar, 1942: 212, 2010: 118.

⁶¹ Aleksandar Radoman (usmeno).

⁶² Kapović & Čirgić, 2022: 24¹¹⁹.

⁶³ Npr. pljevaljski oblici poput *držāg/držāg* prema *čināg* (Kapović, 2018: 266).

⁶⁴ Za glagole se popisi osnovnih glagola i uzorci za naglasne paradigme mogu naći u već citiranom radu Kapović, 2018.

dugoga nastavka⁶⁵. Rijetki su štokavski govori gdje se u tim oblicima javljaju izvorni kratki odrazi⁶⁶, koji su vrlo zanimljivi i relevantni i u tekućim raspravama o povijesnoj južnoslavenskoj akcentologiji⁶⁷. U tom su svjetlu vrlo zanimljivi crnogorski oblici kao što su podgorički gen^{id} *rūkê* i instr^{id} *rūkôm* (usp. i dat/lok/instr^{mn} *rūkàma*, no tu se kračina čuva skoro svugdje u štokavskom), s očuvanom izvornom kračinom, prema dužini u *rûka* (*nà rûku, pri rûci*, gen^{mn} *rūkâ/rūkâ*). Takva je starija kračina tipična za mnoge crnogorske govore iako dosad nije bila pretjerano zapažena⁶⁸. Tako uz podgoričko *rukê, rukôm* bilježimo takav akcenat i u Vasojevićima, Bjelopavličima, Donjim Pješivcima, Mrkojevićima (kod starijih *rukê, rukôm*, ali kod mlađih i ujednačeno *rūkê, rûkôm*), Piperima (ali s dužinom u gen^{mn} *rūkâ*), Rožajama – ipak, Crmnica danas ima mlađe ujednačeno *rūkê, rûkôm*, a isto tako i Cetinje (i kod najstarijih)⁶⁹. Usp. i novoštokavsko *rûkê, rûkôm* u Nikšiću (ali ipak uobičajeno novoštokavsko *rûkê, rûkôm* u Pivi⁷⁰). Ove i druge slične oblike *ā*-osnovā naglasne paradigme C: (riječi tipa *glava, ruka, strana, zima* i sl.⁷¹) bilo bi zanimljivo ispitati po što više crnogorskih govora kako bismo imali jasniju sliku koliko je to prošireno i javlja li se možda i u nekim drugim primjerima (bilo bi zanimljivo npr. vidjeti i javlja li se u svim govorima mlađa dužina kao u 3^{mn} podgoričkog prezenta *vūčû* ili gdje god ima i izvorno pokraćena osnova).

U crnogorskim govorima nalazimo i na neke druge zanimljive arhaizme i izoglose. Spomenimo tek dva primjera. Npr. dok u štokavskom inače, čini se, nalazimo samo dugo *bûbań*, što je oblik koji je vrlo relevantan za raspravu o kraćenju dugoga cirkumfleksa u višesložnim oblicima (izvorno se očekuje **bûbań* – **bûbńa* prema starom **bŏbŏnŏ* – **bŏbŏna* s očuvanom dužinom ispred dvaju jorova, no s kraćenjem ispred poluglasa i punoga vokala⁷²), u nekoliko crnogorskih govora na-

⁶⁵ Kapović, 2015: 498–500.

⁶⁶ Kapović, 2015: 499–500.

⁶⁷ Usp. Kapović, 2017: 386–387, 2019: 79–80.

⁶⁸ Usp. ozriničko *rukôm* koje je zabilježio Rešetar (1900: 28).

⁶⁹ Za ove sve podatke zahvaljujem Adnanu Čirgiću (usmeno).

⁷⁰ Novica Vujović (usmeno).

⁷¹ Usp. Kapović, 2011 za opis naglasaka u *ā*-osnovama te popis osnovnih riječi za sve naglasne paradigme.

⁷² Usp. Kapović, 2015: 242–245.

lazimo i (varijantu) *bùbań*⁷³ koja je vrlo bitna jer neizravno potvrđuje izvorno kraćenje u kosim oblicima te riječi. Bilo bi jako dobro potvrditi različite oblike riječi *bubań* u što više crnogorskih govora, kao i druge riječi relevantne za kraćenje dugog cirkumfleksa⁷⁴, što bi bilo od velike koristi za povijest štokavske i slavenske akcentuacije. Crnogorski govori imaju i pojedinačne naglasne izoglose, koje često obuhvaćaju i staroštokavske i novoštokavske govore, a koje bi bilo dobro provjeriti po što više govora u Crnoj Gori – istaknimo npr. kratkoću imenice *ùm* (drugdje u štokavskom *ûm*) u nizu crnogorskih govora⁷⁵.

Na koncu možemo istaći i još jednu sociolingvističku značajku povezanu s crnogorskom akcentuacijom. Dok je staroštokavski naglasak u Hrvatskoj i BiH danas u pravilu ruralan i često široj javnosti (izvan pojedinih krajeva) poprilično nepoznat, a u Srbiji je obilježen kao „seljački“ naglasak juga Srbije, u Crnoj Gori je on, unatoč tome što je kao standardni naglasak nominalno propisan novoštokavski sistem, kao i u drugim štokavskim zemljama, ipak relativno prestižan (iako ne službeno) jer se radi o govoru većine najvećih gradova kao što su Podgorica, Budva, Cetinje itd. te se, sukladno tome, može često susresti i u medijima i javnosti. Takav javni suodnos, i njegove moguće implikacije za buduću standardizaciju crnogorskoga, novoštokavske i staroštokavske akcentuacije bilo bi također vrlo zanimljivo istraživati sociolingvističko-akcentološki i sociofonetski.

Sve u svemu, nije teško vidjeti da u Crnoj Gori, što se tiče akcentologije i dijalektologije, ima još puno potencijala za nova istraživanja, koja bi mogla biti zanimljiva i relevantna ne samo za Crnu Goru, nego i za širu južnoslavensku i slavensku akcentologiju, pa i općelingvističku teoriju. Ovdje istakosmo tek dio toga, a nadajmo se da će se bar dio toga u bližoj budućnosti doista i istražiti i opisati.

⁷³ Kapović & Čirgić, 2022: 15⁷².

⁷⁴ Usp. Kapović, 2015: 242–248 i ondje citirane primjere. Zanimljivi su, u tom kontekstu, i prčanski oblici kao *dvjěsta/dvijestò, trīsta/trīstò* (Rešetar, 1900: 153), za koje bi također bilo korisno naći potencijalne usporednice u drugim crnogorskim govorima.

⁷⁵ Kapović & Čirgić, 2022: 12⁵⁶–13⁵⁶.

Bibliografija

- Benić, Mislav (2014). *Opis govora Kukljice*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu [doktorska disertacija].
- Brozović, Dalibor (1972–3). „O ortoepskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata“, *Jezik* XX/3: 65–74, XX/4: 106–118, XX/5: 142–149.
- Čirgić, Adnan (2007). *Govor podgoričkih muslimana (sinhrona i dijahrona perspektiva)*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“.
- Čirgić, Adnan (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: FCJK.
- Čirgić, Adnan (2020). *Dijalektolozi i crnogorski jezik*. Cetinje: FCJK.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena (2013). *Akcentatski savjetnik*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete.
- Дыбо, Владимир А. (1981). *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском*. Москва: Издательство „Наука“.
- Дыбо, Владимир А. (2000). *Морфонологизированные парадигматические акцентные системы. Типология и генезис, Том I, Языки русской культуры*, Москва.
- Hadžić, Ibrahim (2013). *Rječnik rožajškoga govora (Građa za rječnik narodnoga govora s jezičkim karakteristikama stanovništva)*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Ježovnik, Janoš (2022). *Glasovne in naglasne značilnosti terskega narečja*. Ljubljana: ZRC SAZU – Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.
- Kapović, Mate (2008). „Ustrojstvo rječničkoga članka u dijalektnim rječnicima s obzirom na naglasak“, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14: 197–205.
- Kapović, Mate (2011). „Naglasak *ā*-osnova u hrvatskom – povijesni razvoj“, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 17: 147–172.
- Kapović, Mate (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Kapović, Mate (2017). „On shortening, lengthening, and accent shifts in Slavic“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 43/2: 381–402.
- Kapović, Mate (2018). „Povijest glagolske akcentuacije u štokavskom (i šire)“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 44/1: 159–285.
- Kapović, Mate (2019). „Shortening, Lengthening, and Reconstruction: Notes on Historical Slavic Accentology“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 45/1: 75–133.
- Kapović, Mate (2020a). „Accentology“, u: Greenberg, Marc L. & Grenoble, Lenore A. (ur.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics*, Brill, Leiden–Boston [https://www.academia.edu/42877383/Slavic_Accentology_and_Accentual_Laws_Kapovic_ESLL_2020_].
- Kapović, Mate (2020b). „On the Retraction of the Neo-Circumflex in Čakavian“, Bratulić, Josip; Čupković, Gordana & Galić, Josip (ur.), *Dijalekti, jezična povijest i tradicija. Zbornik u čast Josipu Liscu*, Sveučilište u Zadru – Matica hrvatska – Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Zadar 2020: 373–408.
- Kapović, Mate (2020c). „Accentual Paradigm D on Susak: New Dana“, u: Repanšek, Luka; Bichlmeier, Harald; Sadovski, Velizar (ur.), *Vácāmsi miśrá ḡṇavāmahai. Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4-7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana*, Baar-Verlag, Hamburg: 679–706.
- Kapović, Mate (2020d). „Notes on the Phonetics, Phonology and Prosody of the Čakavian Dialect of Susak“, *Zeitschrift für Slawistik* 65/4: 498–534.
- Kapović, Mate (2022). *Uvod u fonologiju*. Zagreb: Sandorf [u tisku].
- Kapović, Mate & Čirgić, Adnan (2022a). „Akcentuacija imeničkih o-osnovā muškoga roda u Podgorici“, *Lingua Montenegrina* XV/1/29: 3–41.
- Lehfeldt, Werner 1993¹ (2001²). *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie*. München: Otto Sagner.
- Otašević, Dušan (2012). *Njeguški rječnik*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

- Peco, Asim (1978). *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga.
- Peco, Asim (1980²). *Osnovi akcentologije srpskohrvatskoga jezika*. Beograd: Naučna knjiga.
- Пешикан, Митар Б. (1965). „Старочрногорски средњокатунски и љешански говори“, *Српски дијалектолошки зборник XV*: 1–294.
- Rešetar, Milan (1900). *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*. Wien: Alfred Hölder, K. u K. Hof- und Universitäts-Buchhandler.
- Rešetar, Milan (1942). „Izgovor i pisanje praslav. vokala ě u dugim slogovima“, *Rad HAZU* 123: 207–225.
- Rešetar, Milan (2010). *Štokavski dijalekat*. Podgorica: Matica crnogorska [izvornik: Rešetar, Milan (1907). *Der štokavische Dialekt: mit zwei Karten*. Wien: Alfred Hölder, K. u K. Hof- und Universitäts-Buchhandler].
- Skender, Miloš (2019). *Rječnik paštrovskoga govora*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Stang, Christian S. (1957). *Slavonic accentuation*. Oslo: I kommission hos H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Стевановић, Михаило М. (1933–4), „Источноцрногорски дијалекат. С картом уз текст“, *Јужнословенски филолог XIII*: 1–129.
- Стевановић, Михаило С. (1940). „Систем акцентуације у пиперском говору“, *Српски дијалектолошки зборник X*: 67–184.
- Šekli, Matej (2014). *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov I. Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Šimundić, Mate (1971). *Govor Imotske krajine i Bekije*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Vermeer, Willem R. (1998). „Christian Stang’s revolution in Slavic accentology“, u: Jan Ivar Bjørnflaten, Geir Kjetsaa & Terje Mathiasen (ur.), *The Olaf Broch symposium: a centenary of Slavic studies in Norway*, Norwegian Academy of Science and Letters, Oslo: 240–254.
- Вуковић, Јован Ј. (1940). „Акцентат говора Пиве и Дробњака“, *Српски дијалектолошки зборник X*: 185–417.
- Vukša-Nahod, Perina (2017). *Slivanjski govori: fonologija i morfolologija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Marija KRIVOKAPIĆ (Nikšić)

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore

marijak@ucg.ac.me

PUTOPISI O CRNOJ GORI U PERIODU IZMEĐU PRVOG SVJETSKOG RATA I 2006. GODINE

Ovaj rad bavi se engleskom putopisnom književnošću o Crnoj Gori napisanom u periodu između Prvog svjetskog rata i sticanja nezavisnosti 2006. godine. U radu se oslanjamo na prethodna istraživanja angloameričkih putopisa i istorijska istraživanja povezana sa pitanjima aneksije Crne Gore i njenog denunciranja na međunarodnoj sceni pred i neposredno po završetku rata. Pretpostavljamo da se usljed ovih procesa slika Crne Gore u očima Zapada promijenila i da je ova promjena uslovlila značajno osiromašenje putopisnog materijala o Crnoj Gori kojim je književnost na engleskom jeziku obilovala u vijeku koji je prethodio ratu. Na osnovama predstavljenog materijala, predložili da se putopisnom tekstu treba pristupiti kao važnom dokumentarnom štivu koje iziskuje minucioznu interdisciplinarnu analizu zbog toga što predstavlja refleksiju o prostorima kojima se putovalo uslovljenu specifičnom društveno-istorijskom i kulturno-političkom matricom iz koje se krenulo na putovanje.

Ključne riječi: *putopis, Prvi svjetski rat, aneksija Crne Gore, jugoslovenski ratovi, neotkrivena Crna Gora*

Ovaj rad bavi se putopisnim bilješkama o Crnoj Gori na engleskom jeziku. Oslanja se na istraživanje *Crna Gora u angloameričkoj putopisnoj književnosti i beletristici* (Krivokapić i Dajmond, 2019), kao i istorijska istraživanja povezana sa aneksijom Crne Gore. Prema tome, okosnica našeg interesovanja je period od završetka Prvog svjetskog rata do 2006. godine kada je Crna Gora dobila nezavisnost, a tokom

kojeg se uviđa veoma siromašna produkcija na ovom polju, uprkos činjenici da su postkolonijalne studije obnovile popularnost putopisa na akademiji, a Crna Gora do rečene godine u mnogo čemu ostala „neotkrivena“¹ i, prema tome, logično bi bilo očekivati i željena destinacija. Naša tvrdnja je da su društveno-istorijske i političke okolnosti značajno uslovile sjenčenje Crne Gore na turističkoj mapi, pogotovo naglašeno u periodima između dva svjetska rata i poslije građanskih ratova devedesetih godina u Jugoslaviji. Putopisima smo pristupili selektujući zapažene detalje koji, mišljenja smo, u posljednje dvije godine naglašeno potresaju crnogorsku samosvojnost.

Crna Gora se prvi put u putopisu na engleskom jeziku pojavljuje 1788. u skici Ajlsa Irvina, pjesnika i društvenog radnika irskog porijekla, pod naslovom *Poneki zapisi i detalj koji se tiču starosjedilaca Montanje Negro, na obali Dalmacije, na vrhu Kotorskog zaliva*.² Međutim, budući da je Irvin tokom kratkog boravka u Kotoru ostvario veoma površan kontakt sa Crnogorcima koje je mogao sresti na kotorskoj pijaci, ovo štivo interesantno je utoliko što informiše o opštoj percepciji Crne Gore kao zemlje neukrotivih divljaka koju su kreirali mahom njeni susjedi. Na sličan način, ranog devetnaestog vijeka putnici koji bi posjetili Crnu Goru – političari, vojni zvaničnici, novinari, naučnici – takođe su ovdje bili u prolazu, sa zadatkom koji je trebalo da se realizuje obično u Konstantinopolju i dalje na istoku. U devetnaestom vijeku koji je u civilizacijskom smislu zaobišao Crnu Goru, sagledana u globalnom kontekstu – naspram ogromnih prostora sjevernoameričkog kontinenta, Australije, Afrike, Indije – Crna Gora bila je isuviše mali hrišćanski vilajet koji nikome nije prijetio i nedovoljno privlačnog okruženja da bi neko poželio da uloži u njenu eksploataciju. Ipak, ovaj period ponudio je veoma bogato putopisno štivo.

¹ Cf. U članku „Montenegro: essential information“, časopis *The Guardian*, od 8. decembra 2006, savjetuje turiste da se pred odlazak u Crnu Goru vakcinišu protiv tetanusa, polija i hepatitisa A, dok u članku iz maja 2014. godine isti časopis predstavlja turističku organizaciju „Neotkrivena Crna Gora“ („Undiscovered Montenegro“).

² Eyles Irwin, *Some Account and Particulars Relative to the Natives of Montagna Negro, on the Coast of Dalmatia, at the Head of the Gulf of Cattaro, from a Voyage from Venice, to Lutichea, Being a Supplement to a Series of Adventures in the Course of a Voyage up to the Red Sea, etc.*, 1788 (Cf. Momčilović, 1990: 21–22).

Za razliku od tipičnog pogleda na Balkan, koji je vodio kreiranju balkanističkog diskursa (cf. Goldsworthy, 1998; Todorova, 2004), putopise o Crnoj Gori iz ovog perioda ne vidimo na liniji osciliranja između gnušanja nad svekolikim primitivizmom i romantičarskog zanesenjaštva plemenitom jednostavnošću koje će nestati pod pritiskom agresivne materijalističke kulture. U ovim putopisima dominantna je druga strana. Ova izvještavanja su kombinacije onoga što su autori vidjeli i doživjeli, ali i učili iz istorija i putopisnih narativa. No, nekada su informacije sakupljali i iz jednako nepouzidane balkanske usmene tradicije. U svakom slučaju, ove skice nijesu zavisile samo od uslova u kojem su putnici zaticali Crnu Goru, već i od kulturnog i političkog konteksta iz kojeg su dolazili, a koji je nama sada od posebnog značaja. Petar II Petrović-Njegoš s velikom je pažnjom pratio reportaže u evropskim novinama i smatrao je da su Englezi bili manje pristrasni od Francuza i Njemaca, da su s pozornošću sve bilježili i procjenjivali i da su njihovi opisi tačni, tj. kad god ih neko ne bi namjerno prevario (cf. Đukanović, 2006: 385).

U prvoj polovini 19. vijeka, o Crnoj Gori pišu Čarls Lam, Henri Frederik Vinington-Ingram, Aleksandar Čarls Frejzer, Džon Gardner Vilkinson, Endru Arčibald Pejton. Ovi putnici jednako zaključuju da su „Crnogorci među najvećim i najfinijim narodima u Evropi [...] uvijek spremni [...] da u svom domu brane ono što smatraju svojim neprikosnovenim pravima [...] svaki muškarac, čak i najsiromašniji, ima držanje i dostojanstvo džentlmena“ (Čagorović i Carmichael: 59–60), a „riječ Crnogorca nikada nije pogažena“ (Cf. Winchester: 255). Njihov Vladika, „najlepši čovjek kojeg smo ikad videli“ (Durković-Jakšić: 274), bio je „isto toliko svet u duši, koliko i lep u telu“, „evropski džentlmen u sveštenučkom odelu“, ali da je ipak „nošnja njegovih rodnih planina bolje priliči[la] njegovom muževnom stasu“ (Durković-Jakšić: 65). Cetinje je bio nerazvijen grad, ali inspirativan, koji je ležao u dolini koja je ličila na amfiteatar okružen kamenitim visovima. Posvećuje se pažnja detaljima flore i faune, pa se zapaža da je Crna Gora bogata vinovom lozom, breskvom, narom, maslinama, dudom. Najviše se uzgajaju kukuruz i krompir, koji su i osnovni prehrambeni sastojci i dosta se izvoze (cf. Durković-Jakšić: 161–162). Bjelopavlička dolina i Crmnica su zabilježene kao najplodnija područja. Od ovaca i koza dobijaju se velike količine vune i sira za izvoz, „za njihovo sušeno meso (zvano

kastradina) plaća se godišnja carina od 2.000 do 2.600 forinti, a njihova ovčja šunka veoma se cijeni i prodaje za izvoz u Istru, Veneciju i Ankonu“ (Durković-Jakšić: 171). Ribe u zemlji ima u izobilju i one su „važan artikal trgovine“ (Durković-Jakšić: 163). To su uglavnom ukljeva, pastrmka, šaran i cevola. Proizvode se i med, vosak, maslac, svila, duvan, vino, rakija.

U drugoj polovini devetnaestog vijeka, Džordžina Mjur Mekenzi i Adelina Polina Irbi, vikontica Strangford, teolog Vilijam Denton i humorista Etol Mejhju ostavili su bilješke izvanredne vrijednosti. Ovi putnici sakupili su gomilu istorijskih, geografskih i etnoloških podataka, mitova, narodnih legendi i epskih pjesama, kao i praktičnih savjeta za buduće putnike. Istovremeno, morali su se baviti i političkim pitanjima u nadi da će uticati na promjenu stava velikih sila prema slovenskim narodima, kojima je potrebna pomoć u zdravstvu i školstvu. Izravno su kritikovali britansku spoljnu politiku. Tako je Denton ubjeđenja da će njegovi čitaoci, kakvog god su stranačkog opredjeljenja, „podržati Crnogorce u njihovoj herojskoj borbi za nezavisnost i slobodu vjeroispovjesti“ (7), čija je istorija „jedna duga bitka Maratona ili Morgartena“ (7), prikladnija „stihovima pjesnika nego skromnom peru istoričara“ (11). On daje i prvi opis Lovčena u engleskom putopisu, naglašavajući da vladčin grob „oslikava gorostasnost njegove ličnosti“, koja je „džinovski pedestal“ (Denton: 31) slobodarskog naroda. Mejhju su, između ostalog, impresionirali građevinski poduhvati knjaza „Nikite“, kako ga je putnik zvao, a koji mu je prilikom audijencije, između ostalog, rekao:

Bez sumnje [...] ste čuli da me je narod prozvaao graditeljem puteva. Pa, to je najviša titula na koju pretendujem. Radujem se završetku mog puta od Kotora do Rijeke kao početku nove ere za moju zemlju. Vjekovima smo bili zaključani u našim gorama, kao u nekom zatvoru. Ali kad bude napravljen moj novi put za kola, nadamo se da ćemo dozvoliti spoljašnjem svijetu da vidi da mi nijesmo ni toliko necivilizovani, niti toliko svirepi kao što nas ponekad opisuju (Mejhju, 1880).

U prvoj polovini dvadesetog vijeka, Crna Gora je najljepše bilješke pronašla u djelima Idit Daram, Roja Trevora, te Redžinalda Vajona i Džeralda Pransa, koji pored do tada jedinih destinacija Cetinja i Rijeke

Crnojevića, obilaze i druge krajeve, pa nailazimo na dragocjene prve opise stare Podgorice, detalje o potencijalima Nikšića kao moguće buduće prijestonice, ali i sjevera zemlje i tada opasnog graničnog predjela sa Albanijom. A Džojš Keri u memoaru *Sjećanje na Bobote* govori kako je „gajio neku vrstu romantičarskog entuzijazma prema ciljevima Crnogoraca [...] Vidio sam najveći broj bitaka i bio među prvom trojicom koji su prešli most i ušli u Skadar kada su se Turci predali 1913. godine. Za svoje učešće dobio sam malu zlatnu medalju od crnogorske vlade“ (Cary, 1964: 8). Međutim, za Džana i Koru Gordon, koji su 1915. stigli u Niš kao dobrovoljci Crvenog krsta, te u Crnoj Gori boravili kratko radi transporta medicinskog i sanitarnog materijala, Crna Gora bila je konglomerat svakakvih uticaja: japanskih i holandskih pejzaža, italijanskih kuća i indijskih kola, bijednom ponudom smještaja, neinspirativnom hrane, najgorim gumenim hljebom na svijetu, te najneudobnijim prevozom. Retoričko pitanje na koje nijesmo odgovorili u *Crnoj Gori u anglo-američkoj putopisnoj književnosti* tiče se značenja koja su se mogla skupiti na truckavom putu Prvog svjetskog rata, pa mu se ovom prilikom obraćamo. Naime, karikaturalne crte koje su se pojavljivale pred očima Gordonovih bliskije su opisima Crne Gore koji će uslijediti poslije rata, kada se Crna Gora stopila kao provincija u novoj Kraljevini i ostala skoro nevidljiva do 2006. Decenije njenog odsustva sa političkih i turističkih mapa doprinijele su pogrešnim pretpostavkama o njenoj naravi.

U očima Britanaca, velikih „balansera“ sistema moći u Evropi (Blagojević i Stojanović: 51), crnogorski identitet skrio se, eufemistički rečeno, pod većim srpskim krilom, a u cilju očuvanja ravnoteže na Balkanu. Jovan Čubranović (1930), član Uprave Lige crnogorske nacionalne odbrane u periodu između dva svjetska rata, piše da je još rane 1915. godine Lord Grej predlagao pripajanje Crne Gore Srbiji, a 1916, Riboa i Lojd Džordž su podnijeli prijedlog njene podjele između Austrije, kojoj bi pripao Lovćen, i Srbije, kojoj bi pripao ostatak zemlje, za čim je uslijedila klevetnička kampanja u kojoj je Crna Gora optužena za izdaju Saveznika. Istovremeno, uprkos brojnim naporima njene spoljne diplomatije, crnogorska vlada u egzilu rapidno je gubila uticaj i u Crnoj Gori i među nekadašnjim saveznicima. Na Mirovnoj konferenciji u Parizu pitanje Crne Gore nije se postavljalo – ona je bila isuviše mala i siromašna da bi se za nju marilo.

U knjizi Čedomira Antića *Ralf Padžit, diplomata u Srbiji* (SANU, 2006) nailazimo na reprodukovan memorandum, tzv. „The Paget-Tyrrell Memorandum“ iz 1916. godine, koji Padžit sastavlja sa Sir Vilijamom Tirelom, privatnim sekretarom Sir Edvarda Greja o pregovaranjima pred kraj rata i o teritorijalnoj raspodjeli balkanskih zemalja po, kako piše, „principu nacionalnosti“. U njemu između ostalog piše da Crnu Goru ne treba oživljavati kao nezavisnu državu, a prevashodno zbog veleizdaje crnogorske vlade i njene dvojne međunarodne politike (cf. Antić, 2006: 166). Dalje u memorandumu stoji da „treba imati na umu da u svakom slučaju takva država neće imati nikakvu korisnu svrhu; ubuduće kao i u prošlosti neće biti samoodrživa i zavisice“ (167) o dobročinstvu Sila, pa je njena apsorpcija od strane Srbije stoga poželjna. „Međutim, pod pretpostavkom da će oživjeti nezavisna Crna Gora“, autori preporučuju sljedeću teritorijalnu podjelu, kojom se ima u vidu

jamstvo dato Srbiji [da] će steći Bosnu i Hercegovinu i široki pristup Jadranu. Važnije luke na obali za koje predlažemo da bi trebalo da postanu srpske su San Giovanni di Medua, Gravoša i Split [...] San Giovanni di Medua je u sadašnjim uslovima male vrijednosti kao luka. Može primiti samo ograničenu količinu pošiljke i ne posjeduje nikakvu drugu komunikaciju osim ceste za Skadar. Ta činjenica čini nužnim da se i Skadar uključi u granicu Srbije. (167)

Imajući u vidu ranije pretenzije Crnogorca koje su u suprotnosti sa željama velikih sila, ipak „crnogorski protesti zavrijeđuju [...] malo pažnje, pogotovo ako se Crnoj Gori ustupi Kotor“ (169). Na kraju, autori Memoranduma smatraju „da bi Velika Britanija na svaki način trebalo da podrži sjedinjenje Srbije, Crne Gore i južnih Slovena u jednu snažnu federaciju država s ciljem da postane prepreka“ (169) svakom njemačkom napredovanju prema istoku.

Prigovor da bi takva država bila samo privezak Rusije i da joj tako dodaje već premoćnu težinu u Evropi ne mora, smatramo, izazvati ozbiljnu zabrinutost. Naznake u Srbiji posljednjih godina ukazivale su na zabrinutost zbog emancipacije od ruskog tutorstva, a istovremeno na izraženu želju za bližim odnosima sa zapadnim silama. (169)

Klevetnička medijska kampanja u zemljama saveznicima pokrivala je ovu diplomatsku akciju. Čubranović (1930) navodi francuske novine *Le Temps*, *La Gazette de Lausanne*, *Le Journal*, *Excelsior* i *Journal des Debats* koje su tokom 1917. godine iznosile neistine o crnogorskoj izdaji Saveznika. Kako Rastoder (2011) potvrđuje, integristička strana nije birala sredstva da Nikolu I „prikaže kao bezobzirnog apsolutistu, moralno prevrtljivog, sklonog pljački i korupciji, sumnjivog saveznika koji je ‘šurovao’ sa članicama Centralnih sila, grabežljivog i nezajažljivog oca rasipničkih sinova“. Kralj Nikola predstavljan je kao „okorjeli Austro-Njemac“, „talijanski najamnik“, „lažni republikanac“ i „denuncijant“, čije su riječi upućene predsjedniku Vilsonu kipjele „paklenom mržnjom protiv Srbije“ (Rastoder, 2011). Sredinom 1919. godine, piše Rastoder, Andrija Radović, predsjednik pomenutog crnogorskog odsjeka, „obavijestio je predsjednika vlade da će od ‘faksimila ručnih pisama bivšega Kralja Nikole i njegove porodice’ biti objavljena brošura ‘Nikola Petrović i njegov Dvor’ koja će biti prevedena na francuski i engleski“. Brošura je objavljena u izdanju *Glasa naroda*, a kao mjesto izdanja stajalo je „Sarajevo, 1919“, iako je štampana u Parizu. Brošura je zanimljiva zbog toga što se u njoj objavljuje 18 faksimila iz pisama koja su samo mogla biti ukradena, zaključuje Rastoder. Faksimili originalnog rukopisa služili su da potvrde da je „krađa državne imovine“ bila glavna odlika „vladara iz srednjega vijeka“ (Rastoder, 2011) kralja Nikole. U ovoj brošuri se može pročitati da je kralj Nikola bio na spisku „svih naših narodnih neprijatelja“, da su ga Turska i Austrija snabdijevale zlatom, da je pored njihovog „kralj Nikola volio još jedno, i to njemačko“, te da je njemu i njegovim sinovima „zasebna Crna Gora potrebna kako bi je mogli lakše pljačkati“ (Rastoder, 2011).

Ružić i Lalović (2016), oslanjajući se na brojne izvore,³ objašnjavaju kako su tokom rata srpski politički krugovi aktivno radili na eli-

³ Između ostalog: Živko M. Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006; Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Obod, Cetinje, 1947; Novica Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914–1918*, ITP „Unireks“, Podgorica, 1997; Mijat Šuković, *Izabrana djela, Tom 1, Novovjekovna država Crna Gora: stvaranje i razvoj*, CID, Podgorica, 2006; Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Istorijski institut narodne republike Crne Gore, Titograd, 1962; *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, dokumenti, priredio Š. Rastoder, Bar, 2000.

minaciji Kraljevine Crne Gore i brisanju njene „crnogorske nacionalne posebnosti“ i to „potkopavanj[em] crnogorske vojne moći, pritis[kom] na pojedine visoke crnogorske vojne uglednike“, te osnivanjem jedinice „Crnogorski odsjek unutar Ministarstva inostranih djela“ čiji je zadatak bio da radi na pripajanju Crne Gore vrbovanjem značajnih Crnogoraca za „srpsku stvar“ (cf. 21, 293), čime je trebalo pokazati da se radi o unutarnjem državnom pitanju u koje se službena Srbija nije miješala (cf. 294). Ovaj odsjek djelovao je i preko novina *Ujedinjenje* koje su propagirale lažnim „negiranje pripadnosti srpskom nacionalnom korpusu i naglašavanje crnogorske nacionalne posebnosti“ (Ružić i Lalović: 295). Ovakvi angažmani doveli su do situacije o kojoj kapetan R. H. Brodi, član Britanske vojne misije, obavještava 1919. godine naglašavajući da se tek nekih 20% stanovništva Crne Gore, značajno među sobom podijeljenih, osjećaju kao Crnogorci (Morrison: 43). Britanska i francuska vlada izrazile su se 1919. i 1920. godine da će podržati volju crnogorskog stanovništva, 1920. opozvale svoje ministre dodijeljene kralju Nikoli (Ciubranovitch: 12). Liga naroda dosljedno je izbjegla da interveniše po apelu crnogorske vlade. Na njenoj skupštini 1921. godine, „g. Pol Mantu i njegov engleski kolega g. Abraham dali su sljedeći odgovor crnogorskim delegatima: ‘Priznajemo da crnogorsko pitanje nije međunarodno riješeno; ali šta sada da radimo? Crna Gora ostala je da visi u zraku!’“ (Ciubranovitch: 15).

Tako je Crna Gora postala i za dugo ostala u Velikoj Britaniji tabuirana tema, piše Kenet Morison (2008), a procrnogorska obavještenja brižno su cenzurisana ili odbijana. Ne iznenađuju stoga uvidi u jedan od najuticajnijih putopisa *Crno jagnje i sivi soko – putovanje Jugoslavijom* iz 1941. godine, engleske spisateljice Rebeka Vest. Počevši idejom da je „nasilje, zaista, sve što sam znala o Balkanu – sve što sam znala o Južnim Slovenima“, Vest razvija putopis pun preciznih i intuitivnih pronicanja u istorijske i političke prilike. No, Crnoj Gori posvećuje tek kratko posljednje poglavlje. Putovala je u društvu supruga, bankara Henrija Maksvela Endrjuza, i vodiča Konstantina, koji je, u stvari, bio Stanislav Vinaver čije je inspirativno „slavofilstvo“ moguće odredilo mnoge autorkine uvide (cf. Koljević, 2000).

U civilizacijskom smislu, Vest svrstava Crnu Goru u daleku prošlost i još uvijek je vidi kao izolovanu zemlju, pročišćene primitivnosti, sličnu statui ili praznoj kamenoj niši. Kao takva, sudi Vest, zemlja

je bila „poput zatvora [...] kamena poput ćelije i imala je težak miris sredstva za dezinfekciju; a njeni uspravni stanovnici bili su zaključani u prostor ideja o klanju i trijumfu, kao što su robijaši u svojim ćelijama zapiti krivicom i kaznom“ (West: 1010). Konstantin joj objašnjava da su Crnogorci zapravo zatočeni nekom vazdušastom idejom o herojstvu:

Sačuvali su svoje herojstvo do te mjere da oni i nijesu ništa drugo, osim heroji. Kada jedu ili spavaju, to je samo stoga da bi se probudili kao heroji. Kada se vjenčaju, to je zbog toga da dobiju male heroje, koji se ne bi ni potrudili da izađu iz majčine utrobe da nijesu sigurni da će odrastati u herojstvu. Ako ijedna živa rasa naliči Homerovim ljudima, to su oni: hrabri su, lijepi, tašti. On mora poći u bitku vjerujući da je toliko divno biće da Bog neće dozvoliti da ga manji ljudi pred njim ubiju (West: 1009).

Vest ovu karakteristiku razumije kao taštinu koja Crnogorce sprečava da pripadnu savremenom svijetu. Kada je prošlo vrijeme borbi protiv Turaka i hajdučije, ni mlade ni starije Crnogorce ne interesuje ni jedna vrsta posla, već bi svi voljeli da makar na kratko budu funkcioneri i od toga dobijaju državnu penziju. Na Cetinju su se družili sa izvjesnim Savom Milićevićem, koji je opisan kao zgodan i obrazovan čovjek, ali u čijem društvu Vest nije mogla „odoljeti pomisli, da bi me u određenim okolnostima pozvao da se pomolim i načinim onaj znak krsta, tako da bi on mogao da mi odsječe glavu“ (West: 1041).

U dva poglavlja posvećena Cetinju, Vest koristi lokalne momente da promoviše sopstvene političke stavove. Hvaleći ideju Jugoslavije i boreći se za srpsko pitanje, Vest iznosi mišljenje da je iznenadni pad u plemenitosti dinastije Petrović bila „gangrena austrijskog leša koja je inficirala Crnu Goru“ (West: 1056). Kralja Nikolu vidi kao moralnog bijednika, koji se koristio primitivnom diplomatskom lukavošću da okrene velike sile jednu protiv druge, te kao „svjesnog lakrdijaša“ koji je izazivao „samo ruganje i podsmijeh“ (West: 1051). Netrpeljivost koju je Vest osjećala prema kralju prenijela se i na njegovu porodicu, pa ona ne izbjegava da komentariše razglednice na kojima je bio kralj „i njegova kršna kraljica mu pod rukom [...] hodaju, poput Jupitera i June, kroz vijencima okićene ulice, sa Crnogorcima u kaputima od punog kruga i ženama pod njihovim crnim bolerima i u bijelim haljinama, koje

su se klanjale i pozdravljale poput neke potčinjene djece“ (1052–1053). Vest ne štedi ni kraljicu Jelenu, koju vidi kao nesretnu ženu, „jer je ova boginja, naviknuta na svoj narodni kostim klasične ljepote, izgledala nezgrapno pod šesirima veličine poslužavnika za čaj i u odjeći koja ju je presijecala na dva dijela, sa visokim krznenim kaiševima – smatrali su je varvarkom u duši i vulgarnom osobom“ (1054).

U drugoj polovini dvadesetog vijeka nije puno pisano o Crnoj Gori. Zemlja je ostala politički neinteresantna, a, kako objašnjava Enderu Hamond u knjizi *Sporne zemlje*, u poslijeratnom turističkom paketu markeri destinacije označavaju vrijednost putovanja znacima koji više ne upućuju na „drugost“ koliko na „istost“, tj. hotela, supermarketa i bioskopa potrošačkog Zapada (220). Usljed promašaja socijalističkih ekonomija, koje se nijesu mogle takmičiti sa zapadnim tržištem, logičan je i pad interesovanja za Jugoistočnu Evropu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka.

Ranih osamdesetih godina Crnu Goru je posjetila Džen Moris, nagrađivana velška spisateljica, putopisac, kao i istoričarka, i o posjeti pisala u zbirci *Putovanja* iz 1984, u poglavlju naslovljenom „U Ruritaciji, Cetinje, Jugoslavija“. Moris Cetinje naziva gradom „iz čistog obzira“ (Morris, 1988), jer mjesto ima samo jednu ulicu uokvirenu krošnjama, jednu malu grupu zgrada koje stoje na jednoj strani te ulice, nekoliko malih zelenih površina koje služe kao vrtovi i parkovi, te kuće razbacane krajevima grada. U svojoj gorštačkoj pustoši, Cetinje ne može da izgleda kao neka prijatna oaza. Iako je bila prijestonica jednog od najsvirepijih nezavisnih naroda, ono je istovremeno služilo i kao prijestonica neuništive kraljevine fantazija – „Ruritacije“. U daljem tekstu ostajemo iznenađeni njenim zakašnjelim aluzijama. Naime, halucinatorski efekat koji izaziva neostvorena arhitektura grada Moris upoređuje sa mješavinom Holivuda i Turgenjeva. Iako u ovom trenutku nije prijestonica ničega, jer je socijalistički glavni grad pomjeren u Titograd, Cetinje je bilo važno u prošlosti i nije uvijek bilo Ruritacija, objašnjava Moris i nudi kratku istoriju zemlje. Obilazak Biljarde daje joj priliku da govori o Njegošu, njegovim postignućima u politici i književnosti, ljubavi prema biljaru, impresivnom izgledu, herojstvu i entuzijazmu. Ona zaključuje da njegov duh još živi na Cetinju jer se njegov portret nalazi na zidu svakog kafića koji je posjetila. Takođe, Moris vjeruje da Njegoš još uvijek motri na zemlju s mjesta na kome

počiva visoko na Lovćenu. Međutim, dok je „njegov bio korak rata, umjetnosti i obrazovanja“, na Cetinju u vrijeme njene posjete čuje se „udar sablasnih polki, poziv ratnih truba možda, piskavi dueti komičnih opera, komadi pozorišnih dijaloga“ (Morris, 1988).

Palata kralja Nikole, sa stambenim odjeljkom na spratu, nije plemenitijeg izgleda od prodavnice tekstila na američkom srednjem zapadu, a sa crnogorskim dvoglavim orlom, urezanim u svaku najmanju stvar u kući prava je slika kralja koji iz svoje nepristupačne prijestonice pokušava da se uspenje među evropskim vladarima u vrijeme kada su aristokratske intrige dosezale klimaks. Moris objašnjava kako je Nikola ovo djelimično postizao korišćenjem svojih devet kćeri, od kojih je jedna bila udata za italijanskog kralja, druga za srpskog, dvije su bile vojvotkinje koje su upoznale ruski dvor sa Raspućinom, a ona koja je živjela u kući preko puta muzeja rodila je Aleksandra, budućeg princa Kraljevine Jugoslavije. Dok ih profesionalni vodič provodi muzejom, Moris stiče utisak da se „fantazija zgušnjava kako nastavljate razgledanje; san se umnožava“ (1988) brojem trofeja, kineskih vazi, lavova, medvjeda, paunova i tužne tapiserije sa likom Đuzepa Verdija koja je stigla kao poklon Džordža Bernarda Šoa. No, za Moris je ironično što je ovo bogatstvo ostalo u neukroćenom gradu sačinjenom od sivog manastirskog kamena, s praznim trgom, prodavnicama monotone komunističke ponude, te „Grand“ hotelom u čijim su se prostranim salama nekada održavali diplomatski balovi, ali koje su sada, dodaje razočarano, zaposjeli članovi Komunističke partije. Moris poziva čitaoce da zamisle kakav je život bio prije Prvog svjetskog rata, kada su, kaže ona, sagrađene arhitektonske anomalije ambasada, kada su akreditivna pisma donosili opasni poslanici, kada su žene stranih ministara bile upućene u diplomatske tajne zemlje, sastavljeni mučni telegrami u danima ratnih požara, a vojnici paradirali ispred palate s čijeg ih je balkona pozdravljao kralj.

No, seoska plemenitost Nikolinog dvora brzo je odjevena frivolnom parodijom, zaključuje Moris. Kada je Antoni Houp kreirao prostor za svoju kraljevinu Ruritaniju u *Zendinom zatvoreniku* sigurno ga je vidio u ondašnjoj Crnoj Gori, dodaje ona, jer Crna Gora je bila jedna od najmanje vjerovatnih monarhija. Franc Lehard ju je eksplicitno imao u vidu u svom remek djelu kiča *Vesela udovica* čiji protagonista nosi crnogorsko kraljevsko ime – princ Danilo. Sva apsurdnost dvorske ko-

medije, nastavlja Moris, koja se godinama širila pozorišnim scenama na Zapadu, našla je svoje istinsko otjelovljenje među ovim ratobornim gorštacima. Iako je cetinjska fantazija nekada imala svoju komičnu stranu, šale su je sada pretvorile u neku vrstu sugestivne melanholije, pa čak i u tragediju, jer poslije svih Nikolinih postignuća, uključujući imenovanje feldmaršalom Romanovih i otvaranje prve ženske škole, njegova kraljevina je poništena.

Rušenje Berlinskog zida i otvaranje do sada „skriveno“ Evrope dobro je došlo novom modelu putovanja koje Gream Hagan zove „odgovornim turizmom“. Jedan značajan dio ovog iskustva jeste „turizam patnje“ (Huggan: 6) pošto je raznolikost istočnoevropskih nevolja pozivala putnike da je posjete i uključe se kroz neku urgentnu društvenu ili političku akciju u njihova rješavanja (cf. Hulme, Youngs: 93). Insiistirajući na tragičnim tonovima ovog svijeta (cf. Decker: 27), putnici su percipirali zajednice pogođene siromaštvom, loš transport, prljave hotele bez tople vode, ruševine koje svjedoče o skorašnjim konfliktima, kioske ispunjene pornografskim časopisima (Decker: 140). Ustanovljeno putovanje zemljama koje su činile Jugoslaviju ranih devedesetih obuhvatalo je uglavnom prostore na kojima su se odigrali ratni zločini, dok su reporteri nastojali da utvrde njihove uzroke i razumiju posljedice. Tako u čuvenom putopisu *Herkulovi stubovi* (1995), Pol Toro posvećuje Veneciji samo dvije stranice, ali Albaniji iz 1993. godine preko trideset. Crna Gora tog vremena, zemlja koja nije patila od posebnih ratnih nevolja, nije bila interesantna Torou, čak ni kao mogućnost prečice od Dubrovnika do Drača; pa je on, čim je čuo za moguće probleme na dubrovačkoj granici, odlučio da se vrati za Split, te odatle otplovi za Ankonu i iz Ankone za Drač. Čak i notorni putopis Roberta D. Kaplana, *Duhovi Balkana* – u kojem Kaplan zaključuje da se može tvrditi da nacizam „ima balkansko porijeklo, među bečkim gostionama, mjestu uzgoja etničkih ozlojađenosti, bliskoj južnoslovenskom svijetu, Hitler je naučio kako tako zarazno da mrzi“ (li) – Crnu Goru pominje samo jednom kao rodno mjesto političkog disidenta Milovana Đilasa. Veoma je moguće, navodi Morison, da je „slika crnogorskih rezervista kako ‘čiste teren’ u Konavlima“ šokirala i širu javnost i regionalne stručnjake, jer su ove operacije „bile sasvim u neskladu s onom romantičnom slikom“ (91) heroja, hrabrih i pravednih Crnogoraca.

Juna 1999. godine, u vrijeme NATO bombardovanja, britanski novinar Sajmon Vinčester posjetio je Crnu Goru kao ratni korespondent i pisao o njoj u knjizi *Zona sloma*. Vinčester nije ostao dugo u zemlji jer se sa druge strane njene granice sa Srbijom moglo čuti mnogo interesantnijih priča. Ipak, uspio je ono što Toro nije ni pokušao, da uđe u zemlju preko hrvatske granice, kod Dubrovnika. Na granici, carinici su se „nasmijali s nelagodom“ i zabrinuto upitali putnika da li je siguran da želi da nastavi putovanje jer sa druge strane granice žive opasni ljudi (Winchester: 237). Kao u filmovima, sa druge strane granice, Vinčestera i njegovu grupu sačekao je crni mercedes, a u njemu Dali i Vesna, koje su pripadale grupi tzv. „fiksera“, „članova elitnog reda vojske, sastavljenog od neispjevanih heroja koji operišu u svim daljim ratovima, lokalni pomoćnici bez kojih nijedan strani korespondent ne može obaviti svoj zadatak“ (240). Objašnjavajući kompetentnost ovih fiksera, Vinčester zapravo objašnjava informacijsku neizvjesnost kao jedan od najvećih problema kroz koje je region prolazio. Naime, ukoliko bi urednik nekih novina na Zapadu tražio od svog korespondenta da pronade „mladu i atraktivnu izbjeglicu iz Albanije, koja govori razumljivim engleskim jezikom, koja je ostala trudna pošto ju je silovao član neke srpske paravojne formacije, i to da je pronade tokom sata koji slijedi“ (240), njegov fikser bi vjerovatno bio u stanju da uradi kako je navedeno. Njegovi fikseri bili su plaćeni stotinu njemačkih maraka dnevno, odnosno polovinu prosječne crnogorske plate u to vrijeme.

Vinčester je ubrzo shvatio da je Crna Gora bila „nervozna zemlja, koja je živjela na ivici brijača“ (255) jer nije podržavala politiku Beograda, ali nije bila spremna da se sa njom izbori, dok je Beograd upravljao čak i telefonskim saobraćajem u Crnoj Gori (cf. 263). Za razliku od drugih zemalja u regionu, u kojima strani reporteri nijesu bili dobrodošli, Crna Gora ih jeste prihvatila, ali je morala da ih prokrijumčari kontrolnim punktovima Jugoslovenske armije, koristeći se specijalnim policijskim jedinicama. Predstavnici stranih medija dobijali su pismo koje je potpisivao Crnogorski sekretarijat za informisanje, a u kojem se ljubazno mole da, budući da je Crna Gora postala „centrom tenzija i kriza“, „kao prijatelji ove zemlje i njenog naroda“ saraduju sa njenim vlastima i pomognu da zemlja sačuva stabilnost (250). Za Vinčestera, ovo pismo bio je dovoljan dokaz da je ispravan stari mit o „žestokim nezavisnim“ Crnogorcima, koji su po reputaciji „narod mora i planina,

a ne rijeka i ravnica“, a zbog čega „nikada ne bi [...] prihvatili da se pokore bilo kome“ (245). Tokom svoje istorije, čuvali su slobodu koristeći se „najjednostavnijim, ali najefikasnijim gerilskim metodama, koje su stotinama godina kasnije [...] iskoristili Ho Ši Min u Vijetnamu i Mao Cetung u Kini“ (245).

U nastojanju da razumije rascjep u Pravoslavnoj crkvi, Vinčester posjećuje najprije mitropolita Mihaila u improvizovanom duhovnom sjedištu dvospratne kuće u selu kraj Cetinja. Mitropolit je bio opterećen potrebom Crnogoraca da imaju sopstvenu autokefalnu crkvu, „da se oslobode zamorne dominacije Srba“ (275) i vrate stanju od prije Prvog svjetskog rata kada je tokom vladavine kralja Nikole Crna Gora imala 667 crnogorskih crkava, tj. prije nego su im Srbi iste ukinuli, kako bilježi Vinčester. „Pogledajte dvoglave orlove na našim grbovima“, pozvao je Mitropolit, „vidite kako srpski orao ima svijena krila, dok su krila našeg orla raširena, spreman je da poleti. Pa, upravo smo mi takvi – spremni da poletimo“ (275). Mitropolit im je, takođe, pokazao kapele postavljenu u prizemlju, a u kojoj „telefon nikada nije zvonio, faks mašina na njegovom stolu bila je mirna za sve vrijeme našeg boravka“ (277). U Cetinjskom manastiru, u kojem je uvijek bila gužva, dočekao ih je „mladi Otac Luka, rasute brade“ (277), koji je s jednakim ubjeđenjem govorio o prioritetu njegove crkve, a Mihaila smatrao „starom budalom“ (279). Ponašanje ova dva sveštenika sugerisalo je Vinčesteru „da je kraljevska bitka između dvije istočne crkve u Crnoj Gori [...] bijesnila poput daleke grmljavine, svuda po nebu“ (279). Kada je na Primorju na zidu zgrade koja se nalazila naspram katoličke crkve vidio „srpski krst i vulgarno denunciranje Katoličke crkve“ (262), upitao je don Branka Sbutegu da komentariše ideju o Velikoj Srbiji i sukob kojem je upravo prisustvovao na Cetinju. Don Sbutega je odgovorio: „Neka samo pokušaju da se late Crnogoraca. S dobrim pravom se plaše [...] Sve što oni znaju jeste oružje i ratovanje. To rade već stotinama godina. I uvijek pobijede“ (262).

Irkinja i vjerovatno jedna od najslavnijih ženskih putnica našeg vremena, Dervla Marfi odlučila je da posjeti Balkan i svojim se očima uvjeri u istinitost dešavanja na ovom prostoru (18), koje iskustvo opisala je u putopisu *Ugarcima haosa* (2003). Posjetila je Sloveniju, Hrvatsku, Srbiju, Albaniju, Makedoniju i Crnu Goru, vozeći se na svom biciklu „Ruairi“ i posjećujući uglavnom ratom pogođene sredine. Mar-

fina početna pretpostavka jeste da su evropske humanitarne aktivnosti u regionu licemjerne jer su se mogle desiti tek pošto su Evropa i svijet zanemarili situaciju na Balkanu. Za ovu priliku Marfi se opremila bogatim istorijskim znanjem, ali još uvijek njena tumačenja zavise od stavova ljudi na koje nailazi, a ponekad, kao u Crnoj Gori, ona upoznaje tek nekolicinu.

Marfi je najprije stigla u Nikšić, koji opisuje kao „jedan od jugoslovenskih najnasilnijih gradova bez zakona“ (176) i u njemu odsjela u Hotelu „Onogošt“, u kojem nije bilo tople vode, a radio i televizor nijesu radili, kao prvo svjedočanstvo crnogorske propale ekonomske politike. Napuštene fabrike grada, „iz nekih je bio pokraden građevinski materijal“, činile su da grad djeluje toliko mrtvim da se morala zapitati „da li je Nikšić bio stvaran – ili je imala noćnu moru o tome kako se nalazila u mjestu nemjerene nemaštine i sumornosti“ (Murphy: 176). U ponedjeljak ujutro, u Nikšiću je naišla na prazni trg, sve prodavnice bile su zatvorene, a kafanski život skoro da nije postojao. „Neke od stambenih zgrada, bile su nezavršene [...] sa iskrivljenim čeličnim palicama koje su krasile njihove krovove. Mnogi blokovi zgrada, bukvalno su se raspadali, a sa njih su visili trošni balkoni“ (176). Ljudi su se „gegali utučeno“ urušenim trotoarima, „prošarani korovom i poprskani slomljenim staklima“, i „trgovali u kioscima na ćoškovima“ krijumčarenu hranu i higijenska sredstva iz Crvenog krsta. Utisak praznine dao joj je vremena da razmišlja o nikšićkim vojnim aktivnostima u Dubrovniku ranih devedesetih godina, a koje, ponovo, služe kao savršen uvod za njenu opštu impresiju da je Crna Gora četnička zemlja. U Danilovgradu je odsjela u kući „policijskog rezerviste“ ukrašenoj ikonama srpskih svetaca.

Poput kapele nekog tajnog i nezdravog kulta. Odmah pod plafonom, dužinom cijelog zida prostirao se friz na kojem su bili prikazani srpski kraljevi od desetog vijeka do danas [...] Među insigniom nalazio se Orden Bijelog orla (srpski grb) i Orden Sv. Save, srpskog sveca. Razmještene među brojnim ikonama bile su fotografije maskiranih muškaraca tokom vojnih vježbi, Arkan kako salutira, Vukovar redukovan u ruinu, sa srpskim vojnikom koji se kezi kraj uništenog mosta i maše zlokobnom četničkom zastavom. (Murphy: 187)

Primjetila je da je Podgorica bila puna „četničkih kafana u kojima su se skupljali bradati intelektualci“, a što je, prema njoj, bio „izvor otrova koji je ubio Jugoslaviju“ (Murphy: 184).

Novi prijatelji odvezli su Marfi do kampa u kojem su živjele izbjeglice sa Kosova i nagovarali da sve prizore fotografiše i pokaže svijetu „šta je NATO uradio Srbima!“ (184). Na prilazu zgradi pred kojom su članovi Ujedinjenih nacija razdjeljivali odjeću izbjeglicama, okupljeni narod nasrnuo je na Marfi, te joj počeo dovikivati i kritikovati je misleći da je i ona član Ujedinjenih nacija, a jedan od njih ju je zgrabio za rame, grubo protresao i rekao da mu od jula 1999. godine nije data prikladna odjeća za njegovo dvanaestoro djece. „Neka žena, namjerno je pljunula na moju nogavicu i povikala kako je njena asmatična kćerka od šest godina, bila bez lijekova od avgusta 1999, jer su crnogorski Albanci ukrali sve donirane lijekove“ (Murphy: 185) da bi ih prodavali na buvljaku. Zbog ovoga Marfi se u Crnoj Gori neprestano osjećala neprijatno. Ona bilježi kako je napisala mnoge knjige o sukobima – u Sjevernoj Irskoj, Južnoj Africi, Ruandi – i da joj „mržnja nije bila strana. Ali nigdje nisam bila izložena njenoj toliko koncentrisanoj i iracionalnoj formi kao što sam bila tokom ova četiri dana“ (Murphy: 185) u Crnoj Gori.

Poslije sticanja nezavisnosti Crna Gora je doživjela ogromno „otkriće“ u medijima, ali istovremeno još uvijek ostala jedna od „najbolje čuvanih tajni Evrope“ (Maclean, 2010). Turisti i dalje govore o „slikama usamljenog planinskog kraljevstva: ponosnom, neukrotivom narodu; obećanju intrige i romanse“ (Maclean, 2010), dok maja 2014. godine, *Guardian* predstavlja turističku organizaciju „Neotkrivena Crna Gora“ („Undiscovered Montenegro“), čiji izvještaj o izletu oko Skadarskog jezera sadrži još fantastičniji navod crnogorskog premijera koji je bio prisiljen da naglasi da „Crna Gora nije Moskva na moru“ (Novakovich, 2014). Svoj putopis *The Full Monte* Pol Dišman, koji je u svojstvu američkog Fulbrajt profesora ekonomije boravio u Crnoj Gori 2014. godine, počinje sjećanjem na njegove američke prijatelje kojima su, kada su čuli ime zemlje koja će primiti Dišmana,

zacaklile oči, dok su pokušavali da se sjete gdje je u Karmen Sandiegu bila Crna Gora. Mnogi od naših prijatelja mislili su da se radi o glavnom gradu Urugvaja. Drugi su se pitali da li je to jedna od onih Banana republika blizu Belize. Nekoliko njih bili

su sigurni da je to neko portugalsko ostrvo, nedaleko od obale Afrike (loc. 196).

U ovom radu nastojali smo da pokažemo da je putopisni materijal, kao višežanrovski narativ, ozbiljno dokumentarno štivo koje ne govori samo o prostorima kojima se putovalo koliko lucidno reflektuje društveno-političku i kulturno-istorijsku matricu iz koje se putovalo i koja je uslovlila određeni pogled na svijet. Iz putopisa na engleskom jeziku napisanih tokom devetanestog i početkom dvadesetog vijeka dosta saznajemo o Crnoj Gori tog vremena, narodu i običajima, ali nailazimo i na opise prostora koje više ne možemo vidjeti u Crnoj Gori jer su nestali usljed urbanističkih projekata, prirodnih katastrofa ili ratova. No kasniji, mnogo rjeđi, putopisi govore i o poziciji koju je zemlja imala u međunarodnom političkom kontekstu i na turističkoj mapi, ali nas upozoravaju i na momente kulturne i turističke ponude koje bismo kao domaćini mogli bolje eksploatisati ili mijenjati. Konačno, zbog svega rečenog putopisni materijal zahtjeva iscrpniju interdisciplinarnu analizu.

Literatura:

- Antić, Č. (2006). *Ralf Padžit, diplomata u Srbiji*. Balkanološki institut. Beograd: SANU.
- Blagojević, V., S. Stojanović. (2015). „Zašto rat, a ne međunarodni kongres 1914. godine (Neuspeh diplomatije i uloga Srbije u događajima koji su prethodili Velikom ratu)“. Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Institut za strategijska istraživanja. *Vojno delo*. 3/2015. http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/67_2015_3_22_1534941001_1537343272.pdf. Pristupljeno 22. 8. 2021.
- Čagorović, N. and C. Carmichael. (2006). „Constructing and Rethinking Montenegrin National Identity“. *Nar. umjet.* 43/1: 59–64.
- Ciubranovitch, J. (1930). *The Greatest Crime in History*. London: Grant Richards.
- Cary, J. (1964). *Memoir of the Bobotes*. With an introduction by Walter Allen. London: Michael Joseph.

- Decker, W. M. (2009). „Americans in Europe from Henry James to the present“. *The Cambridge Companion to American Travel Writing*. Eds. A. Benedixen and J. Hamera. Texas A&M University Press.
- Denton, V. (1996). *Crna Gora, njeni ljudi i njihova istorija*. Prevela Bojka Đukanović. Podgorica: CID.
- Dishman, Paul. (2014). *The Full Monte: A Fulbright Scholar's Humorous and Heartwarming Experience in Montenegro (A beautiful country you've never heard of, but really ought to visit.)* Bloomington, IN: Author House.
- Đukanović, B. (2006). „Njegoš and England“. *Encyclopedia Njegoš*. Translated by Marija Knežević. Beograd: Pitura, Podgorica: Foundation Njegoš.
- Durković-Jakšić, Lj. (1963). *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*. Titograd: Grafički zavod.
- Goldsworthy, V. (1998). *Inventing Ruritania: Imperialism of Imagination*. New Heaven-London: Yale University Press.
- Gordon, J. and C. (1939). *Two Vagabonds in Serbia and Montenegro*. Harmondsworth: Penguin.
- Guardian. „Montenegro: essential information“. *The Guardian*. December 8, 2006; <http://www.theguardian.com/travel/2006-/dec/08/montenegro.essentialinfo>. Pristupljeno 12. 6. 2016.
- Hammond, A. N. (2002). *The Debated Lands: British Travel Writing and the Construction of the Balkans*. Doctoral thesis. University of Warwick. <http://go.warwick.ac.uk/wrap/1284>.
- Huggan, G. (2012). *Extreme Pursuits: Travel/Writing in an Age of Globalization*. Michigan: University of Michigan Press.
- Hulme, P. and T. Youngs. Eds. (2002). *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, R. D. (2005). *Balkan Ghosts*. New York: St. Martin.
- Koljević, N. (2000). „O knjizi Rebeke Vest *Crno jagnje i sivi soko*“. Projekat Rastko: biblioteka srpske kulture na internetu. www.rastko.rs/knjizevnost/-nauka_knjiz/nkoljevic-rebeka.html. Pristupljeno 22. 5. 2022.
- Krivokapić, M. i Dajmond, N. (2019). *Crna Gora u angloameričkoj putopisnoj književnosti i beletristici*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Maclean, C. (2010). „The Magic Mountains of Montenegro“. *Travel+Leisure*; <http://www.travelandleisure.com/articles/magic->

- mountains-of-montenegro. Pristupljeno 22. 5. 2022.
- Mayhew, A. (1880). *Montenegro as We Saw It*, Scribner. December: 276–292. *The Century Magazine Archives*. <http://www.unz.org/Pub/Century-1880dec-00276>.
 - Momčilović, B. (1990). *Iz istorije jugoslovensko-britanskih kulturnih veza od 1650. godine do II svetskog rata*. Novi Sad: Institut za strane jezike.
 - Morris, J. (1988). „Jan Morris on Cetinje, the Austere Mountain World of the Montenegrins“. *Washington Post*. July 17, 1988. <https://www.washingtonpost.-com/archive/lifestyle/travel/1988/07/17/jan-morris-on-cetinje-the-austere-mountain-world-of-the-montenegrins/8e6cbf24-9743-490d-bddd-89e708b4fe7f/>. Pristupljeno 8. 8. 2021.
 - Morrison, K. (2008). *Montenegro: A Modern History*. London – New York: I. B. Tauris.
 - Murphy, D. (2004). *Through the Embers of Chaos: Balkan Journeys*. London: John Murray.
 - Novakovich, Mary (2014). „A new activity holiday in Montenegro“. *The Guardian*. Saturday 31 May 2014. <http://www.theguardian.-com/travel/2014/may/31/montengro-balkans-activity-holiday>. Pristupljeno 23. 5. 2022.
 - Rastoder, Š. (2011). *Petrovići u egzilu – suton jedne dinastije. Porta Montenegrina – kulturna kapija Crne Gore*. <https://montenegrina.net/nauka/istorija/crna-gora-u-xx-v/izmedju-prvog-i-drugog-svjetskog-rata/petrovici-u-egzilu-suton-jedne-dinastije-dr-serbo-rastoder/>. Pristupljeno 10. 8. 2021.
 - Ružić, N. i Lalović, V. (2016). „Izveštavanje *Glasa Crnogorca* o osnivanju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (58).
 - Scott, Paul Richard. (2013). *Montenegro or Bust (The Three Amigos in Europe, Book 1)*. Amazon Digital Services LLC. Third edition.
 - Theroux, P. (1995). *The Pillars of Hercules: A Grand Tour of the Mediterranean*. New York: Fawcett Books.
 - Todorova, M. (2004). *Imaging the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
 - Winchester, S. (1999). *The Fracture Zone*. HarperCollins e-books. Adobe Digital Edition.

Josip LISAC (Zadar)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zagreb

jlisac@unizd.hr

HRVATSKI INTELEKTUALAC KRUNO KRSTIĆ

Kruno Krstić bio je književnik, filozof, psiholog, prevoditelj, jezikoslovac, leksikograf i povjesničar. U ovome radu govori se o nekim njegovim doprinosima u oblastima u kojima je djelovao.

Ključne riječi: *Kruno Krstić, Hrvatska, intelektualac, identitet*

Jedan od najistaknutijih hrvatskih intelektualaca 20. stoljeća bio je Kruno Krstić, nedovoljno poznat ali ipak glasovit i zbog svoje svestranosti. Bio je književnik, filozof, psiholog, prevoditelj, jezikoslovac, leksikograf i povjesničar, u svim tim svojim aktivnostima manje ili više plodan i uspješan. Poliglot, poznavatelj niza jezika (arbanaškog, engleskog, francuskog, talijanskog, njemačkog, latinskog, u manjoj mjeri i nekih drugih), nije bio sretna životnog puta. Međutim, u relativno lošim uvjetima stvorio je vrlo mnogo, više dobro nego mnogo.

Njegov otac Krsto bio je učitelj, pa je njegova obitelj živjela u mjestima gdje je učiteljevao, ali je kao suradnik poznatog dalmatinskog pravaša don Ive Prodana za „provala jugoterora“ (Kruno Krstić) bio progonjen i zatvaran. Ranih tridesetih godina kao profesor u Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji u Zagrebu Kruno Krstić bio je otpušten zbog širenja liberalnih ideja među učenicima. Kao urednik kulturne rubrike u „Hrvatskom narodu“ bio je početkom 1945. određen za vješanje zbog kritike ustaškoga režima, ali ga je spasio Ivo Bogdan, jedan od utemeljitelja toga lista koji je stasao pod vodstvom Bonifacija Perovića, koji je kao i Krstić bio istaknuti Arbanas. U svibnju 1945. izbjegao je u Austriju, ali se je vratio potkraj te godine. Kazneni postupak protiv

Kruno Krstića obustavljen je 1947. kada je oslobođen od svake krivnje zbog djelovanja tijekom Drugoga svjetskog rata. Do 1948. bio je nezaposlen u Zadru snalazeći se za preživljavanje, onda je radio kao korespondent, evidentičar i statističar u zadarskom Mesoprometu, kraće vrijeme u državnim arhivima u Zagrebu i u Zadru dok ga 1951. nije pozvao Miroslav Krleža u Zagreb gdje je u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu pod Krležinom moćnom zaštitom radio do 1975., od 1953. kao redaktor i jedan od najzaslužnijih leksikografa i enciklopedista. Godine 1963. javio se na natječaj Filozofskoga fakulteta u Zadru za izvanrednog profesora psihologije, ali je taj izbor 1964. spriječen. Umro je 1987., kratko vrijeme nakon što je nekadanji sekretar partijske organizacije Jugoslavenskog leksikografskog zavoda Božidar Feldbauer na najgrublji način oklevetao Krstića poslavši svoj dopis na više adresa. Optužbe su Krunu Krstića jako uzrujale, primio je i isprike od odgovornih ljudi u ustanovi u kojoj je do umirovljenja radio (Vladimir Pezo, Saša Vereš), ali to nije pomoglo. Preminuo je, doduše, u dubokoj starosti, ali vjerojatno ipak zbog optužbi kako je promotor ustaške politike i slično. Imao je dokaze o tom da nikad nije pripadao ustaškom pokretu, ali ga ni to nije spasilo od teških optužbi. Dakle, taj velikan hrvatske leksikografije, filozofije i lingvistike bio je znatan dio života stigmatiziran, ometan u radu. Imao je i sreću da je kao mlad čovjek 1937. i 1938–1939. boravio u Parizu gdje se je kod poznatih znanstvenika usavršavao u filozofiji, psihologiji i jezikoslovlju, pa je stečene spoznaje dobro iskoristio u svom upravo izvanrednom radu sljedećih godina. Nažalost, taj je rad prekinut 1945., ali je onda od 1951. izvrsno radio kao leksikograf, makar ni to nije bilo ni približno sve što bi mogao napraviti u slobodnim uvjetima. Kada je 1952. službenik u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu Mile Joka u tisku napao Miroslava Krležu da oko sebe okuplja narodne neprijatelje, a među njima i Krunu Krstića, vrlo je odrješito odgovorio Krleža. Razumije se, i Krstić i ostali napadnuti ostali su na svojim radnim mjestima.

Počeo je Krstić objavljivati 1921. kada je u „Hrvatskoj prosvjeti“ objelodanio nekoliko pjesama, među ostalim i pjesmu *Hteo bih*. Već sam naslov pokazuje da je tada pisao ekavski, kao i mnogi drugi Hrvati u to vrijeme, prije ili nakon toga: Frano Alfirević, Ivo Andrić, Antun Barac, August Cesarec, Dobriša Cesarić, Ante Cettineo, Vladimir Čerina, Ulderiko Donadini, Miroslav Feldman, Josip Kosor, Gustav Krklec,

Miroslav Krleža, Jakša Kušan, Vjekoslav Majer, Milan Marjanović, Sibe Miličić, Zvonko Milković, Alija Nametak, Đuro Sudeta, Antun Branko Šimić, Stanislav Šimić, Tin Ujević itd. Poezija mu je prevedena na češki i na slovački jezik. U znamenitoj Tadijanović-Delorkovoj antologiji *Hrvatska moderna lirika* (Zagreb, 1933) zastupljen je pjesmom *Balada* koja je prethodno 1929. tiskana u „Savremeniku“. Uvrštavana mu je poezija i u druge antologije, npr. *Put kroz noć* Branimira Donata iz 2001., a to je antologija poezije hrvatskoga ekspresionizma. Neke njegove pjesme religijskoga su nadahnuća, pa njegovu poeziju nalazimo i u antologiji *Hvaljen budi, Gospodine moj* (Zagreb, 2009) priređivača Vladimira Lončarevića, Božidara Petrača i Nevenke Vidak. Poezijom je zastupljen i u *Pjesmama hrvatskih nepjesnika* (Zagreb, 1994; 1995) skupa s pjesmama Antuna Barca, Mile Budaka, Pere Budaka, Ante Cilige, Bonaventure Dude, Ilije Jakovljevića, Vlatka Mačeka, Ljubomira Marakovića, Mate Ujevića, Dušana Žanka i desetak drugih autora.

Roman *Izlet na Mars* pisan sa svestranim Hvaraninom Lukom Perinićem (1906–1999) objavljivan je u periodici („Krijes“, „Hrvatska straža“, „Obitelj“, „Dom i svijet“) tijekom tridesetih godina, a kritički je prikazivao prilike u prvoj Jugoslaviji, pa je njegovo publiciranje u „Hrvatskoj straži“ zabranjeno. Likovi su Splitsanin Mate Dujčić, redoviti član JAZU i drugih ustanova diljem svijeta te vođa prve ekspedicije na planet Mars, bankar i veletrgovac Makso Schwartz, zastupnik svih interesa Zemlje na planetu Marsu, novinar Ivica Bukovec, izvjestitelj s ekspedicije, Sarajlija Imbro Nadžimerović, predstavnik vlasti i poretka na ekspediciji, Beograđanin Milutin Jovanović, advokat i predstavnik pravnih interesa Zemlje na planetu Marsu, sveučilišni profesor Adolf Prohaska, dijalektolog i jezični izaslanik Zemlje na planet Mars, Ljubljancanka i strojopisačica Micika Strugar, dobitnica besplatne karte za vožnju do Marsa i natrag, domaćica ekspedicije. Iako Krstić nije bio književno ambiciozan, ipak u svemu broj njegovih beletrističkih nastojanja nije neznatan, tj. objavljivao je i kraću prozu, osobito humoreske i kozerije.

Ipak je Kruno Krstić bio uspješniji kao kritičar na kojem se području ističe njegov članak *Konstitutivni elementi lirike* tiskan u „Hrvatskoj prosvjeti“ 1933. Poznato je da je o lirici pisano mnogo, a taj je Krstićev prinos tako dobar da je uvrštavan i u literaturu na poslijediplomskim studijima. Važan je i u pogledu Krstićevih pristupa estetič-

kim pitanjima, također je nezaobilazan u tom smislu tekst o splitskim vratima meštra Buvine, u povodu studije Ljube Karamana iz 1942. godine. Pisao je Krstić o Ježićevoj *Hrvatskoj književnosti od početka do danas. 1100–1941.*, o izdanju Andrije Kačića Miošića u Starim piscima hrvatskim, o kajkavskoj zbirci *Divji kostajni* Vlaste Uršić, o književnoj kritici, no posebno je zanimljiva brošura *Kako piše gospodin M. Krleža* (Zagreb, 1935) potpisana pseudonimom Marc Tween. To je izdanje Moderne socijalne knjižnice (MOSK) koju su pokrenuli članovi Hrvatskoga katoličkog akademskog društva „Domagoj“. Bilo je to ubrzo nakon što je Krstić preveo knjigu Marka Twaina *Mali Toma u balonu* (Zagreb, 1933). Prije te brošure izišla je Krstićeva nepotpisana kraća verzija u „Hrvatskoj straži“. Svakako je njegova kritičnost prema Krleži vrlo velika, a donosi i neka bitna opažanja o Krleži kao piscu, npr. da je kumulacija u njega trajno prisutna. Ipak pristup Krstićev ima i bitnu slabost, kako misli Stanko Lasić, tj. na jednak način prilazi svim Krležinim tekstovima ne vodeći računa o tom da bi jezičnim elementima trebalo različito pristupati s obzirom na funkcije koje imaju u pojedinim Krležinim djelima. Krstić je u svom pamfletu bio lucidan, duhovit i zajedljiv. Iako se doznalo tko je pisac knjižice *Kako piše gospodin M. Krleža*, ipak ga je Krleža zaposlio u ustanovi koju je vodio, u Leksikografskom zavodu u Zagrebu.

Dodajem da je Krstić napisao i pogovor knjizi *Lirika* (Zagreb, 1936) Augusta Đarmatija i predgovor knjizi *Mali Trott* (Zagreb, 1944) Andre Lichtenbergera.

Veliki poznavatelj niza jezika, preveo je Krstić s njemačkoga roman norveške književnice i nobelovke *Proljeće* Sigrid Undset (Zagreb, 1933), s engleskoga spomenutu knjigu američkog pisca Marka Twaina (Zagreb, 1933), s francuskoga *Ekipu* francuskoga književnika Francisa Carcoa (Zagreb, 1940), s talijanskoga *O ribolovu na istočnom Jadranu* (Zagreb, 1973) Ricarda d'Erea u suradnji s Vandom Krstić. Bio je i stručni redaktor prijevoda *Nove sveopće filozofije* Franje Petrića (Zagreb, 1975; prevoditelji s latinskoga Serafin Hrkać i Tomislav Ladan).

Kao leksikograf Kruno Krstić bio je jedan od najuglednijih autora i redaktora u zagrebačkom Leksikografskom zavodu. Suradivao je i u *Hrvatskoj enciklopediji* Mate Ujevića od 1941. do 1945., npr. tekstovima o Albertu Bazali, Descartesu i s desetak drugih priloga. U *Enciklopediji Jugoslavije* objavio je slavne tekstove o humanizmu te o

latinitetu kod Južnih Slavena i mnoge druge, ali i članke u raznim drugim enciklopedijama, npr. *Estetika u Enciklopediji likovnih umjetnosti*. Pripremao je u Leksikografskom zavodu i rječnik hrvatskoga jezika, ali je taj posao obustavljen zbog političkih događaja (sjednica u Karađorđevu) potkraj 1971. Nakon toga previdio je Krleža izradu *Hrvatskog biografskog leksikona*, a elaborat je 1973. sastavio Kruno Krstić. Bilo je u Leksikografskom zavodu i dosta „nepodobnih“ ljudi, pa je njihova uloga često prikrivana, osobito golema uloga Krune Krstića. Ta uloga bila je osobito velika u izbjegavanju ideološkoga i političkog pristupa poslu. Poglavitito je značajna Krstićeva uloga u *Leksikonu Jugoslavenskog leksikografskog zavoda iz 1974*; tu je bio stvarni redakcijski glavni urednik, kako to ističe Jure Šonje. Suvereno se krećući mnogim područjima ostvario je opsežan opus kao svakako neupitan erudit. Često se je Krleža o njemu kao leksikografu izražavao superlativno, ali ne uvijek. Npr. uz natuknicu *Aacchenski mir* Krleža piše: „Po mom mišljenju članak je dobar, ali nije savršen“. Tako je onda objavljena ta enciklopedijska natuknica potpisana signaturom R, kao kontaminacija cjeline od parafraze Krležinih napomena i Krstićeva teksta. Odatle vidimo kako su veliku ulogu Miroslav Krleža i Kruno Krstić (a i neki drugi, npr. Mate Ujević) odigrali u enciklopedistici i u hrvatskoj kulturnoj povijesti. Svakako je Krstić bio dragocjen Krležin suradnik.

Kao mlad čovjek pisao je Krstić mnoge članke tipa *O astronomiji, O fotografiranju, O nogometu, O putovanju* itd., pa se ti prilozi mogu čitati i kao enciklopedijski članci, iako nisu tiskani u enciklopedijama nego uglavnom u tjedniku „Obitelj“; tu je urednik bio spomenuti Luka Perinić. Svoje priznanje Krležinoj ulozi u enciklopedijskom i drugom radu izrekao je Krstić u članku *Krležina enciklopedija*, tiskanu u „Vjesniku“ od 7. srpnja 1963. u povodu sedamdesete obljetnice života velikoga pisca i enciklopedista.

Krstićeva je disertacija posvećena psihologiji (*Psihologija i njen predmet: perspektivna polimorfnost predmeta psihologije*), a psihologijom se mnogo bavio i u izdanjima Leksikografskog zavoda i u *Filozofijskom rječniku* urednika Vladimira Filipovića (1965; 1984). Već početkom tridesetih godina prikazao je Krstić u „Nastavnom vjesniku“ prinos Stjepana Zimmermanna *Duševni život*; s njim je i polemizirao povezano s pisanjem o Platonu kao filozofu stvaralaštva u povodu Platonove *Države* objavljene 1942. u hrvatskom prijevodu. I Zimmermann

i Krstić bili su kritički raspoloženi prema postupcima tadanje državne vlasti. Vrijedno je navesti Krstićevu rečenicu u povodu Platonova djela: „Nakon čitanja ‘Države’ čovjek nekako osjeća, da je pročitao nacrt za uređenje nekakve plemenite i uzorne tamnice“. Razumije se da je to očita riječ protiv totalitarizma. Zanimljivo je da liberalni Krstić, npr., spominje Johna Lockeja na koga se totalitarizam nikada ne bi mogao pozivati. Uz knjigu Zorana Bujasa i Adele Ostojčić *Inteligencija i njezino mjerenje* (Zagreb, 1942) napisao je Krstić osvrt u dnevniku „Hrvatski narod“. Pisao je u tom dnevniku i o djelima filozofa, psihologa i teologa Vilima Keilbacha. Proučavao je i rad svojih profesora, filozofa Alberta Bazale i psihologa Ramira Bujasa. No posebno nam je važno upozoriti da je Krstić otkrio kako je Marko Marulić autor termina psihologija. On je prvi na svijetu uporabio tu riječ za znanost o duševnom životu. Prinos je prvi put objavljen 1964. u Zagrebu na engleskom jeziku, naknadno i u hrvatskoj verziji.

Osobito je Kruno Krstić važan kao filozofijski pisac. On je jedan od najvećih hrvatskih filozofa 20. stoljeća. Poglavitito je filozofijski promišljao jezik u cjelini i u kontekstu nacionalnih kultura, pri čemu je naglašeno bitan članak *Filozofija i jezik* objavljen u Benešićevu „Vijencu“ 1944. To je jedan od najvažnijih hrvatskih filozofskih tekstova u 20. stoljeću. Nasuprot misli da mišljenje uvjetuje jezik, Krstić je držao da jezik uvjetuje mišljenje. U svemu je Krstić očito dobro poznavao Saussureovo djelo. Bojan Marotti, koji se bavi rekonstrukcijom Krstićeva pristupa filozofiji, uvjerljivo pokazuje da je Krstić shvaćao znak kao dvostrani fenomen, a riječ je o označniku / označeniku u De Saussureovoj terminologiji (*signifiant / signifié*). To Krstić naziva glasovni lik / značenje, a to zajedno čini jezičnu tvorbu. Dobro je Krstić poznavao i jezikoslovnu semantiku četvrtoga desetljeća 20. stoljeća, poznavao je tzv. Sapir-Whorfovu teoriju, pa i prinose praškoga lingvističkoga kruga, osobito nauk o književnom jeziku. U tom smislu može se svakako držati utemeljiteljem teorije standardnoga jezika i sociolingvistike u Hrvatskoj, i to u doba dok se u svjetskim razmjerima o sociolingvistici još ne govori. Njegovo bavljenje filozofijom jezika izvanredno je lucidno, posebno u smislu shvaćanja Louisa Hjelmsleva. Jezična tvorba sastoji se od glasovnoga lika (izgovor glasova, glasovi) i od značenja (smislene jedinice, nepregledno polje naših doživljaja) kao u Hjelmsleva, gdje se izraz (označnik) sastoji od supstancije i forme izraza, sadržaj

(označenik) od forme i supstancije sadržaja. Sve to iskoristio je Krstić pišući od 1940. do 1944. o raznim pitanjima hrvatskoga jezika. Čak se može reći da njegov nauk prethodi jezičnoj filozofiji (*linguistic philosophy*) u tzv. oxfordskoj školi oko Johna L. Austina; gdje se govori i o filozofiji običnog jezika.

Posebnu vrijednost vidi Zlatko Posavac u Krstićevu članku *Filozofija u Hrvatskoj* koji je tiskan u zborniku *Naša domovina* 1943. To je povijesni pregled hrvatske filozofije po kome je Krstić „neprijeporni utemeljitelj prave hrvatske filozofijske historiografije“ (Z. Posavac). Posve je prirodno da je upravo Krstić sastavio istraživački program povijesti hrvatske filozofije u okviru Instituta za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu osnovana 1967. Taj je program bio polazište za *Antologiju hrvatskih filozofa latinista*. Antologija *Hrvatska filozofija od 12. do 19. stoljeća. Izbor iz djela na latinskom* (I–III) objavljena je u Zagrebu 2015.

Opsežna rasprava *Narod, država, nacionalizam* iz 1944. definira ta tri pojma, a u tom je i jezično pitanje važno, pa sadrži i poglavlje *Jezik i narod*. Svestrano obrazovan, i tu je Krstić iskazao svoje liberalno nagnuće. Npr. odlučno je osporio rasistički pristup u shvaćanju nacije, pa i teorije o gotskom i iranskom podrijetlu Hrvata. On ističe da u kulturi brojnih naroda ima mnogih elemenata istoga podrijetla te da su gdje kad kulturno puno srodniji dijelovi različitih naroda nego dijelovi istoga naroda. Krstić misli da rasno čisti narod stvarnost ne poznaje. Nacija nema kakve objektivne značajke nego ju čini subjektivna vjera i osjećaj pripadanja određenoj naciji. Tako je mislio Krstić izjašnjavajući se ipak za samostalnu i suverenu hrvatsku državu, budući da je to volja svih hrvatskih rodoljuba, ne samo nacionalista, prema Krstićevu shvaćanju. Inzistirao je na tom da se Pavelićeva osobna vlast u NDH mora ograničiti; tako je postupao i u jezičnim pitanjima.

Krstićev prinos proučavanju hrvatskoga jezika vrlo je velik, a na tom području osobito mjesto pripada knjizi Petra Guberine i Krune Krstića *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1940. Ta je knjiga uslijedila nakon dugih vrlo neprihvatljivih tumačenja hrvatskoga jezika i njegova odnosa prema srpskomu. Riječ je o naučavanjima u 19. stoljeću i poglavito o Maretićevu i o maretićevskom gledanju na standardološku problematiku, koja je nailazila na osporavanja (osobito Antuna Radića), a otpor je postajao organiziraniji od tridesetih

godina 20. stoljeća. Nakon smrti Stjepana Radića 1928. uglavnom su svi Hrvati koji su pisali ekavski prestali pisati ekavski, osnovano je Društvo „Hrvatski jezik“ 1936., pokrenut je Ivšićev časopis „Hrvatski jezik“ 1938., a te je godine osnovan pod vodstvom Blaža Jurišića Pokret za hrvatski književni jezik. Novi lingvistički pogledi osjetili su se i u hrvatskoj sredini, gdje je mladogramatičarski nauk dobio konkurenciju u strukturalnoj lingvistici, u lingvistici kakvu su u Hrvatsku donijeli Petar Guberina i Kruno Krstić. Oni su jasno razlikovali standardni / književni jezik i organske idiome, razlikovali su sinkroniju i dijakroniju, Karadžićevu su djelu pristupili kritički i naglašavali različite kulturne, uljudbene i državne povijesti u kojima su nastali hrvatski i srpski standardni jezik. O razlikama hrvatskoga i srpskoga književnog jezika pisao je 1935. srpski jezikoslovac crnogorskoga podrijetla Radosav Bošković, na razlike je u svojoj poljski pisanoj gramatici upozorio Julije Benešić 1937., a ubrzo je kao plod rada u Pokretu za hrvatski književni jezik objavljena i Guberina-Krstićeva knjiga *Razlike*. Iste godine 1940. kada i *Razlike...* izišao je u „Obzoru“ i Krstićev članak *Hrvatski književni jezik*, rad nesumnjivo prijelomnoga značenja. Krstić zastupa dosljedno domoljubni stav, ali ni tu ni inače nikad nije ekstreman. Ubrzo je i Guberina pisao o hrvatskom i o srpskom jezičnom osjećaju, a to su već jasni znakovi onoga što su Guberina i Krstić u Parizu naučili unijevši novost prije svega prihvaćanjem De Saussureovoga nauka, a i Ballyjeva učenja. Guberina je u uvodnoj studiji u koautorskoj knjizi jasno upozorio na „poseban jezični osjećaj kod Hrvata“, ustvrdio i to da nakon 1918. „Hrvati osjećaju stranom svaku riječ koja dolazi iz Beograda“. Drugi dio knjige sadrži rječnik u kojem svakako ima i slabih mjesta, a slabih mjesta ima i u sjajnoj Guberininoj studiji. Odjeci na tu knjigu bili su vrlo brojni i u Hrvatskoj i u Srbiji, a bilo ih je i u Sloveniji. Među kritičarima knjige s hrvatske strane našao se i izraziti unitarist, Krčanin Jerko Gršković. Tom svećeniku Krstić je odgovorio temperamentno: „Da bi se razabrao ‘kritički’ duh Grškovićeve raspravljanja, dobro će biti spomenuti i način, kojim je on htio diskvalificirati Guberinu i mene te dokazati, da nas dvojica nismo sposobni prosuditi, što je u jeziku hrvatsko, a što nije. Prezime ‘Guberina’ dolazi po Grškoviću od srpske riječi ‘guber’; Guberina je dakle Srbin i nema prava govoriti o hrvatskom jeziku. Da tu smicalicu nije prof. Jere Gršković naslijepo prepisao iz jednog srpskog lista, nego da se potrudio da sam prouči podrijetlo riječi

‘guber’, bio bi možda našao, da je ta riječ *turska*, a ne *srpska*. Guberina je dakle – po kriteriju samog g. Grškovića – u najgorem slučaju Turčin. Ali onda je (bezbeli, po tom istom kriteriju) Turčin i slavni utemeljitelj srpskog književnog jezika Vuk Stefanović *Karadžić*.

Ja – po Grškovićevo mišljenju – nisam Srbin, ali sam zato Arbanas i to nekakav osobit, nacionalno oštro zubat, poletni, Arbanas. Rodio sam se ‘i odgojio u Arbanasima’, arbanaški mi je ‘i očinski i materinski jezik’.

Da bi stvar bila jasnija, spominjem, da je prof. Jere Gršković bio više godina u Šibeniku, gdje je živjela i moja obitelj, da je bio profesor trojici moje braće i dobro znao, koje su narodnosti i koji im je materinski jezik. Kao dalmatinski svećenik imao je prilike saznati, da je moj pokojni otac bio hrvatski (ne arbanaški) učitelj, da je bio prijatelj don Ive Prodana i njegov suradnik u borbi (ne za albanstvo, nego) za hrvatstvo Dalmacije; da je za vrijeme ‘obznane’ i ostalih provala jugoterora bio kao tajnik Hrvatskog (ne arbanaškog) Sokola zatvaran i progonjen (ne zbog albanstva, nego) zbog hrvatstva. I to u Šibeniku na očigled prof. Jere Grškovića. Mogao je i o meni doznati, da sam u povelju odselio iz Arbanasa i da sam otada živio po hrvatskim selima i gradovima Dalmacije, da sam godine odlučne za razvoj jezičnog osjećaja (četvrtu do sedamnaeste) proživio u Cetinskoj krajini (naseljenoj iz južne Bosne), dakle u području čistog štokavskog govora, da mi je očinski i materinski jezik hrvatski, jer se u našoj kući govorilo uvijek i samo hrvatski i to ijekavicom jer je moja mati odrasla u ijekavskom selu sjeverne Dalmacije.“ U tom članku Krstić spominje centaursko ime srpskohrvatsko što je 1968. ponovio njegov veliki poštovatelj Tomislav Ladan u prvome broju časopisa „Kritika“, u recenziji prvih svezaka *Rječnika hrvatsko-srpskoga književnog jezika / Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice hrvatske i Matice srpske.

Kao lingvist Kruno Krstić osobito je važan po tekstovima o hrvatskom jeziku, a te je tekstove pisao od 1940. do 1944. Nakon Drugoga svjetskog rata takav rad nije bio moguć, a to je velika šteta i za Krstića i za hrvatsko jezikoslovlje. U članku *Hrvatsko jezično zakonodavstvo* u „Hrvatskome narodu“ 30. travnja 1941. Krstić najavljuje hrvatsku slovnice, hrvatski rječnik i hrvatski pravopis. Osobito je u tom članku zanimljivo mjesto gdje Krstić kaže da se Karadžićev jezični zakonik od početka do kraja slaže, osim u refleksu jata, s jezikom Kačićeva *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga*, a Kačićeva je knjiga objavljena

prije Karadžićeva rođenja. *Razgovor...* je objavljen 1756., a Karadžić je rođen 1787.

Krstić je dobro razlikovao književni jezik i narodne govore, kao što smo već istakli. Zalagao se je za uklanjanje srpskoga jezičnog nanoša i tuđica, a inače se tolerantno zalagao da se ne produbljuje jaz između hrvatskoga i srpskoga standardnog jezika. Prvi put je Krstić 1941. ustvrdio da su najprije Dubrovčani a zatim Kačić izvršili odlučan utjecaj u stvaranju hrvatskoga književnog jezika. To je ponovio 1942. u slavnome članku *Povijesni put hrvatskoga književnog jezika* („Hrvatska revija“, 15, 1942: 8, 412–420): „Kačićev ‘Razgovor’, zacijelo najraširenija hrvatska knjiga u doba Preporoda, unosi u pobjednički pohod štokavštine samonikli narodni duh i jezični zakon epske pučke pjesme. Taj zakonik nepatvorene pučke riječi stopljen s profinjenim građanskim jezičnim zakonikom Dubrovnika stvara normativni tlak, po kojem će početkom XIX. stoljeća književni jezik dobiti svoje konačno obilježje“. Približno to isto rekao je 1970. Dalibor Brozović, a za njim i mnogi drugi.

Krstićev članak *Smisaoni prostor riječi* iz lipnja 1941. pokazuje da iste riječi nerijetko imaju različito značenje u hrvatskom i u srpskom književnom jeziku. Npr. *čas* znači „trenutak“ u hrvatskom, u srpskom „sat“.

U članku *Zakon i red u jeziku* Krstić u studenom 1941. govori o ortografiji nastojeći zadržati pravopis koji najbolje odgovara hrvatskomu standardnom jeziku, tj. umjereno fonološki pravopis. To je bilo nakon što je Ante Pavelić 14. kolovoza 1941. zakonski propisao morfonološki pravopis. Krstić je na sjednicama Povjerenstva za hrvatski jezik, njegovu čistoću i pravopis govorio o štetnosti potpunoga tzv. korijenskog pravopisa. U tom smislu sastavili su Franjo Cipra, Petar Guberina i Kruno Krstić *Hrvatski pravopis* koji je već bio složen i prelomljen, ali mu je izlazak onemogućen. Objavljen je 1998., a bio je u skladu s Ministarskom odredbom o hrvatskom pravopisu od 23. lipnja 1941. Ministar bogoštovlja i nastave tada je bio Mile Budak. Očito je da su Stjepan Ivšić, Blaž Jurišić, Kruno Krstić, Petar Guberina i drugi pružali otpor Pavelićevoj jezičnoj politici.

Godine 1943. u članku *Zamjenjivanje tuđica* Krstić zagovara zlatnu sredinu, tj. kaže da nije zgodno zamjenjivati riječi kao što su tragedija ili atom, ali treba izbjegavati riječi kao iritirati ili kaos. Drugim riječima, i u toj je prilici zagovarao umjerenost.

Vrijednim prinosima Krstić je bio zastupljen i u zbornicima *Naša domovina* te *Znanje i radost* izišlima tijekom Drugoga svjetskog rata, 1943. i 1944. godine. U svemu je bio hrvatski preteča sociolingvistike i filozofije jezika te zaslužni teoretičar standardnoga jezika.

Rodnim Arbanasima Kruno Krstić se odužio *Rječnikom govora zadarskih Arbanasa*, Zadar, 1987. To je dvojezični arbanaško-hrvatski rječnik kojem je u pretisku 2010. objavljeno drugo izdanje. Taj rječnik donosi i osnovne podatke o mjestu Arbanasi i o govoru toga mjesta. Vrijedno je istaknuti da je nastojanjem novinara Mehmeta Latifija 2009. i 2013. godine u Strugi objelodanjen Krstićev arbanaško-albansko-hrvatski rječnik. Nažalost, u njem je upravo katastrofalan hrvatski jezik, ne iz loših namjera nego iz neznanja.

Krstić se je isticao i kao povjesničar. Godine 1951. objavio je u „Glasu Zadra“ (2, 1951, br. 30, str. 3) članak *Zadarski Arbanasi*. Mnogo opširniji je njegov rad *Doseljenje Arbanasa u Zadar* objavljen 1964. u zborniku *Zadar*. Taj je rad preveden na albanski i izišao u nastavcima u dnevniku „Rilindja“ u Prištini tijekom 1968. U neznatno proširenoj verziji taj je rad izišao i kao posebna knjiga 1988. Može se zaključiti da je Kruno Krstić bio jedan od najzaslužnijih hrvatskih albanologa. Dodajem da Krstićeve priloge nerijetko u *Hrvatskoj historiografiji* (Zagreb, 2004.) citira Stjepan Antoljak. Riječ je redovito o Krstićevim enciklopedijskim člancima. Antoljak je kao direktor Državnoga arhiva u Zadru 1950. zaposlio Krunu Krstića. Također je Krstić sudjelovao u priređivanju izdanja „Micellanea“ II–IV koje je 1953. objavio Državni arhiv u Zadru.

Sve u svemu, i u otežanim uvjetima Kruno Krstić ostvario je impozantno djelo. Zadivljuje njegova svestranost, elegancija u pisanju, erudicija, razina teoretske misli i duboko poznavanje materinskoga jezika. Za očuvanje hrvatskoga identiteta u teškim vremenima izrazitih unitarističkih i ekstremnih nacionalističkih pritisaka učinio je vrlo mnogo.

Milan MARKOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic@fcjk.me

POETIZACIJA VREMENA U ROMANIMA DRAGANA NIKOLIĆA

U radu se ispituju višestruke literarne modulacije kategorije vremena kojima se izvrće hronološki redosljed i kauzalitet događaja opisanih u romanima Dragana Nikolića. Temporalne deformacije koje se stvaraju posljedice su miješanja, sukcesije i izvrtanja vremenskih planova priče, pa odstupanje od hronološkog izlaganja događaja prerasta u normu Nikolićevih romana. Retroaktivno kretanje po vremenskoj osi svoje opravdanje ima na gotovo svim nivoima Nikolićevih romana. Ono doprinosi karakterizaciji likova, formiranju opšte slike svijeta i svih njegovih predmetnosti, uslovljava i motiviše ulančavanje raznorodnih pripovjednih sadržaja, i na kraju utiče na kompoziciju i smisao romana u cjelosti.

Ključne riječi: *Dragan Nikolić, romani, vrijeme, temporalnost, modernizam, sećanje, tranzit*

Kao posebna odlika poetike Dragana Nikolića može se izdvojiti tipično modernistička opsesija fenomenom vremena. U njegovim romanima ona je najčešće realizovana autentičnom pripovjednom strategijom koja suspenduje protok vremena i raslojava hronologiju sadržaja koje ispovjedno saopštavaju njegovi pripovjedni subjekti.¹ Takvo literarno zaustavljanje proticanja vremena je ostvareno modernističkim tehnikama rekonstrukcije sadržaja pripovjednih svijesti u inicijalnim momentima donošenja odluka o odlasku u nepoznato i napuštanju za-

¹ Autonomnu temporalnu poziciju iz koje pripovjedač vrši naraciju.

metnosti, uslovljava i motiviše ulančavanje raznorodnih pripovjednih sadržaja, i na kraju utiče na kompoziciju i smisao tekstova u cjelosti.

U svojevrsnom poetskom osvrtu na Nikolićev prvi roman pod naslovom *Spasenja*, poistovjećujući se s autorom, Branko Banjević zaključuje da je razbijeni prikaz vremena direktna odlika stvarnosti koju Nikolić umjetnički obrađuje. Banjević kaže:

*Tog uništenog čovjeka u ime novog svijeta, u ime i za račun njega, htio sam da otkrijem i samim načinom fabuliranja. Kod mene to razbijeno vrijeme nije nikakva formalnost, to je prava slika naše-ga doba, kako ga ja vidim.*⁵

Na osnovu Banjevićeve opservacije može se zaključiti da su navedena svojstva miješanja različitih vremenskih planova ne samo formalno-tehničke odlike Nikolićevih romana, već i osnovne poetičke premise njegovoga ukupnog literarnog stvaralaštva.

Imajući u vidu da Nikolić svoje romane započinje na taj način što protagoniste smješta na sam epilog priča koje ispovjedno prenose, tj. u vrijeme neposredno nakon donošenja konačnih sudbinskih odluka, postaje jasno da će autor insistirati na njihovom naglašenom fatalizmu i pesimističkom pogledu na svijet. Takvo stanje će u pripovjednim svijestima proizvesti svojevrsni ošjećaj odbačenosti i stajanja na ivici egzistencije i vremena, budući da ni sami neće znati kuda dalje da krenu, već će isključivo biti vođeni idejom o bijegu i rezignaciji od onoga što napuštaju. Odlazak će za njih dobiti oblik krajnjega sudbinskog diskontinuiteta koji im neće donijeti oslobođenje od stega prethodnih životnih okolnosti, već će ih markirati kao tragične izgnanike iz rodnih kultura. Usljed naglo pokidanih veza sa prošlošću, njihova budućnost dobija izgled opšte praznine. Zato se njihovi glasovi javljaju kao glasovi iz vremena poslije kraja intimnih životnih puteva,⁶ dok same priče koju ti glasovi pripovijedaju a koje nadilaze svjedočenja o

⁵ Branko Banjević: „Dragan Nikolić: ‘Spasenja’, Grafički zavod, 1968“, u: *Stvaranje: časopis za književnost i kulturu*, br. 7–8, 1969, str. 959.

⁶ Da bi tragizam bio veći, Nikolićevi protagonisti su mladići koji se nalaze u ranim fazama životnih puteva. Takva literarna postavka bi svakako više odgovarala formi romana o odgoju (Bildungsroman), nego autobiografskim i ispovjednim romanesknim formama koje se najčešće pišu u poznim životnim fazama. Međutim, osim jasnih pesimističkih efekata tipičnih za Nikolićev poetički doživljaj svijeta, navedeno se može posmatrati i u granicama autorovih modernističkih otklona od konvencija navedenih žanrovskih formi romana.

privatnim iskustvima, rekonstruišu kolektivnu istoriju kao isprekidani, ali nezavršeni proces.

Iako nagon za šecanjem ima mogućnost suspendovanja protoka vremena pripovijedanja, sadašnjost Nikolićevih pripovjednih subjekata je smještena u prostorni kontekst tranzita, dakle u simboličko stanje prelaza i promjene. Međutim, Nikolić topos spoljašnjega putovanja vješto umjetnički internalizuje na psihološki plan, pa će pripovjedni subjekti na počecima romana krenuti na introvertna putovanja u prošlost po zakonima šecanja. Osim što će time osvjetliti razloge i okolnosti zbog kojih su se odlučili na odlazak, takav pripovjedni model Nikoliću omogućava da izvrši odloženu identifikaciju i postupnu karakterizaciju pripovjednih subjekata, jer će fragmentarno ukazivati na procese koji su ih pretvorili u osobe kakve jesu u momentu saopštavanja svojih isprijava.

Na drugoj strani, od posebnoga je značaja i činjenica da Nikolić svim svojim romanima umnožava okvire, pa će njegovi pripovjedači simultano obavljati i ponovo proživljavati više sudbonosnih životnih momenata, pri čemu će svaki od njih biti smješten u dinamizovani prostorni ambijent i suspendovano vrijeme prazne sadašnjosti. Opisana stanja unutrašnjih kriza se tako uvijek postavljaju u hronotop tranzita, odnosno u prostorne topose prelaza i promjene, iz kojih na nivou kompozicije teksta dolazi do direktnih upoređivanja iskustava iz različitih životnih perioda Nikolićevih protagonista i svih likova s kojima dijele isti sudbinski udes. Time se narušava linearnost izlaganja priče i gubi smisao za orijentaciju unutar teksta, pri čemu i sama narativna struktura postaje građena na obrascima diskontinuiteta i dezorijentacije, pa je gotovo nemoguće pratiti razvoj priče po tradicionalnim principima linearnoga računanja protoka vremena, već se rekonstrukcija hronologije Nikolićevih romana može izvršiti jedino ako se kategorije vremena tumače kroz prostorne strukture.

I na površinskom sloju autorovoga književnoga opusa, prostorne komponente se eksplicitno ističu već od samih naslova kao inicijalnih signala djela. Romani *Kuće* i *Ulište* denotativno označavaju prostorne topose doma kao zajedničkoga životnog prostora, što se može primijetiti i na Nikolićevu centralnu romanesknu cjelinu, označenu naslovom *Crnogorska trilogija*. Time se jasno ističe da je autor zainteresovan za organizaciju značenjskih slojeva svojih romana prije svega kroz kate-

goriju prostora, a ne vremena. Dakle, prostorni aspekti postaju ključni indikatori za razumijevanje kontinuiteta saopštenih priča, budući da upućuju na prisutnost pripovjednih subjekata, da usmjeravaju fabulu i da pričama daju okvire.⁷ Zbog toga se može reći da je Dragan Nikolić pisac koji u svojim romanima prevodi vrijeme u prostor,⁸ pogotovo ako se ima na umu činjenica da je autor podjednako bio upućen i u filmski diskurs koji najviše od svih umjetničkih medija omogućava prostorne transformacije i modulacije kategorije vremena.

Nikolićevi junaci su, dakle, uvijek u dinamizovanoj sredini, a njihovim prostornim pomjeranjem autor motiviše odabrani model asocijativnoga ulančavanja sadržaja njihovih svijesti. Osim što prave pun nihilistički krug od zavičaja u tuđinu i nazad, centralna fabularna komponenta Nikolićevih romana prati ponovne odluke junaka o odlasku, što se direktno odražava i na kompozicioni model tekstova izgrađen na principu migracijskih spirala. Ovakvo umnožavanje priča o odlasku i povratku proizvod je promjene životne perspektive i pripovjedačima daje mogućnost da uporede iskustva prvog i ponovnog odlaska od kuće, pri čemu se ne smije zaboraviti da se izvori odluka o napuštanjima rodne sredine radikalno razlikuju u svim svojim iteracijama. Naime, inicijalne odluke o odlasku junaci najčešće donose motivisani željom za ličnim ostvarenjem (u potrazi za *knjigama i snovima*), dok se njihove finalne odluke mogu tumačiti kao posljedice izgnanstva iz društveno-kulturne sredine koja ih više ne doživljava kao svoje punopravne članove. Time njihovi konačni odlasci postaju rezignirani nagoni za povlačenjem i bijegom i dobijaju značenjsku patinu emigracije i egzila.

⁷ Funkcije prostora u narativnim tekstovima, Mike Bal objašnjava na sljedeći način: *Prostori u pričama funkcionišu na dva načina. S jedne strane predstavljaju samo okvir, mesto dešavanja (...)* Ipak, prostor je u većini slučajeva „tematizovan“, čak i napravljen samim objektom prezentacije, zarad samog sebe. Više nego mesto dešavanja, prostor postaje „mesto koje deluje“. Ima uticaja na fabulu i fabula postaje podređena prezentaciji prostora. Nije toliko bitno da se „ovo dešava ovde“, već je reč o tome da „je ovde tako“ i ta činjenica dozvoljava da se to baš tu može desiti. Navedeno prema: Mike Bal: *Naratologija – teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2000, str. 113.

⁸ Elko Runija kao primjer pisca koji prevodi vrijeme u prostor navodi Balzaka. Viđeti: Elco Runia: *Moved by the Past – Discontinuity and Historical Mutation*, Columbia University Press, New York, 2014, str. 60.

Odabrani retrospektivni modeli pripovijedanja upućuju na činjenicu da su za autora sposobnosti pamćenja i šććanja elementarne karakteristike ljudskosti, dok se, nasuprot tome, elementi animalnoga paradoksalno otkrivaju u naćinima na koje se pojedinci ophode prema drugima i okruženju. Dakle, sociološki aspekti, tradicionalno posmatrani kao temelj kulture i civilizacijskoga razvoja, bivaju ogoljeni kao izvori dehumanizacije i destrukcije pojedinaca i kolektiva, dok psihološki aspekti lićnosti postaju osnov ljudske prirode.

Ako prihvatimo tezu da je svojstvo temporalnosti osnovno obilježje romana⁹, svijet romana Dragana Nikolića se formira na najmanje dvije ravni, i to na: subjektivno-psihološkoj, koja prati individualne doživljaje protoka vremena neimenovanih pripovjednih subjekata, i društveno-istorijskoj ravni koja obuhvata kolektivno pamćenje o genezi opisanih zajednica i kultura koje pripovjedni subjekti reprezentuju. Spajanje, sukcesija i simultanizam navedenih planova se ostvaruje miješanjem *pripovjedaćkog* i „*istorijskog*“ *prezenta*¹⁰ te tipično filmskim tehnikama montaže narativnih segmenata i taćaka gledišta pripovjednih subjekata i likova koje opisuju. Sve to za proizvod ima stvaranje iluzije o jedinstvu pripovjedne svijesti iz koje progovara i pojedinac i kolektiv, a koja u sebi sadrži sintezu brojnih, raznorodnih i prostorno-vremenski udaljenih perspektiva i taćaka gledišta. U tom smislu, Nikolićevi pripovjedni subjekti imaju punu slobodu u organizovanju prića koje saopštavaju, pa se pripovjedni sadržaji slobodno kreću od individualnih i intimnih iskustava, sve do tragova kolektivnoga nasljeđa koje ih je kulturno oblikovalo. Neslaganja i kolizije vremena okvirne fabule i zastupljenih sižejnih tokova unutar prića se ostvaruju anahronijama koje su izazvane afektivnim modelima pripovijedanja, ćime naracija preslikava unutrašnje konfuzije pripovjednih subjekata, i spoljašnje konfuzije društvene stvarnosti u kojoj se nalaze. Slobodnim hodom kroz prostore pamćenja i šććanja, priće će, dakle, zahvatati zapostavljene i potisnute traumatske sadržaje u kojima se kriju kako intimne identitetske sušćine Nikolićevih pripovjedaća, tako i sušćine kolektiva kojem pripadaju.

⁹ U Źenetovoj naratologiji kategorija temporalnosti je centralna problemska oblast teorije. Kategorija hronotopa kao jedinstva prostorvremena u teoriji Mihaila Bahtina, takoće, a o znaćaju vremena pišu i drugi vodeći teoretićari knjiŹevnosti, poput Rolana Barta, Źerđa Lukaća i dr.

¹⁰ Źerar Źenet, *Figure V*, Svetovi, Novi Sad, 2002, str. 293, prev. Vladimir Kapor.

Navedeno upućuje na narativne mogućnosti kojima Nikolić pravi radikalni otklon od gotovo svih tradicionalnih konvencija izgradnje priče. Njih prepoznajemo u:

- razgradnji fabule, koja se postiže prološkom objavom završnih elemenata sižea. Ovakav postupak koji funkcionise na principu antipočetka jasno utiče na cjelokupnu kompoziciju teksta, pružajući joj završni ciklični oblik;
- zaustavljanju vremena naracije, budući da Nikolić u okvirnoj pripovjednoj situaciji stvara svojevrsnu analeptičku pukotinu¹¹ unutar koje se retrospektivno formira centralna priča romana;
- fuziji vremena u prostor;
- stilskim i temporalnim kolizijama unutar teksta;
- identitetskim rascjepljivanjem, raslojavanjem i multipliciranjem pripovjednih instanci i centralnih likova romana;
- fragmentiranjem i lajtmotivskim iteracijama djelova teksta;
- spiralnim modulacijama toposa puta, koji tradicionalno simbolizuje linearno progresivnu životnu sukcesiju;
- narušavanjem konvencija žanra (psihološkoga romana, romana u prvom licu, romana o odgoju, biografskog romana, istorijskog romana itd.).

Temporalne deformacije koje se pri tome stvaraju posljedice su miješanja, sukcesije i izvrtanja vremenskih planova priče, pa odstupanje od hronološkog izlaganja događaja prerasta u normu Nikolićevih romana. Na planu izgradnje identiteta, one su proizvod psihološko-intelektualnih procesa autorovih pripovjedača koji su nemoćni da obrazuju i verbalizuju samostalne identitetske strukture, zbog čega ostaju bez završne cjelovitosti. Dodatni efekti tragizma ostvaruju se jukstaponiranjem psihičkih i duhovnih kategorija i opšte slike svijeta koja primijenom metaforikom narušene psihičke harmonije i sama postaje iščašena i neuravnotežena. Time se unutrašnji konflikti i protivrječnosti eksternalizuju kao simptomi cjelokupnoga društva, istorije, sredine i kulture.

Dakle, opšta hronološka zbrka svoje opravdanje nalazi u unutrašnjim raslojavanjima i kolizijama pripovjedačeve ličnosti, što se prenosi na stilsko-kompozicionu ravan teksta i na univerzalni plan njegovo-

¹¹ U Ženetovoj naratologiji analepsa označava pripovijedanje događaja koji prethode sadašnjem trenutku priče.

ga značenja. Njen najčešći uzrok je povratak junaka u rodnu sredinu i ponovno suočavanje s prekinutim kontinuitetom života u porodičnoj zajednici. Time pojedinačne ispovijesti obrazuju svojevrsni lavirint hronologije koji ne obuhvata samo private prošlosti, već i naslage šećanja na ostale članove kolektiva koje po dijahronijskoj dubini narativnih zahvata obrazuju fragmentarnu istoriju društva.

Kao posljednji nosioci cjelokupnoga pamćenja zajednice, Nikolićevi protagonisti sugerišu da će njihovim epiloškim odlaskom iz zavijaja nestati i šećanje na kolektivnu prošlost, pri čemu će i ona poput sadašnjosti i budućnosti postati prazna i nijema. Od nje ostaje samo ispovijest na procese koji su doveli do njene razgradnje i zaborava, pa time priče o pojedinačnim odlascima postaju svojevrsna svjedočanstva o zaboravu istorije i kulture kolektiva.

LITERATURA:

I

- Nikolić, Dragan (1968). *Spasenja*. Titograd: Grafički zavod.
- Nikolić, Dragan (2009). *Crnogorska trilogija: Dim*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Nikolić, Dragan (2009). *Crnogorska trilogija: Kuće*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Nikolić, Dragan (2009). *Crnogorska trilogija: Ulište*. Podgorica: Matica crnogorska.

II

- Bal, Mike (2000). *Naratologija – teorija priče i pripovedanja*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Banjević, Branko (1969). „Dragan Nikolić: ‘Spasenja’, Grafički zavod, 1968“, u: *Stvaranje: časopis za književnost i kulturu*, br. 7–8.
- Kovač, Nikola et al. (1988). *Moderna tumačenja književnosti*. Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Marčetić, Andrijana (2003). *Figure pripovedanja*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Runia, Eelco (2014). *Moved by the Past – Discontinuity and Historical Mutation*. New York: Columbia University Press.
- Ženet, Žerar (2002). *Figure V*. Novi Sad: Svetovi.

Hasnija MURATAGIĆ-TUNA (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

hasnijamuratagictuna@live.com

NEŠTO O PRIHVATANJU I NEPRIHVATANJU PROMJENA U JEZIKU

Promjene se vrše u svim jezicima i na svim jezičkim nivoima (ako ih razlikuju). Najčešće one na planu leksike, ali i gramatike. Postoje promjene koje su prihvatljive i one koje se ne prihvataju. O tome su proučavaoci jezika često polemizirali. U radu se govori o jednom broju promjena koje su se vršile u ranijem periodu, zatim o promjenama u okvirima zajedničkog jezika (srpskohrvatskog), te u okvirima današnjih standardnih jezika: bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom. Naročita pažnja posvećena je promjenama koje se tiču imena jezika.

Ključne riječi: *jezičke promjene, srpskohrvatski, bosanski, crnogorski, hrvatski, srpski, neprihvatanje/prihvatanje dogovorenih odluka, neprihvatanje/prihvatanje novih rješenja*

U lingvistici je sasvim prihvaćena tvrdnja da se jezici mijenjaju, kao i činjenica da promjene nastaju iz lingvističkih i vanlingvističkih razloga, te da one nikada ne mijenjaju jezik u tolikoj mjeri da se nove i stare generacije međusobno ne mogu razumjeti. Doduše, ima primjera da se jezik može promijeniti toliko da se ne može razumjeti, kao što engleski jezik u *Kenterberijskim pričama*, koje je Čoser (Chaucer) pisao u XIV stoljeću, savremeni govornici engleskog jezika danas ne mogu razumjeti (Riđanović, 2013: 167), ili one koje nastaju u komunikaciji putem moderne tehnologije u kojoj možemo naći „riječi“ nmvz (nema veze), štr (šta radiš), nmg (ne mogu), ili u slengu, koji se tako brzo mijenja i njegove promjene brzo prihvataju oni koji se njime služe.

Lingvisti najčešće tvrde da su promjene u jeziku spore i praktično neprimjetne. Da li je to baš tako?

Najveća promjena koja se desila na prostorima bivše Jugoslavije krajem XX stoljeća jeste pojava standardnog bosanskog i crnogorskog jezika. Afirmiranje bosanskog i crnogorskog jezika izazvalo je brojne kritike u kojima se isticalo da su neprihvatljivi za lingvističku nauku, primarno srbijansku. Puno je radova napisano o tome. Najviše o pogrešnom imenu bosanskoga jezika. One koji su izabrali svoje tradicionalno ime, uvjerali su da je pogrešno; preporučivalo im se drugo (bošnjački), a bilo je i onih koji nisu dopuštali ni to drugo ime (jer smatraju da postoji samo srpski jezik /Kovačević, 2003: 157/). Termin bošnjački je inače *Odbor za standardizaciju srpskog jezika* prihvatio. Ime bosanskog jezika negirano je i u Federaciji BiH u kantonima s hrvatskom većinom. Tek je 2. VIII 2021. izmijenjen *Ustav Hercegovačko-neretvanskog kantona* u kome je *bošnjački jezik* zamijenjen sa *bosanski*. U manjem bosanskohercegovačkom entitetu ni danas se ne prihvata. Naprotiv, zabranjuje se bošnjačkoj djeci nastava na bosanskom jeziku. Tvrdi se bosanski jezik nije prihvatljiv jer se u njegovom imenu krije težnja ka unitarnoj BiH u kojoj bi vladali Bošnjaci (Kovačević, 2003: 156). Tobože ih bosanski jezik može ugroziti.

Sličan je odnos i prema crnogorskom jeziku. Dovoljno je spomenuti da je rečeno kako je „čudo od autora“ (misli se na Vojislava Nikčevića) otkrilo „čudo od crnogorskog jezika“ (Kovačević, 2003: 199), ali ono, kao što znamo, „nekim čudom“ uporno traje.

Poseban je problem što se mnogi nisu jasno odredili prema bosanskom u BiH i crnogorskom u Crnoj Gori, pa jezik imenuju kao BHS, ili crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski.

Oni koji prate jezičku situaciju na prostorima bivše Jugoslavije, odavno su shvatili da je jezik kompleksna pojava. S obzirom na našu situaciju, sve više bukvalno shvatamo ono što je V. A. Zvegincev, sovjetski lingvist, rekao prije 45 godina u djelu *Predloženie i ego otnošenje k jazyku i reči* (Moskva, 1976: 7–8): „Mi ne posjedujemo čisto lingvističke odredbe jezika. Imamo osnova za tvrdnju da je objekat lingvističkih istraživanja jezik, no nismo još u stanju da kažemo šta je to jezik“. Danas, na prostorima bivše Jugoslavije mnogo je onih koji ne znaju zašto sada imamo bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik, a do jučer smo govorili o srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom, odnosno hrvatskom i srpskom. Zvegincev nije rekao da lingvistika ne može ovladati objektom svog izučavanja, već je u nastavku citiranog teksta dodao da „treba

još mnogo govoriti o osobinama za koje pretpostavljamo da karakterišu i koje nas približavaju k razumijevanju njegove prirode“.

Uglavnom prihvatamo činjenicu da se jedan jezik vezuje za kolektiv koji se njime služi. Po pravilu, to je jedan narod pa se jezik shvata kao vrlo bitno obilježje naroda, nacije (mada ima puno primjera da se pod utjecajem historijskih okolnosti više naroda služi jednim jezikom). U historijskom razvitku društvenih zajednica, kada se pred pojedine narode kao neophodnost postavljalo pitanje nacionalnog oformljenja, postavljalo se i pitanje formiranja nacionalnih književnih jezika.

Bosna je od početka svog postojanja bila izložena mnogobrojnim utjecajima zato što se nalazila na raskršću evropskih i vanevropskih civilizacija, naročito religija. Zato je književni jezik prošao kroz pet faza razvoja: doba srednjovjekovne Bosne, tursko doba, austrougarsko doba, jugoslavensko doba, bosansko doba (Jahić i et al., 2004: 43). U XIX stoljeću se, kao i drugdje, bude nacionalni pokreti i nacionalna svijest s čim je povezano i pitanje jezika. Na formiranje i imenovanje standardnog jezika tada naročit utjecaj imaju nacionalna pripadnost i političko opredjeljenje. Sve nacije su tražile potvrdu u nominaciji jezika pa su netrpeljivost i netolerancija među njima stalno rasle. Posebno je bilo burno u vrijeme austrougarske vlasti koja je nastojala da precizira ime jezika, normiranje i upotrebu, jer je u standardizaciji jezika bila nedosljedna. Službeno imenovanje jezika 1879. imalo je pet odrednica (hrvatski jezik, njemački i materinski jezik, zemaljski jezik, zemaljski bosanski jezik, bosanski zemaljski jezik). Tek se 1887. imenuje bosanskim, ali ga ne prihvataju u srpskim školama; briše se bosanski jezik a upisuju srpski jezik. Ubrzo se i drugdje ukida ime bosanskog jezika (1907). Tada je izostala reakcija stručnjaka za jezik, ali je bilo onih koji su se protivili jezičkoj politici austrougarske administracije i Vlade, posebno onda kada su objavili da je zvanično ime zemaljskog jezika „srpsko-hrvatski jezik“ serbo-kroatische Sprache. Petar Kočić, poznati književnik, narodni poslanik i urednik lista *Otadžbina*, ne prihvata to ime, izvrgava ga ruglu u tekstu pod naslovom „Srpsko-hrvatski jezik“. Čudi se zašto tadašnja bosanska vlada naređuje da govorimo srpsko-hrvatskim jezikom kada smo prije govorili bosanski (*Otadžbina*, 1907: 2¹).

¹ Preuzeto od E. Kevro, „Naziv jezika u službenim dokumentima za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini“. *Književni jezik*, 28/1–2, str. 109.

Općenito, na tlu Bosne i Hercegovine se stalno vodi prepirka o imenu jezika i stalno se zaoštravaju nacionalni odnosi, u dobroj mjeri zbog miješanja sa strane, a najviše zbog toga što domaće stanovništvo ne želi da prihvati činjenicu da su svi Bošnjaci „koji se po vjeri dijele na muslimane, istočno pravoslavne i katoličke krišćanje“, kako je često isticano u dokumentima Zemaljske vlade (Kevro, 2017: 107).

Vratit ćemo se malo u dalju prošlost. Najstariji književni jezik kod svih slavenskih naroda bio je staroslavenski. Mnogi su ga primili s primanjem hrišćanstva. U taj jezik unosili su i poneku osobinu narodnog jezika. Tako je nastao najstariji srpski književni jezik, u nauci poznat kao staroslavenski jezik u srpskoj redakciji (srpskoslavenski jezik). Tim su jezikom pisana crkvena i svjetovna djela od kraja XII stoljeća pa sve do XVIII stoljeća. Njegov razvoj spriječen je dolaskom Turaka. Stavljajući se u ratu na stranu Austrije, jedan dio Srba bježi u tadašnju Ugarsku. Tamo su prepisivali crkvene knjige i pisali srpskoslavenskim jezikom, nešto manje i narodnim, ali i bili izloženi velikim političkim, vjerskim i kulturnim pritiscima. Da bi se sačuvali od unijaćenja, obratili su se pravoslavnoj Rusiji. Ona im šalje knjige i učitelje. Stvara se škola u kojoj se njeguje ruskoslavenski crkveni jezik, odnosno ruska redakcija staroslavenskog jezika, koji je najvećem dijelu naroda bio nerazumljiv. Zato pojedini pisci, u želji da narodu pišu razumljivim jezikom, počinju ga miješati sa srpskim narodnim jezikom. Tako nastaje slavenoserbski jezik. U njemu preovlađuju ruskoslavenska leksika i brojne fonetske i morfološke osobine ruskog jezika (Stevanović, 1970: 33). Da bi udaljile i odvojile Srbe od ruskog utjecaja, austrijske vlasti insistiraju na uvođenju narodnog jezika u škole. Izdaju naredbu da se u srpskim školama ukine ćirilica i ruskocrkveni jezik, a uvede latinica i narodni jezik. (Ćirilica se mogla upotrebljavati samo u crkvi. Na isti način su postupili i sa bosanskim pošto su ga ukinuli 1907). Austrija je ovo sprovodila bez obzira na to što je srpska crkva negodovala i pružala otpor.

U Požunu (1782), na saboru, u prisustvu hrvatskih i srpskih predstanika, donesena je odluka da se ćirilica zamijeni latinicom, a da se umjesto narodnog jezika može uzeti jezik srpskog građanskog društva. Ovom odlukom su bili nezadovoljni srpski predstavnici te podnose molbe da se održi ćirilica kao obilježje njihove narodnosti. Zato *Pridvorna školska komisija*, po nalogu cara Josifa, sve vraća na staro (ostavlja ćirilicu i slavenoserbski), jer se plašila nemira zbog neraspoloženja srp-

skog naroda prema Austriji. Zapravo, Austrija je štitila svoje interese (trgovinske veze koje su se realizirale ćirilicom). Austrijske vlasti su bile zadovoljne zato što su potisnule ruskocrkveni jezik, a crkva zato što je ukinut zahtjev za uvođenje jezika prostog naroda u školama i književnosti, a to bi ugrozilo njenu klasnu poziciju.

Prosvjetiteljski pisci s kraja XVIII i početkom XIX stoljeća traže da se u cilju prosvjećivanja naroda piše na narodnom jeziku, da narodni jezik bude književni jezik, ali su sami, ko više ko manje, pisali slavenoserbskim jezikom s puno elemenata ruskocrkvenog jezika. Nešto razumljivijim jezikom pisao je Dositej Obradović, ali se nikada nije oslobodio jezika svoje klase (Stanojčić et al., 1989).

Vojvođanski Srbi su u Rusiji vidjeli zaštitnika svojih nacionalnih interesa i vjerovali da je crkvenoruski jezik stari zajednički jezik svih Slavena. Zato je bilo vrlo teško sprovesti ideju o uvođenju narodnog jezika u književnost, jer je ona bila podudarna sa austrijskom težnjom da preko uvođenja narodnog jezika odvoji Srbe u Vojvodini od Rusije.

Ipak, to je pošlo za rukom Vuku Stefanoviću Karadžiću. Istupio je sa idejom da jezik prostoga naroda postane književni, a tim je jezikom i Vuk pisao. Mnogi književnici su narodni jezik smatrali siromašnim, iskvarenim i prostim, pa su pisali svakakvom slavenoserbskom mješavinom. Bilo je jezika koliko i pisaca. Vuk uvodi i novi pravopis, primjenjujući fonetski princip, usavršava srpsku azbuku, izbacuje sve nepotrebne slovne znake i uvodi nove. Iz latinice uzima *j*, pa je zbog toga najviše bio optuživan, mada je kod Srba ono bilo u upotrebi i prije Vuka. Opredijelio se za ijekavski, štokavski hercegovački govor zato što je bio najrasprostranjeniji, a i zato što je vjerovao da će tako ujediniti Srbe sa Hrvatima na književno-jezičkom području, zato što je na njemu bila stvorena bogata narodna književnost i zato što je na njemu stvorena bogata dubrovačka književnost.

Vuk je zbog svog reformarorskog rada na jeziku i pravopisu izazvao veliki otpor crkvenih krugova i tadašnjih pisaca. Vuk se spori sa njima i vodi beskompromisnu borbu. Dokazuje da se na srpskom prostonarodnom jeziku može sve iskazati ljepše nego ikakvim srednjim stilom, koji je preporučivao Čeh Josif Dobrovski, da je narodni jezik sposoban da izrazi duboke misli i najfinija osjećanja. Šafarik dokazuje da je fonetika našega jezika bila drugačija od staroslavenskog jezika i demantira zabludu o ruskocrkvenom kao najstarijem slavenskom jeziku

iz kojeg su nastali svi drugi slavenski jezici. Srpski pisci iz Vojvodine (iz kruga Matice srpske) opiru se Vukovom prostonarodnom jeziku zasnovanom na hercegovačkom govoru, tražeći da obrazac za književni jezik bude govor Srba u Vojvodini, jer ga smatraju prosvećenim. Vuk ih je napadao i govorio da se nigdje tako loše ne govori kao u Vojvodini (u Sremu), zato što je taj govor bio impregniran slavenizmima. Vuka su napadali tvrdeći da radi protiv srpstva i pravoslavlja, a za interes Beča i katoličke propagande, da nameće prostonarodni, što su ranije nametale i austrijske vlasti. Mitropolit Stratimirović u Vojvodini i knez Miloš u Srbiji zabranjivali su rasturanje knjiga i štampanje spisa novim, Vukovim pravopisom i čistim narodnim jezikom. Vuk napada svoje protivnike, najviše Jovana Hadžića (Miloša Svetića), tvrdeći da je nezalica. S njim vodi burnu polemiku gotovo 10 godina. Ali, Vuka podržava mladi naučnik Đuro Daničić, najznačajniji Vukov pomagač i branilac njegovih ideja. On je svojim djelom *Rat za srpski jezik i pravopis* (1847) zadao posljednji udarac Vukovim protivnicima. Na naučnoj osnovi je obrazložio Vukovu reformu i pokazao da se i naučne rasprave mogu voditi prostonarodnim jezikom. Vukov pravopis zvanično je uveden u škole i ukinuta svaka zabrana štampanja knjiga na njemu tek poslije njegove smrti 1868. Tako se narodni jezik zaslugom i upornom borbom Vuka i njegovih saradnika pred kraj prve polovine XIX stoljeća prihvata kao književni jezik (Stevanović, 1970).

Daničić je imao važnu ulogu u prihvatanju Vukovih načela kod Hrvata. Našao se u Zagrebu baš u vrijeme širenja jugoslavenstva kod Hrvata.

Radi ostvarivanja jedinstva Srba i Hrvata 1850. došlo je do *Bečkog književnog dogovora*. Tada su se sastali najpoznatiji filolozi i književnici. Dogovorili su se da se ijekavski izgovor uzme za književni, da se *jat* piše sa *ije, je, e i i*, da se gmn. piše bez *h*, da se *h* piše svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, da se samoglasničko *r* piše bez propratnih samoglasnika. Međutim, odmah je došlo do razilaženja, samim tim i do neprihvatanja dogovorenih odluka. Na istočnom govornom području nije bila usvojena odluka da se za književni jezik uzme južno (ijekavsko) narečje, jer je na tom području prevladavao ekavski način pisanja, odnosno ekavski izgovor. Hrvatima nije odgovarao prijedlog o pisanju refleksa glasa *jata* i odluka o pisanju gmn. bez krajnjeg *h*. Ipak, sve su se više među Hrvatima prihvatala Vukova načela, a na njima su se i zasnivale odluke Bečkog književnog dogovora.

Naime, za vrijeme ilirskog pokreta kod Hrvata je za osnovicu uzet štokavski dijalekat ijekavskog izgovora kojim su pisane narodne umotvorine. Tako se jezik hrvatske i srpske književnosti zasnivao na istim osnovama. Ekavski izgovor kao književni je ostao jedino u Vojvodini i Srbiji, mada se Vuk zalagao za ijekavski. Ipak, pisci sa tih prostora u svemu drugom podržavaju Vuka.

Vratimo se književnom jeziku kod Hrvata. Najstarija hrvatska književnost imala je religiozni sadržaj. Hrvati su sa hrišćanstvom usvojili i staroslavenski jezik kao književni (IX stoljeće), a glagoljicu za svoje pismo, ali su imali i spisa privatno-pravne sadržine sa dosta elemenata narodnoga jezika. Dakle, Hrvati već u VIII stoljeću imaju književna djela pisana narodnim jezikom. Kod njih se razvija i bogata umjetnička književnost na čakavskom dijalektu (Dalmacija i ostrva). Jezik čakavskih pisaca imao je i elemenata štokavskog dijalekta, koji su dolazili sa kopna i iz bogate dubrovačke književnosti pisane narodnim jezikom hercegovačkog tipa. Dubrovačka književnost ima i dosta ikavskih i čakavskih osobina. Ona je imala visoku umjetničku vrijednost i izgrađen jezik, što je bilo od primarne važnosti da se baš dubrovačka književnost uzme za književni jezik. U Hrvatskom zagorju razvijala se književnost na kajkavskom dijalektu (XV st.). Ideju o jedinstvenom književnom jeziku na osnovi štokavskog dijalekta došla je od Pavla Ritera Vitezovića.

U Zagrebu (Hrvatskom zagorju) razvila se književnost na lokalnom kajkavskom dijalektu, tako da kajkavski dijalekat postaje književni jezik većeg dijela Hrvatske, naročito početkom XIX stoljeća.

U Slavoniji se u XVIII stoljeću javlja književnost na narodnom jeziku štokavskog ikavskog izgovora.

Ljudevit Gaj je svoja prva djela pisao na kajkavskom dijalektu.

U XVIII stoljeću kod Hrvata se javlja kulturno-nacionalni i politički preporod poznat kao ilirski pokret. Od iliraca je potekla ideja o ujedinjenju Hrvata i svih Južnih Slavena. To je Hrvate motiviralo da povedu borbu za jedinstven književni jezik, zajednički za Srbe i Hrvate, zato uzimaju za književni jezik štokavski dijalekat ijekavskog izgovora, jer je najrasprostranjeniji dijalekat kojim govori narod, mada je i ranije bilo zahtjeva da se štokavski dijalekat usvoji kao književni jezik. Gaj, iako rođeni kajkavac, *Novine hrvatske*, koje su pokrenute na kajkavskom, počinje izdavati na štokavskom. Stekao je dosta pristalica, ali je

bilo i dosta onih koji nisu bili za usvajanje štokavskog dijalekta. Gaj je zaslužan i za usavršavanje hrvatske latinice. Za pojedina slova hrvatske latinice uvodi dijakritičke znake, ali mu svi prijedlozi nisu prihvaćeni. Gaj je za stari znak *jat* predložio jedan znak za sve njegove reflekse (*ě*) i preporučio da se u izgovoru usvoji ijekavska vrijednost. Vuk je kritizirao predloženi znak pa su ga ilirci zamijenili (1848) dvostrukim znakom *ie* i u kratkim i u dugim slogovima (*dieca, diete*). Kasnije je i dat novi prijedlog da se za jednosložnu vrijednost uzima *je*, a da se *ie* uzme samo u dugim slogovima (Bogoslav Šulek). Tako je ostalo sve do prihvatanja Vukovog pravopisa.

Za jezičko jedinstvo Srba i Hrvata bio je značajan *Bečki dogovor*. Međutim, hrvatski književnici nisu prihvatili odluku o pisanju vrijednosti *jata* i gmn. bez *h*. Najveći otpor pružila je *Zagrebačka škola*, čiji je jedan od osnivača Gaj. Njeni najizrazitiji predstavnici (Adolf Veber Tkalčević i Bogoslav Šulek) zalažu se za etimološki pravopis. Inistiraju na zamjenjivanju tuđica domaćim riječima. Naročito se opiru germanizmima.

Kao opozicija *Zagrebačkoj školi* javlja se *Riječka škola*. Njen predstavnik Fran Kurelac zalaže se za sintezu narodnog jezika i starog književnog jezika. U tome je otišao toliko daleko da je stvorio umjetni jezik.

U okvirima *Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti*, zalaganjem Đure Daničića, okupljaju se hrvatski vukovci koji implementiraju Vukova načela književnog jezika. Ivan Broz izdaje *Hrvatski pravopis* prema Vukovim fonetskim principima, Toma Maretić *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, a Broz i Iveković *Rječnik hrvatskog jezika*. Oni su imali za cilj da pokažu jedinstvenost Srba i Hrvata.

Brozov *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* priređuje i izdaje Dragutin Boranić, a i sam je autor *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Tada je kod Srba bio u upotrebi Beličev pravopis. Boranićev i Beličev pravopis bili su zasnovani na istim fonetskim principima, ali su se po nečemu razlikovali. Zato se Srbi i Hrvati dogovaraju da izrade jedinstven pravopis srpskohrvatskog jezika. Već 1960. objavljuju jedinstven *Pravopis srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske, poznat kao *Novosadski*. On propisuje dva književna izgovora, ekavski i ijekavski, i dva pisma, ćirilicu i lati-

nicu. Tako se od ilirskog pokreta književni jezik kod Hrvata razvija na istoj osnovi kao kod Srba.²

Odmah su uslijedili različiti komentari. Srbi govore da je do približavanja i ujednačavanja leksike Srba i Hrvata došlo u periodu življenja u zajedničkoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca, a naročito u novoj socijalističkoj Jugoslaviji. Hrvati odbacuju takve tvrdnje i govore da je tada došlo do posrbljavanja hrvatskog jezika.

Moramo napomenuti da je *Novosadski pravopis* u Hrvatskoj primljen s manje oduševljenja nego u Srbiji, čak s negodovanjem, ali ne baš glasnim. Pravu buru nezadovoljstva izazvao je *Rječnik* Miloša Moskovljevića (1966), koji je favorizovao srpsku jezičku opciju te imao izrazito velikosrpsko obilježje. Hrvatske riječi svedene su na nivo dijalekatske leksike, a srpski jezik je definiran kao standardni/književni. Zato su ga jugoslavenske vlasti zabranile (spalile), a autora i izdavače (*Nolit* i *Tehničku knjigu*) kaznili. Još veća sporenja izazvao je *Rječnik srpskohrvatskog književnog jezika* u izdanju Matice srpske i Matice hrvatske (I–VI, Novi Sad, 1967–1976). Međutim, Matica hrvatska je poslije izrade dvije knjige odustala od dalje saradnje. Rječnik kritizira i napada za „unifikatorsko prikrivanje“ posebnosti hrvatskoga i srpskoga leksika, a kao posljedica svega jeste *Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskoga i srpskoga jezika* (objavljena u „Telegramu“, 17. mara 1967) od strane 18 filoloških društava, katedara i drugih ustanova.

Deklaracijom se tražilo vraćanje avnojevskih načela i poništenje *Novosadskog dogovora*. Tražilo se da se Savezni zakoni i drugi opći akti objavljuju na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom. Deklaracijom su zapravo hrvatski naučni radnici pokazali da neće dopustiti da im se oduzme sve ono što čini hrvatski identitet. Deklaracija je osuđena kao dokument koji narušava bratstvo i jedinstvo. Iz *Udruženja književnika* Srbije uslijedio je *Prijedlog za razmišljanje* kojim se tražila veća zastupljenost ćirilice i izbacivanje latinice sa Beogradske televizije. Uslijedio je progon potpisnika *Deklaracije*, ali je pod njenim utjecajem 1974. u *Ustav SFRJ* unesen naziv hrvatski jezik.

Svakako, u hrvatskom i srpskom jeziku, pod utjecajem historijskih procesa i kulturnog razvitka, postojale su izvjesne razlike, najviše u leksici te upotrebi riječi stranoga porijekla. U hrvatskoj je vidna ten-

² V. *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja, Srpskohrvatski jezik*, Interpres, Beograd, 1972, str. 422–431.

dencija ponarođivanja riječi stranoga porijekla i kovanja novih riječi tamo gdje je kod Srba bila sasvim normalna upotreba riječi stranoga porijekla.

I danas se u hrvatskom jeziku tvore nove riječi, vraćaju stare, potisnute, te se stvara „hrvatski novogovor“ kojim se hrvatski jezik nastoji udaljiti od bosanskog, crnogorskog i srpskog jezika. To najdosljednije zastupa Mario Grčević, mada se o razlikama hrvatskog i srpskog, uglavnom leksičkog sloja, govorilo i prije. O tome su objavljeni i brojni rječnici. Pitamo se da li je ova intencija prihvatljiva svim hrvatskim jezičkim stručnjacima. Odmah ćemo reći da nije. Pojavljuju se hrvatski jezikoslovci koji kritiziraju aktere jezičke politike koji s pozicije moći „razvijaju svijest o jeziku kao nacionalnom simbolu koji im služi za učvršćivanje hrvatskoga jezičnoga identiteta“³, namjerno previđajući da je hrvatski jezik, kako je objašnjavao V. Anić (1908: 5), „činjenica, koja ‘jest’, koja ga čini njim samim, (da) je nezavisan od dužih i kraćih popisa razlika prema bilo kojem jeziku ili idiomu, veće ili manje komunikativne prozirnosti.“ Niko nema pravo da jezik svojata i prekraja kako odgovara njegovim interesima, jer jezik pripada narodu koji ga govori.⁴

Ivo Pranjković, jedan od najpoznatijih hrvatskih lingvista, u najtežim se vremenima (krajem XX i početkom XXI stoljeća) javno protivio pretjeranim purističkim nastojanjima, jezičkoj ksenofobiji, „čišćenju“ jezika od svih *-izama*, osobito od *srbizama* i *kvasisrbizama*, strahu od ćirilice (koju smatra i hrvatskim pismom i zato je treba znati), „novim oblicima“ tipa *čimbenik*, *predočnik*, *brzoglas*, *samovoz*, *perilica*, *koštovnik*, *očiste*, *vртоlet* itd., novotvorenicama tipa *prihvadba*, *usmjerba*, *uljudba*, nasilnom pohrvaćivanju te stvaranju nekog posve novog i neprirodnog jezičkog standarda. Ističe da na nasilne zahtjeve bilo koje jezičke politike, koje su u suprotnosti sa jezičkom stvarnošću, treba reagirati i argumentirano se boriti protiv svih oblika jezičkog nasilja. Kako to čini može se vidjeti u njegovim sporenjima objavljenim u toku 1997.

³ V. Požgaj Hadži i T. Blažić Bulc, *Društvena uloga lingvista: Moć argumenata Ive Pranjkovića*, CROATIJA, Zagreb, XLII, 2018, str. 63 (preuzeto sa interneta).

⁴ Tako je odgovorio M. Kapović na pitanje iz naslova *Čiji je jezik*. (Preuzeto od M. Riđanovića iz knjige *RIĐANOVIĆ O JEZIKU i još nekim stvarima iz Tamnog Vilajeta*, Izdavač autor, Sarajevo, 2013, str. 22.)

i 2008.⁵ Zbog svojih stavova mnogi su ga smatrali manje Hrvatom, čudnim i sumnjivim, jer se, između ostalog, protivi forsiranju sufiksa *-telj*, odnosno protjerivanju sufiksa *-lac*. Kaže da su sada Hrvati primorani da govore *gledatelj*, *čitatelj* itd.

Bošnjake niko ne primorava da forsiraju imenice na *-telj*, ali je njihova zastupljenost u bosanskom jeziku naglo povećana, kao i ostalih riječi koje se smatraju hrvatskim (*karantena*, *prosjed* i dr.). Često, protivno zakonu ekonomičnosti, uz riječ svojstvenu bosanskom jeziku istovremeno upotrebljavaju i hrvatsku (*mart/ožujak*, *penzija/mirovina*, *krst/križ* itd.). Zbog toga M. Riđanović za jezik medija u BiH kaže da je katastrofalan – bučkuriš (pogrešnog) hrvatskog, engleskog i bosanskog, da se na našim elektronskim medijima „ganja neka ravnopravnost jezika, pa poneki spiker govori nekim hrvatskim jezikom kojim nijedan pošten Hrvat iz Bosne nije nikad govorio. A i budala može čuti da svi ljudi u Bosni govore jednim jezikom. Međutim, neki naši ‘političari’ šičardžijske političke orijentacije dobijaju dobru lovu iz Zagreba da guraju u javnost razne tjedne, tijekove, izvješća i nazočnosti, koje pola naroda u Bosni ne razumije“ (Riđanović, 2013: 31).

Komunikacija, općenito, ne trpi zatvaranje u strogo nacionalne okvire, ali se u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku danas toliko prihvataju riječi iz drugih jezika, jer se smatra da se to cijeni, da takav govor ostavlja utisak „visoke pameti“, a ljudi su skloni da više cijene one koje ne razumiju.

Ovdje moramo napomenuti da je u BiH kod mnogih prisutno svjesno i namjerno obilježavanje jezika, kad žele istaknuti pripadnost svojoj naciji, insistirajući na onim obilježjima koja imaju posebno simboličko značenje. Srbi prelaze na ekavicu i često uvode brojne riječi koje imaju biblijski prizvuk (Čolović, 1997: 204), Hrvati forsiraju likove *tko*, *štovati*, *glede*, *siječanj*, *članak* (član), *stožer*, *postaja*, *vojarna*, *nogostop*, *brzogriz*, Bošnjaci *kahva*, *selam*, *ibretiti se* (Šipka, 2006), mada se mnogi priklanjaju hrvatskom jer ga doživljavaju prestižnim, ljepšim i „europskim“. Njima kao da je najmanje stalo do svoga jezika, odnosno čini se da nikome u BiH nije stalo do kulture govora, koja primarno podrazumijeva pravolnost, jer nikome ne smeta što brojni spikeri, komentatori, novinari i ini ne razlikuju *č* i *dž*, *ć* i *đ*, što izgovaraju *r* kako ne treba, što se oglašuju o akcenatsku normu. Pravo je čudo kako se u medijima

⁵ *Jezikoslovna sporenja*, Konzor, Zagreb; *Sučeljanja*, Disput, Zagreb.

(printanim i elektronskim), čak i u naučnim radovima, ponavljaju neke jezičke crte (ja ih nazivam nenaučljivim), a ne prihvataju one koje se propisuju u gramatikama i savjetnicima: miješaju se značenja prijedloga *zbog* i *radi*, pogrešno upotreba prijedlog *s(a)* sa instrumentalom (trguje sa zlatom, putuje se s vozom), pogrešno upotrebljava glagol *trebati*, upotrebljava se *obzirom* koje uporno potiskuje iz upotrebe *s obzirom na to*, imenica *novine* češća je u jednini (*novina*), umjesto *bismo*, *biste* upotrebljava se *bi*, umjesto *u vezi sa tim* upotrebljava se *u vezi toga*, umjesto *u ime* ili *mjesto nekoga* stalno se govori *ispred* (govorim ispred predsjednika stranke), ne razlikuje se *interes* i *interesovanje*, ne razlikuju se glagoli *izviniti* i *izvinuti*, pogrešno se upotrebljava riječ *dubiozno*, upotrebljava se komparativ *visočiji* (u crnogorskom je standardiziran). Tu su i ponavljanja koja „ugrožavaju stil“ (stalno je neko nešto rekao ili naglasio), usložnjavanja izraza (više se ne učestvuje, već se uzima učešće, stvari se rješavaju uz učešće sile, a ne silom, stalno se postižu zajednički sporazumi), čita se kako nije napisano (spiker čita drugačije tekst od onoga koji vidimo na ekranu) itd.

U uvodnom dijelu smo se pitali da li je baš tačna tvrdnja da se jezici sporo i neprimijetno mijenjaju. Sudeći prema današnjem stanju u bosanskom, crnogorskom i hrvatskom jeziku to se ne može reći. Ilustrirat ćemo to primjerima. Ako usporedimo *Pravopis bosanskoga jezika* S. Halilovića, objavljen 2018. s onim koji je ovaj autor objavio samo 22 godine ranije (1996), neposredno poslije rata, uočiti ćemo da postoje određene razlike. Pošto *Pravopis* iz 1996, po mišljenju mnogih, nije bio dobar, jer je donio dosta proizvoljnih i haotičnih rješenja (Palić, 2018⁶), zbog čega je kritiziran i negiran, čak i nipodaštavan, ali je, mora se priznati, bio simbol potvrđivanja bosanskoga jezika. Autor je valjda novim izdanjem htio udovoljiti svima, što je prosto nemoguće, pa u novom izdanju mijenja ono što u „praksi nije bilo prihvaćeno“. Pitamo se kako je došao do takvog zaključka da sudi o prihvatljivosti i neprihvatljivosti ponuđenih rješenja u tako kratkom vremenu. Pouzdano znamo da su ponuđena rješenja mnogi prihvatili. Sada Halilović donosi veći broj dubleta (*lahko* i *lako...*, ranije samo *lahko...*, *opći*, *općina* i *opšti*, *opština...*, ili tripleta: *kahva*, *kafa*, *kava* itd.). O novim rješenjima jav-

⁶ *Novi pravopis bosanskog jezika: Bošnjaci ne trebaju nikom ugađati*. <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/4/29/bosanski-pravopis-sta-je-ispravno-slobodna-volja-ili-pravilo>

nost ima različit stav. Neki (uglavnom oni koji se na neki način bave jezikom) smatraju da nova rješenja nisu dobra. Tačnije, zagovornici ideje o specifičnostima bosanskog jezika ne prihvataju ponuđene promjene. Mnogi govore da se Halilović ponizio popuštajući pritiscima lektora iz prethodnog sistema te da je kapitulirao u borbi za specifičnost bosanskoga jezika.

S druge strane, ima i onih, znatno manje, koji bezrezervno prihvataju promjene i detaljno obrazlažu razloge. Pogledajmo kako to čini mladi H. Imamović u tekstu *Bosanski pravopis: šta je ispravno-slobodna volja ili pravilo* (2018⁷). Podsjeća da je osnovna razlika između standardnog i govornog jezika u tome što je govorni jezik rezerva za standardni te da je socijalna svrha standardnog jezika zaustavljanje promjena radi komunikacijskog jedinstva zajednice. Kaže da je idealan pravopis onaj koji nudi uniformnost, ali svaki pravopis nastaje u određenom sociokulturnom kontekstu. Kako BiH karakterizira multikulturalnost i demokratski procesi, to traži relaksaciju tog imperativa. Imamović govori i o tome da u tradicionalnom modelu standardizacije, naučna zajednica utvrđuje normu, a nameće je država kroz obrazovanje, javno informiranje itd. Ali, država više nema toliko autoriteta, bar kada je BiH u pitanju, naročito zbog toga što postoje privatne škole i fakulteti, privatne radiostanice i televizije, kojima se standardni jezik ne može nametati, a čini se ni javnim servisima. U zajedničkoj državi, bivšoj Jugoslaviji, u upotrebi je bio *Pravopis* iz 1960, a u njemu nije bilo riječi poput *lahko*, *mehko* itd. Imamović kaže da je Halilović pod utjecajem tako rigidne norme *Pravopisa* iz 1960. svoj pravopis, također učinio rigidnim. Imamović tvrdi da je novo izdanje *Pravopisa* S. Halilovića novi kvalitet, jer bira slobodu izbora u određenim okvirima. Smatra da oni koji prihvataju samo jedno rješenje, ranije samo *lako*, kasnije samo *lahko*, pokazuju da vole da pišu kako im se naredi. A sada im Halilović dopušta slobodan izbor. Mladi Imamović previđa da sloboda često vodi u anarhiju. Laici će se zapitati zašto nije normirao i *hi* umjesto *ih*, ili zašto crnogorski *Pravopis* nije uključio oblike zamjenica *ne*, *ve* i dr. Imamović zaključuje kako god da pišeš znači da pišeš u skladu sa novim Halilovićevim pravopisom. Opravdava Halilovićeva nova rješenja jer smatra da autor ne želi nikoga da tjera da piše *lahko*,

⁷ <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/4/29/bosanski-pravopis-sta-je-ispravno-slobodna-volja-ili-pravilo>

mehko, ali želi da i oni koji pišu *lako*, *meko* svoj jezik slobodno odrede kao bosanski, jer imaju mogućnost da se komotno identificiraju s bosanskim jezikom i da ujedno osnaže njegovu poziciju. Vrlo čudno. Zar su to bili valjani razlozi da odbijaju bosanski jezik, zar je propisivanje samo jednog lika „proizvodio grupne frustracije“ te da se distanciraju od bosanskog. Samo da podsjetimo, likovi *lahko*, *mehko* i još mnogi drugi potisnuti su samo zato što ih norma iz 1960 nije dopuštala. Ukoliko se ostave dubleti i tripleti, koje Halilović sada nudi, nestat će oni koji su svojstveni govornicima bosanskog jezika.

Zagovornici *Deklaracije* o „zajedničkom jeziku“, piše Imamović, izrazili su oduševljenje, s obzirom da je Halilovićev Pravopis iz 1996. bio simbol dominantne težnje za diferenciranjem standardnih jezika, definiranih nakon raspada Jugoslavije. Ubrzo po objavljivanju novog izdanja, Halilović potpisuje *Deklaraciju* o „zajedničkom jeziku“, vjerujući da ona ne znači obnovu srpskohrvatskog jezika, već obnovu svijesti o gramatičko-genetskom jedinstvu srednjejužnoslavenskog dijasistema. Smatra da je našao put da se pravopisno priznaju i likovi *lahko* i *mehko* (pored *lako* i *meko*) i tako smanji antagonizam unutar jezičkih zajednica. Znači li to da Halilović zagovara jedan jezik u BiH, prihvatljiv „konstitutivnim narodima“. S obzirom na to da Srbi i Hrvati slijede jezičke zakonomjernosti iz Srbije i Hrvatske, vjerujemo da je malo kome od njih stalo do bosanskog jezika.

Pitamo se na osnovu čega je Halilović preinačio svoje stavove kad nije bilo rasprave čak ni o onom starijem izdanju, niti je sprovedeno neko ozbiljnije istraživanje. Očito je prihvatao sve ponuđene sugestije, uglavnom pojedinačne.

Također se pitamo na osnovu čega H. Bulić zaključuje da novo izdanje Halilovićevog pravopisa slijedi sva uspješna rješenja iz *Pravopisa* iz 1996. i kako su to pojedinačna rješenja „osvježena“ i usklađena sa savremenom pisanom praksom. Navodi da sada Halilović dopušta i sastavljeno i rastavljeno pisanje futura I (*ispašću* i *ispast ću*), iako praksa zapravo potvrđuje rastavljeno pisanje. (Dovoljno je pogledati samo udžbenike pisane poslije 1996.)

Jedno je sigurno, toliki dubletizmi i tripletizmi u novom izdanju Halilovićevog pravopisa idu na ruku lingvistima, naročito onim iz susjedstva, koji tvrde da je „bosanski/bošnjački jezik vještačka tvorevina i da predstavlja samo varijantu srpskog, odnosno hrvatskog jezika“ (Tošović, 2011).

Burnu reakciju, uglavnom kod zagovornika postojanja samo srpskog jezika i negatora bosanskog, crnogorskog i hrvatskog, izazvalo je uvođenje novih slova (*ž, š*) u pravopisnu normu crnogorskog jezika. B. Tošović smatra da je to učinjeno s namjerom da bi se razlikovali od drugih i dodaje da „takva radikalna diferencijacija u odnosu na Bo, Hr i Sr nikako ne ide u prilog jačanja međusobne komunikacije na ovim prostorima“ (2011: 15). Rajka Glušica, profesorica na Katedri za crnogorski jezik u Nikšiću, kritizira uvođenje novih grafema, kaže da su divergentna, razdvajajuća crta u odnosu na druge, da utiču na međusobnu razumljivost, opštenje i komunikaciju, da favorizovanje jekavskog jotovanja karakterističnog za narodne crnogorske govore (i ne samo crnogorske) „remeti stabilnost norme koju jezička stvarnost potvrđuje već sto pedeset godina“ (2012: 30).

Postavlja se pitanje da li su nova rješenja: ortografska, leksička i gramatička prihvaćena ili odbačena od strane korisnika. Unatoč činjenici da se jednom prihvaćena i ustaljena rješenja u jednom standardizovanom jeziku teško mijenjaju, „te da su nagle promjene u standardu osuđene na propast“ (Glušica: 2012: 31), mislimo da su se, bar u proteklom periodu, one ustaljivale i uvećavale, pod utjecajem udžbenika koji su od 2011/2012. pisani novom abecedom i azbukom od 32 slova po nalogu ondašnjeg Ministarstva prosvjete i sporta, Matice crnogorske i Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, kasnije preimenovanog. Može se zapaziti da su „novi“ glasovi/slova sve češći u upotrebi, naročito kod mlađe populacije, a u govoru starijih bili su stalno prisutni. Mora se imati u vidu da se norma crnogorskog jezika naslanja na govore Crnogoraca, i da ne mora slijediti ono što je preporučivala norma srpskohrvatskog jezika. Jezik se, kako smo rekli, neprekidno mijenja. Zašto bi Crnogorci odbacivali ono što je toliko prepoznatljivo kao njihovo. (Vuka smo toliko slavili što je narodni jezik uveo u književnost, a smeta nam kad to čine kodifikatori crnogorskog jezika.) Doduše, mediji i administracija gotovo da nisu prihvatili nova rješenja, a kako stvari sada stoje teško da će ih prihvatiti. Uostalom, poznato je da se godinama govori o ugroženosti ćirilice, traže se načini kako da se u praksi češće upotrebljava, ali se ona baš i ne prihvata u onoj mjeri koliko se to nastoji. Ovih je dana u Srbiji nametnut zakon o njenoj obaveznoj upotrebi. Sumnjamo da će on nešto promijeniti.

Uočili smo da su u rješavanje pravopiane norme uključeni stručnjaci i nestručnjaci, naročito devedesetih godina prošlog stoljeća, tj. u vrijeme raspada bivše nam zajedničke države. L. Badurina u svom radu *Standardizacija i restandardizacija hrvatskog jezika u 90-im godinama 20. stoljeća*⁸ kaže da su leksičke i pravopisne inovacije u hrvatskom jeziku posljedica povećane aktivnosti laika i diletanata u hrvatskom jezikoslovlju, kojima je gramatika manje dostupna. Podsjeća da se 1990. pojavio zabranjeni i uništeni pravopis, poznat kao *Londonac*, autora Babić-Finka-Moguš, i odmah se počeo upotrebljavati kao „novi“ hrvatski pravopis. Objavljuje se više izdanja, a 4. ulazi u školsku upotrebu. U cilju poboljšanja pravopisne problematike osnovano je *Jezično povjerenstvo Matice hrvatske*. Ono je hrvatskim i naučnim ustanovama poslalo prijedloge promjena. Predlagali su, kao što se to i ranije činilo, da se umjesto nekadašnjeg *jata* u dugim slogovima piše *ie*, a ne *ije*. Prijedlog nije prihvaćen, zbog čega su članovi *Povjerenstva* odustali. *Povjerenstvo* je predložilo da se u kratkim slogovima kojima prethodi suglasnički skup čiji je drugi član sonant *r* piše *j* (*strjelica, brježuljak, vrijeme*), a ne *e* (*strelica, brežuljak, vremena*). Ni ovaj prijedlog nije većina prihvatila (osim pojedinačnih rješenja). Uprkos odbijanju, autori pravopisa su to usvojili kao normu, mada je u različitim izdanjima bilo puno lutanja. Mnogi su doživljavali kao srbizme, znači neželjene, likove poput *crepovi, bregovi, trezven* i sl. pa su ih se htjeli riješiti, previđajući da se radi o morfološki uvjetovanoj promjeni *ije* u *je*, potom u *e* (*crijep-crjepovi* > *crepovi*). L. Badurina kaže da je ovo rješenje pravopisaca destabiliziralo pravopisnu normu. Govornici hrvatskog jezika su počeli izgovarati teške suglasničke skupine (*vrjednovanje, brjegovit*), što je, svakako bilo čudno i neprirodno.

Hrvatski pravopisci su predložili i pisanje *t* i *d* u oblicima imenica koje su se završavale na *-tak, -dak, -tac, -dac, -tka*, ispred *c* i *č*, iz, kako su objašnjavali, semantičkih razloga. A radi se o vrlo malom broju imenica, koje se izuzetno rijetko upotrebljavaju: *mladac* : *mlatac* (*mladci, mlatici*); *letak* : *ledac* (*letci, ledci*). Jedno vrijeme su dopuštali dublet *mladci* i *mlaci*, ali ga u 5. izdanju sasvim isključuju, ostavljaju samo likove tipa *mladci*, jer su nastojali, tvrdi L. Badurina, imati što više primjera kojima se daje prednost morfofonološkom pisanju.

⁸ www.bib.irb.hr/download/774863.Badurina_astandardizacija_ili_restandardizacija_hr_jezika...

Veoma je poznato koliko je problema izazvalo odvojeno pisanje negacije uz enklitički oblik glagola *htjeti* (*ne ću, ne ćeš...*), a autori spomenutog pravopisa su usvojili to kao jedino rješenje. To je i danas aktuelno u hrvatskom jeziku. Čini se da ima više pobornika koji su se priklonili odvojenom načinu pisanja, jer je u tome prepoznata važna činjenica pravopisnog i nacionalnog identiteta.

Danas je došlo do normalizacije norme. Ima „znatno manje zastranjivanja i eksperimenata“. Badurina podržava stav I. Pranjkovića, koji je na jednom okruglom stolu o normama i normiranju hrvatskog standardnog jezika, organiziranom od strane *Matice hrvatske* krajem devedesetih, rekao da dvije najeksplicitnije norme treba vratiti u normalne tokove.⁹

Devedesetih godina prošloga vijeka je nastala prava utrka oko objavljivanja pravopisa koji bi nedorečena rješenja *Novosadskog pravopisa* doradili, mada se i ranije u Sarajevu (1972) pojavio *Pravopis srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika*, Marković-Ajanović-Diklić, a značajane pravopisne inovacije dali su J. Silić i V. Anić u *Pravopisnom priručniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1986). A poznato je da pod drugačijim (samo hrvatskim) imenom nije mogao biti objavljen. Već 1989. grupa lingvista iz Beograda, Nikšića, Novog Sada i Sarajeva, samoinicijativno se organizirala da bi doradila i osavremenila ondašnju pravopisnu normu. *Matica srpska* je 1989. objavila *Priloge pravopisu*, a u Sarajevu je osnovan *Međuakademijski odbor* za proučavanje ortografske i ortoepske problematike. Detaljno je proučena pravopisna problematika, građa sređena i pohranjena u *Akademiji nauka BiH* neposredno pred rat. U međuvremenu se pojavio *Srpskohrvatski pravopis* R. Simića. Međutim, pojavljivanjem *Pravopisa srpskoga književnog jezika*, Čip štampa, Beograd, i Unireks, Nikšić, 1993, grupe autora: R. Simić, Ž. Stanojčić, B. Ostojić, B. Ćorić i M. Kovačević, malo prije *Pravopisa srpskoga jezika*, koji su priredili: M. Pešikan, J. Jerković i M. Pižurica, *Matica srpska*, 1993, razvila se diskusija među autorima, i ne samo među njima. Svi su branili svoje stavove i nalazili da su u pravu. Preuveličavala se uloga pravopisa, iako stručnjaci znaju da pravopis jeste značajan priručnik za jezičku kulturu, ali nije najvažniji i nije kapitalno djelo kulture jednog naroda. Suština je bila zapravo u

⁹ Objavljeno u *Zborniku radova* sa 43. seminara Zagrebačke slavističke škole. (Preuzeto iz spomenutog rada L. Badurine.)

tome koji će od njih biti prihvaćen kao zvaničan, tj. obavezan u javnoj upotrebi, školstvu, informiranju i drugdje. To je riješeno tako što je prema preporuci *Republičkih ministarstava za prosvetu i kulturu i Vlade Srbije, Prvopis iz 1960.* zamijenjen *Pravopisom Matice srpske iz 1993.* i odlučeno da se primjenjuje na teritoriji Srbije od 1. januara 1997. godine, što je i prije njegovog objavljivanja bilo najavljivano. To znači da se prihvataju likovi *žuljajiv, sipljajiv, prištajiv, stolčić i stočić*, a samo *kočić*, da znaju da je *izdjestvovati* obično, a neobično *djestvovati*, da je od ekavskog glagola *bđeti* imperfekt *bđijah* (a ne *bdejah* ili *bđah*), da se s fakultativnom fonemom može upotrebljavati *kojekuda*, a bez fakultativne foneme *katkad*, da je pravilno *unutra* a ne i *unutar*, da imaju isto značenje riječi *hatar* i *atar*, da je vjd. od imenice *tetak teče* a nm. *teci*, da je bolje *odvijač* nego *šrafčiger*, da je pravilno *Taufik* ili *Toufik*, da je *Alija Đerđez* a ne *Đrzelez*, da se prihvata svih 236 pravila, i da se za ono što se u njima ne nađe konsultira *Pravopis iz 1960.* da se prihvata 78 stranica objašnjenja pisanja tuđih riječi, brojna pravila i preporuke za podjelu riječi na kraju reda, toliko prisutan historicizam i previše gramatikalizacije, te znatno manja rječnička građa, toliko potrebna korisnicima, jer se uglavnom služe rječničkim dijelom pravopisa. Naslovljen je kao pravopis srpskog jezika, ali se stalno osvrće na ono što je karakteristično za hrvatskosrpski (*Cipar, historija, koncept, koncerat, lubanja, tko, netko*) i na govor u muslimanskoj sredini (*hurija* u muslimanskom vjerovanju), čime implicitno priznaju hrvatski i bosanski jezik. Ima toliko detaljisanja da od njih i najvećeg stručnjaka glava zaboli. Detaljno smo se bavili ovim pravopisom, naročito njegovim rječnikom (1997: 481–503), i zaključili da mnoge probleme nije riješio, da sadrži konfuzna objašnjenja, nešto je obično, nešto manje obično, nešto uobičajeno, nešto bolje, nešto rjeđe itd., da je pokazao da ono što se u *Pravopisu iz 1960.* smatralo običnijim i pravilnijim, sada više nije te da može otežati učenje pravopisa prije svega generacijama koje stasavaju. Ne smijemo se čuditi zašto imamo toliko starih i mladih, slobodno se može reći, polupismenih.

Dakle, *Pravopis srpskoga književnog jezika*, Čip štampa, Beograd, i Unireks, Nikšić, 1993, grupe autora, nije prihvaćen (osim djelimično u Crnoj Gori) iako su ga brojni stručnjaci ocijenili kao priručnik koji ima isključivo sinhronijski pristup; ima samo šest načela i osamnaest pravila, za pisanje tuđih riječi troši samo pet strana, što je rječnik

pregledan, što se ne bavi istočnom i zapadnom varijantom, što se bavi samo standardom srpskog jezika, što se maksimalno zalaže da se piše kao što se govori (*drakstor, pleps...*; *kursiskinja*, ali i *kursistikinja*), itd.

Bilo je i onih koji su ga kritizirali, najviše M. Pešikan, ali i drugi. O pohvalama i pokudama detaljnije se može čitati u časopisu SPONE.¹⁰

Pet godina kasnije pojavio se *Pravopisni priručnik srpskoga književnog jezika*, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Udžbenici i priručnici, Beograd, 1998. Kao djelo kompetentnih stručnjaka (komisija poznatih lingvista iz Srbije, Crne Gore i Republike Srpske) ocijenjen je vrlo visoko. Rečeno je da su u njemu data najbolja rješenja te da bi bilo dobro da postane općeprihvatljiv (Životić, 1998: 641). Ali (?) nije postao.

Kada se uzmu u obzir i svi pravopisi prije *Novosadskog* (1960), postavlja se pitanje čemu toliko pravopisa, zašto se u tolikom broju pišu i mijenjaju. Očito, ne baš iz čisto lingvističkih potreba, i često bez širih lingvističkih teorijskih saznanja i detaljnih istraživanja. Mislimo da su glavni izvanlingvistički razlozi, ideološki, politički, a naročito utilitarni.

Vratit ćemo se ekavici i ijekavici. U vrijeme ratnih godina na našim prostorima krajem XX stoljeća pojavio se neobičan prijedlog u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska, aktualizirano jednom političkom odlukom vlasti da se na teritoriji tog entiteta umjesto ijekavskog uvede ekavski izgovor srpskoga književnog jezika, najvjerojatnije zbog toga da bi se pripremio teren za državno a ne jezičko ujedinjenje sa Srbijom (tada SR Jugoslavijom). Čak su se pojavili i neki naučnici koji su to pokušali naučno objasniti, kao npr. akademik Milorad Ekmečić. Svoje tumačenje objavljuje 6. II 1993. u *Pobjedi* u tekstu „Jedan jezik“. U njemu izražava svoj negativan odnos prema ijekavici i veoma pozitivan prema ekavici. „Njegov cilj nije samo da opravda odluku (kojoj je sam ‘kumovao’) nego on želi i da je proširi, da je uopšti i da problem ekavsko-ijekavskog izgovornog dvojstva u srpskome književnom jeziku proglasi najvećom preprekom i centralnim pitanjem svekolikog ujedinjenja Srba“ (Kovačević, 1994: 63). Ekmečića podržava akademik Pavle Ivić referatom protiv ijekavice (*Aktuelni trenutak srpskog književnog jezika*) na drugom skupu srpskih intelektualaca, Beograd, 1994. On se zalaže za protjerivanje ijekavice na cijelom pro-

¹⁰ Časopis za književnost i umjetnost, Nikšić, 1994.

storu srpskog književnog jezika. Optužuje Vuka da je podijelio književni jezik, prešutkujući da je Vuk ostavio jedinstven književni jezik ijekavskog izgovora, a odlično znajući da je podijeljenost nastala dugo nakon Vukove smrti, zaslugom Stojana Novakovića, kada je u Srbiji uz ijekavicu i ekavica dobila status književnog izgovora. Ivić smatra da je rat u Bosni imao i pozitivan učinak. Među Srbima u Republici Srpskoj učvrstio je svijest o jedinstvu. Ističe da na odluku nije utjecala Srbija, pa niko ne može govoriti da je odluku Republici Srpskoj nametnula Srbija. Brani se da se ijekavica ne zabranjuje općenito, već samo u službenoj upotrebi. Branislav Brborić objašnjava da je službena upotreba dosta usko zamišljena, a nabraja školstvo, udžbenike, literaturu, javna glasila, državne organe, ispisivanje službenih naziva i javnih natpisa. Tako da se jasno vidi da je na snazi protjerivanje ijekavice. Ivića jedino brine to što bi usvajanjem samo ekavskog kao standardnog izgovora došlo do udaljavanja Crne Gore i što bi ohrabrilo one koji „lansiraju fikciju o crnogorskom jeziku“. (Crnogorski je aktuelan, a Crna Gora se iz sasvim drugih razloga udaljila, mada ne sasvim.). Zato smatra da bi bilo dobro da i u Crnoj Gori dođu na istu ideju na koju su došli u Republici Srpskoj.

Sulude ideje u vezi s ukidanjem ijekavice bile su neprihvatljive za brojne lingviste. Mnogi su se uključili u raspravu¹¹ i pokazali da su protiv izгона ijekavice iz službene upotrebe srpskog književnog jezika, iznoseći kao glavni argument da će se tako ijekavica prepustiti Muslimanima i Hrvatima. Njihove rasprave objavljene su u časopisu za pedagošku teoriju i praksu *Vaspitanje i obrazovanje*, Zavod za školstvo, br. 3, Podgorica, 1994. Pokazali su da je jezik duboko usađen u čovjeku i da se jezičke reforme ne mogu sprovesti administrativnim mjerama, i osudili protjerivanje ijekavice iz standardnog jezika.

Pošto je odluka o obaveznoj upotrebi ekavice u Republici Srpskoj izazvala puno problema u nastavnoj i kulturnoj praksi, to je *Društvo nastavnika srpskog jezika i književnosti Republike Srpske* tražilo od *Ustavnog suda* da utvrdi saglasnost *Zakona o službenoj upotrebi jezika sa Ustavom Republike Srpske*. Ustavni sud je utvrdio da nisu usaglašeni. Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma („Službeni

¹¹ B. Ostojić, Ž. Stanojčić, A. Peco, D. Vujičić, R. Marojević, M. Dešić, R. J. Đurović, B. Ćorić, M. Kovačević, R. Simić, M. Stakić, D. Zbiljić, H. Muratagić-Tuna, M. Šćepanović, Z. Radulović, R. Glušica.

glasnik Republike Srpske“, broj 15/96), propisuje da se nastava izvodi uz upotrebu ekavskog književnog izgovora, a Ustav Republike Srpske je propisao da je u Republici u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog i ekavskog izgovora¹²...

Ovdje ćemo nešto govoriti o pojavi koja se aktuelizira u mnogim jezicima svijeta, tj. o izjednačavanju žena i muškaraca na planu jezika. Traži se da se zanimanja žena i njihovih funkcija imenuju imenicama ženskog roda, tzv. moviranim femininima. To se događa i u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku, ali ne u jednakoj mjeri.

Tu neravnopravnost, pod utjecajem Zapada, Hrvati su rano počeli prevazilaziti. Danas se rijetko mogu naći oni koji neće ispoštovati ono što traže feministkinje. Sasvim je drugačija situacija u bosanskom jeziku. U BiH se teško mijenjaju stereotipi o tradicionalnim društvenim ulogama muškaraca i žena. Movirani feminimi ni danas nisu toliko zastupljeni. Samo u javnom govoru poneko ih upotrijebi i to sporadično. Očito je svima na pameti činjenica da prirodni rod nema veze sa gramatičkim rodnom. M. Riđanović kaže da u Americi čak i lingvistički laici primijete da „feminističke novotarije nemaju smisla“ te da moderna lingvistika tvrdi da svaki normalan čovjek nosi u glavi sva znanja jezika potrebna za normalnu upotrebu jezika. Dodaje da je jednom gledao intervju s jednom poznatom američkom glumicom koju je novinar oslovio imenicom ženskog roda – *glumica (acress)*, ona ga je odmah ispravila i rekla da je *glumac (actor)* i objasnila da je riječ glumica asocira na starlete koje do uloga dolaze preko kreveta (2013: 21). Što se tiče žena na ovim prostorima mišljenja su podijeljena.

Pošto je na Federalnom parlamentu usvojena inicijativa o upotrebi rodno osjetljivog jezika (2017), konsultirane su poznate profesorice i novinarke. Neke misle da nije dovoljno samo normirati jezik da bude rodno osjetljiv nego treba mijenjati svijest ljudi o rodnoj ravnopravnosti. Nasilno nametanje rodno osjetljivog jezika ne može doprinijeti pozitivnoj promjeni svijesti, ali može stvoriti utisak da je položaj žena u BiH na zavidnom nivou, da su u tom pogledu u rangu žena u Danskoj, Švedskoj, Norveškoj i drugdje, pa se političari neće baviti stvarnim problemima žena. Druge misle da više ne postoji nikakav razlog, ni gramatički, ni društveni, da *premijerku* nazivamo *premijer*, *sutkinju* *sudijom*,

¹² Dokument: *Završen progon ijekavice* (1998), u: Simić, R. (ur) Srpski jezik, 1–2, Beograd: Filološki fakultet; Nikšić: Filozofski fakultet, str. 656.

da se *građanke* podrazumijevaju u *građanima*. Kritiziraju novi *Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju* koji je usvojila *Skupština Kantona Sarajevo 2017*, jer u njemu nisu navedeni naporedni oblici *nastavnik/nastavnica*, kako je stajalo u starom zakonu, već je izričito data napomena da terminološko korištenje jednog roda podrazumijeva oba roda. Kažu da je nešto bolje stanje na portalima, da se tu žene uvrstavaju kao sagovornice, da ih oslovljavaju kako priliči. Korištenje rodno osjetljivog jezika, početak je smanjenja rodne diskriminacije. Međutim, ima žena koje ne žele sebe titulirati sa *ministrica*, *zastupnica*, jer misle da će to umanjiti važnost funkcija koje obavljaju.¹³

Na osnovu teksta Olivera Nikolić o jednom istraživanju iz 2014.¹⁴ može se zaključiti da mediji u Crnoj Gori većinom ne koriste ženski rod imenica koje označavaju profesiju i da o tome postoje različita mišljenja. Naime, *Ministarstvo za manjinska prava* u znak podrške sastavilo je registar zanimanja, zvanja i titula žena kao doprinos upotrebi rodno osjetljivog jezika u javnoj komunikaciji. Pored uobičajenih *profesorica*, *krojačica* i sl. u registru su se našle i *ekonomistkinja*, *akademkinja* i dr. Stručnjaci su ponuđeni registar shvatili kao alternativu, a ne nametanje i prinudu. Službenica *Ministarstva* smatra da su se stekli uvjeti da se u jeziku medija i javne administracije koristi govor „koji odgovara stvarnosti i principima rodne ravnopravnosti“, koji se do sada nije poštovao u zadovoljavajućoj mjeri. Jedna novinarka *Radija Crne Gore* kaže da novinari upotrebljavaju one imenice ženskog roda, o kojima govorimo, koje doživljavaju kao prirodne, logične i smislene, kao *nastavnica*, *profesorica*, ali ne i one koje im nisu uhu prijemčive, kao *psihološkinja*, *pedagoškinja*.

Neke žene, uglavnom obrazovane, nisu pristalice nasilnog rodnog izjednačavanja jezika, jer ističu da je crnogorsko društvo prilično tradicionalno, da su žene diskriminirane na drugim poljima, pa to što će se nešto nečim nazvati ne znači da će biti i unaprijeđeno.

Istraživanje feminističkog kulturnog centra „Befem“ iz 2018. pokazuje da u dnevnim novinama u Srbiji, rodno senzitivni jezik „nije do-

¹³ <https://www.byka.com/novosti...>

Maja Isović-Dobrijević, *Ne postoji nikakav ni gramatički ni društveni razlog zašto bismo premijerku nazvali premijer* (Korisnički panel BUKA, 27. juni 2017).

¹⁴ O. Nikolić, *Rodna prava: Promjene samo u titulama*. <https://www.slobodnaevropa.org.rodna-prava-u-jeziku-promjene-samo-u-titulama/25219764.html>

voljno zastupljen i da postoji tendencija da se muški rod koristi“ za zanimanja žena koja se smatraju važnim. U Srbiji je 1. juna 2021. stupio na snagu Zakon o rodnoj ravnopravnosti, ali je izazvao sukob „u javnosti između konzervativaca koji rodno senzitivni jezik smatraju nasiljem nad jezikom i feminističkih krugova koji to smatraju pitanjem prisustva žena na važnim pozicijama u jeziku“. Odredbama Zakona „usprotivio se Odbor za standardizaciju jezika“ navodeći da je „u suprotnosti sa celom istorijom norme srpskog jezika“, jer se njim nameću jezički oblici koji nisu prihvaćeni u praksi.¹⁵ Zato je danas upotreba moviranih feminima u Srbiji sporadična i nedosljedna.

U suštini, može se reći da u svim jezicima raste upotreba imenica ženskog roda za zanimanja, funkcije i titule, ali ne svih. Veoma su rijetke imenice tipa *pješakinja*, *agronomkinja* itd.

Nešto o prihvatanju i neprihvatanju leksike stranog porijekla. Kako danas svijet sve više potpada pod utjecaj Zapada, to je sve prisutnija leksika stranih jezika, najviše sa engleskog govornog područja. Ranije je dominirala leksika iz orijentalnih jezika. Međutim, ona se sve više potiskuje čak i iz bosanskog jezika. Općenito, preko Interneta, informatike, nauke, tehnike, muzike, sporta itd., bosanski, crnogorski, hrvatski (nešto manje) i srpski jezik sve više prihvataju anglicizme (*atačment*, *brend*, *mejl*, *displej*, *softver*, *printer*, *lizing*, *marketing*, *konsalting*, *tinejdžer*, *fri-šop*, *hamburger*, *kečap*, *aerobik*, *džogirati*), ali ne i kalkove nastale po uzoru engleskih konstrukcija (*public act* – javna umjetnost, *opportunity facility* – stvaralac prilika) koje prave loši prevodioci.

Neprihvatanje preporuke autora bosanske i hrvatske norme koji insistiraju na upotrebi pridjeva neodređenog vida (u biranom stilu). Zapazili smo da to mnogi ljudi od pera ne prihvataju, a tek da ne govorimo o drugima.

O različitim dopunama modalnim i faznim glagolima. Danas se, prema propisima jezikoslovaca, u bosanskom, crnogorskom i hrvatskom jeziku prednost daje konstrukcijama sa infinitivom (*počeo pisati* : *počeo da piše*). Ipak, u bosanskom nije sasvim prihvaćeno infinitivovanje, a, vjerujem, ni u Crnoj Gori na cijeloj njenoj teritoriji (naročito ne na sjeveru).

¹⁵ S. Gočanin, *Zašto se vode polemike oko rodno senzitivnog jezika*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31284356>.

Nešto o upotrebi promjenljivih oblika osnovnih brojeva. Ranije se nalagala obavezna upotreba odgovarajućih padežnih oblika uz osnovne brojeve dva, tri i četiri. I danas je tako u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, ali ne i u crnogorskom. Mislim da se u njima nekako silom održavaju (Šeta sa *dvama* drugovima; išli smo u posjetu *troma* učenicima). Zato su u pravu autori *Gramatike crnogorskog jezika* kada kažu da u savremenom crnogorskom jeziku brojevi dva, dvije, tri i četiri „sve rjeđe imaju promijenjene oblike“ (2010: 101).

Ima još puno jezičkih sitnica koje gramatičari preporučuju a govornici ne prihvataju, čak i kad se trude da slijede zakone standardnog jezika, što je ponekad vrlo teško s obzirom na brojna različita rješenja, naročito u bosanskom jeziku.

Ovdje ćemo napomenuti još samo to kako Bošnjaci, makar po imenu, dobrovoljno prihvataju jezik države u kojoj žive i rade, npr. glumac Zijad Grapčević, koji živi u Zagrebu, govori čistim hrvatskim, a glumac Mensur Irfan, koji živi u Beogradu, srpskim. Hrvatskim jezikom govore i pišu studenti bošnjačke provincijencije koji su se obrazovali u Katoličkom školskom centru u Sarajevu. S druge strane, mogli smo vidjeti da studenti Hrvati iako su studirali zajedno sa Bošnjacima, kojih je bilo mnogo, mnogo više, nikad se nisu odrekli specifičnosti hrvatskoga jezika. Naprotiv, u njihovom govoru i pismenim radovima sve je više riječi koje se nikada nisu upotrebljavale u BiH, pa i onih „projektovanih sklopova“ (*očevit, nadnevak, stanovit, dapače*).

Dodajmo i to da dobronamjerni neće prihvatati imena naroda i država koja vrijeđaju (Šiptar, Gruzija..., umjesto Albanac, Džordžija), niti u ratu promijenjena imena (Kneževo, Srbinje..., umjesto Skender Vakuf, Foča. Nažalost, svjedočimo njihovoj aktualizaciji. Smatramo da je to stvar kulture odnosno nekulture, a i neznanja.

Možemo zaključiti da je u vezi s jezikom na ovim prostorima uvijek bilo problema. Uvijek se polemiziralo i problematiziralo. Na preporuke se različito gledalo. Bilo je onih koji su ih jednostavno prihvatili i onih koji su ih odbijali. Naročit problem su promjene koje su u kratkom vremenu uvodili kodifikatori standardiziranih jezika, kao npr. one koje je u samo dvije decenije unio najveći zagovornik i afirmator bosanskog jezika, bar krajem XX i početkom XXI stoljeća.

Sasvim na kraju. Elias Keneti govorio je 1977. u Minhenu, i o tome objavio esej *Poziv pjesnika*.¹⁶ U tom eseju Keneti najprije konstatira da je riječ *pjesnik* neko vrijeme tretirana kao bespomoćna, čak zgrčena i ružna, izlagana podsmjehu, naročito onih koji su govorili da je književnost mrtva. Bojim se da se danas tako govori i o jezičarima.

LITERATURA

- Anić, V. (1998). *Jezik i Sloboda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Čirgić, A. et al. (2010). *Gramatika crnogorskoga jezika*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Čolović, I. (1997). *Politika simbola*. Beograd: Radio92.
- Glušica, R. (2012). „Restandardizacijski procesi u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku“, u: Halilović, S. (ur.) *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*. Sarajevo: Slavistički komitet, str. 25–34. 30.
- Jahić, Dž. Z. et al. (2004). *Gramatika bosanskog jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Halilović, S. (1996). *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Halilović, S. (2017). *Pravopis bosanskoga jezika* (Drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje). Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kevro, E. (2017). „Naziv jezika u službenim dokumentima za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini“. *Književni jezik*, 28/1–2, str. 85–117.
- Kovačević, M. (2003). *Srpski jezik i srpski jezici*. Beograd: SKZ – BIGZ.
- Kovačević, M. (1994). „Emocija kao kriterijum za ili protiv ijekavice“. *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 3, str. 109–112.
- Muratagić-Tuna, H. (1997). „Osvrt na Rečnik Pravopisa Matice Srpske“, *Srpski jezik*, 1–2, str. 481–503.
- *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1960). Zagreb – Novi Sad: Matica hrvatska – Matica srpska.
- *Pravopis srpskoga jezika* (1993). Priredili: M. Pešikan, J. Jerković, M. Pižurica: Matica srpska.

¹⁶ Objavljen je i kod nas u *Novom Izrazu*, 21/2003, preveo ga je Stevan Tonić, pjesnik, prevodilac, esejist, književni kritičar.

- Riđanović, M. (2013). *RIDANOVIĆ O JEZIKU i još nekim stvarima iz Tamnog Vilajeta*. Sarajevo: Izdavač autor.
- Stanojčić, Ž. Z. et al. (1989). *Savremeni srpskohrvatski jezik i kultura izražavanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Stevanović, M. (1970). *Savremeni srpskohrvatski jezik I*. II izdanje. Beograd: Naučna knjiga.
- Šipka, M. (2006). *Kultura govora*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- Životić, R. (1998). „Normativno uređenje srpskoga književnog jezika“. *Srpski jezik*, 1–2, str. 639–642.
- Tošović, B. (2011). „Jezici u Bosni i Hercegovini. Autoegzistencija i/ili koegzistencija“, u: *Jezička/e politika/e u Bosni i Hercegovini i Njemačkom govornom području* (Zbornik radova predstavljen na istoimenoj konferenciji održanoj 22. marta 2011. godine u Sarajevu, Goethe-Institut Bosnien und Herzegowina, Sarajevo, novembra 2011).

Jasmina NIKČEVIĆ (Nikšić)

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore

minan@t-com.me

SIMBOLIKA CRNOGORSKOG MOTIVA U BALZAKOVOM ROMANU *SELJACI*

Francusko prisustvo na obalama Jadranskog mora i Napoleonove ilirske provincije (1809–1813), osim što su u istorijskom, ekonomskom i kulturnom smislu ostavili dubok trag na našim teritorijama, značajno su osobenim ilirskim talasom zapljusnuli francusku književnost prve polovine 19. vijeka. Uvećan broj balkanskih motiva i likova Ilira, Esklavona, Morlaka, uskoka ili hajduka u različitim djelima poznatih francuskih autora svakako ima podlogu u težnji ka originalnosti, potrazi za lokalnom bojom i poznatoj naklonosti prema egzotizmu u epohi sveprisutnog romantizma.

Pored kraćeg podsjećanja na dati istorijski kontekst i balkanske motive u francuskim djelima pomenutog perioda, ovaj rad se bavi analizom posljednjeg, nezavršenog romana *Seljaci* (*Les Paysans*) Onore de Balzaka, čiji monumentalni opus označava rađanje realističnog romana u nabujalom romantizmu. Balzak, koji je, pored ostalog, pisac tenzija i kontradikcija revolucionarne Francuske, u svom posljednjem nedovršenom romanu daje naglašeno pesimističku viziju stvarnosti. Njegov realizam je kompleksan: deskriptivan, naučno-istorijski i epski. Dublja analiza radnje i likova ispod eksplicitne tamne slike ukazuje na simboliku crnogorskog motiva, inkarniranog u liku Ženevjeve ili Pešine, tog „čudnovatog proizvoda mješavine crnogorske i burgundske krvi“, egzotične ljepote koja je „divljom gordošću težila ka jedinstvu“.

Ključne riječi: *Ilirske provincije, Onore de Balzak, Seljaci, Pešina, Ženevjev*

Poznavanje slovenskog Balkana u Francuskoj, kao i u gotovo cijeloj Evropi, negdje do kraja XVIII vijeka više je nego neodređeno i nejasno. Naši predjeli budili su maglovite predstave i konfuzne geografske odrednice Esklavonije, Ilirije, čak Makedonije ili često bili asimilovani sa pojmom i imenom Turske. Jedino dalmatinski gradovi, naročito Zadar i Dubrovnik (Zara i Raguse), predstavljali su izuzetak zahvaljujući trgovačkim vezama održavanim sa moćnijim morskim silama. Sve ostale regije, i to uprkos vezi sa Venecijom, praktično su u predstavama Francuza i Evropejaca bile „divlji predjeli“ – *contrées sauvages*¹ (Aubin, 1984: 480).

Ovakvu neprivačno mračnu predstavu poremetiće objavljivanje jednog djela opata Fortisa *Viaggio in Dalmazia* 1774. godine, prevedenog na francuski 1778. Naime, Fortisovi Morlaci su „proste duše koje nijesu pokvarila društva koja mi zovemo kultivisanim“. Ovi divljaci, osim što imaju dušu, i to poetsku, pokazuju se kao gostoprимni, čestiti, iskreni, prirodni, tako da su njihovi portreti naišli na dopadanje savremenika jednog Žan-Žak Rusoa, npr. Poznato je da je *morlačka kompozicija*, odnosno tužna pjesma o Hasanaginici, ovim putem, iz Fortisove knjige, doživjela Geteove, Puškinove adaptacije, dok su u Francuskoj posebno ovim motivom inspirisani Šarl Nodje, Prosper Merime, Žerar de Nerval.

Vrlo važan motiv kojim je Fortis promovisao Morlake predstavlja opisivanje sujevjerja kod naših naroda, priče o urokljivim očima i naročito vampirima. Budući da je u Francuskoj tada i kasnije na snazi epoha crnog (gotskog) romana, jasno je da postojbina Morlaka, Esklavona, hajduka postaje preromantičarski i ranoromantičarski misteriozni i egzotični izvor imaginacije. Takav poetsko-mistični obalski teren Južnih Slovena je i okvir romana *Les Morlaques* Justine Vin (Justine Wynne) iz 1788. godine. Slična tematika odlikuje i romane Šarla Nodjea *Žan Zbogar (Jean Sbogar)*² iz 1818. godine, djela u kojem je značajno navedena i topografija Crne Gore sa „Klemantinskim planinama“ (Pavlo-

¹ Osim Kazanovinog utiska o prostačkim Esklavonima, svirepim i bez sposobnosti razmišljanja, Volter je zapisao da su Morlaci važili za najdivljiji narod na zemlji (Aubin, 1984: 480).

² Prema navodima Mihaila Pavlovića, ovaj lik, pored ostalih tajanstvenih predjela, pohodi i „nepristupačno stijenje“ Crne Gore, te „evropske oaze“, među ljudima posebnih običaja koje „dodir sa drugim narodima nije pokvario“ (1982: 46).

vić, 1982:47) i *Mlle de Marsan* iz 1822. godine, kao i priču o vampiru Arnoldu Polu u zbirci *Infernaliana*.

U ovom periodu brojniji su oni francuski autori koji su inspiraciju slovenskim temama nalazili posredno, preko dokumenata, književnih referenci, razgovora, dakle, bez direktnog krstarenja Adrijatikom. Međutim, kao što će se Lotijeva *Paskvala Ivanović* kasnije, 1881. godine zasnivati na direktnom i stvarnom poznavanju Boke Kotorske, tako je i Nodje imao tokom deset mjeseci (od januara do oktobra 1813)³ boravka u Lajbahu (Ljubljani), sjedištu Ilirskih provincija, priliku da kao gradski bibliotekar i urednik novina *Zvaničnog telegrafa Ilirskih provincija*, na licu mjesta i na samom izvoru upozna lokalnu boju, osjeti istoriju, atmosferu i načini prve značajne korake u književnosti. Nodje i njegov boravak na ovim prostorima interesantni su i kao vrlo vjerovatan izvor, tačnije jedan od takvih izvora za brojne ilirske reference u Balzakovom djelu, budući da ih je vezivalo prijateljstvo, kao uostalom i sa Žorž Sandovom, od koje je takođe mogao imati nadahnuće i sličnu naklonost prema egzotizmu morlačko-uskočke tradicije.

Radnja njenog romana *Uskok (L'Uscoque)* iz 1838. godine, kojim je kao preteča izvršila značajan uticaj na mnoge kasnije pisce pasionirane motivima i avanturama gusara rodoljuba, odvija se u Veneciji i u Grčkoj, dok u posteriornijem djelu iz 1870. *Lijepi Lorans (Le Beau Laurence)*, glavni junak princ Klementi opisom podsjeća na Njegoša. Interesantan je opis prinčeve rezidencije, smještene u nekadašnjem manastiru, ukazivanje na sjedinjenost svjetovne i duhovne vlasti u jednoj ličnosti. Pored mnogih radova i knjiga iz kojih je mogla crpiti građu za svoj roman, Žorž Sandova, koja nikada, koliko je poznato, nije boravila u postojbini svojih junaka, najviše je bila inspirisana i podstaknuta jednim člankom u feljtonu lista *Siècle* iz 1853. pod nazivom „Le Vladika de Monténégro“, potpisanim pseudonimom L' Belfond, iza kojeg se krije jedan pomalo opskurni autor, Stanislas Belanže, kako je to u svojim istraživanjima i radovima dokazao Mišel Oben (Pavlović, 1982: 126).

Belanžeovo opisivanje crnogorskog junaštva i otpora prema neprijatelju, romansijerka je takođe transponovala u pomenutom svom djelu *Lijepi Lorans* u iskaz jedne od ličnosti o zemlji Crnogoraca, „koja se, stalno u ratu protiv ugnjetača, u stvari, jedino samoj sebi pokorava i pripada“ (Pavlović, 1982: 128).

³ Prema nekim navodima ovaj boravak je bio nešto kraći, osam mjeseci.

Balzak na više mjesta u *Izgubljenim iluzijama* i *Šagrinskoj koži* citira romane Šarla Nodjea *Jean Sbogar* i *Smarra*.

Postoji još jedna zanimljivost vezana za Šarla Nodjea kao Balzakovog informatora i transfera *ilirskog sloja*. Francuski historičari u radovima o ilirskim provincijama, navodeći imena i podatke o guvernerima koji su za četiri godine postojanja upravljali provincijama, kažu sljedeće:

Za četiri godine postojanja Napoleon će imenovati četiri guvernera od kojih će samo dvojica prvih biti zapamćeni:

- *Maršal Marmon je imenovan 8. oktobra 1809. godine, sa zadatkom da uspostavi privremenu upravu, a dužnost će vršiti do januara 1811.*
- *General Bertran, budući veliki maršal Palate, imenovan je 24. marta 1811. godine, a otišao je sa dužnosti 2. decembra 1812. godine; bio je veoma omiljen.*
- *General Žino, vojvoda od Abrantesa, zamijenice ga 20. februara 1813. godine, ali će biti vrlo brzo smijenjen zbog ludila, juna 1813.*
- *Žozef Fuše, vojvoda od Otranta i nekadašnji ministar policije posljednji je generalni guverner: imenovan je Drezdenskim dekretom od 17. jula 1813. godine, a napušta Trst već 26. avgusta, poslije jednomjesečnog obavljanja dužnosti (Cavalli, 2009: 31).*

Ova potonja dvojica, iako s istorijskog aspekta nedovoljno produktivni u kontekstu ilirskih oblasti, upravo su značajno prisutni u Balzakovom djelu (*Rodaka Beta*, *Ljekar na selu*). Osim istorijskih, putopisnih, lingvističkih, naučnih, vojnih, diplomatskih dokumenata i djela koja su Balzaku bila svakako dostupna, indikativno je da se period obavljanja dužnosti generala Žinoa i Fušea, poklapa vremenski sa mislijom Šarla Nodjea u prijestonici ilirskih provincija.

Emotivni, duševni, u svakom slučaju uzbudljivi život Onore de Balzaka intimno je vezan za istoriju njegovog opusa. Ovaj stav kojim prikaz Balzakovog djela u jednoj od brojnih istorija francuske književnosti započinje P. G. Castex, koji je i autor djela *Balzak i Nodje*, uvjerava nas da nije neuputno upravo u ličnim odnosima i interesovanjima tražiti značajan izvor za slovenske teme. Svakako da njegova duga emotivna veza i brak sa Evelinom Hanskom, kao i podaci o njihovim srpskim rođacima, odnosno muževima njenih sestara, Jovanu Rizniću

i Stefanu Ćirkoviću i njihovim vjerovatnim susretima i razgovorima, čvrsto ukazuju na posredne, ali i neposredne izvore podataka o balkanskim narodima koje je, ne samo kao periferne teme i motive, Balzak prikazao u svom djelu.

Studije naravi konstituišu u *Ljudskoj komediji* jednu monumentalnu fresku francuskog društva od revolucije 1789. do 1848. godine. Može se reći da se najveći broj romana odvija u vremenu koje je sâm pisac poznao i osjetio pod Restauracijom i Julskom monarhijom, te su stoga detalji ovog fresko-slikarstva mogli biti direktno opservirani. Minucioznost kojom se služio u predstavljanju običaja, društvenog okvira, boja i obrisa epohe, portretisanju ličnosti svog vremena zahtijevala je neobično čvrstu, gotovo nefleksibilnu disciplinu realiste, ali Balzak realističko-slikarskom i opservatorskom daru, kao neizostavni element stvaralačkog prosedea, pridružuje neiscrpnu imaginaciju i mistifikaciju poete i vizionara⁴, koji transfigurise stvarnost i stvara rekompoziciju realiteta dajući je u snažnoj sintezi.

Balzak je u potpunosti obnovio romaneskni žanr, koji sa njim zalazi u sve domene filozofije, nauke, istorije, politike, religije, sociologije i svojim je neizbrisivim tragom obilježio moderni roman od sredine XIX vijeka do naših dana. On predstavlja sve društvene klase, osiromašeno plemstvo, različite nivoe buržoaskih predstavnika, različite profesije: bankare, trgovce, advokate, ljekare, sveštenike, službenike, birokrate, predstavnike štampe, po njegovim riječima, *religije modernih društava*, i naravno, običan narod, naročito seljaštvo koje bi možda moglo svojom čvrstinom i snagom uvesti u društvo jedan element ravnoteže i stabilnosti.

Roman *Seljaci* (djelimično objavljen 1844. godine, mada je rad na romanu započet znatno ranije, 1835. godine, a posthumna definitivna verzija, iako nedovršena, objavljena 1855. godine) predstavlja oštru optužbu i osudu društvenih pojava koje je proširila Francuska buržoaska revolucija, a poprište radnje je Burgonja pod restauracijom. Ta slika je generalno mračna i surova. Život je borba neprestana u kojoj je jedini problem i cilj pobijediti – preživjeti na bilo kakav način. Energija, akumulirana tokom slavni godina Revolucije i Carstva, rasipa se i degradira. Kao što je svijet za vojvotkinju od Lanžea kaljuga (*un bourbier*),

⁴ Bliski prijatelji su ga prije svega doživljavali kao vizionara koji je bio u stalnoj halucinaciji. „*Il vivait dans une hallucination perpetuelle*“ – Philarete Chasles.

za Rastinjaka okean blata (*océan de la boue*), za Votrena skup glupana i varalica (*une réunion de dupes et de fripons*), u Balzakovom posljednjem nedovršenom romanu ovakva predstava razgrađene i degradirane stvarnosti, obojena crnilom i beznađem, dovedena je do paroksizma. Optuživali su ga za *gnusni materijalizam* i da se obrušavao na niskost i gnusobu kako bi nemilosrdno pokazao da je u okrilju revolucionarne Francuske čovjek ponovo u okovima.⁵ U ovom romanu društveni odnosi neofeudalizma, ruralni proletarijat i dominacija građanske klase prikazani su naglašeno tamno i pesimistički.

Umjetnica, čuvena pjevačica Sofi Lager dolazi u svoj zamak kod Sulanža krajem XVIII vijeka. Upravnik imanja Goberten koristi njeno imanje i enormno se bogati raznim mahinacijama. Po smrti svoje dobročiniteljke, nada se da će se dočepati svih njenih posjeda, ali ipak grof Monkorne, general iz Napoleonovih vojni, uspijeva da kupi zamak sa imanjem i odmah otpušta upravnika uvidjevši njegove krađe i nedjela. Ovaj se, međutim, snalazi i postaje glavni u trgovini drvetom u oblasti i samim tim, načelnik, prvi čovjek varošice. Poznanstvima i spletkama, kao i nezakonito stečenim bogatstvom, u želji da se osveti grofu, okuplja oko sebe *lokalnu mediokratiju* koja priprema Monkorneovo uništenje i nastavlja sa krađom i pustošenjem šume, nalazeći savezništvo u krivolovu sa siromašnim, obespravljenim i, na lagodniji nekadašnji život na imanju Madam Lager, naviklim seljacima. Tonsar, vlasnik kafane, vođa je komplota protiv grofa i njegovog pravednog i čestitog šumara Mišoa. Krčmar stvara *zmijsko leglo* koje gamiže u bezakonju i nemoralu, pravo *poročno pleme*, krvoločno i agresivno poput čopora vukova *spremnog da napadne usamljenu ovčicu*.

Animalne metafore, kojima se Balzak služi, stvaraju čitav besti-jarijum u kojem obitavaju seljaci, istovremeno snishodljivo, agresivno i lukavo u mreži špijuna oko načelnika Gobertena i bivšeg svještenika – *svrzimantije*, lihvara Rigua. „Ali kad postoji tako velik jaz između klase koja se, gnjevna, buni i one koja je ugrožena, tu prestaju riječi; ono što se događa očituje se samo u djelima, jer se nezadovoljni, poput krtica, predaju podzemnom radu“ (Balzak, 1962: 330).

Opisujući seoskog napasnika koji je „jednako sklon zločinu kao i radosti“, Balzak nastavlja poređenje sa opasnim gmizavcima: „Običaji, ži-

⁵ Mišle (Michelet) npr. nije volio Balzakove *Seljake* koji su izvrgavali ruglu izvjesne teorijske konstrukcije o liberalizaciji sela.

vot i značaj tog razbludnika iz nižeg sloja bili su tako prljavo upisani na njegovoj fizionomiji da je grofica nehotice povikala vidjevši ovaj par, koji je se tako živo dojmio kao da je ugledala dvije zmije“ (Balzak, 1962: 203).

Realistički oštro posebno ukazuje na bivšeg benediktinca Rigua koji kontroliše sve: „Nikada policija neće imati uhoda, koje bi se mogle mjeriti s onim koji stupaju u službu mržnje... To je prokletnik koji uranja u bezakonje, kao u kadu, da bi se osvježio... Nitko ne bi mogao ni zamisliti nikada dokle je bez protivljenja i u samoći, bivši benediktinac razvio znanost sebičnosti, udobnoga života i razbludnosti u svim oblicima“ (Balzak, 1962: 224–233).

Lingvistički diferencirani registri u ovom djelu, karakteristična redukovana i prosta leksika, uzvici i neartikulisanaost, lokalizmi i neukost u izrazu, vrlo ekspresivno doprinose utisku neprosvijećenosti i zlobe jedne primitivne *pučine*.

Toliko tamna pesimistička slika obespravljenog i izglednjelog naroda svedenog na animalne porive svakako naglašeno kontrastira sa rijetkim svijetlim pozitivnim i časnim ličnostima. Takav je Žan-Fransoa Nizeron, čestiti starac čiji lik predstavlja vezivnu nit sa ilirskim istorijsko-kulturološkim i afektivnim slojem, u ovom slučaju crnogorskim. Ovaj valjani republikanac⁶ sâm odgaja trinaestogodišnju unuku Ženevjevu, od milošte, zbog krhkosti nazvanu Pešina⁷ koja je „čudnovati proizvod mješavine crnogorske i burgundske krvi“. Nizeronov sin, Ogist borio se kao artiljerac u Napoleonovoj vojsci u ilirskim oblastima 1809. i u Zadru doživio veliku ljubav sa lijepom Crnogorkom Zenom Kropoli⁸ koja je, budući kompromitovana u svom kraju zbog ljubavi sa Francuzom, napustila domovinu i s Ogistom otišla za Francusku, gdje će u Vensenu na svijet donijeti malu Ženevjevu i umrijeti na porođaju, ne dočekavši Ogistovo dobijanje dozvole od vojnih vlasti da se oženi. I on će nešto kasnije poginuti, a siročić će u Burgonji podizati djed. „Starac je vjerovao da to dijete čuva bijela aureola njegov sedamdesetogodišnjeg poštenog života“ (Balzak, 1962: 189).

⁶ U djelu konzervativnog i rojalistički nastrojenog Onore deBalzaka prisutni su čestiti republikanci, pokvareni plemići, a najčešće nepošteni građani.

⁷ Deformisan izgovor italijanizma Piccina – malena, nadimak koji je grofica dala maloj Ženevjevi, dirnuta njenom fizičkom slabašnošću.

⁸ Ženski lik istog imena, ali grčkog porijekla pojavljuje se u romanu *Jedan ulazak u život* (*Un début dans la vie*). Rudolf Majksner je za ovo vlastito ime pretpostavljao da je transkripcija naše zajedničke imenice *žena*.

Pokazalo se ubrzo da ljepota, smjernost i prostodušnost male Ženevjeve, njena anđeoska narav, „lijepo crne oči kojima je, rekli biste, prolazila zraka sunca“, ali i „nešto čudno, nešto divlje što privlači ljude“ (Balzak, 1962: 180–190) izazivaju mračne porive mladih agresivnih seoskih grubijana, ali i starih razvratnika, poput Rigua.

Ovo čedno biće nesvjesno gaji emocije prema svom zaštitniku Mišou, čuvaru šumskih posjeda koji se bori protiv lopova i bezakonja. Njegov borba je osuđena na propast, ubiće ga oni protiv kojih se borio i njegovo stradanje predstavlja i pojačava sliku sveprisutnog poraza dobra u Balzakovom posljednjem romanu.

U Ženevjevinom portretu Balzak kroz detaljnu, gotovo naturalističku preciznost u slikanju fizičkih detalja, daje i psihološke karakteristike, dovodeći ih u vezu s njenim porijeklom, genetskim i geografskim, pokazujući svoja široka antropološka i etnografska interesovanja.

Čudnovati proizvod mješavine crnogorske i burgundske krvi, začeta i nošena kroz ratne napore, ona je bez sumnje snosila posljedice tih okolnosti. Tanana, slabašna, mrka kao list duhana, malena, imala je nevjerovatnu snagu. [...] Da li je njezino lice dugovalo podrijetlu ili suncu Burgundije topaznu boju puti, u isti mah zagasitu i sjajnu. [...] Preranu starost lica izravnala je živahnost, bljesak, bogatstvo svjetlosti, koji su pretvarali Pešinine oči u dvije zvijezde. Kao kod svih očiju punih sunca, kojima su možda potrebni noćni zakloni, očni kapci su bili okićeni trepavicama gotovo pretjerane dužine. [...] Kosa, modrikasto crna, tanana, duga i bujna, krunila je krupnim pletenicama čelo istesano poput čela antičke Junone (Balzak, 1962: 193–194).

O Pešininoj sudbini poslije nestanka njenog zaštitnika u ovom nedovršenom romanu saznajemo da ju je grofica smjestila u manastir u Okseru, najviše da bi je spasila od gnusnih napada razvratnih seljaka. „Ona je također mislila da će vjerski odgoj, samostanski zatvor i paska malo pomalo ukrotiti žarke strasti ove prerano sazrele djevojčice, jer se njezina crnogorska krv grofici katkada činila kao plamen pun prijetnje“ (Balzak, 1962: 331).

Iako ostaje nejasan završetak životnog puta ovog mladog bića, u nagovještajima i anticipiranju Balzak je na više mjesta istakao njenu ranu smrt.

Pešina, premda samo uboga seljančica, bila je odviše rano sazrela, kao veliki broj stvorova, koji su određeni da prerano završe, onako kako su i procvali. [...] Pešinina fizionomija nije lagala. Duša joj je bila poput njezina plamenog pogleda, duh poput usana obasjanih čudesnim zubima, misao joj je odavalo uzvišeno čelo, a bijes nosnice. [...] Tako je ljubav, onakva kakvu je nalazimo u žarkom pijesku, u pustinjama, tresla tim dvadesetogodišnjim srcem, usprkos dobi od trinaest godina ovog djeteta Crne Gore, koje se, poput te snježne visine, nije nikada imalo okititi proljetnim cvijećem (Balzak, 1962: 193–195).

U Pešininom minucioznom psihofizičkom portretu Balzak prikazuje i ističe usamljenost i jedinstvenost vrline. Perverziji i degradiranosti okruženja Balzak suprotstavlja dijete koje je „prava, živa pjesma“, s nakitom od kose, nebeskog čela, hrabru Crnogorku koja je umjela da sluša tišinu i čiji su zubi čak odavali duševnost: „rekli biste da svaka ta mala tanka, sjajna, lakirna kost ima dušu“ (Balzak, 1962: 191).

Poput Anrijete de Morsof (Henriette de Mortsauf) u *Ljiljanu u dolu*, pored koje se mogao disati nebeski miris, Ženevjeva-Pešina je emanirala svjetlost: *blijesak, bogatstvo svjetlosti, sunčevu zraku* i plamen. „Svjetlo je tako lako prolazilo kroz ušne školjke da su se na suncu činile ružičaste.“

Ta mješavina sotonskih nesavršenstava i božanskih ljepota bila je skladna usprkos tolikim neskladima, jer je divljom gordošću težila ka jedinstvu. [...] U tome se času Crnogorka nalazila u stanju u kojemu se i tijelo i duša puše, da tako kažemo, nakon požara srdžbe, u kojoj je upotrebljen maksimum svih umnih i tjelesnih snaga. To je nečuveni, najveći sjaj, koji izbija samo pod pritiskom fanatizma, otpora ili pobjede, sjaj ljubavi ili sjaj mučeništva (Balzak, 1962: 199).

Podnoseći nepravde društvenog života ili sudbine, ovakvi likovi šire oko sebe neku vrstu svjetlosti i svjedoče o stalnosti određenih moralnih postulata i vrijednosti u koje sâm romansijer uporno želi da vjeruje, uprkos neumoljivoj surovosti slika koje nam je ostavio.

Iako se ponekad u ovom romanu može činiti da Balzak, kao i mnogi drugi prije, a i poslije njega u vezi sa ilirskom tematikom, pravi

konfuziju u pominjanju Ilirije, Dalmacije i Crne Gore, Pešina je samo jednom pomenuta po dalmatinskom porijeklu, dok su značajno više puta, ne samo pomenuti, nego i opisani njena crnogorska hrabrost, snaga, gordost, energija, krv, kao i snježni vrhovi njene postojbine. Vrlina i svjetlost koja „razmiče tamu“, inkarnirane u Pešininom liku, intenziviraju utisak da je veliki pisac u svojim interesovanjima i dubokoj naklonosti prema slovenskom prostoru i svijetu, intuitivno i snažno nosio emocije prema postojbini male Ženevjeve-Pešine.

IZVORI:

- Balzac, H. de. (2006). *Les Paysans*. Paris: Folio classique, Gallimard.
- Balzac, H. de. (1962). *Ljudska komedija, knjiga VII, Scene iz seoskog života, Seljaci* (prevod Tina Ujevića). Rijeka: Otokar Keršovani.

LITERATURA:

- Aubin, M. (1984). *Revue des études slaves*. Volume 56, numéro 3, pp. 480–482. <http://www.persee.fr>
- Castex, P-G., Surer, P. (1966). *Manuel des études littéraires françaises XIX siècle*. Paris: Classique Hachette.
- Cavalli, D. (2009). „La France et l’Adriatique entre 1797 et 1814“. *Istorijski zapisi/Ecrits historiques*, br. 3–4, pp. 27–45. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- Pavlović, M. (1982). *Jugoslovenske teme u francuskoj prozi*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Roger-Vasselín, D. Hamon, Ph. (2000). *Le Robert des grands écrivains de langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- Sylvestre de Sacy, S. (2006). *Les Paysans*. Paris: Folio classique.

Ismail PALIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

ismail.palic@ff.unsa.ba

NEŠTO NAPOMENA O MODALNIM GLAGOLIMA U BOSANSKOME JEZIKU

Ovaj prilog posvećen je pitanju modalnih glagola u bosanskome jeziku. Nastoji se prije svega dati njihova jasna definicija, zatim utvrditi njihov inventar, izvršiti temeljna tipologizacija te na koncu ponuditi njihov kratak gramatički opis. Prilog je podijeljen u tri dijela. U prvom se dijelu predstavlja kratak historijat istraženosti problema, posebno s obzirom na opise u novoštokavskim gramatikama. Drugi dio donosi raspravu u kojoj se na početku definiraju ključni pojmovi i pristup, a nakon toga se pristupa razmatranju glavnih pitanja. U trećem dijelu navedeni su glavni zaključci.

Ključne riječi: *modalnost, modalni glagoli, centralni modalni glagoli, periferni modalni glagoli, infinitiv, da-klauza*

1. Uvod

Modalni glagoli predstavljaju jednu od veoma dobro poznatih i vrlo temeljito istraženih pojava u lingvistici.¹ Nezaobilazno se opisuju u gotovo svakom gramatičkom, odnosno sintaksičkom priručniku. Zbog toga se može steći dojam da je u vezi s njima sve manje-više dobro poznato te da nema previše prostora za daljnja razmatranja i elaboriranja barem kad su posrijedi njihova temeljna obilježja i centralni domen

¹ Ogroman je broj naučnih knjiga i radova na globalnoj lingvističkoj razini posvećenih modalnim glagolima u kojima se oni opisuju u okviru različitih teorijsko-metodoloških pravaca i iz različitih perspektiva, tako da davanje bilo kakvih bibliografskih uputa ovdje ne bi imalo smisla. Može se tek kao neka vrsta klasika spomenuti Palmer (1986; 1990).

njihove upotrebe. Ne ulazeći, naravno, u pitanje opisa modalnih glagola u drugim jezicima (u nekima od njih, npr. engleskome, francuskome, njemačkome i dr., on je sasvim sigurno mnogo potpuniji) i uzimajući u obzir samo bosanski jezik (a time uglavnom i druge standardne jezike utemeljene na novoštokavskoj osnovici – crnogorski, hrvatski i srpski), može se kazati kako bi takav dojam bio ipak pogrešan. Čini se naime da u bosnistici kao i u južnoslavenskoj lingvistici općenito postoji još nejasnoća o modalnim glagolima počevši od njihova određenja, popisa, razgraničenja od drugih srodnih glagola, preciznijeg opisa upotrebe itd. Da je to tako, bit će, vjerujem, vidljivo iz kraćeg osvrtu na samo neke od poznatijih novoštokavskih gramatika, odnosno na njihove elaboracije vezane za modalne glagole.

Palić (2000: 364) modalne glagole definira kao takve koji „izražavaju različite nijanse modalnosti: mogućnost, htijenje, želju, nužnost, potrebu, namjeru i sl., a najčešći su: *moći, htjeti, morati, željeti, smjeti, trebati, umjeti, znati, uspjati, namjeravati, nastojati, pokušati, usuditi se...*“. Napominje još kako dolaze u konstrukciji s dopunom u obliku infinitiva ili prezenta s veznikom *da*. Slično tome Silić – Pranjković (2005: 185–187) navode da se modalnim glogolima nazivaju oni „koji ne označuju konkretnu radnju, nego služe za modifikaciju kakve druge radnje. Oni zapravo uspostavljaju modalni odnos (a to znači voljni, željni, zahtjevni, poticajni i sl.) između radnje označene samoznačnim glagolom i subjekta, odnosno između radnje označene samoznačnim glagolom i govornika.“ Dalje ističu da uz njih sintaksički nužno dolazi dopuna u infinitivu ili (rjeđe) u obliku konstrukcije *da* + prezent te da takve glagolske dopune u načelu nije moguće zamijeniti imenskima niti je prezent u konstrukciji sa *da* moguće zamijeniti nekim drugim glagolskim vremenom ili načinom. Zaključno napominju da se ponegdje razlikuju modalni glagoli u užem smislu (kao što su *htjeti, morati, trebati, smjeti, moći*) sa značenjem relacije prema radnji i modalni glagoli u širem smislu sa značenjem govorenja, mišljenja, osjećanja, percipiranja, kakvog voljnog čina, ponavljanja kakve radnje i sl. Popis koji donose sadrži tridesetak glagola.² Napokon Mrazović – Vukadinović (1990) u svojoj *Gramatici* modalnim glagolima posvećuju mnogo više prostora

² U osnovi isto viđenje modalnih glagola Ivo Pranjković iznosi i u Pranjković (2004).

nego što je to uobičajeno u južnoslavenskoj lingvistici.³ U modalne se glagole ovdje svrstavaju oni „koji se vezuju za druge glagole u obliku infinitiva ili pomoću konstrukcije *da* + prezent“ (isto: 87). Posebno se ističe razlika između modalnih i modalitetnih glagola (koji se odlikuju istim spojidbenim svojstvima) a koja se sastoji „samo u tome što rečenični dodaci... u rečenicama sa modalnim glagolima stoje ispred konstrukcije *da* + prezent, dok se u rečenici sa modalitetnim glagolima rečenični dodaci mogu javiti i ispred konstrukcije *da* + prezent, ali i unutar same konstrukcije, što je pri upotrebi modalnih glagola nemoguće“ (isto: 87). Rečeno se npr. očituje u odgovarajućim primjerima s glagolom *morati* (gdje je moguće *On mora danas da putuje* i *On danas mora da putuje*, ali nije **On mora da danas putuje*) i glagolom *namjeravati* (gdje je moguće *On namjerava danas da putuje* i *On danas namjerava da putuje*, ali i *On namjerava da danas putuje*). Zbog toga se modalitetni glagoli približavaju samostalnim (samoznačnim) glagolima koji očituju slična sintaksička svojstva, ali se i razlikuju od njih zato što modalitetni glagoli (kao i modalni) imaju isti subjekt kao i dopunski glagol u konstrukciji. Osim monosubjekatnosti konstrukcije, u glavna obilježja modalnih glagola, prema Mrazović – Vukadinović (1990), ulaze i sljedeća: dopunski je glagol u infinitivu ili u prezentu s veznikom *da* (ti su formalni oblici dopune najčešće međusobno zamjenjivi, ali nisu uvijek); ne postoji mogućnost upotrebe imeničke ili prijedložne sintagme kao dopune; u konstrukciji sa *da* ne može doći drugi glagolski oblik dopunskoga glagola. Spomenute uvjete ispunjavaju samo sljedeći glagoli: *htjeti*, *imati* (trebati), *moći*, *morati*, *smjeti*, *trebati*, *umjeti*, *znati* (običavati) i (*za*)*željeti*, koji se smatraju modalnima.

Kratkom usporedbom opisa modalnih glagola u spomenutim tri- ma gramatikama može se zaključiti da Palić (2000) te Silić – Pranj- ković (2005) u njihovu definiranju polaze od semantičko-sintaksičkih kriterija, dok Mrazović – Vukadinović (1990) u obzir uzimaju isključivo sintaksičke kriterije (tačnije sposobnost kombiniranja). Silić – Pranj- ković (2005) imaju najduži popis takvih glagola, Palić (2000) kraći, a

³ Riječ je o *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance*, u kojoj se gramatički sistem opisuje u teorijsko-metodološkom okviru gramatike zavisnosti (valentne gramatike), te je to svakako razlog bitno drukčijeg pristupa modalnim glagolima (kao uostalom i svim drugim gramatičkim pojavnostima) negoli je to uobičajeno u tradicionalistički orijentiranim novoštokavskim gramatikama.

Mrazović – Vukadinović (1990) najkraći. Poseban osvrt ovdje zavređuje razlikovanje modalnih i modalitetnih glagola na kojem insistiraju Mrazović – Vukadinović (1990). Čini se naime da je to razlikovanje problematično iz barem tri razloga. Prvo, ako se uzme da u konstrukciji s modalnim glagolom dodatak ne može doći između komponenata *da* i prezenta, a u konstrukciji s modalitetnim glagolom može, to se svojstvo tiče realizacije dopune modalnome, odnosno modalitetnom glagolu, tj. njezine sintaksičke homogenosti, a ne tiče se neposredno svojstava spojivosti modalnoga, odnosno modalitetnog glagola s komplementom. Obje te vrste glagola i dalje su spojive s konstrukcijom *da* + prezent koja funkcionira kao njihova dopuna. Drugo, konstrukcija u kojoj je dopuna u infinitivu ne omogućava razlikovanje modalnih od modalitetnih glagola, što je s jedne strane općenito slabost takve distinkcije, a s druge strane u onim standardnim jezicima koji više-manje preferiraju infinitivnu dopunu (npr. u hrvatskome ili bosanskome) razlika o kojoj je riječ ima vrlo malo značaja. Treće (i najvažnije), prestrogo je kategorički označiti neprihvatljivim primjere kakvi su: *On mora da danas putuje; Biblioteka bi morala da subotom bude otvorena; On ne smije da naglo prestane pušiti; Ja ne mogu da bez razloga odustanem* i sl. Mnogi izvorni govornici ovakve rečenice najvjerovatnije bi smatrali neobičnim, ali ih ne bi odbacili kao negramatične. Zbog svega rečenoga razlika između modalnih i modalitetnih glagola ovdje se neće smatrati relevantnom.

2. Rasprava

Prije detaljnijeg razmatranja modalnih glagola potrebno je dati njihovu definiciju, odrediti poziciju koju zauzimaju u sintaksičkoj strukturi te izvršiti njihovu temeljnu tipologizaciju. Unatoč tome što su sintaksički kriteriji vrlo značajni za određivanje modalnih glagola, mislim da ipak treba poći od njihovih semantičkih obilježja. Tako mora biti zato što je općeniti princip u jeziku da se semantičke relacije ne samo reflektiraju u gramatičkoj strukturi nego one ustvari motiviraju gramatičke strukture. Modalni glagoli spadaju u suznačne (sinsemantične) glagole (zajedno s pomoćnim, faznim i perifraznim glagolima) jer se ne odlikuju značenjem procesa, koje je prototipno za leksičku kategoriju glagola, nego se tiču činjeničnosti i aktualizacije procesa.

Takvo njihovo značenje inicira sintaksičku potrebu da im se u konstrukciji doda zavisnik s funkcijom dopune (komplementa) koji je uvijek realiziran samoznačnim glagolom ili konstrukcijom s drugim odgovarajućim glagolom. Dopunski glagol u tom slučaju upućuje na proces modificiran modalnim glagolom i tako stvara odgovarajuće semantičko okruženje bez kojeg modalni glagol ne bi imao smisla. Tri su ključna, distinktivna sintaksička obilježja modalnih glagola, odnosno glagolske sintagme kojoj su oni glava:

(a) modalni glagol ne može se pojaviti u konstrukciji bez unutarnje dopune u vidu glagola (obično samoznačnoga);

(b) glagolska dopuna modalnom glagolu isključivo je u obliku infinitiva ili spoja *da* + prezent koji su međusobno zamjenjivi;

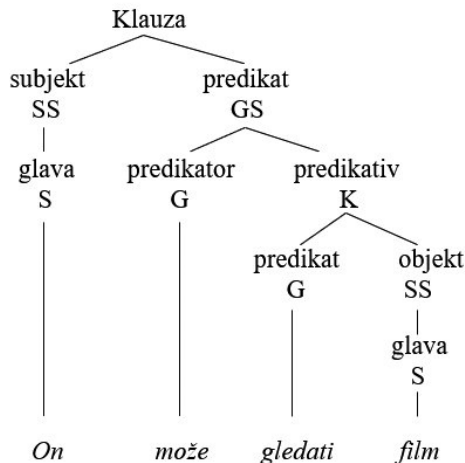
(c) kad je glagolska sintagma s modalnim glagolom predikat, subjekt oba glagola (i modalnoga i dopunskoga) mora biti isti.

Obilježje (a) blokira samostalnu upotrebu modalnih glagola. Prema tome neprihvatljive su rečenice kakve su: **Ja mogu*; **Vrata ne smiju*; **Vi ste morali* itd. Ovdje treba napomenuti da se spomenutim obilježjem ne isključuje mogućnost elipse glagolske dopune, ali ona je tada implicirana i oporavljiva iz konteksta (usp. A. *Ko može kupiti piće?* B: *Ja mogu [kupiti piće]*). Osim samoznačnoga glagola dopuna može biti i konstrukcija sa suznačnim glagolom (usp. *Ja mogu biti dobar*). Međutim ovo obilježje eliminira bilo koju drugu gramatičku kategoriju iz funkcije dopune osim glagola (usp. **Ja mogu piće*; **Vrata ne smiju zbog propuha*; **Vi ste morali naizmjenično* i sl.). U eliptičnim konstrukcijama kakva je naprimjer *Ja mogu [kupiti] piće* neglagolski konstituent (*piće*) očigledno nije dopuna modalnom glagolu, nego elidiranom (a impliciranom) samoznačnom glagolu (*kupiti*). Obilježje (b) ne dopušta mogućnost da dopuna modalnom glagolu ima bilo koji drugi oblik osim infinitiva ili spoja *da* + prezent. To naprimjer ne može biti neki drugi glagolski oblik (usp. **Ja mogu da sam kupio piće*), ne može biti neki drugi veznik uz prezent (usp. **Ja mogu kao da kupim piće*) i sl. Napokon obilježje (c) zahtijeva monosubjekatski tip personalne rečenice u kojoj je konstrukcija s modalnim glagolom predikat (usp. *Ja mogu da kupim piće*), što znači da je isključena heterosubjekatska rečenica (usp. **Ja mogu da kupiš piće*).

Glagoli koji očituju sva tri spomenuta obilježja nazivaju se **centralnim modalnim glagolima**. U bosanskoj jeziku takvih je pet

glagola; to su: *moći, morati, smjeti, umjeti* i *namjeravati*. Glagoli koji djelimično očituju spomenuta tri obilježja zovu se **perifernim modalnim glagolima**; takvih je mnogo više, npr.: *trebati, imati, valjati, htjeti, željeti, voljeti, znati, naumiti, smjerati, (na)kaniti, nastojati, pokušati/pokušavati, običavati, misliti/pomisliti/pomišljati, gledati, stići, bojati se, pribojavati se, plašiti se, truditi se, uspjati/uspijevati, odlučiti, dati se, usuditi se/usuđivati se, osmjeliti se, drznuti se, oklijevati, praviti se, pretvarati se, zainatiti se* i dr. Perifernost ovih modalnih glagola ukazuje prije svega na to da su njima svojstvene i upotrebe koje nisu karakteristične za centralne modalne glagole. Osim toga, za razliku od centralnih modalnih glagola, njima nisu uvijek dostupni svi gramatički oblici niti svi gramatički tipovi rečenica.

Po svome sintaksičkom statusu modalni su glagoli glave konstrukcija koje uzimaju infinitivne glagolske komplemente ili *da*-klauze s istim subjektom. Svi sintaksički dokazi to potvrđuju, a posebno činjenica da su modalnim glagolima obilježene gramatičke kategorije rečenice (lice, vrijeme, vid i modus). Prema tome zaključujemo da modalni glagoli zauzimaju gramatičku funkciju glave glagolske sintagme i krajnje glave klauze (tj. predikatora). Rečeno se može ilustrirati sljedećim strukturnim stablom kojim je predstavljena rečenica *On može gledati film*:

Kao što se vidi, modalni glagol sintaksički dominira u glagolskoj sintagmi i klauzi, a njegov je zavisnik samoznačni glagol u predikativu. No semantički gledano modalni je glagol podređen i on modificira značenje samoznačnoga glagola s kojim je u konstrukciji.

2.1. Centralni modalni glagoli

Kako je već rečeno, u centralne modalne glagole ubrajaju se oni koji očituju sva tri ključna, distinktivna obilježja modalnih glagola i kojima nije svojtvena druga upotreba osim modalne. Također je navedeno da tu skupinu sačinjavaju glagoli *moći*, *morati*, *smjeti*, *umjeti* i *namjeravati*. Glavni su članovi glagoli *moći*, *morati* i *smjeti*, i to zato što oni nisu modalno ograničeni i obilježeni, što znači da se koriste za izricanje sva tri glavna tipa modalnosti – deontičke, dinamičke i epistemičke.⁴ Osim toga (i zbog toga) oni su i najfrekventniji modalni glagoli. Glagol *umjeti* ograničen je na izricanje dinamičke i epistemičke modalnosti, a glagol *namjeravati* funkcioniра samo kao operator dinamičke modalnosti. Upotrebu centralnih modalnih glagola ilustriraju sljedeći primjeri:

- (1) *On može spavati/ da spava.*
- (2) *Ona mora ići/ da ide.*
- (3) *Vi ne smijete šutjeti/ da šutite.*
- (4) *Umiješ li roniti/ da roniš?*
- (5) *Namjeravate li ostati/ da ostanete ovdje?*

Centralni modalni glagoli nisu oblički ograničeni (usp. *On je mogao spavati; Ona će morati doći; Vi ne biste smjeli šutjeti; Nisi umio roniti; Možda će namjeravati ostati ovdje* itd.) osim iz razloga značenja (nemaju npr. oblik imperativa). Jednako se koriste i u potvrdnim (usp. (1–2)), i u odričnim (usp. (3)), i u upitnim rečenicama (usp. (4–5)), a isto tako i u personalnim rečenicama (usp. (1–5)), kao i u impersonalnim (npr. *Može se spavati; Moralo se ustati; Nije se smjelo šutjeti; Je li se umjelo roniti?; Je li se namjeralo ostati ovdje?*).

Poseban slučaj predstavlja bezlična upotreba centralnoga modalnog glagola *morati* sa značenjem epistemičke modalnosti u primjerima kakvi su:

⁴ O vrstama modalnosti više v. Palmer (1986; 1990); Trbojević-Milošević (2004), Zvekić-Dušanović (2011) i dr.

(6) *Mora da spava.*

(7) *Mora da su zakasnili.*

Sintaksička interpretacija takvih konstrukcija mogla bi – i to bi možda bilo najjednostavnije – uzeti u obzir elipsu glagola *biti*, te bi rečenicama (6) i (7) tako bile pretpostavljene sljedeće ishodišne rečenice:

(6a) *Mora [biti] da spava.*

(7a) *Mora [biti] da su zakasnili.*

Takva analiza mogla bi dalje biti podržana argumentom da se rečenice s neelidiranim glagolom *biti* (kao što su (6a) i (7a)) također normalno (iako vjerovatno rjeđe) koriste. Uz to se još može uspostaviti paralelizam između rečenica kakve su (6a) i (7a) i sličnih s glagolom *moći* (usp. *Može biti da spava; Može biti da su zakasnili*). Napokon mogao bi se povući i ključni argument, a to je da predikatski glagol dopunske *da*-klauze ne mora biti u prezentu (kao u (7)), čime se ta klauza isključuje iz reda unutrašnjih dopuna modalnom glagolu, a to onda znači da se mora pretpostaviti druga (implicirana) dopuna, tj. glagol *biti*. S druge strane protiv predložene sintaksičke interpretacije (i navedene argumentacije) stoji jedan protivargument, a to je varijanta spomenute konstrukcije s infinitivnom dopunom: usp.

(6b) *Mora spavati.*

(7b) *Morali su zakasniti.*

Treba, doduše, priznati da je najvjerojatnija semantička interpretacija rečenica (6b) i (7b) deontičkomodalna, tj. da se one tumače u smislu nužnosti aktualizacije označenog procesa (vršilac je (bio) primoran), ali ne može se isključiti ni epistemičkomodalna interpretacija u smislu nužne činjeničnosti procesa (ne može/ nije moglo biti drugačije). Odgovarajući kontekst za ovu drugu upotrebu mogao bi recimo biti: *Uporno sam ga zvala telefonom, mora spavati kad se ne javlja*, odnosno: *Ako nisu u autobusu, morali su zakasniti*. Vjerovatnost epistemičkomodalne interpretacije značajno raste kad subjekti nisu živi, odnosno kad nisu agensi (usp. *Januar je, sigurno mora biti hladno* i sl.). Ovdje, naravno, treba zapaziti da se (u (6b) i (7b)) kao infinitivna dopuna pojavljuju predikatski glagoli iz odgovarajuće *da*-klauze (*spavati, zakasniti*), što onda jasno upućuje na zaključak da su i u konstrukciji s dopunskom *da*-klauzom procesi označeni tim glagolima ono što modificira modalni glagol, a ne pretpostavljeni elidirani glagol *biti*. Zanimljivo je nadalje na ovom mjestu primijetiti da spomenuta epistemičkomodalna upotreba glagola

morati kao u (6) i (7), iako bi se normalno očekivala, nije karakteristična za glagol *moći*. Tako nisu prihvatljive rečenice: **Može da spava*; **Može da su zakasnili* (u smislu „Može biti da spava“ i „Može biti da su zakasnili“). Razlog je prilično očigledan, a to je obrazovanje modalne čestice *možda* (< *može da*), koja izriče značenje o kojem je riječ (usp. *Možda spava*; *Možda su zakasnili*). Ne ulazeći u nagađanja zašto u bosanskom jeziku na sličan način nije tvorena čestica **morda* (< *mora da*), ovdje treba kazati da spoj *mora da* funkcionira upravo onako kako bi funkcionirala ta nepostojeća čestica. To znači da postoji funkcionalni (a time i sintaksički) paralelizam između *možda* i *mora da* i da se te dvije jedinice pojavljuju kao gramatički operatori dvaju istaknutih tipova epistemičke modalnosti – mogućnosti i nužnosti. Spomenuti mikrosistem upotpunjuje čestica *valjda* (< *valja da*) za vjerovatnost. Time se onda objašnjava mogućnost da predikat *da*-klauze ne bude u prezentu (kao u (7)). *Možda* je leksikalizirano, a *mora da* samo gramatikalizirano. Treći neobilježeni centralni modalni glagol *smjeti* nije podvrgnut spomenutom procesu gramatikalizacije (tako da ne postoji **smije da*), a nije ni mogao biti zato što se ovaj glagol u domeni epistemičke modalnosti koristi normalno u odričnom obliku i s dopunom glagolom *biti* (usp. *Ne smije biti da spava*; *Ne smije biti da su zakasnili*). Osim toga glagolom (*ne*) *smjeti* obilježava se kategorička nužnost kao perifernija poddomena epistemičke modalnosti, pa se i ne očekuje da se on ponaša kao jedinice centralne poddomene. Dakle, da zaključim, u primjerima kakvi su (6) i (7) spoj *mora da* treba sintaksički analizirati kao gramatikalizirani operator modalnosti na isti način kao što se analizira i *možda*.⁵

2.2. Periferni modalni glagoli

Periferni modalni glagoli, razumljivo, privlače više pažnje zato što se u njihovu slučaju nameće potreba detaljnijeg specificiranja obima kršenja distinktivnih obilježja modalnih glagola. Neki od njih u nastavku će biti kratko opisani metodološkim postupkom poređenja s prototipom (tj. centralnim modalnim glagolima). Za ostale ovdje pobrojane periferne modalne glagole (zbog ograničenosti prostora) bit će samo navedeni odgovarajući primjeri modalne i nemodalne upotrebe. Glagoli

⁵ Ispravnost takve analize dodatno će potvrditi i razmatranje perifernoga modalnog glagola *imati* u nastavku.

koji će biti posebno razmotreni jesu sljedeći: *usuditi se*, *drznuti se*, *dati se*, *trebati*, *htjeti*, *željeti*, *znati*, *imati* i *valjati*.

2.2.1. Glagoli *usuditi se* i *drznuti se*

Glagoli *usuditi se* i *drznuti se* vrlo su bliski centralnim modalnim glagolima; usp.

(8a) *Oni se usuđuju napasti.* (8b) *Oni se usuđuju da napadnu.*

(9a) *Oni se nisu usudili napasti.* (9b) *Oni se nisu usudili da napadnu.*

(10a) *Jesu li se usudili napasti?* (10b) *Jesu li se usudili da napadnu?*

(11a) *Drznuli su se govoriti o tome.* (11b) *Drznuli su se da govore o tome.*

Od njih se razlikuju prije svega po tome što se upotrebljavaju kao prvi koordinat u konstrukciji koordinacije (usp. *Usudio se i napao*; *Drzni se pa reci*). Treba međutim primijetiti kako je značenje takvih konstrukcija modalno (tj. vrlo blisko značenju rečenica *Usudio se napasti* i *Drzni se reći*), tako da neprototipnost ovih glagola nije semantička, nego sintaksička i očituje se u mogućnosti dodatne varijacije oblika dopune koji nije normalno dostupan centralnim modalnim glagolima.⁶ Glagol *drznuti se* svršenog je vida i nema svoj nesvršeni parnjak; rjeđi je u upotrebi od glagola *usuditi se*. Semantičke su varijante ovih glagola *osmjeliti se* i *ohrabriti se* i oni se također koriste na isti način.

2.2.2. Glagol *dati se*

Glagol *dati se* može rijetko imati samoznačnu upotrebu s neglagolskim dopunama (npr. *Baš mu se da sreća*; *Ne da mu se nikako u životu*), no najčešće se koristi modalno; usp.

⁶ Ovdje imamo na umu načelno pravilo da se u koordinaciji samoznačnih glagola izrečenih složenim glagolskim oblicima prvi koordinat uobičajeno pojavljuje u punom sastavu, a drugi bez pomoćnoga glagola (usp. *Otišli smo i odnijeli stvari*). S druge strane u eliptičnoj konstrukciji s modalnim glagolom oba su koordinata normalno u punom sastavu (usp. *Mogli smo [kupiti] i kupili smo stan*; *Morali smo [ostati] i ostali smo jedan dan duže* i sl.). Varijante u kojima je i drugi koordinat u punom sastavu općenito su problematične (usp. *?Mogli smo [kupiti] i kupili stan*; *?Morali smo [ostati] i ostali jedan dan duže*). To je tako zato što se koordinacija ne uspostavlja između modalnoga glagola i samoznačnog glagola, nego između konstrukcije s modalnim glagolom i samoznačnog glagola (tj. K1: *Mogli smo kupiti* + K2: *i kupili smo stan*).

- (12a) *Ne da mi se ići.* (12b) *Ne da mi se da idem.*
 (13a) *Da mu se po cijeli dan spavati.* (13b) *Da mu se da po cijeli dan spava.*
 (14a) *Je li ti se dalo više raditi?* (14b) *Je li ti se dalo da više radiš?*

Iz primjera (12–14) vidljivo je da se ovaj glagol upotrebljava u impersonalnim rečenicama (usp. **Ja se ne dam ići; *On se da po cijeli dan spavati*). To je tako zato što se njime označava unutarnja (voljna) predispozicija doživljavača („(ne) biti raspoložen za nešto“) kojem se onda dodjeljuje sintaksička funkcija indirektnog objekta, a ne subjekta.

Posebna je modalna upotreba glagola *dati se* u konstrukciji reflektivnog pasiva kad ima značenje objektivne vanjske okolnosti koja se semantički formulira kao „(ne) biti moguće“ i kad je u personalnoj rečenici; usp.

- (15a) *Auto se da popraviti.* (15b) **Auto se da da popravi.*
 (16a) *Ona se nije dala nagovoriti.* (16b) **Ona se nije dala da nagovori.*
 (17a) *Spasili su što se spasiti dalo.* (17b) **Spasili su što se dalo da spasi.*

Dopuna je u takvoj konstrukciji uvijek infinitna, tj. infinitivna (usp. (15a–17a)), a nikad finitna (usp. (15b–17b)). S primjerima ove vrste ne treba međutim miješati one u kojima je upotrijebljen glagol *dati* u nemodalnom značenju „dopustiti“, gdje je moguće pomjeranje riječi *se* (koja je ovdje sada zamjenica) kao i dopunjavanje finitnom *da*-klauzom; razlike su vidljive u sljedećem paru primjera:

- (18a) *Da li se on oprati?/* (18b) *Da li on oprati se?/* (18c) *Da li on da se opere?*
 (18d) *Dâ/ Ne da.* (18e) **Da se/ *Ne da se.*
 (19a) *Da li se on oprati?/* (19b) **Da li on oprati se?/* (19c) **Da li on da se opere?*
 (19d) *Dâ/ Ne da.* (19e) *Da se/ Ne da se.*

U rečenicama (18) glagol je *dati*, a *se* je zamjenica (pripada reflektivnom glagolu *oprati se*), zbog čega su moguće sve tri varijante (18a–18c), prihvatljiv je odgovor koji ne sadrži zamjenicu (18d), a nije prihvatljiv onaj koji ju sadrži (18e). Slobodna semantička parafraza ove rečenice bila bi „Dopušta li on (npr. dječak) da ga neko opere?“. S druge strane u rečenicama (19) glagol je *dati se*, a *se* je čestica, zbog čega nisu moguće varijante (19b) i (19c), ali su prihvatljiva oba odgovora – i

onaj (eliptični) bez *se* (19d) i onaj (puni) sa *se* (19e). Slobodna semantička parafraza ove druge rečenice bila bi „Je li moguće da on (npr. tepih) bude opran?“.

2.2.3. Glagol *trebati*

Modalna upotreba glagola *trebati*⁷ može se ilustrirati sljedećim primjerima:

(20a) *Trebaš reći nešto.* (20b) *Treba nešto da kažeš.*

(21a) *Ne trebate ostati tu.* (21b) *Ne treba da ostanete tu.*

(22a) *Trebam li sjesti?* (22b) *Treba li da sjednem?*

Glagol *trebati* u personalnoj rečenici dobiva komplement u obliku infinitivne klauze (usp. (20a–22a)) koja u standardnome bosanskom nije zamjenjiva finitnom klauzom sa subordinatom *da* (usp. **Trebaš nešto da kažeš*; **Ne trebate da ostanete tu*; **Trebam li da sjednem?*). U (b) varijantama rečenica (20–22) komplement je odgovarajuća finitna klauza, ali je modalni glagol bezlično upotrijebljen. Osim toga ovaj je glagol vrlo blizak centralnim modalnim glagolima. Kad je u personalnoj rečenici, on s njima dijeli kategorijalno gramatičko svojstvo monosubjekatnosti klauza (usp. npr. kolokvijalno *Trebam da ti pomognem*, ali ne **Trebam da mi pomogneš/ pomogne/ pomognemo...*). Ipak od centralnih modalnih glagola razlikuje se time što se koristi i kao samoznačni glagol s neglagolskom dopunom, kao npr. *Trebam tu knjigu*; *Trebam tvoju pomoć*. Zanimljivo je da drugi navedeni primjer zapravo predstavlja sintaksički korektno oblikovanje sadržaja kodiranoga gore navedenom neprihvatljivom rečenicom **Trebam da mi pomogneš*, sadržaja koji se sintaksički još može ostvariti kao *Potrebna mi je tvoja pomoć*. S druge strane *Trebam ti pomoći* (ili kolokvijalno *Trebam da ti pomognem*) ne može biti sintaksički kodirano na način *Trebam (...) pomoć* (usp. **Trebam svoju pomoć tebi*) ili *Potrebna mi je (...) pomoć* (usp. **Potrebna mi je moja pomoć tebi*). To samo dodatno govori u prilog opravdanosti neuvršćavanja glagola *trebati* u kategoriju centralnih modalnih glagola. Osim toga glagol *trebati* s infinitivnim predikativom

⁷ O glagolu *trebati* u južnoslavenskoj je lingvistici pisano vjerovatno više nego o bilo kojem drugom modalnom glagolu (v. npr. Pranjković 1979; Đukanović 1994; Tanasić 1995–96; Ostojčić 1997; Kordić 1997 i dr.).

razlikuje se i od ostalih modalnih glagola po tome što u impersonalnim rečenicama nema česticu *se* tamo gdje ostali imaju (usp. *Treba spavati; Treba to kupiti* prema *Može/ mora se spavati; Može/ mora se to kupiti*).

2.2.4. Glagoli *htjeti*, *željeti* i *znati*

Glagoli *htjeti*, *željeti* i *znati* pored svoje česte samoznačne upotrebe mogu se koristiti i kao modalni; usp.

(23) *Mi hoćemo prihvatiti tu ponudu.*

(24) *On neće da uzima lijekove.*

(25) *Ne žele zaraditi.*

(26) *Zna tumačiti znakove.*

(27) *Zna zakasniti i nekoliko dana.*

Da ovi glagoli mogu biti i samoznačni, vidi se po tome što dopuštaju heterosubjekatski tip personalne rečenice (usp. *Mi hoćemo da oni prihvate tu ponudu; On neće da ja uzimam lijekove; Ne žele da mi zaradimo; Zna da ti tumačiš znakove*). Osim toga mogu učestvovati u obrazovanju konstrukcije s direktnim objektom izvedenim od predikativa ili dr., kao npr. *Hoćemo pobjedu; Ne žele zaradu; Zna tumačenje znakova*. I tada se također analiziraju kao samoznačni.

Modalno je upotrijebljeni glagol *htjeti* uglavnom u punom, a vrlo rijetko u enklitičkom obliku s *da*-klauzom kao predikativom (usp. *Ona će radije da ne kuha*), čime se razlikuje od pomoćnoga glagola *htjeti*. Konstrukcije s odričnim oblikom toga glagola modalne su ako je predikativ finitna *da*-klauza (kao u (24)). U konstrukciji s infinitivom *ne htjeti* je pomoćni glagol i tvorbena komponenta futura I (usp. *On neće uzimati lijekove*), ali nije uvijek isključena ni njegova modalna upotreba (tako bi se npr. rečenica *On neće uzimati lijekove* mogla interpretirati deontičkomodalno u smislu „One ne treba/ ne smije uzimati lijekove“). U upitnim rečenicama spomenuta je razlika naglašenija: u modalnoj upotrebi predikativ je *da*-klauza (usp. *Hoće li on da uzima lijekove?*), a u nemodalnoj infinitiv (usp. *Hoće li on uzimati lijekove?*).

Glagol *željeti* semantička je varijanta glagola *htjeti* i u modalnoj se upotrebi u osnovi sintaksički ponaša jednako kao i *htjeti*, izuzev što nema enklitike i posebni odrični oblik koji ograničava izbor kategorije

predikativa. Glagol *znati* modalno se koristi kad znači isto što i *umjeti* (usp. (26)) ili „imati običaj“ (usp. (27)).

2.2.5. Glagoli *imati* i *valjati*

Glagoli *imati* i *valjati* koriste se kao punoznačni glagoli (npr. *Imamo mnogo problema; Valjat će još jedna osoba u timu; To ništa ne valja*), a *imati* i kao egzistencijalni glagol (npr. *Ima vode*). No vrlo je česta i njihova modalna upotreba. Ova dva periferna modalna glagola od centralnih se modalnih glagola znatno razlikuju po dostupnosti morfoloških oblika, sintaksičkih tipova rečenica u kojima se pojavljuju te oblika dopunskih glagola. S druge strane dijelom su međusobno semantički slični.

Glagol *imati* koristi se za izricanje dvaju tipova modalnosti – dinamičke i deontičke – i ovisno o tome o kojoj je modalnoj upotrebi riječ očituje vrlo različita sintaksička svojstva. Kao operatoru dinamičke modalnosti odgovara mu grubo značenje „željeti“, obično s dopunom glagolima *reći*, *kazati* i sl. u obje formalne varijante, kao u sljedećim primjerima:

(28a) *Ima li ko šta reći?* (28b) *Ima li ko šta da rekne?*

(29a) *Čuli ste sve što sam imao kazati.* (29b) *Čuli ste sve što sam imao da kažem.*

Međutim *imati* u ovim i sličnim primjerima nema čistu modalnu upotrebu, nego je riječ o svojevrsnoj simbiozi modalno-samoznačne upotrebe. Na to između ostaloga upućuje i činjenica da mu odgovara sintaksičko okruženje u kojem je ostvaren njegov semantički objekt koji je istovremeno direktni objekt dopunskoga glagola. Tako se (28a–b) interpretira u smislu „Ima li ko nešto što želi reći?“, a (29a–b) u smislu „Čuli ste sve što sam imao a što sam vam želio kazati“. Opisani semantički odnosi mogu biti i složeniji kao npr. u rečenici *Imam još da vam kažem da sam vrlo razočaran*, gdje u strukturi nije realiziran antecedent koji je semantički objekt glagola *imati*, ali se on implicira (usp. „Imam još nešto što želim da vam kažem, a to je da sam vrlo razočaran“). Osim toga treba zapaziti da se ovakva konstrukcija lahko može pretvoriti u konstrukciju sa samoznačnim glagolom bez bitnije promjene značenja (usp. *Ima li ko šta da prigovori?* i *Ima li ko kakav prigovor?*). Rečeno potpuno vrijedi i za drugu (obično bezličnu) dina-

mičkomodalnu upotrebu glagola *imati* kojoj grubo odgovaraju značenja „moći“ i „trebati“, kao u sljedećim primjerima:

(30a) ***Imalo se tu još štošta primijetiti.*** (30b) ***Imalo je tu još štošta da se primijeti.***

(31a) ***Ima se svašta popraviti.*** (31b) ***Ima svašta da se popravi.***

Bitno je drukčija upotreba glagola *imati* kao operatora deontičke modalnosti u smislu „morati“ kao u sljedećim primjerima:

(32) ***Ima da dođeš odmah.***

(33) ***Ima da se radi i gotovo.***

Imati se ovdje koristi u obliku 3. l. jd. prezenta, dakle u bezličnoj formi, pri čemu je (32) personalna rečenica, a (33) impersonalna. Od drugih morfoloških oblika dostupan je perfekt, ali je mnogo manje običan, pa i problematičan; usp.

(32a) ***?Imalo je da dođeš odmah.*** (33a) ***?Imalo je da se radi i gotovo.***

Odrični oblik toga glagola (u značenju „ne smjeti“) znatno je ograničeniji i dopušta se u impersonalnoj rečenici (usp. (33b)), dok personalna rečenica za prihvatljivost uglavnom zahtijeva impersonalnu interpretaciju (kao u (32b), što se razumijeva u smislu „Nema da se dođe odmah“). Osim toga *nemati* se nikako ne pojavljuje u perfektu (usp. (32c) i (33c)):

(33b) ***Nema da se radi i gotovo.***

(32b) ***Nema da dođeš odmah.***

(32c) ****Nemalo je da dođeš odmah.***

(33c) ****Nemalo je da se radi i gotovo.***

Deontičkomodalni glagol *imati* napokon znatno je manje običan u ličnom obliku i u personalnim rečenicama (usp. (32d), (34a) i (35a)), a njegov odrični oblik *nemati* u toj vrsti konstrukcija nije ni moguć (usp. (32e), (34b) i (35b)). Takva je situacija u bosanskome znatno različita od slične situacije s glagolom *trebati*, koji je barem jednako zastupljen u objema konstrukcijama:

(32d) ***Imaš doći odmah.*** (32e) ****Nemaš doći odmah.***

(34a) ***Imate se smjesta maknuti odavde.*** (34b) ****Nemate se smjesta maknuti odavde.***

(35a) ***Imao sam uraditi sve sam.*** (35b) ****Nemao sam uraditi sve sam.***

U vezi s deontičkomodalnom upotrebom glagolom *imati* potrebno je međutim dati jednu važnu napomenu. Taj se glagol naime pojavljuje i u konstrukcijama u kojima dopunski glagol ne mora biti u prezentu, nego može biti u perfektu; usp.

(36) *Ima da je priznao.*

(37) *Nema da si zucnuo.*

Zbog toga je vrlo jasno da se spomenuta upotreba glagola *imati/nemati* dovodi u vezu s ranije razmatranom upotrebom glagola *morati* u konstrukcijama kakve su *Mora da spava; Mora da je zakasnio*. Prema tome i ovdje se očigledno radi o gramatikaliziranim spojevima *ima da* i *nema da* koji funkcioniraju kao operatori deontičke modalnosti. Njima se kodira kategorički zahtjev, pa se rečenice (36) i (37) interpretiraju u smislu „Mora/ morat će priznati“, odnosno „Ne smiješ/ nećeš smjeti zucnuti“. Perfekt je upotrijebljen modalno, a zanimljivo je da ovdje dolazi do simbioze dvaju gramatičkih operatora modalnosti: (1) *ima/ nema + da* i (2) *da + perfekt*. Ovakvo sintaksičko ponašanje deontičkomodalnoga glagola *imati*, tj. njegova gramatikalizacija i udruživanje u ustaljene spojeve *ima da/ nema da* sasvim dobro objašnjava zašto su netipične i manje obične konstrukcije u kojima je on lično upotrijebljen (usp. (32d), (34a) i (35a)), odnosno nemoguće konstrukcije u kojima je on negiran (usp. (32e), (34b) i (35b)). Štaviše dosljedno tome otvara se mogućnost da se sve bezlične konstrukcije koje prema sebi nemaju odgovarajuće lične konstrukcije interpretiraju kao strukture s modalnim operatorom *ima/ nema da*.⁸

Glagol *valjati* koristi se samo u bezličnom obliku i u impersonalnoj rečenici gdje kao dopunu uzima isključivo infinitivni predikativ; usp.

(38a) *Valja ići.* (38b) **Valja da idem/ ideš/ ide....*

(39a) *Valjalo nam je ići.* (39b) **Valjalo nam je da idemo.*

(40a) *Valja li nam ići?* (40b) **Valja li nam da idemo?*

(41a) **Ne valja nam ići.* (41b) **Ne valja nam da idemo.*

Susreće se u potvrdnim i upitnim, ali ne i u odričnim rečenicama.

⁸ Na koncu još treba dodati da je *ima/ nema da* čak još jasniji slučaj gramatikalizacije nego *mora da* zato što ovdje ne dolazi u obzir pretpostavka o eliptičnoj konstrukciji (usp. **Ima [biti] da je priznao; *Nema [biti] da si zucnuo*).

2.2.6. Pregled modalne i nemodalne upotrebe ostalih perifernih modalnih glagola

Modalna upotreba

Nemodalna upotreba

		(a) <u>sa supstantivnom dopunom</u>
<i>voljeti</i>	<i>Volim šetati navečer.</i>	<i>Volim šetnju navečer.</i>
<i>smjerati</i>	<i>Smjeraju nas prevariti.</i>	<i>Sigurno smjeraju prijevaru.</i>
<i>pokušati</i>	<i>Pokušali su pobjeći.</i>	<i>Ako pokušaju bijeg, spriječite ih.</i>
<i>gledati</i>	<i>Gledaj da dođeš na vrijeme. Gledaj taj zalazak sunca!</i>	
<i>običavati</i>	<i>Običavaju leći rano.</i>	<i>Običavali su post četvrtkom.</i>
<i>bojati se</i>	<i>Bojim se kazati šta mislim. Bojim se te pomisli.</i>	
<i>pribojavati se</i>	<i>Pribojavam se ostati sam. Pribojavam se samoće.</i>	
<i>plašiti se</i>	<i>Plašio se poduzeti bilo šta. Plašio se budućnosti.</i>	
		(b) <u>s prijedložnom dopunom</u>
<i>oklijevati</i>	<i>Oklijevao je povući taj potez. Oklijevao je u svemu.</i>	
<i>stići</i>	<i>Nisam stigao pospremiti stvari. Nisam stigao na utakmicu.</i>	
<i>uspjeti</i>	<i>Uspio sam sačuvati živce. Postoji li čarobni recept kao uspjeti u životu?</i>	
<i>truditi se</i>	<i>Trudila se biti ljubazna.</i>	<i>Previše se trudila oko svega.</i>
		(c) <u>s dopunskom klauzom koja nije da-kluaza</u>
<i>odlučiti</i>	<i>Jesi li odlučio prodati stan? Uzmi vremena i odluči šta ćeš uraditi.</i>	
<i>praviti se</i>	<i>Pravio se da razumije.</i>	<i>Pravio se kao da razumije.</i>
		(d) <u>u heterosubjekatskoj rečenici</u>
<i>misлити</i>	<i>Mislio sam ti pomoći.</i>	<i>Mislio sam da ćeš mi pomoći.</i>
<i>pretvarati se</i>	<i>Pretvara se da je bolesna. Pretvara se da je sve u redu.</i>	
<i>naumiti</i>	<i>Naumili su nas posjetiti večeras. Naumili su da sve izgubimo.</i>	
<i>nastojati</i>	<i>Nastoj završiti posao.</i>	<i>Nastojao sam da završe posao.</i>
<i>(na)kaniti</i>	<i>(Na)kanio sam prenočiti ovdje. Ti si nakanio da mene nema.</i>	
		(e) bez dopune
<i>zainatiti se</i>	<i>Zainatili su se pobijediti. Ako se zainati, teško ga je pobijediti.</i>	

3. Zaključak

Distinktivna su svojstva modalnih glagola u bosanskom jeziku sljedeća: (a) modalni glagol ne može se pojaviti u konstrukciji bez unutarnje dopune u vidu glagola (obično samoznačnoga); (b) glagolska dopuna modalnom glagolu isključivo je u obliku infinitiva ili spoja *da* + prezent koji su međusobno zamjenjivi; (c) kad je glagolska sintagma s modalnim glagolom predikat, subjekt oba glagola (i modalnoga i dopunskoga) mora biti isti. S obzirom na to očituju li ova obilježja u potpunosti ili samo djelimično, modalni se glagoli mogu podijeliti na centralne i periferne. Bosanski jezik raspolaže s pet centralnih modalnih glagola. To su glagoli *moći*, *morati*, *smjeti*, *umjeti* i *namjeravati*. Glavni su članovi te skupine *moći*, *morati* i *smjeti* jer su neobilježeni s obzirom na tip modalnosti koju izriču. S druge strane broj perifernih modalnih glagola mnogo je veći. Oni krše karakteristična obilježja modalnih glagola na više načina, a između ostaloga time što im nisu uvijek dostupni svi gramatički oblici niti svi gramatički tipovi rečenica, što poznaju ograničenja izbora forme dopunskoga glagola, što mogu imati i različite neglagolske dopune, što mogu stajati u heterosubjekatskoj rečenici, što se mogu pojaviti samostalno i dr. Posebnu pažnju privlače gramatikalizirani oblici glagola *morati* i *imati* – *mora da* i *ima/ nema da* – koji funkcioniraju kao modalne čestice (na sličan način kao *možda* i *valjda*).

LITERATURA

- Batistić, Tatjana (1983). O nekim pitanjima u vezi sa analizom glagola „morati“ i „moći“. *Južnoslovenski filolog* XXXIX. 99–111. Novi Sad.
- Đukanović, Vlado (1994). Glagoli *trebati* i *valjati* i njihova infinitivno/prezentska dopuna. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 22/2, 119–126. Beograd.
- Kordić, Snježana (1997). Upotreba glagola „trebati“. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 26/2, 71–81. Beograd.
- Mrazović, Pavica i Vukadinović, Zora (1990). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest.

- Ostojić, Branislav (1997). Još o konstrukcijama s glagolom *trebati*. *Srpski jezik* 1–2. 15–18. Beograd.
- Palić, Ismail (2000). Sintaksa. U Jahić, Dževad, Senahid Halilović i Ismail Palić. *Gramatika bosanskoga jezika*. 325–476. Zenica: Dom štampe.
- Palić, Ismail (2020). Nešto napomena o suznačnim glagolima i predikatu u bosanskom jeziku. U Palić, Ismail (ur.), *Sarajevski filološki susreti 5: Zbornik radova (knj. 1)*. 19–46. Sarajevo.
- Palmer, F. Robert (1986). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F. Robert (1990). *Modality and the English modals*. London: Longman.
- Piper, Predrag (1983). Sinonimije i konverzije s glagolom „morati“. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 12/1. 167–172. Beograd.
- Pranjković, Ivo (1979). O nekim navodnim sintaktičkim pogreškama u vezi s glagolom *trebati*. *Jezik* 26/5, 144–147. Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2004). Tipologija nepunoznačnih glagola u hrvatskome standardnom jeziku. *Germano-Slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag*. 239–243. München: Verlag Otto Sagner.
- Silić, Josip i Pranjković, Ivo (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tanasić, Sreto (1995–96). O upotrebi glagola *trebati*. *Naš jezik* XXX/1–5. 44–52. Beograd.
- Trbojević-Milošević, Ivana (2004). *Modalnost, sud, iskaz: Epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Zvekić-Dušanović, Dušanka (2011). *Modalnost: Motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Душан-Владислав ПАЖЋЕРСКИ (Гдањск)

Гдањски универзитет – Гдањск

dvp@ug.edu.pl

**ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА У КАШУПСКОМ ЈЕЗИКУ ОД 19.
ВЕКА ДО 2. СВЕТСКОГ РАТА. ПОЧЕЦИ КАШУПСКЕ
ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ – ФЛОРЈАН ЦЕЈНОВА,
ХЈЕРОЊИМ ДЕРДОВСКИ И СТЕФАН РАМУЛТ**

Аутор анализира допринос три пионира у проучавању кашупског језика – Флорјана Цејнове, Хјероњима Дердовског и Стефана Рамулта развоју основних оруђа језичке политике: лексикографских дела, граматика, правописа, утицаја на књижевни језички и језичку свест Кашуба.

Кључне речи: *Кашуби, кашупски језик, језичка политика, језичко планирање, стандардизација језика, Флорјан Цејнова, Хјероњим Дердовски, Стефан Рамулт*

01. КОНЦЕПЦИЈА РАДА

Рад представља део шире студије, која има за циљ да прикаже развој језичке политике међу Кашубима и у Кашупској Земљи. Желим да, анализирајући стваралаштво појединих кашупских делатника, оценим уједно и њихов допринос нормализацији кашупског језика, јачању кашупске језичке свести и његовом стварању и осавремењивању.

Раније сам објавио следеће радове посвећене кашупској језичкој политици: *Кашупска језичка норма – историја, тренутно стање и перспективе развоја* (Пажђерски, 2006; Пажђерски, 2014: 61–69), *Преглед правописне нормализације у кашупском језику. Од Флорјана Цејнове до Савета за кашупски језик* (Пажђерски, 2012;

Пажђерски, 2014а: 70–86), *Рад Савета за кашупски језик у периоду 2007–2013* (Пажђерски, 2014б: 97–101), *Језичка политика и језичко планирање у делима Флорјана Цејнове* (Пажђерски, 2018), *Поредак у норми. Проблем нормализације кашупског језика у делатности Савета за кашупски језик (2007–2016)* (Пажђерски, 2019), *Језичко планирање у Кашупској Земљи у периоду од 2. светског рата до данас: Александер Лабуда, Јан Тречик, Бернард Сихта* (Пажђерски, 2022а).

02. ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА

Језичку политику анализирам према концепцији Дубравка Шкиљана и Милована Радовановића, изложеној у књизи Шкиљан, 1988: 28, 31–32, 40. Према тој концепцији, кључни део језичке политике је *језичко планирање* (поред свести о *језичкој аутономији* идиома, свести о његовој *историчности* и његове *виталности*), а детаље те концепције сам изложио у Пажђерски, 2018: 198–200. У овом чланку ћу се бавити елементима језичког планирања у области правописа, граматике, лексикографије и, повремено, питањима норме у књижевном језику и језичком статусу, на примеру деловања пионира кашупске језичке политике: Флорјана Цејнове, Хјероњима Дердовског и Стефана Рамулта.

Под језичком политиком (уопштено) разумем рад на нормализацији језика, пре свега, издавањем нормативних дела: граматика, правописа, речника, правоговорних упутстава, спискова нормализованих топонима, студија и упустава посвећених нормализацији књижевног језика и, посредно, издавањем књижевних дела на (свесно) нормализованом књижевном језику.

1. КАШУПСКИ ЈЕЗИЧКИ СПОМЕНИЦИ ПРЕ 1850 Г.

Карактеристика споменика кашупског језика из тог периода је детаљније описана у Тредер, 2005: 60–70; Поповска-Таборска, 2006а; Тридер, 2014: 73–81. У најкраћем, може се рећи да ти споменици поседују:

- значајне особине пољског језика (већина текста и текстова);
- да се кашупски језик у њима налази само у фрагментима и траговима (кашупска стилизација текста);
- и да у њима нема трагова систематичног језичког планирања, па самим тим не представљају извор за анализу језичке политике у кашупском језику.

1.1. Важнији споменици из тог периода:

- *Duchowne piesnie D. Marcina Luthera...* (1586) [литература: Поповска-Таборска, 2001: 71–72; Поповска-Таборска, 2006б; Тридер, 2014: 73–75; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 62–64];
- (ркпс.) *Przysięgi lenne* (Заклетве вазала, поч. 17. века) [Поповска-Таборска, 2006в];
- (ркпс.) *Tragedia o bogaczv ŷ Łazarzv...* (Трагедија о богаташу и Лазару..., 1643) [Поповска-Таборска, 2001: 76; Тредер, 2006а, Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 68];
- *Mały Catechism NiemieckoWándalski abo Słowięski...* (Мали катихизис немачко-вандалски или словенски..., I: 1643, II: 1758) [Поповска-Таборска, 2001: 73–74; Тридер, 2014: 75; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 64; Поповска-Таборска, 2006г];
- (ркпс.) *Pytania dodatkowe o wierze* (Додатна питања о вери, 1675) [Поповска-Таборска, 2001: 74; Поповска-Таборска, 2006д; Тридер, 2014: 75–79];
- (ркпс.) *Perykory smoldzińskie* (Смолђинска зачала, 1699) [Поповска-Таборска, 2001: 74; Поповска-Таборска, 2006ђ; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 64–66];
- (ркпс.) *Przysięgi słowińskie z Wierzchocina* (Словињске заклетве из Вјеихоћина, 1706–1722) [Поповска-Таборска, 2001: 75; Поповска-Таборска, 2006е; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 68];
- *Ćwiczenia Katechismowe...* (Катихизисне вежбе..., 1758) [Поповска-Таборска, 2001: 74; Поповска-Таборска, 2006ж] итд.

2. ФЛОРЈАН ЦЕЈНОВА (FLORIAN CE(Y)NOWA, 1817–1881)¹

Кашупски лекар, зачетник кашупске фолклористике, лингвиста, народни делатник, словенофил. Творац је кашупског националног програма и, у прво време (половина 19. века), једини његов реализатор. Сматра се будиоцем кашупске националне и језичке свести и аутор је бројних пионирских радова у многим областима код Кашуба (лингвистика, топономастика, друштвене теме, фолклор, етнографија, паремиографија, књижевност итд.) [Тредер, 2006б].

Своју језичку политику Флорјан Цејнова је реализовао пре свега у радовима посвећеним кашупском језику. Тих радова је 5: 1) *Опаске о кашупском језику* (*Wuwogi nad tóną kaszebską* – 1850), 2) *Списак основних речи кашупског наречја* (на руском: *Сборникъ основныхъ словъ кашебскаго наречія* – 1861), 3) *Кашупско-словињска абецеда* (*Kaszébsko-slovjnskje abècadło* – 1866), 4) *Увод у граматику кашупско-словињског језика* (*Zarés do Grammatikj Kaszébsko-slovjnskje Mòvé* – 1879), 5) *Моја запажања док читам примедбе Исмаела Срезњевског о кашупском језику* (*Móje spóstrzeženjo prze przezeraanju wuwog Ismaela Sreznjevskeho nad tóną kaszebską* – 1912, као рукопис – 1851), а основе свог програма деловања излаже у два броја часописа „Народна школа“ („Szkola narodowa“), 1850. године. [Labuda, 1996: 273; Пажђерски, 2018: 201]. У њима Флорјан Цејнова износи главне премисе свог програма и помиње поводе његовог настанка:

- већина пољских интелектуалаца у то време пропагира пароле о језичкој и националној искључивости;
- Кашубе [у изолованом и окупираном Поморју – Д. В. П.] нема ко да учи пољски језик – већина свештеника су Немци, а у школама је пољски језик **збрањен**;
- тадашњи пољски клер и племство су непријатељски настројени према „обичном свету“ – Кашубима [Пажђерски, 2018: 201].

Узимајући у обзир горње претпоставке, Ф. Цејнова доноси следећи програмски закључак: **Кашуби треба да раде на „формулисању свог језика“** (тј. кашупског) [Лабуда, 1996: 273].

¹ Више о Ф. Цејнови види у мом раду: Пажђерски, 2018.

Јежи Тредер је сличан став Флорјана Цејнове [Тредер, 2005: 77] нешто другачије представио, али са подударним закључком:

- „Кашуби мало читају на пољском“;
- „слабо га разумеју, јер он за њих представља страни језик“;
- „знали су га [некада] боље, силом прилика и уз спољну помоћ (свештеника и учитеља), када је Кашупска Земља припадала Пољској. Тренутно, без те помоћи, Кашубима прети германизација“.

Закључак Флорјана Цејнове: „само у складу са природним правом, уколико ми и наша деца очувамо језик наших предака и развијемо на њему књижевност, то представља шансу да Кашуби опстану на ползу словенском свету“ [Labuda, 1996: 273].

У горе поменутих делима Флорјана Цејнове кашупска језичка политика је вршена непосредно, а самим делима је било намењено да одиграју важну улогу у тој политици. У другим делима Флорјана Цејнове она је била реализована посредно, нпр. *Кратке примедбе о кашупском језику као граматичка скица* (рукопис 1861, објављено 1998), *Пет главних поглавља евангеличког катихизиса...* (1861), *Списак кашупско-словињских имена свих градова, села и салаша...* (1866–1868), *Пушкинова бајка. О рибару и рибици...* (1868), *Разговор Кашубе са Пољаком* (1868), мада су у свим његовим делима на кашупском језику садржани елементи језичке политике, с обзиром да у ситуацији када кашупски језик није био нормиран, објављивање дела на том језику представља истовремено покушај његове нормализације [Пажђерски, 2018: 202–203].

У делу 1) *Опаске о кашупском језику*, са горње листе, аутор одговара на критичке гласове о кашупском правопису и графици. Одређује место кашупског језика међу осталим словенским језицима, наводи кратку историју коришћења и проучавања кашупског језика, подвлачи разлике и проблеме у записивању и графици, према пољском језику, а такође скицира особине неколико кашупских дијалеката и акценатски систем, наводећи примере [Пажђерски, 2018: 203].

Иако *Моја запажања...* (број 5) Флорјана Цејнове нису била објављена за његовог живота, до тога, ипак, долази почетком XX века у програмском часопису „Грифон“ („Gruf“), што утиче на тзв.

Младокашубе, прву групу организованих кашупских друштвених делатника. Тај рад има полемички карактер и специфичну структуру. Аутор у њој даје преводе примедби Исмаела Срезњевског, непосредно се односећи према њима у својим коментарима. Рад представља први превод неког лингвистичког текста на кашупски, а самим тим и вредан извор специјалистичке терминологије. Додатно, представља прву граматику кашупског језика, наравно пошто се узму у обзир и коментари („исправке“) Флорјана Цејнове [Пажђерски, 2018: 203–204].

Публикација *Кашупско-словинска абецеда*, означена редним бројем 3), представља скицу о графици, правопису, ортоепији и изабраним фонетским проблемима кашупског језика. Аутор гласове кашупског језика пореди са пољским, немачким, француским и енглеским, а описе илуструје бројним примерима. Даје такође дужине самогласника и акценат [Пажђерски, 2018: 204].

Увод у граматику... као што каже и сам наслов (4), представља његов предлог за прву, кратку и делимичну граматику кашупског језика. Цела грамика је написана на немачком језику, док је разрађена граматичка терминологија дата на кашупском. У граматици је обрађена фонологија са правописом и врсте речи (именице, придеви, заменице, бројеви, глаголи, речце, прилози, везници и узвици). Интересантан додатак представља поређење кашупских знакова које предлаже Флорјан Цејнова са црквенословенском ћирилицом [Пажђерски, 2018: 205].

У делу *Списак основних речи кашупског наречја* (број 2) је наведена кашупска лексика која је објашњена речима из руског језика.

2. ХЈЕРОЊИМ ДЕРДОВСКИ (HIERONIM DERDOWSKI, 1852–1902)²

Кашупски писац, уредник, издавач и новинар, аутор најзначајније кашупске поеме (и најпопуларнијег песничког дела). Други

² Више о Х. Дердовском у мом реферату прочитаном на 60. београдском скупу слависта, јануар 2022: Пажђерски 2022б и на страни: http://rastko.net/rastko-predija/index.php?title=%D0%A5%D1%98%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%9A%D0%B8%D0%BC_%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8 (кратка адреса линка: shorturl.at/hsHK9).

је аутор неког кашупског књижевног дела и уједно други значајан кашупски делатник (после Флорјана Цејнове), припадник наредне генерације образованих и народно свесних Кашуба. Делује, на известан начин, у опозицији према Флорјану Цејнови, јер сматра да Кашуби треба да се што више приближе Пољацима, као етничка група која припада пољском националном корпусу и, самим тим, постаје оснивач тзв. полоно-кашупског правца у кашупском стваралаштву и деловању (Флорјан Цејнова – тзв. славо-кашупског или кашубоцентричног) [Тредер, 2005: 116, 119, 124–126, 134, 145, 147–149; Тредер, 2006в; Тридер, 2014: 11; Пажђерски, 2014: 72].

Није запамћен као аутор значајних теоретских или језичких радова посвећених кашупској језичкој политици, јер је био противник кашупске језичке и националне самосталности, али је својим књижевним делима допринео развоју и популарисању кашупске језичке свести међу образованим Кашубима и створио позитивну климу међу пољским интелектуалцима, која доводи до већег интересовања за кашупска питања и даје значајан импулс новим пољским језичким и другим истраживањима. Високим квалитетом своје поезије, противно својим намерама, код Кашуба појачава народна осећања и свест о томе да се на кашупском језику могу створити значајна књижевна дела [Тредер, 2005: 134, 138, 141, 148; Тридер, 2014: 170; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 258–262].

Најзначајнија књижевна (поетска) дела Хјероњима Дердовског су: *О господину Чорлињском који је у Пуицк отишао по мреже* (*O panu Czorlińscim co do Pucka po sece jachoł*, 1880, VII издања), *Валек на вашару* (*Walek na jarmarku*, 1883, III издања), *Кашуби под Бечом* (*Kaszube pod Widnem*, 1883, VIII издања), *Jasiek z Kniei* (*Јашек из Књеје*, 1885, V издања). Томе треба додати публицистички текст *О Кашубима* (*O Kaszubach*, 1883), у коме Хјероњим Дердовски даје кратак опис Кашуба, Кашупске Земље, језика и историје [Калиновски/Куик-Калиновска, 2017; Пажђерски/Расткопедија].

Суштину језичке политике Хјероњима Дердовског чини, пре свега, одбацивање, према његовом мишљењу, сепаратистичког програма Флорјана Цејнове [Тредер, 2005: 125; Тредер, 2006в: 46]. Он сматра да је кашупски језички израз само дијалекат пољског језика [Тредер, 2005: 134; Тридер, 2014: 50; Помјерска/Пажђерски/Тредер,

2015: 258], а да Кашуби треба да се труде да што боље науче пољски језик [Тредер, 2005: 116; Тредер, 2006в: 45]. Дела објављује пољском графицијом, тј. избегава посебне знакове и дијакрите за посебне кашупске гласове [Тредер, 2005: 116, 137; Тридер, 2014: 49–50, 178; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 218]. Пише на свом, вјелевском говору (градић Вјеле) [Тредер, 2005: 117, 137–138], додајући лексику из других кашупских говора [Тредер, 2005: 128, 137; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 260]. Према Жежију Тредеру Хјероњим Дердовски, парадоксално, мање користи лексичке полонизме од Флорјана Цејнове [Тредер, 2005: 141].

За кашупску језику политику је најзначајније његово најобимније, најпопуларније и „најкашупскије“ књижевно дело, поетска поема *О господину Чорлињском који је у Пуицк отишао по мреже* [Тредер, 2005: 117, 119], које је стварано по узору на доживљаје Тила Ојленшпигела из пера доњонемачког, регионалног писца Франца Ројтера [Тредер, 2005: 124, 134; Тредер, 2006в: 45; Тридер, 2014: 179]. Хјероњим Дердовски је желео да се кашупски језик користи само у забавне сврхе [Тредер, 2005: 124, 147]. Као што је већ речено, језик његове поеме представља комбинацију кашупских говора из његовог родног краја, са додатком лексике из других, често северних (типичнијих за кашупски језик и удаљенијих од пољског језика) [Тредер, 2005: 128]. Правопис, базиран на пољском језику [Тредер, 2005: 132, 137; Тридер, 2014: 49–50, 178; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 218], довео је до тога да бројни знакови имају вишезначну функцију (нпр. *o* – данашње кашупско: *o/ô* и *ô*, *e* – *e*, *é* и *ě* итд.) и то представља значајну ману [Тредер, 2005: 135; Тридер, 2014: 51–52; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 218]. Генерално, правопис Хјероњима Дердовског намеће проблем прецизног читања текста, па је и нејасан изговор речи (у складу са диференцираном изговором од региона до региона). Ипак, простији правопис (за разлику од Флорјана Цејнове) омогућава лако разумевање речи [Тредер, 2005: 137] и не одбија читаоце [Тредер, 2005: 132; Тредер, 2006в: 45].

Дело Хјероњима Дердовског је било добро прихваћено, пре свега код пољске интелектуалне публике (као прво обимно и квалитетно – и за већину разумљиво – и, како се сматрало, дело написано на неком пољском дијалекту) [Тредер, 2005: 138–139, 141].

Због лакоће читања и прилагођеног правописа, дело је имало бољи и много масовнији (у продатим примерцима) пријем и код образоване кашупске читалачке публике, што доказује и број издања [Тридер, 2014: 172]. О делу се позитивно изражава и сам Флорјан Цејнова. Критикује га лексикограф Стефан Рамулт (аутор првог отворено кашупског речника, из 1893. године), јер превише „полонизује“, користи пољски правопис и пољску графију [Тредер, 2005: 137]. Касније га одбацују тзв. Зжешењци, кашупски делатник Лех Бонтковски [Lech Bądkowski] (који пише прву кратку историју кашупске књижевности) и други из кашупских националних кругова [Тредер, 2005: 140]. Често је у каснијим коментарима потцењиван и неуврштаван у прегледе кашупске књижевности [Тредер, 2005: 119–120].

Најзначајнији утицај Хјероњима Дердовског је видљив у првој фази деловања Александра Мајковског (Aleksander Majkowski, 1876–1938), оснивача организације Младокашуба, који тврди да је своје прво књижевно дело (*Како су у Куесцижњи изабрали црквењака*) написао под његовим утицајем и не знајући за стваралаштво Флорјана Цејнове [Тредер, 2005: 120, 137–138, 140; Тредер, 2006в: 45; Тридер, 2014: 170; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 260]. Касније, под притиском наредне генерације кашупских делатника и стваралаца, тзв. Зжешењаца, он ту линију напушта, посвећује се стварању сопственог правописа и књижевног језика [Тредер, 2005: 120]. Тзв. Зжешењци у целости одбацују деловање Хјероњима Дердовског (30. године XX века) [Тредер, 2005: 120], покушајем потпуног одклона од пољског правописа и стварањем сопственог књижевног и публицистичког језика, презасићеног елементима северних кашупских дијалеката и неологизмима [Тредер, 2005: 117; Тридер, 2014: 171–172]. С друге стране, група Кашуба окупљена око часописа „Клека“ (тзв. Клековци, друга половина 30. година XX века) угледају се на Хјероњима Дердовског [Тридер, 2014: 172–173; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 272] и покушавају да следе његов програм користећи у великој мери решења из пољског правописа и општекашупску лексику.

Значај Хјероњима Дердовског за развој кашупског језика је велики. Често се оцењује као већи од доприноса Флорјана Цејнове [Тредер, 2005: 148; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015:

260]. Он је писац првог значајног уметнички обликованог дела на кашупском језику које је задобило већу популарност [Тредер, 2005: 119; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 262]. Показао је да се вредна књижевна дела могу писати на кашупском језику (у то време: кашупски дијалекат) и бавећи се књижевношћу популарише кашупски књижевни израз као уметничко средство. Популарност његовог дела доприноси ширењу кашупске језичке свести и одбацивање комплекса „горег“, сеоског језика [Тредер, 2005: 149]. Посредни је творац кашупске химне [Тредер, 2006в: 45], јер је фрагмент његовог поетског текста из поеме о *Господи-ну Чорлињском...* преузео пољски композитор Феликс Нововјејски [Feliks Nowowiejski] и створио тзв. *Кашупски марш*, који је брзо прихваћен као кашупска химна (до 90. година XX века) [Болдуан, 1997: 70, 128], када део кашупских делатника националног профила преузима као кашупску химну песму *Домовина* Јана Трепчика [Jan Trepczyk]). Посебан значај Хјероњима Дердовског је што је, после периода прилично херметичног деловања Флорјана Цејнове, успео да кашупски, недовољно образован народ, отвори на ауторску књижевност (до тада је превагу имала усмена књижевност и недовољно разумљиво стваралаштво Флорјана Цејнове). Други елемент његовог деловања је да даје значајни импулс у трагању за простијим варијантама кашупског правописа. А, трећи, не и мање важан, је да доводи до тога да кашупски препород масовније стиче своје присталице међу пољском и полонофилски оријентисаном кашупском интелигенцијом, која на тај начин одбацује и од себе одбија (посебно она кашупска) оптужбе за сепаратизам [Тредер, 2005: 148]. У делима Хјероњима Дердовског постоји мноштво елемената који указују на покушај стварања општекашупског језика и писања на кашупском језику као отпор германизацији [Тредер, 2005: 145, 147–148].

3. СТЕФАН РАМУЛТ (STEFAN RAMUŁT, 1859–1913)

Пољски лексикограф, кашуболог, демограф, аутор два кључна дела за Кашубе: (1) први речник кашупског језика у чијем наслову је наведен назив кашупског језика: *Речник поморјанског или кашупског језика (Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego,*

Kraków, I: 1893, II: 1993; оба тома заједно: Gdańsk, 2003, 2011. и даља издања), (2) прво монографско демографско дело посвећено Кашубима, где Стефан Рамулт одређује приближно тачан њихов број: *Статистика кашупског становништва (Statystyka ludności kaszubskiej, Kraków, 1899)*. Стефан Рамулт је један од пионира *пољских* проучавања кашупског језика, а његов рад представља значајан подстицај за даља истраживања у славистичкој науци.

3.1. Речник... Стефана Рамулта

О Рамултовом деловању и његовом *Речнику...* је написано неколико радова, а он и данас изазива не малу пажњу кашуболога. Његово лексикографско дело представља камен темељац научне кашубистике, кашупског језичког планирања и модерне кашупске лексикографије.

Речник... Стефана Рамулта садржи око 18.630 одредница (прва верзија коју је поднео на лексикографски конкурс Пољске Академије Наука из Кракова је имала око 10.000, а први том, издат 1893. године, око 14.000) [Тредер, 2006г: 237–238]. Данас постоји издање *Речника...* приређено према савременом кашупском правопису.

У самом речнику, Стефан Рамулт покушава да запише кашупске гласове онако како их Кашуби сами изговарају (пре њега је то покушавао Флорјан Цејнова, али није био у томе консеквентан, већ је, у зависности од периода стварања, писао различитим правописима [Пажђерски, 2020]). Сматра се да *Речник...* Стефана Рамулта представља први покушај да се нормира кашупска фонетика, јер је он уопштавао карактеристике кашупских дијалеката, са акцентом на средњокашупски (што му се уједно и замера) [Пажђерски, 2014: 10].

Речник... Стефана Рамулта је имао практичну вредност [Тредер, 2014: 115; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 92]: 1. врши унификацију правописа (издање из 1893), 2. даје, поред одредница, флексијске облике, 3. даје прецизне пољске еквиваленте, са примерима, 4. често додаје занимљиву фразеологију, 5. неретко објашњава етимологију назива, 6. повезује речи (одреднице) упутницама [Тредер, 2003а: 8; Тредер, 2006г: 238–239. Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 88]. И поред тога што Јежи Тредер то негира, *Реч-*

и методичности може се са Рамултовим речником упоредити само речник Вука Караџића, о чијим су добрим особинама како ја, тако и други научници, како пољски, тако и страни, рекли само једно – највишу могућу похвалу.“

Нова верзија *Речника...* Стефана Рамулта (из 2003. године и наредна издања), у редакцији и прилагођена правилима новог кашупског правописа из 1996. године (из пера Јежија Тредера), такође је практична и, пре свега, нормативна, иако је велики број речи које она доноси данас застарела. Његова нормативност се огледа у области, као што је речено, правописа, али и флексији, лексици, делимично творби речи [Тредер, 2003а: 8–15; Пажђерски, 2014: 202–203; Тридер, 2014: 115; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 92].

3.2. Допринос Стефана Рамулта кашупској језичкој политици

Стефан Рамулт сматра да је кашупски идиом посебан словенски језик [Пажђерски, 2014: 202; Тридер, 2014: 115; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 88] и зато његов *Речник...* има облик двојезничког преводног речника, где се не избегавају речи које се делимично или у потпуности покривају са пољским [Тредер, 2003б: 449; Пажђерски, 2014: 202, 216; Тридер, 2014: 113]. Зато додаје, противно жељи рецензента, поређења са другим језицима и етимологију. Такав карактер речника подвлачи и посебан правопис [Тредер, 2003б: 450]. У предговору *Речнику...* Стефан Рамулт износи теорију о самосталности кашупског језика (што се коси са свеже објављеном теоријом А. Шлајхера, да је он само прелазна форма од полапског према пољском) [Тредер, 2003б: 450; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 150].

Рамултове тезе у вези са самосталношћу кашупског (поморјанског) језика: 1. „Језик Кашуба и Словињаца није ни у ком случају пољско наречје, већ самосталан словенски језик“, 2. „Говор Кашуба и Словињаца, као и Полабљана су наречја једног те истог језика“... 5. „Породица западнословенских језика се дели на четири групе: а) чешко-словачку (моравску), б) српску (лужичко-српску), в) пољску, г) поморјанску“; 6. „Поморјански језик заузима средњу позицију између пољског и српских наречја“ [Тредер, 2003б: 451;

Тридер, 2014: 33; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 48, 150–151]. Образложење за своје тезе детаљено разрађује у поглављима предговора посвећеним кашупском језику, изговору, акценту, фонетици и месту кашупског језика међу другим словенским.

Стефан Рамулт има за циљ стандардизацију кашупског језика, посебно у области флексије и правописа, пошто га, према њему самом, усклађује са облицима централних кашупских дијалеката [Тредер, 2003б: 450].

Његов речник и теорија коју у њему износи, иницирали су тзв. „кашупски рат“ или покренули „кашупско питање“ [Тредер, 2003б: 451; Тредер, 2006д: 218; Тридер, 2014: 115], које је довело до интензивне полемике међу научницима и нападе на њега и његово дело, а што је, као резултат, допринело новим истраживањима од стране пољских лингвиста [Тредер, 2003б: 451; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 48, 90]. Полемика са ставовима Стефана Рамулта је била оштра, емоционална и патриотски настројена. Стефан Рамулт је то све дубоко проживљавао, мада га је болест ометала да одговори критичарима неким већим радом.

Ставови Стефана Рамулта су значајно утицали на младокашубе Јана Карновског (Jan Karnowski, 1886–1939) и Александера Мајковског (Aleksander Majkowski, 1876–1938), а преко њих на тзв. зжешењце [Тредер, 2003б: 452; Тредер, 2006г: 240; Тридер, 2014: 59; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 90].

Јежи Тредер тврди да своју теорију о самосталности кашупског језика, Стефан Рамулт формира под утицајем Флорјана Цејнове, али не наводи на основу ког његовог рада. Он подвлачи да Стефан Рамулт те ставове развија теоретски и практично [Тредер, 2003б: 451; Тридер, 2014: 113; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 150]. Немачки кашубиста Фридрих Лоренц (Friedrich Lorentz, 1870–1937) се у почетку сложио са Рамултовим ставовима, али је, у међувремену утврдио „да није тако“ (како тврди Стефан Рамулт), али није дошао до крајњих закључака [Тредер, 2003б: 452].

Стефан Рамулт је деловао у доброј вери и као пријатељ Кашуба. Кашупски научник Јежи Тредер га 2003. године, због наводних штета које је нанео науци (сматра, пре свега, за његову велику грешку што није давао географска одређења речима које наводи у *Речнику...*) [Тредер, 2003б: 454; Пажђерски, 2014: 204] – критикује,

али у публикацији Тридер, 2014 ублажава свој став. Стефан Рамулт апелује да Кашуби пишу на кашупском [Тредер, 2003б: 451; Тридер, 2014: 115; Помјерска/Пажђерски/Тредер, 2015: 90], а такође се као први, у кратким цртама, бавио оценом језика кашупске књижевности (до тада објављених дела Флорјана Цејнове и Хјероњима Дердовског) [Тредер, 2005: 26].

4. ЗАКЉУЧАК

На примеру три најранија делатника у области кашупске језичке политике, види се свеобухватност њиховог деловања у жељи да се кашупски језик придружи породици словенских језика. Интересантно је да, иако недовољно језички свесни, захваљујући својим интелектуалцима, Кашуби не заостају за савременим трендовима који су (у 19. веку) карактерисали развој језичке политике код других словенских народа, на таласу националног препорода.

У својим класичним делима посвећеним језичком планирању: Флорјана Цејнове, *Списак основних речи кашупског наречја* (лексикографија), *Кашупско-словињска абецеда* (графија и правопис), *Увод у граматику кашупско-словињског језика* (граматика), *Моја запажања док читам примедбе Исмаела Срезњевског о кашупском језику* (граматика), програмски текстови посвећени статусу кашупског језика, Стефана Рамулта *Речник поморјанског или кашупског језика*, објављивани су радови посвећени *историчности* кашупског језика (нпр. увод Стефана Рамулта у *Речник поморјанског или кашупског језика*), *аутономичности* кашупског језика (споменути увод и програмски текстови Флорјана Цејнове), а, такође обиман рад посвећен *виталности* кашупског језика и Кашуба (Стефан Рамулт, *Статистика кашупског становништва*), задовољене су, све претпоставке за рад на језичкој политици, према данашњим стандардима, иако ти стандарди њиховим ствараоцима тада нису били познати.

У случају Флорјана Цејнове, он делује према програму који је раније предложио један од његових претходника, пастор, наставник Пољског језика у Гдањску, који се кашупским језиком бавио на маргинама свог просветног и лексикографског рада – Целестин Мронговијус (пољ. Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, 1764–1855). Он

предлаже Друштву за историју и поморјанске старине (Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde, 1824–1918) из Шчећина: 1. да се састави мали кашупски речник, 2. састави списак назива кашупских насеља, 3. проучи припадност Кашуба Источним или Западним Словенима, према подели Добровског, 4. упознавање са кашупским називима насеља [уопште, не само кашупских], 5. да се направи списак литературе на кашупске теме, 6. сакупљају кашупске пословице, 7. проучавање народног стваралаштва, заједно са Пољацима, 8. проучавање старог словенског култа, народних празника и суседа, 9. да се састави списак назива кашупских група и њихових суседа [Тредер, 2006ђ: 164], а тај програм је реализован, може се слободно рећи, до данашњег дана.

Сва тројица кашупских делатника су се бавили књижевним стваралаштвом. Флорјан Цејнова је написао и објавио два мања књижевна дела – дијалога: *Разговор Пољака са Кашубом* (*Rozmowa Pólocha s Kaszebą*, 1850) и *Разговор Кашуба са Пољаком* (*Rozmòwa Kaszébé s Pòlòche*, 1868) и неколико превода, Х. Дердовски, горе поменуте поеме, на челу са поемом *О господину Чорлињском који је у Пуцик отишао по мреже*, а Стефан Рамулт, као додатак свом речнику, даје избор кашупских бајки и другог народног стваралаштва: *Додатак. Легенде и приче кашупског народа* (*Dodatek. Podania i powieści ludu kaszubskiego*). Сва та дела, посредно, нормирају кашупски књижевни језик и реализују посебно виђење тог језика, сваког од појединих аутора. Додатно, Хјероњим Дердовски, као што је речено, у значајно мери популарише кашупски језик као оруђе књижевности и јача народну језичку свест.

Треба подвући да пре Флорјана Цејнове делује неколико проучавалаца кашупског језика, у чијим радовима се могу наћи елементи језичке политике. То су, већ споменути Целестин Мронговијус и Исмаел Срезњевски (1812–1880), као и руски слависти Пјотр Иванович Прејс (1810–1846) и Алексадр Фјодорович Гилфердинг (1831–1872), али то остављам за неку другу анализу.

ЛИТЕРАТУРА:

- Болдуан (1997). Т. Bolduan, *Nowy bedeker kaszubski*. Gdańsk.
- Калиновски/Куик-Калиновска (2017). D. Kalinowski, A. Kuik-Kalinowska, *Literatura kaszubska. Rekonesans. Kaszëbskô lëteratura. Wëzdrzënë*, прев. D. Majkowski, Gdańsk-Gduńsk, стр. 68–73.
- Лабуда (1996). G. Labuda, *Kaszubi i ich dzieje*. Gdańsk.
- Пажђерски (2006). *Кашупска језичка норма – историја, тренутно стање и перспективе развоја*, [у:] *110 година полонистике у Србији*, ур. П. Буњак, Београд, стр. 101–109 (такође: Пажђерски, 2014: 61–69).
- Пажђерски (2012). „Преглед правописне нормализације у кашупском језику. Од Флорјана Цејнове до Савета за кашупски језик“, [у:] „Przegląd normalizacji ortograficznej w języku kaszubskim. Od Floriana Ceynowy do Rady Języka Kaszubskiego“, *Studia Slavica*, бр. 16, стр. 181–193 (такође: Пажђерски, 2014: 70–86).
- Пажђерски (2014). *Кашупске теме*. Београд.
- Пажђерски (2014а). *Рад Савета за кашупски језик у периоду 2007–2013*, [у:] Пажђерски, 2014: 97–101.
- Пажђерски (2018). D. V. Paždjerski, „Polityka językowa i planowanie językowe w dziełach Floriana Ceynowy“, [у:] *Języki i kultury Słowian*, ур. А. Gostomska, D. Żyłko, Gdańsk, стр. 196–208.
- Пажђерски (2019). „Porządek w normie. Problem normalizacji języka kaszubskiego w działalności Rady Języka Kaszubskiego (2007–2016)“, [у:] *Porządek słów. Gramatyka-tekst-styl-dyskurs... Порядок слов. Грамматика-текст-стиль-дискурс...*, ур. Tatiana Kananowicz, Aleksandra Klimkiewicz, Gdańsk, стр. 78–86.
- Пажђерски (2020). „Grafia w dziełach Floriana Ceynowy“, [у:] *Ceynowa (prze)pisany*, ур. D. Kalinowski, Słupsk-Wejherowo, стр. 151–164.
- Пажђерски (2022а): *Planowanie językowe na Kaszubach w okresie od II wojny światowej do dziś*. Aleksander Labuda, Jan Trepczyk, Bernard Sychta, Wrocław (у штампи).
- Пажђерски (2022б). *Хјероњим Дердовски (1852–1902), његово стваралаштво и његова улога у планирању српског језика*. Београд (у штампи).

- Помјерска/Пажђерски/Тредер (2015). J. Pomierska, D. V. Paždjerski, J. Treder, *Język kaszubski. Jãzëk kaszëbsczi*. Gdańsk-Gduńsk.
- Поповска-Таборска (2001). H. Popowska-Taborska, *Zabytki piśmiennictwa kaszubskiego*, [y:] *Kaszubszczyzna. Kaszëbizna*, yр. E. Breza, Opole, стр. 71–72.
- Поповска-Таборска (2006а). „Zabytki kaszubskie językowe“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 274–276.
- Поповска-Таборска (2006б). „Duchowne piesnie D. Marcina Luthera...“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 51–52.
- Поповска-Таборска (2006в). „Przysiëgi lenne“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 213–214.
- Поповска-Таборска (2006г). „Mały Catechism Niemiecko-Wândalski abo Slowięski...“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 159–160.
- Поповска-Таборска (2006д). „Pytania dodatkowa o wierze“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 217.
- Поповска-Таборска (2006ђ). „Perykopy smołdzińskie“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 193–194.
- Поповска-Таборска (2006е). „Przysiëgi słowińskie z Wierzchocina“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, 2006, стр. 214.
- Поповска-Таборска (2006ж). „Ćwiczenia katechizmowe“, [y:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, yр. J. Treder, Gdańsk, стр. 43.
- Рамулт (2003). S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, yр. J. Treder, Gdańsk-Wejherowo.
- Тредер (2003а). J. Treder, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego jako słownik... praktyczny*, [y:] Рамулт 2003: 7–17.
- Тредер (2003б). J. Treder, *Ramułt i jego Słownik*, [y:] Рамулт 2003: 447–454.
- Тредер (2005). J. Treder, *Historia kaszubszczyzny literackiej. Studia*, Gdańsk.

- Тредер (2006а). „Tragedia o bogaczv ŷ Łazarzv“, [у:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, ур. J. Treder, Gdańsk, стр. 266–267.
- Тредер (2006б). „Ceynowa Florian Stanisław Wenancjusz“, [у:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, ур. J. Treder, Gdańsk, стр. 35–41.
- Тредер (2006в). „Derdowski Hieronim“, [у:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, ур. J. Treder, Gdańsk, стр. 45–46.
- Тредер (2006г). „Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego“, [у:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, ур. J. Treder, Gdańsk, стр. 237–240.
- Тредер (2006д). „Ramułt Stefan“, [у:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, ур. J. Treder, Gdańsk, стр. 217–218.
- Тредер (2006ђ). „Mrongowiusz Krzysztof Celestyn“, [у:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, ур. J. Treder, Gdańsk, стр. 163–164.
- Тредер (2014). J. Tréder, *Spòdlowô wiédzô ò kaszëbiznie*, Gduńsk.
- Шкиљан (1988). D. Škiljan, *Jezična politika*. Zagreb.

ЛИТЕРАТУРА СА ИНТЕРНЕТА:

- Пажђерски/Расткопедија: *Хјероњим Дердовски*, [у:] *Кашупски биографски лексикон*, Расткопедија, rastko.net: http://rastko.net/rastkopedija/index.php?title=%D0%A5%D1%98%D0%B5%D1%80%D0%BE%D1%9A%D0%B8%D0%BC_%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8 (кратка адреса линка: shorturl.at/hsHK9) [приступ: 8. 4. 2022].

Olivera POPOVIĆ (Nikšić)

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore

oljapop@yahoo.it

CRNA GORA U ITALIJANSKOM PUTOPISNOM ČASOPISU *GIRO DEL MONDO*

Rad se bavi analizom putopisa o Crnoj Gori objavljenih u časopisu *Giro del Mondo*, prvoj italijanskoj periodičnoj publikaciji posvećenoj ovoj književnoj vrsti. S obzirom na to da je riječ o prevodima putopisa sa francuskog jezika, u radu će biti rasvijetljene okolnosti koje su italijanskog izdavača Trevesa iz Milana podstakle da Crnu Goru italijanskoj publici predstavi baš kroz djela francuskih autora, to jest geografa Gijoma Ležana i novinara i publiciste Šarla Irijarta. Najveća pažnja posvećena je imagoškoj analizi Crne Gore i Crnogoraca u njihovim putopisima, s namjerom da se ukaže na moguće uticaje kojima su ovi autori bili izloženi, kao i na funkciju koju su njihovi opisi imali kako na kulturnom, tako i na političkom planu.

Ključne riječi: *Giro del Mondo*, *Crna Gora*, *Gijom Ležan*, *Šarl Irijart*, *putopis*

Prva italijanska putopisna periodična publikacija, časopis *Giro del Mondo* pokrenuta je 1863. godine u Milanu, najznačajnijem izdavačkom centru tek ujedinjenje Italije (1861). Ovaj nedjeljni list imao je za cilj da zadovolji široko rasprostranjenu potrebu italijanske publike da čita opise putovanja u udaljene krajeve koje su nova prevozna sredstva učinila pristupačnijim (Melileo i Solari, 2010: VI). Publikacija je nastala kao rezultat saradnje tršćanskog novinara Emilija Trevesa (1834–1916)¹ sa francuskim publicistom Edvardom Šartonom (Édouard

¹ Porijeklom iz jevrejske porodice, Emilio Treves je rodni Trst napustio nakon optužbe da je subverzivno djelovao protiv austrijske vlade. Poslije književnih pokušaja skromnih rezultata okrenuo se novinarskom pozivu, posvećujući pažnju

Charton, 1807–1890), koji je tri godine ranije pokrenuo istoimenu publikaciju *Tour du monde* u Francuskoj, uspostavivši na taj način uzorni model za slične časopise u Španiji, Engleskoj i Njemačkoj (Melileo i Solari, 2010: VII). List *Giro del Mondo* izlazio je do 1880. godine, a upravo za njega vezuje se uspjeh ostalih Trevesovih izdanja (Ragone, 1999: 43).

Popularnosti ovog italijanskog časopisa doprinijeli su mogućnost široke difuzije žurnalističko-književnog žanra, zanimljivost tekstova, njihovo opremanje ilustracijama visokog kvaliteta, kao i sami motiv putovanja koji je spajao različite težnje – znatiželju, zabavu i obrazovanje (Melileo i Solari, 2010: VII). Reportaže objavljene u nedjeljniku *Giro del Mondo* često su ponovo štampane u Trevesovoj ediciji *Biblioteca putovanja (Biblioteca di Viaggi)*, u kojoj je u razdoblju od 1869. do 1878. godine objavljeno pedesetak knjiga. Cilj ovog izdavača bio je da svojim čitaocima ponudi zabavu, ali i da doprinese širenju njihovih znanja (Melileo i Solari, 2010: IV). Trevesova izdavačka kuća inače se izdvajala po svojoj aktivnosti i inovativnosti, a ubrzo je postala veoma ugledna, pa je objavljivanje djela u njoj za pisce značilo da su postali dio elite (Simoni, 1920: 354).

U časopisu *Giro del Mondo* objavljena su i dva putopisa o Crnoj Gori. Oba su nastala iz pera francuskih autora, uglavnom kao plod interesovanja evropske javnosti za crnogorsko-turske odnose i sukobe. Njihove reportaže prevedene su na italijanski jezik u cjelosti i bez navođenja imena prevodilaca. Izbor francuskih autora za predstavljanje ove male balkanske zemlje italijanskoj čitalačkoj publici mogao je biti uslovljen sklonošću italijanskog izdavača prema francuskoj kulturi, koja ga je očarala tokom njegovog trogodišnjeg boravka u Parizu (1854–1857), ali i povlaštenim statusom francuskog jezika u Evropi XIX vijeka. Vrlo važnu ulogu u ovom procesu imale su i ilustracije, koje su u to vrijeme bile slaba tačka italijanskog izdavaštva, a Treves ih je dobijao od francuske izdavačke kuće *Hachette*, koja je izdavala časopis *Tour du monde* (Marazzi, 2018: 152). Italijanska i francuska putopisna periodična publikacija međusobno su razmjenjivale priloge, opredjeljujući se za objavljivanje onih koje su njihovoj publici u datom trenutku mogli biti najzanimljiviji (Melileo i Solari, 2010: X; Marazzi,

političkim i kulturološkim temama. Sarađivao je u više italijanskih i francuskih publikacija, a neke je i osnovao (De Longis, 2019).

2018: 149–150). Tako je Treves dobijao izdavačka prava za djela koja su već bila izložena sudu francuskog tržišta (Marazzi, 2018: 152).

Putopis Gijoma Ležana o Crnoj Gori

Prvi putopis o Crnoj Gori koji je objavljen u časopisu *Giro del Mondo* djelo je francuskog geografa i etnografa Gijoma Ležana (Guillaume Lejean 1828–1871).² Povod njegove posjete bila je bitka Crnogoraca i Turaka na Grahovcu 1858. godine, u kojoj su Crnogorci nanijeli veliki poraz brojčano nadmoćnijoj turskoj vojsci. Pobjeda je Crnoj Gori donijela teritorijalno proširenje i razgraničenje sa Turskom, čime je maloj balkanskoj knjaževini *de facto* potvrđena nezavisnost (Andrijašević i Rastoder, 2006: 186–191).

Ležan je u Crnu Goru došao iste, 1858. godine, po nalogu francuske vlade, s ciljem da sačini kartu tzv. *Evropske Turske* (Carbone i D’Alba, 2011: I). Po povratku iz ove misije, napisao je tri opširna priloga o Crnoj Gori, od kojih se dva odnose na pitanje razgraničenja između Crne Gore i Turske (Lekić, 1985: 324). U trećem prilogu autor je sabrao utiske iz boravka u ovim krajevima. Upravo taj prilog objavljen je 1860. godine u časopisu *Tour du Monde* (Lejean, 1860). Pet godina kasnije, Ležanova putopisna reportaža prevedena je na italijanski jezik i pod naslovom „Putovanje u Albaniju i Crnu Goru“ objavljena u časopisu *Giro del Mondo* (Lejean, 1865).

Ležanov putopis sastoji se iz šest poglavlja sa ilustracijama i geografskom kartom Crne Gore. Naslovi poglavlja, formirani od par kratkih rečenica, označavaju etape puta autora kao i teme kojima se u djelu bavio. Italijansko izdanje praćeno je bilješkom Uredništva u kojoj se čitaoci podsjećaju na promjene koje su u Crnoj Gori nastupile nakon putovanja francuskog autora. U bilješci se navodi da je nakon ubistva knjaza Danila 1860. godine na čelo Crne Gore došao Nikola I Petrović (1841–1921), kao i da je knjaževina poslije sukoba sa Turcima 1862. godine postala protektorat Otomanskog Carstva. Dati su i podaci o ukupnom broju stanovnika i o teritoriji koju je zemlja obuhvatala 1863. godine.

² Ležan je bio strastveni putnik. Sklonost ka putovanjima vodila ga je u udaljene zemlje, pa je, pored *Evropske Turske*, posjetio Egipat, Abisioniju i Indiju (Šamić, 1981: 85).

Ležan u djelu navodi da je na putovanje krenuo iz Trsta, obišavši turske gradove Bar i Skadar, kao i pogranične krajeve u kojima je živjelo albansko stanovništvo. Na crnogorsku teritoriju stigao je čamcem preko Skadarskog jezera, uputivši se potom na Cetinje. U prijestonici je vrijeme provodio obilazeći cetinjske znamenitosti i istražujući dokumenta pohranjena u Državnom arhivu. Bio je u prilici i da upozna crnogorski vladarski par, kao i ličnosti iz njihovog neposrednog okruženja. Nakon nekoliko dana provedenih na Cetinju, Ležan se preko Kotora vratio u Dubrovnik. Pored vlastitih utisaka, pri pisanju svog putopisa koristio se i literaturom nekih francuskih autora koji su prethodno posjetili ove krajeve (A. Bue, F. C. H. Pukvil i L. H. Hekard). Njegovo djelo donosi opise crnogorskih pejzaža i Cetinja, kao i autorove utiske o vladarskoj porodici Petrović-Njegoš, kulturnim prilikama u Crnoj Gori, Crnogorcima, njihovoj historiji i običajima.

Opisi crnogorske prirode u ovom djelu, snažno romantičarski obojeni, ističu misterioznost ove zemlje i zastrašujući izgled njenog planinskog pejzaža (Lejean, 1865: 408). Najpriятiniji utisak na putopisca ostavilo je Njeguško polje na padinama Lovćena, kako zbog njegove vegetacije, tako i izgleda samog naselja.

U Ležanovim opisima materijalne kulture na putu do Cetinja prevladava utisak o zaostalosti Crne Gore, koja se ogledala u velikom siromaštvu, loše sagrađenim i nehigijenskim kućama, kao i nekvalitetnim putevima. Međutim, u djelu su ponuđeni i razlozi takvog stanja, pa autor iznosi tvrdnju da bi putna mreža odbrani Crne Gore samo štetila jer bi omogućavala neprijatelju da je lakše osvoji, dok razlog sirotinjskog izgleda crnogorskih kuća nalazi u odluci stanovništva da svoju slobodu ne žrtvuju zarad materijalnih dobara koje bi dobili od Turaka ukoliko bi priznali njihovu vlast (Lejean, 1865: 398, 406).

Ležanov putopis donosi i opis crnogorske prijestonice, za koju se kaže da je, osim javnih građevina, u vrijeme ove posjete imala svega dvanaest privatnih kuća. Kao jedinu zgradu vrijednu pomena Ležan izdvaja hotel sagrađen u evropskom stilu (Lejean, 1865: 407). Autor bilježi i pojavu prvih turista na Cetinju, tumačeći motive njihovog dolaska željom da u Crnoj Gori pronađu „ono što na Zapadu postaje rjetkost“ (Lejean, 1865: 407).

U prevodu Ležanovog putopisa italijanski čitalac mogao je pročitati i opis fizičkog izgleda i karakternih osobina crnogorskog vladara i

njegove supruge. Istaknuta je ljepota, elegancija, elokvencija i politička sposobnost knjaza Danila, kao i njegova zabrinutost zbog načina na koji su pojedini posjetioци prikazivali Crnu Goru u stranoj štampi. Iznijeti su i detalji iz prvih godina života crnogorskog knjaza i njegovog dolaska na vlast, s posebnim osvrtom na odluku da ukine teokratiju u Crnoj Gori i na političke probleme sa kojima se susretao (Lejean, 1865: 408–409). U opisu njegove supruge, knjaginje Darinke, naglašena je njena ljepota, obrazovanje i prosvjetiteljsko djelovanje (Lejean, 1865: 409).

Osim o aktuelnoj, čitaoci su informisani i o Crnojevićima, dinastiji koja je vladala Crnom Gorom u XV vijeku. Najpoznatiji vladar iz ove porodice, Ivan Crnojević pomenut je u kontekstu osnivanja prve prijestonice Crne Gore, Žabljaka Crnojevića na Skadarskom jezeru. Ležanovo djelo obiluje i drugim podacima iz crnogorske istorije, naročito onim koji se odnose na sukobe Crnogoraca i Turaka u XIX vijeku.

Kada je riječ o kulturnom razvoju Crne Gore, Ležan piše o naporima koji su od davnina preduzimani u cilju njenog kulturnog razvoja, ističući da je ova zemlja imala svoju štampariju, prvu kod Južnih Slovena, još krajem XV vijeka. Pominje i drugu crnogorsku štampariju, onu koju je nabavio Petar II Petrović-Njegoš, navodeći vrste knjiga koje su, pored godišnjeg almanaha *Grlica*, u njoj štampane.

U djelu je dat i kratak osvrt na veze Crne Gore i Francuske, ukazano je na njihov prijateljski karakter, poznavanje francuskog jezika i kulture u krugu vladajuće porodice, kao i na odluku crnogorskog knjaza da svog nasljednika Nikolu Petrovića-Njegoša pošalje da se obrazuje u Francuskoj.

Što se tiče crnogorskih običaja, autor je publici predstavio jedan po kome su već bili poznati u Evropi, a to je javno izlaganje odsječenih glava neprijatelja.³ Ležan je posjetio i Tablju, kulu na kojoj su te glave izlagane kao trofeji, da bi se lično uvjerio da li i dalje tu ima njihovih ostataka. Međutim, za razliku od opisa nekih ranijih stranih posjetilaca, Ležanov opis nema za cilj prikazivanje Crne Gore kao varvarske zemlje, već je u funkciji isticanja njene egzotičnosti. Naime, napominjući da je ova praksa na Cetinju ukinuta nekoliko godina prije njegovog dolaska, autor je ogrće ruhom legende. Pišući o tome kako je kula izgrađena, Ležan, u stvari, prepričava legendu o zidanju Skadra, u kojoj

³ Ovaj običaj je u očima stranih posjetilaca Crnoj Gori davao neku posebnu privlačnost (Caccamo, 2011: 105).

se govori o tome kako je, da bi građevina bila dovršena, nužno bilo u nju uzidati jednu živu djevojku (Lejean, 1865: 410).

Crnogorci su u ovom Ležanovom prilogu opisani prilično blagonaklono. U više navrata on naglašava njihov slobodarski poriv, podsjećajući na bitke koje su vodili i glorifikujući njihove pobjede. Ovakav autorov odnos prema Crnoj Gori i Crnogorcima odražava i političke stavove Francuske, koja je u 1858. godine podržala Crnu Goru u borbi za sticanje međunarodnog priznanja.⁴ S druge strane, Ležan iskazuje i neke antiturske stavove, pa su Turci predstavljeni kao veoma nemarni, nesposobni i čak infantilni (Lejean, 1865: 410). Autor ističe i lošu tursku upravu, ilustrujući je opisom zapuštenosti grada Bara, tada pod turskom vlašću (Lejean, 1865: 410).

Prikaz Crnogoraca kao naroda posvećenog isključivo ratnim vještinama upotpunjuje autorovo zapažanje o nerazvijenosti zanata u Crnoj Gori. Ležan tako bilježi da je, kada je pokušao da pronađe krojača koji bi mu popravio odijelo da bi mogao dostojanstveno da se pojavi pred knjazom i knjaginjom, dobio prezriv odgovor da Crnogorci imaju pametnijeg posla nego da se bave šivenjem (Lejean, 1865: 407). Međutim, u djelu je dat opis aktivnosti kojima su se posvećivali u dokolici, kao što su boćanje, kartanje ili razgovori o međunarodnoj politici, „istočnom pitanju“ i aktuelnim ratnim zbivanjima na Balkanu (Lejean, 1865: 407). Na taj način, iako se i u ovom putopisu njeguje prikaz Crne Gore kao veoma egzotične zemlje i insistira na herojsko-patrijarhalnim odlikama naroda, prikaz Crnogoraca obogaćen je novim dimenzijama, to jest opisom njihovih ludičkih aktivnosti, koje su ranije rijetko kad bile predmet pažnje putopisaca, kao i isticanjem žive zainteresovanosti samog naroda za politička pitanja. Na ovaj način čitaoci su dobili potpuniji uvid u svakodnevni život Crnogoraca.

Italijanska publika je iz ovog djela mogla donekle da se upozna i sa specifičnim rodnim odnosima u Crnoj Gori. S namjerom da što vjernije prikaže položaj žena na evropskom Istoku, Ležan citira jednu albansku anegdotu koja donosi odgovore Turčina, Albanca, Srbina, Bugara, Jevrejina i Grka na pitanje šta je žena. Odgovori, istim redoslijedom, glase: zatočenica, robinja, sluškinja, družbenica, partnerka i

⁴ Knjaz Danilo se Francuskoj obratio za podršku jer je na Pariskom kongresu 1858. godine Rusija oklijevala da pokrene „crnogorsko pitanje“ (Burzanović, 2007: 172–173).

kraljica. Ipak, putopisac relativizuje ovu hijerarhiju, iznoseći mišljenje da je Turčin, uprkos preziru koji pokazuje prema ženi, veoma podoban muž, dok Crnogorci, koji nazivaju svoje supruge sluškinjama, pokazuju prema njima najdublju privrženost (Lejean, 1865: 403).

Značaj putopisa ovog francuskog geografa danas leži u činjenici da je on dao prvo svjedočanstvo o Crnoj Gori neposredno nakon velike pobjede na Grahovcu 1858. godine, koja je zemlji donijela *de facto* priznatu nezavisnost. Osim što daje opis knjaza Danila, koji je tada u Evropi, prema riječima ovog autora, izazivao veliku radoznalost i simpatiju, ovo djelo utiče i na snaženje *junačkog diskursa* o Crnogorcima, koji u štampi na italijanskom jeziku prevladava sredinom XIX vijeka, preciznije u vrijeme Prve Omer-pašine vojne 1853. godine (Popović, 2017: 31–37). Jezgro tog diskursa predstavljala je borba lokalnog stanovništva za slobodu i nezavisnost, kao i njihova težnja ka konstituisanju vlastitih nacionalnih država. Balkanski ratnik prema tom shvatanju nije bio primitivni krvolok, već poštovanja vrijedan i hrabar junak (Šistek, 2009: 265). Međutim, dok je u nekim glasilima na italijanskom jeziku, zbog ekspanzionističkih težnji crnogorskog vladara, slika Crnogoraca kao časnih vitezova na odbrani hrišćanstva počela da se krnji upravo 1858. godine, prelazeći čak u sasvim suprotan prikaz, prevod Leženovog putopisa na italijanski jezik daje doprinos njenom opstanku (Popović, 2017: 41–45).

Razlog predstavljanja italijanskim čitaocima ovog kratkog francuskog putopisa 1865. godine mogao bi biti taj što su se u italijanskoj i inostranoj štampi pojavile pretpostavke o mogućem obnavljanju sukoba Crnogoraca i Turaka („Rivista politica“, 1865; „Notizie estere“, 1865). Takođe, objavljivanje ovog prevoda može se protumačiti i kao težnja izdavača da podstakne rodoljubiva osjećanja kod Italijana, budući da je Emilio Treves nastojao da objavljuje ona djela koja bi čitaocima bila ne samo zanimljiva, nego bi istovremeno i edukativno djelovala na snaženje njihove nacionalne svijesti (Melileo i Solari, 2010: XXXV–XXXVII). Kako je borba Crnogoraca protiv Turaka često uzimana kao simbol patriotizma i primjer neprekidne borbe za slobodu, ne iznenađuje što je italijanskoj publici ponuđen tekst u kome se podsjeća na ratničku prošlost Crne Gore i veličaju njeni vojni uspjesi uoči završne borbe Italijana za prisajedinjenje teritorija koje su još uvijek bile pod austrijskom vlašću.⁵

⁵ Godine 1866. Italija je vodila tzv. Treći rat za nezavisnost, nakon koga joj je,

Putovanje Šarla Irijarta u Crnu Goru

Autor drugog putopisnog djela o Crnoj Gori objavljenog u listu *Giro del Mondo* jedan je od najslavnijih francuskih putopisaca i novinara, publicista i slikar Šarl Irijart (Charles Yriarte 1832–1898). On je sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka krenuo na putovanje duž obala Jadrana, objavivši potom niz reportaža o krajevima koje je posjetio. Odabrao je upravo Balkan jer je želio da opiše dramatično stanje slovenskih naroda pod turskom upravom (Knez, 2010: 12). Motiv njegovog putovanja u skladu je sa njegovim prethodnim angažmanima, kada je za više francuskih listova izvještavao o raznim vojnim operacijama u Evropi.⁶

Da posjeti Crnu Goru, Irijarta je podstakla vijest o pokolju Crnogoraca koji su Turci napravili u Podgorici, a za koji je putopisac čuo tokom boravka u Splitu.⁷ Odlučio je da se u Crnu Goru uputi baš u tom momentu vjerujući da tek u sukobu sa Turcima crnogorski narod ispoljava svoj pravi karakter (Yriarte, 1877a: 254). S obzirom na to da se podgorički pokolj desio 7. oktobra 1874. godine, i da se iz kasnijih Irijartovih susreta i razgovora vidi da je u vrijeme njegove posjete taj događaj bio još veoma aktuelan, može se pretpostaviti da je on u Crnoj Gori boravio upravo te 1874. godine, a ne 1877. kako se navodi u literaturi.⁸ Irijart ne pominje koliko dugo se zadržao u ovoj zemlji, ali se po podacima iz djela može zaključiti da se radi o nekoliko dana.

uprkos vojnim neuspjesima pripala regija Veneto (Procacci, 1998: 395).

⁶ Irijart je kao ratni izvještac pratio djelovanje španske vojske u Maroku, a potom je u londonskom listu *Times* uređivao rubriku vojnih telegrama (Capuzzo, 2016: 30–31).

⁷ Povod ovog događaja bilo je ubistvo Jusuf-bega Krnića, vojnog zapovjednika Podgorice, što je dovelo do turske osvete i ubistva sedamnaest Crnogoraca. Taj događaj dobio je veliki publicitet i u domaćoj i u stranoj štampi a prethodio je crnogorsko-turskom ratu 1876–1878. Up. Marijan Mašo Miljić, „Jusovača – Kazneni zavod u Podgorici (1893–1945)“.

⁸ Dok Irijart pominje dan i mjesec, ali ne i godinu dolaska na Cetinje, vrijeme njegovog boravka mogli bismo rekonstruisati na osnovu činjenice da je u Crnu Goru došao iz Dalmacije, za koju kaže da je obišao 1874. godine. Takođe, crnogorski poluzvanični list za politiku i književnost *Glas Crnogorca* te godine bilježi posjetu „jednog francuskog književnika“, saradnika lista *Revue des deux mondes*, za koji je Irijart pisao. Dan posjete (srijeda, 28. X) podudara se sa danom koji je Irijart naveo u svom djelu. Up. „Cetinje, 21. oktobra“, 21. X / 2. XI. 1874; Lekić, 1985: 243.

Nakon što je objavljena u časopisu *Tour du Monde* 1877. godine (Yriarte, 1877b), Irijartova reportaža o Crnoj Gori u italijanskom prevodu odmah se našla na stranicama časopisa *Giro del mondo* (Yriarte, 1877a). Već naredne 1878. godine ovaj putopis pod naslovom *Crna Gora* objavljen je u Trevesovom izdanju u formi monografske publikacije. Na ovaj način italijanski izdavač je svojim čitaocima obezbijedio bogato štivo za upoznavanje aktuelnih prilika u Crnoj Gori u trenutku kada je ova zemlja, zbog crnogorsko-turskog rata, koji je tada još uvijek bio u toku, bila u žiži interesovanja evropske javnosti. Popularnosti ovog putopisa naročito su doprinijele brojne ilustracije crnogorske tematike, uglavnom portreti znamenitih ličnosti koje je autor upoznao, kao i prizori iz lokalnog života.⁹ U djelu je data i mapa jadranskih zemalja, na kojoj je označen itinerer ovog putnika.

Irijartov putopis sastoji se iz dvadeset i jednog poglavlja, podijeljenih po etapama putovanja i temama kojima se bave. Oslanja se na veoma obimnu literaturu, koju su činile knjige francuskih, engleskih i njemačkih autora: Viala de Somijer, Anri Delari, Jan Vaclik, Frile i Vlahović, Alfred Bulonj, Adolf d'Avril, Ami Bue, Siprijen Rober, Fransoa Lenorman, Luj Leže i Gzavije Marmije, Dž. Gardner Vilkinson, Valerijan Krasinski, Emili Strengford, Džordžina Mjur Mekenzi i Adelina Irbi, Henri Tozer, R. H. R, Endru Arčibald Pejtn, Hajnrih Štiglic, Jozef Muler, Johan Georg Kol, Gustav Raš, Paić i Šerb, Aleksandar Andrić. Irijart je dao i ocjenu tih izvora, kako po pitanju značaja informacija, tako i po pitanju metoda organizovanja građe. Autorima koji su o Crnoj Gori pisali na njemačkom jeziku, na primjer, zamjera što nijesu bolje klasifikovali obrađene teme. Irijart pominje i djela nekoliko drugih autora sa južnoslovenskih prostora (Vuk Stefanović Karadžić, Sima Milutinović i Milorad Medaković), za koje kaže da ih je čitao u prevodu.

Ovaj francuski putopisac je u Crnu Goru stigao iz Kotora u društvu Petra Ramadanovića, crnogorskog konzularnog zastupnika u ovom gradu. Osim Cetinja i manjih okolnih mjesta, u reportaži je opisao i krajeve na zapadnoj granici Crne Gore, koje je, vrlo vjerovatno, posje-

⁹ Irijart se poslužio velikim brojem ilustracija Teodora Valerija, slikara, bakroresca i crtača čija su platna izlagana po salonima u Parizu i drugdje. Tako su na izložbama bile zapažene slike: *Čuvarica oružja, lula i kolijevki pred Cetinjskim manastir* (1864), *Crnogorska porodica koja oplakuje svoje mrtve poslije boja* (1865) i *Čuvari crnogorskog knjaza* (1866). Up. Šamić, 1891: 23.

tio kasnije, prilikom svog boravka u Bosni u vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875–1876 godine, budući da se u putopisu o Crnoj Gori ne pominje putovanje u ove krajeve.¹⁰ Već je primijećeno da Irijart ne opisuje itinerere hronološkim redom, već ih prilagođava potrebama strukture djela. Tako su neki, iako opisani kao dio jednog putovanja, u stvari rezultat više posjeta (Melileo i Solari, 2010: XIII). I u reportaži o Crnoj Gori prepliće se više vremenskih ravni, a pisac nas obavještava i o stvarima koje su se desile nakon njegovog boravka, praveći od svih raspoloživih informacija jedinstvenu narativnu cjelinu. U prevodu njegovog djela italijanska publika čitala je opise crnogorskih pejzaža, naselja u okolini Cetinja, same prijestonice, a dobila je i brojne informacije o crnogorskoj istoriji, vladajućoj dinastiji, državnom uređenju, sudskom sistemu, narodu, vojsci, kulturi, i običajima.

Kao i u slučaju Gijoma Ležana, Irijartov putopis o Crnoj Gori donosi pretežno opise planinskih pejzaža, a pogled na sive i krševite masive i gola brda na putu od Njeguša do Cetinja podstiče autora na razmišljanje o ogromnom trudu koji je stanovništvo moralo da uloži da bi uspjelo da prehrani svoje porodice (Yriarte, 1877a: 242). Posebno su upečatljivi opisi krajeva u neposrednoj okolini Cetinja, potom izgleda kuća, kao i načina pripremanja hrane. Funkcija ovih opisa bila je da ukažu na egzotičnost Crne Gore, siromaštvo naroda i njegov primitivni način života (Yriarte, 1877a: 236–238).

Prijestonica Cetinje, čiji je kratki istorijat ponuđen u djelu, nije na Irijarta ostavila naročit utisak. Djelovala mu je dosta hladno, podsjećajući ga na predgrađa velikih evropskih gradova. Veću pažnju posvetio je opisu Cetinjskog manastira, za koji kaže da izgleda živopisno, najviše zbog neobičnih košnica pčela u manastirskom dvorištu (Yriarte, 1877a: 292). Irijart ga opisuje i kao rezidenciju tadašnjeg crnogorskog mitropolita Ilariona Radovića, sa žaljenjem napominjući da su prostorije namještene „na italijanski način“, kao i kuće u Dalmaciji (Yriarte, 1877a: 294). U opisu kule Tablje iznad manastira, i ovaj autor podsjeća na njevu nekadašnju funkciju, to jest izlaganje odsječenih glava neprijatelja. U reportaži je dat i detaljniji opis Biljarde, rezidencije prethodnih crnogorskih vladara, za koju se kaže da se koristila u različite svrhe, često i za smještaj stranih putnika. Kako je i sâm odsjeo u ovom zdanju, autor

¹⁰ Njegovo putovanje Bosnom i Hercegovinom trajalo je od ljeta 1875. do proljeća 1876. godine i takođe je opisano u jednom njegovom putopisu (Yriarte, 1876).

je imao priliku da sretne još jednog stranog posjetioca, Njemca Gustava Raša, takođe autora jednog putopisa o Crnoj Gori.¹¹

Za razliku od prevoda i kompilacija iz djela nekih ranijih putnika, iz kojih su Italijani mogli da stvore sliku o Crnoj Gori kao veoma zaostaloj sredini, kako u političko-ekonomskom, tako i u kulturnom smislu,¹² prevod Irijartovog opisa dao im je informacije o prvim znacima modernizacije zemlje. Ovaj autor piše o izgledu novoizgrađenih kuća i uspostavljanju telegrafske linije, koja je, uprkos prirodnim preprekama koje su ga odvajale od ostatka svijeta, Cetinje povezala sa Evropom. Od novijih građevina u prijestonici autor izdvaja hotel podignut o trošku države prvenstveno za smještaj putnika namjernika. U pogledu napretka na kulturno-obrazovnom planu, Irijart pominje osnivanje škola, pokretanje listova i časopisa, a najavljuje i izradu crnogorskog građanskog zakonika, tada već povjerenu hrvatskom profesoru i pravniku Valtazaru Bogišiću (1834–1908) (Yriarte, 1877a: 262).

Nasuprot ovim pomacima na putu modernizacije, kada je riječ o političkom uređenju Crne Gore, Irijart dolazi do sasvim drugačijih zaključaka. Iznoseći podatke o osnivanju Senata, njegovom radu i platom senatora, on ocjenjuje da je ova institucija u potpunosti podređena vladaru i da ne predstavlja ograničenje njegove vlasti, pa bi Crna Gora u tom pogledu mogla biti smatrana zaostalom zemljom (Yriarte, 1877a: 263). Rudimentarni karakter crnogorskih institucija ogledao se i u Irijartovom prikazu funkcionisanja crnogorskog sudskog sistema, kako u smislu ambijenta u kome se sprovodi pravda, tako i u pogledu koncentracije vlasti u rukama jednog čovjeka. Tako je autor opisao jedan događaj suđenja u Crnoj Gori, koje je posmatrao sa prozora svoje sobe u Biljardi, tokom koga je aktuelni crnogorski vladar knjaz Nikola, okružen dvorskom svitom i podanicima, pod otvorenim nebom dijelio pravdu (Yriarte, 1877a: 262).

Sasvim novu dimenziju u prikazu Crne Gore u djelima stranih putopisaca otvara Irijartov opis večere na dvoru Petrovića, tokom koje

¹¹ Raš je takođe pokazivao veliko interesovanje za oslobodilačke borbe južnoslovenskih naroda. Putopis *O Crnoj Gori. Crnogorske skice, slike i povijesti* objavio je 1875. godine u Drezdenu, posvetivši ga knjazu Nikoli. Up. Bekić, 2001: 148–150.

¹² Takav je slučaj sa putopisom o Crnoj Gori francuskog oficira Viale de Somijera (1820), koji je italijanskoj publici, bez podatka o autoru i godini izdanja, predstavljen gotovo pola vijeka kasnije u prilogu pod naslovom „Osam dana u Crnoj Gori“ („Otto giorni al Montenegro“, 1863).

je autor bio u prilici da bolje upozna crnogorskog vladara i njegovu porodicu. U njegovom opisu istaknuta je ljepota, elokventnost, mudrost, razboritost i diplomatska sposobnost Nikole I, udružena sa dubokom privrženošću narodu (Yriarte, 1877a: 255). Bilježeći kratku knjaževu biografiju, Irijart ističe njegovo evropsko obrazovanje, pjesnički talenat i ljubav prema slikarstvu. Osim što je čitaoce obavijestio o koracima koje je crnogorski vladar preduzeo u cilju kulturnog razvoja zemlje, putopisac ukazuje i na moderne poglede knjaza Nikole u vezi sa odnosom prema ženama, navodeći kao primjer vladarevu odluku da tokom svoje posjete Rusiji 1868. godine za svog zamjenika u upravljanju državnim poslovima imenuje knjaginja Milenu (Yriarte, 1877a: 259). Za knjaževu suprugu Irijart kaže da je dostojanstvena, mirnih pokreta, tiha i povučena žena (Yriarte, 1877a: 258). Ovaj autor piše i o ostalim članovima vladareve porodice – knjaževom ocu, vojvodi Mirku, koji je umro 1867. godine, i o njegovom bratu, knjazu Danilu – predstavljajući ih kao suprotnosti između klasične, herojske Crne Gore i moderne zemlje na putu sprovođenja zakonodavnih i drugih reformi (Yriarte, 1877a: 258).

Na večeri, na kojoj su bili prisutni i crnogorski zvaničnici, ministri, senatori i strane diplomate, Irijarta je posebno iznenadila činjenica da se njihovi razgovori nijesu razlikovali od onih na evropskim dvorovima (Yriarte, 1877a: 258). Bilježi da su njihove teme bile romanopisci, slikari, francusko-pruski rat, reforme u Crnoj Gori i prilike u Francuskoj. Činjenica da su svi za stolom, osim knjaževe majke, francuski govorili tečno „poput Francuza“, o temama koje su autoru s intelektualnog stanovišta bile bliske, navela ga je na zaključak da je i do Crne Gore stigla prefinjenost civilizacije (Yriarte, 1877a: 258–259). Ovakav prikaz društva na dvoru Petrovića kao crnogorske elite koja u intelektualnom smislu može da parira evropskim plemićkim krugovima zaživjeće u italijanskom putopisnom diskursu o Crnoj Gori krajem XIX vijeka, u djelima objavljenim povodom vjenčanja prinčevskog para Savoja – Petrović 1896. godine.

Irijartov opis večere na dvoru Petrovića u kontrastu je sa njegovim iskustvom u cetinjskom hotelu gdje je prethodnog dana objedovao u društvu desetak Crnogoraca, pretežno senatora, naoružanih, kako navodi, sa ukupno dvadeset i četiri komada oružja, koje nijesu odlagali ni tokom večere, već su se njime koristili za rezanje mesa. Francuski put-

nik nije uspio da sa njima uspostavi značajniju komunikaciju, dijelom zbog jezičke barijere, ali i zbog utiska o sirovosti i rezervisanosti ovih Crnogoraca pomalo „divljeg“ izgleda.

Veliki broj zapažanja o Crnogorcima, nasuprot kratkom boravku na Cetinju, pokazuje da je ovaj autor, osim što je bilježio lične utiske, u svoj putopis unosi i podatke preuzete iz literature. Stanovnike Crne Gore opisuje kao lijepo građene i vitke ljude, što objašnjava činjenicom da se srodnici ne vjenčavaju međusobno i da su nehajni prema djeci, te samo najsnažnija prežive (Yriarte, 1877a: 274). Za one čija fizionomija i građa nijesu ostavljale prijatan utisak, kaže da su bili ili bolesni ili da se radilo o mješavini rasa, jer je Crna Gora dugo bila utočište za brojne izbjeglice (Yriarte, 1877a: 274). Primjećuje i izvjesno plemićko držanje Crnogoraca, to jest dostojanstvenost i ponositost koje povremeno prelaze u gordost. Ističe da vole da uživaju u luksuzu, što se ogledalo u njihovoj općinjenosti bogato ukrašenim oružjem i nošnjom izvezenom zlatnim nitima, čije je ukrašavanje, uprkos skromnim materijalnim mogućnostima stanovnika, napominje Irijart, jedna od najrazvijenijih aktivnosti na Balkanu (Yriarte, 1877a: 275). Autor za Crnogorce kaže da uživaju u veselju i da su „vedrog duha i razigrane mašte“ (Yriarte, 1877a: 276). Među karakterne crte ovih stanovnika ubraja i infantilnost, koja se ogleda u njihovim brzim promjenama raspoloženja, nepostojanosti, činjenici da nemaju ni strpljenja ni istrajnosti, da su sramežljivi i da preuveličavaju rezultate svojih aktivnosti (Yriarte, 1877a: 276). Irijart naglašava i poštenje, dobroćudnost, gostoprimstvo i patriotizam Crnogoraca, a hvali i njihovu rječitost i prirodnu bistrinu. Tako iznosi da, kada se posvete učenju, postižu odlične rezultate, ali da škole van Cetinja, iako ih ima u velikom broju, nijesu dovoljno posjećene (Yriarte, 1877a: 276).

Priklanjajući se, poput Gijoma Ležena, *junačkom diskursu*, i ovaj autor naglašava da su Crnogorci potpuno posvećeni ratničkim vrlinama, ističući da i oni u poznim godinama sa suzama u očima mole i na koljenima preklinju knjaza da im omogući da do kraja života budu vojnici (Yriarte, 1877a: 298). Vjeruje i da Crnogorci, uprkos vojnim reformama koje je sproveo knjaz Nikola, kao i njegovi prethodnici, ne bi umjeli da se povinuju disciplini, poslušnosti, uređenosti i strateškoj organizovanosti evropskih vojnih snaga, jer su po prirodi individualci željni ličnog dokazivanja (Yriarte, 1877a: 294, 299).

Irijart je pisao i o crnogorskim ženama, zapažajući da, pored crnokosih s očima „živim kao žar“, neumornih i jakih, „muškog držanja“ i „animalnih pokreta“, ima i mnogo ljupkih, nježnih i gracioznih žena, pomalo tužnog izraza lica, zavodljivog i blijedog tena, krupnih crnih očiju osjenčenih gustim trepavicama ispod gustih obrva, koje upoređuje sa ljepoticama oslikanim na zidovima rimske Pompeje (Yriarte, 1877a: 288). Kao osnovnu karakteristiku Crnogorki autor ističe da su i one ratoborne. Osvrćući se na njihovo učešće u ratnim operacijama, on tvrdi da je svaka mlada žena, ili ona koja je još u snazi, dovoljno hrabra da učestvuje u borbi, „ako ne sa puškom u ruci – što se uostalom dešava veoma često“ – onda barem noseći municiju i zalihe, kao i ranjenike, i starajući se o njima (Yriarte, 1877a: 302).

Otvarajući temu muško-ženskih odnosa, o kojoj je bilo riječi i u literaturi, ovaj putopisac tvrdi da je Crnogorkama koketiranje nepoznato i da one nimalo ne uživaju u pogledima stranaca privučenih njihovom ljepotom, kao i da ne razumiju ljubav bez braka (Yriarte, 1877a: 278). Rodne odnose u Crnoj Gori smatra veoma bizarnim zbog rigoroznog izbjegavanja pokazivanja nježnosti i ljubavi, čak i u slučaju bolesti ili smrti supružnika (Yriarte, 1877a: 278). Po pitanju statusa žene u Crnoj Gori Irijart pokazuje neslaganje sa ocjenama prethodnih autora, uvjeren da su njihovi napisi u vezi sa ekstremnom podređenošću žena muškarcima proizvod nepoznavanja jezika i kulture naroda. On ne izostavlja da pomene brojne običajne prakse koje pokazuju privilegovani položaj muškaraca od dana njihovog rođenja do zrelog doba, ali se, ipak, priklanja stanovištu da Crnogorci baštine tradiciju velikog poštovanja žena, koja se ogleda u njihovom zaštitničkom odnosu prema ženskom polu (Yriarte, 1877a: 286).

Od crnogorskih običaja, na Irijarta je najjači utisak ostavilo oplakivanje pokojnika, pa u putopisu detaljno opisuje scenu u kojoj jedna žena u okolini Grahova žali za umrlim članom porodice. Užasnut dramatičnošću prizora, grebanjem lica golim rukama, kukanjem do iznemoglosti, autor obavještava čitaoce da je ovakav način iskazivanja žalosti natjerao knjaza Danila da zakonom zabrani samopovređivanje i uvede novčane kazne za prestupnike. Djelo donosi i stihove jedne tužbalice u kojoj djevojka oplakuje smrt majke.

Irijart se bavio i temom religije kod Crnogoraca, naglašavajući neumjerenost i iracionalnost naroda prilikom proslave vjerskih pra-

znika, što ističe kao pravi razlog njihovog siromaštva (Yriarte, 1877a: 291). Napominje da se stanovnici Crne Gore na prvi pogled putnicima mogu učiniti kao veoma religiozni ljudi zato što se često krste, skidaju kapu kad čuju zvuk zvona i zbog raznih drugih spoljnih manifestacija religioznosti. Međutim, ukazujući na činjenicu da su crkve za vrijeme službi prazne i da je sujevjerje veoma rasprostranjeno, zaključuje da postoji velika nesrazmjera između suštine i forme. Autor naglašava i da je narod po pitanju vjere tolerantan, pa u zemlji nema vjerskog fanatizma (Yriarte, 1877a: 291). Opisuje i crnogorske popove, primjećujući da ih je po izgledu i stilu života teško razlikovati od običnog naroda. Putopisac naročito podsjeća na njihovu aktivnu ulogu u ratovima koje je Crna Gora vodila (Yriarte, 1877a: 291, 299).

Irijart daje i hronologiju oružanih sukoba Crnogoraca i Turaka iz jula 1876. godine, o kojima je podrobnije informacije mogao dobiti tokom boravka u Bosni za vrijeme Hercegovačkog ustanka, kao i iz dnevne štampe. Navodi i novine u pogledu samog ratovanja ustanovljene potpisivanjem Ženevske konvencije, koje su se prvenstveno odnosile na zbrinjavanje ranjenika i bolesnika. Međutim, ističe da su se u borbenim okršajima na obje strane ponovili stari užasni običaji sakaćenja neprijatelja. Opisuje i tok pregovora sa Turskom i velikim silama decembra 1876. godine, koji su doveli do potpisivanja primirja.

Prikaz Irijartove putopisne reportaže o Crnoj Gori objavljen je u italijanskom listu izdavača Trevesa *Guerra d'Oriente*, pokrenutom upravo radi izvještavanja o ratnim zbivanjima na Balkanu („Il Montenegro di Carlo Yriarte“, 1877). Nepotpisani autor prikaza ukratko ističe egzotične pojedinosti opisane u djelu francuskog putopisca i razlike između Crnogoraca i ostalih Evropljana: gorštaci ratnici, žene pod tereotom, popovi koji rado mijenjaju krst za mač, knjaz koji, poput „mladog patrijarha“, čas dijeli pravdu pod otvorenim nebom, a čas se stavlja na čelo vojske („Il Montenegro di Carlo Yriarte“, 1877). Od ilustracija iz Irijartovog djela, za čitaoce ovog lista odabrane su dvije, i to crnogorski junaci na bojištu i oplakivanje mrtvih. Napominje i da je niz slikara bio inspirisan da naslika zemlju „planinskih sokolova“, a vjeruje i da je upoznavanje načina života Crnogoraca, „toliko drugačijeg“ od života civilizovanih naroda, za Irijarta predstavljalo pravo zadovoljstvo („Il Montenegro di Carlo Yriarte“, 1877).

Irijartova težnja da o Crnoj Gori sakupi što više informacija dala je djelu enciklopedijski karakter, tako da je autor čitaocima u stvari ponudio jedan pregledni *kulturni leksikon* sa raznovrsnim podacima koje je sakupio od povratka sa putovanja do trenutka objavljivanja djela.¹³ Ova karakteristika vjerovatno je jedan od razloga zbog čega će njegov putopis postati referentan za brojne buduće putopisce. Irijartovu reportažu treba posmatrati i u okviru opštih odlika putopisa objavljenih u XIX vijeku. Ona nastaje u ključnom trenutku prelaza sa tradicije obrazovnog putovanja na turizam, kada putovanje više nije preimućstvo elite, već aktivnost dostupna širem sloju društva (Melileo i Solari, 2010: XIII). Otuda prisustvo i uputstava za buduće putnike, kao i detaljniji opis materijalne strane putovanja u pogledu priprema za put i smještajnih i ugostiteljskih kapaciteta, po čemu se približava formi vodiča. Tako, na primjer, autor sa ponosom opisuje svoju nepromočivu „vreću bez dna“, gotovo pokazujući čitaocu jedan po jedan predmet u njoj i ilustrujući njihovu upotrebu (Yriarte, 1877a: 247–248).

S imagološkog stanovišta, prikaz Crne Gore u Irijartovom putopisu pokazuje ambivalentnosti njenog kulturnog prostora, oslikane kroz kontrastivno prikazivanje prilika na crnogorskom dvoru u odnosu na stanje u zemlji, kao i kroz lik knjaza sa jedne strane i podanika sa druge. Tako cetinjski dvor djeluje kao usamljena oaza, a čitavo Cetinje kao malo ostrvo na kome se ostvaruju civilizacijski naponi vladajuće porodice, kroz osnivanje kulturnih i drugih državnih institucija, javnih glasila, povezivanje ostalih centara izgradnjom puteva i uspostavljanjem telegrafskih linija, za razliku od okolnih krajeva koji vidno zaostaju za prijestonicom.¹⁴ Međutim, putopisac smatra da je Cetinje zbog

¹³ Dean Duda kulturnim leksikonom ili katalogom naziva prožimajući prikaz svakodnevnoga ritma određene sredine i navika tamošnjih ljudi s obavijestima iz lokalne istorije i opisom umjetničke baštine, koji putopisac stvara i upućuje ga matičnoj sredini. Up. Duda, 1998: 12, 122.

¹⁴ Irijartov prikaz daje dosta vjernu sliku tadašnje Crne Gore ako se ima u vidu da je sedamdesetih godina u knjaževini živjelo 123 hiljade stanovnika, a od kojih 99 procenata na selu. Samo su se Cetinje, Rijeka Crnojevića, Danilovgrad i Virpazar mogli smatrati gradovima, a u njima je živjelo svega hiljadu stanovnika. Pa ipak, do 1872. godine u knjaževini je otvoreno preko četrdeset osnovnih i dvije srednje škole, a od 1871. godine izlazio je službeni list *Crnogorac* (potom *Glas Crnogorca*). Telegrafaska kancelarija otvorena je 1869. godine, dok je 1871. potpisan ugovor o poštarskom servisu sa Austrougarskom (Burzanović, 2007: 174).

modernizacije počelo da gubi svoju živopisnost i da liči na predgrađa evropskih gradova. Takođe, dok je crnogorski vladar u Irijartovom djelu predstavljen kao pjesnik i intelektualac koji ličnim primjerom narodu daje modele poželjnog ponašanja, slika Crnogoraca kao neprikosnovenih ratnika, slabo zainteresovanih za bilo kakve druge aktivnosti, na liniji je prethodnih putopisnih prikaza u kojima su oni opisivani. Irijart u više navrata naglašava arhaične aspekte crnogorskog društva, dajući se u potragu za egzotičnim pojedinostima, čak i onda kada uspijeva da ih pronađe samo u zapisima prethodnih posjetilaca.

Ipak, iako je i sam sklon egzotizaciji u opisima, Irijart piše sa sviješću o uticaju kulturoloških faktora na donošenje sudova o narodima, pa problematizuje ocjene svojih prethodnika. Takođe, sama činjenica da autor u Crnoj Gori po mnogim pitanjima uočava promjene u odnosu na stanje opisano u djelima prethodnih putopisaca, stvara kod čitalaca svijest o tome da ne posmatraju statično društvo, prirodnim preprekama odvojeno od civilizacije, kao zaleđeno u vremenu, već sredinu koja je, pored duboke vezanosti za tradiciju, težila povezivanju sa ostatkom svijeta i prihvatila neke njegove norme i vrijednosti. Međutim, to se gotovo isključivo odnosi na crnogorsku elitu, koja je nosilac dinamičnih procesa, dok je narod nosilac suprotnih težnji, pa njegovi običaji i dalje nude zanimljiv materijal za različita proučavanja. Upečatljive slike, koje je kako opisima tako i brojnim ilustracijama donijelo Irijartovo djelo, dočaravaju čitaocima fascinantan svijet junačke zajednice, čiju autentičnost nagrizi moderno doba, pa one imaju i ulogu čuvara sjećanja na taj primitivni i arhaični svijet koji polako iščezava, a za kojim pisac nostalgično žali.

Crna Gora u ostalim Irijartovim putopisnim reportažama

Irijart je na svom jadranskom putovanju posjetio i druga mjesta u kojima su živjeli Crnogorci, opisavši ih u reportaži pod naslovom „Istra i Dalmacija“, objavljenoj 1875. godine (Yriarte, 1875a). Časopis *Giro del Mondo* objavio je već iste godine i ove njegove opise u italijanskom prevodu, ali je reportaže drugačije strukturirao. Tako su opisi Dalmacije objavljeni zasebno (Yriarte, 1875b), dok je opis Istre objavljen pod naslovom „Trst i Istra“ (Yriarte, 1875c). Ove reportaže objavljene su i kao monografske publikacije, u okviru Trevesove edicije *Biblioteca di Viaggi* (Yriarte, 1875d).

U reportaži o Dalmaciji dati su i opisi gradova i mjesta crnogorskog primorja koji su tada bili pod vlašću Austrougarske. Irijart ih je većinom sačinio na osnovu posmatranja sa broda. Posjetio je samo Kotor i opisao položaj ovog grada, lijepu luku, kao i uske ulice i trgove koji su ga podsjetili na Veneciju (Yriarte, 1875b: 230). Bio je iznenađen činjenicom da u Kotoru, uprkos razvijenoj trgovini, nije bilo hotela.

U Irijartovom opisu načina odijevanja stanovnika čitaoci su mogli da uoče uticaj kulturnih kontakata na lokalne tradicije u Boki. Ističući raznovrsnost nošnji u priobalnim mjestima, putopisac tako primjećuje da stanovnici iz mjesta Dobrota, u blizini Kotora, uz narodnu košulju nose evropsku kravatu (Yriarte, 1875b: 227). Zapazio je i da žene u Kotoru prate italijansku modu u odijevanju i da pretjeruju s nakitom i ukrasima (Yriarte, 1875b: 228).

Kada je riječ o izgledu i karakternim crtama stanovnika Boke, Irijart kaže da su to veoma lijepi i snažni ljudi, po prirodi blagi i prijatni, vrijedni, štedljivi i dobri trgovci i moreplovci. Međutim, ističe i da u zalivu postoji veliki problem vjerske netolerancije. Bilježi i da su pravoslavni sveštenici poznati po svojoj neukosti, dok se katolički uglavnom obrazuju u Italiji ili Austriji i gotovo su svi bilingvalni (Yriarte, 1875b: 226).

Kao posebnu grupu Bokelja Irijart izdvaja stanovnike Krivošija, oblasti iznad Kotora, smatrajući da po izgledu, običajima i ratničkom duhu oni više liče Crnogorcima nego Bokeljima. Podsjeća i na njihovu pobunu protiv Austrije 1869. godine, o kojoj daje podatke koje je čuo iz razgovora sa jednim austrijskim oficirom, učesnikom u ovom sukobu (Yriarte, 1875b: 227).

U reportaži o Istri dati su i Irijartovi opisi crnogorske zajednice u istarskom selu Peroj. Bilježeći da je ona tada brojala između četiristo i petsto članova, autor ističe i kako je uprkos protoku vremena sačuvala nepromijenjene stare običaje, ali i da se polako, po nošnji i nekim drugim karakteristikama asimilovala u istarsku populaciju (Yriarte, 1875c: 68). Za ove Crnogorce autor kaže da se izdvajaju po visini, lijepoj građi i tamnoj kosi, da ih karakteriše izuzetna briga o ličnom izgledu i ishrani, kao i da su veoma radni, vrijedni i gostoprимni (Yriarte, 1875c: 68).

Upoređujući opise Bokelja sa opisima stanovnika Krivošija i Peroja, primjećuje se da je autor naklonjeniji zajednicama konzervativnih stavova, te da očuvanje tradicije smatra važnijim od nastojanja da se stvori zdravo potomstvo kroz izbjegavanje brakova sa srodnicima. Tako on

smatra da su Crnogorci u Peroju religiozniji i moralniji od stanovništva u njihovom okruženju jer su zadržali svoju vjeru uprkos naporima franjevacu da ih preobrate, pa da se iz istog razloga i vjenčavaju međusobno.

Irijart je svoje reportaže o putovanju Jadranom, dijelom ih proširivši, 1878. godine objedinio u knjigu na francuskom jeziku pod naslovom *Jadranske obale i Crna Gora* (Yriarte, 1878b). Djelo sadrži čak 261 ilustraciju, dvije geografske karte i uvodnu bilješku u kojoj sam autor objašnjava motive koji su ga naveli da, za razliku od ostalih evropskih putnika, ne ode u daleke zemlje i otkriva nove geografske prostore, već da opiše predjele koji, iako se nalaze su „u srcu Evrope“, nijesu dovoljno istraženi. Izdanje italijanskog prevoda ovog djela izašlo je 1883. godine, sa brojnim fusnotama u kojima su data dodatna objašnjenja ili su izneseni nešto drugačiji stavovi u odnosu na stavove francuskog autora.¹⁵ Ovo se, međutim, ne odnosi na poglavlje o Crnoj Gori, u kome je dato svega nekoliko bilježaka, a koje se tiču promjena crnogorskih granica nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. Ovo Irijartovo djelo steklo je veliku popularnost, ali je u tršćanskim iredentističkim krugovima iz političkih razloga naišlo na oštru kritiku (Capuzzo, 2016: 35–37; Knez, 2010: 8, 14, 18, 23–32). Sljedeće izdanje ovog putopisa na italijanskom jeziku objavljeno je 1897. godine, povodom vjenčanja crnogorske princeze Jelene Petrović-Njegoš sa italijanskim prestolonasljednikom Viktorom Emanuelom III.

Preuzimajući tekstualne mehanizme i informativnu praksu *Grand Tour-a*,¹⁶ Irijart ukazuje na posebnosti kulture zemalja na obalama Jadranskog mora (Giammarco, 2006: 173). Međutim, njegov itinerer i interesovanja predstavljaju svojevrsnu alternativu putovanjima *Grand Tour-a*.¹⁷ U italijanskim gradovima njegovu pažnju najviše su privlačili kulturno-umjetnički spomenici, dok je u mjestima na istočnoj obali

¹⁵ Ove napomene djelo su milanskih izdavača koji su na taj način iskazivali i političke stavove u vezi sa odnosima Italijana i Južnih Slovena u Istri. Up. Capuzzo, 2016: 32.

¹⁶ *Grand Tour* je primarno predstavljao praksu putovanja u inostranstvo u trajanju od jedne do pet godina, s ciljem da se zaokruži obrazovni i vaspitni proces mladića iz engleskih plemićkih porodica. Ovakvo iskustvo smatralo se neophodnim da bi se mladi ljudi pripremili za preuzimanje vodećih pozicija u društvu (Buzard, 2005: 37–52).

¹⁷ Ovo višegodišnje putovanje uglavnom je podrazumijevalo upoznavanje sa klasičnim nasljeđem i umjetničkim dostignućima renesanse, što je od Italije činilo privilegovanu destinaciju za evropsko plemstvo.

pokazao više interesovanja za etnologiju i folklor. S težnjom da između podudarnosti i različitosti što više istakne zajedničku „jadransku dimenziju“ krajeva koje je obišao, ovaj autor znatno je doprinio boljem upoznavanju naroda sa dvije suprotne obale Jadranskog mora, odigravši posredničku ulogu u uspostavljanju dijalektičkog odnosa između njih (Melileo i Solari, 2010: XLVII).

Knjiga *Jadranske obale i Crna Gora* predstavlja važan kulturološki dokument u kome izučavanje čovjeka i njegovih običaja pokazuje promjenu perspektive u XIX vijeku u odnosu na prethodne epohe, pa se autori daju u potragu za različitostima i individualnom specifičnošću, pokazuju zainteresovanost za mjesta zapostavljena u uobičajenim itinererima i stalnu težnju za nečim novim (Melileo i Solari, 2010: XLV).

U vrijeme nastanka ovog djela putopisna književnost imala je centralnu ulogu u uređivačkoj politici najznačajnijih evropskih izdavačkih kuća, koje se u ovom delikatnom istorijsko-političkom trenutku opredjeljuju za književni žanr koji spaja zabavno i korisno, nudeći publici kako brojna saznanja o politici, običajima i kulturi raznih zemalja, tako i bjekstvo od stvarnosti (Melileo i Solari, 2010: IX). Popularnost ovih djela objašnjava se i njihovim uspjehom u prikazivanju *drugosti*, to jest u uspostavljanju jasne kulturološke distance između sredine iz koje putopisac potiče, odnosno publike kojoj je djelo namijenjeno, i sredine koja je predmet posmatranja i opisivanja.¹⁸ Putopisna djela, među kojima i Ležanovo i Irijartovo, cirkulišu tada na internacionalnom nivou u čitavoj Evropi, pa njihova izdanja na različitim jezicima doprinose jačanju i širenju niza stereotipa i opštih mjesta vezanih za razne krajeve (Melileo i Solari, 2010: XII), pa tako i za Crnu Goru.

Bibliografija

- Andrijašević, Ž. & Rastoder, Š. (2006). *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*. Podgorica: Centar za iseljenike.
- Anon. (1863). „Otto giorni al Montenegro“. *Mimi, la fia de la Baba*, br. 2, str. 8; br. 3, str.12; br. 4, str. 14–16, br. 5, str. 20, br. 6, str. 24; br. 7, str. 28, br. 8, str. 31–32; br. 9, str. 35, br. 10, str. 39.

¹⁸ O nužnom poštovanju kriterijuma prikazivanja *drugosti* pri situiranju pripovijedanih zbivanja u prostoru i vremenu u putopisnim djelima, v. Todorov, 1995: 66–68.

- Anon. (1865). „Notizie estere“. *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 20. VII, str. 3; 24. IX, str. 3; 21. X, str. 2–3.
- Anon. (1865). „Rivista politica“. *Il Diavoletto*, 23. V, str. 1.
- Anon. (1874). „Cetinje, 21. oktobra“. *Glas Crnogorca*, 21. X / 2. XI.
- Anon. (1877). „Il Montenegro di Carlo Yriarte“. *Guerra d'Oriente*, br. 56, str. 447–448.
- Bekić, T. (2001). „Predgovor“. U: Raš. G. *Crna Gora u pričama*. Podgorica: CID, str. 147–151.
- Burzanović, S. (2007). „Moderni sviluppi istituzionali in un principato patriarcale: il caso del Montenegro“, u: Dogo, M. (ur.) *Schegge d'impero pezzi d'Europa. Balcani e Turchia tra continuità e mutamento: 1804–1923*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, str. 171–181.
- Buzard, J. (2005). „The Grand Tour and after (1660–1840)“, u: Hulme, P. & Youngs T. (ur.) *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 37–52.
- Caccamo, F. (2010). „Alla scoperta della sponda orientale dell'Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro“, u: Trinchesse S. & Caccamo F. (ur.) *Rotte adriatiche: tra Italia, Balcani e Mediterraneo*. Milano: Franco Angeli, str. 95–112.
- Capuzzo, E. (2016). „‘Terre incognite’. Charles Yriarte e il viaggio nell'Adriatico orientale“. *Eunomia*, V(2), str. 29–40.
- Carbone, F. & D'Alba, V. (2011). „Introduzione“, u: *Viaggio in Albania ed al Montenegro*. s.l.: Edizioni digitali del CISVA, str. I–V.
- De Longis, R. (2019). *Treves, Emilio*. [Online] <dostupno na: https://www.treccani.it/enciclopedia/emilio-treves_%28Dizionario-Biografico%29/> [19. 12. 2020].
- Duda, D. (1998). *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Giammarco, M. (2006). „Per acque e per terre: itinerari medioadriatici tra Otto e Novecento“, u: V. Masiello, ed. *Viaggiatori dell'Adriatico: percorsi di viaggio e scrittura*. Bari: Palomar, str. 163–187.
- Knez, K. (2010). „L'Istria nel viaggio di Charles Yriarte“. *Quaderni*, Vol. XXI, str. 7–46.
- Lejean, G. (1858). „La Dernière lutte des Monténégrins et des Turcs“. *Revue contemporaine*, str. 729–773.
- Lejean, G. (1860). „Voyage en Albanie et au Monténégro 1858“. *Le Tour du Monde*, str. 69–87.

- Lejean, G. (1865). „Viaggio in Albania ed al Montenegro“. *Il Giro del Mondo*, Vol. 4, str. 394–410.
- Lekić, D. (1985). *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*. Bar: Kulturno prosvjetna zajednica.
- Marazzi, E. (2018). „Publicare traduzioni nel secondo Ottocento. Le strategie degli editori italiani nell’archivio Hachette“, u: Brigatti, V., Cavazzuti A. L. & Marazzi, E. (ur.) *Archivi editoriali: tra storia del testo e storia del libro*. Milano: Unicopli, str. 137–154.
- Melileo, N. & Solari, D. (2010). „Introduzione“, u: *Le rive dell’adriatico ed il Montenegro*, Edizioni CISVA, str. II–LIV.
- Miljić, M. n. d. *Jusovača – Kazneni zavod u Podgorici (1893–1945)*. <dostupno na: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/jusovaca_kazneni_zavod_u_podgorici.htm> [19. 12. 2020].
- Popović, O. (2017). „Tršćanska italijanska štampa o crnogorskom knjazu Danilu“, u: *Crna Gora i Italija – književne, kulturne i jezičke veze*. Podgorica: CANU, str. 29–48.
- Procacci, G. (1998). *Storia degli italiani*. Bari: Editori Laterza.
- Ragone, G. (1999). *Un secolo di libri. Storia dell’editoria in Italia dall’Unità al post-moderno*. Torino: Einaudi.
- Simoni, R. (1920). *Gli assenti. Profili*. Milano: Vitagliano.
- Šamić, M. (1981). *Francuski putopisci o Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Mašleša.
- Šistek, F. (2009). *Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Todorov, T. (1995). „The Journey and Its Narratives“, u: *The Morals of History*. Minneapolis: University of Minnesota Press, str. 60–70.
- Yriarte, C. (1875a). „L’Istrie et la Dalmatie“. *Le Tour du Monde*, str. 193–240.
- Yriarte, C. (1875b). „La Dalmazia“. *Il Giro del Mondo*, str. 145–232.
- Yriarte, C. (1875c). „Trieste e l’Istria“. *Il Giro del Mondo*, Vol. 2, str. 1–70.
- Yriarte, C. (1875d). *Trieste e l’Istria*. Milano: Fratelli Treves.
- Yriarte, C. (1876). *Bosnie et Herzegovine: souvenirs de voyage pendant l’insurrection*. Paris: E. Pion et Cie, imprimeurs-éditeurs.

- Yriarte, C. (1877). „Il Montenegro“. *Il Giro del Mondo*, Vol. V, str. 233–313.
- Yriarte, C. (1877). „Le Monténégro“. *Le Tour du Monde*, Vol. 33; br. 856, str. 337–352; br. 857, str. 353–368; br. 858, str. 369–384; br. 859, str. 385–400; br. 860, str. 401–416.
- Yriarte, C. (1878a). *La Dalmazia*. Milano: Fratelli Treves.
- Yriarte, C. (1878b). *Les bords de l’Adriatique et le Monténégro*. Paris: Hachette.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

O NAJRANIJEM ZAPISU JUŽNOSLOVENSKE USMENE PJESME

U ovome radu autor se osvrnuo na prvi do danas poznati zapis južnoslovenske usmene pjesme iz 1497. godine. Iako je u nauci preovladavalo mišljenje da je taj prvi zapisani tekst južnoslovenske usmene pjesme što ga je pribilježio talijanski pjesnik Rođero de Pačienca u gradiću Đoja del Kole, u južnotalijanskoj pokrajini Pulja, zapravo prvi zapis bugarštice, slijedeći analizu američkoga slaviste Dejvida Bajnama, autor priloga se priklanja tezi da nije riječ o bugarštici, već o osmeračkoj lirskoj pjesmi, ili još preciznije – poskočici. Autor priloga polemíše i s hipotezama da su kazivači ove pjesme iz podbiokovskoga kraja ili iz Smedereva te na temelju poređenja imena iz onovremenih osmanskih deftera i drugih izvora afirmíše tezu da su Sloveni koje je Rođero de Pačienca zatekao u gradiću Đoja del Kole mogli poticati s prostora srednjovjekovne Zete.

Ključne riječi: *Rođero de Pačienca, srednjovjekovna Zeta, bugarštice, poskočice, usmena poezija*

Dugo se u nauci smatralo da su prve zabilježene bugarštice one dvije pjesme koje je Petar Hektorović čuo i zapisao od hvarskih ribara Paskoja Debelje i Nikole Zeta te objavio u *Ribanju i ribarskome prigovoranjju*, dovršenom 1556. godine, a objavljenom u Veneciji 1568. godine. Ipak, danas je u naučnoj literaturi gotovo sasvim prihvaćena pretpostavka Miroslava Pantića, objavljena 1977. godine, da je prvi zapis bugarštice stariji od Hektorovićeve cijelih šest decenija te da je njegov zapisivač talijanski pjesnik Rođero de Pačienca. Ovđe ćemo nešto reći

tim povodom, najprije o tome s kojega prostora potiču interpretatori te najranije zapisane južnoslovenske usmene pjesme, a potom ćemo skrenuti pažnju i na pitanje da li je zaista riječ o bugarštici.

Zapis o kojemu je riječ nastao je u južnoj Italiji, u pokrajini Pulja, u gradiću Đoja del Kole. Boraveći u gradiću Đoja del Kole u pratnji napuljske kraljice Izabele del Balco, slabo poznati poznorenesansni pjesnik Roderi de Pačienca zabilježio je 1. juna 1497. godine pjesmu (ili njezin fragment) čiji je početni stih Miroslav Pantić transkribovao kao *Orao se vijaše nad Smederevom gradom*. Pjesmu su u sklopu proslave dočeka napuljske kraljice izveli Sloveni nastanjeni u okolini toga gradića. Izvođenju pjesme prethodio je cijeli ritual o kojem Pačienca piše s neskrivenom kulturnom distancom opisujući plesove u parovima, pjevanje „romanci“, „gromko vikanje“ i kolo u kojem su se našli muškarci i žene, ali i dječaci, koji su „kružili okolo“ i „skačući kao koze“ pjevali riječi svoje pjesme. Stihove pjesme, kao i imena „Slovena“ koji su je pjevali, Pačienca je pribilježio onako kako je umio, u skladu s talijanskom ortografijom, no, premda se na njegovo objavljivanje čekalo sve do 1977. godine, taj je zapis dragocjen trag ranoga razvoja naše usmene književnosti.¹ O postojanju toga ranog zapisa naučnu je javnost prvi obavijetio književni historičar Miroslav Pantić (Pantić, 1977: 421–439), koji se potrudio da taj neprecizno fiksirani tekst rastumači, da ga metrički posloži i da ga genološki odredi. Za Pantića nije bilo nikakve dileme da je riječ o najranije zabilježenoj bugarštici o tamnovanju Ugrina Janka u smederevskoj tvrđavi. Taj zaključak, osim metričkih naznaka, podupiralo je i postojanje bugarštice s istom tematikom objavljene pod brojem 10 u Bogišićevoj zbirci (Bogišić, 1878: 31–34). Pantićevo otkriće djelovalo je kao zaista krupan iskorak u sagledavanju historijata južnoslovenske usmene poezije, a većina je autora prihvatila njegovo tumačenje da je riječ o bugarštici,²

¹ Odlomak o najranijem zapisu jedne južnoslovenske usmene pjesme, uz izvjesne izmjene, preuzeli smo iz našeg rada „Pregled crnogorske usmene književnosti“ (Radoman, 2013: 224–225).

² Premda je većina autora prihvatila Pantićevo genološko određenje pjesme kao bugarštice, bilo je, iako rijetko, i problematizovanja te pretpostavke. Tako je Hatidža Krnjević dovela u pitanje opravdanost Pantićeva metričkog čitanja teksta, opazivši da ne odgovara izvođenju pjesme u kolu i pretpostavivši da bi ipak mogla biti riječ o osmeračkoj pjesmi (moguće u kombinaciji sa sedmeračkim stihovima). (Krnjević, 1986: 28–29). Jovan Deretić takođe pretpostavlja da je riječ o osmeračkom stihu, odnosno o osmeračkoj epskoj pjesmi (Deretić, 2004: 250–251).

dok je pitanje porijekla Slovena čije je stihove zabilježio Pačienca ostalo predmet sporenja. Pantić je pretpostavio da bi to što pjesma opjeva događaj koji se zbio svega pola vijeka ranije u Smederevu trebalo da uputi na zaključak da su doseljeni Sloveni pjevali svoje zavičajne pjesme, odnosno da bi mjesto njihova porijekla trebalo potražiti u „Srbiji despota Đurđa“ ili samome Smederevu (Pantić, 1977: 422). Drugačijega je mišljenja onomastičar Petar Šimunović koji je ispravio pojedina Pantićeva čitanja, a onomastičkom i lingvističkom analizom nastojao dokazati da je riječ o doseljenicima s hrvatskoga dijela istočnojadranske obale, ili još preciznije – iz podbiokovskoga kraja (Šimunović, 1984: 53–68).

Dragocjen trag na kojem Šimunović temelji svoje zaključke, a na istome je materijalu i Pantić došao do svojega zaključka, jeste popis imena Slovena koji su učestvovali u igri, koje je Pačienca zabilježio, baš kao i sami tekst pjesme, onako kako ih je čuo i razumio. Pored velikoga broja slovenskih imena Pačienca je notirao i jedno albansko žensko ime Drita (Pantić, 2002: 31–32), pa bi to mogao biti trag da su Sloveni iz okoline Đoja del Kole, mogli biti s prostora slovensko-albanskoga etničkog dodira, ponajprije iz srednjovjekovne Zete. Dva epigrafska spomenika s crkava koje su baš u mjestu Đoja del Kole obnovili Sloveni, jedan iz 1500. godine, a drugi iz 1506. godine spominju Braja Maslešu Bjelopavlića „iz slovenske zemlje Zete“ te njegovu ženu Ljubu (Šekularac, 1994: 267). To neposredno upućivanje na Slovena iz Bjelopavlića, kao i pomen albanskoga imena u onomastikonu (Perrillo, 1992: 307–337) koji je zabilježio Pačienca, čini se da ukazuju na zaključak da su i oni Sloveni koji su pred Pačiencom i napuljskom kraljicom izveli svoje kolo, uz pratnju pjesme, potekli baš s prostora srednjovjekovne Zete. Uostalom, opis kola koji je ponudio Pačienca zaista bi mogao odgovarati opisu morlačkoga kola koje je dao Alberto Fortis koncem XVIII stoljeća opisujući „kolo ili krug što se poslije izvrgne u *skoči gori* (...) a naposljetku se premetne u pretjerano visoke skokove“ (Fortis, 2004: 59), a to je u osnovi i kolo koje se pod imenom „duplo zetsko kolo“, odnosno kolo na kolu, sačuvalo kao prepoznatljivi dio crnogorskoga folklora (Vukmanović, 1988: 322). S tim u vezi nije zgorega pomenuti da se leksem ora(o) javlja u znatnome broju pjesama koje se pjevaju u zetskome kolu,³ a sam naziv „oro“ odnosi se na igru

³ Primjerice „Crmnički je oraj svaki...“, „Ovo oro na dospjenje“ ili „Ko mi neće oru doći“...

đevojke i mladića u zetskome kolu. Kako je Pačienca zapisao da su Sloveni igrali i u parovima, asocijacija na oro i zetsko kolo tim je očigledna. Sve to, kad se zna da i pjesma zabilježena u mjestu Đoja del Kole započinje leksemom „ora(o)“, mogu biti vrijedni podaci za odgonetanje pitanja s kojega su se južnoslovenskoga prostora na jug Italije doselili Pačiencini informatori.

Za pitanje iz kojih su krajeva u Đoja del Kole prispjeli Sloveni važan je i popis imena koje je ostavio Pačienca. Pa premda se na taj argument pozivaju i Pantić i Šimunović iz njega izvlačeći različite zaključke, mi ćemo ovđe skrenuti pažnju na još nekoliko detalja koji upućuju na zaključak da je mjesto njihova porijekla mogla biti srednjovjekovna Zeta. Osim, dakle, imena Drita koje nesumnjivo dolazi iz albanskoga imenoslova, te pored epigrafskih spomenika s pomenom Braja Masleše Bjelopavlića i njegove žene Ljube⁴, čak 10 od 17 muških imena koje je zabilježio Pačienca srijeću se u nahiji Bjelopavlići u osmanskome defteru Skadarskoga Sandžakata iz 1485. godine (Pulaha, 1974: 123–125). Riječ je o imenima Đuro (kod Pačinece Chiuro, a u Defteru Gjuro), Milko (kod Pačinece Milco, a u Defteru Melko), Petko (kod Pačinece Petco, a u Defteru Petko), Radič (kod Pačinece Radicchio, a u Defteru Radiç), Radonja (kod Pačinece Radognio, a u Defteru Radonja), Raško (kod Pačinece Rascho, a u Defteru Rashko), Vučeta (kod Pačinece Bucetta, a u Defteru Vuçeta), Vučić (kod Pačinece Busicchio, a u Defteru Vuçiqi), Vujko (kod Pačinece Vuico, a u Defteru Vuku) i Vukašin (kod Pačinece Bucascino, a u Defteru Vukashin). Pačienčinom imenu Radoslauce možda bi moglo odgovarati Radosav ili Radosaliçi iz Deftera. Zanimljivo je da je u defteru u Bjelopavlićima popisan i „Ivan Brajani“ (Pulaha, 1974: 124), što bi možda moglo upućivati na osobu čije je ime zabilježeno na epigrafskom spomeniku iz Đoje iz 1506. godine kao „Io(annes) Braia Bielopaulic“. Razumije se, nepreciznost u bilježenju imena i Pačience i osmanskih bilježnika ostavljaju mogućnost da bi i neko ime koje nijesmo identifikovali kao identično to moglo biti, no za ovu priliku je i ovo dovoljno da ukaže na moguće podneblje odakle su Sloveni pristigli u gradić Đoja del Kole. Tako bi se moglo naslutiti da bi se pod imenom zabilježenim kao „Jurco“ možda moglo kriti ime Đur-

⁴ I kod Pačinece se spominje „Juba“, ali kao Vujkova žena. Franćesko Perilo je to Pačienćino ime izjednačio s imenom Ljuba („Liuba“) s epigrafskoga spomenika iz 1500. godine (Perillo, 1992: 324).

ko, prilično učestalo u naznačenome defteru. Doduše, u nešto starijem dokumentu, mletačkome Skadarskom zemljišniku iz 1416. godine, u blizini Skadra zabilježeno je i ime Jurko (Jurco) (Ljubić, 1882: 45. i 47). Moglo bi se pomisliti da bi i ime „Junco“ moglo biti u vezi s imenom Junak, zabilježenom u Zetskoj ravnici 1485. godine, a i ime „Dusco“ moglo bi biti u vezi s prezimenom Duške (danas Duškići), u današnjim Mrkojevićima, oblasti između Bara i Ulcinja. Toponim Duške srijećemo i u blizini Podgorice. Ako bi se pokazala tačnom pretpostavka etnografa Andrije Jovićevića da je „Dušk’ albansko ime i znači ‘šušanj’“ (Jovićević, 1922: 82), moglo bi se ispostaviti da Drita nije jedino albansko ime koje je zabilježio Pačienca. Toj bi pretpostavci u prilog išao i podatak da se patronim „Duscha“ spominje i u Skadarskome zemljišniku iz 1416. godine u Baleču (Ljubić, 1882: 38), u blizini Skadra, danas u sjevernoj Albaniji, jednoj od županija koje se još u XII vijeku spominju kao dio Zete. U defteru se prilično često pominje i ime Ratko zabilježeno kod Pačienca. I ime Butko (Butco) koje je Pačienca zapisao, zabilježeno je na prostoru Zete, istina nešto više od jednoga stoljeća ranije, u povelji Đurđa Balšića Dubrovniku iz 1386. godine, koju je pisao „logotet Butko“ (Šekularac, 1987: 177). Šteta je što u osmanskim defterima nijesu pobilježena i ženska imena, izuzev imena udovica, pa bi ovo poređenje moglo imati širu osnovu, no čini se da i neka ženska imena iz Pačienca zapisa mogu pripomoći našu hipotezu o zetskome porijeklu slovenskih doseljenika. Takvo je ime Cvijeta (koje Šimunović bez ikakva osnova pretvara u Cvita), koje upućuje na ijekavski jezički areal, ali i ime Stija, čiji se trag sačuvao u prezimenu Stijović, prisutnom upravo u neposrednoj blizini Bjelopavlića, u Zetskoj ravnici. Preostala ženska imena, pored Ljube koju kao ženu Braja Bjelopavlića identifikuje epigrafski spomenik iz 1500. godine, Mila, Milica, Radelja, Radoslava, Ruža, Slava, Stanica, Vučica, Vuka i Vuksava, mogla bi takođe poticati iz zetskoga areala, mnoga od njih su, uostalom, istorijski potvrđena, ali i danas na tome prostoru prilično frekventna.

S obzirom na ortografske probleme s kojima se Pačienca suočio bilježeći pjesmu na jeziku koji mu nije bio poznat, izvjesno je da sačuvani materijal može navesti na neke pogrešne zaključke usredsrijedimo li se samo na jezikoslovni pristup. Ipak, neka nam se zapažanja ranijih proučavalaca čine opravdanim. Tako je Pantićevo čitanje uvodnoga leksema „orao“ Šimunović, vjerujemo s dosta prava, pročitao kao „ora“

(Šimunović, 1984: 59), navodeći taj oblik kao jezičko odličje „stare domovine“. Ukoliko bi Šimunovićeva ispravka bila tačna, a na materijalu koji nam je sačuvan izgleda da jeste, i taj bi detalj mogao upućivati na središnju zetsku oblast kao prostor s kojega su dospjeli Sloveni koje je Pačienca sreo u Đoja del Kole, budući da je kontrakcija samoglasničke grupe „ao“ u dugo a dosljedna u širem reonu Zetsko-bjelopavličke ravnice (Čirgić, 2017: 102). Preostaje pitanje upotrebe ekavskih leksema „beloga“ i „telo“ u zabilježenoj pjesmi, koje je Šimunović riješio tako što ih je pročitao kao „biloga“ i „tilo“. Imajući u vidu da je tekst zabilježio stranac, moglo bi se pomisliti da su ekavski refleksi dugoga jata u toj pjesmi rezultat ne stvarnoga govornog stanja, već činjenice da se krajem XV vijeka ijekavski refleks jata u pjesmi koja je izvođena u kolu mogao „čuti“ kao diftong, a da ga je Pačienca, kao pjesnik koji je svakako morao imati sluha za metričku shemu pjesme, identifikovao u obliku u kojem je i zapisan zbog silabičke pravilnosti stiha. Poznato je, naime, da u pjesmama s prostora Crne Gore, osobito onima koje se pjevaju u kolu, shematska silabička pravilnost stiha zna biti poremećena upravo ijekavskim oblicima, dok se u izvedbi pjesme ta nepravilnost ne oseća.⁵ Da je Pačienca prilikom zapisivanja pjesme imao na umu izvjesnu silabičku pravilnost, uslovljenu doduše njegovim nepoznavanjem jezika, ali s nesumnjivim osećajem za metrički obrazac, pokazalo je istraživanje Dejvida Bajnama (Bynum, 1986: 312–313).

Naša promišljanja o porijeklu Slovena čija je pjesma prvi zabilježeni trag južnoslovenskoga usmenog pjevanja, podudarna su sa zaključkom koji je o tome pitanju ponudila Milica Grković. Razmatrajući slovensko-albanske veze u kontekstu antroponimije, Grković se pozabavila i pitanjem porijekla Slovena opisanih u Pačienčinu spjevu, obrativši posebno pažnju na albansko ime Drita, te došla do zaključka: „Dakle, nema sumnje da je bugarštica o Đurđu Smederevcu i Sibinjanin Janku pevana u južnoj Italiji četrdesetak godina posle pada Smedereva i srpske države doneta iz jekavskih balkanskih krajeva gde su u blizini, ili zajedno živeli Sloveni i Albanci, a to je najverovatnije današnja Crna Gora ili severna Albanija.“ (Grković, 1991: 188)

⁵ Za primjer možemo navesti poznatu osmeračku pjesmu koja se pjeva u kolu „Pod onom gorom zelenom“ i stih „...u njemu lijepa devojka“ koji formalno predstavlja iskliznuće iz pravilne osmeračke sheme pjesme, ali ta „nepravilnost“ ne remeti ritmički sklad zahvaljujući upravo načinu izvođenja pjesme.

Preostaje još da kažemo nešto i o genološkoj pripadnosti pjesme o Đurđu Smederevcu i Janku „vojevodi“, za koju se dugo u nauci tvrdilo da je bugarštica. Prvi proučavalac te pjesme, onaj koji je i predstavio javnosti, ponudivši njeno čitanje, Miroslav Pantić, bez dileme je u pjesmi prepoznao bugaršticu. Na to ga je uputio spomen junaka koji su opjevani i u bugaršticama, ali i sam raspored stihova asociirao ga je na to da je riječ o pjesmi tzv. dugoga stiha. Tu njegovu pretpostavku preuzeli su brojni istraživači ne dovodeći je u pitanje. Pomenuli smo već da su sumnje u takvo genološko određenje pjesme iznijeli Hatidža Krnjević i Jovan Deretić, no njihove opaske, izrečene prilično uopšteno, nijesu zadržale veću pažnju u nauci, pa je Pantićeva hipoteza preuzeta bez prave provjere. Na Pačienčin podatak da su pjesmu pjevali u kolu muškarci, žene, деца, ali i stariji, u nesaglasju s onim što se dosad zna o načinu izvođenja bugarštica, niko nije ponudio uvjerljivo objašnjenje. Pokušaj Maje Bošković-Stulli da problem riješi pretpostavkom da u kolu uopšte nije izvedena zabilježena pjesma, već neka druga, nama danas nepoznata, a da je ona koju je Pačienca inkorporirao u svoj ep, zapravo dio materijala koji mu je serviran prilikom susreta s neobičnim izvođačima u Đoja del Kole, u nesaglasju je s Pačienčinim tekstom i ne čini se ni najmanje uvjerljivom.

Na široj je osnovi Pantićevu pretpostavku da je riječ o bugarštici kritički preispitao Dejvid Bajnam, polazeći od dvije važne premise. Prva je metrička i tiče se pravilnoga silabičkog obrasca koji je Pačienca ostavio, a koji se narušava u Pantićevu prestrukturiranju pjesme po modelu metričkog čitanja bugarštice. Drugi je, pak, činjenica da, kako Bajnam veli, nikad u petsto godina u stotinama zbirki koje sadrže milione stihova usmene poezije nije zabilježen niti jedan izvještaj o usmenoj epici koju izvodi grupa ljudi, žena i dece, skakućući „kao koze“, u energičnome plesu kao onom u Đoja del Kole (Bynum, 1986: 313–314). Bajnam u pjesmi koju je zabilježio Pačienca vidi žanr južnoslovenske usmene poezije poznat pod imenom poskočica. Na temelju detaljne metričke uporedne analize, Bajnam, dakle, zaključuje da pjesma koju je zabilježio Pačienca pripada lirskoj osmeračkoj usmenoj tradiciji, nudeći svoje, u odnosu na Pantića znatno različito, čitanje izvornoga teksta pjesme, ispravljajući Pačienčin zapis i dopunjujući pretpostavljene lakune pozajmicama određenih sintagmema, epiteta ili sklopova upravo iz bugarštica. Pored toga što je obavio odista seriozni posao genološko-

ga određenja te rekonstrukcije izvornoga teksta pjesme, možda ne uvijek i do kraja jednako uspješno, Bajnam skreće pažnju i na pjesmu koju je zabilježio Vuk Stefanović Karadžić uz napomenu „U Risnu pjevaju momci igrajući u kolu“, u kojoj je ključni protagonista Ugrin Janko, baš kao i u zagonetnoj pjesmi s kraja XV vijeka, zapisanoj u gradiću Doja del Kole (Bynum, 1986: 328).

Svojom analizom, na osnovu po mnogo čemu nedostatnoga Pačencina zapisa, Bajnam je, kako nam se čini, uspio dokazati da je najstarija zabilježena južnoslovenska usmena pjesma ne bugarštica, kako se mislilo, već osmeračka lirska pjesma, koju bi da je njen tekst poznavao Peraštanin Nikola Burović zasigurno smjestio u korpus „popijevki od kola“, a Nikola Mazarović naslovio „poskočnicom“, baš kao i jednu osmeračku pjesmu iz svoje zbirke.

BIBLIOGRAFIJA

- Bogišić, Valtazar (Prir. 1878). *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I. Beograd: Glasnik Srpskog učenog društva, drugo odeljenje, knjiga X.
- Bynum, David E. (1986). The collection and Analysis of Oral Epic Tradition in South Slavic: An Instance. *Oral Tradition*, ½: 302–343.
- Čirgić, Adnan (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Deretić, Jovan (2004). *Istorija srpske književnosti*.⁴ Beograd: Prosveta.
- Fortis, Alberto (2004). *Put po Dalmaciji*. Split: Marjan tisak.
- Grković, Milica (1991). „Lična imena u nekim naseljima severne Albanije i slovensko-albanske veze u svetlu antroponimije“. U: *Stanovništvo slovenskog porekla u Albaniji. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22, i 23. juna 1990*. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore: 185–188.
- Jovičević, Andrija (1922). „Crnogorsko Primorje i Krajina“. *Srpski etnografski zbornik*, knj. XXIII. Beograd: Srpska kraljevska akademija: 1–273.
- Krnjević, Hatidža (1986). *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*. Beograd: BIGZ & Priština: Jedinstvo.
- Ljubić, Šime. 1882. „Skadarski zemljišnik od god. 1416“. *Starine JAZU*, XIV: 30–57.

- Pantić, Miroslav. (1977). „Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibirjanin Janku iz XV veka“. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXV: 421–439.
- Pantić, Miroslav (Prir. 2002). *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*.² Beograd: Prosveta.
- Perillo, Francesco Saverio (1992). „Onomastica slava di Gioia“. U: *Gioia. Una città nella storia e civiltà di Puglia*, vol. III, Schena editore: 307–337.
- Pulaha, Selami (Prir. 1974). *Defteri i regjstrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*. Tirane: Akademia e Shkencave e RP. të Shqipërisë.
- Radoman, Aleksandar (2013). „Pregled crnogorske usmene književnosti“. *Matica*. br. 54: 223–244.
- Šekularac, Božidar (1987). *Dukljansko-zetske povelje*. Titograd: Istarski institut SR Crne Gore.
- Šekularac, Božidar (1994). *Tragovi prošlosti Crne Gore*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“.
- Šimunović, Petar (1984). Šklavunske naseobine u južnoj Italiji i naša prva zapisana bugarštica. *Narodna umjetnost*. knj. 21: 53–68.
- Vukmanović, Jovan (1988). *Crmnica. Antropogeografska i etnološka ispitivanja*. Beograd: SANU.

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

jsabljic@ffos.hr

**MEANINGS OF THE FAIRY TALE
*BEAUTY AND THE BEAST***

The paper introduces readings of the fairy tale *Beauty and the Beast* from the viewpoint of structuralism, psychoanalysis and feminism. This proves the layers of the fairy tale and its meaning in all spheres of human life. Through structuralist reading, the aforementioned fairy tale is broken down into individual components that are considered appropriate for all fairy tales. All elements connected together form a unique whole, showing the molding of a fairy tale. Psychoanalysis pays attention to the symbols present in the fairy tale and thus deciphers its meaning in the human psyche. Many solutions to the problems of growing up are found in the fairy tale, and it is indicated that it is important to read the fairy tale again and again, because with each reading its new meanings are revealed. The position of the female character in the fairy tale *Beauty and the Beast* is through a feminist analysis clarified. The conclusion is that she is not a heroine, but a shadowed and subordinate character. The collected information leads to the conclusion that the fairy tale is a very layered prose type and that it can be read in various ways, and that they all lead to one unique entity of the fairy tale as a literary form.

Key words: *fairy tale, structuralism, psychoanalysis, feminism*

INTRODUCTION

The topic of the paper is a depiction of the reading of the fairy tale *Beauty and the Beast* from the perspective of several different directions and schools of literary criticism, i.e. structuralism, psychoanalysis and feminism. The primary source of discussion is the original fairy tale, while theoretical books by Vladimir Jakovljevič Propp, Bruno Bettelheim and Manuela Zlatar serve as secondary literature. Their theories about the fairy tale as an (oral) literary form are the starting point of the (co)author's interpretations. In addition, the aim of the paper is to show the complexity of the fairy tale as a prose genre and the various possibilities of its analysis and understanding.

What is a Fairy Tale?

In order to be able to talk about a fairy tale or interpret it at all, it is necessary to first recall the proper definition of this prose genre. So what is a fairy tale?

A fairy tale is a special literary genre in which the miraculous and the supernatural intertwine with the real in such a way that there are no real opposites between the natural and the supernatural, the real and the imaginary, the possible and the impossible. Due to its tendency towards a formulaic way of expression and towards repetitions and variations of the same motifs, the fairy tale approaches poetry in many aspects. A number of its other stylistic features, such as the absence of psychological characterization, established types of behavior and established characters, the property of the miraculous that does not surprise or frighten anyone, the polarity of good and evil, and the unrestrained power of imagination and desire over reality, for example, makes it a strictly defined literary genre, i.e. a literary genre with relatively strictly determinable conventions of expression. (Solar, 2005: 213)

In the mentioned Solar's comprehensive definition we find all the proper and important determinants of the fairy tale that illuminate the way in its further interpretation and research. However, the definition alone is still not sufficient. It is necessary to present relevant theoretical

assumptions for additional clarification of the issues in the following discussion. Therefore it is necessary to present a brief historical overview of the study of fairy tales.

A Brief Historical Overview of the Study of Fairy Tales

The theoretical interpretation of fairy tales begins with the Brothers Grimm, i.e. with their mythological theory of fairy tales by which they find remnants of lost and now transformed myths in fairy tales. Such an interpretation of the fairy tale connected it with numerous cult actions and religious rites, which entailed the question of the place of their origin and the ways of their expansion. From the above, we can conclude that the fairy tale in its initial stage was exclusively an oral form that spread from generation to generation by word of mouth. That is why it is important to study the fairy tale in the context of the folklore of the people in which it was created, because people narrate about what they used to do, perform or imagine. The motifs are deeply rooted in the lives of previous generations and bring us hidden messages that can be understood not only by studying the text of the fairy tale but also by studying its sociological basis. Older studies such as: symbolism, astral interpretations, migration theories, polygenetic theories, positivism and many others talk about all this in more detail. And all this continues until the first half of the twentieth century when André Jolles gives a different view by introducing the concept of simple forms, in which he also classifies the fairy tale. Jolles characterizes a fairy tale as a simple form that corresponds to a particular spiritual preoccupation (for example, the expectation of the correct happening in the world).

However, a fairy tale is not such a simple form, as confirmed in 1928 by the famous member of Russian structuralism, Vladimir Jakoblevich Propp, in his book *Morfologija bajke*. Propp establishes that all fairy tales have: the same compositional structure, the same course of events, constant functions of the workers, a constant sequence of functions (he lists thirty-one of them in total, but each individual fairy tale contains them only partially), seven role holders important for the course of the action (adversary, giver, helper, princess, sender, hero, false hero) and the importance of oppositional pairs (good-evil; fight-victory; prohibition-violation of the prohibition, etc.). Max Lüthi par-

tially builds on Propp, but still takes a different path and that is shown through the analysis of style.

In the twentieth century, more modern interest in the symbolism and meaning of fairy tales appeared. A significant place take the psychological interpretations, in which Sigmund Freud's psychoanalytical explications are of great importance. In this field, Carl Gustav Jung and Bruno Bettelheim stood out the most. „For Jung, fairy tales symbolize unconscious mental processes, where the characters are not seen as people, but represent individual archetypal components of the human soul“ (Bošković-Stulli, 1997: 17). Bettelheim, basing his interpretation of fairy tales on Freudian psychology, shows how a child overcomes psychological problems in his growing up by reading fairy tales. Also, interesting are the hermeneutic approaches (Lutz Röhrich) that show the cultural and historical relativity of the meaning of fairy tales in relation to different times and change of meaning throughout history. Of course, a feminist interpretation is also unavoidable, which gives a picture completely different from all previous theories, focusing only on the position of female characters. There are significantly more fairy tale theorists, but only the most important ones are singled out here. The diversity of theoretical views on the fairy tale is evidence of Hermann Bausinger's statement that „a fairy tale has many meanings, of which only a part is perceived each time (...), but he would prefer to mark its main meaning with a clue: happiness“ (cited according to Bošković- Stulli, 1997: 18).

MARIE LEPRINCE DE BEAUMONT: *BEAUTY AND THE BEAST*

Marie Leprince de Beaumont (1711–1780) is a French writer and one of the successful imitators of Charles Perrault. Her most famous fairy tale, *Beauty and the Beast*, written in 1756, is an adaptation of a folk tale whose roots go all the way back to Roman times, i.e. to the well-known story of Cupid and Psyche.

Beauty and the Beast is a fairy tale about turning evil into good. The basic motif is a prince bewitched into a beast who will get rid of his curse only when a girl falls in love with him for his inner beauty and decides to marry him. The heroine's task is to recognize the true

nature of the person and break the spell with her courage and willingness to love.

Before analysing the fairy tale in detail, it is necessary to get acquainted with the short content of the fairy tale in order to make its upcoming interpretations clearer:

„Once upon a time there was a rich merchant who had three sons and three daughters. He loved his youngest daughter the most. She was so beautiful that even as a little girl they called her Little Beauty, and the name stuck with her when she was already grown up“ (Philip, 2004: 36). Her sisters were very jealous of her and also very materialistic. One day news arrived about the shipwreck of the merchant’s ship, which marked the end of the family’s abundance. The family moved to their country house and began to live from agriculture. This was no problem for Beauty, but her sisters complained a lot. After a year, news arrived that the ship has been saved, so the old merchant gets ready for the trip to take care of selling the cargo. Before leaving, he asked his daughters what they would like him to bring upon his return. The sisters wanted a lot of things, while the Beauty wanted only one rose.

As he arrived at the port, the merchant found out that the cargo has already been sold, so he mournfully returned home without any gifts. On the way, he got caught by a snowstorm, and running away from it, he found himself in front of the doors of a large palace. Everything was ready for him there: a stable for the horse, dinner on the table, a clean bed, clean clothes and breakfast in the morning. Outside, the snow had already melted down, and before leaving, he saw a beautiful rose garden and remembered Beauty’s wish. At the moment of picking, he is attacked by a monstrous creature. It was the Beast. He wanted to kill him, but the old man begged for mercy. In return, he should have given his Beauty straight to the Beast’s jaws. Beauty accepted the sacrifice without hesitation and came to the fatal door accompanied by her father. It was not death that awaited her there, but attention and hospitality that she had not hoped for. Beast saw salvation in her, but Beauty did not accept marriage at all. One day, Beauty saw in the magic mirror that her father is seriously ill. She could barely scrounge the Beast to let her visit her father, but on the condition that she would return within the agreed time he would let her go. Beauty accepted it and went home. With her return, she made her father and brothers very happy, but not

her supercilious sisters. At the end of her stay, they persuade her to stay longer, which she eventually accepts. On the tenth night, she dreams that the Beast is lying dead in the rose garden, and in the morning she immediately rushes to him. She was late. The Beast was already lying dead. Beauty cried declaring her love and thereby brought the Beast back to life, but it was no longer a beast, but a beautiful prince.

STRUCTURALISM AND *BEAUTY AND THE BEAST*

What is Structuralism?

Before structurally analysing the fairy tale *Beauty and the Beast*, it is necessary to state the theoretical starting points of literary structuralism.

As in many other sciences, including the science of literature, "structuralism" is a rather indefinite term. In the broad framework of interpretation, structuralism relies on the study of structural linguistics, i.e. it primarily deals with structures that seek to find general regularities in structural relationships that belong to human consciousness, and can be determined in all cultural activities. Although literary theorists and critics quite differed in their structuralist interpretations, that critical direction left a significant impact on the study of fairy tales. Among the many French structuralists (Roland Barthes, Tzvetan Todorov, A. J. Greimas, Julija Kristev, Claude Lévi-Strauss), Estonian (Jurij Lotman, Boris Uspenski) and Prague (Jan Mukařovsky), Russian structuralism will be analytically updated here. The aforementioned structuralist direction left deep traces in the study of fairy tales, especially in the works *Morfologija bajke* and *Historijski korijeni bajke* by Vladimir Jakovljevič Propp. On the basis of his second mentioned work, *Historijski korijeni bajke*, a structuralist reading of the fairy tale *Beauty and the Beast* will be presented.

A STRUCTURALIST READING OF THE FAIRY TALE *BEAUTY AND THE BEAST*

As already mentioned, *Beauty and the Beast* will be analysed with the help of the work *Historijski korijeni bajke* by Vladimir Ja-

kovljevič Propp. In doing so, the analysis takes into account Propp's elements that are applicable to the fairy tale in the focus of discussion. In accordance with Propp's theory, the fairy tale of Marie Leprince de Beaumont will be structurally analysed.

Plot – Leaving Home

„From the very first words of the fairy tale, the listener is immediately captured by a special mood, a mood of epic serenity. But that mood is deceptive. Events of great tension and passion will soon be revealed to the listener“ (Propp, 1990: 61). At the very beginning, the fairy tale introduces a family: „Once upon a time there was a rich merchant who had three sons and three daughters“ (Philip, 2004: 36), who lives happily and peacefully. She could live such a life for a very long time if imperceptible events did not occur that will unexpectedly cause a disaster („One day news arrive that a merchant's ship has been shipwrecked at sea“ (ibid.: 36)). We learn the character of the family gradually during the development of events, for example:

- after the shipwreck, the family is forced to move to their small country house: Although she was not used to such hard work, Beauty said: „Oh, why not, father. It will surely be fun.“ Her sisters, however, constantly bemoaned the fact that they would have to give up their gorgeous dresses and their elegant, refined habits. Eventually, the poor Beauty had to do all possible jobs, while her sisters only lamented that they had to live in the village where it is extremely boring (ibid.: 36).
- the father finds out that the ship has been saved after all, and is getting ready for the trip to take care of the cargo and asks his daughters what they would like him to bring from the trip: The two older sisters noisily wished for jewels, dresses and some expensive trifles. Beauty, who realised that the entire proceed from the sale of the ship's cargo could hardly cover the price of everything her sisters wanted, said nothing. „Don't you want anything, Beauty?“, asked her father. „Just one rose,“ she answered thoughtfully (ibid.: 36–37).

Events sometimes begin with the departure of an older family member on a trip, which can be confirmed from the analysed fairy tale: „A year passed by and the merchant receives news that his ship, for which he had already lost all hope, has safely sailed into port, loaded with cargo. When he was getting ready for the trip, wanting to take care of the sale of the cargo“ (ibid.: 36).

Imprisonment of the Girl

Upon arriving at the palace, Beauty becomes a sort of prisoner of the Beast. She is isolated from the outside world and her family. Her isolation is not stereotypical as it is in most fairy tales where the heroine is imprisoned for the purpose of isolation in order to be protected from suitors, sins and similar. Beauty's imprisonment is her voluntary sacrifice for her own father. The element of imprisonment is followed by the motivation of imprisonment, which, as already mentioned, is not a classic imprisonment for the purpose of defense against various demons or to preserve the purity of the girl. However, it is still necessary to keep onto the purity of the girl. The symbol of an innocent girl is often a rose (especially a pink rose, which is supposed to be present in a fairy tale). Picking the forbidden rose is like picking the virginity of an immature girl. Beauty's father picked a rose, and the Beast picks Beauty as punishment for it.

Adversity

Any adversity is a basic form of a plot. From adversity and resistance to it emerges the story of the fairy tale. The events of the analysed fairy tale arise precisely from the adversities that affect Beauty's family. The shipwreck is the first adversity that sets the plot in motion, and the father's confrontation with the Beast is the adversity from which the story emerges. Adversity turns into happiness at the end of the fairy tale, which confirms the happy ending of the fairy tale *Beauty and the Beast*.

The element of adversity entails another fairy-tale component – the so called sending the heroes on their way. The mentioned element implies the importance of the way in which the hero finds out about the adversity and the hero's preparation for the journey (When he told

everything to his daughters, the elders said: „No one else is to blame for all this but Beauty, and that’s because she was looking for a trifle like a rose.“ Beauty answered: „If it is my fault, I will correct it myself. I will go to the place where the Beast lives and beg him for mercy“ (ibid.: 38). From the mentioned statement, an element of skipping the moment of movement that is characteristic in almost all fairy tales can be seen. The movement itself is always mentioned in two or three words: „And so they set off together to the palace where the Beast lived. (...) When Beauty and her father reached the palace (...)“ (ibid.: 38).

The objects with which the hero equips himself for the journey and the materials from which these objects are made are also of great importance (most often they are solid materials). From this element, we get to know the hero’s character. Given that Beauty sets out on her journey with nothing, we can conclude that she sets out on her journey completely unprepared. Thus, we can interpret that path as a path of maturation.

MYSTERIOUS FOREST

Obtaining Magical Means

There are many ways in which the hero is provided with a magical mean. This element is realised by introducing a new person – the character of the giver. Thus, the plot enters a new stage. In *Beauty and the Beast*, the giver is the Beast who, in addition to many gifts, also gives Beauty a magic mirror (which we do not learn about directly from the text), and seeing her sick father in the mirror, she begs to go visit her family, and thus the plot, once again, enters a new stage.

The classic form of the giver is the witch, who is not explicitly mentioned in the fairy tale, but her existence can be assumed. The assumption derives from the fact that the Beast is actually a prince bewitched by a cruel spell. This implies the existence of magical means and a giver (in the negative sense) of that means.

Ritual of Initiation

Initiation is a ritual performed at the beginning of puberty. With this ritual, the young man became a full member of the community. It was assumed that the boy dies during the ritual (subjected to many physical and psychological sufferings and trials) and then after a temporary death is resurrected as a new man. The above is noticeable on the example of the Beast. He is put to a severe trial by a cruel spell and endures mental pain. He is lonely and repels everyone around him with his appearance. He finds salvation in Beauty because Beauty sees the goodness that hides under the Beast's mask. Due to an unfulfilled agreement (Beauty does not return from visiting her family at the agreed time), the Beast temporarily dies but then wakes up as a new man, as a prince. Therefore, the ritual succeeded. It should be noted that in the Portuguese version of the fairy tale, the ritual fails because Beauty arrives too late and the Beast is already dead. Thus, the element of temporary death is omitted.

The Forest

The element of the forest is closely related to the ritual of initiation, as it enables the ritual to be carried out in secret. That is why the Beast's castle is located deep in the forest and away from prying eyes. Given that Beauty also passes through that forest and comes to the mentioned castle, it can be said that she also goes through a kind of initiation ritual because she matures and becomes a woman.

Stipulation

The motivation for this element in the fairy tale *Beauty and the Beast* is picking flowers for her daughter in someone else's forbidden garden. The second moment of that motif is the request given to the afflicted one: „give me what you don't know in your house“. The father is unaware of his actions and promises the Beast his daughter. However, it is questionable whether he promises her or sells her, because before leaving he receives from the Beast a box of gold coins for his daughter. Having thus redeemed himself, the father goes home.

The element of stipulation directly leads to another component of the fairy tale – hit-hit. This element explains the further course of events after the child ends up in the forest with a scary ghost (in our case with the Beast). Beauty is subjected to suffering and trials (in them, the agreed deadlines play a big role, which are visible in the agreed deadline of the Beauty's visit to the family). She suffers from being separated from her family, while the Beast puts her through various trials, offering her marriage, letting her visit her family, or questioning her about how she sees Beast's effigy. All of this is due to the important determinant of the hit-hit element, because of apprenticeship. These trials and sufferings helped the young and inexperienced Beauty to learn about moral values and how to recognise true love. The lesson that can be drawn from this is that a person should not be valued according to their appearance but according to their character.

Signs of Death

The element is noticeable in the Beast's order to Beauty's father to bring his daughter as a sacrifice for his own life: „The merchant threw himself at the monster's feet. Forgive me, sir, I beg you! I plucked only one rose for my daughter.“ „Don't call me sir. My name is Beast, but I really don't care if anyone knows it or not. But because you told me that you have a daughter, I have decided to let you go. Under one condition. She must come here willingly, to die instead of you“ (ibid.: 38). This illuminates the motif of the heroine who was sent to the forest to die. Unlike most other fairy tales, this fairy tale does not look for signs as evidence of Beauty's death.

However, a different kind of sign of death is noticeable, and that is the dream dreamed by Beauty. It is about a dream that she dreams on the tenth night of her stay with her family. She did not return to the castle at the agreed time and dreams that the Beast is dying, which she could testify on the return.

A BIG HOUSE

A House in the Forest

The term associated with this element of the fairy tale and which is important in the interpretation of the fairy tale *Beauty and the Beast* is the term „a man’s house“. One of the functions of the „man’s house“ is that in certain cases a part of the male population, i.e. young men from the moment of sexual maturity until marriage, no longer live with their families, but live in specially built houses that are called by different names. The most interesting ones are „houses of bachelors“. The castle where the Beast lives can be called a bachelor’s house, because he lives in that castle alone and stays there until his marriage. However, what distinguishes the mentioned house from the one described by Propp is that a kind of hero is already in that house. Propp says that this house stuns the hero, but in *Beauty and the Beast* it stuns the heroine, and it is important to remember that female characters were forbidden to stay in the so called „man’s houses“.

Apart from this difference, the Beast’s castle has all the other stereotypical elements: it is astonishing with its size, it is surrounded by a fence, it has a forbidden garden, it is a multi-storey building and consists of departments or rooms, the interior is wonderful and astonishing, etc. All these features are connected with the ritual of initiation.

Such houses often serve as a refuge for male newcomers, so the Beast’s castle will serve Beauty’s father for that purpose. Newcomers in such houses never meet anyone as long as they follow rules unknown to them, as witnessed by the case of Beauty’s father.

A Richly Served Table

Upon arrival, Beauty’s father finds the table richly served: „The merchant entered the palace. There was still no one in there. He goes to the lobby, and finds a table spread in front of him with roasted chicken and wine, so he sits down and dines“ (ibid.: 37). The element itself is very interesting because it appears in almost every fairy tale. A richly served table welcomes the newcomers, offering all the possible hospitality of an unknown house so that even the slightest disrespect of that house could be punished, thus starting the action of the fairy tale itself.

Baby Sister

This element again refers to the „man’s house“ because the dynamics of the plot begins precisely with the appearance of the „baby sister“, i.e. with the appearance of a female character in a man’s house. In this way, the dynamic of *Beauty and the Beast* is achieved. The action itself begins to unfold more intensively with the arrival of Beauty in the castle.

The introduction of a female character into a man’s house is for the purpose of helping with household chores (voluntarily or forcibly), which eventually ends with marriage. However, there is a distinction again, because Beauty comes to the house through stipulation and for the sake of sacrifice. But even such form of introduction of a female character ends with marriage.

Cupid and Psyche

It is believed that the fairy tale *Beauty and the Beast* is one of the versions of the ancient Roman fairy tale about Cupid and Psyche. The similarities are in the following motifs: Cupid is in a castle surrounded by a garden (the location of the Beast’s castle is identical); a girl promised to a monster by making a contract; the girl does not resist, she always finds food prepared for her; the animal nature of the groom (for this reason, the girl initially does not find anyone in the house; it is a matter of masked invisibility). What makes a difference from the fairy tale of *Cupid and Psyche* is the motif of visiting the family because „The realm where Psyche lives has long been understood as the realm of the dead“ (Propp, 1990: 202). The visit is permissible only after a certain period has expired, but some theoreticians and critics (Johannes Bolte for example) believe that with this visit the fairy tale loses its miraculous character. If you think about it more closely, Bolte is right. The visit in itself gives an inkling of the further course of the action, and thus the miraculousness is neglected. Undoubtedly, the *Beauty and the Beast* fairy tale is entirely a Cupid and Psyche type of fairy tale.

MAGICAL GIFTS

The interestingness of the fairy tale *Beauty and the Beast* lies in the cognition that magical objects are represented in the fairy tale, but neither assistants nor magical gifts are encountered in it. Everything seems to be placed by itself (the magic mirror in which Beauty sees her sick father; the dream in which she dreams of Beast's death as an indication of misfortune), it is there at just the right moment as if it were placed by some invisible higher force. This may have given a dose of reality which implies the role of fate in human life.

BEHIND THE HILLS AND VALLEYS

Locality

Something has already been said about this element within the previously mentioned components of fairy tales, but it should be in particular applied to the analysed fairy tale. Namely, the palace is separated from the paternal home by an impassable forest and isolated with a high fence. It is surrounded by a beautiful rose garden, and it is important to note that in such an idyllic picture there are no cultivated fields or forests, which is also noticeable in the fairy tale *Beauty and the Beast*. There is also one difference from the usual appearance of the element of locality. It is about the way how the castle is being entered. In most fairy tales, the entrance is prevented or hindered by various obstacles, while Beauty enters the castle freely without any effort or riddles. The openness and accessibility of the isolated building is very specific.

The aforementioned size and luxury always brings with it the element of gold, because everything in castles is made of gold and various other precious materials. This is also the case in the analysed fairy tale: „In the upper chambers, the girl finds a bedroom with a door on which a golden inscription was stamped: Beauty's room“ (ibid.: 39). Gold here does not only imply opulence and wealth, but its solidity symbolizes the permanence of the building, i.e. the castle, and probably also the bonds that are formed within it (the bonds are unbreakable because the characters always live together for eternity).

THE BRIDE

Propp distinguishes between two types of brides. It is about a positive and negative character whose appearance is determined by the event itself. In the analysed fairy tale, we are talking about a positive female character whose relationship with her husband reveals her relationship with her father. Those three characters (father, daughter and groom) form a kind of triangle relationship within which the action takes place.

The motif of tears as a symbol of the awakening of the groom, whose presence can be confirmed in the fairy tale without a doubt, is mentioned within the title component, because Beauty wakes the Beast up from temporary death with tears.

The element of the bride brings with it the element of tasks assigned to the heroes. The type of task that we find in the fairy tale is a task that contains the form of a threat, and it is given to Beauty's father (he is forced to bring his daughter or else he himself must return and lay down his life).

This last element completes the structuralist reading of the fairy tale *Beauty and the Beast*. The fairy tale is thus broken down into structural elements that are interconnected to form a unique whole. The aim of the analysis was not only to show the unity of the elements, but rather the structures that are contained in almost all fairy tales, shaping the mentioned elements according to the laws of their own communities and cultures in which they are created.

PSYCHOANALYSIS AND *BEAUTY AND THE BEAST*

The psychoanalysis in reading a fairy tale requires a special discussion. In doing so, Milivoj Solar's theoretical cognition from his book *Edipova braća i sinovi* and Bruno Bettelheim's from his book *Značenje bajke* is applied in the analysis.

What is Psychoanalysis?

The importance of psychoanalysis for literature begins with Freud's interpretation of myth. He considers myth to be a literal expression of reality and points to its similarity to a dream. He determines two dimensions for it, the latent and the manifest, i.e. what is meant to be said and what is actually said. A dream is actually a projection of desire that comes from the human subconsciousness. Symbols are of crucial importance in a dream, and due to the process of symbolisation, the myth is defined as the collective dream of humanity.

The aforementioned cognition is important for the interpretation of the fairy tale because of the close connection between the fairy tale and the myth. Namely, a fairy tale is also a product full of symbols that need to be interpreted and that greatly affect the child's psyche. Through the interpretation of these symbols, psychoanalysis reveals childhood and that it has its own logic and psychology, that in a certain way stipulate the logic and psyche of an adult: „All psychoanalysis thus in its own way »translates« the language of adults into the language of children“ (Solar, 1998: 76). The above is confirmed by indicative passages from the aforementioned Bettelheim's work:

Applying the psychoanalytical model of the human personality, fairy tales convey important messages to the conscious, super-conscious and unconscious mind, on whatever level each of them was acting at that moment. Dealing with common human problems, and especially with those that occupy the child's mind, those stories address his burgeoning ego and encourage his development, while at the same time reducing conscious and unconscious pressures. (Bettelheim, 1979: 20)

In order to overcome the psychological problems of growing up – overcoming narcissistic disappointments, Oedipal dilemmas, rivalry with brothers and sisters; training for leaving childhood addictions; gaining a sense of individuality and self-worth, and a sense of moral obligation – it is necessary for a child to understand what is happening in his conscious self, so that he can win the battle with what is happening in his unconscious. This understanding, and with it the ability to master it, cannot be achieved

by a rational understanding of the nature and content of the unconscious, but by becoming familiar with it through the spinning of fantasies – by rethinking, rearranging and fantasizing about suitable elements of the story, in response to unconscious pressures. By doing this, the child fits the unconscious content into conscious fantasies, which then enable him to deal with this content. This is where fairy tales have unprecedented value, because they offer the child's imagination new dimensions which would be impossible for him to discover on his own. Even more important: the form and structure of fairy tales suggest the child images with which he can structure his dreams and, with their help, give a better direction to his life. (ibid.: 21)

A PSYCHOANALYTIC READING OF THE FAIRY TALE *BEAUTY AND THE BEAST*

The fairy tale *Beauty and the Beast* belongs to the cycle of fairy tales about the groom-animal. From this comes the symbolism that this fairy tale hides, which is the struggle for maturity. The fairy tale does not talk about Beauty falling in love directly, but shows that love requires much more than physical attraction. This is about the phenomenon of falling in love as something that simply happens, but to love someone requires much more. In order for the heroine to become worthy of love, she must first find her own self and must come out of her isolation in order to establish a connection with another being. The same applies to the Beast. In order to achieve all of this, the characters must solve certain problems, i.e. their lives must go through certain stages, which will be discussed here. It is necessary to emphasize that all this in the fairy tale is expressed through the language of symbols, so that the child can ignore what he does not understand or what he is not yet ready for to understand. That is why the fairy tale needs to be constantly read and revealed layer by layer.

The first symbol to be interpreted is the groom-animal. From this symbol comes a negative attitude towards sexuality that must be changed in order to be able to know true love at all. As Beauty changes that attitude, the Beast transforms into a beautiful young man. Such stories, including the analysed fairy tale, have three typical determinants, na-

mely: it remains unknown how and why the groom was turned into an animal, it is the work of a sorceress who is not punished in the end, the father is the cause of the heroine joining the beast, which she does out of love towards her father.

It is unknown how the prince got turned into a beast. However, it can still be interpreted. It was already mentioned at the beginning of the discussion that it is important to study the fairy tale within the community in which it was created. This explains the aforementioned conversion. In the past, life was in close contact with nature and sexuality was seen as something animalistic that only love could turn into something human. Most often, a man is perceived as a more animalistic partner due to his archetypal dominance, which is also visible in the fairy tale. It can be assumed that the prince was turned into a beast because of the excessive expression of his male dominance over the „weaker“ sex, and he must remain like that until he realizes the higher, i.e. human, level of this relationship. In many countries, the beast is given the form of a snake, which is a symbol of carnal lust and sin, which can only be redeemed by selfless love.

All events begin with the father stealing a rose for his daughter. He does this out of love towards his daughter and with a premonition that his little girl will lose her virginity (a picked rose is a symbol of losing virginity). This implies that Beauty will experience something animalistic, but this is quite natural, because it justifies the fear that occurs before the first intercourse. The fairy tale removes that fear by showing that such a relationship is not beastly. The feeling of love between a woman and a man is something that makes a person happier and is more satisfying than any other.

The fairy tale is not only intended to remove the mentioned fear, but also to point out the problem of Oedipal difficulties and how to solve them. In order for Beauty to understand this, she must leave her home, her isolation, and come into contact with another person. She conveys to the Beast the love she feels for her father, but with a certain amount of fear. That's all until she goes home to visit her sick father and realises the difference between these two loves. In understanding this difference lies the solution to the problem of fear. At the very beginning, when transferring love from her father to the Beast, Beauty wants a sexless relationship with the Beast. A palace where she does not have

to do anything and gets everything she wants is a narcissistic fantasy. Such a life becomes empty and boring, and Beauty begins to eagerly await the Beast's company. The fear disappears little by little, and the cognition that her sick father needs her again moves her out from the inactivity. Beauty is on the border of two loves. She realises how much she loves the Beast and thereby breaks the Oedipal bond by uniting with the Beast. This actually shows how the child must experience sex as something scary and disgusting whereas his sexual desires are connected to the parent. However, once he separates himself from his parents and directs himself towards his potential partner, the desires no longer seem beastly but are an expression of a different kind of love.

So, the fairy tale *Beauty and the Beast* points to the difference between the animalistic and the spiritual in man. She shows the child the problem of Oedipal love and its solution. It removes the fear of love for the opposite sex, i.e. the fear of sex by showing how it should be experienced with love for the loved one. It also shows how it is necessary to evaluate a person on the basis of character, and not on the basis of external appearance. There is also another segment of growing up, which is the realisation of the value of the material and the spiritual. It can, therefore, be concluded that the fairy tale *Beauty and the Beast* is a natural path of maturation.

It is necessary to single out Bettelheim's convincing conclusion:

The essence of the story is not only the development of Beauty's love for the Beast, or even the transfer of her love from father to the Beast, but her own growth through that process. From the belief that she must choose between her love for her father and her love for the Beast, she comes to the joyful discovery that seeing these two loves as opposed is an immature way of looking at things. Transferring her original Oedipal love for her father to her future husband, Beauty provides the father with the kind of attachment that is most beneficial to him. This restores his damaged health and assures him a happy life near his beloved daughter. This also restores the Beast's humanity and then a life filled with conjugal bliss becomes possible for him and Beauty. (ibid.: 333)

FEMINISM AND *BEAUTY AND THE BEAST*

The fairy tale *Beauty and the Beast* can also be interpreted from a feminist point of view. In accordance with this theoretical orientation, the book is titled *Novo čitanje bajke: arhetipsko, divlje, žensko* by Manuela Zlatar. It is the first book that brings a feminist interpretation of fairy tales to the domestic literary market in an academic setting. Philosophical articles published by Igor Primorac in the collection *Suvremena filozofija seksualnosti* are the basis of the interpretation.

What is Feminism?

The term „feminism“ is most often associated with the movement of women in the fight for equality with men. However, this movement spread to all possible aspects of human life, including literature. In the field of literature, feminism is one of the hermeneutic directions of study, i.e. reading fairy tales. These are one-sided interpretations of fairy tales that focus on the position of exclusively female characters. Feminism mainly relies on Jung's analytical psychology, as proved by Manuela Zlatar's work. This means that the primacy is set on the reading of archetypes.

A FEMINIST READING OF THE FAIRY TALE *BEAUTY AND THE BEAST*

As much as Beauty's actions in the fairy tale seem active and worthy of praise, this is not really the case. She is a passive character who acts out of mere learning to be helpless and lovingly meek, even though her wild nature emerges slightly at some points. She is wild in the sense that she is resistant to all situations around her. On the one hand, she easily adapts to all conditions, but still her inactivity and the motif of the Oedipal problem subordinate her to male dominance. On the other hand, she is wild because she is emotionally immature and unprepared for an independent life. Her attachment to her father stems from this. She depends on him because she is not ready to grow up and in this regard she is selfish because her parents' love is unconditional

which means that she does not have to do anything in order to be protected. This may have an undertone of privilege, but it only expresses the dominance of the father, i.e. one of the male characters. He is dominant to the extent that it makes her emotionally incapable and unprepared, and because of this dependence she is forced to make sacrifices in order not to lose that shield.

Her voluntary consent to the sacrifice is not a sign of courage, but a confirmation of her subordination to her father, i.e. fear of disappointing her father with her non-consent. It is questionable to what extent this is voluntary consent, because the father receives gold coins for her, so we can say that Beauty is an object of trade. However, she may perceive her departure as salvation from the mentioned addiction, but it is already so implanted in her psyche that she is not even aware of what she is getting into. In her, the Beast does not see his life companion, but the last straw for salvation that he is grasping for because time is running out and his life is under threat. His kindness and friendship are only tyranny with which he wants to gain his salvation. He buys her with all the gifts, but she is not mature enough to understand that. As much as her entry into the palace is perceived as something sublime, it is actually a trap into which Beauty enters out of ignorance. „The matter becomes serious when the little girl agrees to new clothes and when (detached from the instinctive in her) she begins to live in a golden cage“ (Zlatar, 2007: 49). She accepts the new dresses, the glitter and does not realise that it is just a lure. She likes the fact that she does not have to do anything to deserve all these beautiful stuff, just like with her father. In the beginning, this is materially sufficient and satisfactory, but then she begins to crave the presence of the Beast. This is where addiction starts. Now the Beast wins her with unconditional gifts like a father with unconditional love. Feeling safe, Beauty distinguishes between her love for her father and her love for the Beast and focuses on the latter. She feels the supremacy hidden by the figure of the Beast and continues with her passivity because it is not nice to show disobedience after all those gifts received.

The Beast, of course, as a true alpha male, gives everything to his wife, but she has no right to make independent decisions; she is his prisoner and always will be. This is supported by the circumstances in which the agreement was reached on Beauty's visit to her family. She

must beg, and the request is granted only under certain conditions. If she fails to fulfill the condition, the Beast will die. This actually imposed a sense of guilt on her. It is not love that brings her back to the castle, but the fear of responsibility for one life. Her so-called courage and her image are completely overshadowed by the image of the Beast and his transformation into a prince. Why in a prince? Certainly not for the purpose of making it idyllic, but for the dominance of the male character to be reemphasized.

Therefore, in the fairy tale *Beauty and the Beast*, the archetypal relationship between man and woman is emphasized. This is supported by the constant emphasis on the power of male characters who subordinate female characters to themselves. This is also confirmed by the „little sister“ element in the structuralist reading. She is brought into a man's house as a servant, not as a heroine. The name „heroine“ is only a cover for the real relationships that are hidden behind the events. The context of the time in which the fairy tale was created and in which fairy tales were created in general is also in favor. The woman could not go alone and find her own way. She is disabled for an independent life, she is nothing without a man. That is why the princes in the end always arrive in various ways and give her character a purpose. Beauty is only there to save the Beast, who is at the center of events and whose transformation is emphasized. Her life is conditioned by the decisions of two men – her father and the Beast. They are the ones who show her the way to growing up. In the end, however, she does not become a heroine. Beauty is only an object of male intrigue.

CONCLUSION

A fairy tale is a prose type in which the element of the miraculous prevails. In it there is no border between the real and the unreal. It is necessary to study it in correlation with the myth and in the context of the time, space and community in which it was created. It is because of this that numerous directions appear, i.e. ways of interpreting fairy tales. Some of them are structuralism, psychoanalysis and feminism. Their determinants were applied to the French version of the ancient Roman fairy tale *Cupid and Psyche*, to the fairy tale *Beauty and the Beast*.

By applying structuralist elements (plot, mysterious forest, big house, magical gifts, beyond the hills and valleys, the bride), the fairy tale is broken down into individual elements that are linked together to form a unique and meaningful whole. These elements confirm the moldability of the fairy tale as a type and the stereotypical elements that are present in almost all fairy tales.

After the structural units, the discussion is focused on the symbols present in the fairy tale. With the help of psychoanalytic cognition, their influence on the psyche of the child, and not only the child, was deciphered. By applying the psychoanalytical method of reading, we came to the conclusion that the fairy tale is read in layers and that the meaning of the symbols, i.e. their deciphering, depends on the age of the reader.

The last approach that was applied in reading the fairy tale is one of the hermeneutic approaches. It is about feminism, but also the philosophy of sexuality, which are included in order to analyse the fairy tale by focusing on the position of the female character.

These three approaches show just some of the ways in which a fairy tale can be observed. They indicate its complexity and importance not only in literature, but also in everyday life. They also show that each interpretation is one-sided because each individual direction focuses on only one aspect of the fairy tale (structure, symbols, position of the female character). This means that one should not exaggerate the interpretation, but rather gradually interpret the components of the fairy tale in order to come to a valid cognition.

LITERATURE

- Betelhajm [Bettelheim], B. (1979). *Značenje bajki*. Beograd: Prosveta.
- Bošković-Stulli, M. (1997). *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jolles, A. (2000). *Jednostavni oblici*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Philip, N. (2004). *Ilustrirana knjiga bajki: Ljepotica i Zvijer*. Zagreb: Znanje.
- Primorac, I. (ur.) (2003). *Suvremena filozofija seksualnosti*. Zagreb: Kruzak.
- Propp, V. J. (1990). *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.
- Solar, M. (1998). *Edipova braća i sinovi*. Zagreb: Naprijed.
- Solar, M. (2005). *Teorija književnosti*, Zagreb: Školska knjiga.
- Zlatař, Manuela (2005). *Novo čitanje bajke: arhetipsko, divlje, žensko*. Zagreb: Centar za ženske studije.

Jelena ŠUŠANJ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
jelena.susanj@fcjk.me

STANDARDNI JEZIK KAO POPRIŠTE MANIPULACIJA – PRILOG JEDNOJ POLEMICI

Crnogorski standardni jezički varijetet obično se opisuje kao najmlađi štokavski standard, budući da je standardizacija crnogorskoga kao zasebnoga idioma započela poslije uvođenja crnogorskoga jezika kao službenog u Ustav Crne Gore (2007) nakon obnove crnogorske nezavisnosti 2006. godine. Kodifikacija je sobom nosila brojne probleme i polemike: i *Pravopis* i *Gramatika crnogorskoga jezika* (2010) bili su povod mnogih žučnih rasprava i kritika. U ovome radu bavim se manipulacijama naučnim diskursom i podacima u vezi sa standardizacijskim procesom, prije svega na primjerima tekstova Rajke Glušice, čiji pravopisni prijedlog iz 2009. godine nije ušao u zvaničnu upotrebu. Premda u konačnim kodifikacijskim priručnicima ima metodoloških propusta i nedostataka, uvođenje u crnogorski standardnojezički varijetet savremenih opštecrogorskih jezičkih crta (rezultata jekavske jotacije te konsonanata *ś* i *ź*) u skladu je sa savremenim svjetskim sociolingvističkim tumačenjima. S druge strane, crnogorska jezička standardizacija raznovrsnim manipulacijskim sredstvima predstavljena je u negativnom ideološkom ruhu uglavnom iz ličnih ideoloških pobuda komentatora zasnovanih na nenaučnim tezama.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, manipulacijska sredstva, Rajka Glušica, polemika*

Crnogorski jezik uveden je kao službeni jezik u Ustav Crne Gore (2007), nakon čega je formiran Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika (2008), koji je brojao trinaest članova i čiji je zadatak bio izrada

pravopisa, gramatike i rječnika crnogorskoga jezika. No ubrzo je došlo do nesuglasica među članovima u pogledu određenih pravopisnih rješenja. Savjet je već avgusta 2008. godine maltene prestao da postoji, a naredne godine Ministarstvo prosvjete i nauke formiralo je tročlanu Ekspertsku komisiju internacionalnoga sastava koja je na osnovu dvije predate verzije pravopisa trebala napraviti ortografski priručnik. Prvo izdanje *Pravopisa crnogorskoga jezika* izašlo je 2009. godine, a naredne godine objavljeno je izmijenjeno i prerađeno izdanje *Pravopisa i Gramatika crnogorskoga jezika* (2010).

Rad i raspad Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika, kao i objavljivanje dvaju priručnika, pratile su brojne snažne polemike i kontroverze. U Savjetu su se formirale dvije grupe: na čelu jedne bio je Adnan Čirgić, kasnije član Redakcijskoga odbora zvanične verzije *Pravopisa crnogorskoga jezika*, dok se na čelu druge grupe nalazila Rajka Glušica, kasnije jedna od recenzentkinja i redaktorki prvoga toma *Rječnika crnogorskoga književnog i narodnog rječnika* u izdanju CANU (2016), koji je rađen kao dio standardizacijskoga procesa, ali je zbog reakcije stručne i šire javnosti povučen iz distribucije i upotrebe. Grupa članova nekadašnjeg Savjeta okupljena oko Glušice problematizovala je sve segmente započetoga (re)standardizacijskoga procesa: profesije članova Savjeta, nacionalnost članova Ekspertske komisije, stručnost članova Savjeta i Ekspertske komisije, finansijska pitanja, način objavljivanja kodifikacijskih priručnika, metodologiju, pravopisna rješenja... Svoje viđenje standardizacije crnogorskoga jezika Glušica je objavila kroz više publicističkih i stručnih tekstova u posljednjih desetak godina, a okupila ih je 2020. godine u knjizi *Crnogorski jezik i nacionalizam* u izdanju Biblioteke XX vek. Gledišta iznešena u toj knjizi nijesu lišena manipulacijskih strategija, a cilj ovoga rada upravo je ukazati na neke od njih.

Tekst je podijeljen na tri segmenta. U prvome ću se baviti ideologijom standardnoga jezika i time kako se ona očitava u knjizi *Crnogorski jezik i nacionalizam* Rajke Glušice, drugi dio nudi prikaz i primjere manipulacijskih tehnika i sredstava u Glušičinoj knjizi i njezinu naučnom pristupu, dok je treći dio analiza teksta pod naslovom „Ovako je bešedio Mišo“, koji je Glušica objavila dosad više puta, a kojim široj javnosti podmeće karikaturu kao autentičnost, nebulozu kao istinu, a sve kao navodni dokaz nerazumljivosti uzrokovane primjenom „nove

norme crnogorskoga jezika“. Pritom ću se osvrnuti i na stavove nekih lingvisti van Crne Gore koji su prihvatili Glušićina tumačenja.

Ideologija standardnoga jezika

Ideologija standardnoga jezika poznata je u sociolingvističkoj literaturi prije svega kroz studije Džejmsa i Lesli Milroj (više izdanja od 1985. do 2012) i Rozine Lipi-Grin (2012), a na ovim prostorima o toj tematici najznačajnija je knjiga *Jeziku je svejedno* autora Starčevića, Kapovića, Sarić iz 2019. godine.

„Ideologija standardnog jezika (SLI) definiše se kao pristrasnost apstraktnom, idealizovanom, homogenom govornom jeziku koji nameću i održavaju institucije dominantnog bloka i koji kao svoj model imenuje pisani jezik, ali koji se prvjenstveno uzima iz govornog jezika više srednje klase“, kaže Lippi-Green (2012: 67 – moj prijevod) i dalje navodi da ideologija standardnoga jezika predlaže da idealizovana nacionalna država ima jedan savršeni, homogeni jezik (2012: 68).

Rajka Glušica tvrdokorni je zastupnik i promoter ideologije standardnoga jezika u Crnoj Gori. To je vidno u svim njenim nastupima, što ću pokazati na primjerima njenih tekstova sabranih u pomenutoj knjizi. Glušica u njima zauzima navodno neutralnu poziciju, navodno neopterećenu ideologijom i s navodno naučne pozicije bori se protiv ideologije drugih. Ona permanentno idealizuje standardni jezički varijetet, koristi ga kao sredstvo za promociju elitizacije, dijalekte pripisuje neobrazovanim govornicima, a standard obrazovanim, čime osnažava hijerarhizaciju društva te podstiče kreiranje i širenje stereotipa o pojedinim društvenim grupacijama, omalovažava starije ljude i žitelje ruralnih krajeva itd.

Svoje stavove o standardnome varijetetu Glušica zasniva na teorijama standardnoga jezika koje su postavili pražani i njihovi nasljednici od 30-ih do 70-ih godina prošloga vijeka (v. npr. njenu knjigu str. 198–202). Pomenutu knjigu *Jeziku je svejedno* u kojoj je dat precizan i detaljan metodološki pregled ideologije standardnoga jezika ova je autorka imala u rukama, ali je iz nje probrala tačno dva citata koja su odgovarala njenim ciljevima. Ostatak knjige, u kojem se kritički sagledava upravo ono što ona sama promovise – zloupotreba standardnojezičkoga varijeteta – za nju kao da ne postoji.

Da pod standardnim varijetetom Glušica podrazumijeva prije svega pisani jezik, vidi se iz toga što insistira na problematizaciji uvođenja dva „nova slova“. Slušamo li zasijedanja Parlamenta Crne Gore (što nesporno pripada tzv. prestižnim funkcionalnim stilovima), jasno je da je jotovana varijanta redovno u upotrebi, čak i kod onih govornika koji se snažno protive crnogorske jezičkome standardu. Upravo stoga Glušica insistira na pisanome jeziku, tj. da je problem crnogorske kodifikacije uvođenje „novih slova“ u standard, jer govornicima crnogorskoga jezika njihova zvučna varijanta niti je strana niti je neobična niti je nova. Snježana Kordić (2010: 61) kaže da jezikoslovci (ona govori o hrvatskima, ali to je opšta karakteristika svih preskriptivista) pisani jezik stavljaju iznad govorenoga i zato „što samo pisani jezik mogu kontrolirati pomoću jezične cenzure“, što je posve u skladu s rezonovanjem koje primjećujemo kod Glušice i njenih saradnika.

No krenimo redom. Na mnogim mjestima u ovoj knjizi Glušica sugerije da je aktualna norma crnogorskoga jezika loša jer nije u skladu s teorijama standardnoga jezika i modelima jezičkoga planiranja. To naročito razrađuje u šestome poglavlju svoje knjige, u tekstu „Restandardizacija standardnog jezika i crnogorski standard“ (2020: 197–228), đe nakon teorijskih obrazloženja, koja se zasnivaju na standardološkim tekstovima iz 20. stoljeća, „pažnja se posvećuje aktuelnom crnogorskom standardu, njegovim lingvističkim i sociološkim odlikama, sociolingvističkim funkcijama i sociopsihološkom statusu“ (2020: 197). Ovđe ću se baviti samo ovim posljednjim – primjedbama na račun aktuelnog crnogorskog jezičkog standarda, tačnije manipulacijskim strategijama primijenjenim u komentarima crnogorskoga standardnojezičkog varijeteta.

Kao indikativna izdvojiću nekoliko pasusa. Evo prvog:

Svaki standardni jezik je unekoliko vještačka tvorevina koji se izgrađuje i potom njeguje i razvija, što znači da se standard uči u školi, pošto se niko ne rađa sa standardnim jezikom kao svojim prirodnim govorom. Ako nam je standard toliko blizak narodnom govoru kao što je slučaj sa crnogorskim standardom u jotovanoj varijanti, onda on gubi, takođe, jednu od osnovnih odlika standarda, a to je *artificijelnost*. I druge odlike standarda podrazumijevaju distancu između standardnog varijeteta i drugih varijeteta jednog jezika, prije svega narodnih govora i dijalekata, tako su

*funkcionalna polivalentnost, intelektualizacija, modernizacija, internacionalizacija*¹ dovedene u pitanje približavanjem crnogorskog standarda narodnim govorima.

(...) Bilo je važnije napraviti razlike prema varijantama zajedničkog policentričnog jezika: bosanskom, hrvatskom i srpskom nego kodifikovati ono što predstavlja prirodni tok jezičkog razvoja. Ovakvim rješenjima se prave komunikacijske barijere, izgrađuju međe prema drugima, što vodi u izolacionizam na koji crnogorski, kao mali jezik, nema pravo.“ (Glušica 2020: 221–222)

U ovome je segmentu precizno iscertana Glušičina sklonost preskriptivizmu, elitizaciji i težnja ka društvenoj diskriminaciji utemeljenoj na jeziku. U knjizi često nastupa s pozicije nekoga ko prije svega tezom o policentričnosti bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika ističe ujedinjujuću funkciju standarda. Kažem često jer na kraju ovoga pasusa (a to nije jedini primjer) o crnogorskome govori kao o „malome jeziku“, a ne kao o varijanti policentričnoga jezika. Glušica se zalaže za ideju da crnogorski standardni jezički varijetet treba biti što bliži srodnim i sličnim standardnim jezičkim varijetetima okolnih država, jer time standard ujedinjuje, što mu je jedna od osnovnih funkcija. No, iz ovoga je citata jasno da ona zapravo stremi tome da standardni jezik bude razlikovan i odvajajući: ona standardni varijetet koristi za razjedinjavanje crnogorskoga društva, za društvenu stratifikaciju, povlačenje jasnih i odmah uočljivih društvenih linija između „obrazovanih“ i „neobrazovanih“, tj. između elite i „običnih“ građana, između društveno istaknutih i marginalizovanih članova društva.

¹ Za obilježene termine (istaknuti su u izvornome tekstu) Glušica u svojoj knjizi donosi ovakva objašnjenja: „*Funkcionalna polivalentnost*, osobina koju nemaju ostali varijeteti osim standardnog, a to znači da se on raslojava na posebne funkcionalne stilove ili registre (anglosaksonski termin) kojima se zadovoljavaju specifične potrebe pojedinih društvenih grupa i sfera jezičke komunikacije i stvaralaštva“ (2020: 199); „*Intelektualizacija* standardnog jezika je odlika standarda koju uvodi češki lingvista Bohuslav Havranek i pod njom podrazumijeva prilagođavanje standardnog idioma kako bi mogao da izrazi misao u svoj njenoj kompleksnosti i komplikovanosti“ (2020: 199); „*modernizacija* (odnosi se na prilagodljivost standarda potrebama savremene kulture i života)“ (2020: 200) i „*internationalizacija* (osobina koja je povezana sa intelektualizacijom i modernizacijom, odnosi se na olakšavanje komunikacije i preko jezičkih i nacionalnih granica)“ (2020: 200).

U izrazito preskriptivističkome maniru Glušica ponavlja mantru o standardu kao „jeziku koji se uči u školi“, kao da u savremenome društvu standardni varijetet đeci nije dostupan preko medija, crtanih filmova, vrtića, pozorišnih predstava nego se dijete tek kad dođe u školu srijeće s nekim novim, posve stranim jezičkim idiomom, koji nema dodirne tačke s organskim govorima i koji dijete od prvoga školskoga dana mora prilježno učiti da bi njime ovladalo i da bi napokon kad poraste dobilo status elite. Da se standardni varijetet jezika uči u školi, danas je izrazito arhaičan pogled na jezik, udaljen od savremene realnosti, a može biti rezultat neznanja, korišćenja zastarjele literature ili sredstvo manipulacije – naime, ideolozima standardnoga jezika neophodni su obrazovani govornici, neprihvatljivo im je i nezamislivo da neko bez diplome ovlada standardom. Autoritet nastavnika ovakvim se pristupom stavlja iznad autoriteta govornika. Ta preskriptivistička praksa protivna je savremenim (socio)lingvističkim tendencijama i shvatanjima, a posebno je štetna po govornike, kod kojih se na taj način podstiče nesigurnost u sopstveno jezičko znanje.

Naredna rečenica citata višestruko je interesantna pa ću se na njoj duže zadržati: „Ako nam je standard toliko blizak narodnom govoru kao što je slučaj sa crnogorskim standardom u jotovanoj varijanti“, kaže Glušica, „onda on gubi, takođe, jednu od osnovnih odlika standarda, a to je *artificijelnost*.“ Ako je u crnogorskome standardu omogućena dubletna upotreba određenih jezičkih oblika, pri čemu je jedan oblik više „artificijelan“, što drugi čini prirodnijim, je li potrebno naglašavati koliko je apsurdno proćeravanje oblika koji su govornicima bliski samo da bi se održala artificijelnost standarda?!

Posljednjih decenija sociolingvistička literatura donosi more radova koji pokazuju da se norma treba voditi upotrebom, a upotrebom vladaju govornici. Budući da je crnogorska jezička kodifikacija sprovedena tako da se uvaži ono kako govornici kazuju – svaki prigovor takvome pristupu kodifikaciji ideološko je, a ne lingvističko stanovište, preskriptivizam, a ne nauka.

Manipulacija naučnim diskursom vidna je i u tome što na početku citiranoga pasusa Glušica zastupa artificijelnost kao jednu od presudnih crta standardnoga jezičkog varijeteta kojom se on razlikuje od „narodnoga govora“, a na kraju citiranoga segmenta kaže da treba kodifikovati „ono što predstavlja *prirodni tok jezičkoga razvoja*“ (isticanje J. Š.).

Prirodni tok razvoja predstavljen je, naravno, kao istost s drugim standardima. U standardu, preciznije u normi, nema apsolutno ništa prirodno. Norma se nameće, norma podrazumijeva autoritete u vidu pojedinaca ili institucija koji će nametnuti pravila i ograničenja, a sve na osnovu arbitrarnih procjena i dogovora. Srpskohrvatski jezički standard (kao i svaki drugi standard) bio je artifičijelan i nametnut od strane pojedinaca i institucija, kao predstavnika društvene moći u datim društvenim i istorijskim okolnostima. Davati mu atribute nečega prirodnog, što je, budući da prirodno teče, neophodno očuvati i u čiju korist treba ukloniti sve brane i okolne tokove zarad višega društvenoga dobra – drska je manipulacija ili teško neznanje. Iako je metaforički dato kao ekološko pitanje, u podlozi te propagandne strategije leži jezička i društvena asimilacija.

Ako govorimo o prirodnome u crnogorskome jeziku, to je upravo jekavska jotacija, jer je autohtona, jer je opšteprisutna i ima viševjekovnu tradiciju, jer opstaje u govoru uprkos proganjanju. Proglašavati i dalje nestandardnim i „nepravilnim“, dijalektalnim i arhaičnim nešto što se i pored 150-godišnje cenzure, izvrgavanja ruglu i isključivanja iz prestižnoga diskursa elite održalo na čitavoj crnogorskoj teritoriji – i to i u urbanim jezgrima, i u glavnome gradu, pa i kod najmlađih govornika – upravo je akt protiv prirodnoga toka razvoja jednoga jezika. Takav akt, začudo, podržava i Snježana Kordić, koja se u mnoštvu svojih tekstova bori protiv autoritetā koji teže da kroz jezičku politiku upravljaju razvojem jezika. Navešću samo nekoliko takvih stavova iz njene knjige *Jezik i nacionalizam* (2010). Govoreći o preskriptivistima, Kordić ukazuje na pogrešan pristup: „Nastoji se uvesti pravilo da je ispravno govoriti ne onako kako govori većina govornika, nego onako kako jezični aktivisti kažu da treba govoriti“ (34); „Za znanje jezika nisu presudne norme koje kroatisti pokušavaju nametnuti, nego norme proizišle iz upotrebe“ (62); „Preskriptivisti pokušavaju zabraniti varijacije proširene u upotrebi proglašavajući ih neispravnima, no analiza preskriptivnih zabrana pokazuje ‘da se za varijacije koje se stvarno koriste ne može tvrditi da su *negramatične* ni u kojem smislu’ (ibid.)“ (68, s pozivom na Milroja i Milroj, 1999: 63). Stoga njen otklon po pitanju crnogorskoga standardnojezičkoga varijeteta (Kordić, 2012) od sopstvenih opštih stavova ne umijem drugačije protumačiti osim da je svoje lingvističko ime sklonila u škaf zarad ideološki unosnih smatranja. Tvrdnjom da je

uvođenje slova *ś* i *ž* u crnogorsko pismo „kulturno samoubojstvo“ jer će Crnogorce učiniti nepismenima, jer odjednom neće znati abecedu – odraz je ili nepoznavanja jezičkih i govornih prilika u Crnoj Gori ili prizemne propagande.

Ali vratimo se navedenom segmentu Glušičina teksta. Kako se čini iz datoga pasusa, a slično čitamo i na drugim mjestima kroz knjigu (v. npr. str. 94, 220, 222–224), Glušica problem ne vidi u cjelokupnome (dosadašnjem) kodifikacijskome rezultatu, već se kao problematična ističe samo *jotovana varijanta*, ali se protivljenje jednoj varijanti generalizuje na čitavu standardizaciju. Kako drugačije shvatiti poredbenu klauzu: „Ako nam je standard toliko blizak narodnom govoru *kao što je slučaj sa crnogorskim standardom u jotovanoj varijanti* (isticanje je moje – J. Š.)“?

Glušica jotaciju kao jezički fakat povezuje s društvenim i psihološkim karakteristikama govornika. Krajnje je upitno kako jedna glasovna alternacija utiče na izostanak „funkcionalne polivalentnosti, intelektualizacije, modernizacije, internacionalizacije“, što se u ovome terminološki pregnantnom a suštinski besmislenome Glušičinu pasusu imputira jednoj varijanti crnogorskoga standardnog varijeteta. Nejasno je iz ovakvih stavova, koji se nerijetko čuju i u akademskim i u neakademskim krugovima, kako to da niko ne dovodi u pitanje ni modernizaciju ni intelektualizaciju ni internacionalizaciju ni prestiž trpnoga glagolskoga pridjeva *postiden* od glagola *postidjeti*, ali isti glas *đ* kao posljedica jekavske jotacije u samome glagolu *postidjeti* baca postide-noga govornika na društveni rub i na dno obrazovne ljestvice.

To ni u kome slučaju nije lingvistički, već duboko društveni problem, kao što je društveni problem i kad neko iz akademske zajednice svoj subjektivni doživljaj stvarnosti bez ikakvih dokaza promovise kao naučni fakat: kao kad npr. Glušica podmeće da je crnogorski jezički standard samo *jotovana varijanta* ili da je jekavska jotacija „arhaična“ i „nacionalistička“. Takvo etiketiranje govora i govornika, osim što je društveno neodgovorno, nekulturno i primitivno, posve je nenaučno.

Još jedan dokaz takvih stavova možemo naći i na strani 98, đe kaže: „Izrađeni su pravopis i gramatika sa radikalnim otklonom od postojeće norme u jotovanoj varijanti, a posljedica toga je opšta neprihvaćenost propisane norme, pa se pribjegava sili i zastrašivanju – iza pravopisa stoji država, ko ga ne poštuje protiv države je i protiv cr-

nogorskog jezika.“ U standardnome crnogorskom jezičkom varijetetu nije obavezujuća upotreba jotovane varijante. Norma je izrazito demokratska te govornik može izabrati želi li jotovati ili ne i upotrebljavati u zvaničnim situacijama varijantu koju sam izabere. Stoga je stav da je „radikalnim otklonom od postojeće norme u jotovanoj varijanti“ izazvana „opšta neprihvaćenost propisane norme“ – dezinformacija, ali je takva dezinformacija autorki bila neophodna za formiranje mita o „sili i zastrašivanju“ građana od strane države, s kojim smo suočeni u nastavku rečenice.

Glušica tako zauzima ulogu kentaura koji brani standardni jezik s jedne strane od lingvista koji identifikuju opšte jezičke karakteristike na teritoriji Crne Gore i uključuju ih u standardni varijetet, a s druge strane od samih govornika, namećući im vještačke tvorevine kao navodni dokaz intelektualizacije i modernizacije jezika i društva.

Istina je da su u aktuelnom procesu standardizacije crnogorskoga jezika normirane neke crnogorske odlike koje crnogorski jezik odvajaju od drugih standarda bivšega srpskohrvatskoga jezika. No razlikovnost prema vanjskome svijetu, ma koliko blizak bio, niti je bila presudna u procesu standardizacije, niti bi okrenutost ka drugim standardima trebala biti temeljno načelo standardizacijskoga procesa. U kodifikaciji se prije svega vodilo računa o karakteristikama crnogorskoga jezičkoga idioma, jer taj će standard koristiti govornici toga jezika. Jezik pripada govornicima, a ako su na čitavoj teritoriji Crne Gore prisutne određene jezičke osobine, zašto bi se to zanemarivalo zarad održavanja sličnosti s onima koji unekoliko drugačije govore i koji su te svoje jezičke crte (drugačije od crnogorskoga) već ranije uveli u svoj standard?

U suprotstavljanju aktuelnome crnogorskom jezičkom standardu Glušica se konstantno poziva na komunikabilnost, na komunikacijsku funkciju jezika, koja je novim crnogorskim standardom navodno ugrožena. No takva su upozorenja besmislena. Ako su u crnogorskom standardnome varijetetu usvojene odlike koje su, kako reče, previše bliske „narodnome govoru“, a govornici se u svakodnevnoj komunikaciji bez problema sporazumijevaju s govornicima drugih bliskih jezika, kako će ta bliskost crnogorskoga standarda „narodnome govoru“ ugroziti međusobnu komunikaciju ljudi iz regiona?! Jasno je da neće, zato se kao argument manipuliše emocijama onih koji je slušaju ili čitaju. Svi s prostora bivše SFRJ bez ikakvih teškoća vazda su prepoznavali go-

vornike i govornice s prostora Crne Gore. To potvrđuje i D. Brozović u već čuvenoj gotovo četiri decenije staroj konstataciji: „Postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca“ (Brozović, 1984: 60). I to nikad nije izolovalo Crnogorce. Pa zašto bi sad uvođenje takvih karakteristika u standard pravilo „komunikacijske barijere“ i vodilo „u izolacionizam“?! Jedino zato što prijetnja getoizacijom zvuči opasno i podesna je za manipulaciju. Kad ovakav stav iznese neko ko je na visokoj univerzitetskoj poziciji i predstavlja se kao stručnjak za jezik, „običan svijet“ povjeruje. Kao što povjeruje i kad mu s tih istih visina kažu da ono kako govori svaki dan nije pravilno, a to onda znači da je neobrazovan i nepismen... Uostalom, komunikaciju mnogo više otežavaju artificijelne standardnojezičke intervencije s ciljem „jezičke pravilnosti“ i „artificijelnosti“, jer govornike čine nesigurnima, nego uvođenje postojećih, uobičajenih i raširenih jezičkih crta u standardni varijetet.

Izuzetno mnogo pažnje Glušica u svojim standardološkim interpretacijama posvećuje funkciji prestiža standardnoga jezičkog varijeteta. Pritom, prestižnim smatra jedan standardni varijetet i ne prihvata da se status i karakteristike toga varijeteta mogu mijenjati. U jednom od takvih segmenata Glušica piše:

Crnogorski standard ne ispunjava *funkciju prestiža*, prestižni status standardnog jezika odražava se njegovom kultivacijom i brigom o pravilnoj jezičkoj upotrebi. Onima koji su ovladali standardnim oblicima jezika obezbjeđuje se društveni prestiž u poređenju sa onima koji nijesu. Na postavljano pitanje: da li aktuelni crnogorski standard u jotovanoj varijanti nudi takav prestiž, odgovor je nedvosmisleno – ne. Upravo obrnuto, crnogorski jezički standard prihvatanjem oblika iz crnogorskih narodnih govora za normativne, izjednačio je one koji su obrazovani sa onima koji nijesu išli u školu. Crnogorskim standardom se praktično ukidaju narodni govori i supstandardni idiomi, što je veoma štetno. (2020: 223–224)

Forsiranje narativa da crnogorski jezički standard „u jotovanoj varijanti“ ne nudi prestiž i da izjednačava „one koji su obrazovani sa

onima koji nijesu išli u školu“, pored toga što je neistina, odjek je ne-kulture kojom se čitave društvene grupe omalovažavaju i stigmatizuju i kojima se korisnici određenih jezičkih oblika postavljaju u inferioran odnos prema onima koji te kategorije ne koriste u zvaničnoj komunikaciji. To dovodi do društvene segregacije, a takav se postupak jednači s jezičkim rasizmom.

Istinski lingvisti ne bi smjeli subjektivne stavove prema jeziku predstavljati kao nauku i preko njih jačati društvene podjele. Naučnici ne utiču na prestižnost statusa jednoga jezičkoga varijeteta u odnosu na drugi, niti ga podstiču. Jedino ga mogu izučavati.

Iznošenjem ovakvih stavova s pozicije lingvistkinje i univerzitetske profesorice Glušica kreira mišljenje javnosti na posve nenaučnim osnovama. Prestiž određenome jezičkome varijetetu daju njegovi govornici, a pritom je već gotovo šezdeset godina u nauci poznato da i dijalekti mogu biti prestižni (teoriju o *overt* i *covert prestige* uveo je u sociolingvistiku Vilijam Labov 1966. godine), što Glušica ili ne zna ili ne želi pomenuti zarad ostvarenja svojih propagandnih ciljeva. Prestiž određenoga jezičkoga oblika dakle nije nikakva imanentna jezička odlika, već mu taj status daje odnos govornika ili slušalaca u datome momentu. Taj odnos čvrsto je povezan s odnosom prema društvenim grupama koje dati jezički idiom koriste. U pitanju su stavovi, a stavovi su, poznato je, promjenljiva kategorija.

No Glušica nastavlja:

Pored prestižne funkcije standardnog varijeteta nad drugim idiomima jednog jezičkog sistema (što ne znači da je on bolji, precizniji, logičniji, vredniji, jasniji od njih) možemo govoriti i o prestižnosti među različitim jezicima, ili varijantama nekog policentričnog jezika. Na prestižnost utiču ekstralingvistički faktori: broj govornika i ekonomska moć zajednice koja se služi nekim jezikom ili varijantom. Kad je riječ o crnogorskom jeziku treba ovo posebno imati na umu. Niti nam broj govornika, niti ekonomska snaga države dozvoljava eksperimente u procesu restandardizacije i radikalne otklone od postojećeg stanja u standardnom idiomu. Ovdje se prije svega misli na ogromne, a nepotrebne materijalne izdatke u izdavanju novih udžbenika, priručnika i knjiga u obrazovnom sistemu prilagođenih novom pravopisu, kao i troškove preštampavanja književnih djela bogate crnogorske literar-

ne tradicije, i naravno, ne samo crnogorske, novim pravopisom. Takođe, crnogorski kao jezik sa malim brojem govornika treba da dobije ne samo unutrašnje priznanje, već i eksterno, vanjsko i da se nađe na listi jezika svijeta. Svaki popis jezika svijeta u sebi nosi tragove političkog i ekonomskog uticaja. Što je jedna jezička zajednica ekonomski moćnija, to je sigurnije mjesto njenog jezika na bilo kojoj listi (Škiljan 2008: 86). Kakav će status crnogorski jezik imati u inostranstvu i na kojim će se univerzitetskim katedrama izučavati svakako zavisi i od standardnog njegovog oblika i od (ne)mogućnosti njegovog izučavanja uz ostala tri bliska standarda: bosanski, hrvatski i srpski. (2020: 224)

Glušica i ovđe stav o jeziku postavlja kao nepobitnu lingvističku činjenicu, što se nijednom naučnom metodom ne može dokazati, i zloupotrebljava naučni diskurs da podstiče predrasude o jezicima i njihovim govornicima. U ljudskoj je prirodi težnja ka društvenome vrhu i stoga je jasno da svi teže da se uključe u prestižno društvo. No ovđe se takav narativ argumentuje potpuno nonsensnim povezivanjem prestiža različitih (standardno)jezičkih varijanti s ekonomskom isplativošću štampanja knjiga i udžbenika na izmijenjenome pravopisu u okviru jednoga standardnojezičkoga areala. Pored toga što je nonsens, u ovome se pasusu izriče niz neistina i propagandnih poruka: nije istina da su se morali preštamovati svi udžbenici, jer je, kao što se naslućuje i iz Glušićinih tekstova, nejotovana varijanta pravopisa vrlo bliska prethodno važećem pravopisu. Udžbenici se svakako moraju mijenjati zbog izmjena u programima, zbog praćenja savremenih saznanja i postignuća. Redovno ažuriranje sadržaja udžbenika mora biti jedan od obrazovnih prioriteta. Udžbenici se pritom kupuju u velikom broju primjeraka te se svake godine doštamavaju, što Glušica zna, jer je nekima i sama bila autorka. U tim reprintima izvršena lektura ne predstavlja apsolutno nikakvo ekonomsko opterećenje, ne utiče na javne finansije niti na ekonomsku situaciju u društvu, a naročito ne utiče na položaj Crne Gore ili crnogorskoga standardnojezičkoga varijeteta među državama regiona. Besmislenost ove argumentacije može se predočiti i na drugačiji način: vodeći se ovakvim rezonovanjem, možemo li zaključiti da se jezički standard nikad ne bi trebao mijenjati da se ne bi ugrozila ekonomija države?

Pored toga što još jednom pod crnogorskom normom podrazumijeva isključivo jotovanu verziju (a jotovanu verziju pritom predstavlja kao posve nov jezički idiom), Glušica 2020. godine piše da crnogorski jezik tek treba da dobije eksterno priznanje, i pored činjenice da je 2017. godine crnogorski jezik dobio ISO kod, da je u Enciklopediju slovenskih jezika i lingvistika uvrštena jedinica o crnogorskome jeziku te da je akronim BCMS posve uvriježen, nije jasno na koju vrstu eksternoga priznanja autorka misli.

Kodifikovane rezultate jekavske jotacije Glušica dalje naziva „radikalnim mijenjanjem postojećeg standarda“, što, kako kaže, „pored kulturološkog šoka izaziva i rascijepljenost u društvu“ (2020: 223). Godine 1997. pisala je (na što, ne citirajući, i sama podseća u ovoj knjizi): „Ako bi pošli od stanja u crnogorskoj ijekavici, bilo u pisanoj literarnoj tradiciji, bilo u crnogorskim narodnim govorima, bilo u savremenoj komunikaciji u kojima se jotovani suglasnici *d* i *t* nijesu nikada prestali upotrebljavati, najčešće kao jedina varijanta, onda bi se, sigurno, nametnulo pitanje mogućnosti revidiranja postojeće ijekavske norme“ (1997: 253). Danas pak tvrdi da takva promjena u normi izaziva kulturni šok, usljed čega, kako nastavlja: „Intelektualna elita koja svoj jezik naziva i smatra crnogorskim odbija nametnute promjene u standardu ne mijenjajući pravopisne i pravogovorne navike. Nasuprot njima, malobrojni Crnogorci po zanimanju i partijci po zadatku preko noći mijenjaju svoj iskaz i jotovane oblike koriste u institucionalnim kontekstima i službenim komunikacijskim situacijama kao dokaz političke podobnosti i nacionalne pripadnosti pravdajući takav postupak iskazivanjem lojalnosti crnogorskoj državi ili partiji“ (2020: 223). Suprotstavljajući „intelektualnu elitu“ koja njeguje nepromijenjene „pravopisne i pravogovorne navike“ onima koji su partijski ljudi na zadatku i nacionalisti po zanimanju, Glušica nanovo manipuliše time da je bivši srpskohrvatski standard prirodan, a crnogorska norma nametnuta od strane političara, te da srpskohrvatski standard njeguju intelektualci, a crnogorski standard nemoralni, potkupljivi ljudi, što je zloupotreba jezika i zloupotreba lingvistike koja za cilj ima društvenu devastaciju i polarizaciju.

Premda Glušica postavke aktuelne crnogorske jezičke standardizacije naziva „pogrešnim i retrogradnim“ (2020: 220), taj je proces upravo u svojim postavkama u skladu s najsavremenijim sociolingvi-

stičkim trendovima i shvatanjima. U *Pravopisu* i *Gramatici crnogorskoga jezika* nesumnjivo ima prostora za preradu, dopunu i doradu, ali postulati i načela crnogorske jezičke kodifikacije u smislu njihova oslanjanja na opšternogorske jezičke oblike prate savremena sociolingvistička tumačenja da su vladari jezika njegovi govornici i da se standardni jezički varijetet ne smije koristiti za društvenu segregaciju – ni teritorijalnu, ni uzrasnu, ni obrazovnu, što trenutno čini grupa lingvista okupljena oko Rajke Glušice i Igora Lakića, kao najistaknutijih predstavnika ideologije standardnoga jezika u Crnoj Gori.

Različite verzije pravopisa

Dio poglavlja „Kodifikacija crnogorskog jezika“ (2020: 67–98) Glušica posvećuje poređenju javnosti nedostupnih verzija pravopisa: jedne koju je uradio Adnan Čirgić i druge kojoj autorstvo potpisuju Rajka Glušica i Zorica Radulović.

Evo ukratko kako predstavlja date verzije pravopisa:

Za verziju koju je predao Adnan Čirgić Glušica kaže da je zasnovana na idejama i stavovima Vojislava P. Nikčevića, što, kako kaže, „autor i sam ističe u uvodnim napomenama toga pravopisa“ (2020: 81). „U ovoj verziji pravopisa predloženo je da standardni crnogorski jezik ima 32 foneme, azbuka i abeceda 32 grafeme (Nikčevićev pravopis ima 33 foneme, pored *ś* i *ž*, tu je još i *dz*). U glasovni sistem uvedene su nove ‘foneme’ *ś* i *ž* nastale najčešće jekavskim jotovanjem, normirani su skoro svi produkti jekavskog jotovanja glasova *tj=ć*, *cj=ć* i *dj=đ*. Kao i u Nikčevićevom pravopisu jotovani oblici, tj. produkti jekavskog jotovanja normirani su najčešće kao jedini ispravni oblici sa vrlo rijetkom upotrebom dubleta, tj. mogućnosti da se koriste i nejotovane forme koje su skoro sto pedeset godina bile normativne“ (2020: 81). Nakon opisa jotacije Glušica zapisuje: „Ostalim pravopisnim problemima i partijama u ovoj verziji pravopisa nije posvećivana posebna pažnja, niti su oni razrađivani ili unaprijeđeni, dosta su šturo obrađeni i uglavnom prate ono što je zapisano u postojećim pravopisnim priručnicima“ (2020: 82–83).

S druge strane, u opisu pravopisne verzije kojoj je bila koautorka Glušica ne navodi koliko je fonema predloženo za standard, što je već alarm za manipulaciju koja slijedi. Kaže da su autorke „polazile od po-

stojeće norme i *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske iz 1960. koji je tada još uvijek bio na snazi u Crnoj Gori“ (2020: 83) te da „Takvom kodifikacijom, koja je prirodni nastavak dosadašnjeg jezičkog razvoja, ne raskidamo sa tradicijom zajedničkog standardnog jezika, ni sa srodnim susjednim standardima, niti podrivamo crnogorski nacionalni identitet koji nije ugrožen činjenicom da nam je standardni varijetet u strukturi i sistemu isti kao i standardi ostala tri naroda“ (2020: 83).

Ustanovljeno je dakle da s jedne strane imamo ponuđeno uvođenje jotacije u standard, pri čemu ostala pitanja „uglavnom prate ono što je zapisano u postojećim pravopisnim priručnicima“, a s druge strane imamo (u diskursu je to dato kao kontrast) „prirodni nastavak dosadašnjeg jezičkog stanja“, „neraskidanje s tradicijom zajedničkog jezika“, te „postojeću normu i *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*“, koji je tada još uvijek bio na snazi u Crnoj Gori“. Na osnovu ovoga poređenja mogli bismo zaključiti da jedina razlika među verzijama pravopisa leži u uvođenju jotacije u standardni varijetet koje nudi jedan rukopis. Ta se verzija pravopisa predstavlja kao radikalni raskid s tradicijom, iako se osim u jotaciji po ostalim pitanjima vodi istim postojećim pravilima na koja su se pozvale autorke druge verzije.

No nekoliko rečenica kasnije priča o drugoj verziji pravopisa (koja ne nudi radikalni raskid uvođenjem jotacije) dobija neočekivani obrt: „Najveći otklon od postojeće norme u ovom pravopisu bilo je uvođenje grafeme *ś* za bilježenje (samo kao dubletna rješenja) nekih oblika sa tim glasom, a to su nadimci, hipokoristici, deminutivi, dijalekatska leksika i razni uzvici za vabljenje stoke: *Miša, Šole, tašo, šuma, šerpati, šuma, miś* i sl. Da se glas *ś* uvede u fonološki sistem crnogorskog standarda, naveli smo nekoliko razloga: frekventna upotreba u kolokvijalnome govoru, može da bude semantički diferencijalni znak, ima izraženu onomastičku, lingvističku i transkripcionu funkciju (Glušica 2009b: 287–300)“ (2020: 84–85).

Što se iz stavova iznešenih u citatima dâ zaključiti?

1. Glušica svoju kodifikaciju opet vezuje za „prirodni nastavak dosadašnjeg jezičkog razvoja“, što je besmislica, jer kodifikacija uvijek fiksira jezik, ometajući mu razvoj i protiveći se tome razvoju. Jezički razvoj i jezičke promjene uvijek su korak ispred standardnoga jezika. O „prirodnosti“ nečega što je nastalo kao posljedica dogovora određene

grupe ljudi, te je samim tim uvijek u nekoj mjeri artifičijelno, govorila sam u prethodnome dijelu.

2. Pravopisni prijedlog Adnana Čirgića predviđao je 32 fonema i isto toliko grafema. Glušica i Radulović predlagale su „uvođenje grafeme *ś* za bilježenje (samo kao dubletna rješenja) nekih oblika sa tim glasom“, kao i da se „glas *ś* uvede u fonološki sistem crnogorskog standarda“, za što su navele nekoliko (posve opravdanih) razloga. Glušica se toliko protivi ideji da su *ś* i *ž* fonemi da, komentarišući Čirgićevu verziju pravopisa, taj termin stavlja pod navodnike: „U glasovni sistem uvedene su nove ‘foneme’ *ś* i *ž*“. Nasuprot tome, nema nikakav problem s metodologijom nenaučnih tvrdnji da svojom koautorskom pravopisnom verzijom pored trideset fonema u fonološki sistem uvede – glas.

3. Između stava da svojim prijedlogom pravopisa dvije autorke ne raskidaju s tradicijom uz tvrdnju „da nam je standardni varijetet *u strukturi i sistemu isti* kao i standardi ostala tri naroda“ (isticanje moje) i obrazloženja zašto su koautorke predložile „da se glas *ś* uvede u fonološki sistem crnogorskog standarda“ (isticanje moje) stoji samo jedan pasus. Kako može nešto biti isto kao što je bilo ako se u njega uvede nešto novo, što dotad u njemu nije postojalo?! Kako može sistem biti isti kad u jednoj verziji ima 30 fonema / grafema, a u drugoj jedan član više?!

4. U obrazloženju da se „glas *ś* uvede u fonološki sistem“ Glušica kao argument autorki navodi da „može da bude semantički diferencijalni znak“. Nekolike stranice kasnije, oponirajući Čirgićevome rješenju, zapisuje: „Da bi neki glas bio fonema, po teoriji praških fonologa, mora da nosi razliku u značenju, pored drugih osobina“ (2020: 92). Dakle, „glas *ś*“ koautorke ovoga prijedloga pravopisa uvode u fonološki sistem, čime – tako kažu – ne mijenjaju sistem, obrazlažući uvođenje time što taj glas može nositi razliku u značenju, što ga ipak po njihovom tumačenju ne čini fonemom iako fonem za razliku od glasa nosi razliku u značenju. I onda to nazovu naučnim objašnjenjem i dobrom metodološkom osnovom.

5. I konačno, autorke su se, kako kaže Glušica, odlučile da izmijene grafemski i fonološki sistem crnogorskoga standardnog jezičkog varijeteta (pritom konstatujući da ne mijenjaju sistem i strukturu samoga jezika), a novouvedeni grafem u standardnome varijetetu služiće „za bilježenje (samo kao dubletna rješenja) nekih oblika sa tim glasom, a to

su nadimci, hipokoristici, deminutivi, dijalekatska leksika i razni uzvici za vabljenje stoke“. Pitanja se sama nižu: Kakve veze ima dijalekatska leksika sa standardnim varijetetom? U dijalektološkoj literaturi taj se grafem uostalom odavno koristi. Kako se mogu nadimci, hipokoristici, uzvici koji sadrže *ś* pisati dubletno, ako u njima *ś* nije (a ni u jednome takvom slučaju nije) nastalo jekavskom jotacijom? U kojim se deminutivima javlja *ś* a da se ne javlja i u motivnoj riječi i po čemu bi se ti oblici pisali (dubletno) sa *ś* a njihova motivna riječ ne?

Komentar da su odustali od navedenoga prijedloga u navodno novoj verziji pravopisa koju su, navodno, predali dekanu Filološkoga fakulteta, a koju je on, navodno, odbio da objavi, ne opravdava ovoliko količinu lingvističkih besmislica koje je Glušica sručila na nepune dvije strane teksta, nastojeći je predstaviti kao nauku i mudrost. Ove su dvije stranice naročito značajne jer se Glušica u velikome dijelu teksta obrušava na pravopisna načela iz verzije Adnana Čirgića, koja naziva nenaučnima, a vidimo da je u isto vrijeme zagovarala ista takva rješenja, zasnovana na istim dokazima.

Da paradoks bude veći, u istome pasusu u kojemu govori o uvođenju „glasa *ś* u fonološki sistem“ crnogorskoga jezika Glušica javlja i da su u svojoj verziji ona i Radulović predlagale i „priznavanje normativnog statusa nekim produktima jekavskog jotovanja“, u obliku dubletnih rješenja, a „bila su dosta ograničenog broja“: „U ovom pravopisu sve ono što je bilo uvedeno kao novo funkcionisalo je kao dubletno i bilo više simboličke prirode nego systemske i jezičke, npr. predloženo je da normativno bude pored *djed* i *đed*, *djevojka* i *đevojka*, *gdje* i *đe*, *vidjeti* i *viđeti*, *štedjeti* i *šteděti*, *vrjtjeti* i *vrćeti*, *letjeti* i *lećeti*, *žutjeti* i *žućeti* i sl.“ (2020: 84).

Bilo bi jako zanimljivo da čujemo lingvističko objašnjenje što znači da je nešto u standardnome varijetetu „više simboličke prirode nego systemske i jezičke“ i kako se „simbolička priroda“ objašnjava naučnom metodologijom.

Na koncu, kad smo ustvrdili da su obje verzije unijele (u različitoj srazmjeri) iste intervencije, uporedimo sljedeće. Za Čirgićevu verziju Glušica u zaključku iznosi *utisak* (što ukazuje na subjektivnost tumačenja): „*Stiče se utisak* da je autoru ove verzije pravopisa i njegovim podržavaocima bilo najvažnije uvođenje novih grafema i normiranje produkata jekavskog jotovanja kao najistaknutijih crnogorskih jezičkih

crta, po kojima će se crnogorski standardni varijetet razlikovati od ostalih novoštokavskih standarda“ (2020: 83, isticanje moje), dok svoju koautorsku verziju Glušica objektivizuje: „*Cilj naših intervencija nije bio napraviti razlike između crnogorskog standarda i drugih standardnih jezika bosanskog, hrvatskog i srpskog već konstatovati postojeće stanje savremenog jezika u Crnoj Gori u prestižnim funkcionalnim stilovima i to normirati.*“ (2020: 83, isticanje moje). Nevoljno ili ne, svjesno ili ne, Glušica je ovom konstatacijom o svojoj verziji pravopisa potvrdila ono što u ostatku knjige načelno negira – da se produkti jekavske jotacije javljaju i u „prestižnim funkcionalnim stilovima“.

Kad se komentari koje je Glušica krajnje subjektivno napisala liše manipulativnih intervencija i svedu na objektivni nivo, suštinske razlike između dviju Ekspertske komisiji ponuđenih verzija pravopisa nijesu bile velike: i Čirgićeva verzija i verzija Glušice i Radulović predviđale su intervencije u grafemskome i fonološkome sistemu crnogorskoga jezika, jedna je predviđala dva nova elementa, druga jedan, ali je posljedica u smislu razlikovnosti predložene norme od drugih standarda ista. Obje verzije priznavale su normativni status produktima jekavske jotacije, pitanje je samo u kojoj mjeri (ta mjera nije bila toliko različita kakvom je sad Glušica predstavlja, o čemu ću više govoriti pri kraju ovoga teksta), a obje su verzije očito imale svojih metodoloških nedostataka. Primjedba da je identična izmjena s jedne strane učinjena iz nacionalističkih pobuda, dok je s druge samo „simboličke prirode“ možda i najbolje prikazuje Glušičinu „naučnu“ metodologiju.

Nakon ovoga Glušica prelazi na interpretaciju usvojenih ortografskih priručnika, tj. dva izdanja *Pravopisa crnogorskoga jezika* (2009. i 2010). U segmentu naslovljenom „Neka nenaučna rješenja“ Glušica piše:

Nenaučna su i neutemeljena objašnjenja opravdanosti uvođenja mekih glasova *ś* i *ž* iz nekih crnogorskih narodnih govora u standard (5. i 6. tačka). Osnovni razlog uvođenja ovih glasova u standard jeste stvaranje razlika u odnosu na druge varijante policentričnog zajedničkog jezika čime bi se pokazalo da se radi o različitim jezicima. Autori pravopisa to i kažu: „Fonemi *ś* i *ž* glavno su razlikovno obilježje između crnogorskoga i ostala tri štokavska standardna jezika“ (53). Oni se pozivaju na to da su „uobičajeni i opšteprisutni glasovi na cijelom crnogorskom je-

zičkom terenu“. Prije svega, to nije tačno, ti glasovi nijesu opšteprisutni, nemaju ih svi crnogorski govori i govornici, čestost upotrebe je upitna, naročito glasa *ž*, broj leksema sa tim glasom je zanemarljiv, ne postoji ni jedna riječ koja počinje ovim glasom“ (2020: 123–124).

Ovđe moram ukazati na više stvari. U *Pravopisu crnogorskoga jezika* niđe ne piše da je „osnovni razlog“ uvođenja *ś* i *ž* u standard „stvaranje razlika u odnosu na druge varijante policentričnog jezika čime bi se pokazalo da se radi o različitim jezicima“. U *Pravopisu* piše tačno ono što stoji u rečenici citiranoj s 53. strane: „Fonemi *ś* i *ž* glavno su razlikovno obilježje između crnogorskoga i ostala tri štokavska standardna jezika“. Da piše išta drugačije, to bi bila laž ili manipulacija, kao što je manipulacija dodavanje citiranoj rečenici značenja koje ona nema. Nema velike razlike između crnogorskoga standarda i ostalih štokavskih standarda. Glavna je razlika u tome što je u crnogorskome standardnome varijetetu mjesto dato i glasovima koji postoje na čitavoj crnogorskoj teritoriji, koriste ih (u većoj ili manjoj mjeri) govornici svih uzrasta, javljaju se i u urbanim i u ruralnim sredinama. Obrazloženje uvođenja *ś* i *ž* u standard dato je u uzročnoj rečenici koju Glušica ignoriše, a koja neposredno slijedi onu koju citira: „S obzirom na to da čine markantno obilježje crnogorskoga savremenog jezika, da su se održali u upotrebi kao opšteprisutni crnogorski glasovi uprkos višedecenijskoj ortografskoj i ortoepskoj normi koja ih je tretirala kao dijalektalne, oni su dio standardnojezičke norme“ (Pravopis 2010: 53).

U nastavku citiranoga pasusa Glušica kaže da se autori *Pravopisa* „pozivaju na to da su“ glasovi *ś* i *ž* (pa citira) „uobičajeni i opšteprisutni glasovi na cijelom crnogorskom jezičkom terenu“. Uz citat ne donosi referencu, niti je može biti jer u *Pravopisu crnogorskoga jezika*, ni u prvome ni u drugome izdanju, datoga navoda nema. Glušici je ovaj falsifikat neophodan da bi zaključila da je u pitanju neistina: „ti glasovi nijesu opšteprisutni, nemaju ih svi crnogorski govori i govornici, čestost upotrebe je upitna, naročito glasa *ž*, broj leksema sa tim glasom je zanemarljiv, ne postoji ni jedna riječ koja počinje ovim glasom“.

Da prvo utvrdimo što kaže literatura o prostiranju glasa *ś* na crnogorskome jezičkom arealu. Posluživu se koautorskim prijedlogom pravopisa Glušice i Radulović, u kojem se u tački 5 na str. 10 navodi

sljedeće: „Suglasnik *ś*, i pored činjenice da je u posljednjih 150 godina zvanična ortografska i ortoepska norma zabranjivala njegovu upotrebu, i dalje ostao *opšteprisutno markantno crnogorsko jezičko obilježje*, pa takva njegova upotreba *obavezuje na uvođenje ovoga fonema i grafema* u crnogorski standardni jezik“ (isticanje moje). Nije problem što Glušica odustaje od svojih stavova, ali je problem kad odustane od čitave nauke. U *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* Adnana Čirgića (2017) opisan je konsonantski sistem svih crnogorskih govora, a prisustvo *ś* i *ž* na čitavome crnogorskom terenu potvrdili su i Pavle Ivić i Asim Peco u svojim studijama 1956. i 1978. godine. Naspram tih referenci stoji Glušičina tvrdnja iz kasnije faze njezina jezikoslovnoga razvoja da „ti glasovi nijesu opšteprisutni, nemaju ih svih crnogorski govori i govornici“ proturena kao naučna istina – bez ijednoga argumenta, bez ikakva poziva na literaturu i istraživanja, makar imenovanja i jednoga govora u kojem ti glasovi ne postoje.

Što se tiče konsonanta *ž*, u *Pravopisu crnogorskoga jezika* (tačka 5, strana 16) jasno stoji: „O kodifikaciji fonema i grafema *ž* nije odlučila frekventnost njegove upotrebe, već činjenica da se radi o opštem i uobičajenom (samostalnom) glasu u crnogorskome jeziku. Iako je broj leksema u kojima se javlja fonem *ž* ograničen, istraživanja su pokazala da je areal njegova prostiranja i upotrebe u Crnoj Gori identičan s arealom na kojem se javlja konsonant *ś*, što znači da je opšteprisutan na cijelome crnogorskom jezičkom terenu.“

Iz Glušičinih tekstova ni ovako sabranih u jednu knjigu nije baš lako ispratiti njen naučnički razvoj. Pri objedinjavanju tekstova ni ona ni urednik Ivan Čolović ni recenzent Ranko Bugarski, kojemu je naročito zahvalna na pomoći i ukazanim propustima, nijesu primijetili brojne nelogičnosti. Glušica je na primjer u toj verziji pravopisa koju je 2009. godine predala Ministarstvu prosvjete i nauke bila za uvođenje „glasa *ś*“ u „fonološki sistem crnogorskoga jezika“, ali izgleda nije bila za to da se tome glasu dâ status fonema. Kako se nešto što nije fonem može naći u fonološkome sistemu – pitanje je dosad neobjašnjeno. I to što navodi da je ipak od toga prijedloga odustala u verziji koja, kao ni ovaj prijedlog, nikad nije objavljena ne znači mnogo, jer se jedna od manipulativnih strategija koje koristi u knjizi zasniva upravo na tome što Glušica stavove oponenta stare deset i više godina suprotstavlja svojim novoformiranim stavovima,

iako je većinu, kako se vidi, u vrijeme izrade i usvajanja Pravopisa podržavala i promovisala.

Kako je to lijepo argumentovao Novica Vujović: „Bez želje da se ovo shvati kao kakva vrsta neumjesnoga poređenja, na ovome se mjestu ipak moramo zapitati što bismo o Karadžićevoj reformi srpskoga jezika (a on je, kako se veli, reformisao svoju reformu u više navrata) znali kad bismo o njoj govorili zaustavljajući saznanja na njegov rad do 1814. ili 1818, na primjer, zanemarujući sve što je učinio nakon toga?! Ko prati kretanja u montenegristici ili čita monografije FCJK, zna da je za Adnana Čirgića bez ostatka zaslužnik u montenegristici Vojislav Pavlov Nikčević. Zaključak, međutim, nije potpun ako se ne konstatuje da je Čirgić brojne Nikčevićeve stavove korigovao, odbacivao ili prilagođavao vremenu i novim naučnim saznanjima“ (2020: 205).

U potrazi za smislom

Glušica je u časopisu *Riječ* (broj 4, 2010: 42) objavila priču koju je nasloвила *Ovako je bešedio Mišo*, potom ju je u martu 2011. godine publikovala u dnevnom listu *Vijesti* u kontekstu tekstova kakvi se mogu očekivati u udžbenicima crnogorskoga jezika koji su u tome trenu bili u izradi, pa onda opet u knjizi *Crnogorski jezik i nacionalizam* (2020: 242–243). Tekst je čitan i na promociji ove knjige koja je organizovana u Nikšiću septembra 2021. godine.

Pošto je relativno kratak, donosim ga integralno:

Mišo pođekad šćaše bešediti o nekijem šećanjima iz đetinjstva i o tome kako šćaše odbaciti svoj veleljepni pošed, inače nije imao pošedovni list, jer ga je šenjalo da će se negđe drugđe zauvar ućešit od toga đečjeg šećanja, zbog kojeg šćaše biti po vas dan šetan i neućešan. Njegov bižo izede šekutićem kožu nogu, a ona mu rogom išeče ženicu. Bđa (imperfekta glagola bdjeti) nad njima dok se nijesu ubaždeli. Tijeh muka pašijeh i kožijeh šećao se đe gođ bi odšeo. Posta preošetljiv, ošetno đetinjast, no kako bješe došetljiv, šeti se da pošeti ševernog mu vrljookog i bastadurnog sušeda Žaja, orjeđeg, prošecnog ćešitelja, i njegovu ženturaču – ženturinu Žanu koja ga je pođekad mržela, i da onđe prešedi vas poneđeljak. Šede u svoj dvošed, žato (hipokoristik od zlato) svoje, pa pravo na sušedni zemljopošed. Kad tamo svugđe gušenice,

ižedoše pašake, seme na semeništu i vas šenokos, nastaja šeća i šećkanje, dok su susjedi šedeli bašibozučki na svojijem napuvanijem šedištima, čkileći od šekiranja. Bešedio je poslije da je predošćao da će pošetu susjedima ošenci neka šekiracija. Viđevši da zablude i da došetka, da će susjed češitelj očerati šetna šecanja koja su ga zapošela, nije dobra, on šutradan napravi zašedu jednoj tankošenoj i usplamćeloj đevici koja šeknu, zašekomani i zašerpa kao neka ušedělca, a ne učešiteljski i đevičanski. Zaisto ga prešeće te pobježe, ne šecam se bogme, ili na Ševerni pol ili u Ševernu Ameriku da se učeši. Tamo kad gođ bi zaruđela Ševernjača i zašencila Velikog međeda, Mišo bi pravio prešek svojega života i svojijeh teškijeh i bezućešnjeh ošecanja.

Priča koju je Glušica izmislila može se posmatrati kao stilska vježba teksta opterećenoga aliteracijama, što donekle ometa čitanje naglas. No njeno čitanje mnogo više ometa semantika: sakupljene riječi dovedene su u toliko apsurdan kontekst i vezu da je tok priče nemoguće pratiti. Besmislenost ovoga pseudologičkog eksperimenta lako je provjeriti: uzimimo bilo koji rječnik – pravopisni ili opšti ili koji drago – i pokušajmo povezati riječi koje smo probrali po estetskome a ne po semantičkome kriterijumu. Šansa za iole koherentan tekst tako nastao ne postoji bez obzira na primijenjena gramatička pravila i standardnojezičku strukturu.

Tekst koji nam donosi Glušica odgovara onoj čuvenoj rečenici Čomskog o bezbojnim zelenim idejama koje bijesno spavaju: riječi su tu, gramatičke veze i pravila su tu, struktura je tu, a smisla jednostavno nema, pa je logično da i izvorni govornik stoji zapitan nad značenjem onoga što je upravo pročitao. To je jedino što u vezi s ovim tekstom Glušica nije mistifikovala. To je u čitavoj ovoj priči jedina činjenica: ovo štivo nerazumljivo je izvornome govorniku.

U tekstu zaista ima riječi kojima apsolutno nije bilo mjesto u pravopisnome rječniku – konkretno nadimci, hipokoristici *bižo* i *žato* te imenice *ženturina* i *ženturača*. I to je to. Za svaku drugu navedenu riječ može se naći objašnjenje zašto je u pravopisnome rječniku – najčešće se ono svodi na jekavsku jotaciju, jer je autorka birala upravo jotovane riječi, a neke je i višestruko ponavljala potencirajući zvučni efekat. Time je ipak samo istakla svoju sklonost da kroz karikiranje jedne posve neutralne jezičke kategorije, tj. glasovne alternacije, izvrgne ruglu i čitav

jezik u kojem se ta alternacija javlja, ali istovremeno i sve govornike koji te oblike koriste, što nas još jednom vodi do jezičkoga rasizma.

Kao dokaz da nerazumljivost nije posljedica „crnogorskoga standarda u jotovanoj varijanti“ evo i integralnoga teksta pisanoga prema srpskohrvatskome standardu (1960):

Mišo* je ponekad znao* besjediti o nekim sjećanjima iz djetinjstva i o tome kako je znao* odbaciti svoj veleljepni posjed, inače nije imao posjedovni list, jer ga je kopkalo* da će se negdje drugdje može zauvar utješiti od toga dječijeg sjećanja, zbog kojega je po čitav* dan znao biti sjetan i neutješan. Njegov kuco* izjede sjekutićem kozju nogu, a ona mu rogom isječe zjenicu. Bđa** (imperfekat glagola bdjeti) nad njima dok se nijesu ubazdjeli. Tih muka pasjih i kozjih sjećao se gdje god bi odsjeo. Posta preosjetljiv, osjetno djetinjast, no kako bješe dosjetljiv, sjeti se da posjeti sjevernog mu vrljookog i bastadurnog susjeda Žaja*, orjeđeg, prosječnog tješitelja, i njegovu ženturaču – ženturinu Žanu* koja ga je pogdjekad mrzjela, i da ondje presjedi čitav* ponedjeljak. Sjede u svoj dvosjed, žato** (hipokoristik od zlato) svoje, pa pravo na susjedni zemljoposjed. Kad tamo svugdje gusjenice, izjedoše divlje smokve*, sjeme na sjemeništu i sav sjenokos, nasta sječa i sjećanje, dok su susjedi sjedjeli bašibozučki na svojim napuvanim sjedištima, čkileći od sjekiranja. Besjedio je poslije da je predosjećao da će posjetu susjedima osjenčiti neka sjekiracija. Vidjevši da zabludje i da dosjetka, da će susjed tješitelj otjerati sjetna sjećanja koja su ga zaposjela, nije dobra, on sjutradan napravi zasjedu jednoj lakosanoj* i usplamtjeloj djevici koja sijevnu*, razvika se* i zavika* kao neka usjedjelica, a ne utješiteljski i djevičanski. Zaista ga presječe te pobježe, ne sjećam se bogme, ili na Sjeverni pol ili u Sjevernu Ameriku da se utješi. Tamo kad god bi zarudjela Sjevernjača i zasjenčila Velikog medvjeda, Mišo bi pravio presjek svojega života i svojih teških i bezutješnih osjećanja.

(Zvjezdicom su obilježene riječi u kojima *ś* nije produkt jekavske jotacije ili koje su karakteristika crnogorske leksike ili gramatike te su morale biti prevedene da bi bile razumljive van crnogorskoga područja, a sa dvije zvjezdice su obilježene riječi koje se ne mogu napisati srpskohrvatskim standardom a da zadrže sve karakteristike.)

Hajde da sad prođemo kroz tekst koji nam Glušica svako malo nudi (radi lakšega razumijevanja van Crne Gore, ovaj dio pisaću prema nejotovanoj varijanti *Pravopisa crnogorskoga jezika*, a to je većinom u skladu s Pravopisom srpskohrvatskoga jezika iz 1960. godine):

Prvi pasus je somnambulno nizanje (često ponovljenih) riječi u kojem se upoznajemo s junakom priče kojega autorka oslovljava nadimkom specifičnim za crnogorski prostor. Ja ni kao izvorna govornica crnogorskoga jezika, ni kao profesorica srpskoga jezika, ni kao neko ko je na početku osnovnoškolskoga obrazovanja učio srpskohrvatski jezik, i dalje ne razumijem ni sadržaj ni smisao ovoga pasusa, bez obzira na primijenjena pravopisna rješenja.

Ni rečenice u narednim pasusima ne razlikuju se ni po smislu ni po osnovnoj namjeri teksta. Niko u Crnoj Gori o komšijskoj livadi ili dvorištu ne govori kao o „susjednome zemljoposjedu“, niti ijedan pas sjekutićem jede kozju nogu, a bogme i bilo što drugo, da bi mu usljed toga „ona“, očito noga, rogom isjekla zjenicu. Sve i da gricka neku nogu sjekutićima, sve i da se pod „ona“ u ovome stilski očajnome uratku mislilo na kozu, ostaje pitanje koji će to pas jesti živu kozu, pa da mu ona pritom rogom (!) isiječe zjenicu. Ko se i zašto ubazdio (pas i koza ili i Mišo s njima) – takođe ostaje bez ikakva razumnoga objašnjenja podjednako kao i pitanje zašto bi glagol *ubažđeti* bio protjeran iz pravopisnoga rječnika ili iz standardnoga jezika. *Bazd*, *bazditi*, *bazdeljav*, *bazdov*, *ubažđeti se / ubazdjati se* – riječi su koje su poznate vjerovatno svakome govorniku crnogorskoga jezika. Oblik *bažđeti* bio se našao i u povučenom *Rječniku crnogorskoga književnog i narodnog jezika* u izdanju CANU (2016: 119), kome je Glušica jedan od autora i redaktora. Uz tu rječničku odrednicu stajalo je „v. bazdjati“, obje bez stilskega kvalifikatora, što znači da su autori taj oblik smatrali standardnim, budući da su Rječnik predstavili kao dio standardizacijskoga procesa. Uz odrednicu *bažđeti* bio je naveden i oblik imperfekta *bažđah*, a simptomatično je da je uz nejotovanu varijantu te riječi imperfekatski oblik izostavljen.

Autorka očito ne zna da je šemenište/sjemenište katolička institucija u kojoj se mladi spremaju za sveštenečki čin. Na sjemeništu nema sjemena koje bi gusjenice jele, niti šemena koje bi gušenice izjele, u toj mentalnoj konstrukciji jotacija ne igra baš nikakvu ulogu. Vrljook je riječ pogrdna, ali ko kaže da se u standardu ne mogu javiti i pejorativi?!

Crnogorskoj konceptualizaciji svijeta nije svojstveno prostorno određivanje neposrednih komšija prema stranama svijeta, pa je konstrukcija *ševerni sušed* moguća ako se govori o državi koja se sa sjevera graniči s drugom državom, ali osobu s kojom dijelimo među dvorišta ili imanja nikad nećemo okvalifikovati kao sjevernu. Orjeđa na čovjeku može biti kosa, ali postojanje „orjeđega čovjeka“ prevazilazi mogućnost konceptualizacije izvornoga govornika crnogorskoga jezika, pa nek je on i profesor fizike koji izučava gustinu objekata.

Prozirna je Glušičina namjera u dijelu nakaradne priče o želji nekoga izmišljenoga junaka koji iz nekoga razloga čkilji od sjekiranja te predatorski riješi da odnekud iz zasjede napadne ženu koja ima lak san, ali plamti od kakovoga žara, i koja mu se uz to razviče kao neudavana stara žena, a zapravo je djeвица i ne htjedne mu pružiti djevičansku utjehu, štogod to bilo. Nizanjem riječi koje valjda treba senzibilnome ili nenaviknutome uhu da zvuče ružno u sliku koja ima snažno emocionalno dejstvo bilo prizorom napastvovanja žene iz zasjede bilo buđenjem stereotipa o neudatoj starijoj djevojci (što je, jasno je, konstrukcija autorke, a ne pravopisa, jer govornike niko ne prisiljava da upotrebljavaju sve riječi iz bilo kojega rječnika, pa ni pravopisnoga, niti im određuje u kakvim će ih kolokacijama koristiti) – autorka nastoji čitaocima ogaditi sam jezik. Nije jezik kriv za krive misli naopakoga uma. Prenošnje emocija s govornika na sredstvo komunikacije snažna je manipulativna strategija kojom se Glušica u ovome tekstu poslužila. I ponosna je na nju, vidimo po broju preštapavanja ovoga teksta.

Tekst zaključuje rečenicom: „Tamo kad god bi zaruđela Ševernjača i zašenčila Velikog međeda, Mišo bi pravio prešek svojega života i svojijeh teškijeh i bezućešnjih ošecanja.“

Sjevernjača je – jasno je – zvijezda, i to ne bilo kakva, već najblistavija zvijezda na nebu. U kom logičkom eksperimentu (mimo pjesničkoga, u kojem je sve dozvoljeno, pa se i ne može smatrati logičkim u uobičajenom smislu) ta zvijezda rudi?! *Rudjeti* nije leksem specifičan isključivo za crnogorsko govorno područje. Znači *postajati rumen ili crven* (etimološki se vezuje za praslovenski pridjev s tim značenjem). Dakle, može li najsjajnija zvijezda na nebu, na bilo kome jeziku u znanom univerzumu, postajati rumena, crvenkasta i time baciti sjenku na sazvežđe Veliki medvjed (ili na bilo što drugo)?! To valjda treba da znači da dotični junak priče Mišo nikad nije pravio presjek svojega ži-

vota. Možda bi rečenica imala zeru više stila i smisla da je Glušica bezutješnost pripisala Mišu umjesto osjećanjima, ali neobično metaforičko preslikavanje najmanja je muka u jednom ovako propagandističkom tekstu.

U čemu je problem što se riječ *ruđeti* našla u pravopisnome rječniku? Ili zašto riječi *Ševernjača* i *Veliki meded* ne bi bile pravopisno interesantne? Pisanje naziva nebeskih tijela nezaobilazni je segment svakoga pravopisa, baš kao i glasovne promjene. Pa zašto bi onda bio problem da se u pravopisnome rječniku nađe i oblik *zaruđeti* ili *zašenčiti* ili *šeme* ili *negđe*?

Dužna sam na kraju ukazati na još jednu stvar vezanu za gramatičku strukturu crnogorskoga jezika. Glagolski oblik *bđa* koji Glušica objašnjava kao imperfekat glagola *bdjeti* zaista zahtijeva objašnjenje, jer u crnogorskome jeziku on – ne postoji. Stoga sam ga u „transkribovanoj“ verziji i obilježila dvijema zvjezdicama i ostavila kao u izvornome tekstu. U crnogorskome se jeziku, kao i u ostalim štokavskim jezicima, treće lice jednine imperfekta gradi nastavkom *-še*, pa bi oblik koji ona želi upotrijebiti morao glasiti *bđaše*. Prosuđivanje je li pogrešno napisano iz neznanja ili iz zle namjere – zaludnja je rabota.

Čitava priča, koju već dvanaest godina autorka preštampana iz jednoga teksta u drugi, noseći ga kao „dragulj na kruni kognicija“, kako njenu knjigu predstavi Nataša Jovović (na nikšićkoj promociji ove knjige), zapravo je metodološki neutemeljen, propagandistički pamflet te poražava činjenica da su neki lingvisti/lingvistkinje povjerovali takvome „dokazu“.

Tekst koji je sama osmislila i nafilovala mizoginijom autorka je dalje „preporučila“ „crnogorskim đacima neka čitaju i vježbaju da bi se navikli na ono što ih od jeseni čeka u čitankama i udžbenicima za crnogorski jezik“. To je pisalo na kraju u posebnome boksu istaknute cjeline „Što čeka đake od jeseni u čitankama“, objavljene u okviru većega Glušičina teksta pod naslovom „Đe se đedoše ćelohranitelji“ u nezavisnome dnevniku *Vijesti* 11. marta 2011. godine. Ovaj falsifikat o udžbenicima naveden je samo u dnevnome listu, koji je najpristupačniji široj publici, i to u vrijeme kad su se udžbenici tek pisali, a u koji proces autorka tad nije mogla imati uvid. Po izlasku udžbenika iz štampe Glušica nije dala nijedan prikaz niti novinski niti stručni ni o jednome detalju tih udžbenika.

To što je Glušica probrala neke od riječi koje se vrlo rijetko koriste i upotrijebila ih u svom opskurnom uratku ne znači da se te riječi nijesu trebale naći u pravopisnome rječniku (izuzev onih koje sam prethodno navela). Na tu postavku možemo joj odgovoriti riječima koje je njena ideološka mentorka Snježana Kordić uputila Ivu Pranjkoviću u tekstu u kojem (kakva neobična koincidencija!) Pranjkovića naziva nacionalistom²: „Velika većina riječi svakog jezika su riječi koje se rijetko koriste jer je potreba za izražavanjem značenja koje izriču rijetka. Osim toga, mnoge riječi se pojavljuju samo u pojedinom funkcionalnom stilu, a ne u svim stilovima jezika“ (Kordić, 2005: 211). Činjenica da su se ove riječi našle u pravopisnome rječniku ne znači da se moraju koristiti, niti da se moraju svakodnevno koristiti, niti da se moraju koristiti u svim stilovima, a naročito ne da se sve moraju koristiti u istome tekstu. Teško mi je vjerovati da univerzitetskoj profesorici koja se trudi da se bavi standardologijom treba pojašnjavati da prisustvo neke riječi u pravopisu jednostavno znači da neko – ako se odluči upotrijebiti je a u dilemi je kako se piše – može naći rješenje.

Ovoj argumentaciji posebnu će boju i ton dati poređenje s verzijom pravopisa koji je Glušica sa saradnicima predala Ministarstvu prosvjete, a u koju sam, budući da sam bila saradnicom Ekspertske komisije, imala uvid. Osim riječi koje sadrže grafem *ž* u njihovoj varijanti pravopisnoga rječnika našla se većina u tekstu upotrijebljenih leksema. Leksemi s grafemom *ž* većinom nijesu uvršteni jer su autorke u pravopisnim pravilima svojega predloška objasnile da *ž* po njihovu mišljenju ne pripada standardnome varijetetu. No i pored toga one u pravopisnom rječniku navode leksem *koži*, protivno navedenim pravopisnim pravilima i protivno azbuci i abecedi koje donose na početku svoje verzije pravopisa.

² I Glušica za Iva Pranjkovića i Josipa Silića veli da su nacionalisti, istina ne imenujući ih, već ih stavljajući u kontekst „toliko Hrvata“ (a oni su jedina dvojica) koji su radili na kodifikaciji crnogorskoga jezika: „Mit o srpskom jezičkom unitarizmu, razvijen u Crnoj Gori i Hrvatskoj, stvorio je zajedničkog neprijatelja, ali i spremnost hrvatskih jezičkih nacionalista da podržavaju crnogorske u otporu prema tom navodnom unitarizmu. Ovo je ujedno i odgovor na pitanje otkud u kodifikaciji crnogorskog jezika toliko Hrvata, čemu treba dodati i jak finansijski motiv, tj. visoke honorare za uloženi ‘trud’ i ‘pomoć’“ (2020: 49). O Glušičinoj karakterizaciji hrvatskih lingvista govori i Adnan Čirgić (2020: 510) u svojem prikazu ove knjige.

Dakle, u varijanti pravopisa koju je Glušica podnijela kao prijedlog svoje grupacije nalazimo sve ove u tekstu o Mišu upotrijebljene lekseme: i *ženetina* i *ženturača* i *ušeđelica* i *šerpata* i *zauvar* i *bašibozuk* i *bašibozučki* i *vrljook* i *zaruđeti* i *šećanje* i *drugđe* i *svugđe* i *vas* i *zaisto* i *đetinjstvo* i *đetinjast* i *šeknuti* i *Ševernjača* i *ševerni* i *međed* i *šenjati* i *šeme* i *šemenište* i *gušenica* i *šenokos* i *došetiti se* i *došetka* i *ošetiti* i *predošćati* i *preošetljivost* i *odšesti* i *dvošed* i *šeđeti* i *šedište* i *paši* i *pašaka* i *bastaduran* i *orjeđi* i *prošećni* i *šekiracija* i *šekiranje* i *prešek* i *pošed* i *pošedovni* i *pođekad* i *onđe* i *bješe* i *ponedjeljak* i *napuvati* i *ubažđeti se* i *čkiljiti* i *čkiljeti* i *veleljepan* i *zabludjeti* i *usplamćeti* i *oćerati* i *šutradan* i *bogme*.

Miša nema u pravopisnome rječniku, ali je to prva riječ navedena u pravopisnim pravilima kao primjer da *š* ne mora uvijek biti produkt jekavske jotacije. Leksema *negđe* u rječniku nema ni u jednoj varijanti, ali se javlja u pravopisnim pravilima u primjeru isključne rečenice: *Nije govorio ništa, samo je gledao negđe u daljinu* (str. 73), te se može zaključiti da su je predložili kao standardnu. Uz to u rječniku ima *ponegđe* (uz *ponegdje* i *ponede*). Leksema *ošetan* i *ošćanje* nema, ali ima *ošetljiv* i *ošetljivost* i *ošetiti*. Leksem *pošetiti* ne navodi se ni u jotovanoj ni u nejotovanoj varijanti, ali ima *pošeta*. Nema *đegođ*, ali je *đe gođ* predloženo kao standardna varijanta. Uz glagol *viđeti* navedeno je samo prvo lice jednine prezenta; glagolski prilog prošli nije naveden, ali bi shodno svim pravilima morao glasiti *viđevši*. *Zapošesti* nije evidentirano, već samo *zaposjesti*, ali je *zapošednuti* predloženo kao standard. Leksema *odbaćiti* nema, ali nema ni *odbaciti*; s druge strane u Glušičinu prijedlogu pravopisa postoji *ubaćiti* i *zabaćiti*. *Zašeda* nije data kao opcija, već samo *zasjeda*, ali se *zašesti* smatra pogodnim za standard. *Išeći* nema, ali ima *šeći*, *našeći*, *pošeći*, *prešeći*, *podšeći*, *rašeći*, *zašeći*, *odšeći*, *sašeći*. Ima i *išeckati*. S druge strane, *išeći* nema ni u zvaničnoj verziji Pravopisa, a dati se leksem ni po čemu pravopisno ne razlikuje od drugih leksema iste osnove. Sve jotovane riječi imaju i nejotovane varijante.

Pored riječi koje sadrže grafem *ž* (izuzev *koži*) u Glušičinoj pravopisnoj varijanti nema ovih riječi: *bešediti*, *đečji*, *šetan*, *neućešan*, *šekutić*, *sused*, *češitelj*, *đevica*, *đevičanski*, *ućešiti*, *zašenčiti* i *bezućešni*. Od navedenih 12 riječi četiri su izvedene iz iste osnove (*češitelj*, *neućešan*, *ućešiti* i *bezućešni*).

Imperfekat glagola *htjeti* nije naveden u Glušičinu prijedlogu pravopisa, pa ne znamo kako bi glasio u standardu.

Riječi *zemljopošed*, *tankošen* i *bđa* nema u zvaničnome Pravopisu crnogorskoga jezika, nije ih bilo ni u jednoj verziji. *Zašerpati* i *zašekomaniti* nema ni u Glušičinoj verziji ni u zvaničnome Pravopisu, ali u objema varijantama postoje leksemi *šerpati* i *šekomaniti* i nemaju nejotovane varijante.

Zanimljivo je da u Glušičinu pravopisnome rječniku postoje riječi *bezošecajan*, *bezošecajnost* i *predošecaj* i *ošetiti*, ali je *osječaj* naveden kao riječ koja postoji samo u toj varijanti, bez jotovanoga oblika. To se i eksplicitno kaže u tački 40, na strani 19: „Ima slučajeva u kojima je suglasnička grupa *sj* ostala neizmijenjena tako da su oni danas u upotrebi običniji i frekventniji nego oblici sa *š*. U takvim slučajevima neophodno je zadržati već pravopisno ustaljene oblike, a to su oblici sa nejotovanom sekvencom *sj*: *sjenka*, *sjenčiti*, *sjajni*, *prosjek*, *prosjezni*, *susjed*, *susjedni*, *prosjak*, *osječaj* i sl.“ Kojom su se metodologijom vodile i na osnovu kojih su statističkih podataka o frekventnosti došle do toga da je *osječaj* nejotovani leksem, dok se sve ostale riječi s istom osnovom jotuju – samo je autorkama ovoga prijedloga znano.

Ova je priča uza sve svoje očite manipulacijske motive i efekte imala odjeka i u stručnoj javnosti van Crne Gore. Na nju su se pozvale Vesna Požgaj Hadži i Tatjana Balažić Bulc u svojem radu „(Re)standardizacija v primežu nacionalne identitete: primer hrvaškega, srbskega, bosanskega in črnogorskoga jezika“ (2015: 86). One u fusnoti, bez prijevoda na slovenački i bez pokušaja semantičkoga tumačenja, citiraju prvu rečenicu ove podvale kao „dokaz“ nerazumljivosti i za „većinu Crnogoraca“ teksta koji je pisan novom crnogorskom standardnojezičkom varijantom: „Da sta fonema *resnično sporazumevalna ovira*, *dokazuje* ‘zgodba’ (isticanje moje – J. Š.), ki jo pripoveduje Glušica (2010: 42) v članku z naslovom Črnogorski jezik v čeljustih nacionalizma, pri čemer uporablja besede in celo nadpomenke iz pravopisnega slovarja Pravopisa črnogorskoga jezika“,³ te zaključuju: „Tudi večina Črnogor-

³ „Da fonemi *zaista jesu komunikacijska prepreka*, *dokazuje* i ‘priča’ (isticanje moje – J. Š.) koju je ispričala Glušica (2010: 42) u radu pod naslovom ‘Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma’, koristeći riječi pa čak i nadimke iz pravopisnoga rječnika Pravopisa crnogorskoga jezika.“ (prijevod moj – J. Š.)

cev bi imela težave z razumevanjem besedila.“⁴ Iz popisa literature vidi se da su autorke krajnje jednostrano i pristrasno pristupile datoj problematici, tj. koristile su tekst Rajke Glušice i *Gramatiku crnogorskoga jezika* Čirgića, Pranjkovića i Silića, ali ne i *Pravopis crnogorskoga jezika*. Već je odatle jasno da nijesu provjerile tačnost onoga što prenose. Nijesu provjerile ni stavove izvornih govornika (a same to nijesu), već su jednu izmišljotinu i podmetačinu prenijele kao naučnu istinu, što je krajnje problematično s aspekta naučne etike.

Ne bježe Požgaj Hadži i Balazić Bulc od davanja paušalnih i ničim potvrđenih ocjena kao naučnih činjenica: „Povsem očitno je, da želi crnogorska jezikovna politika ustvariti čim već razlik med crnogorskim standardnim jezikom in vsemi ostalimi jeziki, ki temeljijo na novoštokavski osnovi“ (2015: 85).⁵ Autorke ovime otkrivaju da imaju ideološku a ne naučnu poziciju, jer svoje mišljenje i subjektivni doživljaj nastao iščitavanjem isključivo Glušičinih tekstova i tekstova njezina saradnika Igora Lakića nastoje uspostaviti kao naučno potvrđenu činjenicu. Govoriti o nečemu o čemu postoje očite nesuglasice među lingvistima, a pritom sagledavati argumente samo jedne strane, bez zrna otklona i zdrave naučne sumnje, karakteristika je dogme, a ne naučnosti.

No sagledamo li cjelokupan njihov tekst, đe se govori o svim standardima nastalim iz štokavskoga sistema, primjećuje se da je samo crnogorska jezička politika prezentovana kao nacionalistička, što jasno svrstava autorke u određeni ideološki tabor: „Aktualna jezikovna politika se izvaja s pozicije moći, pri čemer glavni akterji, tj. Vlada Črne gore s svojim pristojnim institucijama in nekaterimi jezikoslovci, vsiljujejo nacionalistični odnos do jezika, predvsem s poudarjanjem jezika kot simbola nacionalne identitete“⁶ (2015: 86). Nije nikakva specifičnost crnogorskoga područja da se „aktuelna jezička politika sprovodi s pozicije moći“: jezička politika je ipak – politika! A političke odluke donose ljudi koji u

⁴ „I većina Crnogoraca imala bi poteškoća u razumijevanju teksta.“ (prijevod moj – J. Š.)

⁵ „Posve je očigledno da crnogorska jezička politika teži stvaranju što više razlika između crnogorskoga standardnog jezika i svih ostalih jezika koji se temelje na novoštokavskoj osnovi.“ (prijevod moj – J. Š.)

⁶ „Aktuelna jezička politika sprovodi se s pozicije moći, pri čemu glavni akteri, tj. Vlada Crne Gore, s nadležnim institucijama i pojedinim lingvistima, nameće nacionalistički odnos prema jeziku, posebno isticanjem jezika kao simbola nacionalnog identiteta.“ (prijevod moj – J. Š.)

datome društvu imaju moć. Jezičkom politikom takođe uvijek i u svim društvima upravlja grupa ljudi koja u datome trenutku ima moć. Jezik kao simbol nacionalnoga identiteta takođe nije karakteristika isključivo crnogorske politike. Uostalom, crnogorska je država jezičkoj standardizaciji pristupila nakon što su posebne jezike s nacionalnim predznakom na štokavskoj osnovi standardizovale sve države u okruženju.

Da su u pitanju ideološke a ne naučne postavke, vidno je i po tome što su i stav izrečen 2021. godine⁷ iste autorke zasnovala na istim tvrdnjama istih autora, bez ijedne rečenice pročitane od druge strane uključene u crnogorska standardnojezička pitanja, te da i dalje insistiraju na tome da se „jezičke inovacije“ koriste „često kao dokaz političke i nacionalne pripadnosti“. Autorke ni nakon pročitane Glušičine knjige nijesu uvidele kontradikcije – da se u jednom trenu aktuelni pravopis optužuje za arhaizaciju, a u drugome za inoviranje; da se u jednome trenu ističe primicanje standarda „narodnim govorima“, a u drugome da su tekstovi u kojima se primjenjuju takva pravopisna rješenja „narodu“ nerazumljivi; da se taj novi standard ne primjenjuje u prestižnim stilovima, a potom da se taj standard koristi u prestižnim stilovima ali kao „dokaz političke i nacionalne pripadnosti“... Ni na jednu od ovih očitih kontradikcija i poigravanja podacima autorke nijesu ukazale, nijesu ih ni primijetile, jer očito njihovim ideološkim postavkama date primjedbe ne pogoduju: „Uvajanje novosti v pravopis in pravorečje brez javne razprave je privedlo do velike družbene polarizacije: nekateri ohranjajo svoje pravopisne in pravorečne navade, drugi pa so sprejeli jezikovne novosti, pogosto kot dokaz politične in nacionalne pripadnosti“ (2021: 52).⁸ Ova rečenica parafraza je komentara Rajke Glušice da govornici „preko noći mijenjaju svoj izraz i koriste jotovanu verziju političke i nacionalne adekvatnosti i pripadnosti“ (2020: 223), a taj Glušičin citat nalazimo i u radu Vesne Požgaj Hadži (2018: 51).

O Glušičinu stavu govorila sam u prvome dijelu ovoga rada, a ovđe želim naglasiti da se slovenačke autorke i ne pokušavaju zapita-

⁷ Na ovaj tekst pažnju mi je skrenuo uvaženi kolega Előd Dudás, na čemu sam mu, kao i na nizu korisnih razgovora o ovoj temi, izuzetno zahvalna.

⁸ „Uvođenje novina u pravopis i pravogovor bez javne rasprave dovelo je do velike polarizacije društva: jedni su zadržali svoje pravopisne i pravogovorne navike, dok su drugi usvojili jezičke novine, često kao dokaz političke i nacionalne pripadnosti.“ (prijevod moj – J. Š.)

ti o karakteru promjene koju imputiraju navikama govornika. Ako je jotovana verzija, kako čitamo u svim ovim radovima, prebliska narodnim govorima, što to onda u svojim govornim navikama mijenjaju ti govornici da bi dokazali da su politički i nacionalno adekvatni? Uostalom, ono na što ukazuju autorke kao odraz polarizacije zapravo je znak da se pravopis upotrebljava i da se neki govornici služe napokon stečenim „pravom“ da u službenoj komunikaciji koriste neke jezičke odlike koje su usvojili od rođenja i koje su na crnogorskoj teritoriji opšteprisutne, dok su se neki drugi odlučili za drugu mogućnost koju im Pravopis takođe pruža – da govore i pišu u skladu s normom koja je desetljećima korišćena u Crnoj Gori. *Pravopis crnogorskoga jezika* u tome je smislu najdemokratskiji pravopis u regionu. Iza odluke svakoga govornika koju će varijantu ponuđenu u standardu upotrebljavati u zvaničnoj komunikaciji stoje određeni ideološki stavovi, a suludo je misliti i iluzorno je objašnjavati da u jezičkoj politici može biti mjesta ideološki neutralnim odlukama i strategijama. Svaki takav stav nenaučan je i napisan je u cilju zamagljivanja sopstvenih ideoloških pozicija.

Kako reče Aleksandar Radoman, Glušica nam „prodaje za krupnu nauku čisti metodološki dogmatizam“ (2020: 167), a manipulacije kojima se pritom koristi nažalost ostaju ispod radara lingvista iz okruženja, koji ih ponekad posve nekritički preuzimaju i prenose. Dosađajući proces standardizacije crnogorskoga jezika ima trnovit put i ima svojih sitnijih i krupnijih nedostataka i mana, ali – a to nam potvrđuje i savremena sociolingvistička literatura – uvođenje u standardni varijetet jezičkih osobenosti koje postoje na čitavoj teritoriji na kojoj se govori crnogorski jezik, koje koriste i ljudi različitoga (pa i najviše-ga) stepena obrazovanja, koje nalazimo i kod mladih i kod starih i u urbanim i u ruralnim sredinama sigurno ne spada u njih.

Literatura:

- Balažić Bulc, Tatjana, Požgaj Hadži, Vesna (2021). „O starih in novih identitetah: knjižni jeziki osrednjejužnoslovanskega prostora“. Zbornik Slavističnega društva Slovenije *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije. 45–54.

- Brozović, Dalibor (1984). „Prilozi u diskusiji“. U: *Crnogorski govori: rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 59–60.
- *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi – zbornik saopštenja* (2011). Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, Adnan, Pranjković, Ivo, Silić, Josip (2010). *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Čirgić, Adnan (2020). „Rekvijem za XX vek“, *Lingua Montenegrina*, god. XIII/2, br. 26. Cetinje. 501–514.
- Čirgić, Adnan (2021). „Jezički unitarizam u novome ruhu (Rajka Glušica, Crnogorski jezik i nacionalizam, Biblioteka XX vek, Beograd, 2020.)“. *Croatica et Slavica Iadertina XVII/I*. Zadar. 426–429.
- Čirgić, Adnan (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Glušica, Rajka (1997). „Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu“. *Treći lingvistički skup „Boškovićeve dani“*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 249–255.
- Glušica, Rajka (2010). „Crnogorski jezik u čeljustima nacionalizma“. *Riječ*, br. 4. Nikšić. 25–45.
- Glušica, Rajka (2011). „Đe se dedoše ćelohranitelji“, *Vijesti*, 11. marta 2011. godine.
- Glušica, Rajka (2020). *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ivić, Pavle (1956). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*. Uvod i štokavsko narečje, Novi Sad: Matica srpska.
- Kordić, Snježana (2005). „Kroatistika i nacionalizam (Odgovor I. Pranjkoviću)“, *Književna republika*, 3/9-12, Zagreb. 211–238.
- Kordić, Snježana (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
- Kordić, Snježana (24. 7. 2012). „Snježana Kordić: Uvođenje slova š i ž je kulturno samoubistvo“, dostupno na: <https://www.vijesti.me/zabava/310436/snjezana-kordic-uvodenje-slova-s-i-z-je-kulturno-samoubistvo> (pristupljeno: 14. juna 2022)
- Lippi-Green, Rosina (2012). *English with an Accent: Language, Ideology and Discrimination in the United States*. Routledge.
- Milroy, James, Milroy, Lesley (2002). *Authority in Language: Investigating Standard English*. Routledge.

- Nikčević, Milorad (2020). „Knjiga *Crnogorski jezik i nacionalizam – Ogledni primjer kulture pljuvanja – I dio*“, portal Antena M, dostupno na: <https://www.antenam.net/kultura/166329-knjiga-crnogorski-jezik-i-nacionalizam-ogledni-primjer-kulture-pljuvanja-i-dio> (pristupljeno: 7. maja 2022)
- Nikčević, Milorad (2020). „Knjiga *Crnogorski jezik i nacionalizam – Ogledni primjer kulture pljuvanja – II dio*“ portal Antena M, dostupno na: <https://www.antenam.net/kultura/166438-knjiga-crnogorski-jezik-i-nacionalizam-ogledni-primjer-kulture-pljuvanja-ii-dio> (pristupljeno: 7. maja 2022)
- Peco, Asim (1978). *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga.
- Požgaj Hadži, Vesna (2018). „Language as a Symbol of a Fractured Country“. *Inter Faculty*, Vol. 9: 35–59. <<https://doi.org/10.15068/00158684>>
- Požgaj Hadži, Vesna, Balažić Bulc, Tatjana (2015). „(Re)standardizacija v primežu nacionalne identitete: primer hrvaškega, srbskega, bosanskega in črnogorskega jezika“. *Slovenščina 2.0*, 3 (2): 67–94. URL: http://www.trojina.org/slovenscina2.0/arhiv/2015/2/Slo2.0_2015_2_06.pdf.
- *Pravopis crnogorskoga jezika* (2010). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rečnikom* (1960, fototipsko izdanje 1988). Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska.
- Radoman, Aleksandar (2020). „Knjiga iz minuloga v(ij)eka“, *Ars*, god. 36, br. ¾: 163–170.
- *Rječnik crnogorskoga književnog i narodnog jezika u izdanju* (2016). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Starčević, Anđel, Kapović, Mate, Sarić, Daliborka (2019). *Jeziku je svejedno*. Zagreb: Sandorf.
- Vujović, Novica (2020). „Crnogorskoj nauci antidoprinos“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, vol. 4, Issue 2. Podgorica. 199–209.

Alla TATARENKO (Lavov)

Nacionalni Univerzitet „Ivan Franko“ u Lavovu

alla.tatarenko@lnu.edu.ua

MUZIČKA KOMPONENTA POSTMODERNOG INTERTEKSTA I NJENA FUNKCIJA U SRPSKOJ I HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI 21. VEKA

U ovom radu poklonićemo pažnju pitanju muzičke komponente postmodernog interteksta i njenim poetičkim funkcijama u prozi srpskih i hrvatskih pisaca 21. veka. U južnoslovenskim književnostima ovo je period dominiranja poetika postpostmodernizma, ali nasleđe postmodernizma može se prepoznati u prisustvu intertekstualnosti, koja je često muzička. Umesto pozivanja na literarne prototekstove, književnici uvode u svoje knjige aluzije na muzička dela, muzičke citate, prepoznatljive motive. Na primeru dela Milorada Pavića, Zvonka Karanovića, Srđana Srdića, Pavla Pavličića i Saše Dracha ponudićemo moguće ključeve čitanja njihove intertekstualne poetike. Izabrani za analizu tekstovi daju bogat materijal za proučavanje postmodernističkih i postpostmodernističkih strategija intertekstualnosti.

Ključne reči: *muzika, intertekstualnost, postmodernizam, postpostmodernizam, srpska književnost, hrvatska književnost*

Književnost odražava senzibilitet čoveka određene epohe, istorijske promene, sinestetičke procese u umetnosti. „Umjetnost na svoj način, kao strukturalizacija oblika, govori o svijetu i o čovjeku; može se desiti da jedno umjetničko djelo postavlja tvrdnje o svijetu putem svog sadržaja – kao što se to dešava u predmetu jednog romana ili poeme – ali, zapravo, umjetnost postavlja tvrdnje o svijetu, prije svega načinom na koji se jedno djelo gradi“, upozorava čitaocima Umberto Eco (Eco, 1965: 18). To predviđa spajanje osnovnih tipova reprezentacije: zna-

kovne, zvučne, vizuelne. Pažnja savremene nauke o književnosti prema multimedijalnosti, različitim oblicima ekfrazisa, sinergijskim pojavama u kulturi prouzrokovana je aktuelnim civilizacijskim procesima i potrebom da se isti osmisle u okviru književne teorije, s uračunavanjem novih, u tom broju interdisciplinskih, pristupa pojavama naše epohe. Veoma važno mesto pripada radovima Stivena Pola Šera, proučavaoca verbalne muzike (Scher, 1968), istraživanjima muzikalizacije fikcije Verneru Volfa (Wolf, 1999; Wolf, 2003), studijama intermedijalnosti iz pera Irine O. Rajewski. Problemima prožimanja književnosti i muzike, intermedijalnošću i intertekstualnošću bavili su se poznati hrvatski teoretičari književnosti Pavao Pavličić (1988), Goran Rem (2003), Viktor Žmegač (2003). Posebnu pažnju proučavalaca zahtevaju uzajamni uticaji književnosti i muzike u epohu postmoderne: kako u postmodernističkom periodu, tako i u periodu postpostmodernizma kojem sad svedočimo. Muzička komponenta odavno je prisutna u književnosti, ali upravo postmodernističko doba citatnosti dalo je nove mogućnosti muzičkoj intertekstualnosti.

U ovom radu poklonićemo pažnju pitanju muzičke komponente postmodernog interteksta i njenim poetičkim funkcijama u prozi srpskih i hrvatskih pisaca 21. veka. Početkom našeg veka u južnoslovenskim književnostima dominira poetika postpostmodernizma, ali nasleđe postmodernizma može se prepoznati u prisustvu intertekstualnosti, koja je često muzička. Umesto pozivanja na literarne prototekstove, književnici uvode u svoje knjige aluzije na muzička dela, citate, prepoznatljive motive. Na primeru dela Milorada Pavića, Zvonka Karanovića, Srđana Srdića, Pavla Pavličića i Saše Dracha ponudićemo nekoliko mogućih ključeva čitanja njihove intertekstualne poetike. Izabrani za analizu tekstovi daju bogat materijal za proučavanje postmodernističkih i postpostmodernističkih strategija intertekstualnosti.

Postmodernistički pisac kao zidar muzike: Milorad Pavić

Nastavljajući modernističku tradiciju koja je dala uzorke sinkretičkih žanrova (romana-simfonije, romana-fuge i sl.) postmodernisti u potrazi za novim formalnim idejama okreću se muzičkom arsenalu. Muzika koja „formira“ dela postmodernizma gradi se prema drugačijim principima nego klasična muzika. Delo postaje „polje mogućnosti“

(upravo tako je poznati kompozitor A. Puser definisao svoju kompoziciju), *opera aperta* – Ekovo „otvoreno delo“. Strukturu takvog dela karakteriše odsustvo hijerarhije, proglašeno principom atonalne muzike, a uloga autora u njenom formiranju smanjuje se usled proširenja polja slobode izvođača muzičkog dela (ili čitaoca književnog dela). Ideju posebne važnosti čitaočevog „ličnog izvođenja“ nalazimo u poslednjoj knjizi klasika postmoderne Milorada Pavića *Veštački mladež* (2009), u pogovoru „Čitalac kao reproduktivni umetnik“: „Pisac se može zamisliti kao kompozitor koji je napisao novo muzičko delo, ali je publiku (to jest svoje čitaoce) iz koncertne dvorane prebacio na pozornicu i pretvorio u reproduktivne umetnike. Oni su postali izvođači. Jednima je pisac dao u ruke violine, drugima bas, nekima duvačke instrumente, od nekih je stvorio hor, a od nekih, bogami, soliste. Jer, do čitaoca ne dopire samo notni zapis, partitura, to jest knjiga, nego ono što čitalac načini od štiva, ono što čitalac reprodukuje od knjige i učita u nju“ (Pavić, 2009: 157–158).

Milorad Pavić je više puta ukazao na vezu književnih dela sa muzikom. U njegovom stvaralaštvu nailazimo na brojne primere korišćenja muzičkih citata, ali i muzičkog strukturiranja književnog dela. Postmodernisti su nasledili od modernista pažnju prema odnosu među elementima celine koji se u prošlosti određivali kao proporcija, simetrija i harmonija. Proporcije je najbolje proučavati u arhitekturi, skulpturi, metrici, dok harmoninija dolazi iz muzike. Otud, pretpostvaljamo, pažnja prema muzičkim i arhitektonskim principima onih predstavnika postmodernizma koji su nastavili modernističke potrage za novom formom i izražajnim sredstvima. Takav spoj karakterističan je za stvaralačke eksperimente Milorada Pavića kao postmoderniste. Njegovi književni projekti svedoče o preplitanju arhitektonskih i muzičkih principa. Svojevrсна dihotomija Pavićevog sveta izgrađenog na vizuelnom i zvučnom principu, ispoljena je u karaktističnom naslovu jedne od natuknica *Hazaraskog rečnika* (1984) – „Zidar muzike“. Preplitanje ovih principa nalazimo i u drugom njegovom romanu (*Predeo slikan čajem*, 1988): na primer, kao jedna od važnih osobina arhitekta Atanasija Svilara predstavljeno je njegovo umeće da odgonetne uz koju muziku igraju na Renoarovoj slici, a njegov otac peva u horu i slika čajem cveće. Muzika u ovom romanu inače čini važan element života njegovih junaka.

Razvijajući ideje Umberta Eka (*opera aperta*), srpski pisac aktivno koristi muzičke principe u strukturisanju dela, ugrađujući immanentne načine njegovog čitanja. Pavić se obraća polifoniji na svim nivoima priče, što se čini neobičnim za čitaoce koji su se navikli na princip harmonije. *Mali noćni roman* nije samo svojevrsna žanrovska definicija već i upućivanje na vezu s muzičkim zakonima gradnje ovog romana koji svojim naslovom podseća na Mocartovu *Malu noćnu muziku*. Za izvođenje ove serenade, koja je napisana za dve violine, alt, čelo i kontrabas, potrebno je (zajedno s dirigentom) šestoro umetnika. U *Romanu za ljubitelje ukrštenih reči* ima šest tematskih blokova, čije spajanje tvori roman. Centralni od naslikanih predela sastoji se od šest boja, dobijenih kombinovanjem čajeva, a kombinacija stilova i baštine različitih muzičkih škola jeste osobenost stvaralačkog metoda Mocarta. Razin ostavlja četiri pejzaža – *Mala noćna muzika* se sastoji od četiri dela. Pisac je više puta skretao pažnju čitalaca na činjenicu da njegova dela nisu izgrađena samo prema zakonima književne priče već i s uračunavanjem zakona komponovanja muzičkog dela. Moglo bi se reći da je za romane ovog srpskog pisca potreban *violinski ključ čitanja*.

U *Predelu slikanom čajem* Pavić spaja principe muzičke kompozicije (funkcionisanje motiva, varijacija) s osobenostima i tehnikom vizuelnog prikazivanja. Kao i njegov junak Razin, on meša „čajeve“ – narativna sredstva za postizanje potrebne „nijanse“. U romanu je spojeno pet motiva, koji odgovaraju vrstama instrumenata (pet!) koji izvode melodiju. Dirigent je sastavljač *Predela slikanom čajem*. Dirigovali, međutim, može i prvi violinista – koncert-majstor, a u Pavićevom romanu ovu funkciju može da preuzme čitalac.

Strategija „muzičkog pisma“ rađa „strategiju muzičkog čitanja“. Pisac *Veštačkog mladeža* određuje svoja dela kao nelinearna, svrstava ih u ergodičku književnost, ne naglašavajući pritom njihov hiper tekstualni karakter i reverzibilnost (muzika, kao i književnost, spada u nereverzibilne umetnosti). U tekstu „Poetika otvorenog dela“ Umberto Eko se obraća iskustvima serijske muzike i mogućnostima koje ona pruža izvođaču. Kasnije njegova teorija otvorenog dela i uloge čitaoca gubi dominantu muzičke dimenzije. Kod Pavića je obrnuto. Za njega kulminaciju novog načina čitanja predstavlja autorsko, originalno izvođenje književnog dela koje pisac prepušta čitaocima. Da bi se ova ideja ostvarila, potreban je odgovarajući način pisanja koji možemo da oka-

rakterišemo kao muzički. On je zastupljen u većini Pavićevih romana, a u pojedinima je formatvoran.

Takav način izgradnje dela i njegova narativna logika metaforično su obrazloženi u Pavićevoj priči o violini – instrumentu koji ne prekida veze sa svojim poreklom, građom i načinom na koji je napravljen. Dakle, u melodiji violine uvek se sadrži priča o njenom stvaranju, kao što se u postmodernističkom delu sadrže metatekstualni elementi ili dela prethodnici. Jedna lepa metafora za intertekst, u tom broju muzički.

U romanima početka 21. veka Milorad Pavić sve više koristi intertekstualne veze sa popularnom kulturom, u tom broju i sa popularnim muzičkim delima koja ne pripadaju klasicima. Tako epigraf romanu *Drugo telo* „Živi sporo, umri brzo, živi brzo, umri sporo“ (Pavić, 2008) podseća na filozofiju rok generacije, a lik legendarnog soliste grupe *Dorsors* pomalja se u asocijativnom prostoru teksta. Na početku junakinja romana Liza Swift pevuši „svoju omiljenu“ pesmu „Let’s go strait to number One“ (ispravno – *straight*), a na kraju romana citira se pesma (s naglašenim komentarom „koju smo i mi znali“) „Dođi u pet do pet“, i putem kontaminacije čitalac dobija „Five to One“ („Pet do jedan“) – naslov Morisonove pesme. Poezija ovog kultnog rok muzičara i pesnika obeležena je pažnjom prema metafizičkim problemima i povezama s pesničkom tradicijom Vilijama Blejka i Artura Remboa. Upravo Blejkovoj pesmi *Dorsi* duguju svoje ime, nadahnuto pesničkim simbolom „vrata percepcije“ (doors of perception), a posezanje za asocijativnom receptivnošću slaže se s poetikom „prisutnog u odsustvu“ Džima Morisona. S njima je povezan i topos Venecije (Morison je napisao pesmu „Ghost in Venice“ i rado je provodio vreme na losanđeleskoj „Veneciji“). Čitalac *Drugog tela* može napraviti sopstveni muzički intertekst.

Namerna pogreška, „preskakanje“ određene karike asocijativnologičkog lanca, poetika dalekog odjeka – sve to aktivira pažnju čitaoca. Od njega se sad ne očekuje dubinsko poznavanje književnosti kao izvora intertekstualnih veza, već osluškivanje muzike koja je nosilac kulturnog koda vremena.

Književni di-džej Zvonko Karanović

Ako su postmodernisti kraja prošlog veka znali da budu zidari muzike, postpostmodernisti početka 21. veka nastupaju kao književni di-džejevi. Kao primer razmotrićemo funkcionisanje muzičke intertekstualnosti u prozi srpskog postpostmodernista Zvonka Karanovića. U njegovom stvaralaštvu muzika je povezana sa pesništvom – na način, karakterističan za legendarnog Leonarda Koena. Svoj put u književnost Karanović je počeo od poezije u stilu rok, njegov lirski junak je pobunjenik, koji se formira pod uticajem zapadnoevropske i američke rok i pop muzike. U prvom delu trilogije „Dnevnik dezertera“, romanu *Više od nule* (2004), protagonist je vlasnik muzičke radnje Aleksandar Đorđević, za prijatelje Korto. Izbor ovakvog junaka pomaže da se muzika stavlja u centar pripovedanja, da postane filter za doživljavanje sveta. Junaci ovog romana dele se u grupe zavisno od toga koju vrstu muzike slušaju. Ljubitelji „lakih nota“, na primer, uglavnom su statisti i ne spadaju u pozitivne likove, jer ne zaslužuju poštovanje protagonista i njegovih prijatelja. Muzika u stilu pank pripada mlađoj generaciji sa čijim pripadnicima Korto održava kolegijalne odnose. Potpunog razumevanja, međutim, među njima nema. Najbliži njegovi prijatelji – Tatula i Đole – slušaju zajedno sa Kortom rok, a njegov najdraži zamišljeni sagovornik i saputnik je Igi Pop, čija pesma „The Passanger“ može se smatrati svojevrsnom muzičkom vizit-kartom junaka. Upravo nju junak sluša, krećući u susret novom životu. Saundtrek romana uključuje pesme Nika Kejva, Devida Bovija, Boba Marlija, *Joy Division*, *Radi-ohead*, *The Stooges*, *Verve*, *Oasis* i čitalac koji poznaje stvaralaštvo tih muzičara, „pustiće“ ga u svom sećanju i poistovetiće se, bar delimično, sa junacima romana. Čitalac koji želi da shvati Karanovićeve junake, da zaroni u njihov svet, treba da zaroni u svet muzike koja ih formira i od koje pisac gradi intertekst svog dela.

Muzika je sfera Kortovog stvaralaštva, mada je ne piše i ne svira. On programira blokove pesama, formira muzičke programe od kompozicija prema sopstvenom ukusu i prilici. Ako su postmodernisti smatrali da su sve priče već ispričane, da se može stvoriti samo sopstveni, autor-ski koktel od poznatih tekstualnih sastojaka, sižea i motiva, nešto slično radi i di-džej, samo je reč o muzičkom koktelu-intertekstu.

Muzika i film prepliću se u Karanovićeve romanima na poseban način, zamenjujući opise i psihološku motivaciju likova. Oni su neodvojivi deo života junaka. U romanima trilogije (pored *Više od nule* u nju spadaju *Četiri zida i grad* (2006) i *Tri slike pobede* (2009) nalazimo originalni autorski način karakterizacije likova putem analogija sa junacima filmova ili rok scene. Pisac ne portretiše likove opisujući njihov izgled, već skicirajući njihov muzički ukus. „Nije slučajna izbor pesme koju je upravo pustio niti to što neodoljivo podseća na Juana Mekgregora, glumca koji igra glavnu ulogu u filmu ‘Trainspotting’. Fizionomija retko kad lažira muzički ukus“, zapaža njegov junak Tatula (Karanović, 2006: 85). Referent više nije u životu, već u popularnim pesmama i filmovima.

Nasuprot prozi koja se poziva na drugu prozu, trilogija Z. Karanovića najviše se poziva na poeziju, i to na poeziju rok pesama. Korto smatra Igiya Popa najvećim pesnikom, parafrazira Blejka, odnosno Hakslija, odnosno Džima Morisona.

Karanovićeve romani uspostavljaju komunikaciju na nivou muzike, koja je zajednički (ili strani) jezik za njegove junake. Kad protagonist romana *Četiri zida i grad* pita svoju gošću Lilit da li da pusti Toma Vejtsa („Blue Valentine“), on se nada da će pesma stvoriti kod devojke isto raspoloženje koje se rađa u njemu kad je čuje. Zid nerazumevanja koji raste između junaka sastoji se velikim delom od cigala ravnodušnosti Lilit prema svemu čime se oduševljava Tatula: muzici, književnosti, filmu. Imena junaka i naslovi albuma zvuče u romanima Karanovića kao lozinka: spomenuvši u razgovoru Nika Kejva, *Tuxedoon*, *Joy Division* narator nalazi novog prijatelja. Svako spominjanje pesme, albuma, pevača ili grupe nosi moćan asocijativni naboj: ako su postmodernisti apelovali na čitalačko iskustvo, Z. Karanović se obraća „genima“ rok i pop kulture, kulturnim filmovima koji su odredili njegov sopstveni stil i stil života njegovih junaka.

Muzika je Arijadnina nit i u romanu o Kortu. Ona određuje prijateljstva, (ne)uspele ljubavi, umesto reči oslikava raspoloženja junaka i njihove karaktere. Recepcija muzike služi kao indikator stanja – kada umesto četvrte gitare u pesmi grupe *Pink Floyd* junak čuje plač deteta, to je znak da je potpuno „neupotrebljiv“.

Radi se o kulturološkom intertekstu, u kojem književnost zauzima povlašćeno, ali ne i jedino važno mesto. Ideja slobode ima u trilo-

giji različite realizacije: muzika, moda, književnost, film. Karanovićeви romani grade se na amalgamu tih medija: *Više od nule*, roman s „muzičkom podlogom“, građen je prema filmskoj tehnici, a njegov naslov zvuči kao književna aluzija na roman *Manje od nule*. Izbor umetnika čije je stvaralaštvo u ovoj ili onoj meri formiralo intertekst njegovih dela pisac objašnjava u jednom od svojih intervjua: „Ono što sam iz muzike preneo u književnost je moja sklonost ka ljudima sa osobenim pogledom na svet: autorima, istraživačima, pionirima. (...) Tražio sam jake umetnike, odvažne, one koji se trude da pomeraju granice“ (Karanović, 2019). Može se reći da je muzika uticala na oblikovanje piščevog pristupa umetnosti kao i njegovog svetopogleda.

Slike promene u romanima Z. Karanovića date su kroz muziku: svet gubi celovitost slike iz rok balada 70-ih. Dolazi vreme muzike *Joy Division*, Nika Kejva, da bi u trećem romanu, *Tri slike pobede*, sve zaglušila radio-budnica iz dramatičnog vremena bombardovanja 1999.

Muzički ključ u romanima Zvonka Karanovića uvek je ključ prepoznavanja ljudi koji su na istoj talasnoj dužini. Pesme iz tih dela mogu da budu deo saundreka koji svedoči ne samo o raspoloženju junaka, već i o njegovom vremenu.

Roman sa saundtrekom Srđana Srdića

Kroz muzičku intertekstualnost svedoči o svom vremenu i Srđan Srdić. Umetnički arsenal ovog zanimljivog predstavnika srpske proze 21. veka odredili su civilizacijski pomaci i sinestetički procesi u umetnosti. U svom romanesknom prvencu *Mrtvo polje* (2010) pisac poseže za teorijskim osnovama muzike i filma, uvodeći ih u književnu praksu. Umesto bibliografije citiranih književnih dela, Srdić dodaje svom romanu diskografiju i videografiju – listu muzičkih i filmskih ostvarenja koja su korišćena u romanu u intertekstualne svrhe. Na muzičku intertekstualnost ukazuju takođe drugi paratekstualni elementi: epigraf koji otvara roman, preuzet je iz pesme „Wake“ grupe *Godflesh*. Izlazak iz literarnih okvira kao izvora citatnosti vezan je za postpostmodernističke tendencije izlaska iz granica umetničkog potencijala lepe književnosti. Takav izbor je tipičan za postmodernu, ali se može smatrati i modernim. Novina je međutim, ne samo u tome što se *post-rock* muzika koristi kao pojava postmodernog vremena, već njeno uzdizanje na nivo prototek-

sta. Za razumevanje Srdićevog romana nije dovoljno da budete dobro obavješteni čitalac (mada je ovo roman koji zahteva upućenost (i) u klasičnu književnost), već i dobro obavješten i pažljiv slušalac.

Romane Srđana Srdića treba slušati, mada on piše o epohi krize koja je lišena harmonije. Muzika koju pisac koristi, „citira“ u svom romanu, sazvučna je vremenu o kojem on piše – mračnim devedesetim. Srdićeva dela oblikuje muzika koja se gradi prema principima drugačijim od principa klasične muzike. Milorad Pavić je više puta citirao misao Oskara Vajlda da je muzika jedina neminetička umetnost. *Mrtvo polje* potvrđuje aktuelnost ove teze. O užasima 1993. pisac ne može ispričati sredstvima mimetičke književnosti – realnost je suviše strašna da bi se mogla autentično opisati. Zato pisac prikazuje suštinu zlog vremena kroz muzički i video komponent, dozivajući ne strašne dokumentarne slike rata, već umetnička dela koja stvaraju utisak užasa, utisak nestvarnosti onog šta se dešava.

Pisac sledi logiku muzičkog dela, stvarajući melodiju svakog od poglavlja novom kombinacijom pripovednih glasova. U priče njegovih protagonista „upadaju“ obeleženi kurzivom tuđi glasovi i vesti sa radija, citati iz knjiga i fragmenti pesama. U poglavlju „The Downward Spirral“ „smeњуju se“ „partije“ Paola i Stele koje kao da pozajmljuju jedna od druge lajtmotive (ćerka ovde priča o majci, a sin o ocu), a na kraju, nakon horskog plača, preostaje samo zvuk doboša.

Srđan Srdić je napisao roman koji treba pažljivo *oslušnuti* da bi se *uvideo* njegov kompozicijski ključ. *Mrtvo polje* spada u dela čija se književna melodija ne dá ponoviti. Njegovo delovanje može se uporediti sa utiskom od slušanja prvog albuma muzičara poznatog kao *Tricky* („Maxinquaye“). I ovde se smeњуju muški i ženski glas, uvijeni u zvuke melodije, prepliću se muzika i govor. Ova dela su slična po nepovnljivosti autorskog stila, tog posebnog preplitanja kad se govori pevanjem. To je tek jedna od mogućih paralela, jer je roman polifoničan u više smislova – nije reč samo o književnoj polifoniji, već i o muzičkom višeglasju. Određena hermetičnost saundtreka odgovara hermetičnosti Srdićevog literarnog projekta. Poseban izbor muzike koja dočarava raspoloženje jednog vremena služi takođe kao autorski komentar umesto postmodernističkih autopoetičkih izjava. Umesto sveznajućeg naratora ili pisca (ponekad i umesto junaka) progovaraju muzika i film. Uostalom, radi se o hermetičnosti posebne vrste: da bi ušao u roman, čitalac

mora da se izolira od stvarnosti, da se hermetizuje u tekstu kako bi ga čuo. Onda će zapaziti i ono prećutano u „ozvučenim“ – *grafijama* tiho prisustvo književnosti. Čuće iza glasnog *Wake* tiho *Fineganovo bdenje* i osetiće prisustvo Hamsuna, i ne samo spominjanih *Misterija*. U prostoru nevidljivog za zavisnike od artikulisanoj ostaju Hamsunove *zarasle staze* i njegova *glad*, njegov *Pan* i *Krug se zatvara*.

Roman koji svedoči o bankrotiranju govora karakteriše obilje zvuka. U njemu se mnogo peva. Paolo pesmom *Bjesova* odgovara na pitanje kako se zove (i taj bend je više puta menjao svoje ime, a najslavniji mu je album „bezimen“ odnosno naslovljen imenom grupe – *Bjesovi*). Pevaju protagonisti i sporedni likovi, četnici ispod mosta, vozač i violentni navijači. Tu su himne, koračnice, pesme-huškači, ima ih od svake vrste, samo nema u njima veselja.

Ima melodija koje su dragocene bez teksta. Takva je melodija strasti Paola i Zvezdane: „bili su sazvučje“, „dvoje ljudi u maglinama iznutra osvetljenog akorda“. Ona se ne može ispričati, jedino odsvirati na finim žicama poezije. Paolo je nepodnošljivo nežan i nem, on nema šta da kaže za vreme ljubavi, njemu nisu potrebne reči.

Pesme i filmovi koji se spominju u *Mrtvom polju* ništa ne objašnjavaju (ludilo se ne može objasniti harmoničnim, logičnim asocijacijama), ali svedoče o duhu vremena. „No more heroes“, konstatirali su nekad *Strangers*. „No heroes“, presuđuju slavnoj prošlosti *Converge*, i ovaj citat je još jedan epigraf romanu.

Književnost postmodernog perioda obeležena je crtama epohe ubrzanog naučno-tehničkog progressa, globalizacijskih procesa i posthumanističkih koncepcija. U atmosferi *postsveta*, ne samo postmodernog, već i posthumanističkog, odvija se radnja i drugog Srdićevog romana *Satori* (2013). Njegov protagonist je voditelj noćnog muzičkog programa, radio di-džej koga zovu Vozač. Ironija leži u tome da Vozač nikad nije vozio kola, mada je njegova glavna želja – da napokon osetiti u rukama volan sopstvene sudbine. Centralno raspoloženje romana zadato je već na samom početku: protagonist citira „Bluz mrtvih zastava“ („The Dead Flags Blues“), nazivajući njegovog autora, kanadskog rok muzičara Efrima Menjuka, pesnikom. Za autora romana tekstovi njegovih omiljenih rok pesama jesu poezija.

U *Satoriju* se odvija zbližavanje književnosti i muzike. Citati iz rok kompozicija koje se obično tretiraju kao muzička intertekstualnost,

postaju ovde vrsta „književne“ intertekstualnosti. Nobelova nagrada koju je dobio 2016. rok pevač i autor tekstova Bob Dilan može se smatrati svojevrsnom potvrdom aktuelnosti poetičkih razmišljanja srpskog pisca. „U slučaju muzičkih citata u Srđićevim pripovednim i romanesknim tekstovima, reč je o intermedijalnim konstelacijama, odnosno saundtrekovi su konstitutivni elementi teksta“, smatra Žarka Svirčev (Svirčev, 2020).

Junak romana ima izuzetno dobro pamćenje: u stanju je da citira čitave fragmente iz pročitanih romana. Čitalac može da pretpostavi da Vozač isto tako dobro pamti i tekstove rok autora: citat iz „Bluza mrtvih zastava“ ne samo otvara Srđićevo delo, nego i obeležava kraj duhovnog putovanja glavnog junaka. Dva od tri epigrafa ovom romanu potiču iz radova postmodernističkih filozofa Barta i Liotara, a treći, jedini koji je dat u originalu („We’re no here“) preuzet je iz pesme grupe *Mogwai*. Ovo možemo da tretiramo kao još jedan znak posebne važnosti koju imaju u delima Srđića rok tekstovi. Kao još jedan znak nivelisanja žanrovskih granica u postpostmodernističkoj književnosti.

U *Satoriju* ima epizoda, vezanih za posetu koncerta alternativnog roka, kao i drugih povezivanja sa muzičkim kontekstom, ali posebnu pažnju privlači prikazivanje stanja svesti junaka preko muzičkih citata, ili sinestetička vizualizacija utiska od muzike, kada se slika koju je stvorio pisac, može razumeti samo ako čitalac odsluša odgovarajuću kompoziciju. Takve kompozicije kod Srđića formiraju snove glavnog junaka u kojima se čuju zvuci muzičkih instrumenata ili drugi zvukovi (na primer, brodska sirena), koje koriste u svojim delima predstavnici alternativnih muzičkih pravaca. U predgovoru ukrajinskom izdanju *Satorija* Srđić daje svojevrsno uputstvo za čitanje: „Kažem, slušao sam muziku, i bila je ta stvar *Shelter*. Možete je čuti na ploči *The Eye of Every Storm*, lep naziv za ploču, bend je *Neurosis*. To je instrumentalna kompozicija. Bolna. Proverite na Jutjubu. I inače, skoro sve kompozicije koje se čuju (tačno, čuju, ne vide se u tekstu) su instrumentalne. Na primer *Descent*, isti bend, ona se čuje na ulasku u Vozačev dupli san, onda kada je potrebno da odabere put. Ili *The Road to Sovereignty*, pred kraj knjige, kad se začuje brodska sirena. Isti bend. Ima u drugih, ali ovo mi je bilo važno da kažem, moglo bi da znači nekome“ (Srđić, 2015: 4–5).

Kao i *Mrtvo polje*, *Satori* zahteva čitanje-slušanje. Sva dela S. Srđića ispunjena su ne samo zvukom, već i muzikom koja, ništa ma-

nje od reči, predstavlja sastavni deo njegovog književnog sveta. Svet, u kojem žive Srđićevi junaci, nije najudobnije mesto za život, zato je muzika koja zvuči u njegovim romanima i pripovetkama, lišena harmonije, ispunjena tamnim bojama. Muzika kod Srđića ima boju: on fiksira u rečima slike koja ona stvara u svesti čitalaca, i to daje njegovoj prozi specifičnu obojenost bremenitu simbolikom.

Pavao Pavličić i književni džez

U romanu poznatog hrvatskog pisca Pavla Pavličića *Diksilend* nalazimo upečatljive primere postmoderne intermedijalnosti. Njene osobine pisac predstavlja u svom istraživanju „Intertekstualnost i intermedijalnost“ (Pavličić, 1988), naglašavajući ulogu naslova koji sadrži ključ čitanja dela. Ovakvu politiku naslovljavanja Pavličić svakako primenjuje u *Diksilendu* kao romanu sa intermedijalnim potencijalom. *Diksilend* je sinonim za tradicionalni stil džez, za svojevrsan, njuorleanski način izvođenja. Ovaj muzički termin označava i grupu izvođača (od pet do osam osoba) koji ga sviraju. *Diksilend* iz naslova Pavličićevog romana jeste i jedno, i drugo. Ova priča o mladim muzičarima i njihovom učitelju koji želi da organizuje *diksilend* izgrađena je sa uračunavanjem osobenosti džez kompozicija. „Svi tematski sustavi neodvojivi su od glazbenog pojmovlja. Implicitna imitacija tiče se organizacije građe (struktura romana nalik je, rekli smo, *diksilend*-sastavu)“, beleži Julijana Matanović (2018: 464).

U ovom delu džez je glavni princip organizacije naracije. Nastupu *diksilenda* uvek prethode pripreme, zato u romanu, kao svojevrsan prolog, javlja se poglavlje „Ugađanje glazbala“. Čitalac saznaje o istoriji stvaranja vukovarskog džez benda, o zamisli učitelja muzike Viktora Angelusa. Svaka od narednih sedam glava predstavlja priču sedmorice muzičara i istovremeno istoriju njihovih prethodnika. Naslovi poglavlja to su nazivi muzičkih instrumenata-protagonista koji u njoj „soliraju“. Poslednje poglavlje „Tuš“ završava priču o vukovarskom *diksilendu* kao muzički omaž, poslednja počast, znak zahvalnosti Angelusu, a i kao poslednja glasna zvučna „tačka“. Drugo izdanje romana poseduje takođe „dodatak“ – dokumentarno svedočanstvo majke Pavla Pavličića o strašnim danima opsade i izlasku iz okupiranog Vukovara (Marija Pavličić: *Od podruma do Zagreba*). Fikcionalno romaneskno

delo sa elementima autobiografizma dobija svojevrsan nefikcionalni kamerton. Zajedno sa ovim dodatkom *Diksilend* ima deset poglavlja – kao i poznati roman Toni Morison *Džez*. Ova podudarnost strukture i tipološka sličnost naslova dela ne izgledaju kao slučajne. Naratorka u romanu Toni Morison je crnkinja, a jedan od protagonista romana je Njujork – prestonica džez, grad-džez. Kod Pavla Pavličića narator je belac, a grad koji čini neodvojivi deo sudbina junaka – provincijski Vukovar, za koji džez predstavlja nešto novo i neobično, svojevrsan koeficijent razlike koji odvaja njegove izvođače od drugih muzičara. Epoha u koju je smeštena radnja *Diksilenda* (1960–1991) nikako nije „doba džez“. Možda hrvatski pisac nije imao na umu da napiše „protivknjigu“ romanu Morison, ali *Diksilend* ponekad zvuči kao roman-odgovor, kao oličenje karakterističnog za džez principa dijaloga.

U Pavličićevom romanu džez nije samo tema, već i narativni model. Pisac koristi različite načine muzikalizacije diskursa, od muzičkog ekfrazisa do panmuzičkog oslikavanja sveta koji ima prepoznatljive obrise muzičkog dela ili notnih zapisa:

„Dunav je izgledao kao notni sistem toga poslijepodneva dok sam stajao kraj žičane ograde i gledao nizvodno. Daleko nalijevo, visoka dizalica u luci bila je kao violinski ključ, trag broda koji je upravo prošao nalikovao je na crtovlje, a crni čamci na vodi bili su kao osminke i četvrtinke u svome neobičnom rasporedu. Taj prizor gotovo da se mogao odsvirati, tako mi se činilo dok sam gledao nadesno, prema mjestu gdje je rijeka zavijala i gdje se melodija gubila u tko zna kakvim pustolovnim varijacijama“ (Pavličić, 2018: 17).

U *Diksilendu* intertekstualne i intermedijalne veze sa muzikom su eksplicitne. Srećemo u njemu nazive nota, muzičke termine i pojmove (*allegro*, *skerc*, *partitura*, *sinkopa* i sl.). „Istodobno, autor često poseže za eksplicitnom tematizacijom. Navode se izravno i kompozicije koje članovi benda slušaju ili sviraju (*Jer, on je svirao pjesmu Plakala mala Vidica, koju smo mi inače izvodili u mandolinskom orkestru... Jošku je dao pjesmu Sjedi Mara na kamen-studencu... došle na red malko ozbiljnije stvari: Dvořakova Humoreska, Bumbarov let Rimski-Korsakova, Ravelov Bolero...*)“ (Matanović, 2018: 464). Među tim muzičkim delima različitih žanrova posebno mesto imaju ona koja spadaju u repertoar

diksilenda: „Down by the Riverside“, „Aleksander’s Regtime Band“...

Pavao Pavličić koristi u romanu principe džez, podvrgavajući ih intersemiotičkom prekodiranju. U *Diksilendu* nalazimo prepoznatljive crte njegove estetike: polifoniju, posebne veze među izvođačima i instrumentima, izvođačima i publikom, dijalogizam.

U Pavličićevom romanu ima više primera muzičke intertekstualnosti. Mada se radi o džez standardima, svako od tih muzičkih dela pojavljuje se u posebnom kontekstu. Za nastup na oblali reke muzičari biraju poznatu kompoziciju „Down by the Riverside“ i narator navodi obrazloženje takvog izbora: „Od nas su zatražili da odsviramo nešto veselo, a ako može i nekako simbolično. Tako smo se odlučili za „Down by the Riverside“, jer je to odgovaralo obama zahtjevima, a upravo je tražilo diksilend-izvedbu. Ali, to što smo svirali, i kako smo svirali, to se ne može opisati kao veselo, jer bilo je mnogo više od toga“ (Pavličić, 2018: 349). Diksilend svira, ali optimistička melodija kontrastira sa dramatičnom situacijom koja se odvija u blizini. Taj džez standard, ako oslušnemo ne samo muziku, već i reči, slavi mogućnost da se više ne ratuje. U kontekstu romana on se doživljava kao predosećaj ratne tragedije. Za Pavličića džez nije samo muzika, važnu ulogu ima takođe tekst. Važnost reči u muzičkom delu dokazuje i to što upravo tekst pesme „Kestenov cvijet“ (koji se navodi u romanu u celini) postaje ključ porodične tajne.

Džez predstavlja takođe svojevrsan preobražaj. Mnoge kompozicije koje nisu bile stvorene za džez, postaju takve zahvaljujući izvođačima. Za vreme svog poslednjeg nastupa diksilend iz Pavličićevog romana počeo je da svira „Kestenov cvijet“, ali improvizacija je odvela muzičare preko granica tog dela. Džez improvizacija koju je tražio od svojih đaka učitelj – to je prevladavanje granica.

Autor romana takođe izlazi iz okvira odabranih diskursa, stvarajući roman-diksilend u kojem se oni prirodno prepliću. „Muzički tekst“ je ovde povezan sa „gradskim tekstom“. Priča o diksilendu je priča o Vukovaru koja se realizuje uz korišćenje autobiografskog diskursa i diskursa džez-a što pojačava njenu emotivnost. Svedok tragedije grada beleži: „Ovi moji papiri – ova tiha svirka – preslabi su da ga ožive: zato oni tek žele sačuvati nadu da ćemo jednom, ako se skupimo mi koji smo preživjeli, ako zasviramo dobro i s vjerom, dići iz mrtvih svoj grad, što znači i sebe“ (Pavličić, 2018: 439).

U ovoj finalnoj rečenici romana nakon koje stoji reč SVRŠETAK (jer ovo nije „KRAJ“!) spajaju se tri glavne linije dela: priča o gradu, priča o sudbini njegovih stanovnika i priča o muzici.

Izvođači džeza jesu koautori muzike. Vukovarski diksilend pretvara svojom svirkom poznatu kao suicidalna kompoziciju „Kestenov cvijet“ u himnu životu. Kao što naglašava Julijana Matanović, u romanu *Diksilend*, „što je možda i najvažnije, tematizira se značenje glazbe u našim životima“ (Matanović, 2018: 465).

Saša Drach: živeti džez

Ako se Pavao Pavličić opredelio za naratora-muzičara koji svira džez, Saša Drach odabrao je za svoje priče poziciju odanog slušaoca. *Priče o džezu i drugi zapisi* – to je zbirka eseja koji svojom kompozicijom podsećaju na muzička dela, a najbliža su zapravo džezu. U svakom od njih možemo izdvojiti glavne motive oko kojih se gradi priča, lišena linearnosti. Polifoničnost Drachovih eseja koji čine prvi deo knjige („Priče o džezu...“) ispoljava se kroz paralelan razvoj dva diskursa: diskursa autobiografije i diskursa džeza. Diskurs ispovesti prepliće se sa muzičkim diskursom.

Drachovu knjigu otvara priča o susretu sa bivšom školskom ljubavi. Istovremeno to je priča o ploči koja je odigrala veliku ulogu u naratorovom životu. Zapravo, to je priča o prvom susretu autora sa svetom džeza: ploča Djuka Elingtona „The Pianist“ postala je srećna ulaznica u drugačiju muzičku realnost. Drach vešto koristi mogućnosti muzičkog ekfrazisa u želji da maksimalno sugestivno prikaže muzičko delo literarnim sredstvima. Umesto CD-a koji bi mogao da bude dodatak ovoj knjizi, čitalač dobija verbalno predstavljanje muzike, a to je glavni deo svake Drachove priče o džezu. Čitalac može da je odsluša samostalno, ili da se seti melodije, ili da tretira tu „muziku od reči“ kao improvizaciju pisca.

Drach pravi saundtrek sopstvenog života. Svaki izvođač, svaka ploča, svaka kompozicija vezani su za određene ljude, mesta, osećanja. Pisac želi da prenese u tekst energiju muzike i radi to, stvarajući atmosferu džeza. Tad ton naracije postaje lirski, emocionalan, strastan, a autobiografski esej o muzici postaje delo umetničke proze.

Autobiografska knjiga ljubitelja i poznavaoca džezza istovremeno je mala enciklopedija te muzike. Ima ovde i fragmenata muzičkih recenzija, i reportaža sa koncerta, i stranica iz privatnog muzičkog dnevnika. Autor piše takođe o pronalasku zaboravljenih džez kompozicija, o starim notnim izdanjima, o potrazi za izvorima muzičkih dela. Pišući o prošlosti, Drach stvara njenu autentičnu sliku kroz džez-tekst. Album „In the Crowd“ Di Di Bridžvoter i Ramsija Ljuisa – „prava je slika vremena kad je nastao“, beleži autor (Drach, 2016: 72), koji i sam sledi primer svojih omiljenih umetnika, dokumentirajući svoje vreme kroz muziku.

Važno mesto poseduju u knjizi esejistički portreti džez-pevača i pevačica, koji uključuju i osobenosti glasa, načina izvođenja, i utisak koji ostavljaju svojim nastupom. „Učinilo mi se da svaki album Dee Dee ima neku priču iza sebe“, zapisuje Drach (2016: 65). Džez je pričanje priča kroz muziku, a pisac pripoveda o svom životu, o svom vremenu preko priča o džezu. Tačnu karakteristiku Drachovih priča-eseja dao je Đorđe Krajišnik, nazvavši ih neobičnim putovanjem kroz džez. „Autor ispisuje vlastiti dnevnik pasioniranog ljubitelja jazz muzike, tragajući pri tome za onim što su lična prepoznavanja u jazz izvođačima i albumima. Kada to kažem, mislim prije svega da Drach pišući o jazzu zapravo nastoji pisati o vlastitim doživljajima i susretima sa muzikom, za koju ga vezuju različita prijateljska ili ljubavna poznanstva. Tako jazz postaje svojevrсна muzička podloga ili mizanscen životnih događanja, ne ostajući međutim u tom kontekstu samo kao sjena koja prati život, već često biva pozornica na kojoj se odvijaju najvažniji intimni događaji. Tačnije, jazz je ono što pokreće, određuje i često uslovljava kretanje kroz često mučnu svakodnevicu“ (Krajišnik, 2017).

U *Pričama o jazzu...* prisutni su primeri muzikalizacije književnog teksta, transformacije muzike u književnost. Verbalni tekst donekle postaje sličan muzici ili efektima, vezanim za neku kompoziciju, a mi stičemo utisak doživljavanja muzike kroz tekst. Istovremeno, radi se o delu u kojem je džez – identifikator ličnosti pisca, njegov DNK, ali i muzika koja uspostavlja emotivnu vezu sa čitaocem. Ona spaja, briše granice između „ja“ i „drugog“. Kao i džez melodija, džez tekst je nosilac emocije, koja je individualna i lična – kako za izvođača (pisca), tako i za slušaoca (čitaoca).

Muzički intertekst poslužio je postmodernim piscima za stvaranje autentične slike savremenosti i relativno nedavne prošlosti, kao simbol potrage za unutrašnjom slobodom čije je oličenje muzika, i nade u preporod koju ona nosi. Ako su postmodernisti koristili muzičku intertekstualnost za stvaranje posebne književne realnosti koju oni smatraju ništa manje „realnom“ od stvarosne i oniričke, postpostmodernisti povezuju muziku i život u tekstualnoj slici, koja upućuje na realnost, ali i na prototekst – književni ili muzički.

Pisci postmodernističke proze koristili su u svojim formotvornim strategijama principe muzičke kompozicije. Posebnu ulogu su odigrali „nova muzika“ i stvaralaštvo kompozitora-eskperimentatora, o čemu svedoči kako Ekova teorija „otvorenog dela“, tako i njena primena u literarnoj praksi (dela M. Pavića). Kao izvor muzičke intertekstualnosti postmodernisti su najčešće koristili klasičnu muziku. Početkom 21. veka njeno mesto zauzima rok i pop muzika. Ako u delima Pavića ona se javlja u muzičkim citatima, u stvaralaštvu postpostmodernističkih pisaca Z. Karanovića i S. Srdića njena uloga postaje ključna za razumevanje poetičkih namera pisaca. Umesto postmodernističkog pisca-„zidara muzike“ javlja se pisac-„di-džej“. Dela ovih srpskih postpostmodernista mogu se smatrati romanima sa saundtrekovima, jer poseduju posebnu diskografiju koja predstavlja integralni deo knjige. Pozivanje na muzička dela ima u romanima Z. Karanovića i S. Srdića više poetičkih funkcija, među kojima su predstavljanje psihološkog portreta junaka, oslikavanje njegovog raspoloženja kao i duha epohe. Zaslužuju pažnju uspešni pokušaji svojevrsnog intersemiotičkog prevoda kada pisac pretvara utiske od slušanja muzičke kompozicije u tekst i verbalnu sliku.

Ako se postpostmodernistički predstavnici srpske književnosti najčešće obraćaju rok muzici, u hrvatskoj književnosti nailazimo na dela, inspirisana džezom. Roman P. Pavličića *Diksilend* može se smatrati jako zanimljivim primerom muzikalizacije diskursa. Pisac koristi principe džeza, crte njegove estetike (polifoniju, posebne veze među izvođačima i instrumentima, izvođačima i publikom, dijalogizam). U esejima S. Dracha *Priče o džezu i drugi zapisi* takođe su prisutni primeri muzikalizacije književnog teksta, transformacije muzike u knji-

ževnost. Autor pribegava verbalnom predstavljanju muzičkih dela, a tekst donekle postaje sličan muzici ili efektima, vezanim za neku džez kompoziciju. Ovde se takođe radi o pravljenju saundtreka, ali ne auto-poetičkog ili fabularnog, već saundtreka autorovog života.

Muzička intertekstualnost u književnim delima pisaca 21. stoleća obeležena je postpostmodernističkom poetikom. pisci se okreću realističkom modelu i novoj senzualnosti, koja često uključuje naglašeni ili latentni autobiografizam književnih dela. U slučaju dela koja su bila ovde predstavljena, muzička komponenta intertekstualnosti čini važan deo imanentne autopoetičke slike, služi senzualizaciji teksta, svestranom predstavljanju književnih likova, kao i dočaravanju duha vremena.

Spisak korišćene literature

- Drach, S. (2016). *Priče o jazzu i drugi zapisi*. Zagreb: Sandorf.
- Eco, U. (1965). *Otvoreno djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Krajišnik, Đ. (2017). „Uzbudljivo putovanje u jazz“ <dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/o2/kultura/književnost/uzbudljivo-putovanje-u-jazz>> [20. 7. 2021].
- Karanović, Z. (2019) Intervju: Zvonko Karanović (pisac) <dostupno na <http://otium4.blogspot.com/2019/11/intervju-zvonko-karanovic-pisac-html>> [22. 7. 2021].
- Karanović, Z. (2006). *Više od nule: finalni remix*. Beograd: Laguna.
- Karanović, Z. (2006a). *Četiri zida i grad*. Beograd: Laguna.
- Matanović, J. (2018). „Glazba kao bijeg od smrti“ (pogovor), u: Pavličić P. *Diksilend*. Zagreb: Mozaik knjiga, str. 457–467.
- Pavić, M. (2008). *Drugo telo: pobožni roman*. Novo, dopunjeno izdanje. Beograd: Evro Giunti.
- Pavić, M. (1994). *Hazarski rečnik: roman-leksikon u 100 000 reči (muški primerak)*. 86. izdanje. Beograd: Prosveta.
- Pavić, M. (1996). *Predeo slikan čajem*. 28. izdanje. Beograd: Prosveta.
- Pavić, M. (2009). *Veštački mladež: tri kratka nelinearna romana o ljubavi*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pavličić, P. (2018). *Diksilend*. II prošireno izdanje. Zagreb: Mozaik knjiga.

- Pavličić, P. (1988). „Intertekstualnost i intermedijalnost. Tipološki ogledi“, u: Maković Z., Medarić M., Oraić D., Pavličić P. (ur.) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti.
- Scher, S. P. (1968). *Verbal Music in German Literature*. New Haven and London: Yale University Press.
- Srdić, S. (2010). *Mrtvo polje*. Beograd: Stubovi kulture.
- Srdić, S. (2015). Срдич С. Від автора (передмова до українського видання), u: Срдич С. *Саторі*. пер. із сер. Алли Татаренко. Київ: Комора, стор. 3–5.
- Srdić, S. (2013). *Satori*. Beograd: Književna radionica Rašić.
- Svirčev, Ž. (2020). Postile uz Ljubavnu pesmu. < dostupno na: <https://strane.ba/zarka-svircev-postile-u-ljubavnu-pesmu/>>[25. 8. 2021].
- Rem, G. (2003). *Koreografija teksta: Pjesništvo iskustva intermedijalnosti 1*. Zagreb: Meandar.
- Wolf, W. (1999). *The Musicalization of Fiction: A Study in the Theory and History of Intermediality*. Amsterdam: Rodopi.
- Wolf, W. (2003). *Towards a Functional Analysis of Intermediality: The Case of Twentieth-Century Musicalized Fiction*. London: The Orion Publishing Group.
- Žmegač, V. (2003). *Književnost i glazba, intermedijalne studije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

Nacionalno sveučilište Ivana Franka u Lavovu

milav2000@yahoo.com

UDŽBENIK KAO VAŽNO SREDSTVO UPRAVLJANJA NASTAVNIM PROCESOM (NA PRIMJERU UDŽBENIKA „CRNOGORSKI JEZIK“ ZA GIMNAZIJE)

Sadržajno usavršavanje naobrazbe, nove koncepcije poučavanja stavile su na prvo mjesto princip po(pro)učavanja jezika preko kulture. Intenziviranje nastavnog procesa, potraga za putovima realizacije principa aktivne komunikativnosti daju poticaj za stvaranje udžbenika koji u znatnoj mjeri osiguravaju komunikacijske potrebe studenata, stimuliraju govor, istovremeno povećavajući razinu sociokulturne informiranosti. Udžbenik kao nastavno sredstvo ima niz različitih funkcija među kojima informativna, motivacijska i stimulacijska, usmjeravajuća, istraživačka, odgojna, racionalizatorska koja pomaže učitelju interpretirati nastavni materijal. Udžbenik je važno sredstvo upravljanja nastavnim procesom. Od njegove kvalitete ovisi koliko je uspješna realizacija nastavnih i odgojnih zadataka.

Analiza udžbenika „Crnogorski jezik“ omogućava zaključak da sadržaj svih djelova efikasno i uspješno usmjerava na formiranje predmetne kompetencije gimnazijalaca, naročito umijeća organizacije uzajamne povezanosti njihovih znanja, njihovog uređivanja, rješavanja problema i donošenja odluka, rješavanja nesuglasica i konflikata, samostalnog učenja, traženja informacija i njihovih samostalnih nalaženja, organizovanje uzajamne povezanosti između događaja u prošlosti i sadašnjosti, kritičkog odnosa prema nekim aspektima razvoja društva, kulture, aktivnog učestvovanja u raspravi, procjeni društvenih navika te stila života. Ovim udžbenicima i drugim sličnim nastavnim sredstvima crnogorski jezik je dobio nove mogućnosti za održavanje, a vjerovatno i za formiranje (kod nekih mladih govornika) osjećaja nacionalne svi-

jesti mladog Crnogorca i Crnogorke, pa se oni mogu smatrati veoma značajnim za postizanje komunikacijskog liderstva u zemlji.

Ključne riječi: crnogorski jezik, metodika nastave, udžbenik, komunikacija, govor, realizacija nastavnih i odgojnih zadataka

1. Uvodne napomene

Udžbenik kao nastavno sredstvo ima niz različitih funkcija među kojima je informativna, motivacijska i stimulacijska, usmjeravajuća, istraživačka, odgojna, racionalizatorska koja pomaže učitelju interpretirati nastavni materijal. Tako da je udžbenik važno sredstvo upravljanja nastavnim procesom. Od njegove kvalitete ovisi koliko je uspješna realizacija nastavnih i odgojnih zadataka. Udžbenik je središnjica u sustavu nastavnih sredstava, a oko njega se već grupiraju sva druga nastavna sredstva. Što se udžbenika za proučavanje jezika tiče, njegova je glavna funkcija, uz gore navedene, formiranje kod učenika komunikacijske kompetencije.

Komunikacijska kompetencija govornika ima važnu ulogu u formiranju suvremenog čovjeka. Jezik današnje mlade generacije nije uvijek adekvatan suvremenim zahtjevima društva. Često obiluje različitim vrstama žargonizmima, suvišnim posuđenicama, verba obscena itd. Međutim, da se očuva jezik, da on postane bogat, ugledan i upora-bljiv (to se posebice odnosi na jezike s malim brojem govornika), mladi imaju mogućnost pridonijeti njegovom punopravnom funkcioniranju u raznim sferama.

U strukturi komunikacijske kompetencije korisnika jezika nalaze se lingvistička, profesionalna, lingvosociokulturna, formalnologička i paralingvistička kompetencija.

Lingvistička kompetencija je najvažnija za govor, stiče se učenjem gramatičkih, prozodijskih, pravopisnih, leksičkih i stilističkih pravila.

Profesionalnu kompetenciju će učenik steći tek kada bude ovladao konkretnom strukom, a struku već može odabrati za vrijeme sred-njoškolskog obrazovanja.

Lingvosociokulturna kompetencija se stiče u okolini (obitelj, škola, fakultet, kazalište, mediji itd.).

Slično je s paralingvističkom kompetencijom, ali ovdje treba naglasiti da oblikovanje jezičnog materijala zahtijeva posebna znanja iz područja mimike, gesta, punktuacije.

Formalno logička kompetencija polazi od govornikovog razumijevanja teksta (pisanog i usmenog u širem smislu te riječi) (Васильева, 2007).

Da se ova znanja uspješno postignu u školi, potreban je poseban pristup koncepciji bilo kojeg udžbenika, usmjerenog na proučavanje materinskog ili stranog jezika.

Suvremeni udžbenici morali bi biti svojevrstan skup lingvokulturnih i sociolingvalnih cjelina koje imaju sociokulturnu informaciju, kao i kulturne uvjetne znakove koji rukovode komunikativnim načinom djelovanja govornika određenih jezika.

Sad bih trebala postaviti pitanje – što može pridonijeti većoj uporabi crnogorskog jezika u Crnoj Gori u suvremenoj situaciji, posebice kod mlade generacije?! Odgovor je – kvalitetan udžbenik crnogorskog jezika koji bi usmjerio govornike u korist uporabe crnogorskog jezika. Upravo je takva knjiga nedostajala prvih godina poslije proglašenja neovisnosti Crne Gore, a sada je konačno objavljena.

2. Udžbenik „Crnogorski jezik“ kao važno nastavno sredstvo i sredstvo za postizanje komunikacijskog liderstva u zemlji

Prelistavajući sva četiri udžbenika „Crnogorski jezik“ prije svega uočavamo dizajn i grafičko oblikovanje, tj. estetski dojam koji je neophodan za sve udžbenike namijenjene za školu i srednjoškolsku nastavu. Dizajn i ilustracije udžbenika „Crnogorski jezik“ su na veoma visokoj estetskoj razini; nema primjedaba na boje, strukturalizaciju nastavnog materijala, tekstove, zadaće.

Emocionalna komponenta dizajna udžbenikā ogleda se u njihovom vizualnom izgledu, intuitivnoj percepciji stranice i stilu dizajniranja. Pristup dizajnera, kako nam se čini, temelji se na emocijama, na dojmovima učenika kada rade s udžbenicima individualno i kada međusobno komuniciraju, kada autori žele potaknuti kod njih određeni odgovor, određenu reakciju.

Svima je poznato da emocije ostavljaju najdublji trag u trajnom pamćenju učenika, upravo one daju osjećaj da su druga strana interakcije u udžbeniku – autori i dizajneri – ljudi koji im pokušavaju prenijeti

što važnije i vrijednije informacije na najrazumljiviji način. U ovom slučaju dizajniranja radi se o trima razinama vizualnog dizajna, vezanim za tri kognitivne razine: intuitivnu razinu (visceral level), razinu ponašanja (behavioral level), reflektivnu razinu (reflective level) (Don Norman Emotional Design, 2004). Pored očiglednih elemenata na stranicama, koji se učenicima mogu činiti emocionalno privlačnijim i nezaboravnijim – bojama, oblicima predmeta i slikama osoba, ilustracijama – dodan je humor, prepoznatljivost.

U tekstu udžbenika, osim ilustracija, ima mnogo tablica, shema, posebnim bojama izdvojeni su tekstovi, dijalози, ima posebnih znakova (sličica) za izdvajanje individualnih zadataka i zadataka za grupni rad i sl.

Ilustracije, tablice, sheme itd. uspješno dopunjuju smislenu količinu jezikoslovne građe i zadataka, što pridonosi spontanoj, prijateljskoj atmosferi na satovima jezika i pridonosi lakšem pisanju domaćih zadataka poslije nastave.

A sada osvrt na sadržajnu stranu knjiga. Tekst udžbenika daje dojam temeljito strukturiranog i sistematiziranog rada. Nastavna građa je prezentirana logično, konsekvantno, stavljen je naglasak na aktualizaciju općekulturnih, općepovijesnih, općejezičnih činjenica, važnih za crnogorsku i za svjetsku zajednicu. Navedene činjenice su temeljite i promišljene. One svjedoče o visokoj znanstvenoj i metodičkoj razini recenziranog rada. Uočava se savjesnost obrađivanja građe, način njezinog navođenja, razumljivost strukture. U udžbeniku su navedeni najvažniji aspekti jezika i govora kao predmeta lingvistike općenito, stilistike i jezične kulture: jezične jedinice, jezične razine, fonetska sredstva, glasovne promjene, grafeme, ortograme crnogorskog jezika, stilska sredstva leksikologije i frazeologije, tvorbena sredstva, elementi praktične retorike itd.

Važna prednost udžbenika je velika količina pojmova znanstvenog karaktera u njihovom sadržaju, koji su neophodni suvremenim mladim generacijama. Navedene činjenice i pojmovi su sistematizirani i provjereni. Ipak, njihova najveća prednost je povezivanje jezikoslovne znanosti s crnogorskim regionalnim lingvokulturološkim pojmovima koji su odigrali odlučujuću ulogu u formiranju crnogorske nacionalne svijesti. Npr. izlaganje u poglavlju „Crnogorski jezik – nekad i sad“ vezano je za najvažnija postignuća crnogorske zajednice, kao što su najstarija državna štamparija, najstariji pisani spomenici s područja

Crne Gore, a osim toga spominje se važno razdoblje za proučavanje povijesti jezika – crnogorsko/zetska redakcija (udžbenik za 1. razred, str. 23–34).

U poglavlju „Jezik kroz vrijeme“ zajedno s važnim podacima o indoeuropskim jezicima, slavenskim pismima, starim crnogorskim tekstovima i drugim povijesnim događajima, predočeni su razlozi suvremene jezične situacije u Crnoj Gori i normiranja suvremenog crnogorskog standarda (udžbenik za 2. razred, str. 7–27). Od posebnog interesa u ovom poglavlju je dio 1.7., posvećen jeziku u XXI. st. Uvršteni su tekstovi o internetu i mobilnoj komunikaciji, koji su postali gotovo najvažniji dio svakodnevice ne samo učenika, već i mlade generacije općenito. U tom kontekstu autori i dalje obraćaju pozornost na jezikoslovnu građu: stvaranje novih riječi, igru znakovima interpunkcije itd. (str. 28). Spomenuti su SMS-romani, SMS-poezija, osobitosti internetskog jezika i mobilne telefonije. Vrijednih komentara ima i u vezi s uporabom jezičnih znakova, kao što su ukošena, podebljana, razmaknuta slova, njihove kombinacije, a ima i igara sa slovima i brojkama. Te osobitosti crnogorskog jezika autori uspoređuju sa sličnim osobitostima, u svijetu najviše korištenog, engleskog jezika. Stvaranje povoljnih uvjeta za suvremeni život uz korištenje pametne naprave kod učenika stvara i razvija navike za znanstveno istraživanje i upoznavanje sa suvremenim metodama znanstvenih spoznaja.

Posebnu pozornost zaslužuje poglavlje o jezičnoj kulturi. Autori ističu važnost specifične službenih dokumenata za svakog mladog čovjeka koji mora biti pripremljen za uspješno funkcioniranje u suvremenom društvu: od pisanja molbi, žalbi, do uspješne samoreklame. Vrijedi naglasiti i važnost instrukcija autora za neophodnu pripremu svakog dokumenta, kao što je CV i njegove vrste (kronološki i predispozicioni CV). Obrazac CV-ja prema europskom formatu je naveden na str. 119–120 udžbenika za 2. razred gimnazije, pa se učenici mogu pozabaviti sastavljanjem stvarnog dokumenta i pripremiti se za sudjelovanje na različitim natjecanjima (udžbenik za 2. godinu, str. 119–121).

Prvo poglavlje treće knjige udžbenika privuklo je našu pozornost zbog dviju važnih činjenica. Prva je vezana za vješt pristup u povezivanju štamparstva srednjeg vijeka (njime se mogu ponositi svi Crnogorci općenito), s umijećem učenika u pisanju vlastitih rasprava, a druga – za razumljiv i zanimljiv pristup tehnici sastavljanja suvremenog intervjua,

prikaza, komentara. S lingvističkog gledišta zaslužuje pozornost uvođenje građe o transkripciji, transliteraciji, pravopisu vlastitih i stranih imena, također s osvrtom na prošlost.

Sustav zadaća i vježbi koje su ponudili autori, pruža učenicima mogućnost rješavanja tipičnih svakodnevnih i društvenih problema. Autori nude uvjete u kojima se učenici mogu prilagoditi nizu društvenih uloga, sudjelovati u tipičnim i netipičnim komunikativnim situacijama koje stimuliraju analizu vlastitih i tuđih postupaka, formiranje umijeća biranja svog stava u odnosu na problem, polazeći od vlastite vrijednosne pozicije i osobnih preferencija.

Pozitivnom stranom udžbenika smatra se didaktička svrsishodnost sustava zadaća koji su predložili autori, a koji je koncipiran u skladu s uzimanjem u obzir komunikacijskih principa, konsekvencnosti, solidnosti usvajanja informacija za rješavanje zadaća, individualizacije i kompetencije.

Svako poglavlje ima zadaće koje su navedene u rubrikama (pitanja, pismene zadaće, grupni rad) za aktualizaciju i usvajanje građe. Osim toga, korištenje odgovarajućih znakova, na koje te rubrike signaliziraju, omogućuje brzo snalaženje u udžbeniku.

Vrijednost udžbenika je i to što u njemu postoje jednostavna objašnjenja za svu jezikoslovnu građu, koja je raspoređena poslije svake skupine pravila ili čak poslije samo jednog pravila. Odmah slijede i zadaće koje pridonose razumijevanju. Npr. u temi „Skraćenice“ i u okviru njezine pod teme „Skupovi riječi“ (udžbenik za 1. razred, str. 76), koja ističe važnost bilježenja različitih tipova skraćenica, građa se dva puta prekida primjedbama koje počinju ili završavaju objašnjenjima, uputama, kao što su: „vidi...“, „obрати pažnju...“. Zatim slijede dodatni primjeri koji zapravo vrše ulogu zadaća: „Evo još primjera, dopiši im značenje...“ (str. 76–77). Takav pristup smatra se vrlo učinkovitim, ne samo za razumijevanje građe, već i za njezino brzo svladavanje. Učenici ne moraju više gubiti vrijeme da upamte određena pravila, već se odmah mogu koncentrirati na stvaralačke zadatke, kojih u udžbenicima ima dovoljno poslije svake teme.

Važan dio udžbenika čini „Pojmovnik“ koji predstavlja skup definicija jezikoslovnih pojmova, koji su navedeni na razumljiv način: npr. „standardizacija jezika – dogovor jezičnih stručnjaka oko izbora jezične norme“ (udžbenik za 1. razred, str. 129).

Napominjemo da smo ipak primijetili neka narušavanja dosljednosti navođenja jezikoslovne građe. Npr. u poglavlju „Let kroz oblike“, točka 2.5. „Pravopis i interpunkcija: Tačka, zarez, tačka-zarez“ na str. 49 navedeno je pravilo „I apozicije i atributi kao dodatna pojašnjenja odvajaju se zarezom“ (udžbenik za 2. razred, str. 49). A građa o atributu i apoziciji pojavljuje se tek u udžbeniku za treći razred na str. 113, 115 što, smatramo, nije posve logično. Dodajmo još i to da se na str. 116 ponovno spominje pravilo da „se apozicija kad je iza imenice odvađa zarezom“ (udžbenik za 3. razred, str. 115).

Detaljna analiza četiriju udžbenika „Crnogorski jezik“ omogućuje da zaključimo: sadržaj svih dijelova učinkovito i uspješno usmjeruje na formiranje predmetne kompetencije gimnazijalaca, naročito umijeća organizacije uzajamne povezanosti njihovih znanja, njihovog uređivanja, rješavanja problema i donošenja odluka, rješavanja nesuglasica i konflikata, samostalnog učenja, traženja informacija i njihovih samostalnih nalaženja, organiziranje uzajamne povezanosti između događaja u prošlosti i sadašnjosti, kritičkog odnosa prema nekim aspektima razvoja društva, kulture, aktivnog sudjelovanja u raspravi, procjeni društvenih navika, stila života...

Ovim udžbenikom i drugim sličnim nastavnim sredstvima crnogorski jezik je dobio nove mogućnosti za održavanje, a vjerojatno i za formiranje (kod nekih mladih govornika) osjećaja nacionalne svijesti mladog Crnogorca i Crnogorke, pa ga možemo smatrati veoma značajnim za postizanje komunikacijskog liderstva u zemlji i čestitati autorima na stvaranju vrlo korisnog, inteligentno i snalažljivo napravljenog izdanja.

Završavajući htjela bih naglasiti da udžbenik „Crnogorski jezik“ osigurava sve podvrste komunikacijske kompetencije: lingvističku, lingvosociokulturnu, formalnologičku i paralingvističku kompetenciju. Osim toga, njegova građa može usmjeriti učenike na odabir struke što je jako važno u višim razredima gimnazije.

Bibliografija

Štampana izdanja

- Васильєва, Л. (2007). Концепція підручника з іноземної мови, Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Вип.2, Львів, с. 222–228.
- Хом'як, А. (2008). Особистісно-діяльнісний підхід як важлива умова формування комунікативної компетентності учнів у процесі вивчення англійської мови [Текст], Молодь і ринок 2 (37), с.129–134.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena (2019). *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena (2019). *Crnogorski jezik za drugi razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena (2019). *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, Adnan & Delečić-Milačić, Andrijana (2019). *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Elektronski izvori

- Юхимець, О., Інтегративний зміст комунікативної компетентності майбутніх правознавців, *Science Rise: Pedagogical Education*. (11(19) 2017. URL: http://journals.uran.ua/sr_edu/article/download/116815/111037
- Don Norman Emotional Design, 2004: <https://motamem.org/upload/Emotional-Design-Why-We-Love-or-Hate-Everyday-Things-Donald-Norman.pdf>
- <https://motamem.org/upload/Emotional-Design-Why-We-Love-or-Hate-Everyday-Things-Donald-Norman.pdf>
- <http://www.slobodnaevropa.org/a/produbljuvanje-razmirica-oko-crnogorskog-jezika/26560624.html>

Vukota VUKOTIĆ (Podgorica)

Državni arhiv Crne Gore

vukota.vv@gmail.com

CRKVENE PRILIKE U DUKLJI DO XII VIJEKA

Rad se bavi proučavanjem crkvenih prilika u Duklji sve do nestanka države Vojislavljevića krajem XII vijeka. Crkvena istorija Crne Gore do sada je kao tema bila relativno zapostavljena i nedovoljno proučena. Ovim radom pokušava se ukazati na razvoj hrišćanstva kao religije, na prostoru današnje Crne Gore, još od antičkih vremena pa sve do pada Duklje pod rašku okupaciju.

Ključne riječi: *Duklja, hrišćanstvo, crkvene prilike, benediktinci, Sveti Ćirilo i Metodije, Sveti Vladimir Dukljanski*

Uvod

Nasljeđe Duklje u crnogorskoj historiografiji često je bilo breme više nego predmet ponosa. Otuda, mnogi autori odbijali su da se bave ovim periodom naše istorije i redovno ga zaobilazili u svojim sintezama. Od onih koji su, ipak, poklonili interesovanje i antičkoj i ranosrednjovjekovnoj Duklji, najčešće su bili skloni poricanju ovog nasljeđa crnogorskom narodu. Kako bi odgovorili na potrebe nacionalnih historiografija sušednih nam naroda, proučavaoci ovog perioda, kao svoj primarni zadatak istakli su konfundiranje dukljanskog nasljeđa u svoje istorične sisteme (Pejović, 2001). Posljedično tome, dobili smo situaciju u kojoj se vještački pokušava dukljanska istorija pridodati i nakalemiti bilo na hrvatski, bilo na srpski (vrlo vjerovatno i albanski) istorijski narativ, dok se jedino Crnogorcima odriče mogućnost njegovog uvrštavanja u svoju narodnu tradiciju. U slučaju srednjovjekovne Duklje, čak i makedonska i bugarska historiografija ističu svoje pravo nad dijelom tog

nasljeđa. U tako nametnutim okvirima dukljanska istorija uvijek je bila predmet djelimične i usputne naučne obrade, sa površnim uzimanjem djelova po potrebi dokazivanja vlastitih unaprijed zacrtanih hipoteza. Najbolji za ovo je primjer da se u cijeloj jugoslovenskoj, a kasnije i u historiografijama njenih bivših republika, dakle oko 60 godina, zadržala kao naučno plauzabilna tvrdnja B. Ferjančića da je pisac djela *De administrando imperio* zaboravio da kaže da su Dukljani Srbi (Ferjančić 1963). Ova netačna i ni na čemu utemeljena konstatacija, ovlaš dodata u fusnoti, je poslužila generacijama historičara, nakon toga, da iz nje izvlače kvazidokaze o nepostojanju samostalnog političkog, kulturnog i državotvornog razvika Crne Gore i poricanju dukljanskog nasljeđa. Bilo kakvi pokušaji da se opovrgne ova monstruoza konstrukcija nailazili su na otpor i protivljenje naučne zajednice u samoj Crnoj Gori, a svakako i u jugoslovenskim okvirima. To je i navelo neke historičare da se klone ove teme i da radije za svoje polje istraživanja uzimaju periode novovjekovne istorije. Time su tačne konstatacije, poput one Frana Milobara, da zbog zasebnog života, koji je vodila nakon što je prevladala upliv sušednih naroda, Duklja zaslužuje i svoju povijest, jednostavno preskakane. Šta više za romantičarsku historiografiju XIX vijeka ovakve misli predstavljale su svojevrsnu jeres, jer su se trudili da krajnje nacionalistički tumače složeni koloplet kulturno-istorijskih i političkih dešavanja na Balkanu tokom kasne antike i ranog srednjeg vijeka (Pejović, 2001). Time je crnogorska historiografija i kulturna istorija gubila na snazi, ostavljajući cijelu jednu epohu svog razvoja neistraženom i gubeći svoje najstarije antičke korijene.

Antička istorija Duklje počinje osnivanjem grada Diokleje oko 50. godine naše ere, za vladavine cara Tiberija. Prije toga, Rim je još od III vijeka stare ere vodio niz ratova sa ilirskim plemenima koja su naseljavala prostor Balkana. Nažalost, o Ilirima i njihovoj civilizaciji danas više naslućujemo nego što znamo iz antičkih grčkih i rimskih izvora i arheoloških nalaza, jer iza sebe nijesu ostavili nikakav sistem pisma. Ono što je ostalo zabilježeno u starim izvorima je činjenica da su rimske legije posljednje uporište ilirskog otpora skršile baš na prostoru današnje Crne Gore između Skadra i Meduna (Čukić, 2018). Tom prilikom razorena je stara dokleatska metropola, čiji su ostaci nađeni u Matagužima, a kao izraz nove vlasti nastaje i novi polis Diokleja na ušću Zete i Morače. Vrlo brzo Diokleja je, poput brojnih rimskih grado-

va, postala jedan ugledan kosmopolitski centar, smješten na jednom od najvažnijih putnih pravaca u Rimskom Carstvu.

Ukrštanje brojnih kultura dovelo je do preplijetanja i mnogih religija u antičkoj Diokleji. Idući i vraćajući se zajedno sa legionarima, putnicima i trgovcima, brojne religije i kultovi Istoka dobile su svoje hramove i pobornike na Iliriku, odakle su osvajale ostale provincije Carstva. Među njima, najveći trag na ovim prostorima ostavili su kultovi Mitre, Kibebe, Apolona i svakako monoteizam judaizma i hrišćanstva. O tome svjedoče brojni ostaci i arheološka nalazišta rasijana po provincijama današnjeg Balkana. Njihovo širenje bilo je manje ili više tajno u zavisnosti od stava rimskih vlasti prema pojedinom kultu. Popularni među legijama na Dunavu, poput kulta Mitre ili Kibebe u Dalmaciji, nijesu osporavani od strane vlasti i širili su se nesmetano Carstvom, inicirajući svoje sljedbenike u misterije i svoje tajne rituale. Upravo ovakva forma postojanja, kao vrsta tajnog društva, imala je za posljedicu da od ovih, iako nekad moćnih kultova, ne ostane nekih tragova pisane riječi koja bi razlagala njihova učenja. Današnja saznanja o njima su utemeljena na artefaktima i freskama nađenim u hramovima koji su im bili posvećeni (Vukotić, 2017) Ipak, znamo da je na prostoru današnje Crne Gore, a posebno u samoj Dokleji, bio jako snažan i razvijen kult careva. O tome svjedoče brojne statue koje su nađene na ovim lokalitetima, što objašnjava činjenicu da je ovaj prostor, naročito u periodu kasnog Carstva, konstantno naseljavan veteranima (Ćirković et al., 1967). Zato u doba kasne antike teritorija Prevalitane dostiže svoj društveni i politički zenit. Prosperitet njenih gradova i bogatstvo latifundija dobili su puni podstrek u saobraćajnoj povezanosti ove oblasti sa ostalim djelovima Carstva, što je omogućilo razvoj multikulturalnog društva. U prilog tome govore nađeni grobovi iz Duklje sa uklesanim menorama, koji ukazuju na nastanjivanje jevrejskog stanovništva u njoj. Isto tako, postoje dokazi o naseljavanju stanovnika iz ovih krajeva širom Carstva, pa tako imamo zabilježen primjer iz Lambeza u Ševernoj Africi, đe je legat i prokonzul Medaurije, porijeklom iz Risna, ostavio o sebi zapis u hramu boga Asklepija (Martinović, 1999). Na osnovu ovakvih i drugih primjera zaključujemo da je prostor današnje Crne Gore naseljavalo stanovništvo skoro u potpunosti latinofono u kojem su se preplitali uticaji rimskih doseljenika i domicilnog ilirskog elementa. To je doprinijelo da Dalmacija, a kasnije i Prevalitana budu

„provincie inermis“, tj. bez legija (Ćirković et al., op. cit.). U Duklji je uspostavljena vlast iudex-a (sudije), koji je imao administrativne i sudske nadležnosti, ali ne i vojne. Nemogućnost upotrebe sile odredila je prirodu vlasti u Prevalitani, što će uticati i na širenje hrišćanstva u njoj.

Hrišćanstvo u Duklji tokom prva tri vijeka

Istorija hrišćanstva na tlu Crne Gore još uvijek je nedovoljno proučena, iako je jedan od nezaobilaznih činilaca ukupne civilizacijske povijesti ovog prostora. Mada svako ozbiljnije proučavanje perioda antike, posebno u regionu Mediterana, ali i ukupno Starog Svijeta, čega je Crna Gora neodvojivi dio, skoro da nije zamislivo bez razvoja Crkve i širenja Hristovog nauka, naša historiografija do sada je malo važnosti pridavala ovom pitanju. Prema onome što je iznešeno na ovu temu, crkvena organizacija na tlu Crne Gore počela se razvijati tek od V vijeka, kada je episkop dukljanski Evander pronađen među potpisnicima IV vasiljenskog sabora u Halkedonu (Ćirković et al.) Nedostatak sačuvanih pisanih izvora uslovio je da se periodu kasne antike na našem prostoru prida mala pažnja. Iako je cijela istočnojadranska obala smatrana Dalmacijom, istraživanja su se svela samo na okolinu Splita i obližnje Salone, kao nadbiskupskog sedišta i nešto kasnije Zadra. Brojni arheološki nalazi iz ovog perioda skoro da nijesu izvršili nikakav uticaj, pa je ovaj period ostao relativno neobrađen. Stvorila se slika da je hrišćanstvo u Crnoj Gori tek sporadična pojava, a da je crkvena organizacija nametnuta od strane imperijalnih vlasti. Tome je doprinijela i jedna neobična činjenica, koja se može uzeti za specifikum ovom podneblja, a to je da jedino na tlu Crne Gore nema zabilježenih mučenika za vjeru tokom prva tri stoljeća hrišćanstva. U tom svijetlu, mnogi artefakti koji su pronađeni, a definitivno su hrišćanske provinijencije, pali su u zapećak ili se njihovo porijeklo vještački pokušavalo uklopiti u druge periode.¹ Kako tvrdi arheolog Mladen Zagarčanin „Godinama se istorijat crkve bazirao na nekoliko lokaliteta od kojih su neki istraženi i prije stotinak godina. Crkve A i B u Dokleji, barski trikonhos, bazilika u Budvi, i nekoliko manjih ostataka ranohrišćanskih lokaliteta, kreirali su jednu

¹ Poput Podgoričke čaše, ostataka ranohrišćanskih crkava u Budvi, na Velikom pije-sku između Bara i Ulcinja i dr. o tome pogledati: *Istorija Crne Gore*, tom I; Čukić, 2018; M. Zagarčanin, 2012; Vukotić, 2017.

nepromjenjivu naučnu sliku u kojoj su crkve građene samo u vrijeme Justinijana“ (Zagarčanin, 2012). Ovakvim načinom rada i koncipiranja problema izučavanja došlo se do toga da se zanemaruju istorijski izvori, arheološki nalazi, epigrafski ostaci i slično sa rezultatom da se istorija hrišćanstva u Crnoj Gori limitira i svede na daleko manji obim (Vukotić, 2021).

Međutim, u stvarnosti stvari stoje nešto drugačije. Vjera koju su prenosili učenici Isusa iz Nazareta, nakon njegove smrti na Golgoti, širila se velikom brzinom obalama Mediterana. Kako je Duklja osnovana u I vijeku n. e., hipotetički je mogla od početka biti nastanjena hrišćanima. Svakako, među prvim provincijama koje su spoznale *Riječ*, koju su širili apostoli, bio je Ilirik. O tome jasno svjedoči sam apostol Pavle koji u svojim poslanicama piše kako je, po zapovijesti Hristovoj, pronosio Njegovu riječ „od Jerusalima i okolnih mjesta pa sve do Ilirika...“² Danas nije sigurno utvrđeno da li je zaista Pavle propovijedao u Iliriku, ali svakako da je prošao duž cijele jadranske obale na svom putu ka Rimu. Apostol iz Tarsa ponovo piše o Iliriku i Dalmaciji u svojim djelima, govoreći da je tamo poslao jednog od svojih najvjernijih učenika Tita da tamo organizuje apostolsku crkvu.³ Vrijedno je napomenuti da je upravo za Pavlovu poslanicu Rimljanima dokazano da je najstariji tekst Novog zavjeta, stariji čak i od Jevanđelja, nastao oko 50. godine n. e. U jesen 57. godine n. e. on je iz Efesa otišao u Grčku i Makedoniju zabrinut za stanje crkve u Korintu. Iz Korinta piše svoju Poslanicu zajednici u Rimu, mada ih nije lično poznao, i najavljuje svoj dolazak u prijestonicu. Pri povratku iz Rima, 58. ili 59. godine n. e., apostol Pavle je odabrao da ide kopnom što jasno upućuje da je prošao starijim rimskim putevima duž cijele istočnojadranske obale (Baus, 1982). Dosljedno tome, zar bi se mogla dovesti u sumnju teza da je svoj put apostol iz Tarsa iskoristio da propovijeda Hristovu nauku dalmatinskim gradovima u kojima je boravio. Tako je cijeli ovaj prostor vrlo rano ušao u sferu hrišćanstva i onih kojima je objavljena Riječ spasenja. Prema tome, teško da stoji teza da je hrišćanstvo od I do sredine III vijeka bilo samo sporadična pojava na jadranskoj obali (Ćirk., op. cit.). Osim apostola Pavla današnju Crnu Goru posećivali su i direktni Isusovi uče-

² Sveti apostol Pavle, *Poslanica Rimljanima*, 15:19. (Navedeno po prevodu dr Luja Bakotića).

³ *Poslanica Timoteju*, 4:9.

nici, Marko i Andrija. Nažalost, o njihovom boravku i misiji na ovom prostoru mi danas znamo vrlo malo i u nauci ovome nikada nije pridavana velika pažnja. Priličan uticaj na prilike u Duklji i okolini morala je ostaviti djelatnost apostola Marka, koji je osnivač crkve u Akvileji, kasnije patrijaršijskog sedišta pod čijom se jurisdikcijom nalazila cijela istočnojadranska obala. Što se tiče apostola Andrije, samo se iz njegovog apokrifnog žitija može naslutiti da je bio aktivan i na ovom prostoru, mada recentna istraživanja i arheološki nalazi u Bugarskoj nalažu ozbiljnije proučavanje njegovog bavljenja na Balkanu. Kako je došlo do toga da se do danas previdi djelovanje apostola u ovoj oblasti, ostaje misterija, jer opravdanja o nedostatku pisanih izvora nijesu utemeljena. Nedostatak istraživanja na ove teme doprinosi nelagodnom utisku da su tačne pretpostavke o namjernom zaobilaženju Crne Gore kao predmeta proučavanja čime se poriču najstariji korišteni hrišćanstva u njoj.

Od Vaseljenskog sabora u Nikeji 325. godine, stvari na Iliriku počinju da se mijenjaju. Arijska jeres dobiće svoje najsnažnije uporište u gradovima poput Sirmijuma i Singidunuma i otvoriće panonsku granicu za nalete varvarskih plemena. U narednih pola vijeka Ilirik će biti poprište velike bitke između ordoksije i arijanizma koja će odlučivati sudbinu cijelog Carstva. Upravo iz ovog sukoba nastaju najveća imena patristike, poput Ambrozija iz Milana, Atanasija Aleksandrijskog, Avgustina iz Hipona, Grigorija iz Nise, Jovana Zlatoustog, koji će svojim djelima, pisanim i konkretnim, napraviti hrišćansku dogmu kakvu danas poznajemo. Isto tako, na suprotnoj strani naći će se ilirički episkopi Ursacije iz Singidunuma i Valens iz Sirmijuma kao najveća teološka imena arijske jeresi. Čitavih pola stoljeća bijesnila je borba za prevlast nad dogmom između dva tabora, koja se polako prelivala i preko granica Carstva. Širenjem arijanstva sa obala Dunava među plemenima koja naseljavaju Panoniju, Dakiju i stepe na severu Ponta, počinje da slabi rimski limes i otvara se pogodno tlo za proces koji će u istoriji biti nazvan Seoba naroda. Konkretno, na prostoru Prevalitane u IV vijeku mnogo manje su se ošetili ovi potresi. Po izlasku iz ilegale formirana je episkopija u Duklji čiju je katedru prvi zauzimao Basos (335–392). Ova ugledna ličnost svojim radom sačuvala je ortodoksno učenje i u najtežim vremenima i kao njen branilac bila učesnik sabora u Serdici 343. godine. Jako fragmentarni izvori o našoj istoriji tog perioda upućuju nas na zaključak da se unutrašnji mir provincije nije mnogo

mijenjao, jer su lokalne vlasti nastavile da budu lojalne carevima iz Konstantinopolisa. Kao što se uspjelo sačuvati stanovništvo od progona hrišćana vijek ranije, tako se i sada odbranilo od cijepanja u suprotstavljene tabore. Tokom V vijeka Prevalitana je spadala pod jurisdikciju episkopa Soluna, koji je bio i papski vikar. No, u doba pape Celestina I (422–430) i Siksta III (432–440), episkop dukljanski se okreće protiv solunskog vikara i stavlja se na stranu patrijarha iz Konstantinopolisa (Ćirk., op. cit.). Nažalost, jako fragmentarni izvori nam onemogućavaju da detaljnije izučavamo i sagledamo ovaj period crnogorske crkvene historije.

Velike promjene na Iliriku nastaju u VI vijeku, dolaskom na vlast cara Justinijana I. Ratovi cara Justinijana Velikog sa Gotima unijeće veliko rastrojstvo na ove prostore koji će se naći na liniji dejstava. Pored velikih uspjeha vojskovođe Velizara u Italiji, krak napada na Ostrogote duž istočne obale Jadrana biće polovičan, pa tek Narzes uspijeva trajno da stavi pod vizantijsku kontrolu uski dio obale do Salone. Pored toga, car reorganizuje crkveno ustrojstvo na Balkanu tako što osniva novu mitropoliju Justinijana Prima kojoj su podređena sva ostala provincijalna episkopska sedišta (Zeler, 2005). Ipak, najveća promjena na tlu Prevalitane biće kada car, oko 550. godine, odluči da pokloni papi Vigilijusu pošede u Dalmaciji i Prevalitani. Ubrzo papa organizuje dobijene pošeda kao dio Patrimonium Sancti Petri i šalje posebnog izaslanika – vikara da rukovodi imanjem. Mada ova saradnja između pape i cara nije dugo trajala, ovi pošedi će ostati u vlasništvu Svete Stolice duže vrijeme, jer ih pominje papa Grgur Veliki u nekoliko pisama od 591. do 594. godine, što su ujedno i posljednji pomeni Prevalitane kao provincije i njene episkopije (Škegro, 2004). Naime, u ovim pismima papa Grgur traži od episkopa Skadra da sakupi i pošalje mu prihode sa ovih pošeda. Dosadašnja crnogorska historiografija nije ni baratala ovim značajnim podatkom. Uspostavljanje Patrimonijuma značiće mnogo i daće potpuno različitu sliku razvoja vjere u ovim krajevima, jer početkom VII vijeka, nakon zemljotresa i najezde Avara i Slovena prestaje da postoji grad Dokleja, a sa njome se završava i antička historija Crne Gore. Ipak, znanje da je ovde funkcionisao papski pošed, daje skroz drugačiju dimenziju o crkvenim prilikama i upućuje na činjenicu da je hrišćanstvo moglo da preživi na ovim prostorima i tako dramatične događaje.

Dolazak Slovena na Balkan i njihovo pokrštavanje

Početak VII vijeka označio je propast antičkih rimskih provincija na Balkanu i kraj procesa nazvanog Velika seoba naroda. Pod udarima Avara i Slovena nestaju brojni gradovi nekadašnjeg Ilirika, a među njima je i antička Duklja. Novi ratovi i razaranja uticali su pogubno na kulturne prilike u regionu. Strah lokalnog romejskog stanovništva od upada varvara čini da se mnogi sele iz svojih domova, mada nominalno Vizantija vlada sve do Dunava. Sa sobom ovi iseljenici odnose i brojne relikvije, crkvene knjige, dragocjenosti i mošti lokalnih svetaca i ranohrišćanskih mučenika. Kako su bili prevashodno latinofoni, svoje pribježište traže na Zapadu, u Italiji i Španiji, a ne dalje ka Vizantiji u kojoj dominira grčki jezik.

Od sredine VI vijeka u Panoniji se uspostavlja avarski kaganat, kojima car Justinijan odobrava naseljavanje i šalje im darove. Tako oni nastupaju kao saveznici Vizantije i pokoravajući druga plemena, najviše slovenska, sprečavaju njihove upade preko Dunava. Za nasljednika Justinijanovih ovaj savez je propao pa Avari stvaraju moćan plemenski savez, u koji ulaze i Sloveni, s namjerom da pljačkaju Carstvo. Najveći pisani spomenik iz tog perioda koji govori o avarsko-slovenskim pustošenjima su *Čuda Svetog Dimitrija Solunskog* nastala oko 615. godine. Nemoć Vizantije da se suprotstavi ovim najezdama uzrokovao je naseljavanje Slovena na Balkan, o čemu se govori i u *Čudima*, đe se navodi da Sloveni „opljeniše čitavu Tesaliju i Grčku... čitavu Ahaju, Epir i najveći dio Ilirika...” (Grafenauer et al., 1953).

Dolazak Slovena označio je potpuni krah dotadašnjeg sistema i trajnu promjenu u istoriji Balkana. Za kratko vrijeme, čitav prostor Ilirika potonuo je nazad u paganstvo, ovog puta slovensko, o čemu svjedoče brojni toponimi koji su se zadržali, poput Velestova, Trebaljeva itd. Međutim, veliko je pitanje da li su Sloveni pri svojoj seobi na Balkan bili u potpunosti pagani. Neka recentna istraživanja pokazuju da su episkopije koje su osnovane još u antici sa druge strane Dunava nastavile svoj rad tokom ovih stoljeća. Njihovo djelovanje u cijeloj Srednjoj Evropi održavalo se sve do VIII vijeka, kada ponovo Crkva postaje dovoljno moćna da pokrene novi talas misionarenja. Sve ovo stavlja istraživače u dosta nezgodan položaj. Sa jedne strane, znamo da ima hrišćana, čak i organizovane crkve, na području desne obale

Dunava, a sa druge, definitivno paganska plemena upadaju u Carstvo još i prije Avara. Sve to nas dovodi do toga da je nejasno kada i kako su Sloveni primili hrišćanstvo. Upravo car Justinijan poziva avarske horde da dođu u Panoniju kako bi kao saveznici suzbili upade Slovena preko Dunava. No, avarski kaganat ostaće paganski tokom cijelog svog postojanja. To je navelo neke historičare da istupe sa tezom da Avari nastavljaju da budu paganski, jer hrišćanstvo je vjera njima podređenih plemena, pa se i po tome razlikuju od njih. Propadanje pokušaja pokrštavanja Avara, nakon sloma kaganata, pokazuje nepostojanje dovoljno snažne političke sile koja bi podržala takvu misiju i propagirala hrišćanstvo. Međutim, biskupi koji su učestvovali na saboru 796. na obalama Dunava znali su da unutar bivšeg kaganata postoje „neuki sveštenici“ koji pogrešno sprovode ritual krštenja ne izgovarajući pravilno kršćenu formulu (Curta, 2015). Ipak, u dva naredna vijeka hrišćanstvo se nalazi u povlačenju i primorano je da se brani od varvarskih plemena sa ševera i od nadolaska islama sa juga. Zbog toga, pitanje širenja vjere među Slovenima ostaje otvoreno sve do IX vijeka. U Crnoj Gori, jedini izvor koji govori o ovom periodu je *Ljetopis Popa Dukljanina*. Njegova hronika ispunjena je željom da pokaže kontinuitet u državnom, ali i u crkvenom pogledu tokom ovih mutnih vremena. Kako bi to postigao, u njemu savremenom maniru srednjovjekovnih hroničara, nadovezuje se na pravni subjektivitet Ostrogotskog kraljevstva iz VI vijeka odakle i počinje svoje pisanje. U nemogućnosti da premosti jedan značajan period prevlasti slovenskog paganstva, u svoj narativ ubacuje priču o vladarima koji su progonili hrišćane (Radojević, 2016). Na taj način postiže svoj osnovni naum, da dokaže stalno prisustvo hrišćanstva na ovim prostorima, pa samim tim i kontinuitet njegove arhiepiskopije.

Koliko je u ovome istorijske istine, danas je teško procijeniti. Svakako, historiografija je potvrdila tezu o tome da gradovi na istočnoj obali Jadrana ostaju naseljeni pretežno latinofonim hrišćanskim stanovništvom, kao i da je dio hrišćana u unutrašnjosti pobjegao u planine i otvrđene refugijume, što tvrdi i sam Dukljanin. Postepena izgradnja kontakata između romanskog stanovništva i Slovena i stvaranje suživota, dovodi do potrebe za širenjem Hristove riječi među varvarima. Međutim, pokretanje misije među varvarskim narodima dovodi do tihog sukoba između dva najvažnija centra hrišćanstva, Rima i Carigrada. Moć avarskog kaganata ostaviće slovenska plemena na jugu paganskim

jer Carigrad nije imao snagu da lansira uspješnu misiju. Stoga, prvi potez ka punom pokrštavanju Slovena učiniće Rim. Iz franačkog carstva Karolinga krenuće misije ka današnjoj Ševernoj i Srednjoj Evropi i tamošnjim paganskim plemenima. Tako prvi pomen slovenskog imena zabilježiće u svojim radovima Martin iz Brage, oko 580. godine. Vodeću ulogu u tom pokušaju imaće irsko sveštenstvo, kao najobrazovanije tog doba na Zapadu. Upravo Jonas od Bobia u svom *Žitiju Svetog Kolumbana* spominje pokušaj ovog velikog irskog sveca da pokrsti plemena Veneta koja žive na području Srednje Evrope, međutim misija nije imala uspjeha.⁴ O stanju Crkve među varvarskim narodima piše papa Agaton u svom pismu upućenom caru Konstantinu IV (668–685) u kome se kaže da mnogi episkopi služe među „Langobardima, Francima, Slovenima, Vizigotima i Britancima“ (Migne, 1863). Ovim se potvrđuje svijest crkvenih vlasti i na Zapadu i na Istoku o nezavidnom stanju crkvene organizacije među narodima koji prodiru u Carstvo. Tako se nameće i potreba da se ponovo uspostavi kontrola i jednom za svagda iskorijeni paganstvo sa Starog kontinenta.

Nakon dva neuspjela pokušaja u VII vijeku da se Slovenima nametne hrišćanstvo, jednog iz Rima i drugog iz Carigrada, sve do IX vijeka proces hristijanizacije među njima biće sporadičan i nesistematski. Prije slovenske braće došli su ovamo benediktinci. Njihove su opatije: Sv. Petra na Šuranju (IX v.), Sv. Mihaila na Prevlaci (IX v.), Sv. Marije na Rtu (840. g.), Sv. Đorđa pred Perastom, Sv. Mihajla u Kotoru, Sv. Petra u Bijeloj (sve prije 1166, jer se pominju u povelji episkopa Maja)... Njihov cilj bio je, razumije se, širenje svoga reda. Ali, da bi postigli taj cilj, oni su u pravila svoga reda unijeli obavezu učenja jezika domorodaca. Takođe je lako shvatiti da nove generacije benediktinaca nijesu uvijek dolazile sa Monte Kasina, već su se školovale in situ, od onih koji nijesu učili naš, već latinski jezik, jer im je naš bio maternji. Dakle, da bi se približili puku i širili svoju vjeru, oni su morali da mu govore na njemu razumljivom jeziku, pa su, htjeli to ili ne, postali širioci slovenskog obrazovanja. Pošto su živjeli okruženi slovenskim življem, iako u romanskom ili romanizovanom centru, jer su se obraćali onima izvan zidova, a ne jedni drugima, više su oni naučili slovenski nego puk latinski. Domaći benediktinci, kao što je vjerovatno bio Pop Dukljanin, nijesu imali problema da svoje ideje i vizije saopšte na bilo

⁴ Jonas, monah iz Manastira Bobio, napisaoće ovo žitije između 639. i 643. godine.

kojem od dva jezika. Sasvim je izvjesno da se u prvim skriptorijima naš jezik ispisivao latinskim slovima, o čemu govori i Črnorizac Hrabar u svom djelu „*Slovo o pismenah*“.

Na Istoku, Vizantija će biti upletena u borbe oko ikonoklazma više od jednog vijeka. Tek sredinom IX vijeka, dolaskom na vlast cara Mihaila III pravoslavlje odnosi prevagu i ponovo se uspostavlja kult ikona na Saboru 843. godine (Komatina, 2014). Time i Carigradska patrijaršija prevazilazi unutrašnje razmirice i na svom čelu dobija ljude, prekaljene u prepirkama sa ikonoborcima, koji će joj udahnuti novi kvalitet i polet. Sređivanjem unutrašnjih prilika, Pravoslavna crkva okreće pogled van svojih granica ili kako će se izraziti patrijarh Fotije „izvan gostoljubive pučine“ (Isti). Na to su uticale i političke prilike tog doba, arabljanska osvajanja i upadi varvarskih plemena, od Bugara do Rusa, koji se završavaju opsadama Carigrada. Kako bi odbranila svoje teritorije, Vizantija je shvatila da mora razvijati strategiju koja će biti mnogo više od vojne. Tako će doći do stvaranja jedne opšte politike prema paganskim ili polupaganskim narodima sa severa, koja će dosta polagati na crkvu i širenje pravoslavlja. U cilju ostvarenja te strategije, crkva Novog Rima slijediće politiku svojih prvih patrijarha. Naime, već krajem IV vijeka Sveti Jovan Zlatousti, koji se našao na čelu Konstantinopoljske patrijaršije u novom Istočnom Rimskom Carstvu, konstruisaće jednu crkvenu politiku prema varvarskim narodima, koja će se bitno razlikovati od one koju je vodio rimski papa. Tada, suočen sa opasnošću od Gota, Hrizostom se trudi da napravi crkveno-politički sistem koji će obezbjeđivati trajan odnos sa varvarskim narodima, tako što će ih preko pravoslavnog učenja držati vezane za dvor u Carigradu. Kako bi obezbijedio sebi uspjeh i suprotstavio se zavodljivim tezama arijanizma, prvi vizantijski patrijarh će postaviti u centar svoje politike dozvolu za bogoslužjenje na sopstvenom jeziku. Za razliku od daleko rigidnijeg Rima, ova politika Svetog Jovana Zlatoustog bila je blaža, ali i dalekosežnija. Da se ta politika pokazala djelotvornom, vidimo po tome što je istočni dio Carstva preživio najezde varvara. Zato sredinom IX vijeka u Carigradu oživljavaju ovu drevnu politiku Hrizostoma i ponoviće je u jednoj dosta sličnoj situaciji. Kako bi odbili nove najezde varvara od Vizantije, imperator i patrijarh pokušavaju da političkim djelovanjem crkve i širenjem vjere među tim narodima iste privuku i ostave u svojoj sferi uticaja. Ponovo, opoziciju ovoj politici predstav-

ljaće Rim, koji će sa svoje strane, kako smo već pokazali, uz pomoć franačke sile sprovoditi evangelizaciju preko Rajne i Dunava. Tako će se, još jednom, Carigrad i Rim naći na suprotnim pozicijama u procesu evangelizacije, mada znatno kasnije, u XI vijeku papa Aleksandar II odgovara hrvatskoj delegaciji koju predvode monah Ulfo i samoproglašeni episkop Cedula: „Znajte, sinovi, da sam često čuo za ono, što Goti nastoje tražiti, ali zbog Arijanaca, pronalazača takvog pisma, ne usuđujem se ni ja, kao ni moji predšasnici, da im dam dopuštenje za službu božiju na njihovom jeziku“ (Klaić, 1965).

Ovakva politika Vizantije kulminirala je u pokretanju misije Svete solunske braće, Ćirila i Metodija, 867. godine. Njihovo djelovanje u Moravskoj uskoro će biti pronijeto širom slovenskog svijeta. Iako prognani iz Panonije, od strane germanskih sveštenika, njihovi učenici nastaviće rad na učvršćivanju vjere i podizanju pismenosti među Slovenima Balkana. Za nas je najvažniji rad najmanje poznatog učenika Svete braće, Sv. Save Sedmočislenika za kojeg smo utvrdili da je najviše djelovao na prostoru koji su naseljavali dukljanski Sloveni (Vukotić, 2018). Time se završava proces ponovljene hristijanizacije ovog podneblja, s tom razlikom što je sada uspostavljeno i bogoslužjenje na slovenskom jeziku. Zahvaljujući misiji Solunske braće i politici Vizantije, Slovenima je pošlo za rukom da dobiju pismenost i hrišćansku kulturu na svom jeziku. Na osnovu toga, počće da se formira i zasebna Crkva slovenska.

Slovenska crkva i stvaranje Sklavinije Duklje

Konačna prevlast Soveni nad romanskim stanovništvom donijela je nove političke prilike na cijelom Balkanu. Dok su iz svih drugih provincija Vizantije proćerani Romeji, a Sloveni preuzeli primat, pa čak i u smislu imena, izgleda Duklja ostaje ponovo specifikum. Slovenska plemena koja dolaze na ovo područje za sebe i svoj kraj ostavljaju pomen antičkog grada Diokleje. Ovo se može tumačiti na dva načina. Prvi je da novonaseljeni slovenski element nije bio toliko brojčan kako bi do kraja potisnuo romansko stanovništvo i drugi da preveliki pijetet prema crkvenom središtu i „svetosti“ zemlje u koju su došli odlučuju o zadržavanju i identifikaciji sa antičkim nasljeđem. U svakom slučaju, dosadašnje teorije o avarsko-slovenskom rušenju svega pred sobom i

pravljenju pustoši, makar za predjele Duklje, treba odbaciti. Sa sigurnošću možemo utvrditi da vrlo brzo po trajnom naseljavanju Slovena dolazi do stvaranja specifičnog amalgama i simbioze stanovnika, koji u potpunosti odudara od situacije u ostalim djelovima Balkana.

Ovakva situacija odrazila se i na crkvene prilike. Zbog nenavođenja u izvorima, moramo uzeti u obzir da je po dolasku slovenskih plemena, papsko dobro na prostoru Duklje zamrlo. Međutim, to nikako ne znači da je došlo do nekih velikih pretumbacija na kulturnom planu i kompletna teritorija buduće dukljanske kraljevine ostaje pretežno latinofona. Šta više, može se uzeti u razmatranje pisanje cara-pisca da je pokršćavanje Slovena trajalo u tri faze. Prvu fazu, za vrijeme cara Iraklija (610–641) obilježilo je inicijalno pokršćavanje u prvom redu plemenskih vođa koji su se doselili. Za ovaj talas hristijanizacije Porfirogenit kaže da je predvođen sveštenicima iz Rima (Ćirković et al., 1967). Može se dovoditi u pitanje da li je ovaj proces vođen iz Rima ili su ga ipak sprovodili lokalni sveštenici latinskog bogoslužja, koji su ionako bili pod jurisdikcijom Vatikana. No, ostaje tačno da su Hristovu vjeru primili vođe i plemenske starješine kako bi se uklopili u dotadašnji sistem. Vrlo slične primjere vidimo i kod drugih naroda koji su učestvovali u Seobi naroda, pa ne postoje prepreke da isto možemo pretpostaviti i za slovenska plemena.⁵ Naročito u slučaju da brojno nije mnogo prelazila romansko stanovništvo. Potreba da se uklope u zatečene prilike, svakako da je nagnala slovenske plemenske vođe da prime vjeru, ali i da sebi nametnu prastaro antičko ime kako bi pokazali privrženost novom sistemu vrijednosti. U sve to se uklapa i pripovijest Popa Dukljanina o tome kako su Selimir i sin mu Vladin štitili hrišćane. Svakako, odatle je lako i zamisliti da se prvi pokušaj hristijanizacije nije ukorijenio u većim narodnim masama, koje su nastavile da budu paganske. Socijalna diferencijacija učinila je da se, makar na prostoru Duklje, viši slojevi Slovena prilagode i usvoje način života latinskog stanovništva u gradovima, a ogromna masa njihovih sunarodnika ostane u plemenskom i paganskom obzorju. Ovakvo stanje ostaće na snazi u narednih dva i po vijeka, mada sigurno je da dalje učvršćivanje slovenske vlasti donosi i drugačije prilike u vjerskom životu. Jediní izvor koji govori o ovom vremenu je *Barski rodoslov*, koji donosi priču o slo-

⁵ Takve primjere imamo i kod Gota i kod Langobarda u Italiji, a slično je i sa drugim varvarskim narodima.

venskim, mada ih uporno naziva Gotima, vladarima koji imaju ambivalentan odnos prema hrišćanima. U početku, neki od njih su tolerantni prema hrišćanima i štite njihova prava. Sa druge strane, imamo i period vladavine kralja Ratimira i iza njega četiri „zla kralja“, koji su otvoreni neprijatelji hrišćana. Na ovakav razvoj situacije utiče jačanje političke moći i učvršćivanje vlasti, od strane pojedinih lokalnih vladara koji u hrišćanstvu vide produženu ruku Carigrada. Vjerovatno je da u početku lokalne vođe prihvataju i bivaju tolerantni prema hrišćanima, a da kasnije, kako jača slovenski narodonosni element, pojedini vladari ga odbacuju.

Kraj ove epohe dotiče do prve polovine ili sredine IX vijeka. Upravo u tom trenutku dolazi do ponovnog jačanja centralne vlasti u Vizantiji, stupanjem na prijesto cara Vasilija I (867–886). Njegovim dolaskom na vlast i uzdizanjem patrijarha Fotija, počinje nova era u crkvenoj politici Vizantije i širi se talas hristijanizacije iz Carigrada. Obnavljajući politiku Svetog Jovana Zlatoustog i primjenjujući je na Slovene, dolazi do stvaranja božije službe na slovenskom jeziku. To daje osnov da učenici Sv. Ćirila i Metodija, dolaskom iz Moravske u Bugarsku i druge sklavinije, počnu da rade na izgradnji Slovenske crkve (Vukotić, 2018). U početku, imperijalna politika Vizantije daje podstrek ovom činu, jer osnovna zamisao pri pokretanju misije Solunske braće je da se preko crkvenih uticaja vežu slovenska plemena za Carigrad. Stvaranjem ovog jedinstvenog sistema savezničkih, poluzavisnih državica, arhontija, dobija se trajno rješenje za otklanjanje opasnosti sa zapada i severa, a ujedno i tampon zona prema nadirućoj moći Karolinškog Carstva. Samim tim Carigrad dobija priliku da se svim svojim snagama posveti odbrani Male Azije i sprečavanju prodora islama.

Međutim, ma koliko dobro bio osmišljen plan vizantijskih stratega, nije mnogo zaživio u praksi. Širenje slovenskog bogoslužja samo je dalo veći podstrek slovenskim plemenima da samostalno organizuju svoje protodržave. Sa druge strane, ubrzo se javlja u grčkoj crkvi otpor prema sveštenicima koji služe na slovenskom jeziku i njima biva zabranjeno da napreduju u više činove crkvene hijerarhije. Na samom prostoru Duklje ovo znači dodatno usložnjavanje vjerskih prilika. Opšte prihvatanje hrišćanstva u novom talasu pokršćavanja, kako to navode raspoloživi izvori, pada za vrijeme cara Vasilija. Ispovijedanje na slovenskom jeziku donijelo je novi faktor na političkoj sceni. S mukom

nametana grčka liturgija, kako slovenskom, tako i romejskom stanovništvu, koje je u potpunosti latinofono, pojavom učenika Solunske braće nanovo je izgubila na prestižu. Ipak, narastajući broj vjernika dovodi do potrebe za gradnjom novih crkvenih objekata i obnavljanjem do skoro zaboravljenih crkvenih centara.

Ubrzo nakon prihvatanja Hrisova nauka od strane slovenskih pagana, dolazi do prožimanja i miješanja sa romanskim stanovnicima, za koje prestaje opasnost od progona. Počinju da se učvršćuju ekonomske i svake druge veze. Jedini koji ostaju po strani ovog ujedinjenja su grčke posade tvrđava i drugi carski činovnici, koji se sve više doživljavaju okupatorom. Upisivanje ovog područja na mapu hrišćanske Evrope učinjeće da se za potrebe ustaljenja vjere pozivaju sveštenici iz drugih krajeva. Pretežnost latinskog jezika usloviće da se pozivaju monasi iz Italije duž cijele istočne obale Jadrana. U tu svrhu dolaze predstavnici benediktinskog reda, koji šire latinsku liturgiju. Njihova pojava na ovom podneblju može se posmatrati kao pokušaj Rima da dobije upliv u događaje na Balkanu, i zaštitu zapadnih uticaja u ovim krajevima. Ostvarujući svoju misiju u Duklji benediktinci pored latinske liturgije donose i uticaj preromanike, koja postaje dominantan stil u umjetnosti. Međutim, za razliku od Hrvatske, Neretljanske oblasti i drugih djelova istočnojadranske obale, u Duklji benediktinci ostvaruju velike uspjehe u širenju svog uticaja. Dok se kod drugih primorskih sklavinija, kao što pokazuju arheološki nalazi, preromanika javlja samo u priobalnom pojasu, na području dukljanskih Slovena ovaj stil u gradnji crkava ulazi duboko u unutrašnjost. Ujedno, šire se i kultovi svetitelja, poput Sv. Martina Turskog, kao izraz nove hristijanizacije. U ovom smislu, dukljanske crkvene prilike opet predstavljaju kuriozitet i odstupanje od drugih djelova Balkana (Čukić, 2016). Na ovaj način, podizanjem malenih preromaničnih crkava, u Boki, u Grblju, u okolini Bara, na mjestu današnje Podgorice, na Martinićkoj gradini, u Kučima i dalje ka unutrašnjosti, pokušava se sačuvati tradicija kasnoantičkih središta crkvene moći. „Po pravilu, ovakve crkvice podižu se u istočnom dijelu razrušenih ranohrišćanskih i vizantijskih hramova, u IX–XII vijeka, zato da bi se održala tradicija kulturnog mjesta“ (Mijović, 1971). Ukoliko uzmemo u obzir ovo obnavljanje kulturnih mjesta i vjerske tradicije, onda se kao logična postavlja i pretpostavka da u isto vrijeme dolazi i do obnove tradicije o Duklji, kao crkvenom središtu i drevnoj episkopiji.

Pored jačanja uticaja benediktinskog reda, tokom X vijeka, u Duklji raste i moć i organizacija Slovenske crkve. Pronalaskom zapisa na glagoljici u okolini Dubrovnika potvrđuje se teza o južnom kraku širenja ovog pisma iz Makedonije, preko Duklje do Hrvatske. Sve to navodi na zaključak da su morala postojati središta njenog djelovanja na ovim prostorima, iako ona danas izgleda neuhvatljivo za naše arheologe. Jačanje uticaja Crkve, makar i na slovenskom jeziku, u početku je vjerovatno davao rezultata vizantijskim vlastima. Prelazak na hrišćanstvo označilo je prekid nepovjerenja i tihog neprijateljstva sa slovenskim življem. No takvo stanje nije moglo da se održi. Težnje ka osamostaljenju i stvaranju sopstvene države, na kraju su samo povećane učvršćivanjem crkvene hijerarhije. Kao što smo napomenuli, podozrenje koje se javilo između grčkog sveštenstva i slovenskog dodatno je urušilo ove odnose. Slovenska crkva i njen kler tražili su način da dođu do viših krugova crkvene hijerarhije i kao jedino rješenje nametala se podrška aspiracijama lokalnih vladara za samostalnom vlašću. Vjerovatno dobro povezani sa romanskim elementom, koji preko benediktinaca zadovoljava svoje potrebe za očuvanjem latinskog jezika i tradicije, slovenske vođe gledaju priliku da se oslobode grčke okupacije. Upravo u Duklji dobijaju tu šansu, sredinom X vijeka. Teško se dá prihvatiti činjenica da Sv. Vladimir Dukljanski iznenada postaje samostalan vladar, a da nije naslijedio tron od svojih predaka. U svakom slučaju, koristeći političke prilike u Vizantiji, arhontija Duklja počinje da vodi svoj samostalni državni život. Otcjepljujući se od Vizantije, logično traži saveznika na Zapadu, konkretno u Italiji. Mješovitost stanovništva, uz vjersku toleranciju, pomaže novoj državi da stekne naklonost Vatikana i pape. Kulminacija ovih događaja dogodiće se u prvoj polovini XI stoljeća, kada knez Vojslav podigne ustanak protiv Carigrada. U čuvenoj Bici kod Tuđemila, 1042. godine, pobjeđuje vizantijsku vojsku na čelu sa dračkim spatarom. Nakon toga, dinastija Vojslavljevića nastaviće da vlada Dukljom sve do 1186. godine i potpadanja pod rašku vlast.

Crkvene prilike u državi Vojslavljevića

Osamostaljenje dukljanske sklavinije označilo je početak nove epohe u crnogorskoj istoriji. Težnje slovenskog naroda za nezavisnošću od Vizantije dobile su puni svoj izraz i smisao. Nova država nastaće

na političkoj ravnoteži i vjerskom balansu između tri vrste obreda, bez izdvajanja dominacije jednog elementa. To se najviše i odrazilo na crkvene prilike u dukljanskoj državi. Već vjekovima građena ravnoteža u crkvenim odnosima, pod dukljanskim vladarima nikako nije smjela biti narušena. Zbog permanentne opasnosti od povratka vizantijske vlasti, vladari iz dinastije Vojislavljevića stalno su morali biti okrenuti ka Zapadu. Iz tog razloga, Slovenska crkva ne može da ostvari dominaciju, već država pokušava da balansira između Rima i Carigrada. Radi udovoljenja papstvu, dukljanski vladari ostavljaju naizgled dominantan položaj latinskoj jezika, kako u crkvenim, tako i u svjetovnim poslovima. U tome najviše pomažu benediktinski monasi koji su već dobro ukorijenjeni u ovu sredinu i polako se stapaju sa lokalnim stanovništvom. Ipak, ta prividna supremacija latinskog pisma i bogoslužjenja, doprinijeće pri odluci pape da dukljanskom vladaru Bodinu prizna kraljevski status, a barskoj stolici nadbiskupski rang, 1089. godine.

Čitavu složenost vjerskih prilika u Duklji najbolje opisuje sam papa, koji u svojoj buli, pri završetku, naglašava da njene odluke ne ugrozi ni Latin, ni Grk, ni Sloven. Ovo svjedočanstvo, koje se nalazi u dvije papske bule, priznatoj iz 1089, i onoj za koju se smatra da je falsifikat, iz 1068. godine, najbolje nam može pokazati odnose među dukljanskim stanovništvom toga doba. Na to nas upućuju i podaci iz grčke verzije Žitija Sv. Vladimira, đe se on naziva knezom Trimalije i okolnih oblasti Srbije (Dragojlović, 1975). Iz ovoga se vidi da je država dukljanskih Slovena obuhvatala širi prostor nego što joj današnja istorijska nauka priznaje, svodeći je na oblast Skadarskog basena. Samim tim, u toj državi zatečeno je stanovništvo različitog etničkog sastava i prije svega jezičkog određenja. Samo na taj način moguće je objasniti riječi iz dvije papske bule. Shodno tome, osnovna politika dukljanskih vladara po pitanju vjerskih odnosa bila je u održavanju balansa i tolerancije prema svima. Jedino tako dukljanska država je imala osnov za postizanje mira, unutar sebe i ka spolja, ali i način opstanka u turbulentnim vremenima i među moćnim sušedima.

U klimi ravnoteže između tri bogoslužjenja razvijala se dukljanska država sve do svoje propasti krajem XII vijeka. Nemogućnost prevage najviše je koštala Slovensku crkvu koja je time postala skoro neuhvatljiva za današnje istraživače. O njenom dejstvovanju i širenju ostali su nam samo posredni podaci. Pomenuta dva grčka žitija Sv. Vladimira

govore o tome da je ovaj dukljanski vladar ostao privržen ortodoksiji i učenju Svetih sedmočislenika. I treći grčki izvor o životu Sv. Vladimira kaže da je „izučavao neporočnu i pravoslavnu vjeru od svetih sedmobojnika, Klimenta to jest, preblaženog Nauma, Kirila, Metodija i ostalih presvetih ravnoapostola, prosvetilaca onih krajeva i glasnika istine, koji su se mnogo trudili s božanskom revnošću, i koju obratili u pravoslavlje zabludele narode, Mizije, Arbanije, Dalmacije, Ilirika i Srbije...“ (Isti). Iz ovoga jasno proističe da je politika Vladimira, a i njegovih prethodnika, kao i nasljednika, bila zaštita Slovenske crkve i rada koji su na ovom prostoru ostavili učenici Solunske braće. Nažalost, nedostatak bilo kakvih pisanih izvora ne dopušta nam sagledavanje daljeg razvoja Slovenske crkve. Jedino što možemo zaključiti je da se njeni centri nalaze u unutrašnjosti dukljanske države, osobito u manastirima na Skadarskom jezeru. Za njih je vezana i tradicija o posljednjem počivalištu Vladimira i Kosare i grobnice ostalih Vojislavljevića. Za njih je vezan i podatak, mada ga nalazimo tek u docnijim izvorima iz doba nemanjičke okupacije, o razvoju staraštva. Naime, u povelji kralja Milutina Manastiru Bogorodice Ratačke, kod Bara, među potpisnicima nalazimo đeda Miroslava. Kako se njegov potpis nalazi uz signature zetskog episkopa i barskog nadbiskupa, što navodi da nikako nije moguće da se radi o poglavaru Bosanske crkve,⁶ ostaje jedina mogućnost da je po srijedi institucija starca u nekom od lokalnih manastira. Ovaj podatak promakao je brojnim našim istraživačima prošlosti, ali upućuje na opciju da se u okviru Slovenske crkve na ovom prostoru razvilo staraštvo, jer svakako da pomenuti đed Miroslav ne bi mogao biti figura od značaja, početkom XIV stoljeća, da se ne radi o davnašnjoj naslijeđenoj tradiciji dobro ukorijenjenoj u lokalnu zajednicu. Kako staraštvo nije njegovano ni šireno u okviru „svetosavlja“, jedino preostaje da se radi o naslijeđenoj tradiciji iz doba Duklje, kao države.

Još jedan značajan podatak, koji donose grčka žitija i misali posvećeni Sv. Vladimiru, je taj da se pominje njegova borba sa jereticima. Ovaj aspekt crnogorske crkvene istorije ponajmanje je istraživan. Ipak, svakako da nije nemoguće da se i na ovim prostorima javlja sektaštvo, poput pavlikijanaca, manihejaca i prije svega bogomila. S obzirom da su jeretički pokreti prisutni na Balkanu, još od VIII vijeka, a vrlo vjerovatno i prije toga, nije nezamislivo da su se pojavili i na teritoriji Duklje

⁶ Koja, uzgred, i ne poznaje nijednog Miroslava na svom čelu.

(Dragojlović, 1982). Neki autori iz danas izgubljenih žitija i knjiga o Sv. Vladimiru na slovenskom jeziku, o kojima postoje samo reminiscencije kod grčkih hroničara tog doba, izvlače zaključak da je dukljanski vladar bio revnosni borac protiv jeresi, a da je čak i njegova žena Kosara, bar u početku, prihvatila masalijansko učenje. U svakom slučaju, iz raspoloživih izvora znamo da se u krajevima zapadne Makedonije i severne Albanije razvijaju centri novatianske dualističke sekte. Ostajući vjeran učenju i tradiciji koju donose Sveti sedmočislenici, najviše Sava, na ove prostore, Sveti Vladimir vodi borbu sa njima u pokušaju da iskorijeni jeres iz svoje države. Ta borba svakako da će biti jedna od bitnih faktora u budućoj njegovoj kanonizaciji. Novatianska sekta, koju grčki izvori još nazivaju i katari ili sakoforoi, na Balkanu je prisutna već od prvih ikonoklastičnih sporova u VIII vijeku (Dragojlović, 1975). Protiv nje su djelovali i učenici Svete solunske braće, pa je vjerovatno da se ta tradicija nastavila i kroz žitija dukljanskog vladara. Ono što je značajno je da na prostoru dukljanske države postoji pomena jeretika i njihovog učenja. Kolikog je bilo obima to djelovanje, mi danas možemo samo da nagađamo i to je pitanje otvoreno za dalja istraživanja.

Zaključak

Pad dukljanske države pod rašku okupaciju, krajem XII vijeka, zaustavio je prirodni razvoj svih društvenih, pa i crkvenih prilika na njenom tlu. Postepeno oformljavanje vlastite države i borba za nezavisnost dukljanskih Slovena, priča je koja se danas više naslućuje, nego što se zaista o njoj nešto zna. Fragmenti izvora koji su sačuvani i nenaklonjenost pisaca, poglavito vizantijskih, najviše utiču da se o crkvenim prilikama u Duklji više nagađa i špekuliše, nego što realno možemo da rekonstruišemo. Uz to, jedini preostali izvor domaće provinijencije, *Ljetopis Popa Dukljanina*, od strane nauke je često marginalizovan, potcijenjen i dosta puta pogrešno interpretiran. Danas možemo samo da nagađamo o veličini i produktivnosti skriptorija dukljanskih manastira, iako znamo da su zaista postojali, jer katastrofalna razaranja od strane raških osvajača, pretvorila su u prah i pepeo kompletno kulturno nasljeđe naše prve srednjovjekovne države.

Sve ovo je uticalo da se o ovoj temi u našoj istoriografiji vrlo malo piše i da se zaobilazi kao plauzabilan objekat istraživanja. Ipak,

neka recentna istraživanja su pokazala da istorija hrišćanske religije na prostoru današnje Crne Gore zaslužuje da joj se obrati pažnja i da se postavi na odgovarajuće mjesto. Kako je antička Doklea, osnovana kao grad u I stoljeću naše ere, postoji mogućnost da je od samog početka bila naseljena hrišćanima. Na to upućuje postojanje jevrejskih grobova koji su nađeni na tom lokalitetu. Takođe, rano formiranje episkopije, nakon Milanskog edikta, u Dokleji, ukazuje da su na prostoru Prevalitane postojale hrišćanske zajednice. Sve to svrstava teritoriju Crne Gore u područja koja su od najranijih vremena ulazila u obuhvat hrišćanske ekumene i bila značajno čvorište u njenom razvoju. Tako su dukljanski episkopi, tokom IV vijeka, dali veliki doprinos u odbrani pravovjerja u odnosu na arijansku jeres, što je poseban podvig, s obzirom na činjenicu da je arijanstvo upravo na Balkanu imalo svoja najznačajnija uporišta. Ipak, ovi djelovi crkvene istorije Crne Gore, do sada su preskakani i vrlo malo istraživani. Zbog toga, crnogorska crkvena istorija bila je uskraćena za cijeli vijek svog bivstvovanja.

Dolazak Slovena na ove prostore označio je veliku prekretnicu u ukupnoj istoriji ovog podneblja i realno završio period antike u našoj istoriji. Najmračniji period evropske istorije jednako se odrazio i na naše krajeve. Ono što imamo sačuvano u izvorima, pokazuje složenu političku situaciju, koja nastaje u teškim vremenima i mučan proces postepenog srastanja kulturno i civilizacijski različitih elemenata u jednu cjelinu. Uloga Crkve u ovom procesu je bila od presudnog značaja, iako joj je malo ko obratio pažnju. Slovenski paganski element polako se stapao i postajao dio hrišćanske ekumene, prihvatajući uslove i način života starošedilaca. Naznake ovog postepenog procesa imamo opisane kod cara Konstantina Porfirogenita, koji govori o tri talasa pokršćavanja Slovena. Mada se u dosadašnjoj literaturi ovim podacima nije pridavala velika pažnja ili su sasvim odbacivani, ipak oni opisuju realan istorijski proces, koji je uporediv sa svim drugim narodima koji su u kasnoj antici počeli da naseljavaju Rimsko Carstvo tokom Seobe naroda. Složenost etničkih i društvenih prilika u Duklji uslovlila je nastajanje specifične situacije i u crkvenim prilikama. Skoro jednaka udaljenost i od Rima i od Carigrada donosi dukljanskom prostoru poseban položaj i važnost za oba vjerska centra. Tako nastaju dvije crkvene politike koje tretiraju ovo područje u skladu sa svojim interesima. Pored toga, već domicilni slovenski živalj, postepeno artikuliše svoje političke interese za samo-

stalnošću, pri čemu traži povoljnosti i na crkvenom planu. Vizantijska politika, nakon ikonoklastičkih borbi, pokazala se daleko povoljnijom po slovenski elemenat koji prihvata učenje Solunske braće i njihovih učenika. Tako krajem IX i početkom X vijeka nastaje Slovenska crkva sa bogoslužjenjem na sopstvenom jeziku, koja počinje da snažno širi kulturni uticaj na ovim prostorima. Jedan od centara te crkve bila je i Duklja, koja u prihvatanju njenih načela, vidi šansu za dalju homogenizaciju društva i ostvarenje nezavisnosti. Nakon nestajanja kratkotrajne države makedonskih Slovena, Duklja ostaje jedina samostalna slovenska država i nosilac Slovenske crkve. Zbog toga je bitno da se crkvenim prilikama u njoj posveti velika pažnja, jer se njihovim objašnjavanjem mogu rasvijetliti ukupni odnosi unutar dukljanske države. Specifični amalgam koji je stvoren na ovom prostoru u odnosu na latinski, grčki i slovenski način bogoslužjenja, obilježio je društvenu stvarnost Duklje kao države. Zato je njegovo izučavanje najbolji način da se razumiju i predstave naučnoj i laičkoj javnosti sve okolnosti koje su dovele do njegovog nastajanja i kasnije propasti.

Izvori i literatura:

- Baus, Carl (1982). *From Apostolic Community to Constantine*. New York.
- Curta, Florin (2018). *Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond Sixth and Seventh Century Danube frontier*, preuzeto sa: www.academia.edu
- Čukić, Slobodan (2018). *Podgorički brevijar*. Podgorica: Nova Po-bjeda.
- Ćirković i drugi (1967). *Istorija Crne Gore*, tom I. Titograd.
- Dragojlović, Dragomir (1975). „Dukljanski knez Vladimir i albanski Novatijani“, *Istorijski zapisi*, br. 1–4. Titograd.
- Dragojlović, Dragomir (1982). *Bogumilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, knj. II. Beograd.
- Ferjančić i drugi (1955). *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I. Beograd.
- Grafenauer i drugi (1953). *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. I. Beograd.

- Klaić, Nada (1965). „Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva u 10 i 11 stoljeću“, *Slovo*, br. 15–16. Zagreb.
- Komatina, Predrag (2019). „Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I“, *Zbornik Vizantiološkog instituta SANU*. Beograd.
- Martinović, Miraš (1998). *Putevi Prevalise*. Podgorica: CID.
- Migne, J. P. (1863). *S. Agatonis papae epistole*, PL 87. Paris.
- Mijović, Pavle (1971). *Ozloglašeno nasljeđe*. Cetinje.
- Pejović, Srđan (2001). „Zametnuta istorija Duklje“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2/2001. Cetinje.
- Radojević, Danilo (2016). *Popa Dukljanina Sclavoru regnum*. Cetinje.
- *Sveto pismo*, Poslanica Rimljanima 15:19, prijevod Luja Bakotića.
- Škegro, Ante (2004). „Papal possessions in the eastern Adriatic“, *Arhivski vjesnik*, br. 55. Zagreb.
- Vukotić, Vukota (2017). „Litteratura Praevalitana“, *Glasnik Narodnog muzeja*, nova serija, br. XIV. Cetinje.
- Vukotić, Vukota (2021). „Sveti Martin Turski – zaboravljeni crnogorski kult“, *Lingua Montenegrina*, br. 26. Cetinje: FCJK.
- Vukotić, Vukota (2018). „Sveti Sava Sedmočislenik – zaboravljeni crnogorski svetitelj“, *Lingua Montenegrina*, br. 22. Cetinje: FCJK.
- Zagarčanin, Mladen (2012). *Ranohrišćanska crkva na Velikom pješku*. Bar.
- Zeler, Žak (2005). *Počeci hrišćanstva na Balkanu*. Podgorica: CID.

Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА (Тетово)

Универзитет на Југоисточна Европа, Тетово

b.zdravkovska@seeu.edu.mk

РЕЧЕНИЧНАТА СУПСТИТУЦИЈА КАКО КОХЕЗИВНА ВРСКА ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Целта на овој труд е да се претстави реченичната супституција како кохезивна врска во македонскиот јазик (МЈ). Ќе започнеме накратко со претставување на дефинициите за поимот супституција и ќе ги претставиме трите вида супституција (номинална, вербална и реченична). Ќе го нагласиме нашето разбирање на овој поим и попрецизно на реченичната супституција во МЈ. Имено, ја дефинираме како комплексен феномен. Во лингвистиката ја означува замената на лингвистички елементи со други зборови за да се избегне повторувањето. Односно, при процесот на супституција има два изрази А ... Б. Тоа значи дека место да се повторува изразот А, при овој вид супституција, се прави замена со супститивниот збор *истото*. Супститутот се употребува како замена за определени јазични елементи, односно станува збор за претпоставка на цела (дел-) реченица. Врз основа на анализата на примерите изделуваме супституција на проширена реченица, сложена реченица и на дел-реченица. И оваа кохезивна врска најчесто е анафорска, односно речиси секоја појава на супституција е извор на кохезија преку тоа што било претходно во текстот. Ќе бидат вклучени и примери со катафора.

Клучни зборови: *супституција, реченица, македонски јазик, ендофора, егзофора, контекст*

1. ВОВЕД

Целта на нашево истражување е преку кохезијата да ги прикажеме граматичките и лексичките односи меѓу различните елементи во текстот кои му овозможуваат на читателот или на слушателот да го определи значењето на текстот. Притоа се фокусираме на кохезијата во македонските текстови преку нагласување на кохезивната врска супституција. Преку анализата на ексцерпираниот материјал ќе се прикажат начините и средствата на реченичната супституција како начини на поврзување во македонскиот јазик.

Бидејќи станува збор за исклучително актуелна проблематика во однос на лингвистичките истражувања, бевме во можност да консултираме обемна литература на англиски јазик. Меѓутоа, мора да нагласиме дека од странските автори како основа за нашево истражување послужи книгата „Кохезијата во англискиот јазик“, од авторите Мајкл Халидеј и Рукаја Хасан (Haliday, M. A. K., Hasan, R., *Cohesion in English*, 1976) иако супституцијата како кохезивна релација некогаш се разликува од англискиот јазик.

2. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТАП

Во однос на методологијата на анализата на ексцерпираните примери, прво ќе бидат определени одделните видови супституција, а потоа ќе се задржиме на анализа и споредба на примерите со реченична супституција. Притоа, ќе бидат опфатени примери од различни функционални стилови во македонскиот јазик за да се добие попрецизен преглед во истражувањето. По ексцерпираните примери е наведен изворот, а на крајот од текстов е дадена и листата на изворите за овие примери. Доколку нема извор, станува збор за слушнати примери.

3. ТЕКСТОТ ВО СОВРЕМЕНИТЕ ЛИНГВИСТИЧКИ ПРОУЧУВАЊА

Истражувањата во традиционалната лингвистика се насочени, пред сè, кон јазикот како систем. Од друга страна, проучувањето на текстот го опфаќа и јазикот во употреба, односно го опфаќа и говорот. И понатаму, тоа што исклучително е важно е дека зборовите ги учиме, ја совладуваме реченичната структура сè со една главна цел – да се оспособиме да создаваме и да разбираме текстови.

Една од позначајните карактеристики на современите лингвистички проучувања е насоченоста кон проучувањето на текстот, односно на дискурсот. Анализата и теоретско-методолошката разработка на јазичните единици кои ја претставуваат надреченична структура се карактеристични за научните тенденции на XX век. Поместувањето на интересот на теорискиот пристап се забележува во новата лингвистичка дисциплина – *лингвистика на текстот*, односно *текст-лингвистика*. Развојот на оваа дисциплина е поттикнат од супрасинтаксичките тенденции според кои речениците својата целосна смисла ја добиваат кога се вклучени во текстот (имајќи го предвид и контекстот).

Притоа, кохезијата и кохезивните врски се едно од централните прашања. Кохезијата е еден од 7 критериуми на текстуалноста (Robert de Beaugrande & Wolfgang Dressler, *Introduction to text linguistics*, 1981). Преку нејзина анализа се доаѓа до семантичките и до граматичките врски во рамките на текстот, меѓу речениците и деловите во текстот.

4. КОНЦЕПТОТ НА КОХЕЗИЈА

Поимот *кохезија* (од латинскиот збор *cohaesus*, глаголска форма од *cohaerere*, со значење *се држат заедно*) има широка употреба, се среќава во различни научни дисциплини (лингвистика, компјутерски науки, биологија, ботаника итн.).

Ние ќе се задржиме на дефинирањето на кохезијата во рамките на лингвистиката и ќе упатиме на четири различни определби на овој критериум, преку кои и ќе се потврди комплексноста на овој поим.

Во *Концизниот оксфордски лингвистички речник* на Метјус (Mathewes, 2007: 62) за поимот кохезија се даваат две значења. Ние ќе го наведеме само првото, според кое со поимот кохезија се означува: „врската меѓу последователни реченици во текстови, конверзации итн.“, односно интерпретацијата на кохезијата се поврзува со специфичните синтаксички единици.

Дејвид Кристал (Crystal, 2008: 85) во *Лингвистичкиот и фонетскиот речник* ја определува кохезијата како граматичка единица. Според него со овој честопати користен термин во граматиката се упатува на дефинирање на својство (property) на зборот.

За Халидеј и Хасан (Haliday & Hasan, 1976: 7) концептот на кохезијата се однесува на „неструктурни текстообразувачки релации“. Се смета дека има кохезивна врска во рамките на текстот ако претходно споменатиот елемент е наведен повторно и е зависен од друг елемент. Без семантички односи се чини дека на речениците или на исказите им недостасува каков и да било тип на релација, едни кон други.

Во оваа насока и Мани (Mani, 2001: 93) ја определува кохезијата, притоа наведувајќи најмалку две причини зошто треба да се внимава на кохезијата:

1. Семантичките релации кои се во основата на кохезијата се присутни во текстот; комуникацијата со природните јазици би била многу извештачена ако е лишена од врски како повторување, анафора, елипса, синонимија итн.

2. Кохезивните врски влијаат на разбирливоста, а можеби дури и на можноста за сумирање на текстот (текст со повисок степен на кохезивност е полесен за сумирање).

Ние ќе ја прифатиме дефиницијата која претставува комбинација од овие гледишта, односно: „кохезијата се однесува на начинот на кој лингвистичките елементи од кои е составен текстот значенски се поврзани меѓу себе во секвенци според граматичките правила во јазикот“ (Malmkjær, 2010: 540), а можностите за кохезија лежат во системските ресурси на јазикот.

Од лингвистички аспект, тоа што ние сакаме да го нагласиме во однос на првиот критериум на текстуалноста е дека со него се опфаќа употребата на соодветен систем на граматички зависности

преку кои се воспоставуваат граматички односи меѓу јазичните елементи во реченицата и во текстот. Притоа кохезијата (граматичка или лексичка) не е чисто формална релација во која значењето не е вклучено.

Кохезијата се јавува таму каде што интерпретацијата на еден елемент во дискурсот зависи од друг елемент, односно еден елемент претставува извор за интерпретација за друг елемент. Овој критериум на интертекстуалноста не се заснова само врз присуството на изборот на соодветна опција во рамките на системските ресурси на јазикот, туку зависи и од присуството на друг елемент кој ја решава воспоставената претпоставка. Едниот елемент упатува на присуството на другиот бидејќи без него не може јасно да биде декодиран. Притоа и двата елемента, претпоставениот и претпоставувачкиот, се интегрирани во текстот. Ова ќе го објасниме преку следниов пример:

[1] *Во библиотеката донесоа нови книги. Ги разгледав, многу се интересни.*

Јасно е дека зборот *книги* нема кохезивна сила сам по себе. Кохезивната релација се воспоставува само ако истиот збор или, пак, друг збор поврзан со него се појавил претходно или, пак, понатаму во текстот. И зборот *ги* не е кохезивен освен ако нема експлицитен референт за него. Во двата случаја кохезијата лежи во релацијата која е воспоставена меѓу нив.

Вообичаено реципиентите на текстот без тешкотии ја воспоставуваат релацијата меѓу двата јазични елемента. Од друга страна, хуморот најчесто се базира на погрешно воспоставена релација меѓу јазичните елементи. Како резултат на тоа се јавува погрешното интерпретирање.

[2] а. *Полицајци запреле возило со четворица пијани.*

– *Момци поминавте на црвено!*

– *Да, во кафеаната снима бело.* (Интернет)

б. *Го земал Трпе детето и го држи над лонец со врела вода и чита:*

„Ако детето не ви го пие млекото, подгрејте го.“ (Вест)

Бидејќи кохезијата може да се реализира преку лексички средства и преку граматички средства, се izdelуваат:

- лексичка кохезија и
- граматичка кохезија (референција, елипса и супституција).

Конјункцијата е на границата меѓу нив, затоа што главно е граматичка кохезија со лексичка компонента во неа.

5. ДЕФИНИРАЊЕ НА ПОИМОТ СУПСТИТУЦИЈА

Супституцијата е една од кохезивните врски изделена од Халидеј и Хасан (1976: 88–141) и претставува релација во напишаните и во изговорените текстови, но за разлика од елипсата поретко е застапена во македонскиот јазик. И супституцијата, а посебно елипсата, водат кон економија на јазичниот израз. Притоа примачот на текстот може да се фокусира на поважните делови во текстот (и во однос на ова се поврзува со функционалната реченична перспектива). Целиот одговор, освен ако не е во насока на нагласување, изгледа непотребно опширен, редундантен и неприроден. Како и за другите кохезивни врски, и за супституцијата е неопходен дополнителен ангажман на примачот на текстот, секако имајќи го предвид и контекстот (и јазичниот и вонјазичниот).

Супституцијата е форма на претпоставка, средство за идентификување преку упатување на нешто што е присутно во контекстот (јазичен или вонјазичен), познато или, пак, барем може да биде препознато од реципиентот на текстот. Бидејќи тоа што е испуштено (претпоставено), најчесто е елемент од претходните реченици или од претходниот текст (анафорски релации), таа има кохезивен ефект, односно придонесува за кохезијата во текстот. Меѓутоа, не се исклучуваат ниту катафорските ниту егзофорските релации.

Оваа кохезивна врска претставува испуштање јазични елементи и некомплетност во однос на синтаксичката структура со што се избегнува повторувањето. Кога се употребува супституцијата, бараниот елемент – збор, група зборови, дел-реченица или реченица – може да се определи од окружувањето. Притоа, супститутот го заменува претпоставениот елемент и со тоа се пополнува создадената структурна празнина. Во тоа е и

разликата меѓу оваа кохезивна врска и меѓу елипсата, односно кога има супституција, во празнината се јавува дополнување како замена за претпоставениот елемент кој во тој случај очекувано не е присутен. Доколку во празнината нема дополнување, тогаш има супституција со нула, односно елипса.

Супституцијата претставува релација во рамките на текстот. Ја определуваме, пред сè, како релација на лексичко-граматичко ниво, иако, според наше мислење, не може да стане збор за целосно исклучување на семантичките релации во ниту една кохезивна врска, па ниту во супституцијата и во елипсата.

Оваа врска претставува замена на еден лингвистички лексички елемент со друг (определен). При процесот на супституција има два изрази А ... Б. Тоа значи дека место да се повторува изразот А, се прави замена со супститивен збор или со супститутивна фраза Б.

А	А
↓	↓

[3а.] Подобро јади пред јас да јадам.

А	Б
↓	↓

[3б.] Подобро јади пред јас да го правам тоа.

Тоа значи дека супститутот се употребува како замена за определен јазичен елемент. Да ги разгледаме следниве примери:

[4] – *Јас нарачав **овошна торта**.*

– *Па и јас го нарачав **истото**.*

[5] – ***Учи и не зборувај**.*

– *Ама таа ми рече дека може да зборувам тука.*

– ***Прави** како што ти велам јас.*

Од примерите може да се заклучи дека супститутот ја има истата структурна функција како и заменетиот (супституираниот) елемент. Односно, во примерот [4] *истото* е глава на именската група (исто како и *торта*).

Во следниот пример [5] *прави* е глава на глаголската група и заменува две глаголски групи: *учи* и *не зборувај*.

Од гледна точка на текстуалната кохезија генерално примерите со супституција се ендорфорски и од нив повеќето се анафорски и во македонскиот и во англискиот јазик иако во некои случаи има можност и за катафорска супституција, како во следниве примери:

[6] *Донка: Длабоко е... Јас да сум на твоето место, нешто друго би направила.*

Ленче: Што?

Донка: Би побегнала! (ВИ, Б)

[7] *Продолжувам да им го кажувам истото на играчите: можеме да изгубиме мечеви како овој вечерва, тоа не е проблем, но борејќи се како животни како што го правевме тоа до самиот крај.* (УВ)

Сепак, ќе нагласиме дека речиси секоја појава на супституција е извор на кохезија преку тоа што било претходно во текстот. Егзорфорската супституција е ретка, и се забележува во примери како следниов:

[8] *Прави го на другите она што тебе сакаш да ти го прават.*

Не го прави на другите она што за себе не го сакаш. (мудри мисли)

Како што покажува анализата на примерите оваа кохезивна врска не е вообичаена за македонскиот јазик, како што се елипсата и референцијата, на пример. Од друга страна, таа е типична за англискиот јазик.

Сакаме да нагласиме и дека многу често наидуваме на погрешно употреба на супституцијата во македонскиот јазик, како на пример:

[9] *Очигледно и самите не знаете зошто сте хистерични и покрај тоа што истото лошо влијае на вашето здравје.* (УВ)

Во споменатиов пример навистина е тешко да се определи на што се однесува супститутот *истото*.

6. СУПСТИТУЦИЈАТА И ДРУГИТЕ КОХЕЗИВНИ ВРСКИ

И двете кохезивни врски – елипсата и супституцијата – се значајни релации во рамките на текстот. Тие се многу слични меѓу себе, односно ја остваруваат истата основна релација меѓу деловите од текстот (однос меѓу зборовите, меѓу групите зборови или меѓу речениците). Се разликуваат само во однос на структурниот механизам. Поради тоа елипсата честопати се дефинира како: „супституција со нула“ (Haliday & Hasan, 1976: 142), односно како „посебен случај на супституција“ (1976: 88) при која нема супститут. Тоа значи дека општоприфатените тенденции за јазична економија и за брзина на комуникацијата најочигледно се претставени токму во елипсата како кохезивна врска.

И супституцијата и елипсата се форми на претпоставки, средства за идентификување преку упатување на нешто што е присутно во контекстот (јазичен или вонјазичен), познато или, пак, барем може да биде препознато од реципиентот на текстот. Бидејќи тоа што е испуштено (претпоставено) најчесто е елемент од претходните реченици или од претходниот текст (анафорски релации), овие средства имаат кохезивен ефект, односно придонесуваат за кохезијата во текстот. Меѓутоа, не се исклучуваат ниту катафорските ниту егзофорските релации.

Двете кохезивни врски претставуваат испуштање јазични елементи и некомплетност во однос на синтаксичката структура со што се избегнува повторувањето. Кога се употребува супституцијата бараниот елемент – збор, група зборови, дел-реченица или реченица – може да се определи од окружувањето. Притоа, супститутот го заменува претпоставениот елемент и со тоа се пополнува создадената структурна празнина. Во тоа е и разликата меѓу оваа кохезивна врска и меѓу елипсата, односно кога има супституција, во празнината се јавува дополнување како замена за претпоставениот елемент кој во тој случај очекувано не е присутен. Доколку во празнината нема дополнување, тогаш има супституција со нула, односно елипса.

Основната разлика меѓу супституцијата и елипсата, од една страна, и референцијата, од друга страна, е тоа што супституцијата

и елипсата се релации меѓу лингвистички елементи, како на пример зборовите (на граматичко ниво), а референцијата е однос меѓу значењата. Па, според ова, супституцијата ја определуваме, пред сè, како релација на лексичко-граматичко ниво, а референцијата како релација на семантичко ниво. Иако, според наше мислење, не може да стане збор за целосно исклучување на семантичките релации во ниту една кохезивна врска, па ниту во супституцијата и во елипсата.

7. ВИДОВИ СУПСТИТУЦИЈА

Бидејќи супститутот може да заменува именка, глагол и дел-реченица (или реченица) се издвојуваат следниве видови супституција: номинална, вербална и реченична.

Ќе ги наведеме супститутите и кратко објаснување за одделните видови супституција:

– **Номинална супституција:** *исто, истото*

Како супститут за ИГ во македонскиот јазик се јавува формата за среден род од придавката *ист*, која во членувана форма, односно *истото*, функционира како именка. Супститутот *истото* претставува лексички елемент со кој се заменува јазичен елемент (центарот на именска група или, пак, целата именска група) кој се појавува претходно во истиот контекст.

Сакаме да нагласиме дека доколку придавката *ист* (употребена самостојно) соодветствува во однос на граматичките категории род и број на именката, тогаш може да се определи дека станува збор за елипса. Тоа значи дека придавка *ист* би била центар на елиптичната ИГ. Меѓутоа, понатамошната анализа упатува на тоа дека, сепак, е најдобро овие примери да се поврзат со две други кохезивни врски, односно со референцијата и со лексичката кохезија. Односно, примерите во кои именката во ИГ е од среден род, на прв поглед може да се толкуваат и како супституција и како елипса на центарот. Но само доколку супститутот *истото* се однесува на различен референт, тогаш кохезивниот однос го означуваме како супституција.

Номиналниот супститут може да се однесува на подметот и на предметот во реченицата. Тој ја опфаќа целата ИГ, односно

центарот и сите негови модификатори во реченицата (воведувањето нови модификатори, односно отфрлањето на споменатите модификатори јасно е изразено).

– **Вербална супституција:** *прави/направи*

Вербалната супституција ја определуваме како супституција и на ГГ, односно прирокот во реченицата, и на соодветните ИГ кои на ниво на реченица се неопходни реченични членови, со супститут *прави*.

При вербална супституција не е јасно дали супститутот се однесува само на прирокот во реченицата или и на неопходните реченични членови кои, всушност, се определби на прирокот. Или, пак, супституцијата на прирокот и на неопходните реченични членови треба да ја определиме како реченична супституција.

По анализата на примерите одлучивме вербалната супституција да ја определиме како супституција и на ГГ, односно прирокот во реченицата, и на соодветните ИГ кои на ниво на реченица се неопходни реченични членови, со супститут *прави*. Супститутот *прави* се однесува речиси на сите глаголи во македонскиот јазик. Функционира како глава на ГГ на место на кое во оригиналната глаголска група се јавува прирокот (лексички глагол или сложена глаголска конструкција).

Главната разлика меѓу супститутите *истото* и *прави* е во нивната потенцијална област на заменување. И глаголскиот супститут *прави* може да го замени само глаголот, односно прирокот, но може да ги опфати и определбите на прирокот во реченицата. Именскиот супститут *истото* го опфаќа лексичкиот елемент, но и модификаторите освен ако тие не се експлицитно отфрлени или ако не се вклучени нови определувачи. Вообичаено е супститутот *прави* да го опфаќа целиот предикат (самата ГГ), со сите присутни определби. Но некои од нив може да бидат отфрлени

Реченична супституција: *исто, истото*

Реченичната супституција ја определуваме како замена на цела (дел-) реченица со супститутот *истото*.

8. РЕЧЕНИЧНА СУПСТИТУЦИЈА

Реченичната супституција ја определуваме како замена на цела (дел-) реченица со супститутот *истото*.

8.1. Разликата меѓу реченичната супституција и другите видови супституција

Веќе споменавме дека супституцијата, пред сè, е формална релација. Притоа супститутот ја има истата структурна функција како и она што се заменува. Па така, *истото* функционира како центар на ИГ, а *прави/направи* како центар на ГГ. Веќе кажавме и дека вербалната супституција не се однесува само на прирокот во реченицата, туку и на неговите определби. Меѓутоа, супституцијата може да опфати и други јазични елементи кои не се опфатени со супститутот *прави*. Во таков случај станува збор за реченична супституција, а како реченичен супститут се јавува *исто/истото*.

Тоа значи дека при реченична супституција станува збор за претпоставка на цела (дел-) реченица:

- [10] – *Кажаа на вести дека денеска ќе врне снег.*
– *И во весник го прочитав истото.*

Во овој пример супститутот *истото* се однесува на *дека денеска ќе врне снег*, а надвор од претпоставката останува *кажаа на вести* бидејќи е во спротивност со *во весник (го)прочитав (истото)*.

8.2. Видови реченична супституција

Анализирајќи ги примерите во македонскиот јазик ги изделивме следниве видови реченична супституција:

- супституција на проширена реченица,
- супституција на цела сложена реченица (зависносложена или независносложена);
- супституција на дел-реченица од сложената реченица (зависносложена или независносложена).

8.2.1. Супституција на проширена реченица

Најчеста и најлесно препознатлива форма на реченична супституција е супституцијата на проширени реченици.

[11] *Во таа историска трагедија **страшен режим се заменува со уште пострашен**. Да се надеваме дека **истото** нема да се случи на Египет, потенцира Ружди за ФП.* (УВ)

Во примеров [11] со супститутот *истото* се врши замена на проширената реченица и има негативна поларност на која упатува помошниот глаголот *нема*.

Ќе наведеме и пример во кој кохезивниот однос е катафорски:
[12] *А, објаснувањето е повторно **истото**, надлежноста на Министерството по децентрализацијата на власта е да се грижи за животната средина надвор од урбаните средини.* (УВ)

Овој пример го определуваме како катафорски поради тоа што супститутот е пред проширената реченица на којашто се однесува.

8.2.2. Супституција на цела сложена реченица

Супститутот *исто/истото* може да се однесува и на целата сложена реченица. Пред да ги наведеме екцерпираниите примери, ќе ги наведеме видовите независносложени и зависносложени реченици и најчестите сврзници за нив.

а. Независносложени реченици

Составни реченици	Спротивни реченици	Разделни реченици	Исклучни реченици	Заклучни реченици
и	а	или	само	значи
ни	но	или – или	само што	веројатно
ниту	ама	и – и	освен што	сигурно
па	туку	ни – ни	единствено	

Во македонскиот јазик се изделуваат пет вида независносло-
жени реченици. Ексерпирани се следниве примери:

- Составна независносложена реченица, анафора
[13] *Актуелниот светски шампион, Германија, загуби од Јужна Кореја, па како последно пласирана репрезентација во групата го заврши настанот на Мундијалот. Истото се случи пред 80 години.* (Тајм)
- Спротивна независносложена реченица, катафора
[14] *Уште милион пати тој да го проба истото, нема да се случи. Десниот бек на Монако, Рибен Агилер, ја закачи топката, ама на крајот заврши во мрежата на гостинскиот голман Александер Нубел.* (Тајм)
- Разделна независносложена реченица, катафора
[15] *Жени, послушајте ме и направете го истото. Ова беше најдобрата одлука во мојот живот. И ги оставив луѓето настрана, и почнав да живеам јас како што сакам.* (Тајм)

Во наведените примери супститутот ја опфаќа целата неза-
висносложена реченица, а односот може да биде катафорски и ана-
форски.

б. Зависносложени реченици

Временски реченици	Причински реченици	Последични реченици	Целни реченици	Условни реченици
кога	затоа што	така што	да	ако
штом	зашто	толку ... што	за да	да
штотуку	бидејќи	такви ... што		без да
дури	дека	така ... што		
додека	поради тоа што			

Допусни реченици	Начински Реченици	Односни реченици	Исказни реченици
иако	така како што	што	дека
макар што	како да	кој	што
и покрај тоа што		каков што	како
и да		каде што	дали
		како што	кога

Од изделените девет вида зависносложени реченици, ќе ги наведеме следниве примери за супституција:

- Односна зависносложена реченица, анафора
[16] *Срамот што го нанесе Берлускони на национално горделивите Италијанци нема така лесно да му се заборава. Истото го мислат и неговите партиски колеги.* (Вест)
- Целна зависносложена реченица, анафора
[17] *Европа вложи само минимални напори за да избегне колапс на финансискиот систем. Истото се случи и кога кризата се прошири во другите земји.* (ЦС, Т)
- Допусна зависносложена реченица, анафора
[18] *Партијата ги повлече амандманите иако истекло роковите. Истото го побараа и од другите партии.*

Во споменативе примери *истото* ја опфаќа целата претходна сложена реченица.

Во следниов пример [19] *истото* е супститут за зависносложената реченица, освен за подметот *матичниот лекар*, бидејќи е воведен нов подмет *гинеколозите*.

- [19] *Кога некоја услуга ја нема во секундарното здравство матичниот лекар ќе може директно да ги прати пациентите на клиника. Истото важи и за гинеколозите, кои нема да мора жените да ги праќаат на специјалист туку директно на клиника или во болница", вели Парнарџиева-Змејкова.* (УВ)

Ќе наведеме и примери во кои станува збор за катафорска релација поради тоа што зависносложената реченица се јавува по супститутот *истото*.

- Условна реченица, катафора

[20] *По Премиерлигата, и Ла Лига го стори истото. Им забрани на играчите да одаат на репрезентативна пауза, ако не ги исполнат условите од договорот.* (Тајм)

[21] *Денес се случува истото, предлага закон само за да ја покрие штетата од актуелната кавга со својот коалициски партнер.* (УВ)

8.2.3. Супституција на дел-реченица од сложената реченица

Последниот вид реченична супституција кој го изделуваме ние претставува замена на дел-реченица како во следниов примери:

- Декларативна реченица, анафора

[22] *Доколку постои сомневање дека условите не се исполнети, надлежниот орган ќе спроведе дополнителни контроли и доколку истото се потврди, ќе преземе соодветни мерки...* (ЗВЗ)

Во одредени примери има јасни показатели во однос на тоа што од реченицата не е опфатено со супститутот *истото*, како во следниов пример:

[23] *Во СВР–Куманово, по акцијата „Пепел“ беа детектирани слабости во полициското работење, на беше повлечено и сменето целото раководство во еден од осумте сектори. Истото тоа се случи и во СВР – Штип по „Детонатор“.* (УВ)

Поради присуството на *СВР – Штип* и на (акцијата) „Детонатор“, со реченичниот супститут не се опфатени *СВР – Куманово* и акцијата „Пепел“.

Во следниов пример супститутот *истото* се однесува на декларативната реченица која се јавува по овој супститут, па се јавува катафорска релација:

[24] *Тој го повтори истото што го има напишано и во биографијата – дека тие се најголеми фалсификатори на историјата.*

ЗАКЛУЧОК

Обележје на современите лингвистички проучувања е текстот. Притоа, кохезијата и кохезивните врски се едно од централните прашања. Преку анализата на кохезијата се доаѓа до семантичките и до граматичките врски во рамките на текстот меѓу речениците и деловите во текстот.

Супституцијата како кохезивна врска води кон економија на јазичниот израз. Притоа примачот на текстот може да се фокусира на поважните делови во текстот. Целиот одговор, освен ако не е во насока на нагласување, изгледа непотребно опширен, редувантен и неприроден. Како и за другите кохезивни врски, и за супституцијата е неопходен дополнителен ангажман на примачот на текстот, секако имајќи го предвид и контекстот (и јазичниот и вонјазичниот).

Анализата на примерите на македонски јазик покажува дека оваа кохезивна врска е многу важна за обликувањето на текстовите. Но, сепак, елипсата во македонскиот јазик е многу позастапена.

Во однос на реченичната супституција прегледот на екцерпираниите примери покажува дека и покрај тоа што изгледа дека станува збор за едноставни релации, тоа не е така. Комплексната синтаксичка структура на одделни реченици доведува и до потребата за подетална анализа, а во одделни случаи и за вклучување на поширокиот јазичен контекст за да може да се определи точно за кој вид реченична супституција станува збор. Ова се однесува на

трите одделни вида реченична супституција (супституција на проширена реченица; супституција на цела сложена реченица (зависносложена или независносложена) и супституција на дел-реченица од сложената реченица (зависносложена или независносложена).

Со самото тоа што текст-лингвистиката и кохезивните врски се клучен елемент на современите научни проучувања, пообеман корпус на примери секако треба да даде и попрецизен преглед на реченичната супституција.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- De Beaugrande, R., Dressler, W. (1981). *Introduction to text linguistics*. New York: Longman Inc.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics & Phonetics* (fifth edition). Blackwell Publishing.
- Halliday, M. A. K. & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
- Malmkjær, K. (уредник) (2002). *The Linguistic Encyclopedia* (second edition). Routledge.
- Mani, I. (2001). *Automatic Summarization*. John Benjamins Publishing Company.
- Mathewes, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ПРИМЕРИ

Интернет

Вест

Утрински весник (УВ)

Васил Иљоски, Бегалка (ВИ, Б)

Тајм

Дајан Сетерфилд, Тринаесеттата приказна (ДС, ТП)

Закон за ветеринарно здравство (ЗВЗ)

Andrew WACHTEL (Bishkek)
Compass College – Kyrgyzstan
awachtel59@gmail.com

IVO ANDRIĆ AND MIROSLAV KRLEŽA: A LIFE-LONG LITERARY RIVALRY*

The book examines the phenomenon of „twinning“ in Slavic cultures. The aim of the book is to change our understanding of literary history from one that sees a more or less linear progression of „isms“ (from Romanticism to Realism to Modernism to Postmodernism) to one that focuses on the coexistence of „classical“ and „baroque“ literary directions at any one time, which are often manifested through the „rivalry“ of two writers whose careers for the most part overlap (Mickiewicz and Slowacki, Tolstoy and Dostoevsky, Andrić and Krleža, Šalamun and Novak). The excerpt published here is the opening section of the section devoted to Andrić and Krleža.

Keywords: *Ivo Andrić, Miroslav Krleža, Yugoslav literature, literary rivalry*

Introduction

Ivo Andrić (1892–1975) and Miroslav Krleža (1893–1981) led long and immensely productive lives and were ultimately recognized as the two greatest South Slavic writers of the twentieth century. Unlike Tolstoy and Dostoevsky, whose relations resembled two Euclidian lines, the two Yugoslav writers knew each other well and met frequently over the years. Perhaps not surprisingly, however, their relations were complicated. As Krešimir Nemeć puts it: „Odnos između dvojice naših književnih velikana Miroslava Krleže i Ive Andrića bio je – što zbog oprečnosti karaktera što zbog dugogodišnjega rivalstva – kompliciran,

* Excerpt from the forthcoming book *Twinning in Slavic Literatures*.

delikatan, pun napetosti, nabijen emocijama različita predznaka, kontaminiran brojnim nesporazumima, nesuglasicama pa i tračevima i medijskim manipulacijama. Puno se toga nataložilo tijekom vremena, ponešto vjerojatno i stjecajem okolnosti, a ne uvijek njihovom voljom.“²

While this section of the book is primarily devoted to an analysis of their literary work, it is worth noting a few biographical facts to set the stage for an understanding of their literary rivalry. Andrić came from a poor Roman Catholic and at an early age, due to the family's financial difficulties, was sent to live with an uncle and aunt in the provincial town of Višegrad, where he stayed until he was 11.³ The world of his upbringing was multinational Bosnia, where his family belonged to an ethnic minority. Krleža was born in the Croatian capital of Zagreb to a family that was not wealthy but was certainly better off than that of Andrić.⁴ As young men, both were caught up in the complicated events surrounding the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the creation of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes. Andrić was suspected of belonging to the organization that carried out the assassination of Archduke Franz Ferdinand in 1914 and indeed he was friendly with many of the assassins, though not directly involved. While never formally charged, he spent most of the war under house arrest, and was released only in 1917. Krleža in the years before the war was a cadet in military schools in Hungary. When the war began, he attempted to join the Serbian army, but was suspected of being an Austro-Hungarian spy and deported. He was stripped of

² Krešimir Nemeč, „Krleža i Andrić – Osobne relacije“. <https://www.matica.hr/media/knjige/tragovi-tradicije-znakovi-kulture-1248/pdf/kresimir-nemec-Krlezai-Andric-osobne-relacije.pdf> (referenced August 29, 2022). „The relationship between our two literary giants, Miroslav Krleža and Ivo Andrić, was – both due to their differing character and longstanding literary rivalry – complicated, delicate, filled with tension, freighted with signs of various emotions, contaminated by numerous misunderstandings, disagreements, missed opportunities and media manipulations. Much of this was caused by the times and various coincidences and not always their choice.“ (Translation mine) For more on the literary „rivalry“ between these two great writers, see Nikola Milošević, *Andrić i Krleža kao antipodi*, Slovo ljubve, Belgrade, 1974.

³ For a good biography of Andrić in English, see Celia Hawkesworth, *Ivo Andrić: Bridge between East and West*. London: The Athlone Press, 1984.

⁴ There is unfortunately no English-language biography of Krleža, although there is an enormous amount of information available in Croatian.

his officer's rank and spent much of the war on the Eastern front as a common soldier.

World War I was calamitous for all of Europe, but the destruction on the territory of what became the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes was perhaps greater than anywhere else on the continent. It is estimated that Serbia, a country of some three million before the war, lost 300,000 soldiers between 1914 and 1918 as well as some half a million civilians. While the South Slavs of the Austro-Hungarian Empire suffered somewhat less proportionally, it is estimated that approximately 300,000 Croats lost their lives on the front during the war as well.⁵ The local economies were almost completely destroyed. Nevertheless, the creation of an independent state on almost all the territories inhabited by Yugoslavs in the immediate aftermath of the war was a source of great optimism, even if the new country was burdened by serious differences of opinion regarding its political direction.⁶ In any case, the post-war period saw an explosion of cultural energy, much of it centered in the traditional Croatian capital Zagreb.⁷

Andrić and Krleža first met in Zagreb in 1917, before the end of the war. Both were visible in the immediate post-war cultural ferment, but despite moving in similar circles, they soon drifted apart, primarily for political reasons. As Nemeč puts it: „Ključni razlog udaljavanju bile su sve veće ideološke razlike. Krleža, pisac lijevoga aktivizma, nije mogao prihvatiti Andrićevo unitarno jugoslavenstvo, monarhizam i potom odlazak u diplomaciju. Andrić je pak bio rezerviran prema Krležinu boljševizmu i ljevičarskom radikalizmu.“⁸

The next years would only accentuate these differences. Andrić moved to Belgrade in 1919 and soon thereafter joined the Yugoslav diplomatic service, where he would have a distinguished career, culmi-

⁵ John Lampe, *Yugoslavia as History*, Cambridge: Cambridge UP, 1996. 105–107.

⁶ On this topic see Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell UP, 1984.

⁷ See Andrew Wachtel, „La Yougoslavie: L'État impossible?“ *Sortir de la Grande Guerre. Le Monde et l'après 1918*. Paris: Tallandier, 2008. 263–273.

⁸ Nemeč, 4. „The main reasons for their separation were ever increasing ideological differences. Krleža, a leftist activist could not stomach Andrić's unitary Yugoslavism, monarchism and then his turn to a diplomatic career. Andrić, on the other hand, was skeptical of Krleža's bolshevism and leftist radicalism.“ (Translation mine)

nating in his appointment to the sensitive post of Ambassador to Germany in 1939. He remained in that post until 1941 when efforts to avoid a Nazi invasion came to nothing. He spent the war years in Belgrade and completed his most important literary work at that time including *A Chronicle of Bosnia* and *The Bridge on the Drina*. Meanwhile, in the interwar years Krleža was active and vocal in left-wing political circles. A member of the Communist Party of Yugoslavia from 1918, he was far too independent to follow party orthodoxy and was eventually expelled from the Party. While actively engaged in the political struggles of the interwar period, Krleža completed an enormous amount of literary work, including the novels *The Return of Philip Latinovicz* (1932) and *On the Edge of Reason* (1938). In the decades after the war both Andrić and Krleža occupied important cultural posts in communist Yugoslavia and were generally recognized as the country's two greatest writers.

Part I – Early Stories

Forgetting, for the moment, their profound ideological differences, we would rather analyze some of their main literary works, focusing on the specific contributions each made to East European literature of the 20th century. Speaking generally, it would be difficult to find two authors whose literary temperaments and approaches are more contrasting. The fact that both writers are traditionally labeled modernists by literary historians is an indication of how unhelpful that term is to define anything beyond the period in which they wrote. In fact, as we will demonstrate, it is more illuminating to examine Andrić as an exemplar of literary classicism and Krleža as an exponent of baroque tendencies. Perhaps the best place to begin is with a consideration of their early short stories, as these works already exhibit the germ of what would become their trademark literary styles, with the caveat that in these early works, while the tendencies that would mark their later masterpieces are already present they are not yet fully developed.

To recall, we are using the terms classical and baroque in a figurative sense. Taking our analogy from architecture, we note that the works of „classical“ writers tend to exhibit a clear structure, a connection with traditional genres, a relatively slow and majestic pacing, and a distanced „bird's eye“ narrative view. The works of „baroque“ authors, by

contrast, are less closely connected to traditional genres, frenetic, synopated, and make ample use of the grotesque. The narrator seems to be closer to and more inside of the narrative, leading the reader to focus on individual details rather than on the structure of the whole (though structure is not absent). There are, to be sure, other ways in which the differences between these two approaches can be categorized, including, for example, employing the Bakhtinian contrast between epic and novel, but for our purposes classical and baroque are useful heuristic categories⁹

Andrić published the triptych „Put Alije Đerzeleza“ in 1920. These three stories, linked by the main character, were his first prose publication.¹⁰ From the title, the reader can guess that the focus of the stories will be Đerzelez Alija. If she knows something about the Bosnian literary tradition, she will be aware that this character is not invented by Andrić, but rather derives from the oral epic tradition shared by all the South Slavs and even Albanians. In the absence of a written literary tradition, the oral poems that were sung by generations of Balkan singers define the local „classical“ tradition and, for better or worse, carry

⁹ For an example of an attempt to use Bakhtin's terminology to characterize Andrić's work, see Andrea Lešić, „Tijelo Alije Đerzeleza: Putovanje kroz književne moduse i tačke gledišta. *Avangarda i komentari: međunarodni naučni zbornik radova u čast prof. Gojka Tešića*, Perišić, Igor i Vladan Bajčeta eds. (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021), str. 573–586. At https://dlwqxts1xzle7.cloudfront.net/77835740/Andrea_Lesic_Tijelo_Alije_%C4%90erzeleza-libre.pdf?1641036938=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3D+Tijelo_Alije_Derzeleza_putovanje_kroz_kn.pdf&Expires=1661813285&Signature=McPu8pC7AW-cBK8Vw84yscbJNGMFLCkOpd3ObXwdmwg29eBJgZDoomooDRpPI7Pfk00anf~RWjqs8GkW6cfZs0aJT2Fi7Wx~TqrlDckd1aH4VUumULNk-KqsLnx~sv8iTVpKj1Wm0hqCF13946PWxj5k~9MvOo7eiviWeXITS9dUmkoWyEGUE-Vvkr4OJI5Lonyt9OZRSym1L1Wpp5lacLqqSZc~tdzaqzH-Jy0q8udjWzP3mqR0QZ8bjuDmwiYy19-fDT1yiGfUDCYuCj-gUiXTiw9HTKh82UXZYeAuNDRXEQct7e6RxRsPvsDo7hqNgRkSO8A3FD0rd2~v~axog_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA (referenced August 30, 2022)

¹⁰ Although these stories were the first to exhibit what would become Andrić's signature style, they were not his first publications. For a discussion of his earlier published work, which was more typically „modernist“ in character, see Gordana Crnković, „*Ex Ponto* and *Unrest*: Vicimitization and 'Eternal Art', *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands* ed. Wayne Vucinich: Berkeley, U.C., Berkeley International and Area Studies no. 92, 1995, 63–81.

values that stretch back into antiquity.¹¹ In the Muslim oral tradition, Alija is a „junak“ (hero), an exemplar of courage and virile masculinity and a counterpart to the better-known South Slavic epic hero Marko Kraljević. Indeed, in one of the most famous songs about Alija, Marko Kraljević, riding through Bosnia in search of adventures, comes across a young „Turk“ (meaning Muslim in the oral tradition). He demands that the younger man give him his horse, but he is firmly rebuffed. Instead, the two fight a battle and Marko is defeated. Not knowing who defeated him, Marko tells an acquaintance what happened and learns the identity of his opponent:

кад се врати низ ту рамну Саву,
ту ја наћо доброга јунака,
он имаше врло доброг вранца,
па ја зором вранца да му узнем,
и ту за мало једва жив утеко.
„Побратиме, Краљевићу Марко,
а то није оно младо Туре,
по ти је то Ђерђезалић Алија,
и добро си, Марко, утекаја“¹²

Andrić's first story, „Đerzelez at the inn“, begins at a stately pace, with a depiction of a crowded inn on the banks of a Bosnian river at an unspecified time, where a large group of travelers has been stranded by floods that have washed away the bridges. We begin not with an epic catalogue of ships, but a catalogue of guests:

Разнолика су била чељад која су ту запела на свом путу. Суљага Диздар, са тројицом арачлија, који је путовао службено. Два фратра из Крешева који су ишли у Стамбол на неку тужбу,

¹¹ For more on this see Albert Lord, *The Singer of Tales*. Cambridge: Harvard UP, 1960.

¹² See https://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%9B_%D0%B8_%D0%82%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7_%D0%90%D0%BB%D0%B8%D1%98%D0%B0
„As I journeyed down the level Sava/there I found a formidable hero/he was riding on a first-rate charger/I tried hard to steal the young man's charger/but I hardly got away in one piece.' 'Hey my brother, o my Princely Marko, /you did not meet any Turkish youngster/rather that was Đerzelez Alija, /you are lucky, Marko, that he didn't kill you.“ (translation mine)

шта ли. Грк калуђер. Три Венецијанца из Сарајева и с њима млада и лијепа жена. Казивало се да су посланици из Млетака који иду копненим путем на Порту; имали су и тескеру од паше из Сарајева и заптију да им иде наруку, али су се држали повучено и изгледали отмено и сумњиво. Трговац, Србин из Пљеваља, са сином, високим шутљивим младићем, нездраво црвених образа. Два трговца из Ливна и кириције им. Неки бегови, Посављаци. Један блијед питамац војне школе у Цариграду са стрицем. Три Арнаута, салебџије. Један Фочак што продаје ножеве. Један перверзан индивидуум који се казује хоџа из Бихаћа, а уистину чини се да путује свијетом куд га воде мутни и страшни нагони. Арапин који продаје лијекове и записе, наките од корала и прстење на које сам урезује иницијале. И читава гомила кириција, џамбаса, претрглија и Цигана.¹³

Andrić has chosen the guests strategically, to represent the diversity one could have conceivably found in pre-modern Bosnia. They come from the public and private sectors and represent three different religions. The narrator's position is worth noting. He stands clearly outside and above the story, yet he does not quite have full knowledge of all the characters (for example, his description of the two friars – „going to Istanbul regarding some lawsuit, supposedly.“). This motley crew of stranded travelers becomes the backdrop to the appearance of the epic hero.

¹³ Ivo Andrić, „Put Alije Đerzeleza“, *Znakovi* (Belgrade, Prosveta, 1996), 8. „It was a motley crew that had gotten stuck there. Suljaga Dizdar with three tax collectors traveling on business; two Franciscan friars from Kreševo who were going to Istanbul regarding some lawsuit, supposedly; an Orthodox monk; three Venetians from Sarajevo with a young and beautiful woman. It was said that they were ambassadors from Venice traveling overland to the Porte—they were carrying a letter from the Pasha in Sarajevo and were accompanied by a bodyguard, but they held themselves aloof and looked dignified and suspicious. There was a merchant from Serbia with his son, a tall quiet youth with unhealthily red cheeks. Two merchants from Livno with their driver. Some begs from Posavljia. A pale cadet from a military school in Istanbul with his uncle. Three Albanian salep sellers. A knife salesman from Foča. A weird individual who claimed to be a hajji from Bihać but in fact was simply wandering the world wherever the wind and instinct carried him. An Arab selling philtres and prescriptions, coral jewelry and rings on which he would etch your initials. And a whole pack of drivers, horse trainers, salesmen and gypsies.“ (Translation mine)

Fittingly, Alija Đerzelez enters last, but his reputation has preceded him: „Пјесма је ишла пред њим. На бијелу коњу крвавих очију, он је јахао раванлуком, црвене су ките биле бијелца по очима, а дуги, чистим златом везени чевкени на Ђерзелезу сјали су и поигравали на вјетру. Дочекало га ћутање, пуно удивљења и поштовања. Он је носио славу многих мегдана и снагу која је улијевала страх; сви су били чули за њега, али га је мало ко видио.“¹⁴

The reader is set up to expect a typical epic situation, not simply because she already knows that Alija is an epic hero, but also by some of the epithets used in the description, such as the „bloodshot eyes“ of his horse, and the old-fashioned quality of his clothing. It is worth mentioning here that although we are calling the overall approach to narration in this story classical, Andrić’s over-the-top use of Bosnianisms lends this story a baroque element. Later in his career, as we will see, he would deploy such exotic vocabulary much more sparingly and strategically, perhaps having recognized that its overuse was not in keeping with the classical narrative tone he wished to sustain.

As the story unfolds, the reader discovers that she has been fooled regarding the classical genre it represents. It turns out not to be an epic but rather its twin: a mock epic. First, in the closed in world of the flood-isolated city, Đerzelez reveals himself to be something of a regular guy. Rather than asserting his heroic superiority, the putative hero levels himself to the crowd, eating, drinking, singing, and gambling with them. But the culmination of the story comes when the epic hero falls desperately in love with the fair Venetian lady. Enthralled by her beauty (though he has barely glimpsed her), Đerzelez „got carried away and, of course became ridiculous.“

The narrator plays with epic tropes, undermining them at every turn. The guests continually tease Đerzelez and, eventually, one of them proposes a classical contest to decide who will win her – someone will throw an apple (modeled on the apple of discord created by Eris in

¹⁴ *Ibid.* „His reputation had preceded him. He came trotting in on a white horse with bloodshot eyes, his red fringes almost covered his eyes, and the threads of his gold embroidered hood shown and played in the breeze. He was met with a silence filled with amazement and respect. He was surrounded by the aura of many duels and a strength that filled people with fear; everyone had heard of him, but few had ever seen him.“ (Translation mine).

Greek myth) as far as possible and the contenders for her hand will run after it with the winner taking the bride. The epic hero is immediately ready: „Ђерзелез одмах ђипи на ноге, омахну око себе спреман да се бије, да трчи или баца камена, не знајући више шта ради ни зашто ради и сав пресећан да је дошао час кад ће снага да проговори.“¹⁵ But it has all been a set up. When the apple is thrown, Ђерзелез takes off after it like a shot. Caught up in his own desires, he fails to see that his competitor simply stamps his feet and watches as he runs alone to grab it. All the guests watch the spectacle and break into loud gales of laughter as Ђерзелез makes a fool of himself. When he finally realizes that he has been tricked, he tries to take revenge, but everyone immediately locks themselves in their rooms and all he can do is saddle up his horse and ride off sadly into the sunset.

The other two brief stories in the collection follow a similar script. The epic hero is bursting with energy and strength but is undone as soon as he glimpses a beautiful woman. In each case, he ends up confused and unable to find an appropriate outlet for his epic power. The narrator gives us a clear picture of his state of mind at the end of the second story, „Ђерзелез en route.“ „Никако не може да се сабере. Присјећа се да је хтио неког да бије; хтио је неког да упита шта је ово с њим, али било се наоблачило, и касна ноћ; и никог није било, ни кога да пита, ни с ким да се бије.“¹⁶

The three stories that make up „Put Alije Ђерзелеза“ made their author's early reputation. While the somewhat neurotic but more conventionally modernist works that make up his collections *Ex Ponto* and *Unrest* had been noted in literary circles, his „Bosnian“ stories signaled a new and, in the context of post-war Yugoslav culture, bold path. Moving away from the political and social presentism that marked much of the work that characterized the decade that stretched from around 1912 to 1922, their evocation of a premodern „Yugoslav“ world struck a chord and showed Andrić the way forward to a unique literary posi-

¹⁵ P. 10. „Ђерзелез immediately leapt to his feet, wheeled around ready to fight, to run or to throw stones, having no idea of what to do or why, simply happy that the time had come to show his strength.“ (Translation mine)

¹⁶ „He just couldn't come to grips. He remembered that he had wanted to beat someone up, had wanted to ask someone what was happening to him, but it had gotten cloudy, and it was late at night; there was no one around, no one to ask, and no one to fight with.“ (Translation mine)

on. Eventually, this position would be crystalized in his greatest novels *A Bosnian Chronicle* and *The Bridge on the Drina* which would, as we will see later, lay out a clear, though subtle vision of Yugoslavism. It is tempting, of course, to read the early stories discussed above as a kind of notebook or set of preliminary sketches for the later novels. Nevertheless, a closer look at the ideology of the stories reveals that they are more closely connected to the mood of the immediate post-war period and to the literary traditions of the 19th century than they are to the later novels.

In his article „Ivo Andrić’s short stories in the context of the South Slavic prose tradition“, Thomas Eekman demonstrates convincingly that Andrić’s stories set in Bosnia did not appear *ex nihilo* but rather had deep roots in a tradition of Serbian and Bosnian writing that stretched back to the mid 19th century, including such authors as the Serbian Petar Kočić and the Bosnians Hamza Huma and Isak Samokovlija. Writing about Huma, for example, Eekman notes that he sometimes „writes in a racy, eloquent style. At times he has an epic tone, and he evokes a somewhat sultry, voluptuous, erotic atmosphere similar to that of at least some of Andrić’s Bosnian stories.“¹⁷ Even more important, I would assert, is a connection that Eekman does not make with a famous parodic short story from 1901 by the Serbian author Radoje Domanović entitled „Marko Kraljević po drugi put među Srbima“ (Marko Kraljević among the Serbs again). In this story, hearing that the Serbs are continually crying out about their lost Kosovo, Marko Kraljević asks God’s permission to go back down to earth and solve the problem. His wish is granted, and he arrives in modern Serbia, ready to continue his heroic mission. However, to his horror he discovers that the old-fashioned approach of the epic hero does not work in the modern world. No one appreciates his attempts to employ medieval violence to solve contemporary problems, and in the end, he retreats to heaven, baffled and defeated.¹⁸ Andrić’s

¹⁷ Thomas Eekman, „Ivo Andrić’s short stories in the context of the South Slavic prose tradition“, *Ivo Andrić Revisited: The Bridge Still Stands* ed. Wayne Vucinich: Berkeley, U.C., Berkeley International and Area Studies no. 92, 1995, 47–62. Quote from page 50.

¹⁸ On this topic see Gabriella Schubert, „Karnivalizacija epskog junaka: ‘Put Alije Đerzeleza’ i „Kraljević Marko drugi put među serbima““. <https://www.academia.edu/47488102/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98>

stories are less overtly satiric than those of Domanović and they have no direct connection to the modern world. Nevertheless, Andrić's stories indicate a subtle disagreement with the toxic masculinity of the epic Serbian past that had become the dominant frame for understanding it and which would lead, ultimately though perhaps not directly, to the inability of the political leaders of Serbia to deal with the complexities of the first Yugoslavia.“

More interesting, perhaps, because even less obvious on the surface, are the ways in which the *Đerzelez* triptych echoes the mood of immediate post-war Yugoslav culture, which for the most part eschewed the triumphalism that accompanied the founding of the new South Slav state and instead focused on the physical and psychological trauma, the useless heroism of the young men whose blood had been shed in its creation. One could point, for example, to the brilliant poetry collection of the Serbian writer Miloš Crnjanski: „Le titre même de ce triptyque de cinquante courts poèmes évoque la lassitude de héros homérique qui rentre chez lui après des années de lutte pour trouver des énormes destructions et de nouvelles tâches intimidantes en lieu et place de l'accueil réservé au héros.“¹⁹ Thus while not directly commenting on the contemporary world and set far from the killing fields of World War I, Andrić's early collection echoes themes that dominated the cultural world of Yugoslavia in the immediate post-war period: disappointment, lassitude, and a turn away from traditionally masculine ideals of heroism.

Turning from the early stories of Ivo Andrić, we now examine a short story entitled „Aloyz Tiček's First Mass“, published by Miroslav Krleža in 1921. The story could not be more different from Andrić's. If the latter sets *Đerzelez* in a timeless Bosnia, the action of Krleža's story takes place in the upper town of Zagreb in the early 20th century amidst

D0%B0_%D0%B5%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3_%D1%98%D1%83%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B0_%D0%9F%D1%83%D1%82_%D0%90%D0%BB%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%82%D0%B5%D1%80%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%B0_%D0%B8_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%9B_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA%D0%BE_%D0%BF%D0%BE_%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B8_%D0%BF%D1%83%D1%82_%D0%BC%D0%B5%D1%92%D1%83_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D0%BC%D0%B0_

¹⁹ Wachtel, „La Yougoslavie“, 265–266.

the baroque decadence of Hungarian imperial rule and the declining Catholic church. If Andrić's triptych is lapidary, self-contained, and restrained, with elements of distanced irony toward his putative epic hero, Krleža's is verbose, sarcastic, dripping with cynicism toward the world described (the world in which he himself grew up). If Đerzelez contains the germ of a Tolstoyan epic, which would later come into full clarity in Andrić's major novels of the 1940s, Krleža's story is clearly modeled on Dostoevsky, particularly *The Brothers Karamazov* and already hints at the direction Krleža would take in his major novels of the 1930s.

The connection to Dostoevsky's final novel is clear from the first pages of the story, when we discover that it will revolve around a father and his three sons (two of whom are named Alojz [Alesha] and Ivica [Ivan]). Like Dostoevsky's hero, Alojz has pledged himself to the church, but this is by no means the ideal Orthodoxy of Father Zosima. Rather the Croatian Catholic Church is indeed the „opiate of the people“ to the Marxist Krleža. Describing the eponymous hero, Krleža's narrator notes that he „ne bi bio dijete svoga modernoga vremena da ne živi u krizi (živote sve naše djece, koja su živjela na međi suvremenih vjekova, razderala je bjesomučna kriza koja je natjerala masu naših sinova do pograbe noževa i da dignu ruku na svoga rođenoga oca koji ne bi sto puta prokleo svoje vlastite dijete i njegovu ludu glavu).“²⁰ In addition to the obvious thematic shout out to *The Brothers Karamazov*, we can see in this fragment a number of stylistic tics typical of Krleža's narrative style. As opposed to the distanced „classical“ position of Andrić's narrator, Krleža's is embedded in the now of the text, talking about „our children“ and „our city“ for example. Also typical is the long parenthetical phrase which gives the sentence a herky-jerky and disbalanced feel. As opposed to Dostoevsky, who according to Bakhtin was able to sympathize with ideas and actions of his characters, Krleža's narrator seems to dislike all his personages, skewering with equal relish revolutionaries, liberals, and reactionaries.

²⁰ Miroslav Krleža, „Mlada misa Alojza Tičeka“, *Novele*. Oslobođenje: Sarajevo, 1982. 131–132. „He would not have been a child of modern times had he not been living in crisis (the lives of all our children who lived at the cusp of the contemporary world were plagued by diabolical crises that led a large number of our sons to pick up knives and raise their hands to their own fathers, who themselves cursed their own children and their crazy ideas a hundred times.)“ translation mine.

The story unfolds in two sections; the first encompasses the mass at which Aloyz is officiating for the first time, and the second takes place immediately following at the celebratory dinner meant to mark not only Aloyz's milestone but also the 25th wedding anniversary of his parents and his father's birthday. In the first section, we discover that young priest has chosen to go ahead with his ordination even though he may be in love with a young woman who is certainly in love with him. The story is filled with flashbacks, interior monologues, and fragments of ideologically marked dialogue. We discover that brother Ivan has done and continues to do everything he can to convince Aloyz to give up his priesthood in favor of marriage to his sweetheart Micika even though their mother promises to commit suicide if he does so. Aloyz's decision in favor of the priesthood is rendered in Krleža's signature sarcastic style filled with martial metaphors (not for nothing did he spend so many years in military schools and on active duty): „No međutim stvar se razvila tako da je Slavko u posljednji čas ipak kapitulirao i spustio zastavu pred ‘starom mumijom’ i tako se odrekao Micike, ‘sreće svoje velike’ te je postao, eto, oficir velike armade dragoga našega gospodina boga koji od svojih oficira traži da se ne miješaju s Micikama.“²¹ Even after the mass is over, Ivica does not give in, and he arranges for Micika to come to a place near the hall where the ceremonial dinner is taking place to confront Aloyz and announce that she will commit suicide if he does not marry her.

The greater part of the story is taken up with the increasingly drunken post-mass festivities, and the reader is sure that they will inevitably lead to a typically Dostoevskian scandal scene. The first to toast the young man and his family are various representatives of the father's generation. They speak floridly of the need for high-minded religious and social ideals while the narrator snidely catalogues their moral turpitude and hypocrisy. As the evening wears on the guests become more exhausted, and Aloyz returns from his „final“ meeting with Micika looking lost and unhappy. All are ready to leave when Ivica decides to give a speech toasting his brother. He starts by insulting the Catholic church,

²¹ „But as it happened, Slavko capitulated at the 11th hour and lowered his flag in front of the „old mummy“ and thus renounced Micika, „his great happiness“ to become an officer in the army of our dear savior god who demands that his officers have no truck with Micikas.“ 135, translation mine.

calling Rome „sinonim za nešto što je lažno i podmuklo, i što nije lux in tenebris, nego baš ta tmina sama.“²² Having attracted the lagging attention of his exhausted audience he goes on to make a pronouncement taken more or less directly from one of Dostoevsky's doubters: „Krist s Rimom uopće nijedne dodirne točke nema.“²³ At this, Ivica's father has heard enough and demands that his son quit the room. When Ivica refuses, he strikes his son and an all-out melee ensues, with the expected broken bottles, broken chairs, screams and fainting fits. The story ends with Aloyz looking at the festive table, unable to decide whether the red spots on it represent the red wine that is the blood of Jesus or the real blood of Micika who has perhaps already killed herself – „tako mu se čini da je taj stolnjak zapackan krvavim dlanovima i palcima kao do su tu đavoli plesali cijelu noć.“²⁴

Ultimately, „Aloyz Tiček's First Mass“ reads more like a sketch for a future novel than a self-contained story. As opposed to Andrić's triptych it is derivative and indicates an author still trying to find his original voice. Nevertheless, in germ it contains both the stylistic and ideological kernel of what would become Krleža's signature style – in the 1930s he would produce a series of brilliant „Dostoevskian“ novels set in contemporary Croatia marked by a baroque style and focusing on the inability of the „sons“ to find a place for themselves in the world of inter-war Croatia.

²² P. 167 „a synonym for something false and deceitful, not lux in tenebris but darkness itself.“ (Translation mine)

²³ *Ibid.* „Christ and Rim have not a single thing in common.“

²⁴ 171 „It seemed to him that the table was spotted with bloody handprints and fingerprints as if devils had been dancing on it for an entire evening.“

PRILOZI

5 September 2021

Dear Dean Čirgić, Prof. Vujović, and Colleagues at the FCJK,

It is my honor to greet you at the opening of the third biennial meeting of the Cetinjski filološki dani on behalf of the Department of Slavic and Eurasian Languages & Literatures at the University of Kansas. As a partner institution of the FCJK, we have been proud to follow the scholarly work and engagement with the field of your faculty and have been glad to have many points of collaboration between our institutions. Moreover, we support the interdisciplinary scholarship of the FCJK as well as its endeavors to promote a diverse, inclusive, and equitable socio-cultural milieu in Montenegro, which directly reflects the values of our department and our university.

On behalf of my colleagues in the Department, I wish you fruitful scholarly discussions and a successful meeting, as well as many more years of growth and scholarly contributions to the field of Slavic studies.

I am thrilled to have had the opportunity to speak to you today. I was born and raised in Tirana, Albania, and I've been to Montenegro many times. And here's where I'll switch to my native language of Albanian and say that: kam kujtime shumë të gëzuara nga koha që kam kaluar në Budva, dhe ishte nder i veçantë për mua që të flas këtu sot me ju.

Best wishes, Veliki pozdrav, Punë të mbarë,

Prof. dr. Ani Kokobobo
Chair, Slavic and Eurasian Languages & Literatures

Riversajd, 1. september 2021

Dobra večer/dobar dan, poštovani dekane Čirgiću, poštovani profesore Vujoviću, poštovane i cijenjene kolegice i kolege!

Zovem se Vrinda Čidambaram, docentka sam Odseka za lingvistiku na Kalifornijskom univerzitetu u Riversajdu. Predsjednica sam Upravnog odbora međunarodnoga Društva za slovensku lingvistiku „Slavic Linguistics Society“.

Željela bih vam izraziti iskrenu zahvalnost na vašem velikodušnom pozivu da se Vam danas obratim. Izuzetna mi je čast što mogu učestvovati na ovom značajnom naučnom skupu.

Društvo za slovensku lingvistiku osnovano je 2004. godine. To je velika i rastuća međunarodna organizacija koja podržava sve pravce proučavanja slovenskih jezika. U Društvu svake godine organiziramo naučni skup. Svake godine raste interes za učešće na našem skupu, kao što se i širi raspon tematika. Na našim skupovima zastupljeni su radovi o gotovo svim zamislivim slavističkim jezičnim temama i obrađuje se gotovo svaki slovenski jezik. Međutim, čak i na našoj konferenciji posvećenoj slovenskim jezicima, još uvijek postoje jezici i dijalekti koji su pomalo zanemareni. Među njima je nažalost i crnogorski.

Iz tog razloga sam zadovoljna što je naše Društvo uključeno u ovogodišnje Cetinjske filološke dane koje organizira Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Iskreno želim da Društvo za slovensku lingvistiku razvije čvrste odnose s vašim fakultetom i studentima kako bismo međusobno saradivali i stekli dublje i bogatije razumijevanje jezičkih pojava u svim slovenskim jezicima. Nadam se da će današnji dan biti prvi korak ka dugom partnerstvu i saradnji između Društva za slovensku lingvistiku i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju.

Najiskrenije želim da vam se zahvalim na pozivu i nadam se da ću jednog dana moći i sama doći na Cetinje i učestvovati u ovom jedinstvenom i divnom dvogodišnjem naučnom skupu.

Dr. Vrinda Subhalaxmi Chidambaram
Assistant Professor of Linguistics
Chair of the Board of Directors of the Slavic Linguistics Society

 Slavic Linguistics Society

Janusz BUGAJSKI

Jamestown Foundation Washington

THE BALKANS AT ANOTHER HISTORICAL CROSSROADS

Thank you for inviting me as a guest speaker to this important symposium. I wish I could be with you in Cetinje but I have commitments in Washington this week that I cannot neglect. Special thanks to Milan Marković in the Faculty of Montenegrin language and literature.

My subject is the Balkans at another historical crossroads. One could argue that the peninsula has experienced so many crossroads in its long history that it's a miracle that anyone knows which way they are actually going. Using the crossroads analogy a step further I will examine the traffic lights, particularly the flashing red lights of danger, the amber or yellow lights of standstill, and the flashing green lights that can ensure progress for the entire region.

The most dangerous flashing red lights are the revival of the Greater Serbia project and the neo-imperial agenda of Vladimir Putin's Kremlin. The Greater Serbia project has been resuscitated under the presidency of Aleksandar Vučić. But unlike during the Slobodan Milošević era, the project no longer revolves around outright war, ethnic murders, mass expulsions, and territorial capture. The campaign now operates through three main principles – stealth, flexibility, and patience.

Under Milošević, an enlarged Serbia was supposed to emerge from a crumbling Yugoslavia by seizing territories containing Serbian majorities from neighboring republics and murdering or expelling other ethnic groups to create Serbian majorities. The project failed largely because of the resistance of Croats, Bosniaks, Albanians, and Montenegrins, and eventual international military intervention led by the United States.

Vučić served as Milošević's minister of information and is therefore very familiar with disinformation and deception to achieve grandiose political goals. With his Progressive Party monopolizing Serbian

politics and the opposition sidelined, Vučić has plenty of space to pursue Serbia's mini-imperial Balkan ambitions.

Belgrade's strategy includes several elements by weakening neighbors, engaging in duplicitous diplomacy, and benefiting from Russia's assistance. The three main targets of the revived Greater Serbia project are Kosova, Bosnia-Herzegovina, and Montenegro. Kosova cannot be reabsorbed by Serbia and opposition to any form of partition remains pronounced. Belgrade's objective is to indefinitely delay a final settlement in bilateral relations and keep Kosova unstable and uncertain about its future. A weak Kosova enables Belgrade to increase its regional leverage.

Bosnia-Herzegovina is a second major target of pan-Serbianism. The country remains dysfunctional primarily because of the blocking policies of the autonomous *Republika Srpska* (RS). Its leader, Milorad Dodik, periodically threatens to secede and create a new Serbian state. The territory has a predominantly Serbian population following the war-time genocide of the Bosniak Muslims. Although Vučić avoids campaigning for Bosnian partition and absorption of the RS, the calculation is that a wider regional crisis and conflicts within Bosnia itself will provide future opportunities for secession when the West is distracted.

Although Montenegro is a NATO member, Vučić's policy is designed to subdue its sovereignty and subordinate its foreign policy. The core of the threat is Belgrade's non-acceptance of Montenegro's distinct national identity and separate statehood. Vučić is scheming for a Serbia-Montenegro Union, presumably modeled on Putin's drive for a Russia-Belarus Union, with Montenegro as the junior partner. In such an arrangement, Belgrade would determine Montenegro's foreign and security policy, weaken Montenegrin identity, and sideline the Albanian and Bosniak minorities.

The law on religious property, designed to strengthen the role of the autocephalous Montenegrin Orthodox Church, has been overturned. Further anti-Montenegrin maneuvers will include the introduction of dual citizenship, so that non-resident Serbs can register in the census and vote in elections, and the pursuit of cultural and educational campaigns to turn Montenegrins into Serbs.

The strongest political force in the leading coalition, the Democratic Front, is committed to reversing Montenegro's independence. It envisages a step-by-step process of forging tighter links with Serbia and using the tripartite coalition as a camouflage. Montenegro's security sector is being compromised through several problematic appointees evidently coordinated with Belgrade and Moscow. Serbia and Russia are also targeting Montenegro's strategic assets, including plans to purchase the port of Bar and the country's electric company.

Belgrade engages in duplicitous diplomacy. While claiming aspirations to EU membership and closer relations with NATO, Serbia seeks to balance four major powers – Russia, China, U.S., and EU. It aims to benefit from each, diplomatically, economically, and militarily, in imitation of Yugoslavia's strategy of non-alignment after Tito's rupture with Stalin in 1948. This can also disguise and assist the pan-Serbian project if Belgrade gains support from major international actors.

Instead of direct confrontation that could provoke Western sanctions, Vucic prefers to operate by stealth and manipulate the vulnerabilities of neighbors. Instead of a direct assault on the integrity or sovereignty of nearby states, Vucic is flexible in diminishing their independence and encouraging nationalist disputes. And instead of a rapid pursuit of regional dominance, Vučić prefers to be patient, calculating that time is on Serbia's side.

The second flashing red light at the Balkan crossroads is Russia's neo-imperialism. Putin's Russia views the Balkans as a strategic asset and pursues at least four goals. First, it seeks to expand Russia's geopolitical reach. Traditionally, the Balkans are a stepping-stone to the Adriatic and Mediterranean, a link between Europe and Asia, and an inroad into Central Europe. Moscow's influence over Balkan governments, its role in multi-national formats (including the Peace Implementation Council in Bosnia-Herzegovina), its military deployments (as in Serbia), and its institutional presence through various arms of the Russian state, provide it with a major stake in the region's evolution.

A second and related goal is to fracture Western cohesion and undermine the role of Western institutions. Fomenting conflict not only contributes to unsettling the Balkans, it also divides international responses. One recent example was the territorial exchange gamble between Serbia and Kosova supported by Moscow and accepted by some

Western officials. Even debates about partition promote rifts in the region and policy disarray between Western governments. Unresolved conflicts and disputed states also enable the Kremlin to claim that despite its expansion NATO has failed to stabilize the Balkans.

A third Russian objective is to undercut the U.S. presence. The main reason for obstructing NATO enlargement is to prevent a growing American military footprint and to preclude any firm security guarantees to countries in the region. The Kremlin prefers that Balkan states not join the Alliance, as this enhances Washington's role in defending Europe. Nonetheless, it is also intensifying efforts to weaken EU and NATO from within, as its growing influences in Croatia, Hungary, and Bulgaria demonstrate. Joining NATO helps strengthen state security but it does not ensure immunity from subversion.

A fourth Kremlin goal is to gain allies or supplicants. This is where the economic and energy dimensions are most pronounced in corrupting, blackmailing, bribing, or subordinating officials and politicians who can assist Moscow, whether by weakening sanctions, not condemning Russia's actions in international fora, or urging a return to normal business. Although Moscow is not a leading economic player in the Balkans, compared to the EU or China, its investments and expenditures are targeted for maximum political impact and the propaganda of Russian assistance is pronounced. Simultaneously, state directed disinformation campaigns claim that Western democracies are a failing system, the EU will disintegrate, and close ties with Russia offer a valuable alternative.

Moscow views Belgrade as a useful tool to undermine stability in the Western Balkans, limit Western integration, and expand Russian influence. At some point, however, the Kremlin may try to push Vucic into a direct regional conflict that he has been seeking to avoid. Putin may exploit his even closer alliance with Banja Luka to push for the secession of RS and precipitate a chain reaction of conflict that will preoccupy both the EU and NATO.

Moscow promotes local nationalisms to stir conflicts between rival nationalist projects and enable the Kremlin to intervene diplomatically. The Kremlin supports unresolved conflicts and disputed states in the region. It helps the autonomist government in Bosnia's Serb entity to keep the country divided and encourages Bosnian Croats to push for

a third entity. In Kosova, which Russia blocks from UN membership, the Serbian minority is courted as a repressed nationality in order to fan internal conflict. North Macedonia's domestic turmoil and its obstructed path toward the EU has also been exploited by Moscow. Montenegro presents another opportunity for destabilization, as witnessed in a coup attempt directed by Russia's military intelligence officers in October 2016 and continuing support for Serb nationalists and the Serbian Orthodox Church who oppose Montenegro's independence.

And fourth, Russian state organs engage in disinformation offensives through local media, internet, and social networks to enhance Russia's prestige and undermine Western institutions. Its messages are intended to appeal to anti-globalist, Euro-skeptic, ultra-conservative, and religious constituencies in which Russia masquerades as the defender of traditional values and the EU and U.S. are portrayed as immoral and deviant. It also continues to pose to the radical left as an anti-imperialist and anti-American vanguard. These themes have resonance throughout Europe, but especially in regions with deep uncertainties about the future.

BREAK

Another flashing red light is China's growing influence in the region based primarily on investment, trade, and development assistance. China's expanding global role is not dependent on military power but on economic penetration. Its global ambitions are encapsulated in its Belt and Road Initiative (BRI), involving more than 20 countries and aimed at developing land and sea corridors linking China with Central Asia, the Middle East, and Europe.

Beijing has steadily increased its investments in many BRI countries and seeks to set global regulatory standards that will bestow advantages to Chinese enterprises and undermine the principles of free trade. Beijing has selected investment targets that are viewed as politically profitable inroads into the EU and has bought or invested in assets amounting to over \$300 billion over the past decade. State-owned Chinese companies have purchased cargo terminals in the Mediterranean Sea and the Atlantic rim and control about a tenth of European port capacity. China is also financing the building of roads and railways

throughout South East Europe. This forms part of Beijing's plans to link China with Europe by sea, road, rail, and pipeline, and also a means to exert political influence.

In exchange for economic investments, Beijing seeks diplomatic support for its policies or to neutralize criticisms in international institutions. Beijing aims to divide Europe from the U.S. and prevent the emergence of an anti-China front. Beijing's offers to boost local economies are difficult to resist, particularly by relatively poor countries along the BRI route in search of capital. China's geoeconomic strategy offers substantial financing but without the regulatory and legal standards on which Western institutions insist. Western states need to implement policies that can contain Chinese influence but without damaging the economic development of BRI countries. They must boost Western competitiveness in foreign markets while ensuring that China's investments adhere to international standards and not push governments into becoming permanent debtors.

A few words about the amber or yellow light at the Balkan crossroads which is encapsulated in the EU approach. The EU confronts a major dilemma. On the one hand, blocking the accession path for West Balkan states could unleash the very problems that Brussels seeks to avoid by damaging EU credibility, disillusioning citizens, undermining domestic reform programs, and providing more openings to hostile foreign interference. Conversely, if accession is opened primarily because of fears of radicalism then the reform program itself may lose value. The imminent threat of instability then becomes the most powerful reason for starting the process of EU accession.

Lack of any realistic prospects for EU membership also contribute to public resentments. The Union's reputation has taken a severe blow and will further deteriorate if it fails to start membership talks with Albania and North Macedonia. The process has been postponed mainly because Bulgaria is playing the nationalist card by insisting that its dispute with Skopje over history and language must be resolved before the talks can begin.

Numerous other EU failures have deepened the malaise. Brussels has proved painfully slow in providing coronavirus vaccines to the Balkans, convincing some to turn to China and Russia. The denial of visa liberalization for Kosovo makes Albanians the only ethnic outcasts on

the continent. Inadequate EU economic investments in the poorer Balkan states contribute to out-migration and helps fuel poverty and radicalization. For Albanians, the inconclusiveness of the Prishtina-Belgrade talks, the non-recognition of Kosova's statehood by five EU members, and Kosova's inability to enter major multi-national institutions such as the UN, drives perceptions that pan-Serbianism is condoned in EU capitals.

Pan-Albanian aspirations will be driven by the lack of realistic prospects for EU accession for Albania and Kosova and for countries with sizeable Albanian communities such as North Macedonia and Montenegro. Resentment of EU policy is compounded by what is widely viewed as Western tolerance of the Greater Serbia project and an unwillingness to strongly confront Russia's interference throughout the region.

Ambitious politicians can exploit numerous grievances while promising national unification across existing borders. There is widespread anger with corrupt politicians and institutions that contribute to economic stagnation, rising unemployment, and the emigration of young and educated people. Elections change little as the state is dominated by interest groups who use their period in office to enrich themselves and remain in power. In these challenging conditions, the idea of national unification in one state structure can hold a promise of progress and historical justice. But moves toward state enlargement would inevitably spark conflicts with neighbors and spur demands for border changes among other ethnic groups. Although political leaders repeat the formula that nationalist aspirations will be neutralized through pan-European unification, they must also be calculating how to benefit from nationalist sentiments if the path to the EU is indefinitely blocked.

Lastly and briefly, where are the flashing green lights at the Balkan crossroads? They are not flashing and are barely visible since the success of NATO inclusion for Montenegro and North Macedonia and the signing of the Prespa accords between Skopje and Athens.

Negotiations between Serbia and Kosova, which restarted in Brussels on June 15 under the auspices of the EU, hold the key for stability in the Western Balkans. Without an agreement on mutual recognition as independent states the festering dispute will unsettle borders, curtail economic development, and preclude EU integration. For the talks to

succeed, the Biden administration needs to play a more active role in the process. Whereas the EU is viewed in the region as divided and unreliable, the U.S. retains credibility because of its leadership role in resolving previous Balkan conflicts.

The Biden administration has confirmed that mutual inter-state recognition between Serbia and Kosova is the only viable solution. The acceptance of final borders would allow for economic development in both states and inhibit the Kremlin's corrupt regional inroads. Without a bilateral agreement the region could again descend into conflict propelled by Serbian and Albanian nationalist ambitions. The U.S. must also take the lead in reforming Bosnian institutions and modernizing its constitution, as only an integrated state can move toward EU and NATO membership, preserve stability, and pursue economic development.

And the U.S. must remain committed to Montenegro's independence and Western integration.

Some NATO allies are worried that the current government in Podgorica wants to turn the country into a mini-Serbia and with close relations with Moscow. If Montenegro is to be a reliable ally it must make sure that the military establishment is not penetrated by Russian intelligence, that sensitive NATO information is not shared with Serbian or Russian operatives, and that Montenegrin politicians and parties are not corrupted by Russian money, which always has geopolitical strings attached. The more that Montenegro's identity and sovereignty are undermined the more vulnerable the country will become to outside pressure. The Montenegrin majority committed to independence needs to become more vocal and active, whether in the media, social networks, civic organizations, and in the political realm inside and outside parliament. Many patriotic Montenegrins voted for the coalition believing it would root out corruption and deliver faster EU entry. But their disillusionment should not turn either to violence or to apathy but toward supporting those politicians and parties that are committed to Montenegro, its past, its present, and its future.

Foto: Stevo Vasiljević, *Pobjeda*

Cetinjski filološki dani na YouTube

SADRŽAJ

Dejan AJDAČIĆ Komparatistički aspekti proučavanja slovenske književne futurofantastike	7
Николай АРЕТОВ Отсъствието на бляна по невидяна красавица в българската литература от XIX век	19
Bojan BELIĆ :אין כל קדש תחת השמים: Gender Nondiscriminatory Language Debates in Present-Day Serbia	31
Roman BOBRYK Metapoetyckie wątki w poezji Wisławy Szymborskiej	57
Robert BONJKOVSKI Fonemi /Ś/ i /Ż/ u poljskom i crnogorskom jeziku	67
Svetlana ČABARKAPA Slobodan Vukanović – moderni poetski i narativni glas u crnogorskoj književnosti za decu	77
Aleksandar ČILIKOV Prilog proučavanju i istraživanju seoskih hramova na području opštine Cetinje	91
Helena DRAGIĆ Mitonimi u hrvatskoj i slavenskoj onomastici u kontekstu mitologije	101

Marko DRAGIĆ Tradicijske priče o hercegu Stipanu Vukčiću Kosači	117
Előd DUDÁS Crnogorski jezik u mađarskoj (naučnoj) javnosti	139
Mječislav ĐEKONJSKI Udio nacionalne akademije u definisanju jezičkoga identiteta u Crnoj Gori	149
Suada A. DŽOGOVIĆ Scientific, literary and cultural-educational opus of academician Alija Džogović	159
Sibelan FORRESTER Kakva pitanja nastaju u postupku pjesničkog prijevoda? (Na materijalu iz prijevoda pjesama Marije Knežević sa srpskog na engleski jezik).	169
Mark L. GRINBERG Đe se završava južnoslovenski areal? Napomene o panonskom narječju poznoga praslovenskog.	177
Dinko GRUHONJIĆ Mediji u Srbiji i propagandne kampanje protiv Crne Gore i Crnogoraca	185
Martin HENZELMANN Семиотички пејсаж у заштићеним подручјима Србије	195
Искра ХРИСТОВА-ШОМОВА Словата за Рождество Богородично и Въведение Богородично в јужнославјанските панигирици	221
Sadik IDRIZI ALJABAK Emocionalno-ekspresivna leksika u narodnoj poeziji Šarplaninske Gore.	235

Alen KALAJDŽIJA Bosnevijski (alhamijado) bjelopoljski autor Mehmed Ćatib Akova (Bjelopoljac)	251
Sofija KALEZIĆ Književno stvaralaštvo Ćeda Vulevića	267
Mate KAPOVIĆ Bilješke o akcentološkim istraživanjima u Crnoj Gori	285
Marija KRIVOKAPIĆ Putopisi o Crnoj Gori u periodu između Prvog svjetskog rata i 2006. godine	303
Josip LISAC Hrvatski intelektualac Kruno Krstić	323
Milan MARKOVIĆ Poetizacija vremena u romanima Dragana Nikolića.	333
Hasnija MURATAGIĆ-TUNA Nešto o prihvatanju i neprihvatanju promjena u jeziku	343
Jasmina NIKČEVIĆ Simbolika crnogorskog motiva u Balzakovom romanu <i>Seljaci</i>	369
Ismail PALIĆ Nešto napomena o modalnim glagolima u bosanskome jeziku	379
Душан-Владислав ПАЖЋЕРСКИ Језичка политика у кашупском језику од 19. века до 2. светског рата. Почеси кашупске језичке политике – Флорјан Цејнова, Хјероњим Дердовски и Стефан Рамулт	399

Olivera POPOVIĆ Crna Gora u italijanskom putopisnom časopisu <i>Giro del Mondo</i>	419
Aleksandar RADOMAN O najranijem zapisu južnoslovenske usmene pjesme	443
Jakov SABLJIĆ Meanings of the Fairy Tale <i>Beauty and the Beast</i>	453
Jelena ŠUŠANJ Standardni jezik kao poprište manipulacija – prilog jednoj polemici	477
Alla TATARENKO Muzička komponenta postmodernog interteksta i njena funkcija u srpskoj i hrvatskoj književnosti 21. veka	511
Ljudmila VASILJEVA Udžbenik kao važno sredstvo upravljanja nastavnim procesom (na primjeru udžbenika „Crnogorski jezik“ za gimnazije)	531
Vukota VUKOTIĆ Crkvene prilike u Duklji do XII vijeka	539
Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА Реченичната супституција како кохезивна врска во македонскиот јазик	561
Andrew WACHTEL Ivo Andrić and Miroslav Krleža: A life-long literary rivalry	579
PRILOZI	593

Izdavač

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
University of Kansas

Za izdavača

Adnan Čirgić
Marc L. Greenberg

Glavni i odgovorni urednik

Novica Vujović

Lektura i korektura

Katarina Milonjić

Tehnički urednik

Milutin Marković

Štampa

Golbi – Podgorica

Tiraž

300

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-40-076-7
COBISS.CG-ID 23788804